ISSN 2181-1709 (P)
ISSN 2181-1717 (E)

2025/№ 9

TA’LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-МЕТОДИК ЖУРНАЛ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND METHODICAL JOURNAL

TA’LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR
ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

№ 9/2025
SENTABR

Muassis:
Buxoro davlat universiteti
Fan va ta’lim MChJ

Bosh muharrir: Ma’murov Bahodir Baxshulloyevich, Buxoro davlat pedagogika instituti rektori

Jamoatchilik kengashi raisi: Xamidov Obidjon Xafizovich, Buxoro davlat universiteti rektori

Mas’ul kotib: Akramova Gulbahor Renatovna

Texnik muxarrir: Davronov Ismoil Ergashevich

Tahririyat manzili:
Buxoro shahar,
Q.Murtazoyev ko‘chasi, 16-uy

E-mail:
eirjurnal2020@gmail.com

Jurnalning elektron sayti:
www.interscience.uz

Jurnal OAK Rayosatining 2021 yil30 sentyabrdagi 306/6-son Qarori bilan **PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA, FILOLOGIYA, TARIX FANLARI** bo‘yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ruyxatiga kiritilgan

Bosishga ruxsat etildi:
04.09.2025 y.
Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.
b/t.12,5.
Buyurtma raqami №0324
«FAN VA TA’LIM» nashriyotida chop etildi. Buxoro shahar https://interscience.uz/ saytida joylashtirildi

Jurnal 28.07.2021 yilda 9305 raqami bilan O‘zbekiston Ommaviy axborot vositalari davlat ro‘yxatidan o‘tgan

Jurnal 2020 yilda tashkil topdi va 2 oyda 1 marta chop etildi. 2021 yil noyabr oyidan boshlab har oyda 1 marta o‘zbek, rus va ingliz tillarida chop etiladi

«Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-metodik jurnalidan ko‘chirib bosish tahririyatning roziligi bilan amalga oshiriladi

Maqolada keltirilgan faktlarning to‘g‘riligi uchun muallif mas’uldir

07.00.00 – TARIX FANLARI	118
Ражабов Қ, Дўст ҳақида сўз	8
Ражабов Қ., Ўзбек археологларининг дарғаси (Академик Аҳмадали Асқаров таваллудининг 90 йиллигига)	12
Tuyev F. E., Xalq diplomatiyasi va “birodarlashgan shaharlar” aloqalari: Buxoro, Samarqand va Navoiy misolida O‘zbekistonning xalqaro munosabatlardagi yangi qiyofasi	14
Ражабов Қ., Совет режимининг атеистик сиёсати ҳамда мусулмон уламоларининг қатағон қилиниши	18
Xasanova N. M. O‘zbeҚkistonda ayol va qizlarning ta’lim olishi: tarixiy rivojlanish, hozirgi holat va xalqaro taqqoslash	28
Saparbayev B. X. XIX-asr birinchi choragida Xiva xonligi va Rossiya imperiyasi munosabatlari tarixi xorijiy tarixchilar tomonidan tadqiq etilishi	37
Turg’unov Sh. A. Andijon viloyatidagi yengil sanoat korxonalarida ishchilarning mehnat muhofazasida 1985-1991- yillarda yuz bergan o’zgarishlar	42
Egamberganova M. J. Ekologik qadriyatlar etnografiyasi	49
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
Axmedova Sh. N., Fransuz sharqshunoslik maktabida Bobur shaxsi va ijodi tadqiqi	52
Abduqahhorova M. F. Developing students’ writing skills in English: Analysis of foreign and local experiences	57
Абдураманова Д. В. Фантастика и фэнтези как формы художественной условности: типологические и лингвокультурные аспекты	61
Ibragimova I. A., Kognitiv poetika va kognitiv ong	68
Karimova V. V., Duoning nutqiy janr sifatidagi xususiyatlari	72
Toshtonov Soyibjon Abdusami o‘g‘li Baho kategoriyasi va uning olam lisoniy manzarasida voqelanishining lingvokognitiv xususiyatlari	77
Qahramonova X. Q. Informatikani o‘qitishda imitatsiyalarga asoslangan axborotlarni modellashtirishning nazariy ko’rinishi	81
Xaydarova G. X. Pirimqul Qodirovning tarixiy romanlarida konflikt yaratish mahorati (“yulduzli tunlar” romani asosida)	85
Xodiyeva Z. O’., Muxammedova M. A. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida nutq madaniyatini rivojlantirish	90
Xodiyeva Z. O’., Tursunova E. T. Yuqori sinf o‘quvchilarida ingliz tilini o‘rganishga motivatsiya berish masalalari	95
Дониёров Ш. Х. Ўзбек ҳамда турк романларида фалсафий-тасаввуфий мотивларнинг таҳлили	100
Каримова Ш. К. Художественное значение параллелизма и обратного параллелизма в английской и узбекской поэзии	105
Хасанова В. Э. Возможности развития сравнительного мышления учащихся посредством басен	112

Шамурадова М. А. Историческая эволюция теории привязанности: от джона боулби до современных исследований	118
Sattorzoda X. S. Pirimqul Qodirovning “Xalq tili va realistik proza” asarida badiiy asar tili haqidagi qarashlarning ilmiy-nazariy asoslari	125
Xodjayeva Sh. R. Erkalashni ifodalovchi frazeologik birliklarni o‘zbek tiliga tarjima qilish masalalari	129
Murodova M. M. Britaniya afsonalaridagi mifologik mavjudotlar millat madaniyati va mentalitetining ifodasi sifatida	134
Ruziyeva Dilfuza Salimboyevna “Mirzo Ulug’bek” – tragediya janrining nodir namunasi	137
Jumayeva U. A. Ingliz va o‘zbek ertaklarida ona obrazining aksiologik tadqiqi	141
Rahmatov B. U. Tilshunoslikda qarindoshlik terminlarining madaniy kod sifatida o‘rganilishi	145
13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI	
Allayarova Z. B., Komilov Q. O‘. Kimyo fanidan o‘quv yutuqlarini sinash metodologiyasining samaradorligini eksperimental tekshirish	151
Amirullayeva B. A. 7e modeli asosida ta’lim jarayonini tashkil etishning samarali metodikasi	158
Atadjanova S. B. O‘qib va tinglab tushunishda biluv topshiriqlaridan foydalanishning nazariy asoslari	162
Бадалова Ф. Ж. Значение профессиональной компетентности учителя-тренера для организации эффективных занятий по лёгкой атлетике	167
Begzatova Sh. P., Kutlimuratov S. Sh. Raqamli texnologiyalarning astronomiya faniga tatbiqi	172
Bekchanova S. D. Bo’lajak shifokorlarda divergent tafakkurni rivojlantirishning pedagogik jihatlari	175
Бояркина Ю. А., Сохибов А. Р. Новые подходы к обучению педагогов: преимущества и эффекты применения текстовых нейронных сетей	182
Djumanov Sh. M. Erkin kurash sport turi bo‘yicha xorvatiyaning zagreb shaxrida o‘tkazilgan jaxon chempionatining tahlili	188
Ismatullayeva S. R. Ayollar kurashi bo‘yicha kattalar o‘rtasida o‘tkazilgan 2025-yilgi jahon chempionati natijalari va ilmiy-nazariy tahlili	194
Jo’raqobilov N. A. Dzyudochilarning yillik siklda ma’lum bir mushak guruhlarini tezkor-kuch qobiliyatini rivojlantirish	203
Kilichev N. A. Ta’limda shaxsga yo‘naltirilgan yondashuvning nazariy asoslari	209
Mardonov R. B. Texnologiya fanining to‘garak ishlarida o‘quvchilarning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish bosqichlari	213
Milinorov X. X. Bo‘lajak o‘qituvchilarning maxsus kompetensiyalarini raqamli texnologiyalar vositasida rivojlantirish metodikasini takomillashtirish	216
Mustafayev B. I. Musiqa ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda innovatsion axborot texnologiyalarning roli	222
Muxtarov E. K. Qattiq jism aylanma harakat dinamikasining asosiy qonuni tadbiqiga oid virtual laboratoriyalar	226
Nadirxanova N. A. Talabalarning sotsiolingvistik kompetensiyasini rivojlantirishning shakl, metod va vositalari	234
Nazarova D. A. Ayol pedagoglarning inklyuziv ta’lim muhitini rivojlantirishdagi roli: hamkorlik, empatiya va pedagogik yetakchilik omillari	241
Nurullayeva Sh. U. Pedagogik mehnatni ilmiy tashkil etish shartlari va tamoyillari	245
Ostonova G. O‘quvchilarida badiiy qadriyatlarga qizishni shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslari	249
Pardayev A. I. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini jahon axborot oqimlarida mustaqil va tanqidiy fikrlashga tayyorlashning innovatsion yondashuvlari	255
Saidova O. T. O‘qituvchining ijtimoiy va professional imidjini rivojlantirishda metodik usullarning ahamiyati	259
Shakarova U. Q. The Virtual Classroom Effect: Online Education and Student Learning Outcomes	262
Shokirova D. O. Kelajak ta’limida interfaol yondashuvlar, yangi pedagogik yondashuvlar va axborot texnologiyalarining ahamiyati	268
Shukurov A. U. O‘quv jarayonini akt negizida o‘qitishning uslubiy tizimidan foydalanish	272
Sumberdiyeva N. R. Komilov Q. O‘. Kimyo fanini o‘qitishda kompyuter texnologiyalaridan foydalanishga o‘rgatish tizimining samaradorligini aniqlash bo‘yicha pedagogik tajriba	278
Umbarov A. U. Talabalarning metodik kompetentligini virtual laboratoriya va simulatsiyalar orqali rivojlantirish metodikasi	283

Usmonov S. E. Yunon-rum kurashi bo‘yicha so‘nggi jahon chempionati O‘zbekistonning tarixiy g‘alabasi	291
Usmonova I. Z. Ayollar kurashi bo‘yicha U17 jahon chempionati tahlili	29
Qahhorova A. Sh. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida badiiy matn tahlili ko‘nikmalarini rivojlantirish	301
Saxiyeva N. B. Discourse Techniques Used by Students in a Classroom Debate Performance	306
Eshtemirov A. N., Karimova D. Z. Fizika mexanikaga oid masalalarni yechishda modellashtirish metodlaridan foydalanish	311
Jabbarova D. B. Kimyo fanida moddalar genetikasi aloqadorligini tushuntirishda qo‘llaniladigan kimyoviy eksperiment o‘tkazish metodikasining asosiy tamoyillari	317
Raimberdiyev A. A. Ta’lim jarayonida topshiriqlarni modifikatsiyalash tamoyillari	323
Ravshanova X. M. Oliy ta’limda bo‘lajak menejerning ish madaniyatini shakllantirish jarayonini modellashtirish	327
Toshniyazov U. X. Talabalarning ijtimoiy munosabatlar jarayonida ratsional tafakkurini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari	333
Yaxshiboyeva S. T. STEAM ta’lim tizimi ijodiy fikrlashni shakllantiruvchi innovatsion yondashuv	337
Raxmonova G. X. Bo‘lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish	341
O’rinboyeva K. S. Fizika ta’limida kvest texnologiyasi orqali bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy-ijodiy kompetensiyalarini shakllantirish tajribasi	346
Urazimbetov A. Mediasavodxonlik va axborot madaniyatni rivojlantirish: metodolik yondoshuvlar	352
Karomova D. Z. Virtual laboratoriyalaroratoriyalar va ularning o‘qitish jarayonidagi ahamiyati	355
Najmetdinov M. G‘. O‘quvchilarning sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda multiplatformali yondashuvlarning samaradorligi	360
Komolova G. Sh. “Muhandislik ta’limida kross-fanli yondashuv orqali mantiqiy tafakkurni rivojlantirish”	367
Juraev Kh. Atamuradov J. J. Introduction of distance education platforms into the educational process of children's sports schools	371
Isoqova Sh. Sh. Mutaxassis kadrlar tayyorlashda dual ta’lim tizimidan foydalanishning pedagogik asoslari	379
Eshimbetov J. R. Matematika fanini o‘qitishda onlayn ta’lim platformalari orqali talabalarning mantiqiy fikrlashini shakllantirishning pedagogik asoslari	388
Bozorov A. O. Yoshlar tarbiyasida milliy qadriyatlar va vatanparvarlik ruhining o‘zaro bog‘liqligi	396
Ataxanov X. K. Kelajak o‘qituvchisini tayyorlashda ta’lim klasterlari faoliyatining ahamiyati	402
Mirzayev M.Sh. Fizika darslarida fanlararo kompetensiyalarni rivojlantirish –talabalarning mustaqil fikrlash malakasini oshirish vositasi sifatida	408
Negmatova N. Ta’lim jarayoni subyektining o‘ziga xosligi	413
Utepbergenov A.K. Uchinchi Renessans davrida jismoniy tarbiya o‘qituvchisini pedagogik tayyorlashning nazariy asoslari: akmeologik yondashuv konsepsiyasi	418
Jabborov E. X. Talabalar kompozitsion kompetentligini shakllantirishda, sharq miniatyura san’atining o‘rni va ahamiyati	422
Sayidov F. B. Yuqori malakali dzyudochilarning texnik-taktik va jismoniy tayyorgarligini optimallashtirish	426
Gulyamova A. A. Bo‘lajak oligofreno pedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari	431
19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI	
Saidov A. I. Oilada farzandlarni ma’naviy va milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashning ijtimoiy psixologik xususiyatlari	437
Sharifova N. A. Ijodiy faollik tushunchasi, uning mohiyati, tarkibiy qismlari va turlari	442
Пардаева У. М. Факторы риска и психологические особенности подростков с криминальным поведением	449
Ziyayev F. Ch. Bosqon uloqtirishda sportchilar psixologik tayyorgarligini takomillashtirish samaradorligi	460
Rakhmatova A. R. Socio-psychological characteristics of the formation of psychological defense mechanisms in the professional activity of psychologists	466

TA’LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR

JAMOATCHILIK KENGASHI A’ZOLARI

Djurayev Risboy Haydarovich*, pedagogika fanlari doktori, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.*

Shamsutdinov Rustambek Temirovich, *Andijon davlat universiteti professori, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat hodimi, tarix fanlari doktori*

Majidov Inom Urushevich, *texnika fanlari doktori, professor. O‘zbekiston milliy universiteti*

Olimov Qahramon Tanzilovich, *pedagogika fanlari doktori, professor. A.I.Gersen nomidagi Rossiya davlat pedagogika universiteti Toshkent filiali*

Tadjixodjayev Zokirxo‘ja Abdusattorovich, *texnika fanlari doktori, professor*

Musurmonova Oyniso*, pedagogika fanlari doktori, professor*

Safarova Rohat G‘aybulloyevna, *pedagogika fanlari doktori, professor, T.N.Qori-Niyoziy nomidagi O‘zbekiston pedagogika fanlari ilmiy tadqiqot instituti*

Ibragimov Xolboy Ibragimovich, *pedagogika fanlari doktori, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi.*

TAHRIRIYAT KENGASHI A’ZOLARI

XORIJ OLIMLARI

Artamonova Yekaterina Iosifovna, *pedagogika fanlari doktori, professor, Moskva davlat pedagogika universiteti, Xalqaro pedagogika fanlari akademiyasining prezidenti*

Yemelyanova Irina Yevgeneyevna, *pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika univversiteti. Rossiya*

Kuzmenko Galina Anatolevna, *pedagogika fanlari doktori, professor. Moskva davlat pedagogika universiteti, Jismoniy tarbiya, sport va salomatlik instituti*

Safaraliyev Bozor Safaraliyevich*, pedagogika fanlari doktori, professor. Chelyabinsk davlat akademiyasi*

Kulishov Vladimir Vasilevich, *pedagogika fanlari doktori, professor. Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina*

Lazarenko Irina Rudolfovna, *pedagogika fanlari doktori, professor. Altay davlat pedagogika universiteti rektori, Rossiya*

Filippova Oksana Gennadevna, *pedagogika fanlari doktori, professor. Janubiy-ural davlat ijtimoiy -pedagogika univversiteti. Rossiya*

Xristo Kyuchukov, *pedagogika fanlari doktori. Umumiy tilshunoslik va psixolingvistika professori. Berlin Erkin universiteti, Turkologiya instituti. Xalqaro psixolingvistika va Sotsiolingvistika jurnali asoschisi va muharriri, Germaniya*

Kumskov Mixail Ivanovich, *fizika-matematika fanlari doktori, professor. M.V. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti*

Maksimenko Sergey Dmitriyevich, *akademik, psixologiya fanlari doktori, professor. Ukraina Milliy pedagogika fanlari akademiyasining akademigi*

Padalka Oleg Semenovich, *pedagogika fanlari doktori, professor, M.P. Dragomanova nomidagi pedagogika milliy universiteti, Ukraina*

Hazretali Tursun, *tarix fanlari doktori, professor, Xoja Ahmad Yassaviy nomidagi xalqaro qozoq-turk universiteti professori*

Mamedova Irada, *tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, Ozarbayjon Milliy akademiyasi Tarix instituti bo‘lim boshlig‘i*

Timur Xo‘jao‘g‘li, *tilshunos va adabiyotshunos olim. Michigan universiteti professori (AQSh)*

Nurettin Hatunoğlu *Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Turkiya)*

Mullodjanov Sayfullo Kuchakovich, *tarix fanlari doktori, professor. Tojikiston milliy universiteti*

Gushko Sergey Vladimirovich, *iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Davlat iqtisodiyot va texnologiya universiteti prorektori, Krivoy Rog, Ukraina*

O‘ZBEKISTON OLIMLARI

TARIX FANLARI

Azamat Ziyo, *tarix fanlari doktori, akademik, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti direktori*

Rajabov Qahramon Kenjayevich, *tarix fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti bosh ilmiy xodimi*

FILOLOGIYA FANLARI

Madjidova Ra’no Urishevna, *filologiya fanlari doktori, professor, O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti*

Sharipova Laylo Frunzeyevna, *filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti*

Nigmatova Lolaxon Xamidovna, *filologiya fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti*

Yusupova Hilola O‘ktamovna, *filologiya fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti*

Akramova Surayo Renatovna, *filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doytori (PhD), dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti*

PEDAGOGIKA FANLARI

Tolipov O‘tkir Qarshiyevich, *pedagogika fanlari doktori, professor. Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti.*

Olimov Shirinboy Sharofovich, *pedagogika fanlari doktori, professor. Buxoro davlat universiteti*

Dilova Nargiza Gaybullaevna, *pedagogika fanlari doktori DSc, professor. Buxoro davlat universiteti*

Tilavova Matlab Muxammadovna, *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti*

Sohibov Akram Rustamovich, *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Qarshi davlat universiteti*

Umarov Baxshullo Jo‘rayevich, *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti*

Hasanova Gulnoz Qosimovna, *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti*

Inoyatov Abdullo Shodiyevich, *pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat universiteti*

Davronov Nurzod Ismoilovich, *pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dotsent. Buxoro davlat pedagogika instituti*

PSIXOLOGIYA FANLARI

Umarov Baxriddin Mingbayevich, *psixologiya fanlari doktori, professor. Toshkent davlat pedagogika universiteti*

Bafayev Muxiddin Muxammadovich, *psixologiya fanlari buyicha falsafa doktori (PhD). Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti*

IQTISODIYOT FANLARI

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, *iqtisodiyot fanlari doktori, professor. Islom Karimov nomidagi Toshkent davlat texnika universiteti huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi direktori*

Mamanazarov Abduxakim Bozorovich, *pedagogika fanlari doktori DSc. Lomonosov nomidagi Moskva davlat universiteti Toshkent filiali*

FALSAFA FANLARI

Namozov Bobir Bahriyevich, *falsafa fanlari doktori (DSc). Buxoro davlat universiteti*

BIOLOGIYA FANLARI

Artikova Hafiza To‘ymurodovna*, biologiya fanlari doktori, professor. Buxoro davlat pedagogika instituti*

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ЧЛЕНЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОВЕТА

***Джураев Рисбой Хайдарович**, доктор педагогических наук, академик АНРУз*

***Шамсутдинов Рустамбек Темирович**, профессор Андижанского государственного университета, заслуженный работник культуры Узбекистана, доктор исторических наук*

***Мажидов Ином Урушевич**, доктор технических наук, профессор, Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека*

***Олимов Кахрамон Танзилович**, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский филиал Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена*

***Таджиходжаев Зокирхужа Абдусатторович,** доктор технический наук, профессор*

***Мусурмонова Ойнисо,** доктор педагогический наук, профессор*

***Сафарова Рохат Гайбуллоевна,** доктор педагогических наук, профессор, Узбекский научно-исследовательский институт педагогических наук имени Т. Н. Кори-Ниязи*

***Ибрагимов Холбой Ибрагимович,** доктор педагогических наук, академик АНРУз*

РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ СОВЕТ

ЗАРУБЕЖНЫЕ УЧЕНЫЕ

***Артамонова Екатерина Иосифовна,** доктор педагогических наук, профессор, Московского государственного педагогического университета. Президент Международной академии педагогических наук*

***Емельянова Ирина Евгеневна,** доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия*

***Кузьменко Галина Анатольевна**, доктор педагогических наук, профессор. Московский государственный педагогический университет, Институт физической культуры, спорта и здоровья*

***Сафаралиев Бозор Сафаралиевич**, доктор педагогических наук, профессор кафедры социально-культурной деятельности Челябинской государственной академии*

***Кулишов Владимир Васильевич,** доктор педагогических наук, профессор. Государственный университет экономики и технологий, Кривой Рог, Украина*

***Лазаренко Ирина Рудольфовна**, доктор педагогических наук, профессор. Ректор Алтайского государственного педагогического университета, Россия*

***Филиппова Оксана Геннадьевна**, доктор педагогических наук, профессор. Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия*

***Христо Кючуков,** доктор педагогических наук. Профессор общего языкознания и психолингвистики. Свободный университет Берлина, Институт тюркологии. Редактор Международного журнала психолингвистики и социолингвистики, Германия*

***Кумсков Михаил Иванович**, доктор физико-математических наук, профессор Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова*

***Максименко Сергей Дмитриевич**, академик, доктор психологических наук, профессор. Академик Национальной академии педагогических наук Украины*

***Падалка Олег Семенович, д**октор педагогических наук, профессор, Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, Украина*

***Хазретали Турсун,** доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмада Яссави*

***Мамедова Ирада**, PhD по историческим наукам, доцент, заведующий институтом истории Национальной Академии Азербайджана*

***Тимур Хужаугли,** лингвист и литературовед. Профессор Мичиганского университета (США)*

***Nurettin Hatinoğlu,** Assoc. доктор, университет Зонгулдак Бюлент Эджевит, факультет искусств и наук, исторический факультет (Турция)*

***Муллоджанов Сайфулло Кучакович,** доктор исторических наук, профессор. Национальный университет Таджикистана*

***Гушко Сергей Владимирович**, доктор экономических наук, профессор, проректор Государственного экономико-технологического университета, Кривой Рог, Украина*

УЧЕНЫЕ УЗБЕКИСТАНА

История

***Азамат Зиё,** доктор исторических наук, академик, директор Института истории Академии наук Узбекистана*

***Раджабов Кахрамон Кенжаевич,** доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории Академии наук Узбекистана*

Филология

***Маджидова Рано Уришевна,** доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков*

***Шарипова Лайло Фрунзеевна,** доктор филологических наук. Бухарский государственный университет*

***Нигматова Лолахан Хамидовна,** доктор филологических наук. Бухарский государственный университет*

***Юсупова Хилола Уктамовна,** кандидат филологических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт*

***Акрамова Сураё Ренатовна,** доктор философских наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт*

Педагогика

***Толипов Уткир Каршиевич,** доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами.*

***Олимов Ширинбой Шарофович,** доктор педагогических наук, профессор. Бухарский государственный университет*

***Тилавова Матлаб Мухаммадовна,** кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт*

***Дилова Наргиза Гайбуллаевна,** доктор педагогических наук (DSc), профессор. Бухарский государственный университет*

***Сохибов Акрам Рустамович,** кандидат педагогических наук, доцент. Каршинский государственный университет*

***Умаров Бахшулло Джураевич,** кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт*

***Хасанова Гулноз Касимовна,** кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный педагогический институт*

***Иноятов Абдулло Шодиевич,** доктор философских наук (PhD) по педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет*

***Давронов Нурзод Исмоилович,** PhD по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный педагогический институт*

Психология

***Умаров Бахриддин Мингбаевич,** доктор психологических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет*

***Бафаев Мухиддин Мухамадович,** PhD по психологическим наукам. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами*

Экономика

***Куролов Кобулжон Кулманович,** доктор экономических наук, профессор. Директор сетевого центра переподготовки и повышения квалификации педагогов Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова*

***Маманазаров Абдухаким Бозорович,** доктор педагогических наук (DSc), доцент. Ташкентский филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова*

Философия

***Намозов Бобир Багриевич,** доктор философских наук. Бухарский государственный университет*

Биология

***Артикова Хафиза Тоймуродовна,** доктор биологических наук, профессор. Бухарский государственный педагогический институт*

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

MEMBERS OF THE PUBLIC COUNCIL

Risboy Haydarovich Djuraev, *doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan*
Rustambek Temirovich Shamsutdinov, *professor of Andijan State University, Honored Worker of Culture of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences*
Inom Urushevich Majidov, *doctor of Technical Sciences, Professor. National University of Uzbekistan.*
Kahramon Tanzilovich Olimov, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Tashkent branch of the Russian State Pedagogical University named after AI Gertsen*
Zokirkhoja Abdusattorovich Tadjikhodjaev, *doctor of Technical Sciences, Professor*
Oyniso Musurmonova, *doctor of pedagogical sciences, professor*
Rohat Gaybulloevna Safarova, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbek Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences named after TN Qori-Niyazi.*
Kholboy Ibragimovich Ibragimov, *doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan*

MEMBERS OF EDITPRIAL COUNCIL

Ekaterina Iosifovna Artamonova, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor, President of the Moscow State Pedagogical University, International Academy of Pedagogical Sciences*
Irina Evgeneevna Emelyanova, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia*
Galina Anatolevna Kuzmenko, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Moscow State Pedagogical University, Institute of Physical Culture, Sports and Health*
Bozor Safaralievich Safaraliev, *doctor of pedagogical sciences, professor. Chelyabinsk State Academy*
Vladimir Vasilevich Kulishov, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine*
Irina Rudolfovna Lazarenko, *doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Rector of Altai State Pedagogical University, Russia*
Oksana Gennadevna Filippova, doctor of Pedagogical Sciences, Professor. South Ural State Humanitarian Pedagogical University. Russia
Christo Kyuchukov, doctor of Pedagogical Sciences. Professor of General Linguistics Psycholinguistics. Free University of Berlin, Institute of Turkology. Founder and editor of the International Journal of Psycholinguistics and Sociolinguistics, Germany
Mikhail Ivanovich Kumskov, doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor. M.V. Lomonosov Moscow State University
Sergey Dmitriyevich Maksimenko, academician, doctor of psychological sciences, professor. Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
Oleg Semenovich Padalka, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, National Pedagogical University named after M.P. Dragomanova, Ukraine
Tursun Hazretili, doctor of Historical Sciences, Professor of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmad Yassavi
Khuzhaugli Timur, linguist and literary critic. Professor at the University of Michigan (USA)
Hatunoğlu Nurettin, Assoc. Dr., Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History (Turkey)
Mullojanov Sayfullo Kuchakovich, doctor of Historical Sciences, Professor. National University of Tajikistan
Gushko Sergey Vladimirovich, doctor of Economics, Professor, Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukrain

SCIENTISTS OF UZBEKISTAN

History

Azamat Ziyo, *doctor of Historical Sciences, Academician, director of the of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan*
Rajabov Kakhramon Kenjayevich, *doctor of Historical Sciences, Professor, main researcher of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan*

Philology

Majidova Rano Urishevna, *doctor of Philology, Professor, Uzbek State University of World Languages*
Sharipova Laylo Frunzeyevna, *professor, Doctor of Philology. Bukhara State University*
Nigmatova Lolaxon Xamidovna, *doctor of Philology. Bukhara State University*
Yusupova Khilola Oktamovna, *candidate of philological sciences, associate professor. Bukhara Engineering and Technology Institute*
Akramova Surayo Renatovna, *doctor of Philosophy, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute*

Pedagogy

Tolipov Utkir Karshiyevich, *doctor of Pedagogy, Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami.*
Olimov Shirinboy Sharofovich, *doctor of pedagogical sciences, professor. Bukhara State University*
Tilavova Matlab Muhammadovna, *candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute*
Dilova Nargiza Gaybullayevna, *doctor of pedagogical sciences (DSc), Professor. Bukhara State University*
Sohibov Akram Rustamovich, *candidate of pedagogical sciences, associate professor. Karshi State University*
Umarov Bakhshullo Djurayevich, *Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute*
Khasanova Gulnoz Kasimovna, *candidate of pedagogical sciences, associate professor.Bukhara State Pedagogical Institute*
Inoyatov Abdullo Shodievich, *doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University*
Davronov Nurzod Ismoilovich*, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute*

Psychology

Umarov Bakhriddin Mingbayevich, *doctor of Psychology, Professor. Tashkent State Pedagogical University*
Bafaev Muhiddin Mukhamadovich, *PhD in Psychological Sciences. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami*

Economy

Kurolov Kobuljon Kulmanovich, *doctor of Economics, Professor. Director of the network center for retraining and advanced training of teachers of the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov*
Mamanazarov Abdukhakim Bozorovich, *doctor of pedagogical sciences (DSc), associate professor. Tashkent branch of Moscow State University. M.V. Lomonosov*

Philosophy

Namozov Bobir Baxriyevich*, doctor of Philosophy. Bukhara State University*

Biology

Artikova Khafiza Tuymurodovna, *doctor of Biological Sciences, Associate Professor. Bukhara State Pedagogical Institute*

07.00.00 – TARIX FANLARI

Ражабов Қ., Дўст ҳақида сўз
Қаҳрамон РАЖАБОВ,
тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон ФА Тарих институти бош илмий ходими

ДЎСТ ҲАҚИДА СЎЗ

Эргаш Очилов билан оз эмас-кўп эмас қарийб қирқ йиллик дўсту қадрдонмиз. Илмнинг машаққатли йўлини бирга босиб ўтиб, ўзаро ҳамкору ҳаммаслак бўлдик. У менинг 50 ва 60 йиллик юбилейимларимда асосий мақолани ёзди, қатор китобларимга тақризлар битди. Қўлидан қалам тушмайдиган, ўз таъбири билан айтганда. кўчага пулсиз чиқса ҳам, дафтару қаламсиз чиқмайдиган дўстим турли сафарлар ва ўзаро мулоқотлар чоғидаги камина билан боғлиқ ҳангомаларгача қоғозга тушириб юриб, охири уларни олтмиш йиллик юбилейимга бағишлаб ёзган “Алп олимнинг мўъжизалари” бадиҳа китоби (2022)га илова қилди. Мен эса ҳали ўзимдан ортиб. у ҳақда бирор нарса ёза олганимча йўқ. лекин бир куни албатта у ҳақда ёзаман деб, кўнглимга тугиб қўйганман. Ниҳоят, дўстимнинг қутлуғ 60 йиллик тўйи муносабати билан бир умрлик дўсту қадрдоним ҳақида бир неча сўз айтиш имкониятига эга бўлганимдан хурсандман.

Ўзининг муттасил меҳнати билан илму ижод довонларини бирма-бир забт этиб, бугунги кунда ўзбек адабиётшунослигининг кўзга кўринган намояндаларидан бирига айланган Эргаш Зокирович Очилов 1966 йилнинг 8 январи (ҳужжатига кўра 1965 йилнинг 15 ноябри) да Шофиркон туманининг мендан бир қишлоқ нари Янгиқишлоқ қишлоғида туғилган. Ўзининг айтишича. оилавий шароит туфайли ўқиёлмай ҳайдовчилик қилган отаси Зокир ака китобга ўч бўлиб, у йиққан китобларни мутолаа қилиб, илк бор кўнглида бадиий адабиётга қизиқиш уйғонган:

“Адабиётга қизиқиш менда жуда эрта бошланган. Чунки касби ҳайдовчи бўлса-да, отам ашаддий китобхон эди. Қишлоғимиздаги ёши улуғ чолларнинг айтишларича, қишлоққа ҳали телевизор кириб бормаган қишнинг узун кечаларида у киши қишлоқ кексаларига китоб ўқиб берарэканлар.

– Зокирнинг яхши қироати бўлиб, китобни жуда ифодали ўқирди. – дер эди Иккинчи жаҳон уруши қатнашчиси Жўра бобо.

Отамнинг бир уй китоби бўлар, яна машинасида ҳам доимий ўқиш учун китоблар олиб юрарди. Ўзбек халқ эртак ва достонлари, Парда Турсуннинг “Ўқитувчи” романи, Шукур Саъдулла, Ғайратий асарларини бошланғич синфлардаёқ ўқиганимни эслайман.

Онамнинг ота-оналари бир қишлоқ нарида– Янгиобод қишлоғида яшашар ва мен ойлаб уларникида ҳам юрардим. У ерда ҳам икки жилдли, қизил муқовали “Ўзбек халқ эртаклари” менинг севимли китобим эди. Қайта-қайта ўқийвергандан улар ёд бўлиб кетган эди”.

Қишлоқдаги Эргаш Завқий номли 30-сонли 8 йиллик ўрта мактабда таҳсил олиб (9–10-синфларни қўшни Искогоре қишлоғидаги 8-сонли мактабда тугатган), 5-синфдалигидаёқ шеър машқ машқ қила бошлаган. Илк мақоласи 1979 йили ҳозирги “Тонг юлдузи” болалар газетасида чоп этилган. Ўшанда у 5-синфни тугатган эди. Шундан кейин унинг шеърлари айни газетада, шунингдек, “Ғунча” ва “Гулхан” журналларида босилиб туради. 1980 йилдан эътиборан “Шофиркон ҳақиқати” туман газетасининг фаол жамоатчи мухбири ва газета ҳузуридаги

“Мингчинор” адабий тўгарагининг доимий иштирокчиларидан бирига айланади. Унинг мақола ва шеърлари газетада мунтазам босилиб турарди. Шофиркон тумани пахта териш режасини бажарганида,ўша пайтларда катта тантана билан ўтказилган Ҳосил байрамларида бу ҳали мактаб партасидаги ёш истеъдод ҳатто райком секретари ва газета бош муҳаррири буюртмаси билан туман пахтакорларининг улкан меҳнат ғалабаларига бағишлаб мадҳия шеърлар битган.

Ўқувчилик давридаёқ мақола ва шеърлар ёзиб қалами қайралган бўлажак олим пойтахтга ўқишга йўл олиб, ўзи шундоғам қийналиб яшаётган кўп болалаи оиласига оғирлигини туширмаслик мақсадида Тошкент давлат университети(ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) журналистика факультетининг кечки бўлимида таҳсил олиб, кундузи Тошкент шаҳар китоб савдоси идорасида экспедитор бўлиб ишлаган. Олий ўқув юртини 1989 йилиимтиёзли диплом билан тугатса-да. соҳаси бўйича ишга жойлашолмай яна уч йил экспедитор сифатида ўз фаолиятини давом эттиради (1984–1992).

Ниҳоят, Мустақиллик шарофати билан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти иккига ажралгач,1992 йилнинг 3 февралида янгидан ташкил қилинган Алишер Навоий номидаги Адабиёт институти(ҳозирги Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти)га лаборант лавозимига ишга қабул қилинади.

– Мен Эргашни китоб дўконидан топганман! – деб мақтаниб юраради шунинг учун ҳам институт директори, академик Тўра Мирзаев.

Шу-шу 35 йилдан буён айни илмий даргоҳда лаборант, катта лаборант, кичик илмий ходим, илмий ходим, катта илмий ходим лавозимларида фаолият кўрсатиб келмоқда. 1995–1998 йилларда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Президиумида ижтимоийгуманитар фанлар бўлимининг илмий котиби бўлган, 1998-2000 йилларда докторантурани ўтаган. 2000–2020 йилларда Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи бўлими, 2020-2025 йилларда Адабиёт назарияси ва адабий алоқалар бўлимининг катта илмий ходими бўлиб ишлаган. 2025 йил январдан XX аср ўзбек адабиёти ва ҳозирги адабий жараён бўлими мудири ҳисобланади. 2000 йилдан “Ўзбек тили ва адабиёти” журналининг масъул котиби сифатида институт тасарруфидаги журналнинг 130 та сонини чиқарди. 2004 йилдан буён ўриндошлик асосида Тошкент давлат Шарқшунослик университети магистр ва талабаларига таржимашунослик фанларидан дарс бериб келади. 1994 йили таниқли адабиётшунос ва навоийшунос Султон Олим раҳбарлиги ва Шарқ мумтоз адабиёти ва тасаввуф фалсафаси билимдони Нажмиддин Комилов илмий маслаҳатчилигида “Рубоий таржимасида шакл ва мазмун бирлиги” мавзуида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган.

Эргаш билан бизнинг тупроғимиз бир жойдан олинган. У ҳам ўзимдай меҳнаткаш – тиним билмайди. У менинг ғайрат-шижоатимга қанчалик ҳавас қилса. мен ҳам унинг ишчанлигига қойил қоламан. Тиним билмаганига яраша сермаҳсул ва серқирра. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи, Шарқ халқларининг адабий алоқалари, бадиий таржима ва ўзаро таъсир масалалари билан шуғулланади. Рус, форс, тожик, дарий, туркман, озарбайжон, татар, қорақалпок тилларидан шеърий ва насрий таржималар қилади. У ёзган, таржима қилган ва нашрга тайёрлаган китобларнинг умумий адади тузатилган, тўлдирилган ва қайта нашр этилганлари билан бирга – 145 та. Жумладан, “Муборак сарчашмалар” (1997), “Алишер Навоий” (2011, 2013 (тўлдирилган нашри), 2015 (лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосида), “Бобур” (2011), “Убайдуллахон” (2011, Қаҳрамон Ражабов билан ҳаммуаллифликда), “Заҳириддин Муҳаммад Бобур” (2012, 2015 (лотин ёзувида), “Паҳлавон Маҳмуд” (2013, 2015 (лотин ёзувида), “Махтумқули” (2015), “Бадиий тасвир маҳорати” (2021, Раҳматулла Баракаев билан ҳаммуаллифликда) рисолалари, “Бир ҳовуч дур” (2011), “Барҳаёт сиймолар” (2012), “Ишқ ва ҳайрат олами” (2016, Иброҳим Ҳаққул билан ҳаммуаллифликда) мақолалар тўпламлари, “Нафис мажлислар” (1–2-китоблар, 2018) рисолалар тўпламлари, “Таржима назарияси ва амалиёти” (2012), “Бадиий таржима масалалари” (2014), “Таржимашуносликнинг назарий масалалари” (2014), “Таржима назарияси” (2014; 2-нашри – 2020) ўқув қўлланмалари, “Форсийдан ўзбекчага шеърий таржима муаммолари” (2013) монографияси, “Таржимашунослик терминларининг изоҳли луғати” (2014), таниқли муаррих Қаҳрамон Ражабовга бағишланган “Алп олимнинг мўъжизалари” (2022) бадиҳаси чоп этилган.

Эргаш Очилов таржимасида ҳозиргача 37 та тўплам нашр қилинган: Мулланафаснинг “Муҳаббат фасли” (2010), Абдураҳмон Жомийнинг “Муҳаббат мазҳаби” (2011), Махтумқулининг “Устозингдан айрилма” (2012), “Ҳикматлар” (2013, 2015 (лотин ёзувида), “Асарлар” (2013), “Булбул ноласи” (2014), “Элингга бахш айла” (2017), “Даврон топилмас” (2018), Саъдий Шерозийнинг “Ҳаёт ҳикмати” (2013), Адиб Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-ҳақойиқ” (2013), Бердақнинг “Халқ учун” (2021), “Афғонистон халқлари оғзаки шеъриятидан намуналар” (2014) китоблари шулар жумласидандир. У Абу Абдулло Рудакий, Абу Али ибн Сино, Умар Хайём, Абусаид Абулхайр, Бобо Тоҳир, Абдуллоҳ Ансорий, Абдулхолиқ Ғиждувоний, Низомий Ганжавий, Адиб Собир Термизий, Нажмиддин Кубро, Маждиддин Бағдодий, Сайфиддин Бохарзий, Амир Хусрав Деҳлавий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Паҳлавон Маҳмуд, Ҳофиз Шерозий, Имомиддин Насимий, Абулвафо Хоразмий, Баҳоуддин Нақшбанд, Абдураҳмон Жомий, Фоний, Убайдий, Мирзо Бедил, Мирзо Ғолиб, Имло Бухорий каби 200 дан ортиқ форсийзабон шоирларнинг 10 000 га яқин рубоийларини таржима қилиб, “Ишқ дафтари” (2000), “Муҳаббат тароналари” (2005), “Донишмандлар туҳфаси” (2009), “Минг бир рубоий” (2009), “Ruboiy gulshani” (2010), Умар Хайёмнинг “Тириклик тилсими” (2012),Жалолиддин Румийнинг “Муҳаббат маъвоси” (2013, 2015 (лотин ёзувида), Абдухолиқ Ғиждувоний. Рубоийлар (2022), Баҳоуддин нақшбанд. Рубоийлар (2022), Паҳлавон Маҳмуд. Рубоийлар (2022) номлари билан эълон қилган.

У тўплаб нашрга тайёрлаган тўпламларнинг умумий сони – 77 та.Ҳофиз Шерозийнинг “Ишқ гавҳари” (2006), Алишер Навоийнинг “Бир парипайкар ғами” (2006), “Ишқ тилсими” (2011), Саъдий Шерозийнинг “Ҳикматга тўла олам” (2007), “Маърифат ёғдуси” (2015), Убайдийнинг “Дийдор орзуси” (2007), Махтумқулининг “Дунё ўтиб борадир” (2007), Бобурнинг “Сочининг савдоси тушти” (2007), “Санга кўнглумни олдурдум” (2011), Умар Хайёмнинг “Ғанимат дамлар” (2008), Амирийнинг “Қошингга тегузмағил қаламни” (2008, ҳамкорликда), “Девон”. I. Ўзбекча шеърлар (2017, ҳамкорликда), Фузулийнинг “Ғамзасин севдунг кўнгул” (2009), “Қалб гавҳари” (2014), Муқимийнинг “Кўнглум сандадур” (2009), Атоийнинг “Жондан азиз жонона” (2011), Амир Хусрав Деҳлавийнинг “Ёр васли” (2011), Мирзо Абдулқодир Бедилнинг “Ҳайрат ойинаси” (2011), Абу Али ибн Синонинг “Мен англаган дунё” (2012), Машрабнинг “Агар ошиқлигим айтсам” (2013), Огаҳийнинг “Жамолинг жилваси” (2013, 2016 (лотин ёзувида) тўпламлари, шунингдек, Алишер Навоий (2006, 2010, 2011, 2013, 2015), Жалолиддин Румий (2008, 2013), Фаридиддин Аттор (2009, 2012), Махтумқули (2013, 2015), Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқирғоний (2013), Юсуф Хос Ҳожиб, Адиб Аҳмад Югнакий (2013), Саъдий Шерозий (2013, 2015), Огаҳийларнинг “Ҳикматлар” (2021) китоблари ва “Ҳикматлар хазинаси” (2010) асарларини нашрга тайёрлаган. “Жаҳон шеърияти дурдоналари” рукнида эса Ж.Г.Байроннинг “Ушалмаган орзулар” (2011), М.Ю.Лермонтовнинг “Сузиб борар оппоқ бир елкан” (2011), В.Шекспирнинг “Бир қатим нур” (2012), Ҳ.Ҳайненинг “Бир қиз куйлар” (2012), А.С.Пушкиннинг “Эсимдадир ажиб дам ҳали” (2012), Т.Шевченконинг “Мени ёд эт” (2013), Р.Ҳамзатовнинг “Умр карвони” (2013), Қ.Қулиевнинг “Ҳайрат” (2013), Мирзо Ғолибнинг “Умрим гули” (2013), Шота Руставелининг “Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон” (2013), Гарсиа Лорканинг “Ой тўлишган кечада” (2013) тўпламларини чоп эттирган.

Шунингдек, у мумтоз қўшиқлар ва халқ ашулаларини тўплаб, “Умрбоқий қўшиқлар” (2002, 2013 (тўлдирилган нашри, икки жилдда), “Шодашода марварид” (2006), “Меҳригиёҳ” (2012, 2016 (лотин ёзувида), Алишер Навоий. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. “Мубтало бўлдум санга” (2013), Фузулий. Машраб. “Ахтариб келдим сени” (2013), Муқимий. Фурқат. “Эй чеҳраси тобоним” (2013, 2016 (лотин ёзувида), Мунис. Огаҳий. “Мушкин қошининг ҳайъати” (2013, 2015 (лотин ёзувида), Муқимий. “Интизор” (2021) номлари билан нашр эттирган.

Шарқ халқлари ривоятларини тўплаб “Sharq rivoyatlari” (2010), “Шарқ ҳикоят ва ривоятлари” (2013, 2015; 2018, 1–2-жилдлар), “Ибрат мактаби” (2013), “Адолат тарозиси” (2013), “Маърифат дафтари” (2013), “Рамзлар силсиласи” (2013; 2018), “Донолар суҳбати” (2013) тўпламларини ҳам эълон қилган.

100 жилдлик “Туркий адабиёт дурдоналари” туркуми учун Фузулий ва Махтумқули жилдларини, Хоқоний Ширвоний, Жалолиддин Румий, Адиб Аҳмад Югнакий, Жаҳоншоҳ Ҳақиқий, Байрамхон,

Абдураҳим Байрамхон, Андалиб асарларини таржима қилиб ва нашрга тайёрлаб берган.

Таниқли олимнинг 500 дан ортиқ илмий ва илмийоммабоп мақолалари чоп этилган. Жумладан, “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”да 60 га яқин, “Алишер Навоий: қомусий луғат”ида (2016) эса 200 га яқин мақолалари нашр қилинган. 30 дан зиёд мақола ва тезислари Россия, Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Озарбайжон, Туркманистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистондаги нуфузли нашрларда босилиб чиққан.

Кўплаб халқаро (Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Озарбайжон, Туркманистон, Тожикистон, Қозоғистон) ва республика (Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Навоий, Фарғона, Наманган, Қўқон) миқёсидаги илмий анжуманларда ўзбек мумтоз адабиётининг долзарб муаммоларига бағишланган маърузалари билан иштирок этган.

“Ўзбек тили ва адабиёти”, “Фан ва турмушш”, “Нақшбандия”, “Бухоро мавжлари” журналлари таҳририяти аъзоси.

Туркман адабиёти таржимаси ва тадқиқи борасидаги фаол фаолияти учун Туркманистон Республикасининг халқаро “Махтумқули-Фироғий” медали билан тақдирланган (2014).

Ўзбек адабиёти ва адабиётшунослигини ривожлантириш йўлидаги кўп йиллик самарали меҳнатлари Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан “Меҳнат шуҳрати” ордени билан тақдирланган (2021).

Эргаш Очилов таржимасидаги атоқли туркман шоири Махтумқулининг “Элингга бахш айла” китоби Туркманистонга расмий сафари чоғида Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан Туркманистон Президенти Гурбангули Бердимуҳамедовга тақдим қилинди (2017). У ҳамкорликда нашрга тайёрлаган Абдураҳмон Жомийнинг “Муҳаббат махзани” китоби эса Тожикистонга расмий сафари чоғида Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан Тожикистон Президенти Эмомали Раҳмоновга тақдим қилинди (2018).

Ҳозирда тўрт жилдлик “Алишер Навоий қомуси”си ва 100 жилдлик “Ўзбек адабиёти хазинасидан”, “Туркий адабиёт хазинаси” лойиҳаларини бажаришда фаол иштирок этиб келмоқда. Айни пайтда “Форсийдан ўзбекчага шеърий таржима муаммолари” мавзуидаги докторлик диссертацияси устида изланишлар олиб бормоқда.

Уч нафар филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), йигирмага яқин магистр тайёрлаган. Яна 2 тадқиқотчи филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), 2 магистрант магистр илмий даражасини олиш учун унинг раҳбарлигида илмий изланишлар олиб бормоқда.

Эргаш Очилов республика илмий ва адабий ҳаётида фаол иштирок этиб келади. Илмий-адабий жараёнда ўз мавқеига эга. Ишчанлиги, ташкилотчилиги ва хушмуомалалиги билан ҳамкасблари ва жамоатчилик орасида ҳурмат-эътибор қозонган.

Сўзимнинг ниҳоясида ортимдан 60 ёшлик довонни забт этиб келаётган дўстимнинг илмий-ижодий ишлари бундан-да самарали бўлиб. қутлуғ ёшини ҳавас қиларли илмий-ижодий ютуқлар билан кутиб олишини тилаб қоламан. Шу ўринда дўстлар даврасида доимий хиргойи қилинадиган қуйидаги сатрлар беихтиёр эсга тушади:

Эргаш Очил очилса,
Гавҳар каби сочилса.
Замонанинг зайлидан
Хилват ичра қочилса!..

ЎЗБЕК АРХЕОЛОГЛАРИНИНГ ДАРҒАСИ

(Академик Аҳмадали Асқаров таваллудининг 90 йиллигига)

Қаҳрамон Ражабов, тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон ФА Тарих институти бош илмий ходими

Юртимизда археология ва тарих фанларининг чоракам бир асрлик ривожланиши ва тараққиётида таниқли давлат ва жамоат арбоби, атоқли олим, устоз-мураббий, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Беруний номидаги Ўзбекистон давлат мукофоти лауреати, Ўзбекистон Фанлар академияси академиги Аҳмадали Асқарович Асқаровнинг хизматлари катта. Шу кунларда илмда ҳам, ҳаётда ҳам кўпларнинг устози ва йўлбошчиси бўлган нуроний оксокол, тарихчи ва археологларнинг етакчиси ва дарғаси ҳисобланган фидойи ва заҳматкаш олимимиз табаррук 90 ёшни қаршиладилар.

Туронда бронза ва илк темир даври кадимги деҳқончилик ва чорвачилик маданиятлари, Ўзбекистон ҳудудида илк шаҳарсозлик маданияти ва ўзбек халқи давлвтчилиги тарихининг дастлабки босқичлари, ўзбек халқи этногенези каби илмий муоммолар муттасил 70 йил мобайнида акадеик олимимизнинг асосий илмий йўналишлари ҳисобланади.

XX аср 80-йилларида Тошкент давлат университети тарих факулътетининг талабаси бўлган биз ёшлар учун домла А.Асқаров асарлари яхши таниш эди. А.Асқаров 1991-1995 йилларда Ўзбекистон ФА Тарих институти директори сифатида фаолият кўрсатган даврида биз устозни ҳам бошлиқ, ҳам олим, ҳам давлат ва жамоат арбоби, ҳам оддий инсон сифатида қайтадан кашф этдик. Ёшларга нисбатан ғамхўр ва меҳрибон устоз, бироқ қатъиятли ва талабчан раҳбар сифатида (мен ўша пайтларда Тарих институти аспирантурасини тугатиб, номзодлик диссертациямни ҳимоя қилиш арафасида турган эдим) домла бир умр менинг ёдимда яхши хотиралар билан қолган. Ҳатто устоз А.Асқаров 1994 йили мен тайёрлаган Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракатига бағишланган номзодлик диссертациямни институт ва Илмий кенгашдаги кўплаб забардаст олимларни ҳайрат ва таажжубга солиб, бирданига докторлик диссертацияси сифатида ҳимоя қилдирмоқчи бўлишди.

Устоз ўша пайтларда Тарих институти директоридан ташқари институт ҳузуридаги диссертациялар ҳимоясига мўлжалланган Бирлашган ихтисослашган илмий кенгаш раиси ҳам ҳисобланган. Айни пайтда бу йилларда А.Асқаров Ўзбекистон ФА Тарих, тил ва адабиёт бўлимининг академик котиби ва раиси, яъни академиянинг Ижтимоий фанлар бўйича вице-президенти ҳам бўлган.

Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг дастлабки йилларида академик Аҳмадали Асқаров йирик жамоат ва фан арбоби сифатида мамлакатимизда янги ташкил қилинган миллий ўзбек давлатчилигининг рамзлари ва тимсоллари қабул қилинишида катта куч-ғайрат сарфлади. Ўзбекистон халқ депутати ҳамда парламентда Фан, халқ таълими ва маданий меросини асраш комитетининг раиси сифатида у 1991 йил ноябридан то 1992 йил декабригача Олий кенгашда Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи, Давлат герби, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси (Асосий Қонуни) ва Давлат мадҳияси қабул қилинишида фаол қатнашиб, тарихчи олим сифатида мазкур давлатчилик тимсоллари ва рамзларини тайёрлаган кўпчилик ижодий ва илмий жамоалар ҳамда миллатнинг етакчи ойдинлари фаолиятини мувофиқлаштириб турди. Бу ҳолат академик олимнинг ўз мустақиллигини қайта эълон қилган ёш давлат олдидаги фарзандлик бурчи ва замон

эҳтиёжи эди. Шунинг учун ҳам устоз яқинда нашр қилган эсдаликларини бежиз “Меҳнат ва курашда тобланган ҳаёт онларим” деб номламаган...

Аҳмадали Асқаров совет даврида ҳам, мустақилликнинг ўтган 35 йили мобайнида ҳам бутун куч-ғайрати ва илмий фаолиятини туркий халқларнинг қадимги давр тарихини ёритиш ҳамда ўзбек халқининг келиб чиқишини ўрганишга бағишлади. Бўлажак олим Ленинград шаҳрида СССР ФА Археология институтининг Ленинград бўлимида таниқли олим профессор Михаил Грязнов (1902-1984) раҳбарлигида аспирантурада таҳсил олган. У Бухоро воҳасидаги Замонбобо маданиятини чуқур ўрганиб, 1963 йил 9 январда “Бронза даврида Қуйи Зарафшон маданияти” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. Олимнинг илмий изланишларида Туронда илк давлатчиликнинг пайдо бўлиши, дастлабки шаҳарлар маданияти тўғрисидаги ноёб маълумотлар муҳим аҳамият касб этади. У янги ташкил этилган Самарқанддаги Археология институти директори сифатида 1970-1980, 1983-1987 йилларда Самарқанд археология илмий мактабига асос солади. Домла бу вақтда ўз илмий изланишларини таниқли ўзбек олими академик Яҳё Ғуломов (1908-1977) раҳбарлигида давом эттирди. “Жанубий Ўзбекистон бронза даврида (Қадимги Шарқ тамаддунининг маҳаллий ўчоғини ташкил этиш муаммосига доир)” мавзусидаги докторлик диссертациясини Москвада 1977 йил 15 апрелда муваффақиятли ҳимоя қилди. У Сурхондарё вилоятидаги Сополлитепа ва Жарқўтон тарихий ёдгорликларини (бронза даврига оид) очиб, ўзбек археологиясининг ютуқлари билан жаҳон аҳлини лол қолдирди. Кейинчалик олимнинг русча “Сополлитепа” ва “Жарқўтон” ҳамда ўзбек тилида “Қадимги Турон энеолит, бронза ва илк темир даври цивилизациялар тарихидан лавҳалар” номли монографиялари чоп этилди.

Домла XXI аср бошларидан бошлаб илмий изланишларини ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихига бағишлади. Бу мавзуни ёритишда у археологик қазишмаларда топилган материаллар билан биргаликда тарихчи олимлар, хусусан, хитойшунос олим Абдулаҳад Хўжаевнинг китобларига таяниб ўзининг илмий қарашларини очиқлади. А.Асқаровнинг бу мавзуда ёзган йирик монографияси кўп йиллар давомида эълон қилинмади. Ниҳоят, 2015 йилда аввал ўзбек тилида, сўнгра 2018 йили рус тилида нашр қилинган “Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи” деб номланган фундаментал тадқиқоти Тошкентда чоп этилди. Бу асар қўлёзмаси академия олимлари томонидан етти марта илмий муҳокамага қўйилганлиги, бу муҳокамаларнинг деярли барчасида тақризчилардан бири сифатида каминанинг қатнашганлиги, юқори идоралар ва айрим раҳбарларнинг кўрсатмаси билан китоб қўлёзмаси ва муаллиф шахсияти тўғрисида турлича паст-баланд гаплар айтилганлиги ҳозир ҳам кечагидек кўз олдимда турибди.

Ўзбекнинг алп археолог олими Аҳмадали Асқаров бундай тўсиқлар олдида ҳеч қачон чекинмади, умидсизлик ва тушкунликка ҳам тушмади, турли тазйиқлар ва чекловлардан ҳам ҳайиқмади. Олим 80-90 ёшларида ҳам доимо Низомий номидаги Ўзбекистон миллий педагогика университетида талабаларга сабоқ беришдан чарчамайди, университет ҳузуридаги диссертациялар ҳимоя қилинувчи Илмий кенгаш ҳамда Илмий семинар раиси ўринбосари сифатида ёш тарихчи олимлар тайёрлашда жонбозлик қилмоқда, шунингдек, Ўзбекистоннинг турли ҳудудларидаги археологик экспедицияларда фаол қатнашмоқда. Бундан ташқари у ўзи туғилиб ўсган Наманган вилояти Норин туманидаги Учтепа қишлоғида очиқ осмон остида археология музейи ташкил қилиб, бу ерда 3000 йил муқаддам зардуштийларнинг муқаддас ибодатхонаси бўлганлигини археологик ашёлар ва тарихий материаллар билан асослаб берди.

Миллат фидойиси, заҳматкаш олим, талабчан устоз-мураббий, нуроний академик Аҳмадали Асқаров бугунги кунда Янги Ўзбекистонда ҳам ўзининг жуда катта тажрибаси ва бой ҳаётий йўли билан халқимиз олдида ҳамда илм соҳасидаги хизматлари учун Ўзбекистон Қаҳрамони бўлишга ҳақли забардаст олимдир. Ўзбек археологларининг етакчиси ва дарғаси бўлган алп олимимизга шу муборак кунларда мустаҳкам соғлик, ёшлик ғайрати ва шижоатини тилаб қоламиз.

XALQ DIPLOMATIYASI VA “BIRODARLASHGAN SHAHARLAR” ALOQALARI: BUXORO, SAMARQAND VA NAVOIY MISOLIDA O‘ZBEKISTONNING XALQARO MUNOSABATLARDAGI YANGI QIYOFASI.

Tuyev Fazliddin Erkinovich (DSc)
mustaqil izlanuvchi. Buxoro davlat Pedagogika institute dotsent.
https://orcid.org/0009-0008-9582-2598

Annotatsiya: Mazkur maqolada “Xalq diplomatiyasi”ning amaliy shakli sifatida “birodarlashgan shaharlar” konsepsiyasi orqali O‘zbekiston, xususan, Buxoro, Samarqand va Navoiy shaharlarining xalqaro aloqalardagi faol ishtiroki tahlil qilinadi. Maqolada birodarlik aloqalarining tarixi, zamonaviy yo‘nalishlari, ular orqali amalga oshirilgan madaniy, ilmiy, iqtisodiy hamkorlik loyihalari, shuningdek, bunday hamkorlikning xalqlar o‘rtasidagi do‘stona munosabatlar va strategik sheriklikni mustahkamlashdagi roli o‘rganiladi. Buxoro va Ispaniyaning Kordova, Samarqand va Lohor, Navoiy va Visaginas kabi shaharlar o‘rtasidagi do‘stona aloqalar misolida olib borilgan tadbirlar va hamkorliklar ta’riflanadi.

Kalit so‘zlar: Xalq diplomatiyasi, birodarlashgan shaharlar, Buxoro, Samarqand, Navoiy, Kordova, Lohor, Ryuey-Malmezon, madaniy hamkorlik, ilmiy almashinuv, xalqaro munosabatlar, O‘zbekiston tashqi siyosati, strategik sheriklik.

Abstract: This article analyzes the active participation of Uzbekistan, in particular the cities of Bukhara, Samarkand and Navoi, in international relations through the concept of «twin cities» as a practical form of «people’s diplomacy». The article studies the history of twin cities, modern directions, cultural, scientific, and economic cooperation projects implemented through them, as well as the role of such cooperation in strengthening friendly relations and strategic partnerships between peoples. The activities and cooperation carried out on the example of friendly relations between Bukhara and the Spanish cities of Cordoba, Samarkand and Lahore, Navoi and Visaginas are described.

Keywords: People’s diplomacy, twin cities, Bukhara, Samarkand, Navoi, Cordoba, Lahore, Rueil-Malmaison, cultural cooperation, scientific exchange, international relations, foreign policy of Uzbekistan, strategic partnership.

Аннотация: В статье анализируется активное участие Узбекистана, в частности городов Бухары, Самарканда и Навои, в международных отношениях посредством концепции «городов-побратимов» как практической формы «народной дипломатии». В статье исследуется история городов-побратимов, современные направления, реализуемые через них проекты культурного, научного и экономического сотрудничества, а также роль такого сотрудничества в укреплении дружественных отношений и стратегического партнерства между народами. Описываются мероприятия и сотрудничество, осуществляемые на примере дружественных отношений Бухары с испанскими городами Кордова, Самарканд и Лахор, Навои и Висагинас.

Ключевые слова: Народная дипломатия, города-побратимы, Бухара, Самарканд, Навои, Кордова, Лахор, Рюэй-Мальмезон, культурное сотрудничество, научный обмен, международные отношения, внешняя политика Узбекистана, стратегическое партнерство.

Kirish: Bugungi kunda xalqaro munosabatlarda faqat rasmiy diplomatik aloqalar emas, balki xalqlar o‘rtasidagi muloqot va madaniy hamkorlik ham katta ahamiyat kasb etmoqda. Bu jarayonda “Xalq diplomatiyasi” tushunchasi, xususan, “birodarlashgan shaharlar” formati orqali shakllanadigan munosabatlar yangi bosqichga ko‘tarilmoqda. O‘zbekiston ham 1991-yilda mustaqillikka erishgach, turli mamlakatlar shaharlari bilan bunday do‘stona aloqalarni o‘rnatishni

boshladi. Ayniqsa, Buxoro, Samarqand va Navoiy kabi madaniy va tarixiy merosi boy shaharlar xorijiy shaharlar bilan birodarlik aloqalarini yo‘lga qo‘yib, xalqlar o‘rtasidagi madaniy, ta’limiy va iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirishda faol ishtirok etib kelmoqda. Ushbu maqolada ana shu hamkorlikning tarixi, turli yo‘nalishlardagi faoliyatlari va istiqbolli loyihalari tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O‘zbekistonning xalqaro aloqalari tarixiga bag‘ishlab yozilgan ishlarga N.To‘xliyev, A.Toqsanov, A.Rasulov va boshqalarning kitoblarini kiritish mumkin. Milliy va mahalliy davlat arxivi materiallari, davriy matbuot hamda ilmiy-ommabop nashrlardan foydalangan holda, tanlangan muammo mohiyatini ochib beradi. Xalq diplomatiyasi va “birodarlashgan shaharlar” aloqalari: Buxoro, Samarqand va Navoiy misolida O‘zbekistonning xalqaro munosabatlardagi yangi qiyofasini o‘rganish jarayonida iqtisodiy, mantiqiy, ilmiy abstraksiyalash, induksiya, deduksiya, dinamikada o‘rganish, qiyosiy tahlil va boshqa usullardan foydalanildi.

NATIJA VA MUHOKAMA

Xorij jamoatchiligi bilan o‘zaro aloqalarda “Xalq diplomatiyasi” yo‘nalishda “Birodarlashgan shaharlar” orqali o‘zaro do‘stona munosabatlar roli ham oshib bordi. O‘zbekiston Respublikasi milliy mustaqillikka erishganidan so‘ng, “Birodarlashgan shaharlar” orqali dunyo mamlakatlari bilan munosabat o‘rnatilishining istiqbollari kengaydi. Uzoq bo‘lmagan tarixga murojat qilsak, 1957-yildayoq “Birodarlashgan shaharlar umumshahar federatsiyasi” (“Vsemirnaya federatsiya porodnyonых gordov”, VFPG) tashkil topgan, uning tarkibida o‘sha yilda 12 mamlakat shaharlari birlashgan edi, 1975-yilda VFPG o‘z safida 50 mamlakatning 1000 ta shahrini, 1989-yilda esa hamma mamlakatlardan 3000 dan ortiq shaharni o‘zida birlashtirgan edi[1]. Ushbu birodarlashgan shaharlar birdamlik, xalqaro hamkorlik, demokratiya va tinchlikka xizmat qilish maqsadlari yo‘lida ancha tajriba to‘pladilar.

1960-yillarning boshlarida O‘zbekiston Birodarlashgan shaharlar federatsiyasiga jamoatchilik asosida a’zo bo‘lib, Respublika poytaxti Toshkent Pokistonning Karachi (1964-yil), Marokashning Marokash (1964-yil), Tunisning Tunis, Tripoli (1964, 1966); AQShning Sietl (1972), Samarqand Kayruan (Tunis, 1977-yil), Kusko (Peru, 1986), Olimpiya (AQSh, 1987 yil), Santa-Fe (AQSh, Nyu-York), Malatiya (Turkiya, 1992-yil) Navoiy Chjuchjou (Xunan viloyati, Xitoy, 1996), Angren Datun (Shansi viloyati, Xitoy, 1995) kabi shaharlar bilan birodarlashgandi. Ochiq osmon ostidagi muzey shahri bo‘lgan Buxoro esa 1983-yil dekabrda Ispaniyaning Kordova shahri bilan birodarlashdi[2].

Buxoro, Samarqand va Navoiy viloyatlarining xorijiy davlatlar bilan tashqi aloqalari rivojlanish imkoniyatlaridan yana biri “Birodarlashgan shaharlar” orqali “Xalq diplomatiyasini” geografik chegaralarini kengaytirib borishayotganligidir. Jumladan, Buxoro viloyati Santa-Fe (AQSh 1988-yil), Lahor (Pokiston 1995-yil), Bonn (Germaniya 1999-yil), Rueil-Malmaison (Fransiya 1999-yildan 2015-yilgacha yubiley tadbirlar o‘lkazilgan), Hamedan (Eron), Khujand (Tojikiston), Malatya (Turkiya), Nishapur (Eron)[8], Kunming (Xitoy 2022-yil 13-sentabr), Lankaran (Ozarbayjon 2023-yil 24-fevral), Multan (Pokiston 2023-yil), Derbent (Rossiya, Dag‘iston 2024-yil 23-may), Grozny (Rossiya, Chechen Respublikasi 2025-yil 4-iyul), Trabzon (Turkiya 2025-yil 11-aprel) birodarlashgan shaharlar orqali “Xalq diplomatiyasini” yo‘lga qo‘ygan[3]. Samarqand esa Bremen (Germaniya), Kayruan (Tunis), Lahor (Pokiston 1995-yil), Lion (Fransiya), Lej (Belgiya), Nishopur (Eron), Rio-de-Janeyro (Braziliya), Istanbul (Turkiya), Izmir (Turkiya), Banda-Achex (Indoneziya), Lvov (Ukraina), Marv (Turkmaniston), Xo‘jand (Tojikiston), Balx (Afg‘oniston), Krasnoyarsk (Rossiya 2003-yil), Plovdiv (Bolgariya 2008-yil), Mexiko, (Meksika 2010-yil), Samara (Rossiya), Kusko (Peru), Florensiya (Italiya 2013-yil), Sian (Xitoy), Shensi (Shanxi/Shǎnxī) provinsiyasi (Xitoy 2013-yil), So‘g‘d, (Tojikiston 2018-yil), Kenju (Janubiy Koreya), Yurmala (Latviya), Ishfahon (Eron 2021-yil), Nara (Yaponiya 2022-yil), Konya (Turkiya 2025-yil favral) shaharlari bilan birodarlik aloqalarini o‘rnatgan[4]. Navoiy shahri Gabala (G‘abala Ozarbayjon 2021-yil), Visaginas (Litva 2022-yil), Zeytinburnu (Istanbul-Turkiya 2025-yil) birodarlashgan.

1986-yilda Buxoroda Kordova madaniyati kunlari 1988-yilda Kordova (Ispaniya)da Buxoro madaniyati kunlari o‘tkazilib, ushbu tadbirlarda islom qadimiy shahar san’ati adabiyoti, me’morchilik obidalari haqida ham tanishuv bo‘ldi. 1980-yillar oxiri 1990-yillar boshlarida Buxoro shahrida do‘stlik ramzi sifatida “Kordova kafesi”, Kordovada yesa “Buxoro” nomli qahvaxona ish boshlagandi. Ikki shahar delegatsiya a’zolari Kordovada 1989-yil 24-oktabrda Buxoro davlat pedagogika inistituti (hozirgi BuxDU) bilan Kordova universiteti o‘rtasida ilmiy, o‘quv-pedagogik hamkorlikni yo‘lga qo‘yishga kelishgandi. Shartnoma 1988-1994-yillarga qadar imzolangandi. O‘sha uchrashuvda 1990-yil Kordovada, 1992-yil Buxoroda “Kordova” kunlari o‘tkazilga kelishildi[5].

Samarqand va Buxoro viloyatlari 1990-yillarga qadar Birodarlashgan shaharlar o‘rtasida o‘zaro telegraflar orqali muloqotlar, madaniy ishlar, hunarmandchilik, sog‘liqnisaqlash, teatr va san’at, qishloq xo‘jaligi buyumlari ko‘rgazmasi tashkil etish, tabiatni muhofaza qilish kabi yo‘nalishlarda o‘zaro hamkorlik aloqalarini amaliy natijalari ko‘zga tashlanadi.

Biroq sobiq Ittifoqning 1991-yilda parchalanishi mustaqillik yillarining dastlabki bosqichida O‘zbekistondagi inqirozli iqtisodiy-ijtimoiy hayot o‘zaro shaharlararo munosabatlar jarayoniga o‘z salbiy ta’sirini o‘tkazdi. Lekin O‘zbekiston Respublikasining mustaqilligining elon qilinishi O‘zbekiston respublikasining tashqi aloqalarining rivojlanishi va shu orqali xorijiy davlatlar safida respublikaning ijtimoiy-siyosiy mavqeini yanada oshirishga alohida e’tibor qaratilgan.

Tashqi aloqalarning rivojlanishi, respublikada qolaversa barcha viloyatlarning markaziy shaharlari orqali xorijiy davlatlarning yirik va taraqqiy qilgan shaharlari bilan birodarlik aloqalarini o‘rnatishga keng imkon bergan. Qolaversa, muhim masalalardan yana biri “Yevrostat jahon statistika” mutaxassislarining navbatdagi xalqaro yig‘ilishi Samarqand shahrida o‘tkazilganligi bo‘ldi[6]. 1995-yilda Pokiston davlatining Lohar shahri bilan birodarlashgan shaharlar doirasida Samarqand shahri o‘rtasida ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy hamkorlik aloqalari imzolanishi o‘zaro madaniy aloqalar mustahkamlanib ikki shaharda turli anjumanlar, uchrashuvlar, madaniy tadbirlar tashkil etilgan[7].

O‘zbekiston Respublikasining XXI asr boshlarida jahon hamjamiyatidagi faol ishtiroki, ayniqsa, rivojlangan mamlakatlar bilan iqtisodiy, marifiy-madaniy va ilmiy-texnikaviy hamda madaniy-gumanitar hamkorlik aloqalari rivojida yangi sohalar uchun yo‘l ochdi. Jumladan, O‘zbekiston-Fransiya munosabatlarida madaniy-gumanitar yo‘nalish muhim o‘rin tutadi. 2009-yilda Fransiyadagi Ryuey-Malmezon shahrining markazida “O‘zbek bog‘i”, bunyot etilib, bog‘ning markazida dunyo tan olgan tibbiyot sohasining ulug‘ vakili Avitsena arbobi Abu Ali ibn Sino haykali o‘rnatilganligi alohida tahsinga sazovor. Jumladan, 2019-yil 16-19-aprel kunlari Fransiyaning Ryuey-Malmezon shahrida dunyo Davlatlari tan olgan meditsina arbobi, o‘zbek xalqining buyuk allomasi, Buxoroning asil farzandi Abu Ali ibn Sino sharafiga o‘rnatilgan yodgorlikni rekonstruksiya qilib ishga tushirilish marosimi tadbirida O‘zbekiston davlat filarmoniyasi Buxoro viloyat bo‘linmasi ashula va raqs ansambli raqqosalari Turabova Zilola va Mashenko Yekaterinalar ishtirok qilgan.

AQSh bilan ilmiy-texnikaviy hamkorlik izchil rivojlanmoqda. Bu boradagi munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy hujjat 2010-yilda imzolangandi. Ilmiy-texnikaviy hamkorlik to‘g‘risidagi hukumatlararo bitimda poytaxt Toshkent bilan Vashington shtati poytaxti Sietl o‘rtasida hamda qadimiy va navqiron Buxoro bilan Santa-Fe shaharlari o‘rtasida ushbu aloqalarini tiklashga e’tibor kuchaydi[8]. 2019-yilda esa AQShning Klinton shahri va Navoiy viloyatining Zarafshon shahri o‘rtasida birodarlashgan shaharlar to‘g‘risida kelishuv imzolangan[9].

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Xitoy Xalq Respublikasiga davlat tashrifi doirasida qator muhim hujjatlar imzolandi. 2017-yil Respublika rahbarining Xitoy Xalq Respublikasiga davlat tashrifi davomida ko‘plab sohalarda istiqbolli kelishuvlarga erishildi. Jumladan, Prezidenti Xitoy Xalq Respublikasiga davlat tashrifi doirasida Buxoro va Loyan shaharlari, Samarqand shahri bilan Xitoyning Shandun (Shandong) provinsiyasi o‘rtasida 2022-yilda birodarlashish kelishuvi

imzolangan. Bu munosabat “Twin Cities-2024” anjumanida keng e’tirof etilgan va Samarqand viloyatiga “Eng yaxshi hamkor hudud” maqomi berilgan. Bu mamlakatlar va hududlari o‘rtasida rivojlanib borayotgan hamkorlik aloqalarining o‘ziga xos ifodasi bo‘lib, xalqlar o‘rtasidagi an’anaviy do‘stlik va o‘zaro hamkorlik munosabatlarini, mamlakatlar o‘rtasidagi strategik sheriklikni yanada mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etib kelmoqda.

Xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlik mustahkamlanmoqda. Jumladan, Rossiyaning Vladimir shahri bilan Buxoro shahri, Samarqand va Saratov shaharlari o‘rtasida 2021-yilda birodarlik aloqalarini o‘rnatish memorandumlari imzolandi. Bu birodarlik aloqalari shu vilyatlarda istiqomad qilib kelayotgan o‘zbeklar bilan ham aloqalarni mustahkamlashga keng yo‘l ochgan. Yuqorida qayd qilingan Vladimir viloyatida 3170 ta, shundan 447 tasi, Saratov viloyatida esa 2909 ta, 1100 tasi shahar markazida istiqomad qilgan.

Germaniyaning Bonn shahridagi xalqaro ishlar va global barqarorlik bo‘limi boshlig‘i Stefan Vagnerning 2018-yil 29-martdagi taklifi hamda viloyat madaniyat boshqarmasining 2018-yil 29-martidagi 41-xs sonli buyrug‘i ijrosini ta’minlash maqsadida “Buxoro mavjlari” ashula va raqs ansambli raqqosalari Sanaqulova Binafsha Baxtiyorjonovna va Adizova Go‘zal Zavqiddin qizi Germaniya va O‘zbekiston davlatlari o‘rtasida tuzilgan shartnomaga muvofiq Buxoro va Bonn shaharlari hamkorligining 15 yilligi hamda Navro‘z bayrami munosabati bilan 2018-yil 9-16-aprel kunlari Buxoro shahar hokimi boshchiligidagi delegatsiya bilan birga Bonn shahriga xizmat safarida bo‘lishdi[10] (Buxoro va Bonn shaharlari o‘rtasida madaniy hamkorlik shartnomasi 2003-yilda tuzilgan).

XULOSA

Yuqorida keltirilgan ma’lumotlar “Xalq diplomatiyasi”ning muhim vositasi sifatida “birodarlashgan shaharlar” konsepsiyasi samaradorligini ko‘rsatib turibdi. Buxoro, Samarqand va Navoiy shaharlarining AQSh, Fransiya, Germaniya, Xitoy, Turkiya, Yaponiya va boshqa davlatlar shaharlari bilan o‘rnatgan do‘stona munosabatlari, nafaqat madaniy, balki iqtisodiy, ilmiy va ta’limiy sohalardagi hamkorlikka ham xizmat qilmoqda. Bu jarayon xalqaro miqyosda O‘zbekistonning obro‘-e’tiborini oshirish, xalqlar o‘rtasida do‘stlik rishtalarini mustahkamlash, mintaqaviy barqarorlik va o‘zaro ishonchni kuchaytirishga xizmat qilayotgan muhim strategik mexanizm sifatida e’tirof etiladi. Kelgusida ushbu aloqalarni kengaytirish va institutsionallashtirish, ularni aniq loyihalar bilan boyitish mamlakatimizning xalqaro maydondagi faol ishtirokini yanada kuchaytiradi.

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, Б. Ҳарфи, Давлат илмий нашриёти -Тошкент.2013-йил, –Б. 383.; Buxoro viloyati hokiligi joriy arxivi, 19-yig‘ma jild 49-varaq.

2. Buxoro viloyati hokiligi joriy arxivi, 11-yig‘ma jild 109-varaq.; Туляганова Н.Х. Станавление и развитии движения порождённих городов в Узбекистане (1865-1985 гг) // Авт. дисс.на соиск. канд. ист. наук. – Ташкент, 1988. –С. 14.

3. Buxoro viloyati hokiligi joriy arxivi, 3-yig‘ma jild 29-varaq.; Buxoro viloyati hokiligi joriy arxivi, 1-yig‘ma jild 149-varaq.; Правдо Востока, 1990 года. 25 октября.

4. Samarqand viloyat hokimligi joriy arxivi. 1552-fond, 1-ro‘yxat, 2208- yig‘ma jild, 83-varaq.

5. Бухоро вилояти ҳокилиги жорий архиви, 1-йиғма жилд 149-варақ.; Правдо Востока, 1990 года. 25 октября.

6. Samarqand viloyat hokimligi joriy arxivi. 1552-fond, 1-ro‘yxat, 410-yig‘ma jild, 47-varaq.

7. Samarqand viloyat hokimligi joriy arxivi. 1552-fond, 1 ro‘yxat, 407-yig‘ma jild, 44-varaq.

8. Саидов А., Абуллаев А., Усманов М. Внешнеполитический курс Нового Узбекистана. –Т.: “Ёш куч матбуоти”, 2021 г. –С 91-106.

9. Temur Eshboev. Klinton Zarafshon bilan birodar bo‘lmoqchi. // Xalq so‘zi 2019-yil 11-aprel.

10. Бухоро вилояти маданият бошқармаси жорий архиви 2018 йил ҳисоботи, 2-йиғма жилд, 28-варақ.

СОВЕТ РЕЖИМИНИНГ АТЕИСТИК СИЁСАТИ ҲАМДА МУСУЛМОН УЛАМОЛАРИНИНГ ҚАТАҒОН ҚИЛИНИШИ

Қаҳрамон Ражабов, тарих фанлари доктори, профессор,
Ўзбекистон ФА Тарих институти бош илмий ходими

Аннотация: Мақолада совет режими томонидан Ўзбекистон ССРда мусулмон уламоларининг қатағон қилиниши кўрсатилган. У махфий архив ҳужжатлари, бошқа тарихий манбалар ва адабиётларнинг қиёсий таҳлили асосида ёритилган.

Калит сўзлар: Совет режими, уламолар, ер-сув ислоҳоти, қўрбошилар, атеистик сиёсат, мактаб ва мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар, клублар.

Аннотация: В статье показаны репрессии мусульманских улема в Узбекской ССР со стороны советского режима. Он освещается на основе сравнительного анализа секретных архивных документов, других исторических источников и литературы.

Ключевые слова: советский режим, улема, земельно-водная реформа, курбаши, атеистическая политика, мектебы и медресе, мечети, хонака, клубы.

Abstract: In article is shown that with the coming to power of the Soviet regime in the Uzbek SSR, a mass migration of Muslims began. It contained secret archives, as well as historical sources and literature.

Key words: Soviet regime, ulama, land-water reform, scoundrels, atheistic politics, school and madrasas, mosques, khanakahs, clubs.

XX асрнинг 20-30-йилларида совет ҳокимиятининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий сиёсатидан ташқари диний соҳасида ҳам олиб борган сиёсати натижасида маъмурий-буйруқбозлик тизимини қарор топтиришга қаратилган кескин ўзгаришлари жамиятда барча табақалар сингари диний уламоларга ҳам катта зарба берди. Мусулмонлар, руҳонийлар ва дин аҳлларига қилинган ошкора тажовуз диний ҳаётга узоқ вақт ўзини ўнглай олмайдиган даражада салбий таъсир қилди .

Ўзбекистон ССРда ер-сув ислоҳотининг ўтказилиши (1925-1929 й.), хотин қизларни озодликка олиб чиқишга қаратилган “Ҳужум” компанияси (1927-1928 й.), қишлоқ хўжалигини жамоалаштириш сиёсати (1929-1932 й.), айнан ушбу аграр ўзгаришлар билан бир даврда амалга оширилган қулоқлаштириш сиёсати ҳамда 1937-1938 йиллардаги оммавий қатағонлар даврида руҳонийлар ва диний уламолар катта жабр кўрдилар. Бу даврда маъмурий буйруқбозлик тизими ва шахсга сиғинишнинг кучайиши туфайли ҳаёт қаттиқ исканжа остида қолди.

Совет ҳокимияти ўзининг салбий натижаларини берган ислоҳотларини ўтказар экан, жамиятда кишиларнинг исломий маънавият таъсирида асрлар оша яшаб келаётган ҳис-туғуларини оёқ-ости қилди.

Ўзбекистон ССРда ўтказилган ҳар бир тадбир жамият аъзоларининг катта қисмига қарши қатағонлик муҳитини вужудга келтирди. Бундай таъқиб ва тазйиқдан диний уламолар кўпроқ жабр кўрди. Республикадаги номуқобил вазият, совет ҳокимиятининг миллий ўлкалардаги зўравонлик сиёсати охир оқибат бу режимга қарши халқ оммасини узоқ вақт давом этган қуролли қаршилик кўрсатиши ҳаракатини келтириб чиқарган эди. Совет тузумига мухолифатда бўлган кучлар ҳамда совет даври тарихи адабиётларида “аксилинқилобчилар” деб баҳоланган ташкилотлар фаолияти дастак қилиниб, диний уламолар тазйиқ остига олинди. Уларга “босмачиларга кўмаклашгани, босмачиларни яширгани, босмачиликда иштирок этгани, улар билан шерикчилик қилгани, жосуслиги, аксилинқилобий ташкилотларга аъзо бўлгани, аксилинқилобий тарғибот юритгани,

террорчилиги, босмачиларга ғоявий раҳнамолик қилгани” каби айблар қўйилиб, жазога тортиш оммавий тус олди. Мулла, шайх, қози, имом, аълам ва мутаваллилар бой, қулоқ бўлгани ёки уларнинг йирик заминдорларга хайрихоҳлиги ҳам қатағон қилинишига сабаб бўлган .

1930 йилнинг апрель ойида аксилинқилобий ташкилот гуруҳларида иштирок этгани ва аксилинқилобий тарғиботчиликда айбланиб 110 нафар диний уламолар қамоққа олинган. Улар ОГПУ қамоқхоналарида қатъий режим остида сақланиб, терговга берилган .

Бир қанча ислом дини арбоблари бўлган нуфузли уламолар “аксилсовет миллатчи мусулмон руҳонийлари ташкилотини тузганлик”да, совет ҳокимиятига қарши турли йўллар билан кураш олиб борганлик ва “панисломизм” ғояларини тарғиб қилганликда айбланиб, ўлим жазосига ёхуд узоқ муддатли қамоқ жазосига ҳукм қилинган . Шу тариқа мустабид совет режими уламоларни ҳам оммавий равишда қатағон қилган.

Ўзбекистон ССРда бу даврда кўплаб мадрасалар, масжидлар ва хонақоҳлар бузиб ташланди. Бузилмай қолган мадрасалар ва масжидлар хўжалик омборларига айлантирилди, қизил аскар гарнизонларининг қўналғалари қилиб қайта жиҳозланди, четдан келганлар учун турар жой сифатида берилди ва турли мақсадларда фойдаланилди. Ўзбек халқи томонидан 1300 йил давомида яратилган исломий руҳдаги қўлёзма асарлар ва бошқа китоблар йўқотилди.

Совет ҳуқуқ-тарғибот идоралари тергов жараёнида ҳеч қандай айби бўлмаган, ўзининг инсоний шаъни ва ҳақ-ҳуқуқларини талаб қилиб чиққан диний уламоларнинг кўпчилигини ўлим жазосига ҳукм қилган. Жумладан, 1930 йил 27 октябрда бўлган “учлик” йиғилишининг 5054-сонли ишида Носирхон Тўра Камолхонтўраев ҳамда сафдошларининг тақдири ҳал қилинган.

1930 йили Носирхон Тўра Саид Камолхонтўра ўғли бошчилигида Фарғона водийсидаги йирик уламолар совет режими томонидан қатағон қилинди. Бу гал большевиклар аввалги “ишлар”дан фарқли равишда водийдаги юзлаб уламоларни махфий ва яширин тарзда пинҳона йўқотиб юборишга ҳаракат қилдилар. Совет давлати ва чекистларнинг бу “мутлақо махфий ва қатъий” тамғаси урилган ҳукмлари Ўзбекистонда 90 йилдан ортиқ вақт ўтгандан сўнг, 2021 йил кузидан бошлаб қисман ошкора қилинди. Биз ҳозир Носирхон Тўранинг фаолияти ва тақдири ҳақида тўхталиб ўтамиз.

Носирхон Тўра Саид Камолхонтўра ўғли (1873-1931) – Фарғона водийсидаги йирик уламолардан бири, Туркистон Мухторияти маориф вазири, Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракатининг ғоявий раҳнамоларидан бири .

Бутунтуркистон мусулмонлари фавқулодда IV қурултойини 1917 йил 26 – 28 ноябрда Қўқон шаҳрида ўтказишда жонбозлик кўрсатди. У 1917 йил декабрда Туркистон Мухторияти ҳукумати таркибига маориф вазири сифатида киритилди. 1918 йил февралда мухторият ҳукумати большевиклар томонидан ағдарилгач, Мустафо Чўқайнинг ёзишича, Носирхон Тўра Наманганда большевиклар қўлига тушади . Амнистия туфайли озод бўлгач, у бир йил мобайнида яширин ҳаёт кечирган.

Носирхон Тўра 1919 йили Косонсойда “Миллий Иттиҳод” ташкилоти ячейкасини ташкил қилган. Катта Эргаш ва Мадаминбек ҳузурида ғоявий раҳнамо сифатида фаолият кўрсатган. 1922 йилда “Маҳкамаи шаръиа” ташкилотида иш олиб борган. Совет режими томонидан бир неча марта қамоққа олинади. 1924-1925 йилларда Самарқандда қамоқда ўтиради, сўнгра Оренбургда сургунда бўлган (1925 –1928). Сургундан қайтгач, мавжуд тузумга қарши фаол курашни давом эттирган . Бухоро, Самарқанд ва Шаҳрисабз шаҳарларида бўлиб, аҳолини совет режимига қарши курашга даъват этган.

Носирхон Тўранинг “Тарихи Туркистон” (15 бўлимдан иборат), “Оренбург мактублари” эсдалиги ва бошқа асарлари мавжуд. Алихонтўра Соғунийнинг ёзишича, Носирхон Тўра асли Косон(сой) зодагонларидан бўлиб, у кейинчалик Арабистонда яшаган авлиёталик ўзбеклар Олтинхон Тўра ва Мубашширхонларнинг қариндоши ва устози эди. Носирхон

Тўра коммунистларга қарши қўзғолон кўтаргач, бу қўзғолон бостирилгандан сўнг у ҳамда икки нафар ўспирин ўғли чекистлар томонидан қўлга олиниб, Тошкентга олиб келинган ва отиб ташланган .

1929 йил баҳорида Носирхон Тўра Авлиёота ва Пишпек шаҳарларида бўлиб, муридлари ва шогирдлари билан учрашган. У 1929 йил 29 октябрда Ранжитда қизил аскарлар билан бўлган жангда ярадор бўлиб, Мозор қишлоғида даволанади. У Дадабой, Мадумар, Истамбек, Мирвали каби қўрбошилар билан қурултой ўтказиб, Фарғона водийсида совет режимига қарши кураш тактика ва стратегиясини ишлаб чиқади. Бу пайтда улар Кушон қишлоғида қўним топганлар. Носирхон Тўра ГПУ айғоқчилари қўлига тушмаслик учун яширинади. 1930 йил июнь ойига келиб фақат Наманганнинг ўзида унинг юзлаб шогирдлари ва муридлари совет ҳокимияти томонидан қамоққа олинади. 26 июнда Тўрақўрғондаги Қоратов этагида Носирхонтўра ва одамлари билан қизил аскарлар ўртасида жанг бўлиб, унда содиқ дўсти ва шогирди Истамбек қўрбоши икки жойидан ўқ тегиб ҳалок бўлади.

ОГПУ махсус учлигининг 1930 йил 27 октябрдаги йиғилишида 5054-иш, яъни Носирхон Тўра иши кўриб чиқилган ҳамда у отишга ҳукм қилинган . У билан бирга яна кўплаб кишиларга ўлим жазоси берилган.

Ўзбекистон Миллий хавфсизлик хизмати архивида Носирхон Тўранинг ҳаёти ва тақдири акс эттирилган 18 жилддан иборат П-25412 иш сақланади. Ҳужжатларда кўрсатилишича, Носирхон Тўра ва ўғиллари Ҳасанхон ва Эшон Дадахон билан биргаликда Кошғарга кетаётганда, 1930 йил 15 июлда Ўш округидаги “Толдик” совхози яйловларида чекистлар томонидан қўлга олинган ҳамда Тошкентга конвой билан олиб келинган.

Носирхон Тўра 1930 йил 20 августда терговда ўз қўли билан ёзган маълумотномада шундай дейди: “Мен Носир Камолов тубанда тасдиқ қилурманки, 1929 йилнинг ярмида шўролар ҳукумати бирлан курашмак учун совет ҳукуматини бостириш мақсади бирлан унга қарши қуроллик чиқишни ташкил қилишда иштирок қилдим. Яъни Шокаптарда бўлиб ўтган қўрбошилар мажлисида иштирок қилишим менинг тарафимдан шуки, тақдим қилганлар Косонда йигитлар тайрлатиб гуруҳларда мен иштирок этдим” .

ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги доимий вакиллиги Шарқ бўлими бошлиғи томонидан 1930 йил 30 июнда Тошкентда тайёрланган “Носирхон, Истамбек ҳамда уларнинг босмачилик ташкилотининг аксилинқилобий фаолияти тўғрисида”ги маълумотномада Носирхон Тўра ва бошқа маҳкумлар тўғрисида маълумотнома (26 бетдан иборат) мавжуд. Бундан ташқари Носирхон Тўра ва сафдошлари ишида 92 нафар шахсга нисбатан айблов хулосаси келтирилади. Профессор Р.Шамсутдинов ўз китобида бу ҳужжатни келтиради:

“1. Носирхон Тўра Саид Камолхонтўраев – 65 ёшда, Косон тумани Косон шаҳридан, тожик, ЎзССР фуқароси, ер-сув ислоҳотида хўжалиги тугатилган, таниқли мударрис, Февраль инқилобидан Октябрь инқилобигача бўлган даврда Наманган шаҳар Думаси аъзоси, аксилинқилобий Қўқон Мухторияти ҳукуматининг собиқ вазири, Наманган диний бошқармасининг собиқ раиси, уйланган (тўрт нафар хотини бор). ОГПУ коллегияси қарори бўйича антисовет фаолияти учун 1925 йилдан 1928 йилгача сургунда бўлган:

а) 1929 йил ўрталаридан аввал ҳаракатда бўлган босмачилар тўдаларини фаоллаштириш бўйича аксилинқилобий иш олиб борган, ўзининг вазифаси қилиб босмачилик фаолияти базасида Фарғона водийсида совет ҳокимиятини ағдариш мақсадида исёнчилик ҳаракатини ривожлантириш вазифасини қўйган;

б) шу мақсадларда Истамбек, Дадабой, Мадумар ва бошқа босмачилар қўрбошиларини жалб этган, улар билан махсус кенгашларда босмачилик фаолиятига раҳбарлик қилишни ўз зиммасига олган ва босмачилик ҳаракатининг синфий-сиёсий вазифаларини аниқ белгилаб олган. Совет ҳокимиятининг қишлоқдаги таянч нуқталарини тугатган, кооперация ва давлат савдосига моддий зарба берган ҳамда қишлоқ фаоллари ва коммунистларидан ўч олган;

в) бевосита фаол босмачилик ҳаракати бошланишидан олдин анча яхши шароитлар

яратиш мақсадида шахсан ўз агентураси орқали қатор туманлардаги аксилинқилобчиларга мурожаатномалар ёзган ва тарқатган, аҳолини совет ҳокимиятига қарши курашга даъват қилувчи хитобномалар тарқатган;

г) 1929 йил сентябрь-октябрь ойларида Фарғона водийсида босмачи тўдалар ҳаракатига раҳбарлик қилган ва шахсан ўзи Косон шаҳрига ҳужум қилган. Натижада қатор совет ва жамоат ташкилотлари яксон қилинган;

д) 1929 йил октябрида ҳаракатдаги босмачи тўдалар тор-мор этилганидан сўнг яширин ҳолатга ўтади ва 30-йил июнигача Истамбек ва Атантой Сотилғанов босмачи қўрбошилар билан биргаликда аксилинқилобий ташкилотнинг кенг тармоғини яратадилар, унинг олдига совет ҳокимиятини йўқ қилиш ва ўрнига Имом Амир бошчилигида мусурмон теократик давлати тузиш учун ҳаракат қилган;

е) аксилинқилобий ташкилотнинг раҳбари ва ғоявий илҳомчиси сифатида шахсан ўзи аксилиқилобий ташкилотга аъзоларни ёллаган, бундай ёллашнинг йўл-йўриқлари, услубини кўрсатган, аксилинқилобий ташкилотнинг дастурини ёзган, унинг мақсад ва вазифаларини аниқ белгилаб берган;

ж) босмачилар қўрбошиси Истамбек ва собиқ офицер Гумбин билан ҳамкорликда интервенцияга умид қилган ҳолда қўзғолоннинг батафсил режасини ишлаб чиққан ва қўзғолонни 1930 йил май ойида бошлашни белгилаган;

з) собиқ офицерларни, истиқлолчилар отраядларини ҳарбий мутахассислар ва ўқ-дори билан таъминлаш учун уларни ишлаб чиқувчи усталарни ёллашни Игнат Гумбинга топширган;

и) истиқлолчиларга ёрдам кўрсатиш тўғрисида музокара олиб бориш учун Польшага вакил юборишни тайёрлаган ва бу мақсад учун пул маблағлари тўплаган;

к) аксилинқилобий ташкилотнинг гуруҳ ва ячейкалари тор-мор этилганидан сўнг Андижон округидан қочган. Аксилинқилобий фаолиятни янгилаш мақсадида 1930 йил июль ўртасида Кошғар чегарасидаги босмачилар қўрбошиси Жонибек Қози ҳузурига йўл олган.

Яъни ЎзССР Жиноят кодексининг 58-67-моддалари, РСФСР Жиноят кодексининг 58-2, 58-11-моддаларида кўзда тутилган жиноятларни содир этганлиги кўрсатилган, ўз айбларини қисман тан олган” .

Ҳужжатда кўрсатилишича, Носирхон Тўранинг қилган “жиноятлари” терговда Гумбин, Самиулла Сафиуллаев, Моможон Умаралиев, Саъдулла Масъудов, Тожибой Йўлдошев, Абдулаҳад Нишонбоев, Мансурбой Шерғозиев, Исроилхўжа Саримсоқхўжаев, Атантой Сотилғанов, Эшон Дадахон Носирхонов, Дадабой қўрбоши, Мадумар қўрбоши, Мирвали қўрбоши, Аббосхон Азизхўжаевнинг “кўрсатмалари” билан фош этилган.

Носирхон Тўра 1930 йил 15 сентябрда даҳшатли қийноқлар остида ўзига берилган барча тергов ҳужжатларини имзолайди. 1930 йил 27 октябрда ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги доимий вакиллигининг учлик кенгаши (тройкаси) Тошкент шаҳрида Лев Миронов раислигида ўтказилган йиғилишда 5054-иш кўрилиб, улар 103-баённома асосида Носирхон Тўра Камолхонтўраев бошчилигида 92 нафар кишига ҳукм чиқарилган. Улардан қуйидаги 12 нафар киши: Мансурбой Шерғозиев, Матиброҳим Ўринбоев, Жўрабой Қори Мир Исҳоқов, Тўхтасин Болтабоев, Ҳамрохўжа Маллахўжаев, Аббосхон Қори Азизхўжаев, Холмирза Умурзоқов, Ҳожибой Абдубоев, Акромхонтўра Маллахўжаев, Аҳмадшо Муҳамадиев, Ҳасанбой Рустамов, Абдуғани Содиқбоев – Ўзбекистон ССР ЖКнинг 78, 14-78 ва 67-моддалари билан отиб ўлдиришга ; 7 нафар киши: Абдужалил Маматшоев, Мулла Фозил Бобомуҳамедов, Мулла Нўъмон Каримов, Мулла Собит Тошматов, Мадад Бобоқулов, Райимбой Ўрумбаев, Мулла Усмон Қори Дадабоев, Мулла Тожибой Йўлдошев – 10 йил муддатга концлагерда озодликдан маҳрум қилишга; 6 нафари: Мулла Исроил Содиқбоев, Мамазокир Шукурбоев, Мулла Турди Аширматов, Абдухалил Абдураззоқов, Муҳамед Содиқ Маҳмудбоев, Аллахон Абдулла Хўжаев – 8 йил муддатга концлагерда озодликдан

маҳрум қилишга; 2 нафари: Ҳасанхон Носирхон Тўраев, Абдулла Қори Катта Шайхов - 6 йил муддатга концлагерда озодликдан маҳрум қилишга; 14 нафари: Қурбонбой Юсуфбоев, Мулла Жўрабой Багибаев, Имомали Қосимбоев, Мамедали Саидмуратов, Аҳмедали Саидмуратов, Домуллажон Абдулқосимов, Мулла Алихон Азизбоев, Абдулаҳад Нишонбоев, Сайфулла Мақсудов, Дадахўжа Оппоқхўжаев, Матиброҳим Баротбоев, Мулла Абдулҳай Қори Дадабоев, Зикриёхўжа Акрамхонов, Абдухолиқ Абдуғаффоров – 5 йил муддатга концлагерда озодликдан маҳрум қилишга; 22 нафар киши: Хўжамберди Мадаминов, Каримбой Саидбоев, Раҳматулла Абдуваҳобов, Асқарали Абдуваҳобов, Абдураҳмон Топиболдиев, Муҳаммадшо Қаноатшоев, Тўрабой Қодирқулов, Ҳошимбой Ҳакимбоев, Мамарасул Тўрабоев, Отамирза Абдураҳимов, Мулла Абдулқодир Маматкаримов, Файзибой Усмонов, Саидбой Устабобоев, Нуриддин Қори Асадуллаев, Мулла Аскар Назарматов, Сайфиддин Қори Абдужалилов, Баҳром Мақсудов, Иномжон Қори Муҳаммадаминов, Абдуллахон Қори Мадраимов, Мулла Аҳмадали Абдуфаттоев, Болтабой Ўразалиев, Мулла Мўмин Рустамов – 3 йил муддатга концлагерда озодликдан маҳрум қилишга; 3 нафари: Исоқжон Агибоев, Исамеддин Ҳожи Нурмамедов, Мулла Мамажон Қорабоев – 2 йил муддатга концлагерда озодликдан маҳрум қилишга; 6 нафари: Нурмуҳаммад Устабобоев, Барот Узоқбоев, Абдуллажон Мадалихўжаев, Дадамирза Абдувоҳидов, Муҳиддинхон Шоидхонхўжаев, Эсонбой Ўразбоев - 1 йил муддатга концлагерда озодликдан маҳрум қилинган.

Айбланувчилардан 10 нафари: Ҳожихон Мулла Каримбоев, Дадажон Абдулқосимов, Имомхон Мўминхўжаев, Бобомуҳаммад Дадажонов, Шукурбой Шералиев, Абдуллабой Мансурбоев, Холмамат Устабобоев, Илмиямин Юсуфбоев, Узоқбой Лолақориев, Акбар Ҳожи Абдуваҳобов – Ўзбекистон ССР ЖКнинг 58, 67, 78, 14-78-моддалари билан уларни ОГПУ учлик мажлисига қадар қамоқда сақланган вақтини ҳисобга олиб, қамоқдан озод қилинган .

Архив ҳужжатларидаги айрим маълумотларга қараганда, Носирхон Тўра Камолхонтўра ўғли 1931 йил 13 апрелда 58 ёшида Тошкент шаҳрида чекистлар томонидан отиб ўлдирилган . Унинг сафдошлари ҳам кейинчалик қатл қилинган. Қамоқдан фақат айрим кишилар кейинчалик озодликка чиққан.

Бу каби маълумотларни китобда яна кўплаб келтириб ўтиш мумкин. Аксилинқилобий тарғибот юритган, террорчи, оммавий чиқишларида иштирок этган каби ўнлаб айблар билан бутун Ўрта Осиё республикаларидаги қамоқхоналарда 1930 йил июнига қадар 51 нафар уламо айнан босмачиларга шерикликда, 59 нафар уламо жосусликда, 1 нафар уламо нолегал чегарадан ўтишда ва 1 нафар руҳоний соҳта пул чиқаришда айбланиб, тергов беришга мажбур бўлган.

XX асрнинг 30-йиллари ўрталаридан бошлаб уламолар, руҳонийлар ва диндорларни таъқиб қилиш яна ҳам кучайди. Тошкент, Бухоро, Самарқанд, Қўқон ва бошқа шаҳарларда 1936 – 1939 йилларда ислом дини вакиллари (машҳур эшонлар, муллалар, мударрислар, қорилар, имомлар, сайидлар, хўжалар, ҳожилар ва бошқалар)ни ҳам қатағон қилиш авжига чиқди. Масжид ва мадрасалар 1929 йилда бутунлай ёпилиб, улар омборхона ва турли хўжалик идорларига айлантирилди .

Ўзбекистон ССР НКВД томонидан 1936 йил 22 февралда Тошкентда таниқли ўзбек уламолари Заҳриддин Аълам [Зуҳриддин Аълам Қосим Хўжаев], Камол Қози [Камолитдин Раҳмонбердиев], Тарпи [Иброҳим Аҳмедович] ва Шорасул Зуннунов, 7 мартда Абдусамат Шаҳидов [Абдушаҳидов] қамоққа олиниб, уларга “аксилинқилобий панисломистик мусулмон руҳонийлари гуруҳини тузганлик, аҳолини ғазовотга чорлаб фаол аксилсовет фаолият кўрсатганлик ва антисовет-террористик ҳужжатларни тарқатганлик” каби бўлмағур ва сохта айблар қўйилди. Мазкур иш билан совет режими Ўзбекистонда уламоларга нисбатан оммавий қатағон сиёсатини яна қайтадан бошлади. Заҳриддин Аълам 1867 йили Тошкентда туғилган бўлиб, у ўлкада мусулмонлар бошқармасининг собиқ

раиси бўлган. Камол Қози эса 1885 йили Тошкентда туғилиб , қамоққа олингунга қадар масжидда хизмат қилган. Иброҳим Аҳмедович Тарпи 1874 йилда Боғчасарой (Қирим)да туғилган бўлиб, у олий диний маълумотли ва “Союзпечать” дўконининг сотувчиси бўлган. Абдусамат Шаҳидов эса 1906 йили Тошкентда туғилган бўлиб, қамоққа олингунча диний хизматчи ва “Тоштрам” ташкилотида дурадгор бўлиб ишлаган. Шорасул Зуннунов эса 1900 йили Тошкентда туғилган бўлиб, бу пайтда у ишсиз эди. Ўзбекистон ССР Олий суди махсус коллегиясининг 1936 йил 31 май – 3 июнда бўлган суд мажлисида Заҳриддин Аълам ва Тарпи 8 йил, А. Шаҳидов 6 йил, Ш. Зуннунов 4 йил ва Камол Қози 3 йил муддатга тузатиш меҳнат лагерига жазога ҳукм қилинади . Бироқ кейинчалик қамоқдан фақат Ш. Зуннунов Тошкентга қайтиб келади.

Мулла Тош Қори [Тошмуҳаммад Қори Орифшоев], Мулла Абдулвоҳид Қори Абдурауф Қориев, Мулла Бердиёр Алимов, Аҳмадхўжа Эшон Мўминхўжаев, Умар Икромов, Мулла Абдулқодир Комилхўжаев, Тилла Тўра Қосим Тўраев [Абдураҳмон Тўра; Тилла Тўраев] , Тўхтамурод Муҳамедов, Акбархон Ҳожи Муҳитдинов, Комилбек Норбеков , Тўхтамурод Султонов, Саид Алихўжаев [Жамолхўжа Саид Алиев], Усмон Содиқов, Ҳуснутдинхон Шамсутдинов, Абдулла Қори Йўлдошев, Мулла Али Шермуҳамедов каби 16 нафар машҳур уламолар Тошкент, Қўқон, Бухоро ва бошқа шаҳарларда 1936–1938 йилларда қамоққа олинган . Махсус хизмат архивидаги 6 жилдлик “Мусулмон руҳонийлари” (“Мусдуховенство”) иши синчиклаб кўздан кечирилганда, қамоққа олинганлар сафига аввал 15 киши – Аҳмадхўжа Ойхўжаев, Мир Аҳмад Қори Иноятов, Алимбек Иброҳимбеков, Мирза Раҳим Қамбаров, Алоуддин Калон Хўжаев, Исоқ Қори Қосимов, Мулла Эрназар Карвонбоев, Одил Назиров, Жамолхўжа Расулов, Миёнбузрук Солиҳов, Кашшоф Таржимонов, Саид Афанди Фазлутдинов, Маҳкамбой Хўжамберганов, Усмонхўжа Шоюсуфхўжаев, Шораҳим Қори , сўнгра яна кўплаб бошқа таниқли уламолар – Солиҳ Қори Тошмуҳамедов , Набирахўжа Собирхўжаев, Саидакбар Ҳожи Бобохўжаев , Зиёвуддин Бобохонов [Эшонбобоев] қўшилади.

Совет режими томонидан қамоққа олинган ислом уламолари ва диний хизматчиларнинг аксарияти 70 – 80 ёшлар атрофидаги кекса одамлар бўлган. Мўйсафидлар ва оқсоқоллар бўлган халқимизнинг ушбу қариялари ва нуроний отахонларимизнинг кўпчилиги қамоқхонада инсон боласи чидай олмайдиган турли хўрликлар ва қийноқлар натижасида жон беришди. Масалан, ана шундай инсонлардан бири таниқли уламо Мулла Абдулвоҳид Қори Абдурауф Қориев бўлган. Мулла Абдулвоҳид Қори 1856 йили Тошкент шаҳрида туғилган. XX аср бошларида у Туркистондан Россия Давлат Думасига депутат қилиб сайланган. 1917 йил мартда Тошкентда ташкил топган “Шўрои Исломия” жамиятининг асосчиларидан бири бўлган. У нафақат Туркистон ва кейинчалик Ўзбекистонда, балки бутун ислом дунёсида эътироф этилган ўзбек уламолари пешвоси саналган. Совет режими эса бундай руҳонийларни ўзига душман ҳисоблаган. Мулла Абдулвоҳид Қори 1937 йил августда Тошкент шаҳрида 81 ёшида қамоққа олинган, 1938 йил 3 февралда Тошкент турмаси стационарида 82 ёшида вафот этган . Шу нарса характерли ҳолки, совет режими Мулла Абдулвоҳидқорининг 2 нафар ўғли: Босит Қориев ва Боис Қориев [Олтой]ни ҳам қатағон қилган .

1937 йил 11 июнда Ўзбекистон ССР Олий суди махсус коллегияси Саидакбар Ҳожи Бобохўжаев бошчилигидаги 9 нафар кишини 6 йил муддатга қамоқ жазосига ҳукм қилади. Архив ҳужжатларида келтирилишича, С. Бобохўжаев ва бошқа маҳбуслар “Малик” совхозида ташкил топган меҳнат тузатиш лагерида муддатни ўташ жараёнида аксилинқилобий гуруҳ тузиб, маҳбуслар ўртасида аксилсовет ташвиқот ишларини олиб боришган. Ўзбекистон ССР НКВД ҳузуридаги тройканинг 1937 йил 9 октябрда бўлган мажлисида С. Бобохўжаев ва бошқалар ўлимга ҳукм қилинган. Улар 1937 йил 28 октябрда отиб ташланган .

Хуллас, Тошкентда 1936 – 1939 йилларда “Мусулмон руҳонийлари” иши бўйича 49 киши тергов қилиниб, 1939 йил 7 июнда улардан 20 киши жиноий жавобгарликка тортилди.

Орадан кўп ўтмай, яъни 1941 йил 20 февралда Зиёвуддин Бобохонов [Эшонбобоев] ҳам Ўзбекистон ССР НКВД томонидан мусулмон руҳонийларининг аксилинқилобий ташкилотига алоқадорликда айбланиб, қамоққа олинади. Тошкент шаҳрида 1908 йили туғилган З. Бобохонов бу пайтда маъмурий сургунда бўлиб, у Тошкент вилояти Бекобод туманида жойлашган қамоқхона касалхонасида боғбон бўлиб ишларди. Унга "ўз атрофидаги одамлар ўртасида аксилсовет агитацияси юритганлик ҳамда ЎзССР НКВД органларининг махфий ходими сифатида у бошқа одамларнинг жиноий фаолиятини тегишли органлардан яширганлик" айби қўйилади. 1941 йил 10 сентябрда бўлган СССР НКВД ҳузуридаги Махсус кенгаш мажлисида З. Бобохонов [Эшонбобоев] 8 йил муддатга озодликдан маҳрум қилиниб, меҳнат тузатиш лагерига жазони ўташ учун юборилади .

Шу ўринда Зиёвуддин Бобохонов ва унинг отаси Эшон Бобохон ибн Абдулмажидхон ҳақида айрим фикрларни айтиб ўтмоқчимиз. Эшон Бобохон Тошкентдаги машҳур муфтийлар сулоласи асосчиси бўлиб, 1943 йил 20 октябрда Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний назорати бошқармаси ташкил топгач, ота, ўғил ва невара совет ҳокимияти даврида (1943 – 1989 йилларда) муттасил 46 йил давомида диний идорага раислик ва муфтийлик қилишди. Эшон Бобохон 1943 – 1957 йилларда, Зиёвуддинхон Бобохонов 1957 – 1982 йилларда, Шамсуддинхон Бобохонов 1982 – 1989 йилларда диний идорани бошқаришди. Бу ҳолат совет даври тарихида ўзига хос ноёб ҳодиса бўлиб, совет режими томонидан аввал қатағон қилинган ота ва ўғил кейинчалик ўша режимнинг рухсати билан масъул диний лавозимларда фаолият кўрсатишди. Ҳозир улар ҳақида қисқача тўхталиб ўтилади.

Эшон Бобохон ибн Абдулмажидхон (1859 – 1957)□ машҳур шайх ва муфтий. Тошкентдаги Хастимом маҳалласида йирик уламо хонадонида туғилган. Дастлабки илмни бобоси Аюбхон ибн Юнусхондан олган. Кейин Бухородаги машҳур Мир Араб мадрасасида таҳсил кўрган. Ақоид, фиқҳ, тафсир ва ҳадис илмларини чуқур эгаллаган ҳамда нақшбандия тариқатининг Тошкентдаги йирик намояндаси сифатида танилган. 1937 йил декабрда НКВДнинг махсус тройкаси Эшон Бобохонни 12 йил, ўғли Зиёвуддинхон Бобохоновни эса 10 йил қамоқ жазосига ҳукм қилди ҳамда уларнинг Тошкентдаги катта ҳовлисини мусодара қилди. Хуллас, Эшон Бобохон совет ҳокимияти томонидан қатағон қилиниб, 1937 – 1941 йилларда қамоқда ўтирган. Фашистлар Германияси СССРга ҳужум қилгач, 1941 йил ноябрь ойида ўзи ва ўғли З. Бобохонов муддатидан олдин қамоқдан озод қилинган. 1943 йил 20 октябрда Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний назорати бошқармасининг Тошкент шаҳрида ташкил қилинишида муҳим роль ўйнаган ҳамда унинг биринчи раиси ва муфтийси (1943 – 1957). Тошкентда 100 ёшида вафот этган ҳамда Қаффол Шоший мақбарасидаги Баҳодирхон ҳазрат қабри ёнига дафн қилинган .

Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохон (1908 – 1982) □ таниқли дин ва жамоат арбоби, муфтий. Тошкентда йирик уламо Эшон Бобохон оиласида туғилган. Дастлаб отаси Эшон Бобохон қўлида, сўнгра Тошкентдаги Бароқхон ва Кўкалдош мадрасаларида таҳсил кўрган. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, у совет режими томонидан 1941 йилда қисқа муддатда қамоқхонада ўтирган. Отаси сингари З. Бобохонов ҳам совет ҳокимияти томонидан муддатидан олдин қамоқдан озод қилинган. У 1947 □ 1948 йилларда Қоҳирадаги ал-Азҳар дорулфунунини тугатган ҳамда Макка ва Мадина шаҳарларида ҳаж зиёратида бўлган. Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний назорати бошқармаси ташкилий қўмитасида бош котиб (1942 – 1943), бошқарма раисининг ўринбосари (1943 – 1957), Ўзбекистон қозиси (1943 – 1957), бошқарма раиси ва муфтий (1957 – 1982).

З. Бобохонов саъй-ҳаракати билан Бухорода 1945 йили Мир Араб мадрасаси фаолияти қайта тикланди. 1969 йилда Тошкентда Имом Бухорий номидаги ислом маҳади (институти) ни ташкил этди ва унга бевосита раҳбарлик қилди. Масжидлар бўйича Бутунжаҳон олий кенгаши аъзоси (Макка, 1976). У ислом динини кенг тарғиб ва ташвиқ қилишдан ташқари илмий ва адабий фаолият билан ҳам шуғулланган. Футуҳий тахаллуси билан шеърлар ҳам

битган. Тошкентда вафот этган ҳамда Қаффол Шоший мақбараси мажмуасида отаси Эшон Бобохон қабри ёнига дафн этилган .

Шамсуддинхон Бобохонов (1937 – 2003) □ машҳур дин арбоби ва дипломат. Ўрта Осиё ва Қозоғистон мусулмонлари диний назорати бошқармаси раиси ва муфтийси (1982 – 1989). Зиёвуддинхон ибн Эшон Бобохоннинг ўғли.

Совет ҳокимиятининг жазо идоралари Ўзбекистон ССРнинг барча вилоятларидаги мусулмон уламолари ҳисобланмиш имом, эшон, сўфи, қори, мударрис, мутавалли, шайх кабиларнинг аниқ рўйхатини олиш, улар ҳақида маълумот тўплаш, аввал ким бўлган, нима ишлар билан шуғулланганлиги ҳақида ички ишлар назорат органлари томонидан тафтиш ишлари ҳам олиб борилган. Фарғона вилоят халқ судининг 1940 йилда 13 нафар диний уламолар иши юзасидан ҳукм қилган қарорига асосан 8 киши турли муддатларга қамоқ жазоси белгиланганлиги, 5 кишига эса енгил жазо чоралари қўлланилганлиги таъкидланган. Ушбу ишни қайта кўриб чиқиш, жазо чораларини кучайтириш, айниқса, Қўқондаги турли масжидларда имомлик қилган Обид Мирзохидов, Юсуфбоев, Мирзабой Қорабоев кабиларнинг 1938-1940 йиллардаги фаолиятини чуқурроқ ўрганиш вазифаси топширилган.

НКВД ва ОГПУ идораларининг масъул учлик аъзолари “яширин фаолият олиб бораётган” диний уламоларни асоссиз ва айбсиз таъқиб остига олганлиги бирламчи ҳужжатлар орқали маълум бўлади.

Диний уламолар ва диндорларга қарши кураш, уларнинг белгиланган солиқларни ўз вақтида тўламаганлиги айби воситаси билан ҳам олиб борилган. Бундай уламолар иши жойларда халқ судлари ҳукмига топширилган. 1939 йил Фарғона вилоятининг №18 бўлимига қарашли халқ судида 68 нафар диний уламолар иши кўрилиб, уларга 79 456 рубллик солиқни тўламаганлик айби юклатилади. 1940 йилнинг биринчи ярмида молиявий ташкилотлар томонидан 61 нафар уламо 129 586 рубллик солиқ тўламаганлиги аниқланди. 1940 йилнинг 20 июнида вилоят халқ судида 126 кишининг иши кўрилиб, уларнинг барчаси уламолардир, деб маълумот берилади архив ҳужжатларида.

1940 йилда Ўзбекистоннинг энг йирик вилоятларидан бири бўлган Фарғонада 3 000 дан ортиқ уламолар рўйхатга олинган. Уларнинг кўпчилиги Қўқон, Андижон, Марғилон, Наманган, Чуст, Асака, Қува каби шаҳарларда яширин ёки очиқ фаолият олиб бораётган масжид имомлари, муҳалла муллалари, қори ва отинбибилар бўлиб, солиқ юки туфайли баъзилари ўз диний вазифаларидан воз кечиб, деҳқончилик ёки ҳунармандчилик билан шуғулланишга мажбур бўлганлар.

Айрим шаҳар ва туманларда барча масжидлар ёпиб қўйилганлиги сабабли аҳолининг диндор қатлами яширин равишда уйларида ибодат қилишар эди. Ҳатто, партия ва совет органларида фаолият олиб бораётган шахсларнинг фарзандларига ҳатна маросимини ўтказиш эскилик сарқити сифатида танқид остига олинди.

Архив ҳужжатларидан бирида Андижон шаҳридаги Камини маҳалласида солиққа тортилган масжидлар рўйҳати келтирилган. 1939 йилнинг ўрталарида ушбу маҳалладаги Бувоси-одон (3700 рубл), Эскилик (450 рубл), Ишон кўча (250 рубл), Маъруф кўча (55 рубл), Жамол-тароқ (55 рубл) масжидларига солинган солиқлар суммаси кўрсатилган . Шаҳар ва қишлоқлардаги маҳаллаларда жойлашган ҳар бир масжид, улардаги дин ҳизматчилари аниқ ҳисобга олиниб, солиқдан четда қолмаслиги назоратга олинган.

Мусулмон уламоларини қатағон қилиш омилларидан яна бири, ҳукумат раҳбарларининг жойлардаги совет маҳаллий бошқарув идоралари аъзолари томонидан шахсий адоват туфайли ҳам содир этилди. Ҳокимиятни адолат билан бошқармаганлиги, порахўрлиги, ахлоқий бузуқлиги, иккиюзламачилиги учун баъзи диний уламолардан танқидга учраган мутасадди раҳбарлар вақти келганда, бундай уламолардан ўч олиш ҳолатлари ҳам учраб турган. Диний уламоларга ёшларга диний таълим бериб уларни нотўғри йўлга бошлаётганлиги ва чалғитаётганлиги каби асоссиз айблар ҳам қўйилган. “Фарғона вилояти Норин туманидаги Каттаёйдоқ қишлоғида яшовчи Мелибой халфа айни дамда ҳеч қаерда

ишламасдан ёшларни диний таассурот билан йўлдан урмоқда, баъзилардан пул олиб тумор қилиб берган. Шунингдек, кўплаб ҳар хил ёшдаги одамларни уйига тўплаб диний суҳбатлар уюштирган. Уни таъсирида қишлоқда рўза тутувчилар кўпайиб кетган" , – деган айбномаларни кўплаб учратишимиз мумкин.

XX аср 30-йилларининг охирларидан бошлаб, тўғридан-тўғри диндор бўлгани учун, диний маросимларда қатнашгани ҳамда унда хизмат кўрсатгани, даромад олгани учун ҳам таъқиб остига олиш авж олдирилган. Жумладан, Абдуолим Тоғаев деган шахсга нисбаатан пахта йиғим-терими даврида диний маросимларни, Рўза ҳайитини ўтказиш орқали пахта йиғим-терими муддатини атайин узайтирганликда айбланган. Уни миллатчи унсур, босмачилар малайи, мулла, гуруҳ тузиб диний йиғилишлар ўтказиб туриши баҳонаси билан отувга ҳукм қилинади. Бундай айблар Жўрабой Аҳмадалиев, Мирзабой Мирзаев, Абдукарим Абзалов каби шахсларга нисбатан қўлланилган. Уларга диний маросимлар ўтказиш баҳонасида советларга қарши тарғибот олиб бориш мақсадини кўзлаганлиги билан боғлиқ айблар қўйилган. Ҳатто бу йиғинда қатнашган кишилар ҳам жиноий жавобгарликка тортилган, баъзилари отувга ҳукм қилинган. Масалан, Абдуолим Тоғаевнинг йиғинларида иштирок этган 7 киши отувга маҳкум қилиниб, 3 киши 10 йилга озодликдан маҳрум қилинган.

Шунинг учун қатағонлик сиёсати авж олган 1936-1938 йилларда мусулмон байрамларини ўтказиш, Қуръони карим ва ҳадиси шарифни мутолаа қилиш, ислом дини билан боғлиқ бўлган урф-одатларни бажариш яширин равишда ўтказилган. Бундай тадбирлар, беғараз йиғинлар ва маъракаларда тўпланганлар ҳамда уламолар билан мулоқотда бўлганлар ҳақида хабар берилса, улар албатта, аксилинқилобий ташкилот мажлиси иштирокчиси сифатида ҳибсга олинган. Уламоларни жамият аъзолари сафидан ўчириш, уларни ўзлари яшаб турган жойлардан бадарға қилиш, қулоқлаштириш воситалари қўлланилган.

Уламоларни колхозлардан ҳайдаш, сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилиш, деҳқончлик ва чорвачилик билан шуғулланишга мажбур қилиш каби чора тадбирларини қўллаш сингари тазйиқ ўтказиш ва қатағон қилиш сиёсати ҳам қўлланилади.

Хулоса қилиб айтганда, XX аср 20-30-йилларида Ўзбекистон ССРда диний уламолар "босмачилик"ка кўмаклашгани, уларни яширгани, аксилинқилобий ҳаракатларда иштирок этгани, совет ҳокимиятига қарши тарғибот юритгани, колхозлар тузишга қарши чиққани, қўпорувчилик қилгани, диний маросимда қатнашиб солиқ тўламагани, яширин ташкилотларда иштирокчилиги, диний маросимларни бошқаргани кабилар рўкач қилиниб, қатағонлик гирдобига тортилди.

Диний уламоларнинг бир қисми юқорида таъкидланган даврда отувга ҳукм қилинди, яна бир қисми узоқ ўлкаларга қулоқ сифатида сургун қилиб юборилди, анча қисми эса вазият тақозосига кўра ўз оилалари билан хорижга чиқиб кетишга мажбур бўлди.

Совет ҳокимиятининг диний уламоларга нисбатан ноинсоний ва зўравонликка асосланган сиёсати туфайли республикада ислом илми ва маънавиятидан мукаммал хабардор бўлган уламолар бутунлай йўқотилиб, уларнинг ўрнига кўр-кўрона ижрочилар, диний илмдан юзаки хабардор бўлган шахслар диний муассасалар раҳбарлигини эгаллашди. Бундай кимсалар расмангина ўз вазифасини бажариб, юқоридан берилган буйруқларнинг ижрочиси эди, холос. Диний уламоларни қатағон қилиш жараёнида маънавий қадриятларимиз оёқости қилинди. Уламолар томонидан сақланиб келинган диний ва дунёвий илмлар ҳамда юртимиз ўтмишидан хабар берувчи нодир қўлёзмалар мусодара қилинди ёки йўқотиб юборилди.

Хуллас, ўзбек халқи ана шундай катта йўқотишлар ва улкан фожиалар билан 1939 йилга етиб келди. Совет ҳокимияти мажбуран ўрнатилгандан кейин туғилган ёш авлод ҳа бу пайтда 21-22 ёшни тўлдирди. Коммунистик мафкура ҳукм сурган совет жамиятида бутунлай янги авлод шаклланди. Жадид тараққийпарварлари, миллий раҳбар ходимлар, уламолар ва қўрбошилар оммавий равишда қатли ом ва қатағон қилингандан сўнг большевик

пропагандистларининг фикрича, совет давлатига содиқ янги авлод вояга етди. Бу пайтда Европада телба фюрер Гитлер аллқачон уруш оловини ёққан ҳолатда кўҳна қитъани деярли бутунлай ўзига бўйсундирган, олдинда эса Иккинчи жаҳон муҳорабасининг бошланиши муқаррар бўлиб қолган эди. Ўзбек халқини 1939 йилдан бошлаб яна ҳам улкан машаққатлар ва синовлар кутиб турар эди. Вақт эса бир жойда тўхтамай тобора олдинга одимлар, халқимиз ҳам оғир йўқотишлар ўрнини тезроқ тўлдириш учун Ўзбекистонда бунёдкорлик фаолиятини тўхтатмай ғайрат билан каналлар қазир, янги шаҳар ва қишлоқларга асос солиб, завод-фабрикалар ҳамда пахта майдонларида фидокорона меҳнат қилар эди. Ниҳоят, 1939 йил сентябрь ойи ҳам кириб келди.

O‘ZBEKISTONDA AYOL VA QIZLARNING TA’LIM OLISHI: TARIXIY RIVOJLANISH, HOZIRGI HOLAT VA XALQARO TAQQOSLASH

Xasanova Nargiza Maxsatjonovna,
Andijon viloyati Pedagogik mahorat markazi “Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar metodikasi” kafedrasi mudiri, t.f.f.d. (PhD).

Annotatsiya Ushbu maqolada O‘zbekistonda qizlar va ayollarning ta’lim olish masalasining tarixiy taraqqiyoti, o`tgan davrda uarning ta’lim olishi masalalalridagi muammolar tahlili, mustaqillik yillaridagi yutuq va o`zgarishlar Yangi O`zbekiston sharoitida ayol-qizlarga berilayotgan imkoniyatlar, shu bilan birga xalqaro taqqoslash orqali gender tengligini ta’minlash borasida mamlakatning olib borayotgan siyosati va bu boradagi istiqbollari ko‘rsatib beriladi.

Kalit so’zlar: Mustaqillik, Ilm-fan, “Avesto”, zardushtiylik, islom dini, sovet davri, “Talim to`g`risida” gi Qonun, BMT, YUNESKO, Deklaratsiya, Konvensiya, Xalqaro ayollar yili, Jadidchilik harakati, texnologiyalar, ayol-qizlar, gender tenglik, ilmiy rivojlanish, STEM, ijtimoiy-iqtisodiy siyosat, innovatsiyalar, texnologik taraqqiyot, ilmiy kashfiyotlar, grantlar, ilm-fanga jalb qilish, texnologik yutuqlar.

ОБРАЗОВАНИЕ ЖЕНЩИН И ДЕВОЧЕК В УЗБЕКИСТАНЕ: ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ, СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ АНАЛИЗ

Хасанова Наргиза Максатжоновна,
заведующая кафедрой, «Методологии социально-экономических наук» Андижанского областного педагогического центра, доктор философских наук (PhD).

Аннотация. В статье представлен исторический анализ проблемы образования девочек и женщин в Узбекистане, анализ проблем их образования в прошлом, достижений и изменений за годы независимости, возможностей, предоставляемых женщинам и девочкам в условиях нового Узбекистана, а также политика и перспективы страны по обеспечению гендерного равенства посредством международного сопоставления.

Ключевые слова: Независимость, Наука, «Авеста», зороастризм, ислам, советское время, Закон «Об образовании», ООН, ЮНЕСКО, Декларация, Конвенция, Международный женский год, движение джадидизма, технологии, женщины и девочки, гендерное равенство, научное развитие, STEM, социально-экономическая политика, инновации, технический прогресс, научные открытия, гранты, приобщение к науке, технологические достижения.

EDUCATION OF WOMEN AND GIRLS IN UZBEKISTAN: HISTORICAL DEVELOPMENT, CURRENT STATUS AND INTERNATIONAL COMPARISON

Khasanova Nargiza Maksatjonovna,
Head of the Department of «Methodology of Social and Economic Sciences» of the Andijan Regional Pedagogical Center, Doctor of Philosophy (PhD).

Abstract: This article presents the historical development of the issue of education of girls and women in Uzbekistan, an analysis of the problems of their education in the past, achievements and changes in the years of independence, opportunities provided to women and girls in the conditions of new Uzbekistan, as well as the country’s policy and prospects for ensuring gender equality through international comparison.

Keywords: Independence, Science, «Avesta», Zoroastrianism, Islam, Soviet era, Law «On Education», UN, UNESCO, Declaration, Convention, International Women’s Year, Jadidism movement, technologies, women and girls, gender equality, scientific development, STEM, socio-economic policy, innovations, technological progress, scientific discoveries, grants, involvement

in science, technological achievements.

Kirish Ta’lim – insonning asosiy huquqlaridan biri bo‘lib, jamiyat taraqqiyotining eng muhim poydevoridir. Ta’lim hozirgi kungacha insoniyat tafakkuri ila barcha zamonlarda to‘plangan bilimlarni umumlashtirish bilan mashg‘ul bo‘lgan murakkab jarayondir. Jamiyat hayotining tobora o‘zgarib borishi, zamonaviylashivu ta’lim-tarbiyani harakatlantiruvchi kuchdir, muvaffaqiyatli ta’limning eng muhim belgisi esa jamiyat va insoniyat taraqqiyoti talablariga javob bera olishidir. Ta’lim sifati oshishining yana bir muhim bosqichi va zamonaviy talabi bugun aholining barcha qatlami shuningdek ayolu-erkakning birdek ta’lim olishi, bir hil huquq va erkinliklarga ega bo`lishi hamma sohada tenglasha olishidadir.

Ma’lumki BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlari (SDG 4) da ayollar va qizlarning sifatli ta’lim olishini ta’minlash global ustuvor yo‘nalish sifatida belgilangan. Shuninigdek xalqaro miqyosda ayol va qizlarning haq-huquqlari, shuningdek ta’lim olishi, ilm izlanishi, tadqiqotlar olib borishi borasida ko`plab xujjatlar qabul qilingan.

Adabiyotlar tahlili

Sharqda jamiyatning turli davrlarida ham ayollar, oila masalasidagi qarashlar, jinslar o`rtasida teng huquqlilik olimlarning diqqat markazida bo`lib kelgan. Jumladan, sharq mutafakkirlari - Abu Nasr Farobiy, Abu Rayxon Beruniy, Margiloniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Amir Temur, Alisher Navoiy, Maxmudxuja Bexbudiy, Abdurauf Fitrat va boshqalarning asarlarida ayollar, oila-nikox munosabatlari, oiladagi shaxslararo munosabatlar, ota-onaning vazifalari, farzandlar tarbiyasi, ayol-qizlarning bilim olishi haqida g`oyatda ibratli maslaxat va o`gitlar bayon etilgan...

Mamlakatimizda aynan bu masalada zamonaviy ilmiy tadqiqotlar sovet tuzumining barbod bo‘lishi bilan kommunistik mafkura ta’siridan xoli bo‘lgan xolda mustaqillik yillarida to‘laqonli o‘rganila boshlandi. Hozirda tarixiy voqeliklarni yoritishda yangicha yondashuv va qarashlarga keng yo‘l ochib berilgan bo‘lib, ayniqsa, o‘zbek xotin-qizlar, ta’lim-tarbiya, ilm-fandagi xotin-qizlar faolligi, oila, masalalari doirasida ijtimoiy fanlarning barcha sohalarida tadqiqot ishlari olib borish uchun yangi imkoniyatlar yaratilmoqda. Ijtimoiy fanlarning turli sohalarida mamlakat xotin-qizlarining ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayotdagi ishtiroki va faoliyatlari bilan bog‘liq qator ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan bo‘lib, ular xotin-qizlar muammolarini o‘rganish, mavjud muammolarning kelib chiqish sabablarini chuqur tahlil qilish va ularni hal qilishga qaratilgan takliflar ishlab chiqishda muhimdir.

O‘zbekiston xotin-qizlarining jamiyatdagi o‘rni, ijtimoiy-siyosiy faolliklari, ayollarning gender va reproduktiv huquqlarining milliy va xalqaro jihatlari hamda bozor iqtisodiyoti sharoitida ayollarning ijtimoiy-siyosiy kuch sifatida shakllanish jarayonlariga bag‘ishlangan ko‘plab tadqiqot ishlari mavjud. [11].

O‘zbekiston xotin-qizlarining o‘zbek modeliga asosan bozor munosabatlariga o‘tish sharoitidagi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlardagi faol ishtiroki rossiyalik olimlar M.Gafarli va A.Kasayev tomonidan ham ijobiy o‘rganilgan. [13]. Xotin-qizlarning jamiyatdagi ijtimoiy maqomini oshirish va ularning muammolarini hal etishga qaratilgan tadqiqotlarda, ularning zamonaviy intelektual qobiliyatlari va uni rivojlantirish, XXI asr oilasining muhim funksional vazifalari, ayol-qizlarning qadimdan bugunga qadar ta’lim olishi, ijtimoiy faolligini rivojlantirish muammosi yaxlit tarzda o‘rganilmagan, lekin amalga oshirilgan ba’zi tadqiqotlarda muammoning muayyan jihatlariga e’tibor qaratilgan, mazkur muammoning ayrim jihatlariga bag‘ishlangan maqolalar chop etilgan[14].

Maqolaning ilmiy yangiligi, avvalo, mavzuning mustaqillik mafkurasi asosida tadqiq etilib, manbalarga tanqidiy tarixiy jihatdan yondashilib, ilk marotaba muomalaga kiritilayotgan yangi ma’lumotlar va davriy matbuot va arxiv materiallari asosida ilmiy-nazariy xulosalar, yangicha qarashlar, milliy g‘oya va yangi metodologiya asosida tadqiqot obyekti sifatida o‘rganilmagan dolzarb manbalarga asosan birinchi bor o‘rganilganligidadir.

Muhokama Xotin-qizlar huquqlari masalasi inson huquqlarining ajralmas qismi bo`lib, jahon

sivilizatsiyaning eng muhim yutuqlaridan biridir.

Inson huquqlari shuningdek xotin-qizlar haq-huquqlarining tan olinishidagi xalqaro miqyosdagi asosiy harakatlar asosan ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda boshlandi. Dastlab Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan 1948 yilning 10 dekabrida qabul qilingan inson huquqlari xartiyasi bo`lmish Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi har bir insonning jumladan, ayollarning ham huquqlari doirasida milliy va xalqaro antidiskriminatsion qonunchilikka asos bo`ldi. Keyinroq o`tgan asrning 70-yillari dunyo miqyosida ayollar teng huquqliligi masalalarida uyg'onish, jadallashuv davr bo'ldi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Xususan, 1975 yilning BMT Bosh Assambleyasi tomonidan Xalqaro ayollar yili, deb atalishi, 1976-1985 yillar oralig'i "Tenglik, taraqqiyot, tinchlik" shiori ostida BMT Ayollar O'n Yilligi e'lon qilinishi, 1979 yil 18 dekabrda Nyu-Yorkda qabul qilingan "Xotin-qizlarni kamsitishning barcha shakllariga barham berish to'g'risida"gi Konvensiya, 1993 yilning 20 dekabrida Ayollarga nisbatan zo'ravonlikka qarshi kurash haqida deklaratsiya qabul qilinishi, ayollar huquqlarini yanada himoya qilishga qaratilgan ijobiy harakatlar bo`ldi.

Umuman olganda bugunga qadar ayol-qizlarning haq-huquqlari doirasida ko`plab xujjatlar xalqaro miqyosda qabul qilindi va davlatlar tomonidan rativikatsiya qilindi. Xususan O'zbekiston respublikasida bugungi kunga qadar ayollar huquqlarini himoya qilishga qaratilgan 100 ga yaqin xalqaro huquqiy xujjatlar ratifikatsiya qilingan [1].

Konvensiyaga muvofiq, xotin-qizlarning shaxs sifatida har tomonlama rivojlanishini ta'minlash uchun barcha sohalarda uning normalarini milliy qonunchilikka tatbiq etish bo'yicha aniq chora-tadbirlar ko'rildi. Respublikada ayollar va erkaklarning jamiyat hayotidagi tengligiga doir konstitutsiyaviy prinsipni amalga oshirish uchun institutsional muhit yaratildi [2].

Respublikamizda ayollarning huquq va erkinliklarini ta'minlash yuzasidan 20 dan ziyod Qonun va 30 dan ziyod me'yoriy huquqiy hujjatlarning e'lon qilinganligi mazkur soha davlatning ustuvor vazifalaridan biri ekanligidan dalolat beradi.

Ayollar huquqlari orasidagi eng asosiylaridan biri bu ularning ta'lim olishi, ilmiy izlanishlar olib borishi alohida o`rin tutadi. Mahsus jarayon asrlar davomida shaklanib, ayollarning ilm olishi har bir jamiyat uchun qanchalik zarur ekanligi tan olingan.

O'zbekiston tarixida ayollar ta'limi turli davrlarda turlicha yondashuvlarga ega bo'lib, ijtimoiy, madaniy va siyosiy omillar ta'sirida shakllangan. Qadimdan sivilizatsiya rivojlanishi o`laroq bu masalaga ham e'tibor kuchaya boshlagan. Ayol-qizlarning ta'lim olishi masalasiga tarixiy davrlarda turlicha yondashilgan bo`lib o`ziga xos tarzda shakllanib borgan. O'zbekistonda ayollar va qizlarning ta'lim olishi tarixi juda qadimiy va shu bilan birga murakkab jarayonlarni bosib o'tgan. Mazkur jarayonni quyidagi bosqichlarda ko`rib chiqish mumkin.

Eng qadimgi davrdan to islom dini kirib kelganugi qadar bo`lgan davr.

Manbalarda keltirilishicha Markaziy Osiyo qadimda ilm-fan markazi bo'lgan. Ba'zi tarixiy manbalarda zodagon oilalardan chiqqan qizlarning o'qishi va diniy, adabiy bilimlarga ega bo'lgani haqida yozilgan.

Jumladan Zardushtiylik dini qonunlariga ko'ra, oilada farzand tarbiyasi jamiyatning ma'naviy rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'lgan. Aholi o`rtasida oilaga ega bo'lganlar to'g'ri va yaxshi hayot kechirishadi degan tushuncha shakllangan. Shuning uchun oila bolib yashash, oilada farzand tarbiyasi bilan shug`ullanish muqaddas ish deb hisoblangan. Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi hisoblangan "Avesto"da bolalarni yoshligidan tarbiyalash va o'qitish bo'yicha ba'zi pedagogik qoidalar o'z aksini topgan. Masalan, "Avesto"ga ko'ra, bola o'sishi bilanoq, ota-onalar uni o'qish uchun maktabga berishga majbur edilar. Agar ular buni qilmagan bo'lsalar, ularning qilmishlari katta gunoh qilish bilan tenglashtirilar edi. Shu o'rinda ayollarning zimmasiga yuklangan vazifa bolani tom ma'noda maktabga tayyorlash edi, ya'ni bolani savodini chiqarishda o'qituvchi bilan birgalikda mehnat qilishi talab qilinar edi. Yetti yoshga qadar, bola asosan onasi bilan birga tarbiyalangan. So`ng otasi uni maktabga berishi shart bo`lgan. "Avesto"da

yozilishicha: “Agar sizda voyaga etmagan bolangiz bo‘lsa, uni maktabga yuboring, chunki bilim ko‘zning nuridir” [18] degan qoidaga qat’iy rioya qilishgan.

Sosoniylar davrida ritorika, mantiq, falsafa, adabiyot va boshqa ko‘plab fanlarni mukammal biladigan o‘qituvchilar ko‘p bo‘lgan. Eng yaxshi o‘qituvchilar ko‘pincha qirol maktablarida o‘qitilgan va hukmdorning o‘zi tomonidan tayinlangan. Ushbu fanlarni biladigan ayol o‘qituvchilari oddiy maktablarda ham o‘qitilganligi to`g`risada ma’lumotlar keltiriladi [15].

Bundan ko`rinib turibdiki qadimdan farzand tarbiyasida onalar muhim rol o`ynagan, ayollar buning uchun yaxshigina tajribaga ega bo’lgan. Demak, o‘z-o‘zidan ma’lumki ayollar ta’limdan xabardor ekanliklarini taxmin qilsak mantiqan xato bo‘lmaydi. Lekin keng xalq ommasida qizlarning ta’lim olishi juda cheklangan edi, asosan uyda, oilaviy tarbiya doirasida bilim berilgan.

Islom dini kirib kelganidan keying davrlar (IX–XIX asrlar)

Har bir insonning o‘rganishga, atrofdagilar bilan muloqotdagi ilmlarga ehtiyoji bor. Islom dini – ilm dini hisoblanadi. Shuning uchun ham ilk nozil bo‘lgan oyati karima “iqro” so‘zidan boshlanadi, ya’ni “o‘qi” deyilgan. Shu bois islom dini ilm olishni erkak va ayol uchun farz deb belgilagan. Shunigdek muqaddas xadisi shariflarda keltirilishicha ayollarning o`qishga va o`qitishga haqli ekanliklari haqida ham fikrlar bayon etilgan.

Islom dini kirib kelgandan so`ng dastlab ayrim qizlar madrasalarda yoki uy sharoitida diniy ta’lim olgan. Tarixda mashhur ayol olimalar ham bo‘lgan. (Ko‘pgina islom ta’lim muassasalarining barpo etilishida ayollar muhim rol o‘ynagan, masalan, Fotima al-Fihriy 859-yilda Al-Qaravin universitetiga asos solgan. XII asrda yashagan Ibn Asakirning yozishicha, Islom olamida ayollarning bilim olishi uchun katta imkoniyatlar mavjud edi. U ayollarning o‘qishi, ilmiy darajalarga ega bo‘lishi, olim va o‘qituvchi bo‘lishlari mumkinligini yozgan [15]. Biroq ayollarning ta’lim olishida hech qanday qonuniy cheklovlar bo‘lmasa-da, ko`plab mahalliy aholi (xususan erkaklar) tomonidan ayollarning ta’lim olishiga qarshiliklar bo`lgan. O`sha kezlarda ayol-qizlarning ta’lim olish jarayoni asosan diniy bilimlar bilan chegaralangan, keng tarqalmagan. (Lekin shunga qaramasdan musulmon olamida XV asrda yashagan Al-Shaxavi o‘zining butun o‘n ikki jildlik tarjimai hol lug‘atini olima ayollarga bag‘ishlaydi; lug‘atda ulardan 1075 tasi haqida ma’lumotlar mavjud).

Movarounnahr hududlarida ham ayollarning bilim olishiga bo`lgan e’tibor asta sekin ortib borgan. Xatto mashhur ziyoli xonimlar tarixda ilm cho`qqilarini zabt etganligi haqida tarixiy faktlar mavjud. Bu jarayon asosan Temuriylar hukmronligi yillari va O`rta Osiyo xonliklari davrida (ayniqsa Qo`qon xonligi adabiy muhitida) yaqqol ko`zga tashlanadi. Birgina temuriylar sulolasiga mansub malikalar orasida ham ko`plab iste’dodli siyosatdon, suxandon, yetuk olima va xassos shoiralar yetishib chiqqan Xatto ular orasida davlat boshqaruvidagi siyosat bilan bog`liq faolliklari alohida ta’kidlanadi [7]. Ular o`z bilim va tafakkurlari orqali tarix zarvaraqlarida o‘zlaridan o‘chmas iz qoldirganlar.

O‘zbekiston hududida XIX asr oxiri va XX asr boshlarida ta’lim olish jarayonlari jadidchilik davri

O‘zbekiston hududida XIX asr oxiri va XX asr boshlarida qizlarning rasmiy ta’lim olish imkoniyati juda cheklangan edi. Asosan o‘g‘il bolalar maktab va madrasalarda o‘qigan, qizlar esa uy sharoitida yoki otin-oyilar qo‘lida Qur’on, yozish-o‘qish va ahloq-odob saboqlarini olgan. Savodxonlik darajasi past bo‘lib, an’anaviy qarashlar qizlarning maktabga qatnashini ta’qiqlar edi. Ayollarning erk-ozodligi, ilm-ma’rifatga qiziqishi, biroq ota-onasi ra’yidan chiqolmay taqdir hukmiga bo‘yin egishi o`sha davr muhitidagi oddiy holat edi.

Jadidchilik harakati (XX asr boshida) qizlar ta’limi rivojida burilish yasadi. Ilg‘or o‘zbek ma’rifatparvar ziyolilari Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Fitrat, Cho‘lpon kabi jadidlar jamiyatning intellektual darajasi ayollarga bog‘liq ekani haqida mulohazalar yuritdi, davriy matbuotda xotin-qizlarni bilim olishga chaqiruvchi murojaatlar bilan chiqishdi, yangi usul maktablarini ochib, qizlar uchun dunyoviy fanlarni ham o‘qitishni yoqladilar. Ular qizlarning ham zamonaviy bilim olishini targ‘ib qildi. So`ng qizlar maktablari

(dastlab Toshkent, Andijon, Qo`qonda) ochildi, yangi usulda o‘qitish yo‘lga qo‘yildi. Bunday tartibotdagi qizlar maktablarida ayol muallimlar Solixaxon Muhammadjonova, Muharrama Qodirova, Gulso’m Kopayeva, Fotima Burnasheva, Zebiniso Razzpqova, Zaynab Sadriddinova, Maryam Sharipova va boshqalar ta’lim- tarbiya ishlarini olib borganligi haqida manbalarda keltiriladi [16].

Bu davr O‘zbekistonda ayollar ta’limi tarixida burilish nuqtasi bo‘ldi. XIX asr oxiri va XX asr boshlarining etakchi ma’rifatparvari A. Fitrat uzining “Oila” asarida xotin-kizlarning jamiyatdagi urni haqida — “ayollarning ijtimoiy-siyosiy faolligi milliy ozodlik, erk uchun zarur: ayollar faqat uy-ruzg`or, bola tarbiyasi bilan band kolmasligi kerak”, shuningdek farzandlarning qanday shaxs bo`lib voyaga etishiga, ularga onalari nima bera olganliklariga bog`lik - deb yozadi. Atoqli ma’rifatparvar olim Abdulla Avloniy esa: “Qizlar hammadan ko‘ra bilim olishga intilishi kerak, chunki bu bilim bilan kelajak avlodni tarbiyalaydi”, deb uqtirgan edi. Umuman olganda Turkistonda xotin-qizlar ta’limi masalasi XX asrning boshida qizg‘in muhokamalarga sabab bo‘lgan.

Sovet davri (1920–1991)

1920-yillardan boshlab savodsizlikka qarshi davlat miqyosidagi kompaniyalar faoliyatini boshladi. Ayollar ham majburiy ta’lim tizimiga jalb qilindi. Muhim o‘zgarishlardan: 1920-yillardan boshlab ayol-qizlar uchun (maxsus va aralash ta’lim muassasalari) maktablar, texnikumlar, institutlar ochildi. “Hujum” siyosati (1927-yil) doirasida pardoz (paranji)dan voz kechish, ayollarning erkin ta’lim olishi targ‘ib qilindi (ammo bu siyosat ayol-qizlarga ko`plab muammolar keltirib chiqarganligi to`g`risida tariximizning qora sahifalari ham mavjud…).

Manbalarda keltirilishicha 1920 yil Namangan, Qo`qon, Samarqanda alohida qizlar maktablari bo`lib ularning birida 170 nafar qizlar ta’lim olib, mahalliy aholining qizlari turmush sharoitidan kelib chiqib rus maktablari va ayollar gimnaziyalarida o`qiy olmayotganligi haqida Xalq maorifi yig`ilishida aytib o`tilgan [20]. Chunki ularda asosan rus millatiga mansub ayol-qizlar tahsil olgan.

Sho`ro davriga kelib ta’lim sohasida olib borilgan islohotlar tufayli qizlar va o‘g‘il bolalarni bir sinfda o‘qitish joriy qilingan. Buning natijasida 1924-1925-yillarda sovet maktabida 34 ming 735 nafar (26,1 %) qizlar o‘qigan, qishloq joylarida esa ularning soni 6 ming 235 nafarni (11,5%) tashkil etgan.

Respublikada 1927-28 yillarda maktablarda 35 ming qiz (shundan 6 mingga yaqini qishloq joylarida) ta’limga jalb etilganligi to`g`risida ma’lumotlar keltiriladi. 30 yillarga kelib savodsizlikni tugatish maqsadida o`qituvchilik kurslari ham tashkil etilganligi haqida arxiv materiallarida keltiriladi [21]. 1929-yilda o’ndan ortiq xotin-qizlar pedagogika va meditsina texnikumlari mavjud edi.

O‘zbekiston SSRda 1945–1953 yillarda ta’limga jalb etilgan ayollar soni sezilarli darajada oshdi. Ayniqsa, qizlar uchun alohida tashkil etilgan pedagogika bilim yurtlari va tibbiyot texnikumlari ta’limning feminzatsiyalashuvini jadallashtirdi. Keyinroq Pedagogika, tibbiyot, muhandislik sohalarida ayollar ulushi oshdi [17]. Gender tengligi siyosati rivojlana boshlandi. Bu siyosat o‘zining ilk natijalarini 1950- yillarning o‘rtalariga kelib bergan bo‘lsa-da, erkaklar va ayollar o‘rtasida oliy ta’limdagi vakillik mutanosibligi hamon teng bo‘lmagan.

1970–80-yillarga kelib ayollar savodxonligi yuqorilab, oliy ta’limdagi ayollar ulushi sezilarli darajada oshdi. Sovet hukumatining asosiy siyosatlaridan biri ayollarni savodsizlikdan qutqarish va ularni ijtimoiy hayotga jalb qilish shiori ostida ayollarni turli ishlarga hatto og`ir mehnat faoliyatiga ham jalb etila boshlandi.

Mustaqillik davri (1991 – Bugungi holat, so‘nggi yillardagi asosiy tashabbuslar.)

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, ta’lim tizimida tub islohotlar o‘tkazildi, dastlab 1992 yili 2 iyulda “Ta’lim to`g`risida” gi Qonun qabul qilindi [3]. 11 yillik majburiy ta’lim joriy etildi. Mazkur Qonun(4-moddasi)ga muofiq O‘zbekiston Respublikasi kelib chiqishi, jinsi, tili, yoshi, irqi, millati, e’tiqodi va dinga munosabatidan, ijtimoiy ahvoli, mashg‘ulotining turi, turar joyi,

respublika hududida qanchadan beri yashayotganligidan qat’iy nazar, barchaning ta’lim olishi uchun teng huquqlarni kafolatlashishi belgilandi. 1992-yildagi qonun asosida umumiy ta’lim quyidagi bosqichlar bo‘yicha amalga oshirila boshlandi.

I bosqich – boshlang‘ich ta’lim (1–4 sinf);

II bosqich – asosiy (tayanch) maktab (4–9 sinf);

III bosqich – yuqori o‘rta maktab (10–11 sinf).

O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1996-yil dekabrdagi qarori bilan 1-oktabr – “O‘qituvchilar va murabbiylar kuni” deb belgilandi hamda bu kun bayram sifatida dam olish kuni deb e’lon qilindi.

O‘zbekistonda ta’lim sohasidagi siyosati 1997-yil 29-avgustda qabul qilingan “Ta’lim to‘g‘risida”gi yangi tahrirdagi qonun hamda Kadrlar tayyorlash milliy dasturida o‘z aksini topdi. 1996–1997-o‘quv yilidan boshlab maktablarning birinchi sinfl arida o‘qish yangi alifboda olib borildi. Yangi imlo, alifboda o‘qitish uchun zarur dastur, qo‘llanma va darsliklar yaratildi

Qizlarning ilm olishiga bo`lgan e’tibor kuchaytirildi. Qizlarni ta’limga qamrab olinishi yildan-yilga oshirildi.

2017-yil umumta’lim va o‘rta maxsus kasb-hunar ta’limi tizimida tub islohotlar yili bo‘ldi. Xalq qabulxonalari va Prezidentning virtual qabulxonasiga tushgan taklif va mulohazalar, shuningdek, respublika maktablaridagi bitiruvchilarning ota-onalari o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovnoma natijalaridan kelib chiqib, Prezident Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan 9+3, ya’ni 12-yillik majburiy ta’limdan 11-yillik ta’limga qaytildi. 2017-yilning o‘zida 10-sinf o‘quvchilari uchun 9 mln. nusxa darsliklar chop etildi va 10 mingga yaqin umumta’lim maktabida 11-yil-lik ta’limga o‘tilgan holda o‘qitish tizimi yo‘lga qo‘yildi.

2020 yil 23 sentyabrda O‘zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi “Ta’lim to‘g‘risida” gi Qonuni, qabul qilindi. Ta’lim olish shakllari sifatida ishlab chiqarishdan ajralgan xolda ta’lim olish (kunduzgi), ishlab chiqarishdan ajralmagan xolda ta’lim olish (sirtqi, kechki masofaviy), dual ta’lim, oilada ta’lim olish va mustaqil ta’lim olish, kaftJ yoshdagilarm o‘qitish va ularga ta’lim berish, inklyuziv ta’lim, ekstemat tartibidagi ta’lim, mudofaa, xavfsizlik va huquqni muhofaza qilish faoliyati sohasda kadrlar tayyorlash kabi shakllariga ajratildi.

O`tgan vaqt mobaynida ayollar ta’limini qo‘llab-quvvatlash davlat siyosatining muhim yo‘nalishiga aylandi. O‘zbekistonda xotin-qizlar uchun yaratilayotgan sharoitlar va imkoniyatlar ularning ilm-fan va texnologiyalarda qo‘shgan hissasi va bu sohalarda erishgan yutuqlari izchil o‘sib bordi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda qizlarning maktab ta’limi 100% ga yaqin (maktab o`quvchilarida qizlar ulishi 48.7%) qamrab olingan [23].

Oliy ta’limda ham ayollar soni yil sayin oshmoqda (2024-2025 o`quv yilida talabalarning qariyb yarmidan ko`pi qizlar jami 54.3%, bakalavriyat 50.3%, magistratura 60.6% tashkil etadi) [24].

Qizlar nafaqat ta’lim olmoqda, balki fan, siyosat, diplomatiya, biznes (deyarli barcha) sohalarida muvofaqqiyatli faoliyat yuritmoqda.

“Ayollar daftari”, dasturi – ijtimoiy himoyaga muhtoj ayol-qizlarni moddiy va ma’naviy qo‘llab-quvvatlash maqsadida joriy etildi [4].

O‘zbekiston Respublikasida Davlat statistika agentligining ma’lumotlariga ko‘ra oliy ta’limning ilmiy, texnologik, muhandislik-matematika dasturlari bitiruvchilari orasida ayollar ulushi o‘sib bormoqda. Misol uchun, 2017 yilda bu 32,6 foizni, 2021 yilda 40,2 foizni tashkil etdi. 2023 yilga ma’lumotlarga ko‘ra 2022 yilda O‘zbekistonda tabiiy fanlar, matematika va statistika, ijtimoiyta’minot, axborot va kommunikatsiya texnologiyalari, muhandislik, mexanik ishlov berish va qurilish sohalaridagi oliy ta’lim bitiruvchilarining ulushi 27,3 foizni tashkil etdi [22].

Oliy ta’limda qizlar uchun maxsus grant va stipendiyalar joriy etilishi.

Mamlakatimizda xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta’minlash hamda barcha sohalarda munosabatlarni tartibga solish maqsadida Gender siyosati to`liq amalga

oshirish belgilandi [2].

Bugungi kunda ayol-olimalar ulushi O‘zbekistonda esa 48%ni tashkil qiladi Hozirgi vaqtda 6 ming 200 dan ortiq xotin-qizlar ilmiy faoliyat bilan shug‘ullanayotgani, ilmiy ishlanmalarning 25 foizini olima ayollar yaratayotgani ham, jamiyatda ularning o‘rni mustahkamlanib borayotganidan dalolat beradi [5].

Xalqaro taqqoslash. YUNESKO ma’lumotlariga ko‘ra, O‘zbekistonda ayollar savodxonligi darajasi 99% dan yuqori. Biroq oliy ta’limda qizlar ulushi rivojlangan mamlakatlarga qaraganda pastroq – 45– 47% atrofida. Masalan, Finlyandiya, Kanada va Janubiy Koreyada bu ko‘rsatkich 55–60% ni tashkil etadi. Bu esa yuqori ta’limdagi gender tengligini kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi. Ammo ba’zi G‘arb mamlakatlarida ayollar ta’limi erkaklar ta’limidan yuqori darajaga chiqqan. Masalan, AQSHda 2005-2006-yillarda ayollar dotsentlarning 62%, bakalavriatning 58%, magistrlarning 60% va doktorlik darajasini olganlarning 50% ni tashkil etgan [25].

Xulosa o`rnida shuni aytish mumkinki: O‘zbekiston ayollar ta’limi uzoq tarixiy yo‘lni bosib o‘tdi: ya’ni qadimiy an’anaviy cheklovlardan uyg`onish davrigacha bir bosqich, jadidchilik islohotlariga ko`ra burilish hosil qildi, sovet davrida majburiy ta’limda ishtirok etib, mustaqillik yillarida milliy dasturlar asosida qizlar ta’limi mustahkam tomir ortdi, Yangi O`zbekiston sharoitida esa sifat va imkoniyat jihatidan jahon standartlariga mos ravishda yangi bosqichga ko`tarildi.

Mulohaza yuritilsa ta’lim ayollar uchun nima bera oladi, eng avvalo, o`zining sog`ligi, o`z-o`zini anglashi, fikrlarini aniqligi, farzand tarbiyasi oldidagi ma’sulyatli eng muhim vazifasi, qolaversa jamiyatda o`z o`rniga ega bo`lishida asosiy o`rinni egallaydi. Shuningdek ta’lim ayolning oila qurishi, farzand ko`rishi, insonlar bilan erkin muloqot qilishiga, o`z haq-huquqlarini bilishiga kuch beradi, tug‘ish yoki umuman turmush qurmaslik, farzand ko‘rmaslik, rasmiy nikohga ega bo‘lmaslik kabi nohush holatlarni oldini oladi, oilaviy munosabatlarni esa mustahkamlaydi, shaxsiy chagarasini qo`ya olishiga bilim saviyasi yeterlicha shakllanadi. Shuningdek, ta’lim ayollarning hamkorlar va ish beruvchilar bilan muloqotini va jamiyatda fuqarolik ishtiroki darajasini yaxshilaydi. Xotin-qizlar ilm-ma’rifatli, izlanuvchan, ilm-fan va texnologiyalar sohasida muvaffaqiyatli karyeralar qurishni istasachi?, nafaqat ularning shaxsiy imkoniyatlarini kengaytiradi, balki butun jamiyat va ijtimoiy-iqtisodiyotga katta foyda keltiradi.

Bugungi kunga kelib jamiyat tomonidan ayollarni ilm-fan va texnologiyalar sohasiga jalb qilinish, birinchi navbatda, gender tengligi nuqtai nazaridan juda muhim hisoblanmoqda. Agar xotin-qizlar bu sohalarga etarli darajada jalb qilinmasa, ilmiy kashfiyotlar va texnologik rivojlanish jarayoni to’liq amalga oshirilmaydi.

Tadqiqotlar xulosasiga ko`ra ayollarning mehnat bozorida va ilmiy ishlarda ishtirokini kengaytirish, ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy rivojlanishning tezlashishiga olib kelar ekan. Ushbu strategiya nafaqat yalpi ichki mahsulot yiliga 5.3% o‘sishini ta’minlashga yordam beradi, balki ijobiy ijtimoiy o‘zgarishlarga ham hissa qo‘sha oladi.

Maqola xulosasidan kelib chiqib, ilm-fan va ta’limda ayollar faolligini oshirishning yanada muffaqiyatli kelajagi uchun kelgusidagi ustuvor vazifalar sifatidagi tavsiyalar:

Yurtimizning ayrim qishloq hududlarda erta nikoh, iqtisodiy qiyinchiliklar va madaniy cheklovlar sabab, qizlarning ta’limni tark etish holatlarining oldini olish;

Qishloq va shahar o‘rtasidagi ta’lim imkoniyatlari tengligini ta’minlash;

STEM sohalarida qizlar ulushini, imkoniyatlarini oshirish;

Ayollar uchun oliy ta’limda qo‘shimcha rag‘batlantirish choralarini kengaytirish;

Aholi o`rtasida ayol-qizlar ta’limiga qo`yilayotgan cheklovlarni, ayniqa ularga salbiy munosabatlarni bartaraf etish;

Ta’limda imtiyozlar bo‘lishiga qaramay mehnat bozorida saqlanib qolayotgan erkaklar va ayol xodimlarning topayotgan daromadlarida farqni muofiqlashtirish;

Jamiyatda ilm-fanda ayollarga bo‘lgan munosabat, ularni qabul qilish, ularga nisbatan xatti-harakatlar, ijtimoiy me’yorlar va stereotiplarni bartaraf etish.

Muxtasar qilib aytganda ayol-qizlarning ta’lim-tarbiyasi bu – kelajak masalasi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Инсонҳуқуқлариумумжаҳондекларацияси,Фуқароликвасиёсийҳуқуқлартўғрисидаги Халқаро пакт, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро пакт, Одам савдосига ва учинчи шахслар томонидан танфурушликдан фойдаланилишига қарши кураш тўғрисидаги Конвенция (1949 й.); Хотин-қизларнинг сиёсий ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция (1952 й.); Хотин-қизлар ҳуқуқлари камситилишининг барча шаклларига барҳам бериш тўғрисида Конвенция, Пекин декларацияси ва Ҳаракатлар Платформаси (1995 й.); Қийноқларга солишга ва муомалада бўлиш ҳамда жазолашнинг бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни таҳқирловчи турларига қарши Конвенция (1984 й.); Таълим соҳасидаги камситишларга қарши кураш тўғрисидаги Конвенция (1960 й.); Бир хил қийматга эга бўлган меҳнат учун эркаклар ва хотин-қизларни тенг рағбатлантириш тўғрисидаги Конвенция (1951 й.); Оналикни муҳофаза қилиш тўғрисидаги Конвенция (1956 й.); Меҳнат ва машғулотлар соҳасидаги камситишлар тўғрисидаги Конвенция (1958 й.) ва бошқалар.

2. Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 2 сентябрдаги ЎРҚ-561-сон “Хотин-қизларни тазйиқлар ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида”ги қонуни //https://www.lex.uz/docs/4494709; Ўзбекистон Республикасининг 2019 йил 2 сентябрдаги ЎРҚ-562-сон “Хотин-қизлар ва эркаклар учун тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятлар кафолатлари тўғрисида”ги қонуни // https: //lex.uz/docs/4494849;

3. TA’LIM TO‘G‘RISIDA. O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, 02.07.1992 yildagi 636-XII-son. Hujjat kuchini yo‘qotgan 30.09.1997. https://lex.uz/docs/-56418

4. Oila va xotin-qizlarni tizimli qo‘llab-quvvatlashga doir ishlarni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 07.03.2022 yildagi PF-87-son. https://lex.uz/docs/-5899498?ONDATE=29.12.2023

5. Oqila va mehribon ayollar – zamonamiz qahramonlari. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 8-mart Xalqaro xotin-qizlar kuni munosabati bilan o`tkazilgan tadbirdagi nutqidan. 07.03.2025 https://president.uz/oz/lists/view/7929

6. Ўзбекистон Хотин-қизлар қўмитаси (1991 й.), Инсон ҳуқуқлари бўйича парламент вакили (Омбудсман) институти (1995 й.), Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Мажлис вакили ҳузуридаги Фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига риоя этиш комиссияси (1995 й.). Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ барча давлат ва нодавлат ташкилотлари фаолиятини мувофиқлаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Инсон ҳуқуқлари бўйича Миллий маркази тузилди (1996 й.).

7. Турғун Файзиев ТЕМУРИЙ МАЛИКАЛАР А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти 1994.,26 б.

8. Беруний. Минерология. – М., 1963. –С. 256 (Beruniy. Mineralogy. – M. 1963, - 256 p). Ризоуддин ибн Фахруддин. Оила. / Таржимон: Т.Зиёев. – Т.: «Меҳнат», 1991. – 11-б.

9. Rizouddin ibn Fahruddin. Family. / Translator: T.Ziyoyev. - T. «Mehnat», 1991 – 11 p).

10. Алишер Навоий. Маҳбуб-ул-Қулуб. – Т., 1966. 13-жилд. –244-б. (Alisher Navoi. Mahbubul-Qulub. – T., 1966, 13 vol. – 244 p.)

11. Мусурмонова О. Аёлларга давлат ғамхўрлиги. Аёлга эҳтиром – Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – 320 б.; Сафаева С. Аёллар масаласи: умумижтимоий ва миллий жиҳатлари. Фалсафа фан номз.дисс...–Тошкент, 2002.–186 б.; Маткаримова Г. Гендерные и репродуктивные права женщин в международном и национальном праве. Автореф. дис. ... доктора юрид.наук. – Ташкент, 2002. –41 с.

12. Султонова Э. Аёл давлатнинг ривожланиш стратегиясида (Глобал муаммо сифатида). – Тошкент: ЖИДУ, 2005.– 250 б. (Sultanova E. Women in the development strategy of the state (as a global problem) - Tashkent: UWED, 2005 – 250 pages.)

13. Гафарли М., Касаев А. Ривожланишнинг ўзбек модели: тинчлик ва барқарорлик

– тараққиёт асоси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – Б.252. (Gafarli M., Kasayev A. The Uzbek model of development: peace and stability - the basis of development. - Tashkent: Uzbekistan, 2001. 252 p.)

14. Муравьёва Н. Ўзбекистон хотин-қизлари ижтимоий мақомини юксалтириш. – Тошкент, 2004.–121 б.; Холматова М. Аёлларнинг нодавлат ташкилотлари: муаммо ва ечимлар // Фуқаролик жамияти. – Тошкент, 2004. №1. – Б.15.(Muravyova N. Raising the social status of women in Uzbekistan. - Tashkent, 2004, 121 p; Holmatova M. Women's non-governmental organizations: problems and solutions // Civil society - Tashkent, 2004, 15 p.)

15. Saidova. B.., & Botirxonova U. (2024). Turli davrlarda xotin-qizlar ta'limining shakllari va vositalari. Modern Science and Research, 3(5), 610 –617. Retrieved from https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/33301 (resursga murojaat qilingan sana 09.08.2025)

16. M. Rasulova, X.Toshtemirova 1917-1991-yillarda va mustaqillik yillarida pedagogik fikrlar rivoji. https://cyberleninka.ru/article/n/1917-1991-yillarda-va-mustaqillik-yillarida-pedagogik-fikrlar-rivoji (resursga murojaat qilingan sana 04.08.2025)

17. Тожибоев Ф.Э. 1945–1953 йилларда Совет ҳукумати аграр сиёсати // Academic Research in Educational Sciences. – 2021. – Т. 2. – №12. – Б. 755–762.

18. Ходжаева Н. Статус женщины Средней Азии в период функционирования шелкового пути //Мат.науч.-теор.конф. // Сборник докладов, Ташкент, 2006. – 171 б.

19. Lindsay, James E. (2005), Daily Life in the Medieval Islamic World, Greenwood Publishing Group, p. 197

20. O`zbekiston markaziy arxivi, R-34jamg`arma, 1-ro`yxat, 461-iish, 101-102 varaqlar.

21. O`zbekiston markaziy arxivi, R-2748 jamg`arma, 1-ro`yxat, 2514-iish, 19-20 varaqlar.

22. Олий таълимдаги илм-фан,технология, муҳандислик ва математика йўналишлари дастурларини битирган хотин-қизларнинг улуши // Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Статистика агентлигининг расмий сайти. URL: https://stat.uz/ru/ofitsialnaya-statistika/social-protection (resursga murojaat qilingan sana 01.06.23)

23. Umumtalim muassasalarida o'quvchilarning jinsi bo'yicha ulushi o'quv yili boshiga, https://gender.stat.uz/uz/asosiy-ko-rsatkichlar/ta-lim (resursga murojaat qilingan sana 05.08.2025)

24. Oliy ta'lim tashkilotlarida tahsil olayotgan talabalarning jinsi bo'yicha ulush. https://gender.stat.uz/uz/asosiy-ko-rsatkichlar/ta-lim (resursga murojaat qilingan sana 05.09.2025)

25. Ayollar ta'limi. https://uz.wikipedia.org/wiki/Ayollar_ta%CA%BClimi

IX-ASR BIRINCHI CHORAGIDA XIVA XONLIGI VA ROSSIYA IMPERIYASI MUNOSABATLARI TARIXI XORIJIY TARIXCHILAR TOMONIDAN TADQIQ ETILISHI

Saparbayev Bunyod Xurrambek o’g’li,
Osiyo Xalqaro Universiteti «Xorijiy til va ijtimoiy fanlar» kafedrasi dotsenti, Ph.D.

Annotatsiya: Maqolada Xiva xoni Muhammad Rahimxon I (1806-1825) hukmronlik yillarida Xiva xonligi va Rossiya davlatining aloqalari tarixi chet el tarixchilari tarafidan o’rganilishi va tadqiq qilinishi to’g’risida so’z yuritiladi. Xorijiy olimlarning bu davrga bag’ishlangan asarlari tahlil etilib, ikkala mlakat munosabatlari haqida ma’lumot beriladi.

Kalit so’zlar: Xiva xonligi, Rossiya imperiyasi, Muhammad Rahimxon I, Yu.Bregel, N.Muravyov, Gr.Hilmersen, R.Shekspir, A.Vamberi.

ИССЛЕДОВАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ИСТОРИКОВ ПО ИСТОРИИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ХИВИНСКОГО ХАНСТВА И РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ XIX ВЕКА

Сапарбаев Бунёд Хуррамбек оглы,
Доцент кафедры “Иностранного языка и социальных наук” Азиатского Международного Университета, Ph.D.

Аннотация: В статье рассматривается изучение и исследование зарубежными историками истории взаимоотношений Хивинского ханства и Российского государства в период правления хивинского хана Мухаммада Рахимхана I (1806-1825). Анализируются труды зарубежных ученых, посвященные этому периоду, и дается информация об отношениях двух стран.

Ключевые слова: Хивинское ханство, Российская империя, Мухаммад Рахимхан I, Ю.Брегель, Н.Муравьев, Гр.Хильмерсен, Р.Шекспир, А.Вамбери.

RESEARCHES OF FOREIGN HISTORIANS ON THE HISTORY OF RELATIONS BETWEEN THE KHIVA KHANATE AND THE RUSSIAN EMPIRE IN THE FIRST QUARTER OF THE 19TH CENTURY

Saparbaev Bunyod Khurrambek ogli,
Doctor of philosophy (PhD) in Historical sciences,
Associate Professor of the Department of “Foreign Languages and Social Sciences” of the Asian International University

Abstract: The article examines the study and research by foreign historians of the history of relations between the Khiva Khanate and the Russian state during the reign of the Khiva Khan Muhammad Rahimkhan I (1806-1825). The works of foreign scientists dedicated to this period are analyzed and information is provided about the relations between the two countries.

Key words: Khiva Khanate, Russian Empire, Muhammad Rahimkhan I, Yu.Bregel, N.Muravyov, Gr.Hilmersen, R.Shakespeare, A.Vambery.

KIRISH. Xiva xonligi va Rossiya davlati o’rtasidagi munosabatlar tarixiga mansub ilmiy adabiyotlarni quyidagi guruhlarga bo’lish mumkin: Xiva xonligidagi tarixnavislik asarlari; Rossiya imperiyasiga qaramlik davridagi (1873-1917) tarixiy asarlar; sovetlar davridagi adabiyotlar (1917-1991); mustaqillik davridagi tarixshunoslik (1991-yildan hozirgacha), xorijiy tarixshunoslik (XIX-XXI-asr boshlari).

Shermuhammad ibn Avazbiy Munis (1778-1829-yy.) tarixiy voqealar va Xiva xonlari shajarasini 1812-yilgacha yoritgan [1]. Uning qo’lyozmalari voqea va hodisalar bayoniga xolisona

yondoshganligi va yoritilayotgan voqealarning haqqoniyligiga erishganligi bilan ajralib turadi.

Muhammad Rizo Erniyozbek o'g'li Ogahiy (1809-1873-yy.) asarlarida 1813-1872-yillar oralig'idagi xonlik hayoti, yirik siyosiy arboblar to'g'risidagi ma'lumotlar xronologik tarzda mohirona joylashtirilgan [2].

"Firdavs ul-iqbol" asari muqaddima va besh bobdan iborat. 1806-yili boshlangan va 1840-yili yozib tamomlangan. Beshinchi bob Xiva xonligining 1804-1825-yillar orasidagi ijtimoiy-siyosiy tarixini o'z ichiga oladi. Asar turli mavzudagi daliliy ma'lumotlarga nihoyatda boy. Kitobda, masalan, Xorazm (Xiva xonligi) hududida istiqomat qilgan turkman, qoraqalpoq va qozoq xalqlari va ularning mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotida tutgan o'rni, katta yer egaligi, mehnatkash xalq ahvoli, soliq va jarimalar, xiroj, zakot, peshkash, tansuqot va hokazo, o'n to'rt urug'ning tarqatib yuborilishi, Xorazm shaharlari Urganch, Kot, Vazir, Yangi shahar, Tirsak, Gandumkon, Hazorasp, Shohobodlarning umumiy ahvoli, turkmanlar va o'zbeklarning etnik tarkibi, Xiva xonligining boshqa mamlakatlar, xususan, Eron, Buxoro xonligi va Rossiya bilan bo'lgan iqtisodiy va siyosiy munosabatlari xususida qimmatli ma'lumotlarni uchratamiz.

ASOSIY QISM. "Firdavs ul–iqbol" asari rus olimlari tomonidan nisbatan kengroq o'rganilgan. Asar V.Bartold, Yu.Bregel, P.P.Ivanov, V.P.Yudin, A.N.Samoylovich kabi sharqshunoslar tomonidan yuqori baholangan, hamda bebaho tarixiy va adabiy manba sifatida tan olingan [3].

P.P.Ivanovning ta'kidlashicha, asar o'ziga xos tilda, ya'ni arabu forsiy jilvador sifatlashlar, xilma-xil nafis iboralar, she'riy talqin tilida bitilgan bo'lib, bu narsa mualliflarning "viqorli saroy tili" uslubidan yaxshi xabardor ekanligini ko'rsatadi [4].

Muhammad Rahimxon I davridagi Xiva xonligi va Rossiya munosabatlari tarixini o'rganish va yoritishga rus harbiysi N.Muravyov ham katta hissa qo'shgan [5].

N.Veselovskiy va V.Jukovskiy o'z asarlarida N.Muravyovning Xiva xonligiga elchi bo'lib kelishi ustida to'xtab, ular N.Muravyovning Xivaga yuborilishi kutilgan darajada foydali natija bermasdan, faqat bir-birlariga do'stlik va ishonch bildirishdan iborat bo'ldi xolos, deb yozadilar [6].

N.Muravyov o'ziga topshirilgan vazifaning deyarlik hammasini Xiva xoni Muhammad Rahim I bilan olib borgan muzokaralarida amalga oshira olmagan bo'lsa ham, yuqoridagi mualliflarning aytganlaridek do'stlik aloqasini bog'lash va bir-birlariga ishonch bildirish bilan kifoyalandi, deyish butunlay noto'g'ri. Chunki, Xiva xoni Muhammad Rahimxon I ning N.Muravyovga nisbatan ochiqdan-ochiq dushmanlik muomalasida bo'lishga jur'at qila olmasdan, uni qabul qilib, Rossiya bilan yaqin aloqada bo'lish uchun uning qilgan taklifiga o'z roziligini izhor etib, N. Muravyov bilan Rossiyaga elchi qo'shib yuborishi Rossiya va Xiva munosabatlarining tarixida ahamiyatli natijalardan biri edi. Hatto, Kaspiy dengizi atroflaridagi yashovchi turkman qabilalarining Rossiyaga nisbatan hayrixohliklari orqasida, N.Muravyovning Xivagacha salomat borishining o'zi Muhammad Rahimxonni ancha tashvishga solib qo'ygan edi.

Xon o'z amaldori ishtiroki bilan o'tkazgan maxfiy kengashida N.Muravyovni qabul qilish to'g'risida: "Elchini yo'lda turkmanlar o'ldirib qo'yganda yaxshi bo'lar edi, endilikda u Xivaga kelib holdi, uni qabul qilish lozimdir", deb aytgan edi [7].

Biz yuqorida aytib o'tganimizdek, N.Muravyovning bu asari XIX-asrning birinchi choragida Xiva xonligining Rossiya va boshqa qo'shni davlatlar bilan olib borgan savdo munosabatlari haqida ancha ma'lumotlar beradi. N.Muravyov o'z asarida Xiva va Rossiya o'rtasidagi savdo haqida so'zlar ekan, u Rossiyaning Qozog'iston cho'llari orqali Xiva xonligi bilan olib boradigan savdo aloqalariga juda katta ahamiyat berib shunday deydi: "Agar bu cho'llarda mustahkam tartib o'rnatilib, bu yerdagi talovchilarning hujumlaridan savdo karvonlarining xavfsizligi ta'minlansa, u vaqtda butun Sharqning jumladan Hindistonning savdosini Shimolga yo'naltirish mumkin bo'lar edi" [7].

NATIJALAR VA MUHOKAMA. N.Muravyovning bu fikri umuman to'g'ri, agar Qozoq cho'llaridagi tartibsizlikka xotima berilsa, savdo karvonlarining xavfsizligini ta'minlansa, u

vaqtda shubhasiz, Rossiyaning Sharq bilan va aksincha Sharqning Rossiya bilan olib borgan savdo aloqasi yanada taraqqiy qilar edi. Biroq, savdo karvonlarining ko’chmanchi Xiva va qozoq olamonlari tomonidan talanib turilishi savdoning taraqqiyotiga to’sqinlik qilib keldi.

XIX-asr boshida yuqoridagi olamonlar tomonidan rus savdogarlarining 178.127 so’mlik mollari talangan [8].

N.Muravyov o’z asarida Xiva xonligining Rossiya bilan olib boradigan savdo yo’llari to’g’risida ham ko’pgina ma’lumot beradi.

I. Qozoq cho‘llari orqali Orenburgga o‘tgan savdo yo‘li.

Bu yo‘l asosiy savdo yo‘li hisoblanib, Urganchdan savdo karvonlari Orenburggacha 33 kunda yetib borar edilar.

II. Manqishloq orqali Astraxanga o‘tgan savdo yo‘li.

Bu yo‘l orqali savdo qilish uchun muayyan bir vaqtda rus savdogarlari Astraxandan Kaspiy dengizi orqali paroxodda suzib Mang’ishloqqa kelardilar. Ruslar bilan savdo qilish uchun Xiva savdogarlari ham Mang’ishloqqa to‘planardilar.

N.Muravyovning yozishicha, Xiva savdogarlari bu yerda o‘z mollarini rus mollariga ayirboshlar va ayrim hollarda rus savdogarlari bilan kelishib, ularning paroxodlarida Astraxanga o‘z mollarini olib borar edilar [7].

III. Savdo yo‘li N.Muravyov tomonidan Xiva xoniga taklif etilgan Krasnovodsk bandargohi orqali olib boriladigan savdo yo‘li edi. Yuqoridagi ikki yo‘lga qaraganda, Krasnovodsk bandargohi orqali olib boriladigan savdo yo‘li Rossiya bilan savdo qilishda juda qulay va yaqin yo‘l hisoblangan. N.Muravyovni Xiva xonligiga yuborishdan asosiy maqsad ham, ikki o‘rtadagi savdoni shu Krasnovodsk orqali olib borishga Xiva hukumatini ko‘ndirishdan iborat bo‘lgan. Garchi N.Muravyovning taklifi Xiva hukumati uchun juda foydali bo‘lsa ham, -ammo Muhammad Rahimxon asossiz bahonalar bilan uni qabul qilmadi. Agar Xiva hukumati Rossiya taklifini qabul qilganda edi, Kaspiy dengizining sharqiy qirg‘og‘i va Krasnovodsk bandargohi Kaspiy dengizi orqali Rossiya, Xiva, Kavkaz va Eron o‘rtasida olib boriladigan savdoning markaziga aylangan bo‘lar edi. Biroq, Xiva hukumati tomonidan Rossiya taklifining qabul etilmasligi, Krasnovodsk rayonining turkman qabilalarining qo‘l ostida bo‘lishiga bog‘liq edi. Chunki, Xiva va Eron hukumatlarining jabr, zulm va talovlari ostida qolgan, bu yerda yashovchi turkman qabilalari orasida Rossiyaning ta’siri va Mang’ishloqda esa, Xiva xonligining ta’siri kuchli edi. Krasnovodsk bandargohi orqali savdo aloqasi olib borilganda, bu yerda yana Rossiyaning ta’siri oshib ketishi bilan o‘z qo‘lidan savdo monopoliyasini berib qo‘yishdan qo‘rqqan Xiva hukumati Rossiya taklifini qabul qilmagan edi.

N.Muravyov o‘z asarida Xorazmning Rossiya bilan olib borgan savdo aloqalari tarixi ustida to‘xtamaydi. Shuningdek, Xivadan Rossiyaga chiqariladigan mollar to‘g‘risida hech narsa yozmaydi. Uning so‘zicha, Xiva xonligining ichki va tashqi savdosi sartlarning qo‘llarida bo‘lib, Xiva savdogarlari Buxorodan: yigirilgan ip, har turli gul bosilgan bo‘z, turli xildagi ip va ipak gazlamalar, kashmir sholisi, Xitoy chinnisi, choy, shohi belbog‘lar, jun, qorako‘l va boshqa mollarni olib, u mollarning bir qismini Xivada sotganlar va qolganini Rossiyaga olib borganlar [7].

Bundan ma’lum bo‘lishicha, Xiva savdogarlari Buxoro bilan Rossiya o‘rtasidagi savdoda qisman bo‘lsa ham vositachilik rolini o‘ynaganlar.

Xiva xonligi va Rosssiya imperiyasi diplomatik aloqalari tarixini yoritishda N. I. Veselovskiyning xizmatlari alohida diqqatga sazovordir [9]. Veselovskiyni Xorazm aholisining etnik tarkibi qiziqtirgan. Xivaning XVI-asrdan boshlangan tarixini Veselovskiy asosan siyosiy tomonini yoritib, birinchi navbatda bir sulolaning boshqa bir sulola bilan almashishi, o’zaro urushlarga urg’u beradi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, uning ushbu tadqiqoti bir tomonlama ekanligini ko’rsatadi va Xivaning ijtimoiy–iqtisodiy tarixini tasvirlash chetda qolib ketadi.

1914-yili Toshkent o’qituvchilar seminariyasining bitiruvchisi, keyinchalik buyuk rus olimi, sharqshunos, tarix fanlari doktori, Pavel Petrovich Ivanovning xizmatlarini alohida ta’kidlab

ko’rsatish joizdir.

XULOSA. Bizning fikrimizcha, aynan o’sha 1873-yilda Peterburgga jo’natilgan Xiva xonlari arxivi qo’lyozmalari, Astraxan va Orenburg guberniyalari, Qalmoq viloyat arxivi ma’lumotlari va avvalgi maxfiy boshqa manbalar Xorazm va Qoraqalpog’iston tarixshunosligi uchun o’rganilmagan manbalar hisoblanadi. O’sha yerdan Pavel Petrovich tomonidan qoraqalpoqlar tarixi va etnografiyasi bo’yicha amalda barcha materiallar yig’ib olingan, tizimlashtirilgan, fors tilidan zamonaviy rus tiliga o’girilgan va mahalliy tadqiqotchilar uchun metodik qo’llanma ko’rinishida nashr qilingan.

P.P.Ivanovning ilmiy ishlari orasida keng mashhur bo’lgan asarlaridan biri 1935-yilda Moskva-Leningradda akademik A.N.Samoylovich rahbarligida chop qilingan “Qoraqalpoqlar tarixi bo’yicha materiallar” to’plamidir. To’plamda tadqiqotchining “Qoraqalpoqlar tarixi ocherklari” bilan birga Xiva xonlari arxividan olingan Xiva tarixchilari Muhammad mirob Munis va Muhammadrizo mirob Ogahiyning “Firdavs ul-iqbol”, “Riyoz ud-davla” va “Gulshani davlat” asarlarining qisqartirilgan tarjimalari, boshqa rus sharqshunos – olimlari N.N.Palmov va A.N.Ponomaryovning turli xil manbalardan to’plagan “Rus tilidagi qoraqalpoqlar haqida bosma va qo’lyozma tarixiy xabarlari” va boshqa ilovalar ham joy olgan. Chunonchi, to’plamda ko’rilayotgan muammoning tahlilida muallifning chuqur bilimga egaligi, birinchi darajali manbalar keng qamrab olinganligi, gaplarining lo’ndaligi va o’z fikrlarini bayon qilishda axloq-odob doirasida bo’lganligi tezda kitobxonlar ko’ziga tashlanadi [10].

P.P.Ivanovning “Qoraqalpoqlar tarixi ocherki” maqolasida L.N.Sobolevning [11] ma’lumotlari beriladi, unda muallif Qoraqalpog’istonga tashrif buyurib, Chimboyda Qoraqalpoq biyi Irijab (to’g’rirog’i: Erijep tentak Qulshim o’g’li, qoraqalpoqlarning jadik-qipchoq urug’idan) bilan suhbatlashib, tasodifan, deyarli uch asrdan ham ko’proq, qoraqalpoqlarning avval noma’lum kashfiyotini kashf qiladi. Irijabning so’zlariga ko’ra, qoraqalpoqlar, 64 yil burun, ommaviy tarzda Sirdaryoning quyi qismidan Amu-deltasiga ko’chib o’tadilar. O’sha paytda Xiva xoni Muhammad Rahim bo’ladi, Irijabning o’zi 9 yoshda bo’lgan. Yangi joylarga kelib, qoraqalpoqlar u yerda bir qancha miqdordagi qarindosh-urug’larini uchratadilar. O’sha vaqtlarda deltaning aholisi ko’p bo’lmagan, bundan so’ng asosiy o’zak aynan bu yerda to’la-to’kis xo’jayin qoraqalpoqlardan iborat bo’ladi” [12].

Muhammad Rahimxon I davridagi Xiva xonligi tarixi haqida taniqli tadqiqotchi olim Yu.E.Bregelning tahlil va mulohazalari ham muhim ahamiyatga molikdir. Xiva xonlari arxivini batafsil o’rgangan Yu.E.Bregel mazkur arxivdan biylarni tayinlash bo’yicha bir qator hujjatlarni o’rgandi [13].

Xiva xonligi va Rossiya o’rtasidagi diplomatik munosabatlar tarixi chet el tarixshunosligida ham katta o’rin egallaydi. Ushbu mavzuga ozmi-ko’pmi e’tibor bergan g’arb olimlari orasida Gr.Hilmersen[14], R.Shekspir[15], A.Vamberi[16], F.Barnabi[17], J.Abbot[18], G.Landesdell[19], X.Mozer[20], X.Kollet[21], E.Zaxau[22] kabi mutaxassislar ham bor. Ularning rang-barang albomlari va qiziqarli kitoblari dunyodagi ko’pgina mamlakatlar o’quvchilarida Xorazm vohasi va Rossiya davlati munosabatlari tarixi haqidagi dastlabki tasavvurlarni shakllantirishga yordam berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1.Shir Muhammad Mirab Munis and Muhammad Riza Agahi. Firdavs al-iqbal: History of Khorezm / Edited by Yuri Bregel. T.J.Brill. – Leiden – New York –Kobenhavn – Koln, 1988; Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммадризо Огахий. “Фирдавс ул-иқбол”. Бахтлар боғи. Энг кадимги даврдан 1825 йилгача бўлган Хоразм тарихи. Нашрга тайёрловчилар: Нусратилло Жумахўжа, Сафарбой Рўзимбоев. Масъул муҳаррир Нусратилло Жумахўжа. – Тошкент: Ўқитувчи: 2010.

2.Мунис. Фирдавс ал-иқбол // Материалы по истории казахских ханств XVI–XIX вв. — Алма-Ата: Гылым, 1969; Муҳаммад Ризо Огаҳий. Асарлар. 6 жилдлик. — Ташкент: Ғафур Ғулом нашриёти, 1971-1977.

3.В.В. Бартольд. Сочинения. Москва. I том 1963, II том 1964, III том 1965, VIII том 1973,

IX том, 1977; Лунин Б.В. Прошлое и настоящее Хорезма в науке// История Хорезма. – Ташкент: Фан,1976.

4. П.П. Иванов Хивинские хроники XIX в. Муниса-Агехи как источник по истории туркмен// Материалы по истории туркмен и Туркмении. – Москва, 1935. -С. 23-25.

5.Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 гг. гвардейского Генерального штаба капитана Николая Муравьева, посланного сию страну для переговоров. – М., 1819-1820. Т. 1-2; Записки Н.Н. Муравьева–Карского «Путешествия в Хиву» // Русский архив, 1887. - №3. –С. 5-42; Муравьев Н. Хива тижорати. 1819-1820 йилларда Ўрта Осиёга сайёҳат // Ҳаёт ва иқтисод. –Тошкент, 1993. - №3. – Б.74-75.

6.Н.Веселовский. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настояшего. СПб. 1877, 288-289-стр; В. Жуковский. Сношения России с Хивой и Бухорой за последнее трехсотлетие. СПб, 1915, 99-стр.

7.Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 гг. гвардейского Генерального штаба капитана Николая Муравьева, посланного сию страну для переговоров. – М., 1819-1820. Т. 1. С.99; С.94; С.95; С.92-93.

8.Л.М е й е р. Киргизская степь Оренбургского ведомства, СПб, 1855, 34-стр.

9.Н.И. Веселовский. Очерки историко–географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего. – СПб., 1877.

10.Материалы по истории каракалпаков. Труды Института востоковедения Академии наук СССР. Под ред. академика А.Н. Самойловича. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1935.

11.“Русский инвалид”. 1874. №213-216.

12.П.П. Иванов. Очерк истории каракалпаков // Материалы по истории каракалпаков. Труды Института востоковедения Академии наук СССР. Под ред. академика А.Н. Самойловича. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1935. С.77; П.П. Иванов Архив хивинских ханов. Л, 1940. Иванов П.П. Новые данные о каракалпаках //Советское востоковедение. Т.III. М., 1945.

13.Ю.Э. Брегель. Документы архива хивинских ханов по истории и этнографии каракалпаков. (Подбор документов, введение, перевод, примечания и указатели). - М.: Наука, 1967; Брегель Ю.Э. Хорезмские туркмены в XIX в. -М., 1961.

14.Hilmersen Gr. Nachrichten über Chiwa, Buchara, Chokand und den nordwesten Theil des chinesischen Statees, gessemmelt von dem Prasidenten der asiatischen Grenx–Cjmmision in Orenburg, General–Major Gens, bearbeitet und mit Fmmerkungen versehen von Gr. Hilmersen. Neudruck der 1839. Osnabruck, 1968 (Beitrage zir Kenntnis dts Russischen Reiches und der angranzenden Lander Asens).

15.Shakespeare E.R. A personal narrative of a Journey from Heart to Orenburg, in the Caspian, in 1840.Blacwood’s Magazine, N 320.Vol. LI (1842).

16.Vambery A. Travels in Central Asia being account of a journey from Teheran across the turkoman desert on the on the eastern of the Caspian to Khiva, Bukhara and Samarkand performed in the Year 1863. London, 1864 (Repr. New York, 1970). Вамбери Арминий. Путешествие по Средней Азии из Тегерана в Хиву, Бухару и Самарканд. — М., 1867.

17.Barnaby F. A ride to Khiva: Travels and adventures in Central Asia. 4th ed. – London–Paris–New York, 1976.

18.Abbot J. Narrative of a journey from Heraut to Khiva, Moscow and St. Petersburgh, during the late Russian invasion of Khiva: With some account of the court of Khiva and the Kingdom of Khaurism. 3 rt el. Vol. I–II. – London, 1884.

19.Landesdell H. Russian Central Asia including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv. Vol. 1–2. – London, 1885 (Repr. New York, 1970).

20.Moser H. A travels IN’Asie Centrale. Impressions de voyage. – Paris, 1885.

21.Collet H. Contribution rowars the better Knowledge of the topography, ethnographe, resources and history of the Khanat of Khiva, compiled (for political and millitary reference) by H.Collet. Calcutta: Foreing Departament Press, 1873. II (Central Asia. Ed. By C.M. Mag Gregor. Ol. 6. Section 1).

22.Sahnau E. Zur Geschichte und Chronologie von Khwarizm. Theil I–II. – Wien, 1873.

ANDIJON VILOYATIDAGI YENGIL SANOAT KORXONALARIDA ISHCHILARNING MEHNAT MUHOFAZASIDA 1985-1991- YILLARDA YUZ BERGAN O'ZGARISHLAR

(Andijon viloyati Davlat arxivi fondlari hujjatlari va 1985-1991- yillarda Andijon viloyatida chop etilgan vaqtli matbuot nashlarida e'lon qilingan maqolalar tahlili asosida)
Turg'unov Sherzod Abduvositovich Farg'ona davlat universiteti O'zbekiston tarixi kafedrasi tayanch doktoranti

Annotatsiya:Ushbu maqolada o'tgan asrning 1985-1991 yillarida Andijon viloyatida faoliyat olib borgan yengil sanoat korxonalarida mehnat faoliyati bilan shug'ullangan ishchilarning mehnat muhofazasi doirasida amalga oshirilgan tadbirlarning haqiqiy ahvoli haqida xususan,ularning sog'liklarini saqlash jarayonida muhim o'rin tutuvchi ishchilarni sanatoriyalar, dam olish olish uylari va sanatoriya-profilkatoriyalarga yuborishni haqidagi ma'lumotlar, shuningdek xotin-qizlarning ijtimoiy muhofaza qilish borasida amalga oshirilgan jarayonlarning ahamiyati haqida ma'lumotlar taqdim etilgan.

Kalit so'zlar: Mehnat muhofazasi,Tarandubitel fabrikasi,Andijon tikuvchlik ishlab chiqarish birlashmasi,Sanoat qurilish sug'urta kassasi.Kommunist gazetasi

ИЗМЕНЕНИЯ В ОХРАНЕ ТРУДА РАБОТНИКОВ ПРЕДПРИЯТИЙ ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ АНДИЖАНСКОЙ ОБЛАСТИ В 1985-1991 ГГ

(На основе анализа документов Андижанского областного государственного архива и статей, опубликованных в периодических изданиях, издававшихся в Андижанской области в 1985-1991 гг.)
Тургунов Шерзод Абдувоситович
Докторант кафедры Истории Узбекистана Ферганского государственного университета

Аннотация: В данной статье приведены сведения о фактическом состоянии мероприятий, проводимых в рамках охраны труда работников, осуществляющих трудовую деятельность на предприятиях легкой промышленности, функционирующих на территории Андижанской области в 1985-1991 годах прошлого столетия, в частности, сведения о направлении работников в санатории, дома отдыха и санатории-профилактории, которые играют важную роль в сохранении их здоровья, а также сведения о значимости процессов, реализуемых в сфере социальной защиты женщин.

Ключевые слова:Охрана труда, фабрика Тарандубитель, Андижанское производственное швейное объединение,Страховой фонд промышленного строительства. Газета «Коммунист»

CHANGES IN LABOR PROTECTION OF WORKERS IN LIGHT INDUSTRY ENTERPRISES IN ANDIJAN REGION IN 1985-1991

(Based on the analysis of documents from the Andijan Regional State Archive and articles published in periodicals published in Andijan Region in 1985-1991)
Turg'unov Sherzod
Doktoral student at the department of History of Uzbekistan Ferhgana State Universiity

Abstrakt; This article presents information about the actual state of measures taken within the framework of labor protection of workers engaged in labor activities at light industry enterprises operating in the Andijan region in 1985-1991 of the last century, in particular, information about sending workers to sanatoriums, rest homes and sanatorium-dispensaries,which play an important

role in maintaining their health, as well as information about the importance of the processes implemented in the field of social protection of women.

Key words: Labor protection, factory Tarandubitel, Andijan Garment Production Association, Industrial Construction Insurance Fund. Communist Newspaper

Kirish. XX asrning oxirgi choragida O’zbekiston yengil sanoati,xususan Andijon viloyati to’qimachilik va tikuv–trikotaj korxonalari,terini qayta ishglash korxonlari sobiq Sovet Ittifoqi iqtisodiyotida muhim o’rin tutgan.Sobiq Sovet Ittifoqida 1985 yilda boshlangan “qayta qurish” siyosati ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bilan bir qatorda mehnat muhofazasi masalalariga ham bevosita ta’sir ko’rsatdi.

Jumladan,1985-1991-yillarda Andijon viloyatidagi yengil sanoat korxonalarida ishchilarnng mehnat muhofazasida muhim o’rin tutuvchi jarayon bo’lgan ishchilarning ishlab chiqarish jarayonida yo’qotilgan sog’liklarini tiklash va ularning mehnat qobiliyatlarini yanada oshirish uchun sihatgohlar, dam olish uylariga yuborish masalasida bir qator amaliy ishlar bajarilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Ushbu maqolada asosan Andijon viloyat Davlat arxivi fonlarida saqlanayotgan Andijon viloyat Kasaba uyushmalari kengashi tarkibidagi Andijon yengil sanoat va to’qimachilik sanoati xodimlari kasaba uyushmalari viloyat qo’mitasi faoliyatiga oid 618- fond tarkibiga kiritilgan hujjatlardan va shuningdek Andijon viloyat partiya qo’mitasi va viloyat Kengashining rasmiy nashri bo’lgan “Kommunist” gazetasida e’lon qilingan maqolalardan foydalanildi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

-Tarixiy-deskriptiv yondashuv-mavjud arxiv hujjatlari va matbuot materiallarini tavsiflash

-Qiyosiy tahlililiy metod- Andijon viloyatida1985-yilda va undan keyingi davrda faoliyat olib borgan yengil sanoat tarmog’iga oid korxonalardagi ishchilarning mehnat muhofazasining holatini sobiq Sovet Ittifoqining boshqa hududlaridagi huddi shunday sanoat korxonalaridagi holatlar bilan qiyosalash.

Tadqiqotning amalga oshirilishi. Tadqiqot jarayonida Andijon viloyatida 1985-yilda va keyingi davrda faoliyat olib borgan yengil sanoat sanoat korxonalarining xususan oziq ovqat sanoati va to’qimachilik korxonalarining muhandis va texnik xodimlariga,ishchi va xizmatchilariga va ushbu korxonalarda tibbiy –sog’lomlashtirish xizmatining holatini yaxshilash asnosida ushbu korxonalarda mehnat faoliyati bilan shug’ullanayotgan muhandis va texnik xodimlar,ishchi va xizmatchilarning mehnat sharoitlarini yaxshilashda, ularning mehnat muhofazasini ta’minlash borasida mavjud holat bo’yicha erishilgan yutuqlar va kamchiliklar to’g’risida Andijon viloyati Davlat arxivida saqlanayotgan sanoat korxonalarining faoliyatiga oid fondlarni va bundan tashqari Andijon viloyati partiya qo’mitasi va viloyat Kengashining rasmiy nashri hisoblanagan “Kommunist“ gazetasining 1985-1991-yillarda nashr qilingan sonlarida e’lon qilingan maqolalarni o’rganish va tahlil qilish natijasida zarur ma’lumotlar qo’lga kiritildi.Bu jarayonda maqolaga oid ma’lumotlarni to’plash jarayonlari Andijon shahridagi Zahiriddin Muhammad Bobur nomli Axborot Kutubxona markazining fondlarida saqlanayotgan o’tgan asrning 80-90-yillariga oid vaqtli matbuot nashrlari o’rganildi va ilmiy tadqiqot ishiga oid muhim ma’lumotlar qo’lga kiritildi.Bu jarayonda ‘Kommunist” gazetasining 1985-1991- yillarda nashr etilgan sonlari va Andijon viloyat Davlat arxivlarining fondlari xronologik tartibda ko’rib chiqildi.Ushbu gazetaning deyarli barcha sonlarida sanoat yangiliklari rukni mavjud bo’lgan.Ushbu rukndda viloyatda sanoat sohasida yuz berayotgan muhim yangiliklar, sanoat korxonalarida ishchilar va xizmatchilar uchun yaratilayotgan mehnat sharoitlarida erishilayotgan yutuqlar va shu bilan bir qatorda mavjud kamchilklar haqida, ,mehnatkashlarning sog’liklarini saqlash va mehnat qilish qobilyatini qayta tiklash va ish unumdorligini oshirish yuzasidan bajarilgan tadbirlar hususan sanatoriyalar, kurortlar va dam olish uylarida mehnatkashlarni o’z sog’liklarini tiklash va mustahkamlash bo’yicha bajarilgan amaliy ishlar va sanoat korxonalarining moddiy-texnik holati , ishlab chiqarish jarayonlariga tadbiq etilayotgan yangiliklar, sanoat korxoanlaridagi novatorlik, ratsionalizatorlik faoliyatlari

haqida va shuningdek viloyatdagi zavod va fabrikalarning davlat tamonidan qo'yilgan mehnat majburiyatlarini bajarish sohasidagi yutuqlari va kamchiliklari haqida ham ma'lumotlar keltirilgan. Ushbu ma'lumotlarni o'rganish jarayonida qiyosiy taqqoslash usullaridan ham foydalanildi.Bu jarayonda huddi shu davrda Sovet Ittifoqining markaziy hududlarida xususan,RSFSRdagi sanoat korxonalari yoki Sovet Ittifoqining markaziy hududlarida joylashgan Ukaraina SSR ,Belorusiya SSR kabi respublikalardagi sanoat korxonalarida ishchilar uchun yaratilgan mehnat sharoitlari va mehnatkashlarning mehnat muhofazasi haqida va ushbu hududlardagi zavod va fabriklarda ishlab chiqarish jarayonlariga joriy etilgan eng yangi jihozlar va uskunalar va ularning afzalliklari, ishchilarning mehnat muhofazasini ta'minlashdagi ahamiyati haqida ushbu gazetada berilgan ma'lumotlar bilan qiyosiy tahlil qilindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1985-yilda Andijon viloyatidagi yengil sanoat korxonalarida ishchilarnng mehnat muhofazasida muhim o'rin tutuvchi jarayon bo'lgan ishchilarning ishlab chiqarish jarayonida yo'qotilgan sog'liklarini tiklash va ularning mehnat qobiliyatlarini yanada oshirish uchun sihatgohlar, dam olish uylariga yuborish masalasida bir qator amaliy ishlar bajarilgan.

Masalan, Andijon viloyatidagi to'qimchilik va tikuvchilik korxonalarida faoliyat olib borayotgan ishchi va xizmatchilar uchun 1985- yil uchun sanatoriyalar va dam olish uylari,turistik bazalarga yo'llanmalar berish holatini o'rganish jarayonida quyidagilar aniqlandi:

Andijon paxtadan mato ishlab chiqarish kombinatining ishchi xizmatchilari uchun: sanatoriyalarga 123 ta,sanatoriya-profilaktoriyalarga 81 ta,dam olish uylariga 26 ta turistik bazalarga 26 ta yo'llanma taqdim etilgan.

2.Andijon trikotaj fabrikasi ishchi xizmatchilari uchun: sanatoriyalarga54 ta, dam olish uylariga 14 ta,turistik bazalarga 50 ta yo'llanmalar berilgan . 3.Andijon tikuvchilik ishlab chiqarish birlashmasi ishchi xizmatchilari uchun(umumiy ishchi xizmatchi soni 3700 nafar): sanatoriyalarga 63 ta,dam olish uylariga 13 ta,turistik bazalarga 59 ta yo'llanma taqdim qilingan.

Shuningdek 1985–yil mobaynida ushbu korxonalarning ishchi xizmatchilari uchun bepul yo'llanmalar ham berilgan.Xususan,Andijon paxtadan mato ishlab chiqarish kombinati ishchi va xizmatchilari uchun sanatoriyalarda dam olish va davolanish uchun 27 ta,dam olish uylari uchun 2 ta,turistik bazalar uchun 2 ta bepul yo'llanmalar berilgan bo'lsa,Andijon trikotaj fabrikasining ishchi xizmatchilari uchun sanatoriyalarga 15ta,dam olish uylari uchun3ta,turistik bazalar uchun 2 ta bepul yo'llanma bepul berilgan.Bundan tashqari bunday bepul yo'llanmalar Andijon tikuvchilik ishlab chiqarish birlashmasi ishchi xizmatchilari uchun ham taqdim etilgan bo'lib jumladan, sanatoriyalarga 13ta,dam olish uylariga 1ta,sanatoriya-profilaktoriyalar uchun 380 ta yo'llanma bepul berilgan[1.65-bet].

Shuningdek viloyatda faoliyat olib borayotgan yengil sanoat tizimidagi terini qayta ishlash korxonalarning ayol ishchi xizmatchilari uchun ko'rsatilgan ijtimoiy yordam turlari boshqa sanoat korxonalaridagi holatdan farq qilmagan. O'rganilayotgan davrda Andijon viloyatida faoliyat olib borgan yengil sanoat tarmog'ining yana bir muhim sohasi terini qayta ishlash korxonalarida mehnat qilgan ishchilarning ijtimoiy muhofazasini amalga oshirish borasida ham bir qator amaliy ishlar bajarilgan.Xususan, ushbu tarmoqqa mansub korxonalarda mehnat faoliyati bilan shug'ullangan ayol ishchilarga quyidagi tartibda ijtimoiy yordam ko'rsatilgan:

№	Sanoat korxonasining nomi	Amalga oshrilgan ijtimoiy yordam turi	1985 yil uchun sarflangan mablag’lar(ming so’m)	
			Reja bo’yicha	Amalda
1	Andijon poyafzal fabrikasida	Homiladorlik va tug’ruq ta’tili nafaqalariga	120 ming so’m	139 ming so’m
		Farzand ko’rganligi uchun beriladigan pul mukofotlariga	10 ming so’m	17 ming so’m
		Bola parvarishi uchun nafaqalarga	55 ming so’m	71ming so’m
		Kam taminlangan oila farzandlari uchun nafaqalarga	83 ming so’m	89 ming so’m
2	Tarandubitel fabrikasida	Homiladorlik va tug’ruq ta’tili nafaqalariga	80 ming so’m	96 ming so’m
		Farzand ko’rganligi uchun beriladigan pul mukofotlariga	5 ming so’m	10 ming so’m
		Bola parvarishi uchun nafaqalarga	40 ming so’m	50 ming so’m
		Kam taminlangan oila farzandlari uchun nafaqalarga	25 ming so’m	26 ming so’m

Terini qayta ishlash va bo’yash korxonalarida va poyafzal fabrikalarida ish jarayonida inson sog’lig’i uchun zararli bo’lgan kimyoviy moddalardan ko’p foydalanilishi natijasida ishchi xizmatchilar orasida oshqozon ichak kasalliklari va jigar kasalliklari bilan kasallanish holatlari ko’p uchrab turgan.Bunda albatta bunday turdagi korxonalarda ishchilar uchun yaratilgan

mehnat muhofazasi va mehnat sharoitlari katta ahamiyat kasb etgan. Bu jarayonni Andijon viloyatining Xonabod shahrida joylashgan Tarandubitel- terini bo'yash va charm mahsulotlarini ishlab chiqarish korxonasi misolida ko'rishimiz mumkin.1985-yilda ushbu korxonada jami 1100 nafar ishchi xizmatchi faoliyat olib borgan bo'lib yil davomida ularning 386 nafari yoki umumiy ishchilarning 35% turli kasalliklar bilan kasallanib tibbiy muolaja olishga majbur bo'lgan.Ishchi xizmatchilarning sog'lig'ini tiklash maqsadida rejadagi 700 ta yo'llanma o'rniga 750 ta yo'llanma taqdim etilgan.Bu yo'llanmalardan fabrikaning oddiy ishchilari uchun 25 tasi ajratilgan. Shuningdek ishchilar uchun sanatoriyalarda davolanish uchun 7 dona,sanatoriya – profilaktoriyalar uchun 112 ta dam olish uylari uchun 1 ta yo'llanma,tibbiy davolanish uchun 77 ta yo'llanma bepul taqdim etilgan.Ushbu sanoat korxonasida qayd etilgan ushbu ko'rsatkichning fabrikaning ishchi xizmatchilarining umumiy soniga qiyoslaganda ancha past ko'rsatkich ekanligi ma'lum bo'ladi[2.23-bet].

Andijon tikuvchilik ishlab chiqarish birlashmasida ham 1985-yil davomida ischilarning sog'liklarini tiklash va ularga ihjtimoiy muhofaza tadbirlarini amalga oshirish va shuningdek ularning mehnat unumdorligini oshirish bo'yicha salmoqli tadbirlar amalga oshirilgan .1985-yilda ushbi sanoat korxonasida jami 3700 nafar ishchi xizmatchi faoliyat olib borgan bo'lib ushbu yil davomida ishchilarga tibbiy davolanish 685 ta yo'llanma taqdim etilgan. Homiladorlik va tug'ruq ta'tili uchun 370 nafar ayol ishchi xizmatchiga,bola parvarishi uchun154 nafar ayol ishchi xizmatchilarga,44 ta ayol ischi xizmatchiga farzand ko'rganda suyunchi pullari to'langan bo'lsa,kam ta'minlanga oilalarning 202 tasiga qo'shimcha yordam pullari berilgan.Bundan tashqari sanatoriyalar va sanatoriya-profilaktoriyalar uchun rejada ko'rsatilgan 1400 ta yo'llanma o'rniga amalda 1614 ta yo'llanmalar taqdim etilganBu yo'llanmalardan aynan birlashmada faoliyat olib borayotgan ishchilarga :

1. Sanatoriyalar uchun 63 ta
2. Dam olish uylari uchun 13 ta
3. Turistik bazalarga sayohatlar uchun 59 ta
4. Sanatoriya-profilaktoriyalarda davolanish uchun 1480 ta
5. Tibbiy maqsadda ovqatlanish uchun 686 tasi taqdim etilgan.

Shuningdek, birlashmada ishchilar uchun bepul yo'llanmalar ham taqdim etilgan.Jumladan, sanatoriyalar uchun 13 ta ,dam olish uylari uchun 1 ta , sanatoriya –profilaktoriyalar uchun 38 ta , tibbiy maqsadda ovqatlasnish uchun 137 ta yo'llanmalar taqdim etilgan[3.32].

Garchi SSSR kasaba uyushmalari Ittifoqining 1987 –yilda bo'lib o'tgan XVIII syezdida qabul qilingan qarorlarda "Inson omili" diqqat markaziga qo'yilib Ittifoqdagi barcha sanoat korxonalarida faoliyat olib borayotgan ishchi xizmatchilar uchun qulay mehnat sharoitlari yaratish masalasi eng dolzarb mavzu sifatida ilgari surilgan bo'lsa ham lekin bu shiorbozliklar hech qanday amaliy natijalar bermaganligini ko'rish mumkin bo'ladi Masalan,Andijon viloyatida faoliyat olib borayotgan ba'zi fabrika yoki kombinatlar qoshida ishchi –xizmatchilarni sog'lig'ini qayta tiklash maqsadida sanatoriya- profilaktoriyalar tashkil etilgan bo'lib afsuski bu sanatoriya-profilaktoriyalar katta mablag'lar hisobiga qurilgan bo'lsada ular deyarli to'la quvvat bilan faoliyat olib bormagan.Xususan,1985 yilda Andijon tikuvchilik ishlab chiqarish birlashmasi qoshida tashkil etilgan "Tekstilshik" sanatoriya- profilaktoriyasi faoliyatida ham bunday jarayonni kuzatish mumkin.Ushbu sanatoriya –profilaktoriya 1986 yilda yillik rejani zo'rg'a 70 % ga bajara olgan. Bunga sanatoriya-profilaktoriya bosh shifokori T.Isoqov bergan ma'lumotlarga ko'ra sanatoriya-profilaktoriyani jihozlash ishlari to'la yakunlanmaganligi, ushbu tibbiyot muassasini elektr quvvati bilan ta'minlash talab darajasida emasligi,sanatoriya –profilakoriya oshxonasiga sut va go'sht mahsulotlarini o'z vaqtida yetkazib berish tog'ri yo'lga qo'yilmaganligi va shungdek kuz –qish mavsumida sanatoriya–profilaktoriya xonalarining talab darajasida issiqlik manbalari bilan ta'minlanmasligi kabi salbiy holatlar sabab bo'lgan.Bundan tashqari Andijon tikuvchilk ishlab chiqarish birlashmasi qoshida ikkita tibbiyot punkti faoliyat olib borgan bo'lsada ushbu tibbiyot punktlari ttibbiyot xodimlari tamonidan tibbiy parvarishga muhtoj ishchilar uchun

sanatoriya –profilaktoriyalarga yo’llanmalar berish jarayoniga sovuqqonlik va e’tiborsizlik bilan munosabatda bo’linganligini ko’rish mumkin[4.41-bet].

1991-yilga kelib, Andijon viloyatida faoliyat olib borgan ko’plab sanoat korxonalarida ishchilarga sifatli tibbiy xizmat ko’rsatish yuzasidan bir qator kamchiliklar aniqlangan. Bundan tashqari, ba’zi sanoat korxonalarida ishchilar uchun tashkil etilgan mehnat sharoitlarining talab darajasida emasligi natijasida ularning ishlab chiqarish jarayonlarida turli xastaliklar bilan kasallanish holatlari ko’payib borgan. Ana shunday salbiy holatlardan biri “Kommunist” gazetasining 1991-yil 10-yanvarda 19-sonida e’lon qilingan“Bosh yerda oyog’i osmonda” deb nomlangan maqolada tasvirlangan. Ushbu maqoladagi ma’lumotlarga ko’ra, Andijon ip-gazlama ishlab chiqarish birlashmasida mehnat qilib kelayotgan ko’plab ishchilar orasida 1991-yilning qishida revmatizm (bod) bilan kasallanish holatlari ko’p kuzatilgan. Bunday salbiy holatlar sonining ortishiga birlashmaning ishlab chiqarish sexlarini kuz-qish mavsumiga talab darajasida tayyorlanmaganligi natijasida yetarlicha isitilmasligi, ishlab chiqarish sexlarining pol qismlarini beton mahsulotlari bilan qoplanganligi bo’lgan. Bunday sifatsiz mehnat sharoitlari natijasida o’z sog’lig’ini yo’qotgan ishchilardan biri birlashmada bichuvchi lavozimida mehnat qilgan N. To’xtasinov bo’lgan. Ushbu ishchi tikuvchilk sexida beton polli sovuq mehnat sharoitlarida mehnat qilganligi natijasida revmatizm kasalligi bilan kasallangan[5.3-bet] .

XULOSA. Andijon viloyat Davlat arxivlari fondalarida saqlanayotgan o’tgan asrning 1985-1991- yillariga oid bo’lgan viloyatda faoliyat olib borgan sanoat korxonalarining arxiv hujjatlarini va shuningdek Andijon viloyat Kasaba uyushma ittifoqlari viloyat Kengashining arxiv hujjatlarini o’rganish va tahlil qilish jarayonida shunday xulosalar shakllandi.Sovet Ittifoqidagi yakkahukmron partiya KPSS dasturlarida , ko’rsatmalarida kommunistik partiyaning zarbdor kuchi deb hisoblangan ishchilar va xizmatchilar uchu qulay mehnat sharoitlari , farovon moddiy turmush tarzi yaratish bo’yicha katta va’dalar berilgan bo’lsada amalda 1985 –1991-yillarda sanoatning turli tarmoqlarida jumladan , yengil sanoatning to’qimachilik, tikuvchilik, terini qayta ishlash kabi sohalariga mansub korxonalarda mehnat qilayotgan muhandis va texnik xodimlar,ishchi va xizmatchilar uchun ko’rsatilgan tibbiy xizmat va ularning sog’liklarini tiklash uchun turli sanatoriyalar va sog’lomlashtirish kurortlariga yuborish jarayonlari talab darajasida bo’lmaganligi,zavod va fabrikalarda tibbiy xizmat va tibbiy uskunalar uchun ko’p miqdorda mablag’lar ajratilgan bo’lsada,tibbiy-sog’lomlashtirish yuzasidan belgilangan vazifalar asosan rasmiy hujjatlardagina talab darajasida bo’lganligi ma’lum bo’ldi.Ayniqsa Andijon viloyatidagi to’quvchilik va sun’iy kimyoviy tola mahsulotlar ishlab chiqaruvchi zavod va fabrikalarda ishchilarning ishlab chiqarish jarayonlarida jarohatlanishi, kasbiy kasalliklar bilan kasallanish kabi salbiy holatlarning miqdori kamaymaganligi viloyatdagi sanoat korxonalarida ishchilarning mehnat muhofazasining muhim jihati hisoblangan tibbiy-sog’lomlashtirish tadbirlarining talab darasida bo’lmaganligini ko’rsatadi.To’g’ri 1985-yildan boshlab Andijon viloyatidagi sanoat korxonalarida ishchi va xizmatchilar uchun ko’rsatilayotgan tibbiy xizmat va ularning sog’lomlashtirish muassalariga yuborish orqali ularning sog’liklarini yaxshilash va buning natijasida ularning mehnat qilish qobiliyatini rivojlantirish bo’yicha ba’zi ijobiy o’zgarishlar yuz bergan. Lekin sanoat korxonalarida mavjud ishlab cjhiqarish jihozlarining ma’nan eskirganligi,zavod va fabrikalardagi havoni tozalash uskunalarining talab darajasida ishlamasligi,sanoat korxonalarida sanoat sanitariyasi talablarini qoniqarsiz holatda ekanligi, ishchi va xizmatchilarga berilayotgan shahsiy himoya vositalarining sifatsiz darajada ekanligi natijasida ayol ishchi va xizmatchilarning texnogen avariyalar natijasida jarohat olishi va buning natijasida mehnat qilish qobiliyatini vaqtincha yoki butunlay yo’qotish jarayonlari,ularning revmatizm, nafas olish yo’llari kasalliklari bilan kasalllanishi,kimyoviy mahsulotlar ishlab chiqaruvchi zavodlarda ishchilarning jigar faoliyati buzilishi kasalligining og’ir ko’rinishi kabi kasalliklar bilan kasallanishi singari salbiy jarayonlar davom etib kelgan.

Maqolada tadqiq etilgan jarayonlarni bugungi kunda O’zbekiston Respublikasida faoliyat olib borayotgan sanoat korxonalarida xususan, Andijon viloyatida faoliyat olib borayotgan

zavod va fabrikalarda mehnat qilayotgan ishci ximatchilar jumladan, xotin-qizlar uchun amalga oshirilayotgan tibbiy-sog'lomlashtirish tadbirlari bilan qiyoslash orqali bugungi kunda O'zbekiston Resbublikasida davlat rahbari va hukumat tamonidan mehnatkashlarni sog'liklarini saqlash va ularga sifatli tibbiy xizmat ko'rsatishni amalga oshirish va shuningdek xavfsiz mehnat sharoitlarini yaratish yuzasidan juda ko'plab ijobiy tadbirlar amalga oshirilayotganlini guvohi bo'lamiz. Albatta bu jarayonda bugungi kunda mamlakatimiz davlat rahbari va hukumati tamonidan olib borilayotgan ijtimoiy siyosatda inson omili yuksak o'ringa qo'yilganligi alohida ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI(REFERENCES):

1. Andijon viloyat Davlat arxivi.618-fond 1-ro'yhat 53-ish 65-bet.
2. Andijon viloyat Davlat arxivi. 618-fon 1-ro'yhat 53- ish 23-bet
3. Andijon viloyat Davlat arxivi. 618- fond 1-ro'yhat. 53-ish 32 bet
4. Andijon viloyat Davlat arxivi. 618-fond 1-ro'yhat 627- ish 41 -bet
5."Boshi yerda oyog'i osmonda " .Kommunist gazetasi.10.01.1991.19-son 3-bet.

EKOLOGIK QADRIYATLAR ETNOGRAFIYASI

Egamberganova Matluba Jobborgonovna
Urganch innovatsion universiteti dotsenti
https://orcid.org/0009-0004-9607-3948

Annotatsiya:Ushbu maqolada o’zbek xalqining mavsumiy bayram va marosimlari — “Xosil bayrami” va “Yaldo kechasi” misolida xalq turmush tarzidagi ekologik va etnografik qadriyatlar tahlil qilingan. Tadqiqotda xalq an’analari orqali tabiatga munosabat, resurslardan oqilona foydalanish va barqaror rivojlanish g’oyalari yoritilgan. Shu bilan birga, bayramlardagi ramzlar va marosimlar xalqning tabiat bilan uyg’un hayot kechirish tafakkurini ifodalashi ta’kidlangan.

Kalit so’zlar: Xosil bayrami, Yaldo kechasi, etnografiya, ekologik madaniyat, xalq an’analari, barqaror rivojlanish.

ЭТНОГРАФИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ

Эгамберганова Матлуба Джабборгоновна
Доцент кафедры «Истории» Ургенчского инновационного университета (PhD)

Аннотация: В статье рассматриваются этнографические и экологические ценности узбекского народа на примере сезонных праздников — «Праздника урожая» и «Ночи Ялдо». В исследовании анализируется отношение человека к природе через народные традиции, рациональное использование природных ресурсов и идеи устойчивого развития. Особое внимание уделено символике и ритуалам, отражающим гармонию человека с природой.

Ключевые слова: Праздник урожая, Ночь Ялдо, этнография, экологическая культура, народные традиции, устойчивое развитие.

ETHNOGRAPHY OF ECOLOGICAL VALUES

Egamberganova Matluba Jobborgonovna
Associate Professor, Department of History, Urgench Innovation University (PhD)

Abstract: This article analyzes the ethnographic and ecological values of the Uzbek people through the examples of seasonal celebrations — the “Harvest Festival” and “Yaldo Night.” The study highlights how traditional practices reflect the relationship between humans and nature, the rational use of natural resources, and the concept of sustainable development. Particular attention is given to the symbolism and rituals representing harmony between humans and the environment.

Keywords: Harvest Festival, Yaldo Night, ethnography, ecological culture, folk traditions, sustainable development.

KIRISH. O‘zbek xalqi tarixi davomida tabiat bilan chambarchas bog’liq hayot tarzini shakllantirgan. Bu munosabat xalqning turmush tarzi, mehnat an’analari va bayram-marosimlarida yaqqol namoyon bo’ladi. Xususan, mavsumiy bayramlar va urf-odatlar insonning tabiatga bo’lgan ehtiromi, minnatdorlik hissi hamda ekologik tafakkurining ifodasi hisoblanadi. “Xosil bayrami”, “Yaldo kechasi”, “Qishki chilla” kabi an’anaviy tadbirlar xalqning dehqonchilik madaniyati, ijtimoiy birdamligi va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish tajribasini yorqin aks ettiradi. Ushbu maqolada mazkur bayram va marosimlarning etnografik hamda ekologik ahamiyati tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mavsumiy bayramlar va marosimlarning etnografik hamda ekologik ahamiyati masalalari bo’yicha ilmiy tadqiqotlar asosan xalq og’zaki ijodi, tarixiy manbalar va etnografik kuzatuvlarga tayanadi. U.Qoraboev, A.Ashirov, H.Xoshimov, SH.Rahimov kabi olimlar o’z asarlarida xalq bayramlarining kelib chiqishi, ularning ijtimoiy va madaniy vazifalarini yoritib berishgan. Xususan, ularning ishlarida “Xosil bayrami” va “Yaldo

kechasi” kabi marosimlarning qadimgi dehqonchilik madaniyati bilan uzviy bog’liqligi, tabiat sikllariga mos tarzda shakllangani ta’kidlanadi.

Shuningdek, zamonaviy etnoekologik tadqiqotlarda milliy urf-odatlarning ekologik tarbiya va barqaror rivojlanishdagi o’rni tahlil qilingan. Ushbu ilmiy ishlar xalq bayramlarini faqat madaniy yoki diniy an’ana sifatida emas, balki tabiatga munosabatning ilk ekologik ko’rinishi sifatida baholash zarurligini ko’rsatadi. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida etnografik tahlil, tarixiy qiyosiy usul va madaniy-semiotik yondashuvlar qo’llanildi. Etnografik tahlil orqali bayram va marosimlarning mazmun-mohiyati, o’tkazilish tartibi hamda jamoaviy ahamiyati o’rganildi. Tarixiy qiyosiy usul yordamida mavsumiy bayramlarning zamonlar davomidagi o’zgarishlari, ularning hozirgi hayotdagi ifodalari tahlil etildi. Madaniy-semiotik yondashuv esa bayramlardagi ramzlar — anor, tarvuz, yorug’lik va qorong’ilik, hosil va hayot kabi obrazlarning ma’naviy va ekologik ma’nolarini ochib berdi.

MUHOKAMA. Xalq orasida har bir meva yoki sabzavotga bag’ishlangan alohida sayillar bilan bir qatorda, ularning barchasiga bag’ishlab, umumlashtirilgan holda o’tkaziladigan umumxalq bayram ham mavjud. Bu “Xosil bayrami”, “Xosil to’yi” yoki “Hirmon to’yi” deb ataladi. Ushbubayramning ham ildizlari qadimgi dehqonchilik va hosildorlik marosimlariga borib taqaladi[1; B.18]. Ya’ni, insonning tabiat bilan munosabati, yerdan olinadigan ne’matlar va ularni jamoa bilan baham ko’rish g’oyasi asos bo’lib xizmat qilgan.

“Xosil bayrami” dehqonchilik mavsumi yakunlanib, el-yurtda turmush bir oz yengillashgan, odamlar mehnatdan ozod bo’lib, ko’ngilochar tadbirlarga vaqt topgan davrda tashkil etilgan. Bu bayram nafaqat mehnatning yakunlovchi marosimi, balki kishilar orasida birlik va hamjihatlikni kuchaytiruvchi ijtimoiy hodisa ham bo’lgan.

“Xosil bayrami” odatda keng maydonlarda, qishloq aholisining barchasini qamrab olgan holda o’tgan. Erta tongdanoq maydonda turli o’yinlar va tomoshalar boshlangan. Eng katta tomosha “uloq” (ko’pkari) o’yini bo’lib, unda yigitlarning quvvati, chaqqonligi va otbozlik mahorati sinovdan o’tgan. Shu bilan birga, “Xosil bayrami”da turli xalq o’yinlari, masalan, “kurtak-ko’tarish”, “arqon tortish”, “quloqma-quloq” kabi bellashuvlar ham o’tkazilgan.

Kech kuz - qish boshida yog’ingarchilik boshlanib, yer yumshaganda qoziq, oshiq, tosh o’yinlar odat tusiga kirgan. «Uloq» ham kech kuzda dehqonchilik ishlari tugaganidan so’ng avjiga chiqqan, bu esa dehqonlarning qish kirishiga tayyorgarligini ko’rsatadi. Qish davrida yurtimiz aholisi «Birinchi qor», «G’ap-g’ashtak» (Xorazmda “Gurung”)[2; B.56], «Sandal o’yinlari», «Yaldo kechasi», «Qishki chilla» («Chillaning boshlanishi», «Kichik chilla», «Chillaning tugashi») kabi tadbirlarni o’tkazadi.

Albatta, qishda ham turli o’yinlar tashkil etiladi. «Uloq» kech kuzdan bahorning o’rtasigacha davom etadi. Qor yoqqanda «Qorbo‘ron», yomg’ir yog’ganda «Yomg’ir yog’aloq», qishki shamolda «Bo‘ron-bo‘ron» o’yinlari o’ynaladi. Uzoq qishki kechalarda esa bolalar olov atrofida to’planib, «Topishmoq top», «Tez ayt», «Kim aytdi» kabi o‘yinlarni o’ynashadi. 21-dekabr`dan 22-dekabr`ga o’tar kecha yilning eng uzun tuni va eng qisqa kuni hisoblanadi. Astronomik nuqtai nazardan, bu hodisa Qish kirar paytida Shimoliy yarimsharda sodir bo’ladi. Yer o’qi Quyoshdan uzoqlashgan holatda bo’lib, kunduz nurining davomiyligi qisqaradi va tun uzoqlashadi[2; B.55]. Bu vaqtda tun o’rtacha 17 soatga yaqin davom etadi, bu esa qadimgi o’zbek adaniyatida “Yaldo kechasi” deb nomlangan bayramning asosiy ilmiy-astronomik negizidir. Yaldo qadimgi Zardushtiylikdan meros qolgan an’ana bo’lib, qorong’ilik ustidan yorug’likning g’alabasini ramziy ifodalaydi[1; B.18].

Yaldo kechasi tabiat bilan hamohanglikni va mavsumiy davrlarga hurmatni aks ettiradi. Qish hodisasi astronomik o’zgarishlarning ramzi sifatida qaralib, insonning tabiat ritimlariga moslashishini ta’kidlaydi. Bayram tabiatning qayta tirilish ramzi sifatida qaraladi qishning eng qorong’i damlarida ham hayot va hosildorlikning davom etayotganini eslatadi, bu

insonlarni atrof-muhitga mas’uliyatli munosabatga undaydi[3; B.18].

Qish faslida hafta sayin gurunglar o’tkazilib, odamlar davraga to’planib, shirin suhbatlar qilishgan. Bu kechalarda jamoaviylik va ijtimoiy bog’liqlik muhim o’rin tutgan. Sandal atrofida jam bo’lib, palov, norin, sho’rva kabi milliy taomlar iste’mol qilingan. Xonadon egalari mehmonlarni to’kis dasturxon bilan kutib olar, quyi suvitilgan, tandir nonlari pishirilardi. Qishga saqlangan qovun-tarvuz, uzum, anor, olma va boshqa mevalar omborlardan olib chiqarilib, dasturxonga tartib bilan joylashtirilardi. Bu mevalarning ramziy ahamiyati katta. Misol uchun, tarvuz quyoshning shakli va rangini ifodalaydi, anor esa hayot va tug’ilishning ramzi sifatida qaraladi. Qadimgi o’zbek an’analarida tarvuz iste’mol qilish qish kasalliklaridan himoya qilishiga ishonilgan[4].

Yoz faslida yetishtirilgan mevalarni qishga saqlash (masalan, qovun-tarvuzning maxsus omborlarda hifz etilishi) oziq-ovqat isrofining oldini oladi va mavsumiy mahsulotlardan foydalanishni rag’batlantiradi. Anor va tarvuz kabi mevalar hosildorlik, hayot va yangilanishning ramzi sifatida qaralib, tabiatning hosildorlik sikliga hurmatni ifodalaydi.

Tabiat resurslarini saqlash orqali qishning qiyin sharoitlarida hayotni davom ettirish amaliyoti o’zbek jamiyatining qadimgi ekologik donishmandligini ko’rsatadi. Ayollar ham o’z tengdoshlari bilan qo’ngil yozgan, gazalxonlik qilgan, bahru bayt aytishgan, mushoiralar o’tkazishgan, raqs tushgan, qo’shiqlar ijro etgan, dutor-doira chalib, o’yin-kulgini oshirgan. Qadimgi o’zbek ayollarining bu faoliyati gender rollarining har xilligini ko’rsatadi, ular nafaqat uy ishlari bilan shug’ullangan, balki madaniy tadbirlarda faol ishtirok etgan. Qo’shiq va she’riy amaliyotlar tabiat elementlari (gullar, mevalar) haqida bo’lib, insonning atrof-muhitga hurmatini targ’ib qiladi, bu esa madaniy meros orqali ekologik ongni shakllantirishga xizmat qiladi.

Mahalla choyxonalarida ham Yaldo kechasi o’tkazilib, gal-tukma tashkil etilgan. Bunday majlislarga sayyohlar, boshqa viloyatdan kelgan mehmonlar, olim-fozillar, shoir-qallamdorlar ishtirok etgan. Odamlar ularning suhbatlaridan dunyoda ro’y berayotgan yangiliklarni bilib olishgan[5].

Umuman olganda, Yaldo kechasi o’zbek etnografiyasida qish faslining ramziy o’tishi sifatida qaraladi. U qorong’ilikdan yorug’likka o’tishni, jamoaviylikni va madaniy merosni saqlashni ifodalaydi. Ekologik madaniyat nuqtai nazardan, bu bayram tabiat sikllariga hurmat, resurslardan oqilona foydalanish va hayotning davomiyligini tarannum etadi.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, Xorazm aholisi turmushida mavsumiy bayram va marosimlar tabiat bilan uyg’un yashash, uning qonuniyatlariga moslashish hamda ekologik tartib-intizomni ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etgan. Navro’z, Sada, Mehrjon, Guli Surx kabi xalqona an’analar orqali insonning tabiatga munosabatida mehr, ehtirom va minnatdorlik tuyg’ulari shakllangan. Bu bayramlar faqat madaniy-ma’naviy hayotning bir ko’rinishi emas, balki suv, yer va havo resurslarini avaylash, tuproq va hosildorlikka e’tibor berish, obodonchilik va poklikni ta’minlashga qaratilgan ekologik amaliyot sifatida ham xizmat qilgan. Shu bois, milliy urf-odat va marosimlar nafaqat tarixiy-madaniy meros sifatida, balki bugungi ekologik madaniyat va barqaror rivojlanish jarayonlarida ham o’rnak va ilhom manbai bo’lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Аширов А. Авестодан мерос маросимлар (Ўзбек халқи турмуш тарзида зардуштийлик диний маросимлар анъанаси). Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2001.18- бет.

Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари. Тошкент: Шарқ, 2002.

Тураев, Ш. Ўзбек этнографияси: анъаналар ва урф-одатлар. Тошкент: Ўқитувчи нашриёти. 2010.

Dala materiali. Bobojonova O’g’iljon. Xiva tumani. 2025-yil.

Dala materiali. Boltayeva Qurvonoy. Xonqa tumani. 2025-yil.

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

FRANSUZ SHARQSHUNOSLIK MAKTABIDA BOBUR SHAXSI VA IJODI TADQIQI

Axmedova Shaxnoza Nasimovna,
Namangan davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi, University of Business and Science o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola fransuz sharqshunoslarining «Boburnoma» asariga oid ishlarini tahlil qiladi. Maqolada Boburning shaxsiy xususiyatlari – jasorat, adolatparvarlik, o'z-o'zini tahlil qilish qobiliyati yoritiladi. «Boburnoma»ning adabiy qiymati, uning avtobiografik janri va tarixiy hujjat sifatidagi ahamiyati alohida e'tibor markazida bo'lib, fransuz maktabining sharqiy adabiyotni evroosiyo madaniy merosi bilan bog'lashdagi hissasi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: Bobur, Fransuz sharqshunosligi, Boburnoma, shaxs tadqiqi, ijodiy meros, avtobiografiya, Klaprot, de Kurtey, sharqiy adabiyot, tarixiy hujjat.

RESEARCH ON BABUR'S PERSONALITY AND CREATIVITY IN THE FRENCH SCHOOL OF ORIENTAL STUDIES

Akhmedova Shakhnoza Nasimovna,
Independent Researcher at Namangan State University, Lecturer at the University of Business and Science

Annotation : This article analyzes the works of French Orientalists on the «Baburnama.» It highlights Babur's personal qualities—courage, justice, and self-analysis. The literary value of the «Baburnama,» its autobiographical genre, and its significance as a historical document are given special attention, while the contribution of the French school in connecting Eastern literature with the Eurasian cultural heritage is emphasized.

Keywords: Babur, French Orientalism, Baburnama, personality study, creative legacy, autobiography, Klaproth, de Courteille, Eastern literature, historical document.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ И ТВОРЧЕСТВА БАБУРА ВО ФРАНЦУЗСКОЙ ШКОЛЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

Ахмедова Шахноза Насимовна,
Независимый исследователь Наманганский государственный университет, Преподаватель UBS

Аннотация: Статья анализирует работы французских востоковедов, посвящённые «Бабурнаме». В ней освещаются личные качества Бабура — мужество, справедливость и способность к самоанализу. Особое внимание уделяется литературной ценности «Бабурнамы», её автобиографическому жанру и значению как исторического документа, а также подчёркивается вклад французской школы в связывание восточной литературы с евразийским культурным наследием.

Ключевые слова: Бабур, французское востоковедение, Бабурнама, исследование личности, творческое наследие, автобиография, Клапрот, де Куртей, восточная литература, исторический документ.

1.Kirish (introduction). Bugun zamonaviy O'zbekiston yangi yuksalish bosqichiga qadam qo'ygan ushbu davrda xalqimiz ulug' ajdodlari boy ilmiy-ma'naviy merosini chuqur o'rganish, uni dunyoga tarannum etish asnosida eng so'nggi ilm-fan hamda kasb-hunar sirlarini o'rganishga

katta e’tibor qaratmoqda. Ishonamizki, ushbu yo‘nalishdagi davlatimiz investitsiyasi yurtimizda Uchinchi Renessans davrining bo‘y ko‘rsatishiga poydevor bo‘lajak. Shu ma’noda, davrning turli taloto‘plari, ixtiloflariga duch kelsa-da, yuksak insoniy tuyg‘ularni saqlab qola olgan, dunyo ilm-fani, madaniyati rivojiga ulkan hissa qo‘shgan shoh va shoir – Zahiriddin Muhammad Bobur nomi abadiy. Shoir qoldirgan boy ilmiy-ma’naviy meros, muhtasham me’moriy obidalar asrlar osha yosh avlodlarni ulug‘ maqsadlarga da’vat etib, ma’naviy kuch-quvvat manbai bo‘lib qoladi.

Yurtimizda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev rahbarligida tariximizni, buyuk ajdodlarimiz merosini o‘rganish va ularni yoshlar o‘rtasida keng targ‘ib qilishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bu yoshlarni buyuk ajdodlar qoldirgan meros va milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalashga xizmat qilyapti. Zahiriddin Muhammad Bobur va uning avlodlari tomonidan qoldirilgan bebaho ilmiy va ma’naviy-madaniy meros esa buyuk bobokalonlarimiz bilan faxrlanish, yurtni, Vatanni sevish tuyg‘ularini yanada jo‘sh urdiradi.

Fransuz sharqshunosligi XIX asrdan boshlab sharqiy adabiyot va tarixni o‘rganishda muhim rol o‘ynagan. Zahiriddin Muhammad Bobur (1483–1530) – Buyuk Mo‘g‘ullar imperiyasining asoschisi, shoir va mutafakkir sifatida fransuz olimlarining diqqat markazida bo‘lgan. Uning “Boburnoma” asari nafaqat tarixiy hujjat, balki o‘zbek va jahon adabiyotidagi noyob avtobiografik asar sifatida e’tirof etilgan. Ushbu maqola fransuz sharqshunoslarining Bobur shaxsi va ijodiga qaratilgan tadqiqotlarini tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, ularning sharqiy adabiyotni Evropa ilmiy an’analari bilan bog‘lashdagi hissasini ko‘rsatadi. Tadqiqotning maqsadi – fransuz olimlarining metodologiyasini O‘zbekistonning zamonaviy Bobur shunoslik tadqiqotlariga integratsiya qilish imkoniyatlarini aniqlash.

2. Metodlar (Methods). Tadqiqot sifatli tahlil usuliga asoslanadi. Asosiy manbalar sifatida fransuz sharqshunoslari Genri Yul Klaprot (1824-yilgi tarjimasi), Per de Kortey (1871-yilgi to‘liq tarjimasi) va J.L. Baké-Grammon (1980-yilgi nashr)ning “Boburnoma”ga oid asarlari tanlandi. Arxiv hujjatlari, ilmiy maqolalar va monografiyalar tahlil qilindi. Tadqiqotda kontent-tahlil va qiyosiy usullar qo‘llanilib, Boburning shaxsiy xususiyatlari va ijodiy merosining fransuz olimlari tomonidan talqini o‘rganildi. Ma’lumotlarni tahlil qilishda tematik guruhlash va tarixiy-kontekstual yondashuvlardan foydalanildi.Boburiylarning adabiyot va ilm sohasidagi ishlari o‘zlarining aniq va boy mazmuni bilan ajralib turadi. Masalan, Boburning shaxsiy hayoti, siyosiy faoliyati va adabiy ijodi, uning o‘z zamonlaridagi muhim tarixi va ijtimoiy muhiti bilan bog‘liq murakkab masalalarni qamrab oladi. Fransiyada bu asarlar tarjima qilingani va yozilgani, ularning mo‘’jizaviy chuqurligini va haqiqiyligini yanada anglashga yordam beradi.

Shuningdek, Boburiylar davridagi adabiyotning yuksalishi, uning ahamiyati va o‘ziga xos xususiyatlarini tushunish g‘arb olimlari uchun ayniqsa qiziqarli bo‘lgan. Fransuz olimlari olib borayotgan tadqiqotlar va tarjimalar orqali boburiylar adabiyotining bunyodkorligi, uning xususiyati va o‘ziga xos tili hamda ifodalari bilan tanishish imkoni yaratilmoqda[1].

Tarjima va tadqiqotlar orqali Fransiyada boburiylarning adabiy va ilmiy merosi, nafaqat o‘z vaqtidagi, balki o‘sha davrdan keyingi zamonlarda ham o‘zaro ta’sirga ega bo‘lganini anglash mumkin. Boburiylar asarlarining farqi, ularning tarixi va madaniyati, ularning o‘zbek va turk tilidagi ilmiy-adabiy leksikasini yoritish, ularning dunyoviy va ma’naviy ahamiyatini aniqlash hamda ularning davlatchilik, falsafiy va ijtimoiy masalalarga bo‘lgan munosabatini tushunish o‘ta muhimdir[2].

Boburiylar davrining ilmiy va adabiy merosining Fransiyada o‘rganilishi va tarjima qilinishi, har ikki madaniyatning umumiy merosini boyitishga, shundan kelib chiqib, til va adabiy muvozanatni qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiladi. Bu tadqiqotlar orqali boburiylar davrining ilmiy va adabiy merosi jahon adabiyotida o‘z o‘rnini egallamoqda va bu sa’y-harakatlar orqali ularning umumiy ahamiyati yanada yoritilmoqda.

O‘zbek adabiyotining yirik namoyandasi shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur umrining ko‘p qismini jangu jadallarda kechirgan bo‘lsa-da, o‘zining asarlarida ilm-fanning ko‘plab yo‘nalishlari: ijtimoiy-gumanitar fanlar, adabiyot, tarix, falsafa, fiqh, din ta’limoti,

tilshunoslik, tabiatshunoslik, ma’danshunoslik, dehqonchilik, bog‘dorchilik va boshqa sohalarga oid aniq va hanuzgacha o‘z tarixiy hamda ilmiy ahamiyatini yo‘qotmagan ma’lumotlarni meros qilib qoldirgan[3].

Zahiriddin Muhammad Boburning ma’naviyat va insoniylikni qayta tiklash uchun xizmat qiladigan moddiy va ma’naviy yodgorliklarini qidirib topish, ularni xalqimizning ma’naviy ehtiyojlarini qondirish yo‘lida safarbar qilish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biridir. O‘zbek adabiyotshunosligida Bobur she’riyat va uning badiiy nafosati, «Boburnoma» asari qator tadqiqotlarda o‘rganilgan. Bu borada endigi amalga oshirilishi muhim vazifalar ham talaygina. Negaki, Bobur she’riyatining hamda «Boburnoma»ning bugungi kun nuqtai nazaridan baholash, o‘quvchilar qalbiga yetkazish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

3.Natijalar (results)

Tahlil natijasida fransuz sharqshunoslari Boburni faqat harbiy sarkarda sifatida emas, balki shoir, botanik va insonparvar mutafakkir sifatida tasvirlaganlari aniqlandi. Yevropa ilm ahliga Bobur haqida ilk bor ma’lumot bergan fransuz sharqshunosi Bartolome d’Erbelo Molenli hisoblanadi. Bartolome D’Erbelo Molenli “Sharq kutubxonasi” (1697) turkumini tashkil etgan hamda unda Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur ijodi haqida ilk bor fransuz kitobxonlariga ma’lumotlar bergan. D’Erbelo o‘zining ”Sharq kutubxonasi” ensiklopediyasidagi “Bobur yoki Bobar” nomli maqolasida Boburning hayoti, uning davlati va sarkardalik mahorati, adabiyot va san’atga qiziquvchi ilg‘or fikrli kishi bo‘lgani haqida ma’lumot berib o‘tadi: “Bobur yoki Baber - Temurlang, Temur avlodi. Uning otasi hijriy 837, milodiy 1433 yili 37 yoshida vafot etgan. Undan 3 farzand Mirza Aladdular, Mirzo Muhammad va Mirzo Bobur qoldi. Biz shu Mirzo Bobur haqida so‘z yuritamiz. Ularning otalarining erta vafoti bobolari Shohruhga juda qattiq zarba bo‘ldi. Endi u barcha hukumat ishlarini Aladdularga topshirdi. Boburga kelsak, u bobosi uning uchun ajratib bergan tortiq va ulush bilan qanoatlanib yashashga majbur edi. Hijriy 850 milodiy 1446 yilda ularning bobosi Shohruh vafot etdi. O‘sha paytda Gurjiston viloyatida hukm surayotgan Mirzo Bobur Xurosonga kirib keldi.”. (“BABUR ou BABOR, fils de Baifancor, petit-fils de Scharokh, arriéré petit-fils de Timur ou Tamerlan. Son père qui mourut à l’âge de trente-sept ans, l’an 837 de l’hégire, de J. C. 1433 il laissa trois fils, Mirza Alaëddoulat, Mirza Mohammed, Mirza Babur, celui-ci, dont nous parlons, eut beaucoup d’affaires à démêler avec ses frères. II convint avec Alaëddoulat que le pays de Khabuschan serviroit de limites entre leurs états. Après cette paix Alaëddoulat s’en retourna à Herat, et Babur à Asterabad capitale de la province de Giorgian.” [4].

1697 yili nashr qilingan d’Erbeloning “Sharq kutubxonsi” asari Alisher Navoiy nomidagi Milliy kutubxona fondida saqlanadi va tadqiqotlar uchun foydalanib kelinmoqda. Asarda 8558 ta turli hajmdagi maqolalar alifbo tarzida joylashtirilgan. Uning hajmi 1080 sahifadan iborat.

Ushbu asarni yozish uchun olim butun umrini bag‘ishlaydi. 1697 yili asar haqida ilk bor Fransiyadagi “Olimlar” ilmiy-ma’rifiy jurnlida e’lon qilinadi va u haqida ma’lumotlar beriladi.

Kitobdagi adabiyotlar ro‘yxati 14500 tadan iborat va o‘n mingdan ortiq tarixiy shaxslar haqida ma’lumot berilgan. Bartolome d’Erbeloning “Sharq kutubxonasi” asarini yozishga mashhur turk olimi Kotib Chalabiyning “Kashf az-zunnun” asari asos bo‘lgan, ya’ni lug‘at tuzish tartibi va usulini andoza qilib olgan. 1666-yil Gaskoniya gersogi Ferdinand II huzuridagi Florensiya kutubxonasida bo‘lgan va Sharq adabiyoti va tarixi haqida ko‘plab qimmatli ma’lumotlar bilan tanishgan Bartolome d’Erbeloga ushbu asarni yozish g‘oyasi keladi. Dastlab asarni arab tilida yozishni boshlaydi, lekin ayrim to‘siqlar sabab eski fransuz tilida yozishni qaror qiladi. “Sharq kutubxonasi” asarining 877-850-sahifalarida Amir Temur va temuriylar haqida ma’lumot berilgan bo‘lsa, 147-sahifada esa Zahiriddin Muhammad Bobur haqida qimmatli ma’lumotlar berilgan.

Bobur hayoti va ijodini o‘rganishda birinchilardan bo‘lib Fransua Bernye (1620-1688) ham katta tashabbus ko‘rsatdi.

Fransua Bernye(1620-1688) Fransiyalik olim, sayyoh va tabib. U Monpelye Tibbiyot

universitetini tamomlagandan so‘ng uzoq vaqt shifokorlik bilan shug‘ullangan. 1654-yildan Falastin, Suriya, Saudiya Arabistoni, Misr va boshqa bir qator arab mamlakatlariga sayohat qilgan. 1654- yildan Hindistonda 12 yil boburiylar saroyida tabib bo‘lib xizmat qilgan. Mana shu davrda boburiylar tarixiga doir qimmatli manba va materiallar to‘plagan. Ular asosida “Boburiylar saltanatining so‘nggi tarixi” nomli ilmiy-ma’rifiy asar yaratgan (1680). Ushbu asar siyosiy doiralarda yuqori baholangan va tarixiy haqiqatga tayangan o‘z davrining noyob manbasi hisoblanadi. Asarda boburiy hukmronlarning tarixiy yurishlaridan ko‘ra fe’l-atvori, sa’y-harakatlari va ruhiy holatlari tasviriga ko‘proq e’tibor qaratgan. Ayrim o‘rinlarda saroy a’yonlariga munosabatda tanqidiy nigoh bilan ularning hatti-harakatlarini kuzatgan, o‘zicha baho bergan. Asarda tabib va ruhshunos nigohi aniq seziladi. O‘z tasviridagi har bir qahramonning ismlari ma’nosidan tortib, uning shakl-shamoyillariga qadar aniqlik bilan tasvirlangan o‘rinlar talaygina[5].

“Fransua Bernyening sayohatlari” (“Voyages de François Bernier”) nomli ilmiy-ma’rifiy asar ham boburiylar haqida ma’lumot beruvchi muhim manba bo’lib xizmat qiladi (1684). Ushbu asar siyosiy doiralarda yuqori baholangan va tarixiy haqiqatga tayangan o‘z davrining noyob manbasi hisoblanadi. Asarda boburiy hukmronlarning tarixiy yurishlaridan ko‘ra fe’l-atvori, sa’y-harakatlari va ruhiy holatlari tasviriga ko‘proq e’tibor qaratgan. Ayrim o‘rinlarda saroy a’yonlariga munosabatda tanqidiy nigoh bilan ularning hatti-harakatlarini kuzatgan va baho bergan. Bundan tashqari asarda tilga olgan shaxs nomlari ma’nolarini alohida izohlab o‘tgan. “Men u erda o‘sha paytda hukmronlik qilgan kishining ismi Shoh Jahon, ya’ni ismining ma’nosi “Dunyo podshohi” ekani hamda u ma’nosiga ko‘ra “Dunyoni oluvchi” -Jahongirning o‘g‘li ekanini bildim...”. “Je trouvai là que celui qui regnoit pour lors s’appelait Chah-Jehan, c’est-à-dire Roi du Monde, qui selon les histoires du pays était fils de Jehan- Guire, qui signifie Preneur du Monde …”[6].

1652 yilda u Monpelye universitetida falsafa bo‘yicha davlat imtihonini topshirdi va u Gassendi rahbarligida o‘qidi. Shu yili tibbiyot fani doktori unvonini oldi. 1654 yilda Berne Falastin va Suriyaga tashrif buyurdi. 1655 yilda u Fransiyaga qaytib keldi.U 1656-1658 yillari Misrda, Arabistonning bir qancha shaharlarida bo‘ldi va 1658 yil oxirida, 1659 yil boshida o‘sha paytda Hindistondagi Yevropa savdo kompaniyalari faoliyatining eng muhim markazlaridan biri bo‘lgan Surotga etib keldi. Surotdan Hindistonning ichki qismlariga-Agraga yo‘l oldi. Yo‘lda 1659 yil mart-aprel oylarida Buyuk Mo‘g‘ul Shoh Jahonning to‘rt o‘g‘lidan biri bo‘lgan shahzoda Dara qo‘shinlari tomonidan qo‘lga olindi. Bernye Dara bilan shifokor sifatida yurishlarida hamkorlik qiladi. Berne ko‘p qiyinchiliklar va xavf-xatarlardan so‘ng Ahmadobodga, 1663 yilda esa Dehliga etib keldi. Bernye Buyuk Mo‘g‘ul saroyining shifokori sifatida ishga qabul qilindi. Avrangzeb saroyidagi shifokor lavozimi Bernyega Hindistonning siyosiy va iqtisodiy hayotidan to‘liq ma’lumot olish va Hindistonning turli burchaklarida joylashgan ko‘plab shahar va qishloqlarni ziyorat qilish imkonini berdi.

Fransuz adiblari tomonidan boburiylar tarixi, adabiyotini o‘rganish, asosan, XVII asrning boshlaridan boshlandi va hozirgacha davom etmoqda. Fransua Bernye, Bartolome d’Erbelo, Anri Jyul Klaprot, A.de Longperye, Anri Pave de Kurteyl, M.Langle, F. Grenard, Jan Lui Bake Grammon, Jan Pol Ru kabi sharqshunos olimlar asarlarida Bobur obrazi shoh va shoir sifatida ochib berilgan. Adiblar o‘z asarlarida Bobur asos solgan imperiya Hindistonda yangi davlatchilikni, tom ma’noda uyg‘onish davrini boshlab berganini, boburiylar Hindistonda madaniyat, ilm-fan, diniy bag‘rikenglik va bunyodkorlikni yuksak pog‘onaga ko‘targanliklarini yoritib berishgan[7]. Anri Jyul Klaprotning “Boburnoma” (1824), Anri Pave de Kurteylning “Boburnoma” (1871), Jan Lui Bake Grammonning “Boburnoma” (1983, 1985), Jan Pol Runing “Buyuk mo‘g‘ullar sulolasi: Bobur”(“Histoire des turcs: Baber”) (2000) asarlari asosida Boburiylar ilmiy merosining Fransiyada o‘rganilishi borasida olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar haqida fikr yuritish mumkin.

“Boburnoma”ning adabiy uslubi va avtobiografik xususiyatlari fransuz olimlari tomonidan sharqiy adabiyotning muhim yutug‘i sifatida baholandi. Tadqiqotlar Boburning multikultural

dunyoqarashini va o‘z-o‘zini tahlil qilish qobiliyatini alohida ta’kidlaydi.

4. Muhokama (Discussion)

Fransuz sharqshunosligi Bobur shaxsi va ijodini talqin qilishda o‘ziga xos yondashuvni shakllantirdi. “Boburnoma”ning avtobiografik janri fransuz olimlari tomonidan nafaqat tarixiy, balki adabiy-estetik nuqtai nazardan ham yuqori baholandi. Biroq, ba’zi tadqiqotlarda Boburning shaxsiyati haddan tashqari ideallashtirilgan, bu esa obyektivlikka putur yetkazishi mumkin. Tadqiqotning cheklovlari sifatida fransuz manbalarining cheklanganligi va zamonaviy O‘zbekiston tadqiqotlari bilan integratsiyaning yetarli emasligi ko‘rsatiladi. Kelajakda fransuz metodologiyasini Markaziy Osiyo Bobur shunosligiga moslashtirish orqali yangi tadqiqot yo‘nalishlari ochilishi mumkin.

Fransiyada boburiylar ilmiy va adabiy merosi orasidagi tadqiqotlar o‘ziga xos va yangi nazariy tahlillar asosida amalga oshirilmoqda. Fransuz olimlari bu asarlarning shakli, mazmuni va tarixi haqida chuqur tadqiqotlar olib bormoqdalar. Boburiylarning ilmiy-adabiy merosi Fransiyada o‘rganilgani, Sharq va G‘arb madaniyatlari orasidagi o‘zaro aloqalarni aniqlash va chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Xulosa. Fransuz sharqshunosligi Bobur shaxsi va ijodini jahon adabiyoti va tarixida muhim shaxs sifatida ko‘rsatdi. Ushbu tadqiqotlar O‘zbekistonning ilmiy doiralarida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan metodologik yondashuvlarni taklif etadi. Bir qator olimlar ulug‘ ajdodimiz merosini tiklashga kirishdilar. Aytish mumkinki, fond vakillari temuriylar va boburiylar o‘tgan yo‘llardan yurib katta ilmiy-madaniy boyliklarimiz bo‘yicha aniq ma’lumotlarni to‘pladilar. Afg‘oniston, Eron, Hindiston, Iroq, Rossiya, Xitoy mamlakatlari hududlarida mangu qo‘nim topgan ayrim ajdodlarimizning maqbaralari qayta tiklanib obod go‘shaga aylantirildi. Ekspeditsiya a’zolari yillar mobaynida amalga oshirilgan izlanishlari natijasida Andijonda «Bobur va jahon madaniyati» muzeyi barpo etildi.

Bobur va boburiylar tarixi va madaniyatini o‘rganish nafaqat yurtimiz olimlari, yozuvchilarini, balki xorijiy olimlarni, jumladan, G‘arbiy Yevropa olimlarini ham o‘ziga jalb qilgan va ularda katta qiziqish uyg‘otgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.A.Mo‘minov (2002). Boburning hayoti va ijodi. Toshkent: Sharq, s. 45-48

2.M.Xolbekov. Bobur ijodi Fransiyada. Toshkent., 1988., 17-bet.

3.Levi, M. (2011). Fransuz va Sharq adabiyoti: tafsirlar va ta’sirlar. Parij: Sorbonna universiteti nashri, 213-216-bet.

4.Barthélemy d’Herbelot de Molanville.”Bibliotheque orientale”. Paris, 1697.p.147.

5. H.Boltaboev. Xorijda bobur shunoslik. Mumtoz so‘z qadri.2008.74-bet.

6. F.Bernier. Voyages de François Bernier., p.1684

7..Jaffarova, M. (2015). Boburiylar davridagi adabiy til va uning zamonaviy ahamiyati. Toshkent: Akademiya, s. 77-80.

DEVELOPING STUDENTS’ WRITING SKILLS IN ENGLISH:

Abduqahhorova Mahliyo Farhodjon qizi
Analysis of foreign and local experiences PhD student of Namangan State University

Abstract. This article delves into the advancement of students’ English writing abilities by conducting a comparative analysis of international and local educational practices. It scrutinizes global pedagogical methods such as process writing, genre-based instruction, peer review and the incorporation of digital technologies, juxtaposing them with the current approaches in Uzbekistan. The research pinpoints the primary obstacles encountered by learners in mastering writing and underscores the significance of teaching methods tailored to the local context. It asserts that an effective writing pedagogy in Uzbekistan should amalgamate worldwide innovations with indigenous traditions, ensuring a well-rounded emphasis on creativity, precision and communicative prowess. The findings propose that the systematic incorporation of innovative methods, teacher training and the utilization of modern digital tools can notably enrich students’ writing proficiency and motivation.

Keywords: writing skills, English language teaching, foreign experience, local experience, pedagogy, methodology, process writing, peer review, genre-based instruction.

Talabalarning ingliz tilida yozuv ko‘nikmalarini rivojlantirish:
Xorijiy va mahalliy tajribalar tahlili

Mahliyo Farhodjon qizi Abduqahhorova
Namangan davlat universiteti PhD tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola talabalarning ingliz tilidagi yozma ko’nikmalarining rivojlanishini xalqaro va mahalliy ta’lim amaliyotlarini qiyosiy tahlil qilish orqali o’rganadi. Unda jarayonli yozuv, janrga asoslangan yondashuv, tengdoshlar bahosi va raqamli texnologiyalarni o’qitishga qo’shish kabi global pedagogik usullar tahlil qilinib, ular O‘zbekistonda qo‘llanilayotgan hozirgi yondashuvlar bilan solishtiriladi. Tadqiqot yozuvni o‘zlashtirish jarayonida o‘quvchilar duch keladigan asosiy qiyinchiliklarni aniqlaydi va mahalliy sharoitga mos o‘qitish usullarining ahamiyatini ta’kidlaydi. Maqolada O‘zbekistonda samarali yozuv pedagogikasi jahon tajribalari bilan milliy an’analarni uyg‘unlashtirgan holda ijodkorlik, aniqlik va kommunikativ mahoratni har tomonlama rivojlantirishga xizmat qilishi kerakligi ilgari suriladi. Natijalar innovatsion usullarni tizimli joriy etish, o‘qituvchilarni tayyorlash hamda zamonaviy raqamli vositalardan foydalanish talabalarning yozish malakasini va motivatsiyasini sezilarli darajada oshirishi mumkinligini ko’rsatadi.

Kalit so‘zlar: yozuv ko‘nikmalari, ingliz tili o‘qitish, xorijiy tajriba, mahalliy tajriba, pedagogika, metodologiya, jarayonli yozish, o‘zaro baholash, janrga asoslangan yondashuv.

Развитие навыков письма на английском языке у студентов:
Анализ зарубежного и местного опыта

Махлиё Фарходжон кизи Абдуккаххорова
Аспирантка Намаганского государственного университета

Аннотация. В данной статье рассматривается развитие навыков письма на английском языке у студентов посредством сравнительного анализа международных и местных образовательных практик. Исследование анализирует такие глобальные педагогические методы, как процессное письмо, жанровый подход, взаимная оценка и интеграция цифровых технологий, сопоставляя их с современными подходами, применяемыми в Узбекистане. Работа выявляет основные трудности, с которыми сталкиваются учащиеся при освоении письма, и подчёркивает важность адаптации методов обучения к местному контексту.

Автор утверждает, что эффективная методика преподавания письма в Узбекистане должна объединять мировые инновации с национальными традициями, обеспечивая гармоничное развитие творческих способностей, точности и коммуникативной компетенции. Результаты показывают, что систематическое внедрение инновационных методов, повышение квалификации преподавателей и использование современных цифровых инструментов могут значительно повысить уровень письменных навыков и мотивацию студентов.

Ключевые слова: навыки письменной речи, преподавание английского языка, зарубежный опыт, местный опыт, педагогика, методология, процессное письмо, взаимная рецензия, жанровый подход.

INTRODUCTION. Writing is considered one of the most complex yet fundamental components of second and foreign language learning. Unlike receptive skills such as listening and reading, writing requires active production, the ability to organize thoughts and mastery of grammar, vocabulary and discourse convention [1]. As Hyland [2] emphasizes, writing is not merely a means of recording language but also a critical tool for thinking, learning and communication. The ability to write effectively in English has become increasingly important in modern educational and professional environments. Writing not only helps students to express their ideas clearly but also develops critical thinking, creativity and academic literacy. For learners of English as a foreign language (EFL), developing writing proficiency entails mastering grammatical accuracy, discourse organization, genre conventions and the pragmatic use of language for varied communicative purposes. Despite its importance, writing often lags behind other language skills in EFL contexts, largely because of limited exposure to meaningful written input, traditional teacher-centered instruction and high-stakes assessment cultures that emphasize from over communicative effectiveness [3]. Consequently, in many countries, a variety of approaches have been applied to improve writing skills, including task-based learning, project work, peer feedback and the use of modern technologies.

The importance of writing has been recognized globally, particularly in academic contexts, where students are expected to demonstrate their knowledge through written assignments, essays, reports and research papers [4]. Within this global context, Uzbekistan is also paying special attention to the development of students' English proficiency, with writing regarded as a key component of language competence. However, compared to speaking and grammar, writing is often considered one of the most challenging skills for learners. Therefore, it is crucial to study both international best practices and local experiences in teaching writing, to develop more effective strategies suited to our educational context.

This paper explores the theoretical foundations of teaching writing, reviews successful international and national experiences and offers practical recommendations for enhancing students' writing competence in English.

METHODS. This article employs a comparative and analytical approach. Literature on teaching writing in English as a second and foreign language was reviewed, including foundational works by Raimes [5,6]. These works represent a variety of perspectives on writing instruction, such as controlled-to-free writing, process-oriented approaches and genre-based pedagogy.

To address the local dimension, educational reforms, curriculum standards and recent research conducted by Uzbek scholars [7,8] were analyzed. Policy documents such as the State Educational Standards [9] were also examined to understand the official direction of English language teaching in Uzbekistan. As a literature-based study, the findings reflect reported practices and interpretations in the literature rather than new empirical classroom data. Local evidence is more limited and heterogenous, therefore, conclusions about Uzbek practices emphasize trends rather than exhaustive coverage.

The methodology combines literature review, comparative analysis and pedagogical

interpretation, with the aim of identifying effective practices and suggesting ways of adapting them to local needs.

RESULTS. The analysis of foreign literature revealed several key strategies that are widely used in developing students' writing skills. According to Harmer, process writing – planning, drafting, revising, and editing – encourages students to view writing as a recursive process rather than a one-time product. Similarly, Flower and Hayes [10] proposed a cognitive model of writing that emphasizes planning, translating, and reviewing as interconnected stages, highlighting the mental processes that writers undergo. Hyland stresses the value of genre-based approaches, where learners are taught to produce specific text types such as narratives, reports, and argumentative essays, using appropriate linguistic and structural features. This aligns with the work of Swales [11], who analyzed academic discourse and emphasized teaching students how texts function within specific communicative purposes.

Furthermore, Nation argues that writing must be integrated with other skills, such as reading and vocabulary learning, to be effective. Raimes also highlights the importance of teaching techniques such as brainstorming, outlining, and peer review, which promote student autonomy and critical thinking. Leki [12], focusing on second language writers, noted that feedback and revision cycles are crucial for building confidence and fluency.

Local research has also contributed to understanding writing pedagogy in Uzbekistan. Qodirova found that students benefit from guided writing activities that gradually move towards freer writing. Karimov emphasized the role of translation exercises as a transitional stage in teaching writing, while acknowledging the need to move beyond this practice to communicative tasks. The State Educational Standards recommend integrating writing with speaking, reading, and listening in order to ensure holistic language development. Additionally, recent studies conducted by Abdullayeva [13] suggest that the use of digital platforms and online collaborative writing tasks enhances students' motivation and participation. However, these tools are not yet widely applied across all institutions due to infrastructural limitations.

DISCUSSION. While the literature highlights several effective international approaches, the findings show that these cannot always be directly applied in the Uzbek context. For example, peer review and collaborative writing, which are widely used in Western classrooms, may be less effective in large classes with limited time. Moreover, cultural factors such as students' reluctance to criticize peers openly or the expectation that teachers provide authoritative feedback may reduce the effectiveness of these methods. However, teachers in Uzbekistan have successfully adapted process writing and project-based tasks, which help students gradually improve their ability to produce coherent and meaningful texts

Another critical point of comparison is the provision of feedback. International scholars stress the importance of formative feedback that focuses on both content and form. In Uzbekistan, teachers traditionally focus on correcting grammatical errors, but recent experiments show that balancing grammar correction with content-related feedback is more effective. This resonates with Zamel's [14] argument that excessive attention to grammar may discourage students from experimenting with language and expressing original ideas. A combination of error correction with scaffolding strategies—such as guiding questions, modeling, and structured peer review—has proven more supportive for learners.

Moreover, cultural differences must be taken into account. While Western pedagogy emphasizes individual expression, creativity, and critical thinking, local traditions often prioritize accuracy, memorization, and teacher authority. A hybrid approach that combines local strengths, such as strong grammatical instruction, with global innovations, such as scaffolding and genre awareness, could provide the most effective results; Grabe and Kaplan [15] also argue that effective writing instruction should be context-sensitive, adapting methods to institutional realities and learners' sociocultural backgrounds.

Finally, the role of technology and assessment deserves attention. Internationally, digital tools

such as blogs, online portfolios, and collaborative platforms (e.g., Google Docs) are increasingly used to enhance writing instruction. Although in Uzbekistan such practices are still emerging, pilot projects demonstrate their potential to encourage autonomy and continuous engagement. In terms of assessment, there is a global trend toward formative, process-oriented evaluation, whereas in Uzbekistan summative exams still dominate. Shifting toward blended assessment models may better capture students' progress and motivate them to view writing as an evolving skill rather than a one-time product.

CONCLUSION. In conclusion, this analysis of foreign and local experiences demonstrates that developing students' writing skills in English requires a thoughtful pedagogical synthesis. The study finds that the most effective approach is not to replace local methods with foreign ones, but to integrate them thoughtfully. Process writing, peer review and genre-based instruction should be introduced gradually, while traditional methods like translation and grammar-focused tasks can still serve as supplementary tools.

Future research should focus on classroom-based experiments to test the effectiveness of integrated approaches in Uzbekistan. Additionally, teacher training programs must emphasize modern methods of writing instruction while encouraging educators to adapt these methods to local needs. By combining the strengths of both foreign and local practices, it is possible to create a more effective and sustainable model of writing pedagogy in Uzbekistan.

REFERENCES:

Harmer, J. How to Teach Writing. Pearson Education, 2004.

Hyland, K. Second Language Writing. Cambridge University Press, 2003.

Akhmedjanova, D. Writing practices of university students in an online academic English course in Uzbekistan. Journal of Second Language Writing, 2021.

Richards, J. C., & Renandya, W. A. Methodology in Language Teaching: An Anthology of Current Practice. Cambridge University Press, 2002.

Raimes, A. Techniques in Teaching Writing. Oxford University Press, 1983.

Nation, I. S. P. Teaching ESL/EFL Reading and Writing. Routledge, 2009.

Qodirova, M. (2018). Guided writing strategies in higher education. Journal of Foreign Language Teaching and Learning in Uzbekistan, 2(1), 22-30.

Karimov, U. Innovative methods of teaching writing in Uzbekistan's higher education. Journal of Foreign Language Education, 5(2), 67–74, 2019.

Uzbekistan State Educational Standards. Ministry of Public Education of Uzbekistan, 2020.

Flower, L., & Hayes, J.R. (1981). A cognitive process theory of writing. College Composition and Communication, 32(4), 365-387.

Swales, J. (1990). Genre analysis: English in academic and research settings. Cambridge: Cambridge University Press.

Leki, I. (1992). Understanding ESLwriters: A guide for teachers. Portsmouth, NH: Boynton/Cook.

Abdullayeva, N. (2021). Digital tools in teaching writing: Opportunities and Challenges. Innovations in Language Education of Uzbekistan, 5(2), 67-75.

Zamel, V. (1985). Responding to student writing. TESOL Quarterly, 19(1), 79-101.

Grabe, W., & Kaplan, R. B. (1996). Theory and practice of writing: An applied linguistic perspective. London: Longman.

ФАНТАСТИКА И ФЭНТЕЗИ КАК ФОРМЫ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ УСЛОВНОСТИ: ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ И ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ

Диана Валерьевна Абдураманова
Заведующая кафедры Теории и практики английского языка ЧГПУ,
Доктор философии по филологическим наукам (PhD)

АННОТАЦИЯ. Во второй половине XIX века формируются литературные произведения, положившие основу жанрам «научной фантастики» и «фэнтези», которые в XX столетии приобретают статус самостоятельных направлений художественного творчества. В статье рассматриваются теоретико-литературные и лингвокультурные особенности данных жанров, их общие истоки и жанровые различия. Особое внимание уделено специфике художественной условности как ключевому принципу, определяющему природу фантастического образа. Анализируются работы отечественных и зарубежных исследователей (Ю. Кагарлицкий, С. Л. Кошелев, Е. А. Белоусова, М. Н. Елизарова, Н. К. Fauskanger и др.), а также выявляется взаимосвязь между мифопоэтическим и философским основаниями фантастики и фэнтези. В узбекской литературной традиции данные жанры рассматриваются как результат синтеза восточных и европейских культурных элементов. В частности, творчество Х. Дустмухаммада («Мудрый Сизиф») представлено как пример национальной адаптации античного мифологического сюжета в контексте узбекской фантастики. В заключение делается вывод о том, что разграничение понятий «фантастика» и «фэнтези» возможно только с учётом эволюции художественной условности, лежащей в основе их жанровой природы.

Ключевые слова: «фантастика», «фэнтези», «художественная условность», «неологизмы», «мифопоэтика», «жанровая эволюция», «узбекская литература».

ABSTRACT. In the second half of the 19th century, literary works emerged that laid the foundation for the genres of "science fiction" and "fantasy," which by the 20th century had evolved into independent forms of artistic expression. The article examines the theoretical, literary, and linguocultural features of these genres, focusing on their common origins and key differences. Special attention is paid to the concept of artistic conventionality as a central principle defining the nature of the fantastic image. The study analyzes the works of both Russian and foreign scholars (Y. Kagarlitsky, S. Koshelev, E. Belousova, M. Elizarova, H. K. Fauskanger, among others) and highlights the interrelation between mythopoetic and philosophical foundations within science fiction and fantasy. In Uzbek literary tradition, these genres are viewed as a synthesis of Eastern and European cultural elements. In particular, the work of Kh. Dustmukhammad ("The Wise Sisyphus") serves as an example of national adaptation of the ancient mythological plot within the framework of Uzbek fantastic prose. The paper concludes that the distinction between "science fiction" and "fantasy" can be determined only through the evolution of artistic conventionality that defines their genre nature.

Keywords: "science fiction," "fantasy," "artistic conventionality," "neologisms," "mythopoetics," "genre evolution," "Uzbek literature."

ВВЕДЕНИЕ. Во второй половине XIX века начинают формироваться литературные произведения, положившие основу жанрам научной фантастики и фэнтези, которые в XX столетии приобретают статус самостоятельных направлений художественного творчества. Активное научное осмысление данных жанров приходится на вторую половину XX века, когда в литературоведении и лингвистике появляются фундаментальные исследования, представленные трудами Р. И. Кабакова, С. Л. Кошелева, Т. Степновской, С. Строева, Е. Парнова и других. Ученые выделили ключевые теоретические и художественные особенности данных жанров. В частности, Е. А. Белоусова обращает внимание на то,

что авторы произведений активно используют оригинальные выразительные средства, центральное место среди которых занимают слова, созданные самими писателями: «Термины, отражающие специфику миров, которые описываются в произведениях фантастики, часто являются плодом творчества писателей» .

МЕТОДОЛОГИЯ И ЛИТЕРАТУРНЫЙ АНАЛИЗ

Уникальные языковые особенности, проявляющиеся на уровне лексики и словообразования, а также их функциональная нагрузка в структуре художественного текста, в последние десятилетия стали предметом пристального внимания многих исследователей современного языкознания и литературоведения (среди них — М. Н. Елизарова, Е. А. Лебедева, Е. И. Медведева, Н. В. Новикова, С. Н. Соскина, J. Allan, H. K. Fauskanger, M. T. Hooker и др.). В наше время наблюдается возрастающий интерес к данному направлению, что обусловлено активным развитием фэнтезийной литературы и её экранизациями, усилившими её культурный и исследовательский статус.

Несмотря на это, вопрос о самостоятельности жанра фэнтези остаётся предметом научных дискуссий. Неопределённость границ между фантастикой и фэнтези приводит к тому, что исследователи неоднозначно трактуют их соотношение. Как правило, научная фантастика тяготеет к моделированию будущего — к попытке предсказать возможные пути развития науки и техники, тогда как фэнтези обращается к архетипическим образам древнего мира, соединяя элементы волшебного, исторического и мифологического начала.

Тем не менее, в литературе нередко встречаются произведения, сочетающие признаки обоих жанров, что затрудняет их жанровую классификацию. Различие между ними, на наш взгляд, можно проследить уже в самих терминах: science fiction и fantasy восходят к мифологическим истокам человеческого воображения и отражают разные способы художественного осмысления мира.

Так, анализируя специфику азиатской фантастической литературы, Ю.Камарченко отмечает, что произведения узбекских писателей, работающих в жанре фантастики, глубоко укоренены в традициях древних мифов и преданий. Именно мифологические мотивы, их сюжетные схемы, персонажные архетипы и нравственно-философская проблематика составляют идейное основание национальной фантастической прозы Узбекистана. В частности, многие произведения, наполненные фантастическим настроем, опираются на древние тотемные мифы – мифы, связанные с определённым символом-животным, который считается покровителем фермеров, рыбаков и охотников .

Процесс становления и эволюции фантастической литературы в Узбекистане представляет значительный интерес для современного литературоведения, поскольку именно в рамках узбекской словесности наблюдается наиболее интенсивное взаимодействие и взаимопроникновение различных жанровых форм и художественных направлений, включающих элементы фантастического. Следует отметить, что узбекская фантастика нередко определяется как сравнительно молодое явление, однако подобная оценка возможна лишь при условии исключения из данного круга древних народных преданий, мифологических сюжетов и легендарных повествований, которые, по мнению ряда исследователей, содержат в себе истоки фантастического мировидения.

Р. Ахмедов подчеркивает своеобразие национального пути развития фантастики, отмечая, что «в последние годы процесс формирования фантастической литературы в Узбекистане несколько изменил своё направление», превратившись в «сложный синтез восточных и европейских начал». Аналогичной позиции придерживается О. Шарафиддинов, который рассматривает произведения «Туташ оламлар» (Сопряжённые миры) и «Икки жаҳон ораси» (Меж двумя мирами) как первые мистико-фантастические романы узбекской прозы, ознаменовавшие переход литературы к новому уровню художественного осмысления действительности.

Особое место в этом процессе занимает творчество Х. Дустмухаммада. Его роман «Мудрый Сизиф» представляет собой пример мифопоэтической трансформации античного сюжета «Труды Сизифа» в контексте узбекской литературной традиции. В произведении автор переосмысливает образ Сизифа, перенося противоречия объективной реальности во внутренний мир героя, тем самым реализуя философскую концепцию через призму восточно-мусульманского мировоззрения. В композиционной структуре романа прослеживаются переклички с мотивами узбекской народной сказки «Ёрилтош», что придаёт тексту национально-символическое звучание и усиливает его метафорический потенциал. В то же время, индивидуальные признаки-особенности произведения реализуются на основе свободного сюжета, основанного на «потоке сознания» .

РЕЗУЛЬТАТЫ Разделив понятийные границы между фантастикой и фэнтези, можно проследить закономерности становления последнего жанра, истоки которого восходят к традиции фантастической литературы. Именно фантастика выступает в качестве её концептуальной основы и творческого первоисточника. Произведения данного направления, как правило, сосредоточены на моделировании возможного будущего, прогнозировании научных открытий и технических достижений, способных изменить общество и представления о мире. Классиками жанра принято считать Жюля Верна и Герберта Уэллса, которые одними из первых использовали художественное описание гипотетических открытий и технологических инноваций. В дальнейшем фантастика приобрела функцию не только предвосхищения, но и интерпретации окружающей действительности, стремясь объяснить механизмы мира через призму науки и рационального мышления. Таким образом, ей присущ прогностический и одновременно научно-ориентированный взгляд на реальность, устремлённый в будущее. Показательным примером служит роман Марка Твена «Янки при дворе короля Артура», где художественное пространство произведения соединяет черты будущего и прошлого, создавая эффект временного парадокса.

Следует отметить, что в английском языке термин fantasy переводится как «воображение», «фантазия», «мираж», в то время как выражение science fiction буквально означает «научная выдумка» или «научная фантастика». Данный факт отражает различие в смысловых акцентах и концептуальных направлениях жанров, что, в свою очередь, оказывает влияние на их языковую специфику и лексическое наполнение текстов. В связи с этим представляется актуальным рассмотреть особенности авторского неологизмообразования и словоупотребления в произведениях, относящихся к жанрам фантастики и фэнтези.

Следует подчеркнуть, что термин «фэнтези» не обладает абсолютной исключительностью при определении данного литературного направления. Исследователь С. Л. Кошелев, стоявший у истоков систематизации жанровых характеристик фантастического, предложил подразделять данный тип литературы на два основных вида — «научную фантастику» и «философскую фантастику», разграничивая их по принципу доминирующих идейных и художественных установок. Это связано с тем, что в фантастике используется художественный метод для осмысления и освещения реальности, в сюжетах которой присутствуют фантастические элементы, выходящие за рамки принятых ограничений реальности, присущих автору фантастического произведения.

Феномен фантастического в искусстве прослеживается с глубокой древности. На протяжении всей истории человечества элементы фантастики неизменно вызывали интерес исследователей, поскольку при анализе мифологического наследия, фольклорных сказаний, гротескных образов или художественных приёмов невозможно избежать обращения к фантастическому началу. Такое устойчивое присутствие фантастического компонента в художественной культуре свидетельствует о его тесной связи с мифопоэтическим и мистическим восприятием мира. Именно эта связь определяет общность исторических истоков фантастики и фэнтези, что в значительной степени осложняет их жанровое разграничение.

Р. Ибрагимова указывает, что каждая эпоха формировала собственную систему фантастических сюжетов и образов, отражающих специфические представления о природе, жизни и окружающем мире. Эти образы, по словам исследовательницы, обладали устойчивой структурой формы и содержания и в своей основе воспроизводили механизм восприятия действительности, характерный для конкретного исторического периода. В жанрах … на протяжении веков их жизни накопляются формы видения и осмысления определенных сторон мира» .

В современном литературоведении проблема условности жанров фантастики и фэнтези продолжает оставаться предметом активного обсуждения. Уже в середине XX века — примерно в период конца 1950-х – начала 1960-х годов — данная тематика вызывала значительные споры и породила широкий спектр научных интерпретаций. Достаточно было вопросов о допустимости условности в реалистическом творчестве . Современные исследователи четко разграничивают два вида художественной условности, о которых впервые писал Ю. Манн: первичную, присущую самому феномену искусства, и вторичную, возникающую внутри произведения. Первая форма условности отражает способность искусства и его воспринимающей аудитории — читателей, зрителей, слушателей — осознавать произведение как особую реальность, существующую вне пределов повседневного бытия.

Еще Л. Фейербах указывал на данную особенность искусства, подчеркивая, что она составляет сущностное свойство художественного творчества: искусство, по его словам, «не выдает свои творения за нечто иное, чем они являются в действительности», т. е. другое, чем создания искусства; религия же выдает свои вымышленные существа за существа действительные» . На ранних ступенях общественного развития человек начинает постепенно осознавать условность художественного творчества как одну из его устойчивых характеристик. Способность воспринимать искусство не как буквальное отражение реальности, а как ее переосмысление, интерпретацию и творческое преобразование свидетельствует о существенном прогрессе в становлении человеческого сознания. Первичная условность выступает неотъемлемым, «врожденным» свойством искусства, в то время как вторичная обусловлена уровнем художественного мастерства автора, умением посредством выразительных средств донести замысел до аудитории в доступной форме.

Многоуровневость художественной условности проявляется в разнообразии ее воплощений. Исследователи выделяют ряд специфических разновидностей — театральную, живописную, литературную и другие формы условности, присущие каждому виду искусства. Эти элементы подвержены историческим изменениям: они видоизменяются, обновляются или исчезают с течением времени. Тем не менее, пока существуют границы жанров и художественных направлений, сохраняются и их собственные системы условных элементов, определяющих специфику восприятия произведения.

Условности, которые возникают по необходимости и проявляются несознательно , являются особым видом условности. Исследователи связывают подобные формы условности с начальными стадиями развития художественного сознания. Эти явления можно уподобить творческим поискам детей, чьи работы обладают «своеобразными чарами и магической привлекательностью». Детское творчество отличается тем, что ребёнок изображает мир таким образом не из-за намеренного выбора художественного приёма, а вследствие того, что его эстетическое и техническое мастерство «ещё не до конца сформировано». Следовательно, данный тип условности носит переходный, временный характер и исчезает по мере эволюции искусства и его утверждения как «полноценной формы выражения». Именно этот принцип становится основой появления сказок, в которых автор не стремится к «объяснению происходящих в её сюжете событий», воспринимая фантастические элементы как естественную часть повествования.

Об особенностях данного явления упоминает в своей работе Н.Саидова: «Детское фэнтези, считающееся поджанром фэнтези, включает в себя элементы фэнтези и детской литературы. Этот жанр не получил должного определения в литературоведении. Как правило, главными героями этих произведений являются дети, обладающие необыкновенными способностями, магическими предметами и союзниками, позволяющими им побеждать злых противников. Сюжет часто носит образовательный характер» . Эту же тему продолжает в своем исследовании М. Кучкарова: «Детская литература отличается от литературы для взрослых своими особенностями и направленностью. Уже сейчас детские творцы в своих произведениях изображают мировые события в гармонии с детской точкой зрения и мировоззрением. Наряду с широким и интересным описанием жизни, оно учит ребенка глубоко понимать и любить ее. В детской литературе наравне с художественностью ведущее место занимает и просветительство» .

ДИСКУССИЯ

Прямое следствие сказочности жанра фэнтези – это своеобразная условность , которая получила утверждение. Исследователь применяет данный термин для обозначения тех элементов художественной структуры, которые возникли в результате ограниченности эстетического опыта прошлых эпох и «неспособности в рамках существующих художественных инструментов отобразить определённые явления». По мере того как эти ограничения преодолеваются, подобные формы, первоначально вынужденные и временные, начинают восприниматься как устойчивые компоненты искусства, закрепляются в традиции и со временем приобретают статус «канона». Анализируя специфику художественной формы, И. Якубов отмечает, что «в силу того, что художественная форма является более консервативным явлением, она более долговечна. Содержание – явление, имеющее тенденцию к вариабельности, содержание каждого художественного произведения – оригинально по-своему». После осмысления и преодоления подобного типа условности перед автором открывается пространство для «творческой имитации». Можно утверждать, что именно этот вид условности выступает характерной чертой «мифотворчества», в рамках которого проявляется стремление автора следовать установленным «нормам» и «правилам жанра».

На основе эволюции этих двух направлений формируется более высокая ступень условности — «осознанная условность», представляющая собой особое средство, которое мастер использует целенаправленно как инструмент «творческого самовыражения». Такая форма художественного приёма, по определению Т. Мотылёва, является «сильно действующим художественным средством», позволяющим автору наиболее полно реализовать собственный замысел. . В современном искусстве осознанное и целенаправленное использование условности становится одним из определяющих признаков, позволяющих разграничить категории фантастики и фэнтези. Эти направления можно рассматривать как предельные формы проявления условности в художественном творчестве. Фантастические компоненты, присутствующие в произведениях искусства, интегрируются в различные жанровые структуры, образуя устойчивые элементы художественного языка.

Ю. Манн интерпретирует феномен фантастического как близкий к приёму преувеличения, отмечая их общую природу — сознательное искажение действительности и нарушение привычных пропорций реального. По его наблюдению, подобная трансформация служит инструментом создания гротеска и сатирического образа, усиливая выразительность художественного содержания. .

Геннадий Недошивин утверждает, что фантастика тесно переплетается с аллегорией: «То, что не может получить своего непосредственного пластического выражения, неизбежно приобретает вид фантастического образа» , таким образом, в данной ситуации фантастическое явление представляет собой принужденное создание, и его задача — отражать что-то, что находится за пределами самого явления.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Следовательно, можно заключить, что фантастический образ выступает не как второстепенный элемент художественного произведения, а как его структурно значимая составляющая, обеспечивающая смысловую глубину и многоуровневость текста. Подобный образ выполняет функцию своеобразного «зеркала» внутреннего содержания произведения, раскрывая перед читателем его сущностные аспекты и побуждая к переосмыслению уже «знакомых» смыслов. В подобной форме данный элемент проявляется как в произведениях жанра «фантастики», так и в жанре «фэнтези».

Художественные тексты, в которых активно применяются подобные художественные элементы, в XX веке получили жанровое определение «научная фантастика». Ю. Кагарлицкий в работе «Что такое фантастика?» отмечает, что «то или иное произведение сохраняет принадлежность к фантастическому направлению лишь до тех пор, пока средства убедительности — сколь бы реалистичны они ни были сами по себе — служат именно фантастике. Там, где этот принцип нарушен, фантастическое допущение немедленно обнаруживает всю свою шаткость. Оно отделяется от реалистического по самой сути своего произведения, становится простой литературной условностью. В подобного рода вещах фантастика ничего не определяет. Когда автору нужен просто литературный приём, становится безразлично, откуда этот приём заимствован». .

ИСПОЛЬЗУЕМАЯ ЛИТЕРАТУРА:

Abduramanova D. V. DMITRY YEMETS'IDIOSTYLE IN WORKS OF THE FANTASY GENRE //Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal. – 2024. – Т. 5. – №. 05. – С. 1-11.

Abduramanova D. V. et al. THE ROLE OF SEMIOTICS IN MODERN LINGUISTIC // INTERNATIONAL JOURNAL OF INTEGRATED SCIENCES. – 2024. – Т. 1. – №. 1.

Abduramanova D. V. The relationship between the concepts of idiostyle and idiolect in the projection of the interrelationship between the meaning of a work and the text that form it // CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PHILOLOGICAL SCIENCES. – 2025. – Т. 6. – №. 03.

https://www.ziyouz.uz/ru/literaturovedenie/49-literaturnaya-kritika Дата обращения 05.09.2023

Khodjamkulov U. et al. Exploring Gothic-Themed Lexemes and Their Cultural Connotations in English and Uzbek: An Educational Perspective //International Journal of Language Education. – 2024. – Т. 8. – №. 4. – С. 655-677.

Белоусова Е.А. Окказиональное слово в произведениях современной научной фантастики: автореф. дис. … канд. филол. наук. – Майкоп, 2002. – С-5.

Дмитриев В. А. Реализм и художественная условность. М.: Сов. писатель, 1974, с. 16. Ф. Мартынов определяет это явление как «норму в искусстве», см.: Мартынов Ф. Т. Магический кристалл (эстетическое восприятие и условность в искусстве). Свердловск, 1971, с. 94.

Кагарлицкий Ю. И. Что такое фантастика? М.: Худож. лит., 1974, с. 39.

Камарченко Ю. Своеобразие азиатской фантастической литературы. – Ашхабад: КМУС, 2007.

Кошелев С.Л. Философская фантастика в современной английской литературе (романы Дж.Р.Р. Толкина, У. Голдинга и К.Уилсона 50-60-х гг.): автореф. дис. … канд. филолог. наук. М.: МГПИ, 1983. 28 с.

Қўчқорова М. Х. Ўзбек ва рус болалар адабиётида саргузашт ва фантастик асарларнинг аҳамияти. "Jahon adabiyoti va qiyosiy adabiyotshunoslikning dolzarb masalalari" mavzuidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – 2022. 348 b.

Манн Ю. В. О гротеске (в литературе). М.: Сов. писатель, 1966, с. 82.

Михайлова А. А. «О художественной условности (в искусстве и литературе)» (2-е изд. М: Мысль, 1970)

Михайлова А. А. «О художественной условности (в искусстве и литературе)» (2-е изд. М: Мысль, 1970)

Мотылева Т Л. Иностранная литература и современность. М.: Сов. писатель, 1961, с. 351.

Недошивин Г. А. Очерки теории искусства. М.: Искусство, 1953, с. 220.

Рано Ибрагимова. Зеркало Искандера (Узбекская фантастика как фактор развития мировой литературной традиции)

Саидова Н.А. Болалар фэнтези адабиётининг жанр хусусиятлари. “Jahon adabiyoti va qiyosiy adabiyotshunoslikning dolzarb masalalari” mavzuidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – 2022. 348b.

Фейербах Л. Избранные философские произведения: В 2-х т. М.: Госполитиздат. Т. 2. 1955, с. 693

Якубов И.А. Поэтика узбекских романов в годы независимости – Филол. фан.номз. дисс. автореф... – Тошкент: 2018.

Якубов И.А. Поэтика узбекских романов в годы независимости – Филол. фан.номз. дисс. автореф... – Тошкент: 2018

KOGNITIV POETIKA VA KOGNITIV ONG

Ibragimova Iroda Artikmashrabovna,
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Maqolada kognitiv poetika va kognitiv ong tushunchalari o‘zbek adabiyotshunosligi nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Kognitiv poetikaning nazariy asoslari, uning milliy tafakkur bilan bog‘liqligi hamda o‘zbek adabiyotining buyuk namoyandalari – Alisher Navoiy, Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon va Usmon Azim kabi ijodkorlarning asarlari misolida yoritiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, badiiy asar inson tafakkurining murakkab kognitiv jarayonlarini aks ettiruvchi vosita bo‘lib, kognitiv ong esa adabiy jarayonning mazmuniy va estetik asoslarini shakllantiruvchi markaziy tushunchadir.

Kalit so‘zlar: kognitiv poetika, kognitiv ong, milliy tafakkur, metafora, konsept, badiiy tafakkur, o‘zbek adabiyoti.

Аннотация. В статье анализируются понятия когнитивной поэтики и когнитивного сознания с точки зрения узбекского литературоведения. Рассматриваются теоретические основы когнитивной поэтики, её связь с национальным мышлением, а также раскрывается творчество великих представителей узбекской литературы – Алишера Навои, Абдуллы Кадыри, Чулпана и Усмона Азима. Результаты исследования показывают, что художественное произведение является средством отражения сложных когнитивных процессов человеческого мышления, а когнитивное сознание выступает центральным понятием, формирующим содержательные и эстетические основы литературного процесса.

Ключевые слова: когнитивная поэтика, когнитивное сознание, национальное мышление, метафора, концепт, художественное мышление, узбекская литература.

Abstract. This article analyzes the concepts of cognitive poetics and cognitive consciousness from the perspective of Uzbek literary studies. It explores the theoretical foundations of cognitive poetics, its connection with national thinking, and examines the works of prominent figures of Uzbek literature such as Alisher Navoi, Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, and Usmon Azim. The research findings demonstrate that a literary work serves as a medium for reflecting the complex cognitive processes of human thought, while cognitive consciousness functions as a central concept shaping the meaningful and aesthetic foundations of the literary process.

Keywords: cognitive poetics, cognitive consciousness, national thinking, metaphor, concept, artistic thinking, Uzbek literature.

Zamonaviy adabiyotshunoslikda inson tafakkuri va badiiy ijod o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni o‘rganish tobora dolzarb bo‘lib bormoqda. Bu yo‘nalishda kognitiv poetika muhim ilmiy sohaga aylandi. Kognitiv poetika – bu badiiy matnning nafaqat estetik, balki kognitiv, ya’ni ong va tafakkur bilan bog‘liq jihatlarini tahlil qiluvchi fan yo‘nalishidir. Ushbu yondashuv badiiy asarni insonning ichki ong olami bilan bog‘liq holda o‘rganishni nazarda tutadi.

Kognitiv ong esa insonning dunyoni idrok etishi, qayta ishlashi va uni badiiy obrazlar orqali ifoda etish qobiliyatini anglatadi. Adabiy jarayon kognitiv ongning mahsuli bo‘lib, unda ijodkorning ruhiy dunyosi, dunyoqarashi va milliy tafakkuriga oid tushunchalar mujassam bo‘ladi. Kognitiv ong orqali yozuvchi yoki shoir voqelikni o‘zicha talqin qiladi va uni ramzlar, metaforalar hamda konseptlar orqali kitobxon ongiga yetkazadi.

Masalan, Alisher Navoiy o‘z asarlarida kognitiv ongning chuqur qatlamlarini ochib bergan ijodkor sifatida alohida o‘rin tutadi. Uning “Xamsa”sidagi ramziy obrazlar va murakkab g‘oyalar nafaqat estetik zavq bag‘ishlaydi, balki falsafiy va ma’naviy tafakkurning yuksak namunasi sifatida ham xizmat qiladi. Navoiy asarlaridagi “ishq”, “ma’rifat”, “haqiqat” kabi konseptlar

uning kognitiv ongi va milliy tafakkur uyg‘unligidan dalolat beradi.

Abdulla Qodiriy ijodida esa kognitiv poetika tarixiy xotira va ijtimoiy ong orqali namoyon bo‘ladi. “O‘tgan kunlar” romanida “erkinlik”, “vatan”, “adolat” kabi konseptlar syujetning markazida turadi. Ushbu konseptlar orqali yozuvchi o‘z davrining ma’naviy qiyofasini, milliy ongning rivojlanish jarayonlarini aks ettiradi. Bu esa kognitiv ongning jamiyatdagi muhim rolini yaqqol ko‘rsatadi.

Cho‘lponning asarlari ham kognitiv poetika nuqtai nazaridan o‘rganilganda uning shaxsiy dunyoqarashi va milliy uyg‘onish g‘oyalari aniq ko‘rinadi. Shoirning “Kecha va kunduz” romani hamda she’riy to‘plamlarida erkinlik va mustaqillik konseptlari markaziy o‘rin tutadi. Cho‘lponning kognitiv ongi orqali yaratilgan badiiy obrazlar nafaqat adabiy-estetik hodisa, balki milliy tafakkur taraqqiyotining aks sadosi sifatida baholanadi.

Kognitiv poetikaning asosiy tahlil vositalaridan biri metaforadir. Metafora nafaqat badiiy bezak, balki ongning ichki strukturalarini aks ettiruvchi kuchli kognitiv vositadir. Usmon Azimning she’riyatida “qush”, “yo‘l”, “suv” kabi obrazlar kognitiv konseptlar bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ular orqali shoirning dunyoni qanday idrok etishi va uni kitobxon bilan qanday muloqotda ifodalashi yaqqol namoyon bo‘ladi.

Kognitiv poetika o‘zbek adabiyotshunosligida nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Bugungi globalizatsiya sharoitida milliy tafakkur va kognitiv ongni chuqur tadqiq etish yosh avlodni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash uchun muhimdir. Badiiy matnni kognitiv poetika nuqtai nazaridan tahlil qilish orqali biz nafaqat adabiy asarning ichki mazmunini, balki xalqning ruhiy olami va tafakkur tarixi haqida ham chuqur bilimga ega bo‘lamiz.

Kognitiv poetika ma’lum bir asarni boshqa kognitiv ong – o‘quvchi tomonidan idrok etilishi va talqin qilinishiga sabab bo‘luvchi mental hodisalarni o‘rganadi.

Kognitiv poetikada, birinchi navbatda, matnning shakllanishi va talqini asosidagi kognitiv strategiya va jarayonlar, poetik matn tilida ifodalangan mental tuzilmalarga e’tibor beriladi. Kognitiv poetikada poetik matnga individual ijodiy tafakkurning konseptual tuzilmalari lingvistik reprezentatsiyasi sifatida qaraladi.

Kognitiv poetika ham o‘zidan oldingilar – aristotelchilar, universalistik poetikadan tortib semiotik poetikaga qadar – quyidagi savollarga javob berishga harakat qiladi: dunyoning badiiy adabiyotda reprezntatsiyalashuvi haqidagi; ijod va ijodning tabiati haqidagi; badiiy adabiyot tili bilan kundalik til o‘rtasidagi munosabat haqidagi.

O‘z navbatida, odamlarga xos bo‘lgan homo sapiens va homo loquens kabi kognitiv jarayonlarni bilish, shu jumladan, sof lingvistik jihatlarni aniqlash samarali filologik o‘qish va badiiy matnlarni adekvat talqin qilish uchun zarur shartdir.

Ma’lum bo‘ladiki, rus tilshunoslari poetik matnning tushunilishi, idrok etilishi, shuningdek, individual ijodiy tafakkurning yuzaga chiqishini lisoniy reprezentatsiya hodisasi bilan bog‘liq holda tadqiq qilish o‘rinli ekanini qayd etadilar.

Til va adabiyot shunday bog‘liqki, tilsiz adabiyot, adabiyotsiz tilning mavjudligini his etish qiyin. Shu nuqtayi nazardan olib qaralganda, poetik matnlarning kognitiv xususiyatlarini o‘rganish ijodkor individual tafakkuri bilan bog‘liq holda amalga oshiriladi. Bu yerda til va adabiyotning chegarasini aniqlash murakkablik tug‘diradi, chunki “yozuvchi uslubini adabiy tadqiq qilish qayerda tugashini va uning lingvistik talqini qayerda boshlanishini hech kim bilmaydi”. Shu sababdan ham kognitiv poetika fanlararo xususiyatga ega yo‘nalish sifatida kognitologiya, tilshunoslik va adabiyotshunoslik o‘zaro kesishgan nuqtada namoyon bo‘ladi.

Kognitiv lingvistika va poetikani o‘zaro birlashtirish orqali kognitiv poetikachilar badiiy matnlarni kognitiv o‘qishni taklif qilishni va badiiy matnlarni kognitiv konstruksiyalash va qayta ishlashda estetik ma’no effektlari va qoliplari o‘rtasidagi munosabatlarga oid aniq farazlarni shakllantirishni maqsad qilgan.

O‘zbek tilshunosligida ham kognitiv poetika rus tilshunosligida qo‘llaniladigan ma’noda talqin qilinadi: “Shu nuqtayi nazardan qaraganda, kognitiv, adabiyot va lingvistik fanlarning

birlashishi mutlaqo tabiiy bo‘lib chiqadi, chunki u badiiy asarning tabiati bilan belgilanadi, buning iloji bo‘lmagan joyda, ushbu obyektning ontologik holati nuqtayi nazaridan uni tafakkur (ong), adabiyotshunoslik va tilshunoslik nuqtayi nazaridan bir butun sifatida alohida tushuniladi. Bunday bo‘linish faqat tadqiqotning maqsadga muvofiqligi nuqtayi nazaridan mumkin, agar obyektni biron bir jihatda batafsil o‘rganish asarning ushbu tarkibiy qismlarining har birining qonuniyatlari va rivojlanishini badiiy bir butunlik sifatida yanada chuqurroq tushunish va tavsiflash imkonini beradi. Binobarin, bizning fikrimizcha, poetika fanlararo fan bo‘lib, uning predmeti she’riy (badiiy) matnni, birinchi navbatda, bilish, adabiy ijod va til nuqtayi nazaridan o‘rganish tamoyillari va usullaridan iborat”. Bizningcha ham, kognitiv poetika poetik matnning kognitiv xususiyatlarini, shoir tomonidan qo‘llangan fikrlar, konseptlarning verballashuvi masalasini tadqiq qiladi.

“Badiiy matn ijodiy shaxsning kundalik tajribasini aks ettirishning o‘ziga xos shakli sifatida namoyon bo‘ladi, uni o‘rganish kognitiv amaliyotning o‘ziga xos xususiyatlarini ochib beradi, uning asosida o‘quvchi nafaqat matnni idrok etadi, balki obyektiv dunyoning namoyon bo‘lishini ham tushunadi”.

“Zamon o‘zgarib borar ekan, she’riyatdagi shartliliklarning ham asta-sekin yo‘qolishi tabiiy jarayon deb hisoblanmoqda. Bu jarayon ko‘z o‘ngimizda ro‘y bermoqda. Hozirgi she’rxonlar yaratilayotgan asarlarni o‘ziga xos tarzda idrok qilmoqda. Dunyo adabiyotida yaratilayotgan yangicha poetik tasvirlar, yangicha poetik ifodalar kitobxon tomonidan odatdagiday faqat bir sezgi organi asosida emas, balki bir necha sezgi organlari orqali idrok qilinmoqda. O‘quvchi tassavvurining kengayishi va ijodkor poetik olami manzarasining zamonaviy tasviri o‘zaro muvofiqlashmoqda”.

Kognitiv poetikaning predmeti, eng avvalo, kognitiv funksiyaning tavsifi bo‘lib, u kommunikativ va akkumulyativ (gnosemik) funksiya bilan birgalikda she’riyatda badiiy qayta yaratilgan dunyoni konsepsiyalash va kategorizatsiyalash kabi jarayonlarni tushunishga va ularning matnda reprezentatsiyalashuviga imkon beradi. Shuningdek, eng muhimi, yozuvchi yoki shoirning idiostili (idiolekt)ni o‘quvchining talqin qiluvchi ongi tomonidan idrok etilishini hisobga olgan holda aniqlash va tavsiflash nuqtayi nazaridan psixik tuzilmalarning til tuzilmalari bilan aloqasi va o‘zaro ta’sirini o‘rnatishdir. Demak, shoirlar individual tafakkurining poetik matnda aks etishi, ya’ni reprezentatsiyalashuvi masalasi aynan kognitiv poetikaning o‘rganish obyektlaridan biri sanaladi.

Tafakkur qilish o‘zaro milliy va individual xususiyatlarga ko‘ra farqlanar ekan, tafakkurda mavjud konseptlarni lisoniy voqelantirish ham farqlanishi tabiiy. Kognitiv tilshunoslik sohasi vujudga kelgach, olamning lisoniy manzarasi tushunchasi keng qo‘llana boshladi. Bu dunyoni anglash, tushunish, tafakkur qilish va tafakkur natijalarini til vositalari yordamida aks ettirish jarayonini anglatib, olamning lisoniy manzarasi tushunchasi milliy lisoniy manzara, individual lisoniy manzara kabi terminlarning ham vujudga kelishi va tilshunoslar tomonidan keng qo‘llanishiga turtki bo‘ldi.

Shaxs individual lisoniy manzarasi olamni individual tarzda qabul qilish, individual tarzda aks ettirish, ya’ni reprezentatsiya xususiyatlarini o‘z ichiga oladi. Shu asnoda tilshunoslikda muallif tafakkurining reprezentatsiyasini ifodalovchi “poetik tafakkur”, “olamning poetik manzarasi”, “olamning badiiy manzarasi” kabi terminlar paydo bo‘ldi.

Xulosa qilib aytganda, kognitiv poetika va kognitiv ong bir-birini to‘ldiruvchi tushunchalar bo‘lib, ular o‘zbek adabiyotining nazariy asoslarini boyitadi. Buyuk adiblarimizning asarlarini ushbu yondashuv asosida o‘rganish milliy adabiyotshunoslikni yangi bosqichga olib chiqadi va milliy ongni yanada rivojlantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Navoiy A. Xamsa. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 2011. – 624 b.

Qodiriy A. O‘tgan kunlar. – Toshkent: Sharq, 2019. – 288 b.

Cho‘lpon A. Kecha va kunduz. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020. – 336 b.

Юнусова Х. Визуал поэтик матнларнинг прагма-когнитив тадқиқи//Фарғона прагмалингвистика мактаби. Коллектив монография. II қисм. – Фарғона, 2022. – Б..272

Hakimov M., Djuraboyeva X. Kognitiv poetika // ”Zamonaviy dunyoda innovatsion tadqiqotlar: Nazariya va amaliyot” nomli ilmiy, masofaviy, onlayn konferensiya. –B.137-140.

Воробьева О. Художественная семантика: когнитивный сценарий // С любовью к языку: сборник научных трудов. Посвящается Е.С.Кубряковой. – Воронеж, 2002. – С.329.

DUONING NUTQIY JANR SIFATIDAGI XUSUSIYATLARI

Karimova Vasila Vaxobovna, f.f.f.d., dotsent
Qo‘qon davlat universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada duo tushunchasining izohli lug‘atlardagi ma’nolari, uning ijtimoiy, diniy va lingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Duo birlik va ko‘plik shakllarida qo‘llanishi, o‘ziga va o‘zgaga qaratilishi, personallik, temporallik va lokallik belgilarining ifodalanishi misollar asosida ochib beriladi. Shuningdek, xalq og‘zaki ijodida va diniy rivoyatlarda duoning kuchi, uning ijobati, shukr masalalari hikoyatlar vositasida yoritiladi. Tadqiqot natijasida duo nutqiy janr sifatida yaxlit lingvistik butunlik ekanligi, uning shakllanishida maqsad, uslub va kompozitsiyaning muhim o‘rin tutishi isbotlandi.

Kalit so‘zlar: duo, nutqiy janr, lingvistik butunlik, personallik, ijobat, birlik, ko‘plik.

Аннотация. В статье анализируются значения понятия «дуа» в толковых словарях, а также его социальные, религиозные и лингвистические особенности. Рассматриваются дуа в формах единственного и множественного числа, обращённые к себе и к другим, а также выражение персональности, темпоральности и локальности. На примере народного творчества и религиозных преданий раскрывается сила молитвы, её принятие и благодарность. В результате исследования установлено, что дуа как речевой жанр представляет собой целостное лингвистическое явление, формирующееся на основе цели, стиля и композиции.

Ключевые слова: дуа, речевой жанр, лингвистическая целостность, персональность, молитва, единственное и множественное число.

Abstract. This article analyzes the meanings of the concept of “dua” in explanatory dictionaries as well as its social, religious, and linguistic features. The study discusses dua in singular and plural forms, directed to oneself and to others, with an emphasis on markers of personhood, temporality, and locality. Based on folklore and religious narratives, the power of supplication, its acceptance, and the importance of gratitude are illustrated. The research concludes that dua, as a speech genre, represents a holistic linguistic phenomenon shaped by purpose, style, and composition.

Keywords: dua, speech genre, linguistic integrity, personhood, supplication, singular, plural.

Kirish. Duo — inson qalbining Ollohga murojaati, ichki kechinmalarining ilohiy kuchga qaratilgan ifodasidir. U nafaqat diniy, balki ijtimoiy va lingvistik hodisa sifatida ham katta ahamiyat kasb etadi. Izohli lug‘atlarda duo “so‘rab iltijo qilish, Ollohdan tilash” tarzida talqin qilinadi. Sharq xalqlari madaniyatida duo qadimdan odamlar hayotining ajralmas qismi bo‘lib kelgan.

Duoning izohli lug‘atda uchta ma’nosi berildan:

Xudoga yolvorib, unda iltijo qilib, ozi yoki boshqalar uchun yaxshi, ezgu tilak tilash;
fotihada o‘qiladigan Qur’on surasi;
umuman kimsaga tilanadigan yaxshiliklar, yaxshi niyatlar.

Duo eng ko‘p uchinchi ma’nosida ishlatiladi, ya’ni umuman kimsaga tilanadigan yaxshiliklar, yaxshi niyatlar bildirish uchun duo qilinadi.

Duo so‘zi bilan assosiativ bog‘langan tusunchalar (duoyi jon, duoyi xayr, duoyi salom, duo demoq, duogo‘y, duoxon, duoda bo‘lmoq kabi, duobaddan tashqari) asosan ijobiy ma’noda ishlatiladi.

Natijalar va Munozara. Hayotimizda duoning ahamiyati haqida quyidagicha fikrlar bildiriladi:

Duo qilish orqali yordam so‘ranglar va musibat va qiyinchilik paytlarida Allohga iltijo qilinglar. Chunki, duo — cho‘kmaydigan kemadir. Duo — mag‘lub bo‘lmaydigan qo‘shin. Duo — qochmaydigan askardir.

Sizlar uchun duodan boshqa yo‘l bor deb o‘ylash yoki boshqa vositalarga suyangan holda Allohdan yuz o‘girish — halokat va din hamda dunyodagi ziyondir.

Gohida, duo qilib turib, ba’zi musibatlarga uchrashinglar mumkin. Lekin, bu holatlar avvalgi gunohlaringiz yoki yomon amallaringiz sababli keladi. Shunda ham duodan qaytmanglar. Balki, yanada ko‘proq duo qilinglar, ixlos bilan, inoyat bilan, yig‘lab iltijo qilinglar. Chunki, sizlarga duoni ilhom qilgan Zot — oxirini ham yaxshilik bilan tugatadi.

Alloh taolo duo orqali sizlarni ko‘p musibatlardan asragan va katta ofatlarni sizlardan qaytargan.

Ko‘rinadiki, insonlarning musibat va qiyinchiliklar paytida duo qilish orqali Allohga iltijo qilishadi. Aniqki, Alloh oxirini yaxshilik bilan tugatadi. Bunga faqat sabr va ishonch kerakdir. Eng asosiysi, duolar ijobat bo‘lgandan keyin, juda kam insonlar shukr aytadi. Bu haqda quyidagicha hikoyat bor:

Insonlarning duolarida o‘ziga xos belgilar mavjud bo‘ladi va bu belgilar integral va differensial belgilarga ajratiladi. Duoning lokallik, personallik, semasiologik belgilari bilan birga jins belgisi ham namoyon bo‘ladi. Bu har bir belgi vaziyatga qarab integral yoki differensial bo‘lishi mumkin. Yuqorida biz ayollarga xos bo‘lgan duolarni ko‘rib chiqqan edik. Erkaklar nutqiga xoslangan duolarning ham o‘ziga xosliklari mavjud.

Yer yuzida duodan ko‘ra quvvatliroq narsa yoqdir. Sodiq qalbdan chiqqan duo hayot tarozularini ham o‘zgarib, aylantirib yuboradigan kuchga ega. Duoning kuchi haqida juda ko‘p hikoya va rivoyatlar mavjud. Masalan,

Misrlik yuragi xasta kishi Ovrupaga — Britaniyaga o‘zini tekshirtirgani bordi. Uni ko‘rikdan o‘tkazib: “Kasalligingiz og‘ir, jarrohlik amaliyotini o‘tkazish kerak. Lekin natijaga ham, to‘liq kafolat yo‘q, yuragingiz zaif!” — deyishdi.

“Unday bo‘lsa, yurtimga qaytib, farzandlarim bilan vidolashib kelaman” —dedi. Vataniga qaytib, bolalarini jamladi. Ularni sabrga chaqirdi. Bu uchrashuv oxirgisi bo‘lishi, amaliyotdan sog‘ chiqmasligi mumkinligini, aytdi. So‘ng ba’zi do‘stlarini ziyorat qilib, Allohga yo‘liqish uchun taraddudini ko‘rmoqchi bo‘ldi.

U kishining o‘zi aytadi: “Bir do‘stimni ko‘rishgani idoraga bordim. Idora yaqinida qassobxona ham bor edi. Atrofga nazar solib qarasam, bir keksa ayol yerga tushgan va axlat qutisidan go‘sht, suyak, yog‘ parchalarini terib, xaltaga solayotgandi. Do‘stimga “Qara”, dedim. Uning oldiga bordim. Ishidan hayron edim.

— Nima qilyapsiz? — dedim.

— Beshta kichik yoshli qizlarim bor. Bir yildan beri umuman go‘sht yeyishmaydi. Yeyishmasa ham, hidini hidlashsin dedim! — dedi.

Uning bu gaplaridan ko‘zlarimga yosh keldi. Uni qassobning oldiga olib kirib:

— Bu ayolga har hafta mening hisobimdan go‘sht berasiz! — dedim.

Ayol tinmay:

— Yo‘q, yo‘q, kerakmas, — derdi.

— Har hafta kelib, sizga qancha go‘sht kerak bo‘lsa, shu yerdan olasiz! — dedim.

— Menga bir kilo yetadi, — dedi.

— Yo‘q, ikki kilo qilib olasiz! — dedim.

Oldindan bir yillikning pulini to‘ladim. Buni ko‘rgan ayol, haqqimga yig‘lab duo qildi. Kayfiyatim ko‘tarildi. O‘zimni baxtiyor sezdim, qilgan ishimdan mamnun, qalbimda huzur bilan uyga qaytdim. Meni qizalog‘im qarshi oldi.

— Dadajon, juda xursand ko‘rinasiz, — dedi.

Unga voqeani aytib berdim. Qizim aqlli edi, yig‘lab qo‘llarini ochib:

— Ey Allohim, dadajonim o‘sha ayolga yordam qilganlaridek, Sen ham ularga yordam ber! Dardlariga shifo ber! — dedi.

Qolgan ishlarimni ham bitirib, bolalarim bilan xayrlashib, amaliyot uchun Ovrupaga qaytdim. Doktor meni tekshirdi. Hayrat bilan:

— Qaerda davolandingiz, qaysi shifoxonada? — dedi.

— Nimani nazarda tutyapsiz? — dedim.
— Qaerga bordingiz, deb so‘rayapman. Kim sizni muolaja qildi? — dedi.
— Allohga qasam, hech qaerga bormadim. Farzandalarim bilan xayrlashib qaytdim — dedim.
— To‘g‘risini so‘zlang! Yuragingizdagi kasallik umuman qolmabdi! — dedi.
— Nimalar deyapsiz, doktor? — dedim.
— Huddi u bemor siz emas, boshqa odam bo‘lgandek. Qaysi shifoxona u? Sizni qanday davoladi? Qanday dorilar iste’mol qildingiz? Ro‘yxati bormi? Bering, iltimos! — dedi.
— Hech qayerda davolanmadim! — dedim-u, ayolning duolari yodimga keldi. Ichimda, Alloh uning holi haqiqatda ham g‘arib bo‘lganidan, meni samimiy solih amalim, uning va soliha qizimning qalbdan qilgan duolari, ijobat bo‘lganidan, menga sihatimni qaytarib berdi, deb o‘yladim.

Bu kabi hikoyalarning ko‘pchiligi hayotiy voqealardan olingan bo‘lib, duoning kuchi haqidagi ma’ruzalarda foydalaniladi.

Yuqorida ta’kidlanganday, nutqiy janrlardan biri bo‘lgan duo yaxlit lingvitik butunlikdir. Harqanday butunlik esa bo‘laklarga bo‘linadi yoki bo‘laklar birlashib ma’lum butunlikni tashkil qiladi. Masala shundaki, bu bo‘laklar qanday tartibda va qanday vositalar orqali birlashishi butunlukning mohiyatini ochishga yordam beradi.

Duo butunlik sifatida uchta jarayon orqali vujudga keladi. Birinchisi maqsad, ikkinchisi uslub, uchinchisi kompozitsiya. To‘g‘ri har bir duo qilishda niyat, yani maqsad bo‘ladi, birinchi navbatda persona belgilanadi, keyin sabab aniqlanadi. Shundan keyingina uslub tanlanadi. Natijada duo vujudga keladi.

Duolar personallik jihatidan, avvalo, birlik va ko‘plikka qaratilgan bo‘ladi. Birlikka qaratilgan duolar ham ikki xil bo‘ladi: o‘ziga qaratilgan va o‘zgaga qaratilgan. Masalan,

“Yo Allohim! Men Sendan ishda sobitqadam bo‘lish, hidoyat yo‘lida barqaror bo‘lishni so‘rayman. Sendan rahmatingni vojib qiladigan, mag‘firatingga haqli bo‘ladigan narsalarni so‘rayman. Sendan ne’matingga shukr qilishni va go‘zal ibodatingni ado etishni so‘rayman. Sendan sog‘lom qalb va to‘g‘ri so‘zlovchi tilni so‘rayman. Sendan Sen yaxshi deb bilgan narsalarni so‘rayman. Sendan Sen yomon deb bilgan narsalardan panoh tilayman. Sen yomon deb bilgan narsadan meni kechirishingni so‘rayman. Albatta, Sen g‘aybni bilguvchi Donosan”.

Ushbu misolda keltirilgan duo matni o‘ziga qaratilgandir. Buni duo matnida ishlatilgan men (birinchi shaxs, birlik) kishilik olmoshidan foydalanganidan bilamiz. O‘ziga qaratilgan duolar odatda sajdada, namozdan keyin aytiladi va ko‘pchilik oldida ochiqlanmaydi. Yoki duo ijobat qilinishi ko‘proq bo‘lgan quyidagi vaqtlarda: tunning yarmida, ma’lum bir fursatda, yomg‘ir yog‘ayotgan paytda, bemorlik paytida, musofirlikda, xo‘roz qichqirgan paytda, farz namozlari so‘ngida, qadr kechasida va ro‘zador og‘zini ochayotgandagi duo.

O‘zgaga qaratilgan duolar esa o‘z-o‘zidan ochiq aytiladi. Bunday holat duo qaratilgan insonga o‘z ta’sirini o‘tkazadi. Masalan,

Bir zamonlar bir boy bo‘lgan ekan. U har doim uyiga kelgan mehmonlarga yaxshilab ziyofat berar va so‘ngida do‘pposlatib yuborar ekan. Kunlardan bir kun bir odam uning uyiga mehmon bo‘lib boribdi. Mehmondorchiligiga sherik bo‘libdi va turishidan avval ehson sohibining haqqiga duo qilibdi. Boy esa unga sovg‘a-salom berib, kuzatib qo‘yibdi. Shunda mehmon: – Odatda siz boshqalarni mehmon qilib bo‘lib, do‘pposlatar ekansiz. Nimaga meni ham shunday qildirmadingiz? – deb so‘rabdi.

– Boshqalar mening ehsonimni yeb, dasturxon uchun o‘zimga duo o‘qittirishardi. Siz bo‘lsangiz haqqimga duo qildingiz. Sababi shu edi, deb javob qilibdi boy.

O‘zgaga qaratigan duolar ma’lum vaziyat va ma’lum sababga ko‘ra aytiladi. Ayniqsa, g‘oyibdan birodarining haqqiga qilgan duo. Ko‘pincha emotsional xususiyatga ega bo‘ladi. Bunday vaziyatda aytilgan duolar Alloh dargohida qabul bo‘ladi.

Ko‘pchilikka qaratilga duolarning yana bir turi o‘zi bilan birgalikda boshqalarga ham qaratilgan duodir. Bunday duoda Allohdan rizqiga baraka, halol daromad, yaxshiliklarni yog‘dirishni

so‘raydi. Masalan,

Yo Alloh, molu dunyo bersang, qalbimizga emas, qo‘limizga ber.

Yo Alloh, molu dunyoni bersang, uni qo‘llarimizga bo‘ysungan holida jamla. Senga toat-ibodatdan to‘sib qo‘ymasin!

Yo Alloh, Senga gunoh-ma’siyat qilgan holimizda molu dunyo ketidan quvishdan asragin!

Yo Alloh, bizlarga taqsimlagan rizqqa baraka berib, qalbimizni unga rozi qildir!

Yo Alloh, Oxiratni eng katta tashvishimiz va orzuimizga aylantir!

Ey Karamli Robbim, boshimiz uzra yaxshiliklaringni yog‘dir!

(Shayx Muhammad Rotib Nobulsiy)

Ushbu duo matnida qalbimizga, qo‘limizga, holimizda, bizlarga, qalbimizni, tashvishimiz va orzuimizga kabi leksemalarda -imiz qo‘shimchasi ishlatilishi birinchi shaxs ko‘plikni bildiradi. Demak, bunday grammatik vositalar duoning ko‘pchilikka qaratilganligini bildiradi.

Shunday duolar borki, ularning ijoboti ma’lum darajada aniq deyiladi. Ular quyidagichadir:

duolar ijobat bo‘lish imkoniyati katta bo‘lgan paytlar;

duosi ijobat bo‘ladigan shaxslar.

Duolar ijobat bo‘lish imkoniyati katta bo‘lgan paytlar alohida ta’kidlanadi. Bunday vaqtlar: namozda, sajda asnosida qilingan duo, azon bilan iqomat orasidagi duo, arafa kunidagi duo, mayyitni ko‘zi yumilgan paytdagi duo.

Bu boradi ya’ni shuni ham ta’kidlash kerakki, Kabatillohda inson nafaqat tili bilan Allohdan duo qilib so‘ragan narsalar, balki dilidan o‘tkazgan narsalar ham ijobat bo‘ladi. Ko‘rinadiki, Alloh har narsani ko‘rguvchi, har narsani bilguvchi va har narsaga qodirdir.

Duosi ijobat insonlar quyidagilardir: otaning farzandga qilgan duosi, hojining duosi, Alloh yo‘lida yurganning duosi, umrachining duosi. Masalan, Boburmirzoning Xumoyunga qilgan duosi.

Kundalik hayotimizda ko‘p duo qilamiz, ko‘p duo eshitamiz, ba’zan qalbimiz bilan his qilamiz. Ba’zan o‘rganilgan odat bo‘yicha duo qilinadi. Jumladan, dasturxon atrofida, mehmon kelganda, ko‘chaga chiqqanda, transportga o‘tirganda va h.z. Jumladan, mehmon kelganda, ketayotganda ham duo qilinadi. Masalan,

Qani amiyn, - qo‘lini duoga ochdi,- tinchlik-hotirjamlik, bag‘ri-butunlik barchamizni tark etmasin. Barchamiz Allohimning suyukli bandalari bo‘lib, orzu-niyatlarimizga yetishib yuraveraylik.

Ushbu duo umumiylik xususiyatiga ega bo‘lib, kundalik hayotimizda ko‘p ishlatiladigan duolardan biridir.

Duolar ko‘p aytiladi, lekim hammasi ham Alloh dargohida qabul bo‘lmaydi. Ba’zan esa kechikib duolar ijobat bo‘ladi. Ayrim hollarda qo‘shimcha aziyatlar kelib chiqadi.

Ba’zi duolar nima uchun qabul bo‘lmasligi haqida quyidagicha hikoyat bor:

Ibrohim Adhamga savol berdilarkim, “Ne uchun duolarimiz qabul bo‘lmas?” deb.

“Haqni bilib, amrlarini tutmasangiz, payg‘ambarning sunnatlarini bajarmasangiz, Qur’on o‘qib, amal qilmasangiz, Xoliqimizning ne’matlarini yeb, shukr qilmasangiz, jannatni bilganingiz holda talab etmasangiz, jahannamdan ‘qo‘rqmasangiz, Uning hukmi bilan o‘lim bor deb, hozirlanmasangiz, ona va otangizning jasadlarini o‘z qo‘lingiz bilan qabrga qo‘ygan holda, ibrat olmasangiz, bunday qabohatlar bilan duo qabul bo‘lurmi?!” deb javob berdi.

(Fariduddin Attor, «Tazkiratul-avliyo»dan)

Xulosa. Yuqoridagi tahlillardan ma’lum bo‘ldiki, duolar personallarning miqdoriga ko‘ra ikkiga bo‘linadi: birlik va ko‘plikda. Birlikdagi duolarning o‘zi ham ikkiga bo‘linadi: o‘ziga qaratilgan va o‘zgaga qaratilgan. Ko‘plikdagi duolar ham ikki xil bo‘ladi: ko‘pchilikning bir kishiga qaratilgan duolari va bir kishining ko‘pchilikka qaratilgan duolar.

Xulosa qilib aytish mumkimki, duo nutqiy janr sifatida ijtimoiy, diniy va lingvistik jihatdan muhim o‘rin tutadi. Uning shakllanishida maqsad, uslub va kompozitsiya asosiy element bo‘lib, duo birlik va ko‘plik, o‘ziga va o‘zgaga qaratilgan shakllarda ifodalanadi. Shuningdek, duoning

qabul bo‘lishi va shukr masalalari xalqning diniy qarashlari va nutqiy madaniyatida o‘z ifodasini topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Attor, F. Tazkiratul-avliyo. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nashriyoti, 2000.
Muhammad Rotib an-Nobulsiy. Duo va ibodatlar. – Qohira, 2015.
Tarixu Dimashq. – Damashq, 1999.
Qur’oni Karim. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2012.
Karimov, A. O‘zbek nutqiy janrlari. – Toshkent: Fan, 2018.
Ismoilov, B. O‘zbekiston xalqining diniy madaniyati. – Toshkent: Yoshlar nashriyoti, 2016.
Sobirov, T. Nutq va kommunikatsiya: lingvistik tahlil. – Samarqand: Samarqand universiteti nashriyoti, 2014.
Rahmonov, S. O‘zbek tilida duo va qarg‘ishlarning semantikasi. – Toshkent: Fan, 2019.
Jalolov, M. Lingvistik tadqiqot metodlari. – Toshkent: Akademnashr, 2017.
Karimova, V. Ayol nutqidagi ijobiy lingvistik formulalar. – Toshkent: Fan, 2021.
Duolar, https://t.me/xazon_rezgi [04.07.2025 21:15]

BAHO KATEGORIYASI VA UNING OLAM LISONIY MANZARASIDA VOQELANISHINING LINGVOKOGNITIV XUSUSIYATLARI

Toshtonov Soyibjon Abdusami o‘g‘li,
AndDCHTI, Ingliz tili o‘qitishning integrallashgan kursi kafedrasi o‘qituvchisi

Annotasiya: Mazkur maqola tilshunoslikdagi kognitiv yo‘nalish doirasida shakllangan emotsional konsept tushunchasining nazariy va amaliy jihatlarini tahlil etishga bag‘ishlangan. Unda emotsiya hodisasi va u bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan baho kategoriyasining lingvistik mohiyati tadqiq etiladi. Shuningdek, emotsiyalarni nomlovchi leksik birliklarning konnotativ tarkibi turli lingvomadaniyatlarda qanday mazmuniy farqlar kasb etishi ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: kognitiv, emotsional konsept, leksik-frazeologik, baho mezonlari, lingvoma daniyat, intensivlik va baholash darajasi, metaforik maydon, kommunikativ faoliyat.

ЛИНГВОКОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КАТЕГОРИИ ОЦЕНКИ И ЕЕ РАСПРОСТРАНЕНИЕ В МИРОВОМ ЯЗЫКОВОМ ЛАНДШАФТЕ

Аннотация: Данная статья посвящена анализу теоретических и практических аспектов понятия эмоционального концепта, сформировавшегося в рамках когнитивного направления лингвистики. В ней исследуется лингвистическая сущность эмоции и тесно связанной с ней категории оценки. Кроме того, проводится научный анализ того, каким образом коннотативная структура лексических единиц, называющих эмоции, приобретает различное семантическое содержание в разных лингвокультурах.

Ключевые слова: когнитив, эмоциональный концепт, лексико–фразеологичес кий, критерии оценки, лингвокультура, интенсивность и скорость оценки, метафорическое поле, коммуникативная деятельность.

LINGUICOGNITIVE FEATURES OF THE GRADING CATEGORY AND ITS OCCURENCE IN THE WORLD LINGUISTIC LANDSCAPE

Annotation: This article is devoted to the analysis of the theoretical and practical aspects of the concept of emotional concept, which has emerged within the framework of the cognitive approach in linguistics. It studies the linguistic nature of emotion and the category of evaluation that is closely related to it. Furthermore, the study provides a scientific analysis of how the connotative structure of lexical units denoting emotions acquires different semantic meanings across various linguocultures.

Key words: cognitive, emotional concept, lexico-phraseological, evaluation criteria, linguistic culture, intencity and rate assessment, metaphorical field, communicative activity.

Kirish. Kognitiv lingvistika doirasida shakllangan emotsional konsept nazariyasi emotsiya va baho kategoriyalarining lingvistik tahlilida sifat jihatidan yangi yondashuvni boshlab bergan konseptual burilish sifatida talqin etilishi mumkin. Emotsional konsept, N.A.Krasavskiyning ta’rificha, etnik va madaniy jihatdan xoslangan, odatda, leksik-frazeologik voqelangan murakkab mazmuniy-struktura va mental tuzilma bo‘lib, u o‘z tarkibiga obraz, madaniy qadriyat hamda kommunikatsiya sharoitida insonning alohida munosabatini uyg‘otuvchi predmetlarni qamrab oladi.

Birinchi darajali emotsiyalarning universalligi haqidagi fikrni inobatga olgan holda, emotsional konseptlar ham kognitiv universaliyalar tarkibiga kiradi, deb taxmin qilish mumkin. Chunki emotsiya insoniyatga xos umumiy tajriba sifatida madaniyatlararo muloqotni ta’minlaydi. Biroq emotsional konseptlarning milliy-madaniy determinatsiyalanganligi ularning to‘liq universallashuviga to‘sqinlik qiladi. Bu holatning ildizi har bir madaniyatning o‘ziga xos baholash

mezonlari va qadriyatlar tizimi bilan belgilanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. A.Verjbitskaya “Til. Madaniyat. Bilish” nomli kitobida emotsional konseptlarning odamzot uchun universal xarakterga ega ekanligini turli millat vakillari olamni bir xilda idrok etishi va ularning tafakkur usullari bir xil ekanligi bilan isbotlamoqchi bo‘ladi. Ammo voqelik idroki turli madaniyatlarda bir tekisda kechmasligi barchaga ma’lum, bu yerda madaniyatlararo paralellar mavjudligi bilan bir qatorda, butunlay farqli holatlar borligini inkor etib bo‘lmaydi. Buni, hatto emotsiyalarni atovchi lug‘aviy birliklarning konnotativ bo‘laklari turli lingvomadaniyatlarda turlicha mazmunga ega bo‘lishida ham ko‘rish mumkin. Masalan, individual self konsepti bilan bog‘liq “dunyodan kechish” yoki “ajralish” kabi emotsional holatlar amerikalik shaxs uchun tabiiy va tushunarli bo‘lsa, o‘zbek madaniy muhitida bunday holat begona va tushunarsiz sifatida qabul qilinadi. Xuddi shuningdek, family self va spiritual self kabi emotsional konseptlar ham asosan amerikaliklarning madaniy-psixologik tipiga xos bo‘lib, oilaviy ahillik, ota-ona va farzand o‘rtasidagi mehr-muhabbat tamoyillariga asoslangan o‘zbek dunyoqarashi uchun ular qabul qilish yoki idrok etish nuqtayi nazaridan murakkab bo‘lishi mumkin. Shunga o‘xshash misollarni yana ko‘plab keltirish mumkin. Shunday ekan, tushunchalarning xalqaro yoki madaniyatlararo universalligini e’tirof etish bilan birga, ularning milliy-madaniy hamda idioetnik xususiyatlarini ham nazardan qochirmaslik zarur. Chunki millat ruhi va milliy ong mavjud madaniy konseptlarda o‘z ifodasini topadi.

V.I.Shaxovskiy ta’kidlaganidek, etnomadaniy bilim kommunikativ kompetensiyani shakllantiruvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. “Inson his tuyg‘ulari, madaniyat ko‘satkichi sifatida turli lingvomadaniyatlar vakillarining turli xatti-harakatlari usul va amallarida voqelanadi. O‘z va o‘zga madaniyatiga xos emotsiyalar o‘rtasida farqlarni anglash emotsional shaxs xotirasini shakllantiradi”.1

Emotsional konseptlar, boshqa turdagi konseptlardan farqli ravishda, keng miqyosda o‘rganilgan emas. Ushbu tushuncha A.Vejbitskaya, S.G.Vorkachev, E.Y.Balashova, A.P.Babushkin, V.N.Teliya kabi olimlarning ishlarida ta’kidlanishiga qaramasdan, emotsional konsept ta’limoti yaxlit bir nazariya sifatida shakllantirilmadi. Mazkur hodisa birmuncha batafsilroq N.V.Krasavskiyning monografiyasida yoritilgan bo‘lib, unda qo‘rquv, xursandchilik, g‘azab, qayg‘u, emotsional konseptlari rus va nemis lingvomadaniyatlarida qiyosiy o‘rganilgan. Mazkur bo‘limda emotsional konseptlarning etimologik-madaniy tahlili lug‘atlarda keltirilgan misollar asosida izohlangan bo‘lib, bu yondashuv konseptlarning madaniy semantik qatlamlarini aniqlashga xizmat qiladi.

I.S.Bajenova tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlarda ham ayrim birlamchi emotsiyalarning rus badiiy matnlarida faollashuv xususiyatlari o‘rganilgan. Mualliflarning fikricha, emotsional konseptning asosiy tarkibi bir necha tarkibiy qismlardan obraz, assotsiatsiya, baho va shaxsning emotsional konsept haqidagi kognitiv tasavvuridan iborat bo‘lib, ular orasida baho komponenti markaziy o‘rin tutadi. Aynan ushbu baho qismi konseptning muayyan lingvomadaniyatdagi o‘rni, unga nisbatan lisoniy ongda shakllangan emotsional munosabat va assotsiativ tarmoqlarni ifodalaydi. Obrazga oid qismi esa milliy lisoniy ongdagi mavhumlashtirish jarayonini qo‘llab-quvvatlovchi kognitiv metaforalarni shakllantiradi. Shu jihatdan, emotsional konseptlar inson tafakkuridagi kognitiv, baho va obrazli qatlamlarning o‘zaro integratsiyasini ifodalovchi murakkab mental birliklar sifatida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, V.I.Karasik va I.A.Sternin tahriri ostida nashr qilingan “Антология концептов” tezaurusida ham emotsional konseptlarga izohlar berilib, insonlarning lisoniy ongida va kommunikativ faoliyatida aks etuvchi “madaniy mazmunlar” yoritilgan. Mazkur lug‘atda qo‘rquv, muhabbat, nafrat, hayratlanish, sog‘inch kabi emotsional konseptlar ikki tilda qiyoslanib tavsiflanadi, bu esa emotsional konseptlarning milliy-madaniy tafovutlarini aniqlash imkonini beradi.

Muhokama. Shu asosda, ushbu maqolada hayrat/surprise emotsional konseptining o‘zbek va ingliz lingvomadaniyatlarida namoyon bo‘lish xususiyatlari tahlil etilib, ularning leksik, semantik va madaniy aspektlari qiyosiy tahlil asosida yoritiladi.

Mazkur konsept ingliz tilida ot turkumiga kiruvchi surprise so‘zi bilan nomlanadi va “the feeling caused by an unexpected event (LDCE)” ma’nosini anglatadi. Shuningdek, o‘zbek tilidagi hayrat oti ham “hayronlik, tong qolish, dovdirab, gangib qolish. Kuchli darajadagi taajjub, hayronlik” ma’nolarini ifodalaydi. Mazkur emotsional konseptni ifodalovchi nominatorlar tizimi ingliz tilida wonder, amazement, astonishment, be surprised, marvelous, be amazed, magic kabi birliklarni, o‘zbek tilida esa hayratlanish, taajjublanish, taajjub, hayron qolish, mahliyo bo‘lish, tong qolish, sehrgarlik, maftunkorlik, mo‘jiza kabi leksik vositalarni o‘z ichiga oladi.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, hayrat va taajjub leksik birliklari konseptual nominativ maydonning markazida joylashgan bo‘lishiga qaramay, ularning ma’no ifoda darajasi sezilarli darajada farqlanadi. O‘zbek lisoniy ongida hayrat biror voqea yoki hodisaning kutilmaganligi, noodatiyligi yoki favqulodda xususiyati natijasida paydo bo‘ladigan his-hayajon sifatida talqin etiladi. Taajjub esa bu holatning yuqori darajadagi, kuchaytirilgan emotsional shakli bo‘lib, hayratning cho‘qqisini ifodalaydi.

Ingliz tilidagi nominativ maydon markazida joylashgan surprise, wonder, amazement, astonishment kabi birliklar esa intensivlik va emotsional baholash darajasi bilan bir-biridan farqlanadi. Surprise asosan kutilmagan voqea-hodisani bildiradi va semantik jihatdan nisbatan betaraf emotsional ohangga ega. Wonder esa anglamaslik yoki tushunmaslik holatidan kelib chiqadigan hayratni ifodalaydi va ko‘pincha obyektning ijobiy xususiyatiga ishora qiladi.

J.Sh.Jumaboyeva ta’kidlaganidek, emotsional konseptlarning bunday semantik gradatsiyasi ularning lingvomadaniy konnotatsiyalarini ham belgilaydi. Shu tariqa, hayrat/surprise konsepti har ikkala til madaniyatida umumiy emotsional tajriba sifatida mavjud bo‘lsa-da, ularning mazmunan boyligi va baho yo‘nalishi madaniy tafakkur tizimiga xos tarzda farqlanadi, ya’ni “tabiatning fundamental qonunlariga asoslangan holatlar o‘xshashlik va farqlilik hamisha hamda hamma joyda mavjud. Insoniyat taraqqiyoti, xususan, har bir fanning rivojlanishi ham ularga bevosita bog‘liq. So‘z, ibora, frazeologik birlik va gaplardagi mazmun va ma’no o‘xshashligi hamda farqli jihatlar matnlarda namoyon bo‘ladi”. Olima ingliz tilidagi good-looking, beautiful, attractive, pretty, charming, graceful, elegant, lovely, gorgeous hamda o‘zbek tilidagi chiroyli, go‘zal, sohibjamol, parivash graduonimik qatoridagi birliklar bir-biridan intensivlik darajasiga va ishlatilish ko‘lamiga ko‘ra farqlanuvchi leksemalar ekanligini qayd etadi.

Rus tadqiqotchisi N.V.Dorofeeva ingliz tilidagi surprise/wonder/ amazement/astonishment qatorining rus tilidagi udivlenie/izumlenie leksemalariga nisbatan muqobilligi qisman ekanligi nafaqat lug‘atlardagi tavsiflarda, balki matnda ham namoyon bo‘lishini ta’kidlab o‘tadi. Bizning kuzatishimizcha, o‘zbek lingvomadaniyatidagi hayrat birligi ingliz tilidagi wonder yoki amazement yoki astonishment elementlari bilan moslashadi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, hayrat/surprise emotsional konsepti doirasida oy, oho, vah, ura, ana xolos, adh, oh, ha-ha, wow kabi ekspressiv undovlarning faol qo‘llanilishi tabiiy hodisadir. Taajjub va amazement leksemalari orqali ifodalanadigan hayrat konsepti ingliz va o‘zbek lingvomadaniyatlari uchun umuminsoniy emotsional tajribani aks ettiradi. Shu bilan birga, metaforik nominatorlar tizimi bu konseptning bevosita nominatorlariga tayanadi hamda semantik va struktur jihatdan ularning modelini takrorlaydi. Natijada, metaforik maydon hayrat emotsiyasini inson organizmi va ichki kechinmalaridagi holatlar bilan tenglashtiruvchi obrazlar orqali ifodalaydi. Bular, gobstruck, to freeze, to dumbfound hamda ajablantirmoq, dovdirab qolmoq, esankiratmoq, qotib qolmoq, lol qolmoq kabilardir. Bundan tashqari, tahlil qilinayotgan emotsional konsept doirasidan qator frazeologik iboralar ham o‘rin topadi.

Masalan, To work/do wonders/marvels; To be out one mind; What a wonder/marvel/miracle; Magic: Wonders never cease; Mo‘jiza yaratmoq; Aqldan ozish mumkin; Hayrat barmog‘ini tishlamoq; Ushbu emotsional konseptning metaforik maydoni boshqa birliklar hisobidan kengayib boradi: It hit me like a ton of bricks; It knocked me for a loop/sideways/for six; Have you been eating soap? It beets me, it’s beyond me; Out of the blue sky.

Shuningdek, ba’zi undovlar ham shu maydonda metaforalashadi: Oh/my god! Holy Mother!

Virgin! God fathers! Ey xudo! Ollohim! Yo robbim!

Emotsional konseptlarning qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, muayyan hissiyotlarning konseptuallashuvi turli obrazlar va ramzlar vositasida amalga oshadi. Shunga ko‘ra, bu konseptlarning til tizimidagi ifodalanishida tilning barcha sathlariga oid fonetik, leksik, morfologik va sintaktik birliklar ishtirok etadi. Bunday holatning sababi shundaki, emotsiyalar voqelik obyektlari bilan keng qamrovli assotsiativ aloqalarga ega bo‘ladi. Bu esa, o‘z navbatida, lisoniy ongning ijodiy imkoniyatlari cheksiz ekanligini namoyon etadi.

Xulosa. Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, hozirgi davrga qadar emotsional konseptlarning tavsifiy va tahliliy o‘rganilishi nisbatan kam bo‘lsa-da, ularning mohiyati aslida insonning ichki kechinma va tuyg‘ularining konseptuallashuvi natijasida shakllanadigan mental tuzilmalar sifatida talqin etilishi mumkin. Shu jihatdan, emotsional konseptlarni tahlil qilish bo‘yicha tadqiqotlar istiqboli keng bo‘lib, ayniqsa matnlarning konseptual mazmunidagi emotsional qatlamlarni o‘rganish masalasi alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Антология концептов. – М.: “ Гнозис”, 2007. – с. 52.

2. Баженова М. Эмоции, прагматика, текст. – М.: Менеджер”, 2003. – с. 392. 3. Вербицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: “Гнозис”, 1996.

4. Дорофеева Н.В. Удивление как эмоциональный концепт (на материале русского и английского языков). Автореферат диссерт. канд.филолог.наук, –Волгоград, 2002. – с. 19. 77

5. Jumaboyeva J.Sh. O‘zbek va ingliz tillarida leksik hamda stilistik graduonimiya. Filol. fanlari... dokt. diss. avtore ferati, – Toshkent, 2016. – 19-bet.

6. Красавкин Н.А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах. – М., “ Гнозис”, 2008. – с. 59.

7. Сорокин Я.А. Межличностное общение и его этнокультурная специфика. Герменевтика и риторика в России: www.hermineuticsonline. Net 2002, № 1.

8. Шаховский В.И. Эмоции. Лингвистика. Лингвокультурология. – М., URSS, 2010. – с. 95.

9. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent, 2008, 5-jild. – 485 b.

INFORMATIKANI O‘QITISHDA IMITATSIYALARGA ASOSLANGAN AXBOROTLARNI MODELLASHTIRISHNING NAZARIY KO’RINISHI

Qahramonova Xumora Qahramonovna,
Qarshi davlat texnika universiteti, Axborot tizimlari va texnologiyalari kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Informatikani o‘qitishda imitatsiyalarga asoslangan axborotlarni modellashtirishning nazariy ko’rinishini oliy ta’limda o‘qishning dastlabki bosqichida samarali amalga oshirishga imkon bermasligini hisobga olib, bu bo‘shliqlarni to‘ldirishga imkon beradigan murakkablik darajasi oshib boradigan maxsus vazifalardan foydalanilgan hamda o‘quv jarayonida ular maxsus ishlab chiqilgan qator vazifalarni hal etishlari, bir tomondan mustaqil fikrlagan holda tanqidiy yondashuvni rivojlantirishga qaratilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, bo‘lajak mutaxassislarni ehtimoliy bajarishi kerak bo‘lgan faoliyatni sifatli bajarishga qaratilganligi haqidagi ma’lumotlar keltirib o’tilgan.

Kalit so`zlar: imitatsiya, modellashtirish, metodika, imitatsion xarakter, diskret ielement, uzluksiz element, tamoyillar.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ МОДЕЛИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИИ, ОСНОВАННОГО НА ИМИТАЦИЯХ В ОБУЧЕНИИ ИНФОРМАТИКЕ

Кахрамонова Хумора Кахрамоновна,
Доцент кафедры информационных систем и технологий Каршинского государственного технического университета

Аннотация. В данной статье учитывается, что при преподавании информатики теоретические аспекты моделирования информации на основе имитаций не могут быть эффективно реализованы на начальном этапе высшего образования. Для заполнения этих пробелов использовался ряд специально разработанных заданий с постепенно возрастающим уровнем сложности. В процессе обучения выполнение этих заданий направлено, с одной стороны, на развитие самостоятельного и критического мышления, а с другой — на подготовку будущих специалистов к качественному выполнению потенциально необходимых им профессиональных действий.

Ключевые слова: имитация, моделирование, методика, имитационный характер, дискретный элемент, непрерывный элемент, принципы

THEORETICAL ASPECTS OF INFORMATION MODELING BASED ON SIMULATIONS IN TEACHING INFORMATICS

Kahramonova Khumora Kahramonovna,
Associate Professor, Department of Information Systems and Technologies, Karshi State Technical University

Annotation. This article presents information indicating that, in teaching informatics, the theoretical aspects of information modeling based on simulations cannot be effectively implemented at the initial stage of higher education. To address this gap, a series of specially designed tasks with increasing levels of complexity were used. In the learning process, these tasks not only aim to develop independent and critical thinking skills but also focus on preparing future specialists to perform their potential professional activities with high quality.

Key words: imitation, modeling, methodology, imitative character, discrete element, continuous element, principles

Kirish. Jahonda rivojlangan davlatlarning ta’lim tizimi taqdim etilayotgan har qanday

materiallarni qayta ishlashda ta’lim oluvchilarni axborot modellari bilan ishlashga o‘rgatmasdan turib erishib bo‘lmasligini qayd etadi. Axborotlar bilan ishlashga yo‘naltirilgan pedagogik metodikalarni izlash va rivojlantirishning ustuvor vazifasi uni obrazli idrok etishga asoslanganligi sir emas. Ma’lumki, axborotlarni imitatsion modellashtirish nafaqat o‘qituvchi tomonidan foydalaniladigan samarali didaktik vosita sifatida, balki shakllantiriladigan ko‘nikmalar ko‘rinishida hamda ishlab chiqilgan axborot modellarini tanqidiy tahlil qilishga o‘rgatish, ularni shu kabi modellarni mustaqil ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Turli muammolar haqida ma’lumotlarga ega bo‘lish va ularni model ko‘rinishiga keltirish, ko‘rgazmali tarzda tasavvur etish - ularni hal etish imkoniyatini yaratadi. Shu nuqtai nazardan talabalar bunday tasavvur etish ko‘nikmlaraiga ega bo‘lishi kerak. Masalan, talabalarni axborot tayyorgarligi jarayonida ularning umumiy o‘rta ta’lim maktabilarida kerakli darajada axborot texnologiyalaridan fundamental bilimga ega ekanliklariga tayanamiz. Imitatsiyalarga asoslangan axborot modellashtirishni oliy ta’limda o‘qishning dastlabki bosqichida samarali amalga oshirishga imkon bermasligini hisobga olib, bu bo‘shliqlarni to‘ldirishga imkon beradigan murakkablik darajasi oshib boradigan maxsus vazifalardan foydalanamiz .

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Talabalarda imitatsion modellar shakllantirishga oid bir qancha izlanishlar olib borilgan bo‘lib, M.A. Fayziyev talabalarning bilim va ko‘nikmalarini kompyuter imitatsion modeli asosida shakllantirish metodikasi, tushunchalarni mantiqiy sxemasiga doir kompyuter imitatsion modelni yaratish masalalarini tadqiq etgan.

J.Y.Suyumov esa kompyuter imitatsion modellari asosida faol o‘qitish texnologiyasining nazariy asoslari, imitatsion xarakterli xususiyatlar, imitatsion modellarning o‘yinli o‘qitish, kasb-hunarga o‘qitish (informatika, kompyuter texnologiyalari va kompyuter texnologiyalari) ixtisosligi bo‘yicha o‘qituvchilarni kompyuter imitatsion modellar yordamida o‘qitish, asosan, bilimlarning turli sohalardagi o‘yinlardan tashqari imitatsiya usullari asosida olib borilishi haqida o‘z tadqiqotlarida keltirib o‘tgan.

Tahliliy modellashtirishga nisbatan imitatsion modellashtirishning asosiy afzalligi murakkabroq masalalarni yechish imkonining mavjudligi hisoblanadi. Imitatsion modellar diskret va uzluksiz elementlarning mavjudligi, tizim elementlarining egri chiziqli xarakteristikalari, ko‘plab tasodifiy ta’sirlar va boshqa tahliliy tadqiqotlarda qiyinchiliklarni tez-tez yuzaga keltiradigan omillarni hisobga olish imkonini beradi. Hozirgi vaqtda imitatsion modellar - katta tizimlarni tadqiq qilishda eng samarali bo‘lib, ba’zida tizim haqida, ayniqsa, uni loyihalash bosqichida axborotni olishda yagona amaliy ommabop usul hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. “Shaxsning rivojlanish sur’ati va darajasi irsiyatga, ta’lim-tarbiya muhitiga, ta’lim faoliyatiga qo‘shilish, qo‘llaniladigan pedagogik ta’sirning vositalari va usullariga bog‘liq”.

Imitatsiyalarga asoslangan axborotlarni modellashtirish strategiyasida oliy kasbiy ta’lim tizimida samarali foydalanilishi mumkin bo‘lgan vazifalarni shakllantirish va faollashtirish bankining bir qator vazifalari ishlab chiqilgan.

Ta’lim-tarbiyani boshqarishning o‘ziga xos jihatlari. Ushbu jihatlar shundan iboratki, “pedagogik ta’sirning samaradorligi talabalar va pedagoglar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarning intensivligiga, shuningdek, talabalardagi korreksiyalovchi harakatlarning hajmi, tabiati va asosliligiga bog‘liq”. Imitatsiyalarga asoslangan axborotlarni modellashtirish strategiyasi talabalarning doimiy harakatlarini o‘z ichiga oladi.

Hissiy, mantiqiy va amaliyotning pedagogik jarayonda birligi, uning samaradorligi sezgi idrokining intensivligiga, sifatiga, mantiqiy qabul qilinadigan amaliy foydalanishni mantiqiy tushunish hamda o‘zlashtirilishiga bog‘liqdir. Ta’lim jarayonida xatti-harakatlarning meyorlari va qoidalari, bilim va ko‘nikmalarini aniq o‘zlashtirishni ta’minlash uchun hissiyot, aql va harakatni uyg‘unlashtirish kerak. Agar o‘quvchi o‘qituvchini unga o‘rgatmoqchi bo‘lgan narsasini his etmasa, befarq va passiv bo‘lsa, unda ta’lim berishning muvaffaqiyati haqida gapirish o‘rinli emas. Faqat

barcha holatni bitta harakatga birlashtirgan holdagina, pedagog muvaffaqiyatga erishishi mumkin. Talabalarning axborot modellashtirishdagi faoliyati pedagogik jarayonda mantiq va amaliyotni uyg‘unlashtirish talablariga javob beradi, imitatsiyalarga asoslangan axborotlarni modellashtirish strategiyasi ushbu ikki komponentga emotsionallikni taqdim etadi.

O‘quv materialining hissiy idrok etishni yaxshilash uchun turli shakl va o‘quv qo‘llanmalardan foydalanamiz. Xususan, multimediyada qo‘llanilgan va video yoki modulli darslar yaxshi jihatlari bilan ko‘zga tashlanadi, pedagogik faoliyatda hazil-mutoyibadan foydalanish talabalarning hissiy sohasiga ta’sir ko‘rsatadi.

Tashqi-pedagogik va ichki bilish faoliyatning birligi qonuniyati. Pedagogik jarayonning samaradorligi pedagogik faoliyatning sifati - o‘quvchilarning shaxsiy o‘quv faoliyati sifati bilan shartlanadi.

Pedagog qanchalik yaxshi bo‘lmasin, o‘z predmetini qanchalik yaxshi bilmasin va o‘qitishga qanchalik intilmasin, agar uning harakatlari befarqlik va beparvolikka olib keladigan bo‘lsa, hech qanday muhim natijani kutib bo‘lmaydi. Xuddi shu tarzda, qiziquvchan, izlanuvchan, iqtidorli talaba “o‘z istagan o‘qituvchisini topa olmasligi mumkin”. Har bir talaba o‘z o‘qituvchisini topishi kerak, har bir o‘qituvchi o‘z o‘quvchilarini topishi kerak” deb aytilishi haqiqatdir. Tasodifiy yoki ixtiyoriy eslab qolish - oldindan aytib bo‘lmaydigan maqsadsiz, hech qanday usullardan foydalanmasdan eslab qolishdir. Bu insonga ta’sir qilgan narsalarni oddiy aks etishi va miya qobig‘ida hayajon izlarini saqlanib qolishidir. Ixtiyoriy eslab qolish, beixtiyor eslab qolishdan farqli o‘laroq, inson o‘z oldiga aniq maqsad qo‘yganligi – belgilangan narsani eslab qolish va buning uchun maxsus eslab qolish texnikasidan foydalanishi bilan tavsiflanadi. Boshqa teng sharoitlarda ixtiyoriy eslab qolish, beixtiyor eslab qolishga qaraganda sezilarli tarzda mahsuldordir. Ammo, eslab qolish muammosida ixtiyoriy va beixtiyor eslab qolish o‘rtasida bir qiymatli bog‘liqlik yo‘q. Eksperimentlar quyidagi xulosalar chiqarishga imkon berdi: «eksperimentlarda eslab qolishni aniqlaydigan asosiy shart bu fanlarning asosiy yo‘nalishi, mazkur faoliyatga yo‘naltirgan motiv, sabab. Faoliyatdagi qiyinchiliklarda nima to‘siq sifatida paydo bo‘lganini yaxshi eslab qolinadi”

Tahlil va natijalar. Har bir hodisa va obektlarni modellashtirish ta’lim oluvchilar qiziqishlariga sabab bo‘lishi tabiiydir. Bu ham o‘quv jarayonida ular maxsus ishlab chiqilgan qator vazifalarni hal etishlari, bir tomondan mustaqil fikrlagan holda tanqidiy yondashuvni rivojlantirishga qaratilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, bo‘lajak mutaxassislarni ehtimoliy bajarishi kerak bo‘lgan faoliyatni sifatli bajarishga qaratilganligidir.

Mazkur holatlar ta’lim-tarbiyani rivojlantirgani holda ilg‘or pedagogik qarashlarni ilgari surilishiga asos bo‘lib xizmat qiladi. Turli ta’limiy ilg‘or g‘oyalar esa amaliyotga tadbiq etilish nuqtai nazaridan taqdim etilgani holda ta’lim bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan tamoyillar asosida tartibga keltirib boriladi. Mustaqil tanqidiy fikrlashning ayrim tarkibiy qismlarini rivojlantirish uchun dominant funksiyalar asosida maxsus vazifalar ishlab chiqilgan va ularning tasnifi quyidagicha tuzilgan: tanqidiy yondashuvni amalga oshirish uchun topshiriqlar; bevosita tafakkur qilish orqali hal etiladigan topshiriqlar va shu kabilar. Ta’limda tizimlilik va izchillilik prinsipi - “bilim, ko‘nikma va malakalar tizimida, ma’lum bir tartibda, har bir element boshqalar bilan mantiqiy bog‘langan holda, keyingisi avvalgisiga asoslangan, yangi bilimlarni o‘zlashtirishga tayyorlashni” talab qiladi. Xususan, ma’lumot tayyorlashda uchta muhim yo‘nalish: axborot jarayonlari, axborotni modellashtirish va axborotni boshqarish asoslari bo‘yicha qurish taklif qilingan. “O‘quvchilar jismoniy va ruhiy salomatliklariga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan intellektual, jismoniy va axloqiy ortiqcha yuklanmasliklari uchun ta’lim jarayoni imkoniyatlar darajasida amalga oshirilishi” talab qilinadi.

Tahsil olish imkoniyatlarining barcha uchun bir xilligi - ta’lim oluvchilardan ma’lum bir harakatlarni talab qilish shaxs rivojlanishiga olib keladi. Talabalarning imitatsiyalarga asoslangan axborotlarni modellashtirish faoliyati bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan intellektual amallarni bajarishni o‘z ichiga oladi, ya’ni, ta’lim oluvchilarning rivojlanishiga hissa qo‘shadi.

Talabalarning onglilik va faolliligi prinsipi. Pedagogikada ma’lumki, ta’lim berish va ta’lim

olish jarayonlari o‘zaro bog‘liq holda faoliyat ko‘rsatgandagina tahsil ko‘zga tashlanarli natijalarga olib keladi. Pedagogikada ushbu prinsipni amalga oshirish uchun “muammoli vaziyatlarni yaratish, talabalarni turli nuqtai nazarlarni isbotlash, bahslashish, ishontirish, tanqid qilishga o‘rgatish zarurat ekanligini” ko‘rsatib berish kabilar. Imitatsiyalarga asoslangan axborotlarni modellashtirishning pedagogik faoliyatda qo‘llanilishi ushbu tavsiyalarga to‘liq mos keladi: o‘qituvchilar, talabalar uchun yangi o‘quv materiallarini o‘zlashtiradigan ijtimoiy rollarga tadbiq etish, ishlab chiqilgan axborot modellarini himoya qilishda ular o‘z qarorlarini oqilona himoya qilishadi.

Ta’limda ko‘rgazmalilik prinsipi. Ta’limga tegishli ma’lumotlarini aniq, tizimli tarkibda taqdim etish o‘qituvchining didaktik muammolarni hal qilishning tanlangan usuli sifatida shakllanmaganligi bilan bog‘liq»dir. Kompyuter ma’lumotlarini turli xil ijtimoiy rollar nuqtai nazaridan baholash, o‘zaro baholash, o‘z-o‘zini baholash vaziyatlarini yaratishni nazarda tutuvchi imitatsiyalarga asoslangan axborotlarni modellashtirish prinsipi.

Qayd etilganlar bilan birga taqdim etilayotgan materialni tushunish uchun albatta “tushuntirish tushunishni qanchalik rivojlantirsa, tushunish tushuntirishni o‘sha miqdorda faraz qiladi. Ushbu ikki tomonlama munosabatni quyidagi shior shaklida umumlashtirish mumkin: yaxshiroq tushunish uchun, ko‘proq tushuntirish lozim”.

Xulosa va takliflar. Olib borilgan kuzatuv va tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘qitishda imitatsiyalarga asoslangan axborotlarni modellashtirish o‘quvchilarga zo‘r qiziqish bilan o‘qishga imkon beradi va o‘quv materialining muhim qismini o‘zlashtirib, uni tushunishga hissa qo‘shadi. Mazkur strategiyaning samaradorligini taxmin qilish uchun zamonaviy psixologiyadagi ixtiyoriy va beixtiyor faoliyat, ixtiyoriy va beixtiyor eslab qolish ustida olib borilgan tadqiqotlar asos bo‘ladi. Informatika bilan bog‘liq fanlarni o‘qitishda imitatsiyalarga asoslangan axborotlarni modellashtirishdan foydalanish – tahsil jarayonini asosiy holatlaridan bo‘lib, u bevosita tasavvur etgan holda talabalarda anglash va tushunishni paydo qiladi

Foydalanilgan adabiyotlar:

Кахрамонова Х. Законы, принципы, педагогические условия, используемые в образовательном процессе моделирования информации на основе имитации // Актуальные научные исследования в современном мире. Журнал - Переяслав, №3(71), 2021. – Б. 131-137.

Юнов С.В. Создание и реализация методической системы формирования икт-компетенций в непрофильном вузе на основе ролевого информационного моделирования. Дис. на соиск. ученой степени доктора пед. наук. -Краснодар.2012. 303стр.

Suyumov J. Y. Kompyuter imitatsion modellari asosida faol o‘qitish texnologiyasining nazariy asoslari ,Scientific progress,volume 2 | issue 3 | 2021,issn: 2181-1601

Yusupbekov N.R., Muxitdinov D.P. Texnologik jarayonlarni modellashtirish va optimallashtirish asoslari. Darslik,«Fan va texnologiya» nashriyoti, -Toshkent. 2015. –B 325.

Подласый И.П. Педагогика: 100 вопросов - 100 ответов: учеб. пособие для вузов. [Электронный ресурс]. http://www.pedlib.rU/Books/ l/0221/l_0221-118.shtml [75, 323-б.] (21.05.2019).

Юнов С.В. Создание и реализация методической системы формирования икт-компетенций в непрофильном вузе на основе ролевого информационного моделирования: Автореф. дисс. -Москва, 2012. 48стр.

PIRIMQUL QODIROVNING TARIXIY ROMANLARIDA KONFLIKT YARATISH MAHORATI (“YULDUZLI TUNLAR” ROMANI ASOSIDA)

Gullola Xoshimjonovna Xaydarova
o‘qituvchi, Ichki ishlar vazirligi Farg‘ona akademik litseyi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek adabiyotining yirik namoyandalaridan biri Pirimqul Qodirovning tarixiy roman yaratishdagi badiiy mahorati, xususan, “Yulduzli tunlar” asaridagi konflikt tasviri ilmiy tahlil etiladi. Muallif o‘z romanida tarixiy haqiqat va badiiy to‘qimani uyg‘unlashtirib, o‘quvchini nafaqat o‘tmish voqealariga, balki ularning zamonaviy hayot uchun ahamiyatiga ham e’tibor qaratishga undaydi. Asarda Mirzo Ulug‘bek shaxsiyati, uning ilmiy faoliyati va davr siyosiy muhitidagi keskin ziddiyatlar fonida yuzaga kelgan voqealar tahlil qilinadi. Qodirov obrazlararo qarama-qarshiliklarni mahorat bilan yoritib, o‘sha davrning ideologik, ijtimoiy va axloqiy kurashlarini badiiy konfliktlar orqali o‘quvchiga ta’sirchan tarzda yetkazadi.

Maqolada, shuningdek, asarda ilm va jaholat, adolat va zolimlik, ota va o‘g‘il o‘rtasidagi kurashlar qanday tasvirlanganligi ko‘rib chiqiladi. Badiiy konfliktlar vositasida yozuvchi insoniy fazilatlarni ulug‘lab, milliy qadriyatlarning tarixiy ildizlarini ochib beradi. Tadqiqot davomida Pirimqul Qodirovning tarixiy roman yozishdagi uslubi, o‘zbek tarixiy nasrining rivojiga qo‘shgan hissasi va asarining o‘quvchi ongida milliy o‘zlikni shakllantirishdagi ahamiyati keng yoritilgan. Shu bois, “Yulduzli tunlar” nafaqat tarixiy voqealarni tasvirlovchi badiiy asar, balki konflikt orqali ijtimoiy-ma’naviy muammolarni ochib beruvchi yuksak adabiy meros sifatida qadrlanadi.

Kalit so‘zlar: Pirimqul Qodirov, “Yulduzli tunlar”, tarixiy roman, konflikt, badiiy mahorat, Mirzo Ulug‘bek, o‘zbek adabiyoti, tarixiy xotira, milliy qadriyatlar.

МАСТЕРСТВО СОЗДАНИЯ КОНФЛИКТА В ИСТОРИЧЕСКИХ РОМАНАХ ПИРИМКУЛА КАДЫРОВА (НА МАТЕРИАЛЕ РОМАНА «ЗВЕЗДНЫЕ НОЧИ»)

Хайдарова Гуллола Хошимжоновна
преподаватель Ферганского академического лицея МВД

Аннотация. В данной статье научно анализируется художественное мастерство одного из выдающихся деятелей узбекской литературы Пиримкула Кадырова в создании исторического романа, в частности, изображение конфликта в произведении «Звёздные ночи». В своём романе автор сочетает историческую правду и художественную фактуру, побуждая читателя обращать внимание не только на события прошлого, но и на их значение для современной жизни. В произведении анализируются личность Мирзо Улугбека, его научная деятельность, события, происходившие на фоне острых противоречий политической обстановки того времени. Кадыров мастерски освещает противоречия между персонажами и через художественные конфликты убедительно доносит до читателя идеологические, социальные и нравственные проблемы той эпохи.

В статье также рассматривается, как в произведении изображена борьба знания и невежества, справедливости и тирании, отца и сына. Через художественные конфликты писатель воспевает человеческие качества и раскрывает исторические корни национальных ценностей. В ходе исследования широко освещались стиль написания исторических романов Пиримкула Кадырова, его вклад в развитие узбекской исторической прозы и значение его творчества в формировании национальной идентичности в сознании читателей. Поэтому «Звёздные ночи» ценятся не только как художественное произведение, запечатлевшее исторические события, но и как высокое литературное наследие, раскрывающее социально-духовные проблемы через конфликт.

Ключевые слова: Пиримкул Кадыров, «Звёздные ночи», исторический роман, конфликт, художественное мастерство, Мирзо Улугбек, узбекская литература, историческая память, национальные ценности.

THE MASTERY OF CONFLICT IN PIRIMKUL KADYROV'S HISTORICAL NOVELS (BASED ON THE NOVEL «STARRY NIGHTS»)

Gullola Khoshimjonovna Khaydarova
teacher, Fergana Academic Lyceum of the Ministry of Internal Affairs

Abstract. This article scientifically analyzes the artistic skill of one of the great figures of Uzbek literature, Pirimqul Kadirov, in creating a historical novel, in particular, the depiction of conflict in the work «Starry Nights». In his novel, the author combines historical truth and artistic texture, encouraging the reader to pay attention not only to the events of the past, but also to their significance for modern life. The work analyzes the personality of Mirzo Ulugbek, his scientific activities, and the events that occurred against the background of sharp contradictions in the political environment of the time. Kadirov skillfully illuminates the contradictions between the characters and impressively conveys the ideological, social, and moral struggles of that era to the reader through artistic conflicts.

The article also examines how the work depicts the struggles between knowledge and ignorance, justice and tyranny, and father and son. Through artistic conflicts, the writer glorifies human qualities and reveals the historical roots of national values. During the research, Pirimqul Kadirov's style of writing historical novels, his contribution to the development of Uzbek historical prose, and the importance of his work in forming national identity in the minds of readers were widely covered. Therefore, «Starry Nights» is valued not only as a work of art depicting historical events, but also as a high literary heritage that reveals socio-spiritual problems through conflict.

Keywords: Pirimqul Kadirov, «Starry Nights», historical novel, conflict, artistic skill, Mirzo Ulugbek, Uzbek literature, historical memory, national values.

Adabiyot insoniyatning tarixiy xotirasini asrash, avlodlar tajribasini keyingi avlodlarga yetkazish, shaxs va jamiyat o‘rtasidagi murakkab ziddiyatlarni yoritishda muhim o‘rin tutadi. Xususan, tarixiy roman janri xalqning o‘tmishiga nazar tashlab, undagi qahramonlik, fojia va konfliktlarni badiiy talqin orqali o‘quvchiga yetkazib beradi. Tarixiy asarlarda konflikt unsuri eng asosiy dramatik vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Chunki aynan qarama-qarshiliklar orqali obrazlarning xarakteri ochiladi, syujet taraqqiyoti ta’minlanadi va asarning badiiy kuchi yuzaga chiqadi.

O‘zbek adabiyotida tarixiy romanlar yaratish an’anasi XX asr ikkinchi yarmida yuksak darajaga ko‘tarildi. Bu jarayonda O‘tkir Hoshimov, Odil Yoqubov kabi adiblar qatorida Pirimqul Qodirovning ham ijodiy merosi alohida o‘rin egallaydi. U o‘z asarlarida tarixiy shaxslar hayotini tasvirlar ekan, badiiy to‘qima va tarixiy haqiqatni uyg‘unlashtira bildi. Ayniqsa, yozuvchining “Yulduzli tunlar” romani Zahiriddin Muhammad Bobur shaxsiyatining murakkab qirralarini, uning siyosiy, ijtimoiy va shaxsiy hayotida yuzaga kelgan keskin ziddiyatlarni ko‘rsatib berishi bilan alohida qadrlanadi.

Romanda konflikt bir necha darajada kuzatiladi:

Ichki konflikt — Boburning shaxsiy kechinmalari, ideal va hayotiy imkoniyatlari, orzu va haqiqat o‘rtasidagi tafovutlar orqali ifodalanadi.

Tashqi konflikt — siyosiy kurashlar, hukmdorlar o‘rtasidagi nizolar, davlat va taxt uchun bo‘lgan janglar orqali tasvirlanadi.

Madaniy-ma’naviy konflikt — shoir va hukmdor sifatidagi Boburning ikki qirrali faoliyati, uning o‘z xalqiga va zamonasiga munosabati orqali ochiladi.

Shu jihatdan “Yulduzli tunlar” faqat tarixiy voqealarni qayta hikoya qiluvchi roman emas, balki murakkab dramatik asosga ega adabiy hodisadir. Adib voqealarni konflikt markaziga olib chiqib, o‘quvchini o‘tmish bilan bugun o‘rtasida ma’naviy muloqotga chorlaydi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, hozirgi kunda o‘zbek adabiyotshunosligida Pirimqul

Qodirov ijodi, uning tarixiy romanlari va ularning badiiy xususiyatlari haqida ko‘plab tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan, CyberLeninka platformasida chop etilgan “Pirimqul Qodirovning ‘Yulduzli tunlar’ asaridagi qahramon obrazlar tavsifi” nomli maqolada obrazlar tahlili asosida konfliktning shakllanishi yoritib berilgan . Shuningdek, “Roman janri va epik tafakkur (O. Yoqubov va P. Qodirov tarixiy romanlari misolida)” nomli ilmiy maqolada tarixiy romanlarning o‘zbek adabiyotidagi o‘rni va badiiy xususiyatlari tahlil qilingan .

Maqolaning maqsadi — Pirimqul Qodirovning tarixiy romanlarida, xususan “Yulduzli tunlar” asarida konflikt yaratish mahoratini ochib berish, uning badiiy uslubini adabiy nazariya nuqtayi nazaridan o‘rganishdir. Shu orqali adibning ijodiy merosida konfliktning qanday dramatik vosita sifatida ishlatilganini va bu orqali o‘zbek adabiy tafakkurida tarixiy roman janrining boyitilganini ko‘rsatish ko‘zda tutiladi.

Adabiyotshunoslikda konflikt tushunchasi markaziy tushunchalardan biri sanaladi. Chunki har qanday epik yoki dramatik asar voqealar rivojini, syujet dinamikasini aynan qarama-qarshiliklar orqali ifodalaydi. Konflikt bo‘lmagan badiiy matn voqealar zanjirining sodda bayoni darajasida qolib, dramatizm kuchini yo‘qotadi. Shu bois adabiyot nazariyasida konflikt “asar harakatini harakatlantiruvchi mexanizm” sifatida talqin qilinadi .

So‘zning o‘zagi lotincha conflictus so‘zidan olingan bo‘lib, “to‘qnashuv, qarama-qarshilik” ma’nolarini anglatadi. Adabiy jarayonda esa konflikt ikki asosiy qatlamda namoyon bo‘ladi:

Tashqi konflikt — qahramonning jamiyat, ijtimoiy muhit, tarixiy voqealar yoki boshqa obrazlar bilan bo‘lgan to‘qnashuvi. Masalan, hukmdorlar o‘rtasidagi siyosiy kurashlar, xalq va zolim o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar.

Ichki konflikt — obrazning o‘z qalbi, orzu-intilishlari, vijdoni va imkoniyatlari o‘rtasidagi ziddiyat. Bunday qarama-qarshiliklarda shaxsning ruhiy olami, ichki iztiroblari yorqin namoyon bo‘ladi.

Ba’zi adabiyotshunoslar, jumladan, N. Skatov va Yu. Borevlar konfliktni yanada chuqurroq tasnif qilib, uni ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-psixologik va falsafiy-ma’naviy toifalarga ajratadilar . Bu tasnif shuni ko‘rsatadiki, konflikt nafaqat voqealar rivojining tashqi harakatlantiruvchi kuchi, balki asarning g‘oyaviy-badiiy mohiyatini ochib beruvchi markaziy vosita hamdir.

Adabiy asarda konflikt uch asosiy vazifani bajaradi:

Syujetni rivojlantirish: qahramonlarning qarama-qarshi intilishlari voqealarni dramatik bosqichma-bosqich kuchaytiradi.

Obrazlarni ochish: xarakter faqat tinch sharoitda emas, balki ziddiyatlar jarayonida to‘la ochiladi. Masalan, qahramonning qat’iyati, vijdoni, irodasi aynan konflikt paytida yaqqol ko‘rinadi.

G‘oyaviy yukni ifodalash: yozuvchi konflikt orqali jamiyat muammolarini, tarixiy voqealarni yoki shaxsiy kechinmalarni umumlashma darajasiga ko‘taradi.

Rus adabiyotshunosi V. G. Belinskiy shunday deydi: “San’at mohiyati — bu xarakterlar va ularni o‘rab turgan sharoitlarning ziddiyatidan kelib chiqadigan dramatizmdir” . Demak, badiiy asarda konflikt inson va jamiyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni ko‘rsatishda eng asosiy vositadir.

Tarixiy roman janrida konfliktning ahamiyati yanada ortadi. Chunki tarixiy voqealar o‘zining murakkabligi, siyosiy kurashlari va insoniy fojialari bilan boy. Yozuvchi tarixiy faktni faqat qayta hikoya qilmaydi, balki uni dramatik asosga ega badiiy hodisaga aylantiradi. Shu jarayonda konflikt tarixiy shaxslarning xarakterini, ularning shaxsiy hayoti va davlat manfaatlari o‘rtasidagi qarama-qarshiliklarni yoritadi.

O‘zbek adabiyotida XX asrning ikkinchi yarmida yaratilgan tarixiy romanlarda (Odil Yoqubov, Pirimqul Qodirov, Mirmuhsin asarlarida) konfliktning badiiy talqini yuqori darajaga ko‘tarildi. Ayniqsa, Qodirovning romanlari shaxsiy va ijtimoiy konfliktlarning uyg‘un ifodasi, dramatik voqealar orqali tarixiy tafakkurni zamonaviy o‘quvchiga yaqinlashtirishi bilan ajralib turadi.

Shunday qilib, konflikt adabiyot nazariyasida syujetning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida, tarixiy romanlarda esa tarixiy haqiqat va badiiy to‘qimaning uzviy uyg‘unligini

ta’minlovchi vosita sifatida baholanadi. Keyingi bo‘limlarda biz Pirimqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” romanida aynan shu nazariy asos qanday badiiy talqin topganini ko‘rib chiqamiz.

Pirimqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” romanida konfliktlar ko‘p qatlamli va serqirra tarzda tasvirlanadi. Asarda Boburning ichki dunyosi, shaxsiy kechinmalari, ijtimoiy-siyosiy kurashlari, oilaviy munosabatlari hamda ma’naviy-axloqiy tanlovlari o‘zaro chirmashib ketgan holda ko‘rsatiladi. Ichki konflikt Boburning shaxsiy iztiroblarida yaqqol namoyon bo‘ladi. U yoshlik chog‘idan saltanat taxti uchun kurashishga majbur bo‘ladi, biroq qalbi she’riyatga, go‘zallikka, ijodga intiladi. Uning orzu va intilishlari siyosiy majburiyatlar bilan to‘qnashib, kuchli ruhiy iztiroblarni yuzaga keltiradi. Sevgi va oilaviy munosabatlaridagi qiyinchiliklar ham ichki ziddiyatlarning muhim manbai sifatida tasvirlanadi. Xotinlari va farzandlariga mehr qo‘ygan hukmdorning siyosiy mas’uliyatlari uni ko‘p bora insoniy tuyg‘ularini qurbon qilishga majbur etadi .

Tashqi konflikt esa romanning tarixiy va siyosiy zaminida rivojlanadi. Temuriylar sulolasi davrida taxt uchun kurash, og‘a-ini va qarindoshlar o‘rtasidagi intriqalar, shayboniylar bilan olib borilgan qonli janglar dramatik ruhda ifodalanadi. Bobur o‘z yurtini himoya qilish, saltanatni birlashtirish, tashqi bosqinchilarga qarshi turishda ko‘plab mashaqqatlarni boshdan kechiradi. Xalqning azob-uqubatlari, adolatsiz beklar zulmi ham roman sahnalarida o‘z aksini topadi va voqealarning ijtimoiy mazmunini yanada kuchaytiradi .

Shaxslararo, ya’ni oilaviy konfliktlar ham Bobur hayotining ajralmas qismi sifatida berilgan. Uning xotinlari orasidagi rashk, siyosiy manfaatlar va shaxsiy tuyg‘ular bilan bog‘liq nizolar hukmdorning hayotini yanada mushkullashtiradi. Onasi va farzandlari bilan bo‘lgan mehr-muhabbat, yaqinlarini yo‘qotish fojiasi ham Boburning ruhiy kechinmalarini chuqurlashtiradi. Shu orqali adib hukmdorni oddiy insoniy hislar bilan yashaydigan shaxs sifatida ko‘rsatadi. Roman davomida axloqiy-ma’naviy konflikt ham markaziy o‘rin egallaydi. Bobur adolatli hukmdor bo‘lishga, xalqini zulmdan qutqarishga intiladi. Biroq ko‘p hollarda siyosiy vaziyat uni shafqatsiz qarorlar qabul qilishga majbur qiladi. Vijdon, oilaviy mehr va davlat manfaatlari o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar asarda dramatik kuch bilan tasvirlanadi .

Barcha konfliktlar asarning dramatik cho‘qqilarini belgilaydi. Taxt uchun kurash, xiyonatlar, shaxsiy yo‘qotishlar va ma’naviy iztiroblar voqealarning keskinligini oshiradi, syujetni hayajonli qiladi. Shu bilan birga, bu konfliktlar obrazlarning murakkabligini ochadi, tarixiy voqealarga badiiy teranlik bag‘ishlaydi. “Yulduzli tunlar” romanida konfliktlar nafaqat syujet rivojiga xizmat qiladi, balki o‘quvchini insoniy tuyg‘ular, axloqiy tanlovlar va vatanparvarlik ruhiyati haqida chuqur o‘ylashga undaydi.

Pirimqul Qodirov ijodi, xususan, “Yulduzli tunlar” romani o‘zbek tarixiy nasrida o‘ziga xos yutuq sifatida alohida o‘rin egallaydi. Muallif tarixiy haqiqat va badiiy to‘qimaning uyg‘unligini ta’minlagan holda, obrazlar xarakterini ochishda ham, voqealar rivojida ham konfliktlarni asosiy badiiy vosita sifatida qo‘llagan. Romanda Mirzo Ulug‘bek shaxsiyati, uning ilmiy izlanishlari va davr siyosiy kurashlari fonida vujudga kelgan ziddiyatlar o‘quvchida chuqur mushohada uyg‘otadi.

Asar qahramonlari o‘rtasidagi ideologik va ma’naviy qarama-qarshiliklar, otaning o‘g‘il bilan, ilmning jaholat bilan, adolatning zolimlik bilan kurashi asarda mahorat bilan yoritilgan. Bu esa Pirimqul Qodirovning konflikt yaratish san’atini yuqori darajada egallaganini ko‘rsatadi. Romanning badiiy qimmati, avvalo, tarixiy voqealarning o‘quvchi qalbiga ta’sirchan yetib borishi, milliy o‘zlik va tarixiy xotira shakllanishida tutgan o‘rni bilan belgilanadi.

Shunday qilib, “Yulduzli tunlar” Pirimqul Qodirov ijodida nafaqat tarixiy haqiqatni yoritish, balki badiiy konflikt orqali insoniy fazilatlar, milliy qadriyatlar va ma’rifatparvarlik g‘oyalarini keng yoritishga xizmat qiluvchi nodir asarlardan biridir. Shu jihati bilan u o‘zbek adabiyotining eng sara tarixiy romanlari qatorida munosib o‘rin egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Saidova D. Pirimqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” asaridagi qahramon obrazlar tavsifi.

— Cyberleninka. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/pirimqul-qodirovning-yulduzli-tunlar-asaridagi-qahramon-obrazlar-tavsifi

G‘aniyeva Z. Roman janri va epik tafakkur (O. Yoqubov va P. Qodirov tarixiy romanlari misolida). — Arxiv.uz. – 18-21 b. URL: https://arxiv.uz/uz/documents/diplom-ishlar/adabiyot/roman-janri-va-epik-tafakkur-o-yoqubov-va-p-qodirov-tarixiy-romanlari-misolida

Karimova R. Badiiy asarda konflikt va dramatizm masalalari. — Arxiv.uz. URL: https://arxiv.uz/uz/documents/adabiyot/badiiy-asarda-konflikt-va-dramatizm-masalalari

Borev Yu. Estetika. — Moskva: Iskusstvo, 1988. (erkin elektron manba: lit-classic.ru)

Белинский В. Г. Литературные мечтания. — Moskva: Гослитиздат, 1955. URL: https://lit-classic.ru/index.php?book=4574&page=15

Ziyayeva M. O‘zbek tarixiy romanlarida Bobur obrazi talqini. — “Fan va turmush” jurnali, 2019. (erkin elektron variant: https://ziyouz.uz)

Karimova R. Badiiy asarda konflikt va dramatizm masalalari. — Arxiv.uz. URL: https://arxiv.uz/uz/documents/adabiyot/badiiy-asarda-konflikt-va-dramatizm-masalalari

Qodirov P. Tarixiy roman haqida mulohazalar. — “O‘zAS” maqolalari to‘plami. URL: https://ziyouz.uz/ozbek-yozuvchilari/pirimqul-qodirov

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA NUTQ MADANIYATINI RIVOJLANTIRISH

Xodiyeva Zulfiya O’ktamovna
Nizomiy nomidagi pedagogika universiteti dotsenti, Phd

Osiyo Xalqaro Universiteti magistranti
Muxammedova Malika Avazovna

ANNOTATSIYA. Maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida nutq madaniyatini shakllantirish va rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari hamda pedagogik yondashuvlari yoritilgan. Nutq madaniyati bolaning muloqotga kirishish qobiliyati, fikrni to‘g‘ri va ravon ifoda etish, shuningdek, madaniyatli muomala yuritish asoslarini o‘zlashtirishida muhim o‘rin tutadi. Tadqiqotda og‘zaki va yozma nutqni rivojlantirish usullari, interfaol metodlar, o‘yin texnologiyalari va axborot vositalarining roli keng tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: nutq madaniyati, boshlang‘ich ta’lim, og‘zaki nutq, yozma nutq, muloqot, o‘yin texnologiyalari, metodika.

АННОТАЦИЯ. В данной статье раскрываются основные принципы формирования речевой культуры у учеников начальных классов, а также методические подходы и современные технологии, способствующие эффективному развитию речевой деятельности. В процессе формирования речевой культуры важное место занимает развитие устной и письменной речи, навыков общения и коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: речевая культура, начальные классы, устная речь, письменная речь, культура общения, коммуникативная компетенция, образовательные технологии, игровые методы, детская речь

ANNOTATION. This article discusses the fundamental principles of developing speech culture among primary school students, with a focus on methodological approaches and the effective use of modern technologies. Special attention is given to the development of both oral and written speech, communicative skills, and the formation of proper speech etiquette.

Keywords: speech culture, primary school, oral speech, written speech, communication skills, communicative competence, educational technologies, game-based methods, children’s speech.

Ta’lim jarayonining eng muhim bosqichlaridan biri bu — boshlang‘ich ta’lim davridir. Aynan shu bosqichda o‘quvchining shaxsiyati, tafakkuri, til madaniyati, ijtimoiy faolligi va axloqiy qarashlari shakllanadi. Boshlang‘ich ta’limda bolalarda nutq madaniyatini shakllantirish muhim didaktik va pedagogik vazifa bo‘lib, u nafaqat til darslari, balki barcha fanlar orqali amalga oshiriladi. Chunki nutq madaniyati – bu bolada muloqot qilish, fikr bildirish, tushunish va o‘z fikrini odob doirasida bayon etish qobiliyatidir.

Nutq madaniyati tushunchasi keng ma’noga ega bo‘lib, u og‘zaki va yozma nutqning grammatik, fonetik, uslubiy, etik va estetik me’yorlarga muvofiq shakllanishini anglatadi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisida ushbu jihatlarni shakllantirish uchun pedagogik faoliyatda maxsus metodik yondashuv va samarali vositalar talab etiladi. Jumladan, o‘yin texnologiyalari, rolli mashg‘ulotlar, guruhli topshiriqlar, interfaol metodlar va zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalari bu borada muhim rol o‘ynaydi. Bola nutqining rivoji nafaqat til darslariga, balki oiladagi tarbiya, muhit, o‘qituvchi bilan muloqot va tengdoshlar bilan bo‘ladigan ijtimoiy aloqalarga ham chambarchas bog‘liq. Shu sababli, o‘qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki muloqot madaniyatining namunasi sifatida faoliyat yuritishi zarur.

Bugungi globallashuv sharoitida o‘quvchining nutqi orqali uning tafakkuri, madaniyati, axloqiy

qadriyatlari namoyon bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, boshlang‘ich bosqichdayoq to‘g‘ri nutq, mazmunli va mantiqli ifoda, madaniy muomala kabi ko‘nikmalarni shakllantirish kelajakda jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va ma’naviy rivojiga bevosita ta’sir etadi. Shuningdek, davlat ta’lim standartlarida ham boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Bu esa nutq madaniyatini rivojlantirishni zamonaviy ta’limning ajralmas tarkibiy qismiga aylantiradi.

Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutq madaniyatini shakllantirishga oid nazariy va amaliy jihatlar, o‘qituvchi faoliyatida qo‘llaniladigan metodik yondashuvlar, shuningdek, innovatsion texnologiyalar orqali bu jarayonni samarali tashkil etish yo‘llari yoritiladi.

Nutq madaniyati — bu insonning o‘z fikrini grammatik, fonetik, stilistik va axloqiy me’yorlarga mos ravishda anig‘, ravon, lo‘nda va madaniyatli tarzda ifoda eta olish qobiliyatidir. Bu atama shunchaki grammatik to‘g‘rilik bilan cheklanib qolmaydi, balki nutqning mazmuni, ohangi, talaffuzi, uslubi va muloqotdagi odob me’yorlari bilan uyg‘unlashgan bo‘lishini nazarda tutadi.

Nutq madaniyatini quyidagi yo‘nalishlar orqali kengroq tushunish mumkin:

1. Mazmun – fikrning aniqligi va mantiqliligi. Nutq mazmunli bo‘lishi uchun fikr izchil, asosli va mavzuga doir bo‘lishi kerak. O‘quvchining aytgan gapi eshituvchiga ochiq va tushunarli bo‘lishi, muhim g‘oyani aniq etkazishi lozim.

2. Grammatik to‘g‘rilik. Nutqda so‘zlar to‘g‘ri qo‘llanishi, gaplar grammatik qoidalarga muvofiq tuzilishi kerak. Ayniqsa, boshlang‘ich sinfda bu ko‘nikma asosiy til o‘rganish bosqichi sifatida shakllanadi.

3. Talaffuz va ohang. So‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilish va ohangni vaziyatga mos tanlash madaniyatli nutqning muhim qismlaridan biridir. Bola so‘zlarni buzmay talaffuz qilsa, bu uning eshitish madaniyati va fonetik bilim darajasini bildiradi.

4. Uslubiy moslik. Nutq vaziyatga mos uslubda bo‘lishi lozim. Masalan, rasmiy, norasmiy, ilmiy, badiiy yoki og‘zaki uslublarning to‘g‘ri tanlanishi va qo‘llanilishi. Bolaning har qanday vaziyatda qanday gapirish kerakligini bilishi — bu uslubiy savodxonlikdir.

5. Muomala etikasiga rioya qilish. Tinglovchiga hurmat ko‘rsatish, begona so‘zlar va nomaqbul ifodalardan saqlanish, suhbatdosh fikriga quloq tutish va javobni odob bilan bayon qilish — nutq madaniyatining axloqiy poydevoridir.

Boshlang‘ich sinf davrida bolalarning nutqiy faoliyati hali shakllanish bosqichida bo‘ladi. Ular so‘z boyligini kengaytirish, gap tuzish, to‘g‘ri talaffuz qilish, fikrni izchil ifoda etish kabi ko‘nikmalarni asta-sekin egallab boradilar. Bu esa, o‘z navbatida, o‘qituvchining pedagogik yondashuvi, tilga bo‘lgan munosabati va uslubiy mahoratiga bevosita bog‘liq.

Misol uchun, dars jarayonida o‘qituvchining o‘zi madaniyatli, aniqlik va mazmunli nutq namunasini ko‘rsata olsa, o‘quvchilar ham unga ergashadi. O‘qituvchi:

har bir yangi so‘zni to‘g‘ri talaffuz bilan tushuntirsa,

bolalarga o‘z fikrlarini bayon qilishga imkon bersa,

o‘yin, suhbat, hikoya, dialog kabi shakllarda ishlasa,

nutqdagi xatolarni muloyimlik bilan to‘g‘rilab borsa, bu bolalarning nutq madaniyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Yondashuv	Ta'rif
Interfaol metodlar	Munozara, savol-javob, guruhlarda ishlash orqali faol fikrlashni shakllantirish.
O‘yin texnologiyalari	Rolli o‘yinlar, so‘z boyligini oshiruvchi o‘yinlar orqali nutq faoliyatini faollashtirish.
Drill-metodlar	Tovushlarni to‘g‘ri talaffuz qilish, fonetik mashqlar orqali aniq nutqga o‘rgatish.
Ko‘rgazmali vositalar	Rasmlar, kartochkalar, animatsiyalar yordamida so‘z boyligini oshirish.

Boshlang‘ich ta’lim davri — bu bolaning nutqiy, aqliy va ijtimoiy kompetensiyalari shakllanadigan eng muhim bosqichdir. Aynan shu davrda o‘quvchi so‘z bilan fikr bildiradi, muloqot qiladi, savol beradi va javob oladi. Bu jarayonning markazida esa o‘qituvchi turadi. O‘qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki nutqiy faoliyatni boshqaruvchi, modellashtiruvchi va yo‘naltiruvchi asosiy shaxs sifatida maydonga chiqadi.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining nutq madaniyatini rivojlantirishdagi vazifalari quyidagi asosiy yo‘nalishlarda ko‘rinadi:

1. Nutqiy namuna ko‘rsatuvchi shaxs. O‘quvchi uchun o‘qituvchi — bu birinchi til namunasidir. U qanday gapirsa, o‘quvchilar shunday gapirishga intiladi. Shu bois, o‘qituvchi o‘z nutqini:

grammatik jihatdan to‘g‘ri,
aniq va ravon,
madaniyatli,
ohangdor va talaffuzi to‘g‘ri tarzda qurishi zarur. O‘qituvchining har bir gapida, savolida, tushuntirishida nutqiy madaniyat aks etishi kerak.

2. Faollashtiruvchi va rag‘batlantiruvchi. O‘quvchining nutqini rivojlantirishda eng muhim jihatlardan biri — uni faol gapirishga, fikrlashga, mulohaza yuritishga undashdir. O‘qituvchi har bir bolaga:

fikrini erkin ifoda qilish imkonini berishi,
noto‘g‘ri gapirganda muloyimlik bilan tuzatishi,
to‘g‘ri javoblar uchun rag‘bat (maqtov, baho, ishora) berishi kerak.

Bu esa bolaning o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlab, nutqiy faolligini oshiradi.

3. Metodik tashkilotchi. Nutq madaniyatini rivojlantirish rejasiz bo‘lmaydi. O‘qituvchi har bir darsda:

yangi so‘zlar bilan ishlash,
matn tuzish va qayta hikoyalash,
savol-javob mashqlari,
rolli o‘yinlar,
dialog tuzish kabi usullarni metodik asosda yo‘lga qo‘yishi lozim. Bu faoliyatlar turli yoshdagi bolalar psixologiyasiga mos bo‘lishi zarur.

4. Ijtimoiy-psixologik rahbar. Bola nutqi ko‘pincha psixologik omillarga bog‘liq bo‘ladi. O‘qituvchi shuni inobatga olib:

tortinchoq bolani muloyimlik bilan faol suhbatga jalb qilishi,

haddan tashqari faol bolani muloqot odobiga o‘rgatishi,

sinfda sog‘lom nutqiy muhit yaratishi zarur. Chunki ijobiy ijtimoiy muhit nutq faolligining eng muhim omillaridan biridir.

Bugungi ta’lim sohasida o‘qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki kommunikator, innovator, texnolog, muhit yaratuvchi va shaxs tarbiyachisi sifatida namoyon bo‘lmoqda. U quyidagilarni bajarishi zarur:

raqamli vositalar (taqdimot, audio-matnlar, interaktiv doska) orqali nutqni boyitish,

multimodal darslar orqali o‘quvchining ko‘rish, eshitish va ifodalash kompetensiyalarini uyg‘unlashtirish,

individual yondashuv orqali har bir bolaning nutqiy rivojlanish darajasini aniqlab, mos uslubda ish yuritish.

O‘qituvchining nutqi — bu uning pedagogik madaniyatining ko‘zgusidir. Agar o‘qituvchining nutqi:

muloyim,

lo‘nda,

to‘g‘ri urg‘u va ohangga ega,

bolani tinglay oladigan bo‘lsa, u holda bolalar undan madaniyatli muloqot, to‘g‘ri talaffuz va nutqiy intizomni o‘rganadi.

Zamonaviy ta’lim texnologiyalari o‘quv jarayonining barcha bosqichlarida, jumladan, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida nutq madaniyatini rivojlantirish yo‘lida ham samarali vosita bo‘lib xizmat qilmoqda. Bugungi kunda o‘qituvchilar ilg‘or pedagogik texnologiyalar, axborot-kommunikatsiya vositalari va raqamli resurslardan foydalanish orqali o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutq ko‘nikmalarini faol shakllantirmoqda.

Nutq madaniyatini rivojlantirishda foydalaniladigan texnologiyalar quyidagi afzalliklarni beradi:

Ko‘rgazmalilik – audiovizual vositalar orqali bolalarning e’tibori jalb qilinadi, eshitish va ko‘rish orqali nutqiy sezuvchanlik ortadi;

Faollik va ishtirokchanlik – interaktiv metodlar orqali o‘quvchi darsda faol qatnashadi, bu esa nutqiy faollikni oshiradi;

Individual yondashuv – texnologiyalar har bir bola uchun alohida topshiriqlar, tezlik, matn yoki mashqlarni tanlash imkonini beradi;

Qiziqarli va motivatsion – raqamli o‘yinlar, videodarslar va animatsiyalar orqali o‘quvchining o‘rganishga bo‘lgan qiziqishi ortadi;

Tinglab tushunish va takrorlash imkoniyati – video yoki audio matnlar orqali nutqni eshitib, tahlil qilish va qayta ishlash imkoniyati yaratiladi.

Quyida boshlang‘ich sinfda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan samarali texnologiyalarning ayrim turlari keltirilgan:

1. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT)

Audio matnlar: to‘g‘ri talaffuz, urg‘u va ohangni shakllantirish uchun foydalaniladi;

Video darslar: og‘zaki nutq namunalarini vizual ko‘rinishda taqdim etadi;

Interaktiv taqdimotlar: mavzuni tushunishga va faol muloqotga rag‘batlantiradi;

Multimedia lug‘atlar: yangi so‘zlar talaffuzi va ma’nosini vizual va eshitish orqali o‘rgatadi.

2. O‘yinli texnologiyalar

So‘z topish o‘yinlari, “so‘z zanjiri”, “kim tez gapiradi?”, “rolga kirish” kabi faoliyatlar bolalarda so‘z boyligi va erkin fikr bildirish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

3. Kommunikativ texnologiyalar

Dialoglar, rolli o‘yinlar, intervyu mashqlari, “fikr bildir” yoki “bahs yurit” kabi usullar bolani erkin muloqot qilishga undaydi.

4. Konstruktiv texnologiyalar

“Matn tuzish”, “hikoya yozish”, “gapni davom ettir”, “sahnalashtirish” kabi usullar orqali

yozma nutq, mantiqiy tafakkur va ifoda madaniyati rivojlanadi.

Hozirgi kunda bir qator raqamli platformalar boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun nutq rivojlantirishga qaratilgan topshiriqlar, interaktiv matnlar, savol-javob testlari va bolalar uchun mo‘ljallangan audio/video materiallarni taklif etmoqda. Masalan:

LearningApps, Kahoot, Quizlet – so‘z boyligini oshirishda;

StoryJumper, Book Creator – yozma nutq va ijodiy fikrlashni rivojlantirishda;

YouTube Kids, British Council Kids – eshitish va talaffuz ko‘nikmalarini mustahkamlashda qo‘llaniladi.

Texnologiyalarning samaradorligi ko‘p jihatdan o‘qituvchining raqamli kompetentligiga bog‘liq. O‘qituvchi:

texnologiyalarni maqsadga muvofiq tanlashi,
dars mazmuniga moslashtirishi,
o‘quvchi yosh xususiyatini inobatga olgan holda ishlatishi,
texnologiyalarning tarbiyaviy jihatiga e’tibor qaratishi zarur.

Nutq madaniyatini rivojlantirishda zamonaviy texnologiyalar — bu samarali vosita va zaruriy pedagogik resursdir. Ular bolalarning tilga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, muloqot ko‘nikmalarini mustahkamlaydi, mustaqil fikr bildirishga rag‘batlantiradi. Eng muhimi, texnologiyalar orqali o‘qituvchi har bir o‘quvchining individual rivojlanish sur’atiga mos yondashuvni amalga oshira oladi. Shunday ekan, texnologiyalarni nutq madaniyatini rivojlantirishda to‘g‘ri, maqsadli va tizimli qo‘llash bugungi pedagogning ustuvor vazifalaridan biridir.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida nutq madaniyatini rivojlantirish — bu ularning kelajakdagi shaxsiy va ijtimoiy muvaffaqiyati uchun mustahkam poydevor yaratishdir. Bu jarayonni muvaffaqiyatli tashkil qilish uchun quyidagilar zarur:

O‘yin va interfaol metodlarga tayangan darslarni tashkil etish;
O‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish;
O‘qituvchining nutqiy namunadorligini ta’minlash;
Raqamli va ko‘rgazmali vositalarni faol qo‘llash;
Til madaniyati va milliy qadriyatlarni uyg‘unlashtirish.

Nutq madaniyati bolaning hayotida faqat o‘qish bilan cheklanmaydi — bu uning butun ijtimoiy hayotidagi muloqot va o‘z ifodasining poydevoridir. Shu bois, boshlang‘ich ta’limda bu masalaga alohida e’tibor qaratish dolzarb hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Rasulova, Z. (2021). Nutq madaniyati va boshlang‘ich sinf o‘quvchilari. – Toshkent: Ilm Ziyo.

Egamberdiyeva, S. (2020). Boshlang‘ich ta’limda nutqni rivojlantirish texnologiyalari. // Ta’limda innovatsiyalar, №3, B. 22–27.

Sharipova, N. (2019). Nutq madaniyatining psixopedagogik asoslari. // Pedagogika va psixologiya, №2.

Vygotsky, L.S. (1986). Thought and Language. – Cambridge: MIT Press.

Nurullayeva, G. (2023). O‘quvchilarda og‘zaki nutqni rivojlantirish metodikasi. // Boshlang‘ich ta’lim, №1, B. 30–35.

YUQORI SINF O‘QUVCHILARIDA INGLIZ TILINI O‘RGANISHGA MOTIVATSIYA BERISH MASALALARI

Xodiyeva Zulfiya O’ktamovna,
Nizomiy nomidagi pedagogika universiteti dotsenti, Phd
Osiyo Xalqaro Universiteti magistranti
Tursunova Elianora Taxirovna

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada yuqori sinf o‘quvchilarida ingliz tilini o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyani shakllantirish va rivojlantirish masalalari yoritilgan. Til o‘rganishdagi motivatsiyaning psixologik va pedagogik jihatlari tahlil qilinib, o‘quvchilarda ichki va tashqi motivatsiyani uyg‘otishga xizmat qiluvchi samarali metodlar ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, zamonaviy texnologiyalar, kommunikativ yondashuv, rag‘batlantirish va individual yondashuv asosida motivatsiyani kuchaytirishning amaliy yo‘llari taklif etilgan.

Kalit so‘zlar: motivatsiya, ingliz tili, yuqori sinf, ta’lim jarayoni, metodika, psixologik omillar, kommunikativ yondashuv

АННОТАЦИЯ. В статье рассматриваются вопросы формирования и развития мотивации к изучению английского языка у учащихся старших классов. Анализируются психологические и педагогические аспекты мотивации, а также эффективные методы, способствующие пробуждению как внешней, так и внутренней мотивации у школьников. Особое внимание уделяется использованию современных технологий, коммуникативного подхода и индивидуального подхода в обучении.

Ключевые слова: мотивация, английский язык, старшие классы, учебный процесс, методика, психологические факторы, коммуникативный подход

ANNOTATION. This article explores the issues of forming and developing motivation to learn English among high school students. It analyzes the psychological and pedagogical aspects of motivation and examines effective strategies for stimulating both intrinsic and extrinsic motivation in learners. The paper emphasizes the role of modern technologies, communicative approaches, and individualized instruction in enhancing students’ interest and engagement in learning English.

Keywords: motivation, English language, high school, educational process, methodology, psychological factors, communicative approach

Zamonaviy global jamiyatda ingliz tilini bilish — shaxsiy, kasbiy va ilmiy muvaffaqiyat uchun muhim omillardan biridir. Shu boisdan ingliz tilini o‘rgatish jarayoni nafaqat bilim berish, balki motivatsiyani shakllantirish orqali o‘quvchini tilga bo‘lgan ichki qiziqishini uyg‘otish vazifasini ham o‘z ichiga oladi. Ayniqsa, yuqori sinf o‘quvchilari (9–11-sinflar) uchun bu bosqichda to‘g‘ri yondashuv ularning keyingi ta’lim yo‘nalishlarini belgilashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Motivatsiya - bu odamlarni muayyan xatti-harakatni boshlash, davom ettirish yoki to’xtatishga majbur qiladigan kuch yoki sababdir. Aslida, bu maqsadga yo’naltirilgan xatti-harakatni boshqaradigan va istaklar, e’tiqodlar va ehtiyojlarni o’z ichiga olgan psixologik kuchdir. Motivatsiya asosan ichki ({\link: intrinsic motivation}) yoki tashqi ({\link: extrinsic motivation}) bo‘lib, ichki motivatsiya shaxsning ichidan kelib chiqadi, tashqi motivatsiya esa tashqi omillar (mukofot yoki jazo kabi) tomonidan qo‘zg‘atiladi.

Motivatsiya — bu harakatga undovchi «motiv» (ehtiyoj, istak, undov) dan kelib chiqqan holda, maqsadi sari harakatlanish jarayonidir. U odamlar va hayvonlarning ma’lum bir xatti-harakatni boshlash, davom ettirish yoki to‘xtatish sababini bildiradi. Motivatsiyani ta’minlovchi ruhiy holatlar turli xil bo‘lishi mumkin, masalan, istak, maqsadga erishish e’tiqodi, yoki harakatni boshqaruvchi ichki kuchlar.

Motivatsiya — bu inson faoliyatini harakatga keltiruvchi ichki kuchdir. Psixologiyada

motivatsiya ichki (intrinsik) va tashqi (ekstrinsik) turlarga bo‘linadi:

Ichki motivatsiya – tilni o‘rganishga bo‘lgan shaxsiy qiziqish, o‘zini rivojlantirish istagi bilan bog‘liq.

Tashqi motivatsiya – imtihon topshirish, grant yutish, ota-onaning talabi, ish topish ehtiyoji kabi omillar bilan bog‘liq.

Yuqori sinf o‘quvchilarida ko‘pincha tashqi motivatsiya ustun bo‘ladi. Biroq ta’lim jarayonida ichki motivatsiyani shakllantirish muhimroq va barqarorroq natijaga olib keladi.

Motivatsiyaning murakkab va serqirraligini tadqiq etish, ko‘plab yondashuvlar orqali uning asl tabiati, tarkibini tushunish hamda atroflicha o‘rganish alohida tasniflarni talab etadi. Aynan shu sabab olimlar turli atamalardan foydalanganini va bir-biriga o‘xshamagan talqinlarini ko‘rish mumkin. Ishimizda ushbu nazariyaning asosi bo‘lgan motivatsiya va motivatsion tayyorlik aspektining konseptual asoslarini o‘rganish, tahil qilish, aniqlash hamda bugungi o‘zgaruvchan ta’lim muhitida o‘qituvchining uzluksiz kasbiy rivojlanishga motivsion tayyorligini ta’minlash maqsad qilindi Motivatsiyaning tub mohiyatini tasniflashda ehtiyoj, motiv, motivlashtirish hamda rag‘batlantirish kabi tushunchalarning mazmuniga to‘xtalish o‘rinlidir. Ehtiyoj – biror narsaga bo‘lgan talab; hojat, zarurat, zaruriyat, muhtojlik. Ehtiyojlar jismoniy, idrok etilgan va idrok etilmagan turlarga ajraladi. Jismoniy ehtiyojlar – bu ish o‘rni va yashash joyini o‘zgartirish ehtiyoji ko‘rinishida namoyon bo‘lsa, idrok etilgan ehtiyojlar – mavjud bizga yoqadigan narsalargacha siljish lozim. Idrok etilmagan ehtiyojlar ruhiy bo‘lib, bular – ichki rag‘batlardir. Umuman olganda, ehtiyojlar – bu shunday narsalarki, ular inson ichida (ichki dunyosida) paydo bo‘ladi va o‘rnashadi, har xil insonlar uchun etarli darajada umumiy hamda har bir insonda o‘z vaqtida ma’lum ko‘rinishda individual paydo bo‘la oladi. Maqsadning ehtiyoj darajasiga chiqishi motivning kuchiga bog‘liq.

Yuqori sinf o‘quvchilari tilni o‘zlashtirishda quyidagi omillar motivatsiyaga kuchli ta’sir ko‘rsatadi:

Omil turi	**Ta’sir tavsifi**
O‘qituvchining roli	O‘qituvchining nutqi, uslubi, metodlari, rag‘batlantirishi o‘quvchini ilhomlantiradi.
O‘quv muhit	Do‘stona, qo‘llab-quvvatlovchi sinf muhiti motivatsiyani kuchaytiradi.
Mashg‘ulot mazmuni	Amaliy, hayotiy, interaktiv topshiriqlar o‘quvchini faol ishtirokga chorlaydi.
Texnologiyadan foydalanish	Audio, video, o‘yinlar, internet-resurslar orqali qiziqarli ta’lim muhitini yaratish.
Shaxsiy maqsadlar	IELTS, CEFR, grant, xorijiy ta’lim — aniq maqsadlar o‘quvchini undaydi.

Motivatsiya o‘quvchilarning tilni o‘rganishga bo‘lgan ishtiyoqini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Motivatsiyaning turli turlari mavjud, va har biri o‘ziga xos usullarda ishlatilishi mumkin. O‘quvchilarda motivatsiya yaratishda quyidagi turlarini ajratish mumkin:

1. Ichki motivatsiya: Bu motivatsiya turi o‘quvchining o‘z ichki ehtiyojlaridan, qiziqishlaridan kelib chiqadi. O‘quvchi ingliz tilini o‘rganishni o‘zining qiziqishi, yangi bilimlarga bo‘lgan intilish yoki o‘zini rivojlantirish maqsadida amalga oshiradi. Ichki motivatsiya ko‘proq mustahkam va uzoq muddatli bo‘lib, o‘quvchilarni muvaffaqiyatga erishtiradi.

2. Tashqi motivatsiya: O‘quvchi bu motivatsiya turi orqali tashqi mukofotlar yoki tanqidlardan qochish maqsadida o‘rganadi. Masalan, mukofot olish, yaxshi baholarni qo‘lga kiritish yoki boshqa ijtimoiy jazolardan qochish. Biroq, tashqi motivatsiya kamroq barqaror va vaqtinchalik bo‘lishi mumkin.

3. Samarali motivatsiya: Bu motivatsiya turi o‘quvchining o‘zining amaliy ehtiyojlaridan kelib chiqadi. Misol uchun, ish joyiga qabul qilinish yoki ilmiy darajaga ega bo‘lish uchun tilni o‘rganish.

Tilni o’zlashtirishning murakkab raqsida o’quvchini oldinga undaydigan kuchlar, ular o’zlashtirishga intilayotgan so’zlar kabi hayotiy ahamiyatga ega. Gardner va Lambert ushbu sohani chuqur o’rganishda motivatsiyani asosiy maqsad va o’quvchining sayohatiga yo’naltiruvchi kompas sifatida aniqladilar. Boshqa tomondan, munosabat o’quvchining qat’iy qat’iyatini - ular o’ylagan lingvistik ufqga erishish uchun qat’iy qarorni o’zida mujassam etadi. Bu tushunchalar birgalikda xorijiy tillarga sayohatni yorituvchi egizak dvigatellarni tashkil qiladi.

Ushbu doirada ular o’quvchining yo’lini shakllantiradigan ikki xil turtkini ajratib ko’rsatishdi. Birinchisi, integrativ motivatsiya sifatida tanilgan, bu tilga hayot kiritadigan madaniyat va odamlar bilan aloqa qilish uchun chuqur intilishdir. Bu shunchaki begona odam bo’lishdan ko’ra ko’proq bo’lishga intilish - idiomalarning nozik tomonlarini, talaffuz raqsi va jamiyatning ruhini aks ettiruvchi nutq ritmlarini chinakam tushunishga intilish. Haqiqiy muhitda bo’lganida, bu motivatsiya ko’pincha ravon gapirishga, urg’ularni taqlid qilishga va madaniy nuanslarni intuitiv osonlik bilan tushunishga tabiiy moyillikda namoyon bo’ladi.

Ikkinchi tur, ya’ni instrumental motivatsiya pragmatik intilishlar - yaxshi ish topish, imtihondan o’tish yoki gazetalar va raqamli ommaviy axborot vositalari orqali oqadigan ma’lumotlarga kirish kabi maqsadlar bilan boshqariladi. Bu til o’z-o’zidan maqsad emas, balki maqsad uchun vosita, vositadir. Ikkala motivatsiya ham o’quv jarayoniga ta’sir ko’rsatadigan bo’lsa-da, integrativ motivatsiya, ayniqsa, immersiv kontekstlarda chuqurroq lingvistik o’zlashtirishga olib keladi. U chinakam aloqa va madaniy tushunishni kuchaytiradi, shu bilan oddiy lug’at va grammatika o’zlikni jonli, nafas oladigan ifodaga aylantiradi. Aksincha, instrumental motivatsiya ko’pincha amaliy yutuqlarni tezlashtiradi, lekin uzoq muddatli lingvistik ravonlikni ta’minlaydigan chuqurlikka ega bo’lmasligi mumkin.

Quyida ingliz tili darslarida o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirishda samarali bo‘lgan ba’zi metodlar keltirilgan:

Kommunikativ yondashuv- bu usulning yetakchi yo’nalishi aloqa hisoblanadi. Talabalar o’zlarining til qobiliyatlari va ko’nikmalarini haqiqiy chet tillari bilan aloqa qilish sharoitlarida qo’llaydilar. Bunday imkoniyatlar tufayli o’quvchilar oldinroq olingan bilim va ko’nikmalardan foydalangan holda o’z fikrlarini chet tilida erkin bayon qilishlari mumkin . Kommunikativ yondashuv quyidagilar bilan tavsiflanadi:

Til o’rganish - bu muloqot qilishni o’rganish;

Til individual sinov va xatolar tufayli yaratiladi;

Kommunikativ kompetensiya - bu istalgan maqsad (til tizimidan samarali va to’g’ri foydalanish qobiliyati);

O’qituvchilar talabalarga til bilan ishlashga turtki beradigan tarzda yordam berishadi;

Til kontekstda o’qitiladi; Muloqotga urinishlar boshidanoq rag’batlantiriladi.

Differensial yondashuv- Differentsial yondashuvda ko’zda tutilgan asosiy maqsadlarda

ta’lim oluvchilarning fikrlashini rivojlantirishdan iborat bo’lib, uning asoslari quyidagilardan iborat :

- psixologik-pedagogik nuqtai nazardan – har bir ta’lim oluvchining moyilligini aniqlash, qiziqishlari va qobiliyatlarini rivojlantirish uchun optimal shart-sharoitlarni yaratish;

- didaktik nuqtai nazardan – ta’lim maqsadlari va vazifalarini amalga oshirish uchun differentsial ta’limning yangi metodik tizimini yaratish;

- ijtimoiy nuqtai nazardan – har bir insonning imkoniyatlaridan jamiyat taraqqiyotida samarali foydalanish uchun kasbiy, ijodiy, intellektual qobiliyatlarini shakllantirishga maqsadli ta’sir etish.

Differentsial yondashuvning o’ziga xos ijobiy jihatlari bilan birgalikda kamchiliklari ham mavjud bo’lib, ular quyidagilar hisoblanadi:

- mashg’ulotlar davomida past o’zlashtiruvchi ta’lim oluvchilar bilan ko’proq shug’ullanishga harakat qilish natijasida iqtidorli talabalarning fanga nisbatan qiziqishlari pasayishi mumkin;

- ta’lim oluvchilarning faqat qobiliyatlari va qiziqishlarining rivojlanish darajasiga ko’ra differentsiallash har doim ham kutilgan natijaga olib kelmasligi mumkin;

- ba’zan esa talabalarning past o’zlashtiruvchi guruhlarga o’tishi ularning o’ziga bo’lgan ishonchini susayishi hamda fanga nisbatan qiziqishining pasayishiga olib kelishi mumkin.

3. Raqamli resurslardan foydalanish – Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta’lim sohasidagi innovatsion yechimlar va yangi pedagogik yondashuvlarni amalga oshirishga imkon yaratadi. Raqamli resurslar yordamida o‘quv jarayonini individualizatsiya qilish, o‘qituvchi hamda o‘quvchi o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni kuchaytirish, shuningdek, ta’lim mazmunini yanada boyitish imkoniyatlari ham ko‘rib chiqiladi. Maqolada raqamli resurslarning ta’limdagi innovatsion roli, ularning ta’lim sifatini oshirishdagi ahamiyati va o‘qituvchilarning raqamli kompetentligini rivojlantirish masalalari ham o‘rganiladi .

4. Ijobiy baholash va rag‘bat – Doimiy konstruktiv fikr bildirish, kichik yutuqlarni e’tirof etish o‘quvchining ishtiyoqini oshiradi. Formativ baholashning eng foydali qismlaridan biri shundan iboratki, shakllantiruvchi baholashning yagona uslubi yo„q. Buning o„rniga mavjud bo„lgan yuzlab turli xil baholash usullari mavjud. Har bir o„qituvchi potentsial shakllantiruvchi baholashning chuqur repertuarini ishlab chiqishi mumkin. Bundan tashqari, o„qituvchilar shakllantiruvchi baholashni o„quvchilarining ehtiyojlariga moslashtirish va o„zgartirishlari mumkin. Bu juda muhim, chunki tafovut o„quvchilarni jalb qilishga yordam beradi va o„qituvchining o„rganilayotgan tushunchalarni to„g„ri baholashiga mos kelishini ta’minlaydi. Variantlarga ega bo„lish, shuningdek, o„quvchilar yil davomida ularning shaxsiy imtiyozlari yoki kuchli tomonlariga va zaif tomonlariga tabiiy ravishda mos keladigan baholashning turlarini ko„rishlariga yordam beradi.

4. Amaliy kuzatuv natijalari-10-sinf o‘quvchilari orasida o‘tkazilgan mini-so‘rov natijasida quyidagi holatlar kuzatildi:

65% o‘quvchi ingliz tilini faqat imtihon yoki ish uchun o‘rganishini bildirgan;

25% o‘quvchi madaniyat, kino, musiqalar orqali qiziqish bildirgan;

Faqat 10% o‘quvchi o‘z-o‘zidan, o‘zini rivojlantirish uchun til o‘rganishini aytgan.

Bu natijalar o‘quvchilarda ichki motivatsiya yetarli darajada shakllanmaganligini ko‘rsatadi.

Bugungi kunda ingliz tilini o‘rganish nafaqat ta’limning ajralmas qismi, balki zamonaviy jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishning muhim omili sifatida ham e’tirof etilmoqda. Ayniqsa, yuqori sinf o‘quvchilari uchun chet tilini o‘zlashtirish jarayoni ularning kelajakdagi kasbiy yo‘nalishi va shaxsiy rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq. Shu bois, ularni o‘rganishga undovchi, rag‘batlantiruvchi omillar — ya’ni motivatsiyani shakllantirish va uni uzluksiz qo‘llab-quvvatlash dolzarb vazifalardan biridir.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha:

Motivatsiyaning psixologik va pedagogik tabiati chuqur o‘rganilishi zarur bo‘lib, ayniqsa ichki (intrinsik) motivatsiya — o‘quvchining shaxsiy qiziqishlari, tilga bo‘lgan muhabbati va o‘z-

o‘zini rivojlantirish istagi asosiy natijadorlik omilidir.

Ingliz tilini o‘qitishda kommunikativ yondashuv, interaktiv metodlar, raqamli texnologiyalar, hamda differensial yondashuv o‘quvchilar motivatsiyasini kuchaytirishda samarali vositalar bo‘lib xizmat qiladi.

O‘qituvchining o‘z fani va o‘quvchilar bilan munosabatiga bo‘lgan yondashuvi — motivatsiyani shakllantirishda hal qiluvchi omillardan biridir.

Shuningdek, amaliy kuzatuvlar shuni ko‘rsatdiki, o‘quvchilar orasida ingliz tiliga nisbatan ijobiy munosabat mavjud bo‘lsa-da, ko‘plab holatlarda bu munosabat faqat tashqi omillar bilan bog‘liq bo‘lib, ichki ehtiyojni uyg‘otish uchun qo‘shimcha pedagogik yondashuvlar va o‘qituvchining mahorati muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. A.Yu.Bakirova Tabaqalashtirilgan ta’lim asosida o‘quvchilarning matematik tafakkurini rivojlantirish (akademik litseylar materiali asosida): referat. dis. ...kand. ped. Sci. – Toshkent, 2023. -174 b

2. Brown, H. D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching (5th ed.). New York: Pearson Education.

3. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. New York: Plenum.

4. Dornyei, Z. (2001). Motivational Strategies in the Language Classroom. Cambridge: Cambridge University Press.

5. Gardner, R. C., & Lambert, W. E. (1972). Attitudes and Motivation in Second-Language Learning. Rowley, MA: Newbury House.

6. Harmer, J. (2001). The Practice of English Language Teaching (3rd ed.). London: Longman.

7. Omonov, B. (2020). Chet tillarni o‘qitishda motivatsiya va yondashuvlar. Toshkent: O‘qituvchi.

8. Qosimova, G. (2021). Yuqori sinf o‘quvchilarida ingliz tilini o‘rganishga bo‘lgan qiziqishni oshirish usullari. // Zamonaviy ta’lim, №2, B. 36–39.

9. Savina, **(2017). [Asar nomi]. – T.: [Nashriyot nomi], 45-bet.

10. Tashkenbayeva, S. (2019). Ingliz tili ta’limida motivatsion yondashuv. // Til va adabiyot ta’limi, №3, B. 45–49.

11. Tilshunoslik va psixologiya sohasida yangi qarashlar (2023). // Pedagogik mahorat va til o‘qitish innovatsiyalari (ilmiy to‘plam). Toshkent: TDPU nashriyoti.

12. Tojiboyev I., Lutfullayeva D. (2025). Ta’lim samaradorligini oshirishda raqamli platformalarning strategik roli. Innovations in Science and Technologies, 2(1), 70 76.

13. Дьяченко, М. И., Кандыбович, Л. А. (2012). Психология мотивации. Москва: Академия.

ЎЗБЕК ҲАМДА ТУРК РОМАНЛАРИДА ФАЛСАФИЙ-ТАСАВВУФИЙ МОТИВЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ

Дониёров Шокиржон Худойбердиевич
Педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Бектемир тумани 289-сонли идум директори

Аннотация. Мазкур мақолада, турк мутасаввуф ёзувчиси Олим Оқчанинг "Мени кўролмайсан" ҳамда ўзбек адиби Исажон Султоннинг "Боқий дарбадар" романлари қиёсий-типологик талқин қилинди. Ҳар икки адиб ҳаётнинг мантиқини, инсоний муносабатлар, яшашнинг оғриқларини, ўлим шарбатини бани башарият тотишини, экологик ва руҳий фожеаларнинг асл илдизларини ўзига хос тарзда икдроклаши ҳақида мушоҳада юритилади.

Калит сўзлар: реализм, постмодернизм, услуб, жанр, фалсафа, тасвир, мотив, мифология, шакл, композиция.

В данной статье представлен сопоставительный и типологический анализ романов «Ты меня не видишь» турецкого писателя-мистика Олима Акчи и «Вечная святыня» узбекского писателя Исажона Султана. Рассматривается уникальное понимание авторами логики жизни, человеческих отношений, боли бытия, вкуса смерти, ощущаемого человечеством, а также истинных корней экологических и духовных трагедий.

Ключевые слова: реализм, постмодернизм, стиль, жанр, философия, образ, мотив, мифология, форма, композиция.

This article presents a comparative and typological analysis of the novels «You Can't See Me» by the Turkish mystic writer Olim Akça and «The Eternal Shrine» by the Uzbek writer Isajon Sultan. The authors' unique understanding of the logic of life, human relationships, the pain of living, the taste of death by humanity, and the true roots of ecological and spiritual tragedies is examined.

Keywords: realism, postmodernism, style, genre, philosophy, image, motif, mythology, form, composition.

Жаҳон адабиётида романий тафаккур сарҳадларининг кун сайин кенгайиб, чуқурлашиб бориши натижасида ҳаёт ҳақиқатини бадиий ҳақиқатга айлантириш, инсон психикасини талқин этиш тобора мураккаблашиб бормоқда. Чунки мураккаб система – инсонни қайси ракурсдан туриб талқин қилишни ҳам тақозо этади. Агар ёзувчи ўз олдига қўйган концептуал қарашларини шахснинг ривожланиши, камол топиши, жамиятдаги ахлоқий нормаларнинг бир-бирига мутаносиблигини ижтиомий зиддиятлар асосида очиб беришни мақсад қилган бўлса, буларнинг барчасида тасаввуф ва ахлоқ тушунчалари ойдинлашади. Негаки, инсон роман учун манба, ўқувчига эса ўзини таниб олишига рағбат, ҳаётдаги мувозанат формулаларнинг якдиллигини ҳам бир маҳражда ҳаракатланишини таъминлайди. Романнинг ўзгарувчан, пластик жанр имкониятлари XX асрнинг сўнгги чорагида янада мураккаблашди. Айнан нисбий ҳисобланган ҳар қандай талқиннинг мутацияга учраши эндиликда одам тақдирини ифодалашнинг турли-туман йўллари мавжудлигини намоён этди. Буларни уч хил ифода ва бир хил мақсад таҳлилида кўриб чиқамиз.

XX асрнинг 70-йилларида туркий адабиётда, хусусан, ўзбек романнавислари одамга, унинг жамиятдаги ўрнига муносабат билдиришда собиқ иттифоқ мафкураси нуқтаи назаридан туриб кириб бориш муҳимлигини асосий мезон қилиб олганди. Собиқ иттифоқ ичкарсида яшовчи қаҳрамоннинг тақдири – туғилишидан то ўлимига қадар кечадиган хилма-хил жараёнлар муаммонинг фақатгина бир томонинигина ифодалашга хизмат қиларди. Бошқа томонда эса, турк ёзувчилари эркин ҳаракатланар, дин, ахлоқ нормаларни,

ҳақиқий ислом ақидалари негизида очиб бериш, одамга, тасаввуфий нуқтаи назар билан ёндашишда ўзбек ёзувчиларидан тамомила бошқача йўсинда мулоқотга киришганди. Роман табиати жаҳонда синалган систембутунликдан нари чиқиб кетолмай, бир яхлит ҳаёт уммони эпик кўлам, ёзувчининг тафаккур сарҳадларининг ниҳоятда кенглигини ҳам уч ўлчамли олам (кеча-бугун-эртага) тарзида намоён бўларди. Ўзбек адабиётида жанрнинг шаклий устқурмаси сақланган ҳолда унга собиқ мафкура нуқтаи назаридан коммунистик қаҳрамон танлаб олинар, у пахта терувчи, уй-жой қурувчи, халқ хўжалигини ўзлаштирувчи (Тоғай Мурод “Отамдан қолган далалар” романидаги Деҳқонқул образи назарда тутилмоқда!) персонаж сифатида бўй кўрсатарди.

Ҳозирги ўзбек романнавислари эришган ютуқларнинг аксарият қисмида эса 90-йиллардан кейин бошланган эркинлик шабадасининг маҳсули сифатида қарамоқ ишончни оқлайди. Буларни қуйидаги қиёслашлар, адабий таъсир ўзгаришлари, сюжет яратишда, композицион яхлитликда, одамларни тасвирлашда хилма-хил диалектик қонуниятлар билан чамбарчас боғлиқ равишда юзага чиқариш одат тусига кирганди. Роман назариётчиси профессор Собир Мирвалиев ёзишича: “Реализм ўзигача бўлган барча ижодий методларни сингдиргани каби, роман жанри ҳам ўзигача бўлган барча белгиларни олади, айни вақтда барча адабий жанрларда мавжуд бўлган, шаклланиб вояга етган ижобий хусусиятларни ҳам ўзида уйғунлаштириб боради. Шунинг учун ҳам роман жанри тараққиёти кўздан кечириладиган бўлса, реализм билан бошқа ижодий методлар ўртасидаги алоқа ва ўзаро муносабатлардан ажралмаган ҳолда иш юритиш лозим бўлади. Бусиз роман жанрининг тараққиётини белгилаб бўлмайди. Ўзбек романининг туғилишида фольклор катта роль ўйнаган бўлса, ўзбек классик адабиёти янада муҳим вазифани ўтаган” . Ҳақиқатдан ҳам, келтирилган манбага қўшимча яна икки жиҳатни ҳавола қилиш ўринли: биринчидан, ҳар қандай жанрнинг туғилиши фольклордан озиқланиб, ёзма адабиётга кўчиб ўтишида юзага чиқса, иккинчидан, жаҳон ва бошқа халқлар адабиётининг сезиларли тасвир ҳамда талқинлари қоршиғида чуқурлашиб, ягона ижодий концепция бирлигини далолатлайди. Айни пайтда, турк ва ўзбек романнависларида эртакка хос, ривоят, миф, асотир, турли дидактик жанрлар синтези ёрқинроқ кўринади десак, ҳақиқатни айтган бўламиз. Чунки Аҳмад Лутфий Қозончининг аксар романларида ҳам айни шу дидактика билан тасаввуф, исломий ғоялар (ҳадислар, тарихий ёдонмалар) муҳим аҳамият касб этади. Чунончи, инсоннинг мақсади, маслаги, ҳаёт кечириш тарзи романда туғилиш билан ўлим орасидаги (икки эшик ораси) воқеликнинг худди ўзгинаси.

1. Романда инсонга талқиний ёндашувнинг ўзига хослиги. Ҳаёт чексиздир. Унинг муаммоларини санаб адоғига етиш қийин. Шу боисдан, романнинг янги умри ҳақида гап кетганида, аввало, даврнинг юкини, замоннинг муаммосини, инсоннинг эътиёжини ҳисобга олиб ёзувчилар қўл урмоқда. Адашган одамлар, хиёнат, нафс ва Шайтон образининг бадиий асардаги инъикоси ҳамиша бўлган ва бўлиб келмоқда. Роман одамзод руҳий-фалсафий борлиғининг ўзи билан иш кўради. Аввалари юнон авантюр романларида Шаҳзода камбағал, соҳибжамол Малика эса ҳукмрон табақа вакили бўлиб, синов мотиви орқали эпик воқелик амалга ошириларди. Шу ўринда адабий мотив ҳақида тўхталиб ўтиш лозим: “Адабиётшуносликда мотив термини турлича маъноларда қўлланилади. Воқеабанд асарларда мотив сюжет схемаси (мас., қаҳрамон банди этилади; унга бирон-бир қиз ёрдам беради; ўгай она ва муштипар солиҳа қиз; қаҳрамон кимсасиз етимликдан юксак мартабага етади; қаҳрамон отасини танимайди, фавқулодда вазиятда унга дуч келади ва ҳ.) ёки бирон бир нарса (мас., кўзгу, тумор, ҳолат туш кўриш, арвоҳ билан суҳбат, ўзини танитмай юриш), образ (доно вазир, вафодор дўст, рақиб) каби қатор кўринишларда воқеа бўлади” . Шунингдек, мотивнинг кенг тушунчада қўлланилиши ёзувчининг олам ва одамга муносабатида ҳам яққол намоён бўлади.

Ҳозирги турк адибларидан бири Олим Оқчанинг “Мени кўролмайсан” номли фалсафий-

тасаввуфий назариялар билан суғорилган романида инсон руҳиятининг ҳали “очилмаган қўриқ” эканлигининг гувоҳи бўламиз. Роман воқелиги Ёқуб образи билан боғлиқдир Унда қалб кўзи очиқ ва жисман кўр йигит ҳаётидан ҳикоя қилади. Эҳсон ва Лайло образлари худди бир вужуднинг икки парчасидек руҳий-фалсафий тўлғонишлар орасида кечади:

“Одам Атонинг инсон бўлиши Момо Ҳаввонинг яратилиши билан бошланади. Чунки инсон бошига тушган ташвишлар билан инсондир. Одам Ато ҳам унга шерик берилганидан кейин шайтон йўлига юрди, жаннатдан ҳайдалди. Қаршисида ҳамма саждага бош урган пайғамбардан уят жойларини беркитиш учун бир нарсалар излаган оддий инсонга айланди. Эҳсон афанди ҳам ўз жаннатини абадий мулк қилишни истади, бироқ уни сўнгсизликка қадар қўлдан бой беради. Ҳам ўзи, ҳам фарзандларини...”

Романдан олинган ушбу парча Эҳсон билан Лайлонинг турмуш қуришига ишора қилинмоқда. Улардан туғилган сўқир бола Ёқуб алайҳиссаломдек кўзлари оқ бўлиб туғилади. Ёқуб романда Эҳсон ва Лайлонинг муҳаббатидан дунёга келган қалб кўзи жуда очиқ бир йигит бўлиб вояга етади. Ана шу концепция романда “Мени кўролмайсан” номи билан ҳақиқий кўриш маъносида эмас, балки у ички бир ҳис этиш, англаш, Қуръони каримни қироат қилиш, суралар, оятларни кучли зеҳният билан ёд олишга киришганлигини ифодалайди. Романда Эҳсоннинг онаси Мавлуда хоним кўкрак сути келмаган келини Лайлони ўрнини босадиган одам қидиради. Бу эса анча вақтни олади. Романдаги ушбу тафсилотлар қуйидагича изоҳланади:

“Меҳр-шафқати ҳаммага етадиган Мавлуда хоним энди ўғли ва кечагина кутиб олган набирасининг дардини кўтармоқчи эди. Бу ишни қиларкан матонатини йўқотмасликка уринар, изтиробини яшириб ўтирмас, йиғлаб-сиқтаб тўрт томонга чопарди. Энага топгунча шўрликка уйдаги эчки сутидан ичириб туришди, зотан, унча ақлли, деб бўлмайдиган миясига нима келса, шуни қиларди. Бу ҳол ҳар кун давом этаркан, Ёқуб она сутидан бебаҳра катта бўлаётганди. Текис жойда турмай тепаликлар ва қояларга тирмашиши билан қадр-қимматлилик жиҳатларини, турғун, лойқа сувни ичмаслиги билан покизалигини намоён қилувчи эчки Ёқубнинг эмизган “онаси” бўлди” .

Ёқубнинг она сутига зор йиғлашлари, туни билан мижжа қоқмай чиққан бувиси Мавлуда хонимнинг югуриб-елишларини ҳар бир лавҳада ҳис этиб турамиз. Чунончи, Эҳсон афанди ҳақида бошда унчалик кенг қамровли тафсилотлар берилмайди. Ёқуб ҳатто бир куни чўл илонини тутиб олиб кўзи кўрмаганидан кейин нима эканлигини билмай ўйнайди. У ҳатто илоннинг кўзини пайпаслаб топиб ўпади. Уни кузатиб турган дўсти Мубарро эса масхара қилади. Илон Ёқубга тегмайди ва чақмайди ҳам. Бу илоҳий тушунчанинг замирида – Аллоҳ нимани хоҳласа ўша содир бўлишига ишорадир. Бундай тафсилотларга бой асарлар ўзбек адабиётида Ўзбекистон халқ ёзувчиси Исажон Султоннинг “Боқий дарбадар” ва “Озод” романида, Улуғбек Ҳамдамнинг “Мусулмон” ҳикоясида ҳам батафсил берилади. Мана шу постмодернизм оқимига хос унсурлар табиий равишда 90-йиллардан кейинги адабий таъсир негизида ривож топганлигини унутмаслик лозим.

Дунё адабиётида – ихчам шаклда катта маъно айтиш тобора ривож топиб бормоқда. Масалан, ўзбек ёзувчиси Исажон Султон “Боқий дарбадар” романи билан бунга муносиб жавоб бера олди. Адиб башарият олдида турган улкан муаммолар ҳамиша одам қўли билан яратилгани, экологик, руҳий фожеалар XX асрнинг эмас, неча минг йилликнинг маҳсули эканлигини кўрсата олганлиги билан белгиланади. Одамни клонлаштириш орқали дин ҳам, дунё ҳам, эътиқод ва иймоннинг дарз кетиши, фожеалар, йўқотишлар билан омухталаниб бориши башарият олдидаги кўндаланг саволларни келтириб чиқараётгани тасвирланади:

Инсон туғилишидан то, ўлимга қадар илм излашга тушиб, ўз ҳаётини МАЪНО билан безаши лозим. Ҳаётнинг маъносини топаман деб, адашиши ҳам мумкин. Буларсиз ҳаёт безмазмун, бемаънодир. Исажон Султоннинг “Боқий дарбадар” романидаги ифода

тиғизлашуви ва талқин бирикишида Муборак киши билан бўлиб ўтган суҳбат ҳам муҳим аҳамиятга эга:

“Шунда Муборак Киши қуйи эгилган бошини кўтарди, унинг тиниқ ва нурафшон нигоҳи билан этикдўзнинг олазарак кўзлари тўқнашди.

Ва у этикдўзга қараб шундай деди: Тургин ва равона бўлгин! (“Мен-ку имилламайман, аммо сен маҳшар куни келишини узоқ кутасан...” – дейилди унга.

“...Энди сен то қиёматга қадар ер юзида бетиним дайдишга маҳкум этилдинг”, – дейилди унга. “Ҳамда сенинг қиладиган ишинг – ҳеч нарса, ҳеч нарса, фақат ҳеч нарса”, – дейилди унга).

Шу куни у шаҳар тепалигида ўзи судраб келган кишанларига ўраб-чирмаб қатл қилинди ва Тангри таолонинг яна бир маҳбуби ана шундай бир тарзда ўлдирилди. Айтадиларки, қатлдан сўнг оломон унинг кимлигини аста-секин тушуниб ета бошлаган ва Муборак Зотга қўл кўтарган бадбахтни у ердан ҳайдаб чиқаришган. Этикдўз шу кетганича бадар кетган ва орадан юз йил ўтгачгина ватанига қайтиб келган. Аммо одамлар уни яна олдиларига солиб қувлашган. Йиллар ўтгани сайин у ўзининг қиёматга қадар ўлмаслигини англаб ета бошлаган, ҳеч бир юмушнинг унинг учун аҳамияти қолмаган. Неки қилмасин, бари беҳуда бўлиб чиқаверган... Ва, асрлар бўйи унинг қисмати ер юзида фақатгина бесамар дайдишдан иборат бўлиб қолган” .

Келтирилган лавҳада рамзлар ва метафоралар қоришиғи постмодернистик қамров кенглигини асослайди. Ёзувчи Муборак Киши билан Этикдўз орасидаги суҳбат ҳамда унинг дуоибад қилиниши Хизр алайҳисалом ёки бирор авлиёнинг яхшиликка яхшилик қилиш лозимлигини ҳам юзага чиқармоқда. Чунки этикдўз хасислиги ва бахиллиги табиатидаги олам сирларини билишга қалб кўзининг кўр қилинишини кўрсатиб турибди. Романнинг бошламаси қадим мифлар, ривоятлар ёки афсоналар билан асосланиб, инсон феълидаги Шайтон адаштиришларининг зиёни ва заҳматидан огоҳ этмоқда. Асардаги қора қушлар, умуман, диққат билан мутолаа қилинса, Олий Низомга қарши туриш, ёвузлик тарафида одамларга оғирлик кўрсатиш Этикдўзнинг кейинги тафсилотларга нечоғли боғлиқлигини ифодаламоқда. Ёзувчининг роман муқаддимасидаги мана шу тасвирларида – дарбадарлик формуласининг азал-азалдан мавжудлигини кафолатлайди. Дунёга келган, тайин касби кори йўқ, мазмунсиз одамлар жуда кўп. Бу нарса ёзувчини чуқур ўйлантирмоқда. Айни дамда, инсон ўзининг нималарга қодирлигини юзага чиқариш учун илм ўрганиши лозим. Мана шу ўринда Профессор Зиёга ҳам ишора қилинмоқда. У ҳаётнинг барча-сир асрорларини ўрганади. Унга берилган илмни эса Зиё бошқа мақсадга, Аллоҳнинг тақдири азалига қарши иш билан клон одам яратганлигини тан олишига етакламоқда. Демак, Профессор Зиё ҳам азал ва абад орасидаги адашган бир банда бўлиб, охир-оқибат энг катта хато қилганлигини, одамнинг яратувчиси фақат Аллоҳ эканлигини билиб турса-да, нафс отлиғ ичидаги шайтоний ҳаваслар измида мудҳиш хатолар эшишига кириб қолади.

Мунаққид Аҳмаджон Мелибоев роман ҳақида қуйидаги мулоҳазаларни баён этади: “Асарнинг бош мавзуси нима? Мен китобхон сифатида “Мақсад ҳақида” деган бўлардим. Инсон бешикдан қабргача илм излаши, билиши, англаши, яхшини ёмондан, оқни қорадан, ҳақиқатни ёлғондан фарқлаши ва, энг муҳими, илмига, фаҳм-фаросатига асосланиб, Ўзини топиши лозим. Бунингсиз унинг бу дунёда туришидан маъно йўқ. Аммо илмий салоҳияти ва шу салоҳиятдан ғурурланиш асносида пайдо бўлган мақсад-муддаоси имони, виждони, бандалиги, бу ёруғ оламга шунчаки меҳмонлиги билан тўқнаш келиб қолмасин, ҳаёт карвонидан олислаб кетиб, адашиб-янглишиб, дайди-дарбадар ҳолига тушмасин. Азалият қонунларини уларнинг яратувчисидан бошқа ҳеч ким ва ҳеч вақт таҳрир қила олмаслигини вақтида тушуниб етсин. Кечиккан таассуфдан, хатоларни жуда кеч, бўрон авжига миниб, еру кўкни чирпирак қилиб айлантираётган, йўлида дуч келган нарсани — одамми, ҳайвонми, қурт-қумурсқами, ўт-ўланми, ризқ-насибами — фарқламай мижиқлаб-мажақлаётган, ҳаёт ўрмонида ҳўлу қуруқ баравар ёнаётгандаги афсус-надоматдан фойда йўқ. Асар қаҳрамони,

мукаммал сунъий инсонни яратиш формуласини яратиб қўйиб, энди бошини тошга уришга тайёр Профессор Зиёнинг виждон азобидан, ўғилнинг олим отага мактубидан, бемор ёзувчи Маркеснинг видо хитобидан, эзгу ниятда сафарга чиққан лўлилар карвони ҳақидаги ривоятдан ва буниси жуда муҳим, илмий маҳсул бўлмиш сунъий жонзотнинг олам аҳлига мурожаатидан мана шу буюк хулоса келиб чиқади" . Рус адиби Лев Толстой, Габриэл Гарсиа Маркес ва Чингиз Айтматовларнинг асарларида ҳам дарбадар образи мавжуд. Ёзувчи Nano технологиялар қурбони бўлаётган, башарият олдидаги мудҳиш ва хавотирли ҳолатдан огоҳ қилувчи хилма-хил образларни келтирар экан, баъзи мунаққидлар асарни қабул қилишда роса қийналганликларини, "бу асарда одам йўқлиги"ни ошкоралади. Кейинчалик биз дунёдаги мисли кўрилмаган ўзгаришлар, глобализм чангалида руҳ ва иймон, эътиқод ва маслак бирлигининг ичдан емирилиб, уни манфаатларо тўқнашувида куфр ва бошқа салбий нарсалар ўраб олаётганини тушуниш мумкин.

Ҳаётнинг ҳар бир лаҳзасида ўзининг қалбу шууридаги кескин ўзгаришларни англаётган Ёқуб образи Исажон Султоннинг "Боқий дарбадар" романида Муборак киши образини ёдимизга солмаяптими? Ҳақиқатдан ҳам, Муборак зотлар, Пайғамбарлар Аллоҳнинг ердаги элчилари, уларнинг ибратли ҳаётидан ўрнак олиш муҳимлигини таъкидламоқда. Романнинг – дарбадар деб ном олиши ер юзидаги мазмунсиз кезаётган сон-саноқсиз одамлар, ўзлигини, кимлигини, нима ишларга қодирлигини билмасдан ўтиб кетаётганлигини англаб яшашга чақирмоқда. Турк ёзувчиси Олим Оқчанинг "Мени кўролмайсан" асаридаги том маънодаги концепция ҳам аслида ҳаёт мантиқини тушунишга даъватдир.

Хулоса шуки, Олим Оқча ва Исажон Султон бир вақтнинг ўзида мазмунда ўхшашлик шаклда тафовутли ифодаларни юзага чиқара олган. Ҳар иккала ёзувчи – Муқаддас Қуръон оятларидаги келтирилган ишораларни замон кишиси тақдири билан боғлашга интилган. Мана шу иккилик ўзбек ва турк адиблари, адабий таъсирнинг ижодий ўзига хослик сари одимлаётганини кўрсатиб турибди. Ғайб илмидан огоҳ бўлган Ёқуб. Профессор Зиёнинг ўғлидаги отасига қаршилик кўрсатиши – Аллоҳга иймон келтириш муҳимлигини асосламоқда. Бундай хилма-хиллик натижасида адабий таъсир доираси ниҳоятда кенгаяди. Полифункционаллик ёзувчилар ижодида ҳаёт ҳақиқатини янада теран ва тиниқ тушуниб етишимизга етаклайди. Ривоятлар, пайғамбарлар ҳақидаги тарихий ҳужжатлар ёзувчиларга катта импульс берганлиги юқоридаги мулоҳазаларимиз тўлалигича кафолатлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мирвалиев С. Ўзбек романи. –Т: "ФАН". 1969. –Б.43.

2. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Т: "Akademnashr". 2013. –Б. 180.

3. Олим Оқча. Мени кўролмайсан. –Т: "Мисбаҳ" нашриёти.. –Б. 73.

4. Исажон Султон. Боқий дарбадар. –Т: "Ўзбекистон". 2011. –Б.5.

5. https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/isajon-sulton-boqiy-darbadar-ahmadjon-meliboyev-rizq-daraxti.html

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПАРАЛЛЕЛИЗМА И ОБРАТНОГО ПАРАЛЛЕЛИЗМА В АНГЛИЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ПОЭЗИИ

Каримова Шахнозахон Каримовна,
Доктор философии по филологическим наукам (PhD),
Бухарский государственный педагогический институт

Аннотация. Данная статья посвящена всестороннему анализу художественных, эстетических и стилистических функций параллелизма и обратного параллелизма, широко используемых в английской и узбекской поэзии. В поэтической речи параллельные конструкции создают ритмическую гармонию, внутреннюю музыкальность и эмоциональную насыщенность за счёт использования синтаксически схожих или повторяющихся структур. Этот приём способствует яркому выражению чувств и усиливает воздействие художественного текста на читателя. Одной из основных эстетических функций параллелизма является формирование эмоционального отклика через ритмическое оформление мысли. В статье исследуется применение указанных стилистических средств на примере произведений различных периодов и авторов английской и узбекской поэзии. Особое внимание уделяется роли параллелизма в создании поэтической музыкальности и ритмичности мышления, а также значению обратного параллелизма в усилении драматического эффекта и выражении идейных противоречий. Кроме того, в статье рассматривается влияние этих приёмов на обогащение поэтического языка, углубление образности и установление эмоциональной связи с читателем. Результаты исследования показывают, что параллельные конструкции и их антиподы выполняют не только стилистическую, но и семантическую и коммуникативную функции в художественных текстах.

Ключевые слова: параллельная конструкция, обратный параллелизм, выразительность, стилистический прием, ритмичность, эмоциональная экспрессивность, художественный текст.

PARALLELIZM VA UNING TESKARI PARALLELIZMNING INGLIZ VA O‘ZBEK SHE’RIYATIDAGI BADIIY AHAMIYATI

Karimova Shaxnozaxon Karimovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi, PhD

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz va o‘zbek poeziyasida keng qo‘llaniladigan parallelizm va teskari parallellik usullarining badiiy, estetik hamda stilistik funksiyalarini chuqur tahlil qilishga qaratilgan. She’riyatda parallel qurilma sintaktik jihatdan o‘xshash yoki takrorlanuvchi tuzilmalar orqali ritmik uyg‘unlik, ichki ohangdorlik va emotsional intensivlik yaratadi. Bu usul poetik nutqda tuyg‘ularning kuchli ifodalanishiga, g‘oyaning ta’sirchan ifodasiga xizmat qiladi. O‘quvchi qalbida ohang orqali hissiy uyg‘unlik hosil qilish — parallelizmning asosiy estetik vazifalaridandir. Maqolada ingliz va o‘zbek she’riyatidan turli davr va mualliflarga oid misollar asosida bu usullarning qo‘llanish xususiyatlari solishtirma yondashuv asosida o‘rganiladi. Xususan, parallelizmning musiqiylik, tafakkur tizimining ritmik ifodasi sifatidagi o‘rni, hamda teskari parallellikning dramatik kuch va g‘oyaviy ziddiyatni kuchaytirishdagi roli atroflicha tahlil qilinadi. Bundan tashqari, maqolada bu usullarning poetik tilni boyitish, obrazlar tizimini chuqurlashtirish va o‘quvchi bilan emotsional aloqa o‘rnatishdagi ahamiyati haqida ham fikr yuritiladi. Mazkur tadqiqot natijalari parallel qurilmalar va ularning teskari shakllarining nafaqat stilistik, balki semantik hamda kommunikativ ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: parallel qurilma, teskari parallelizm, ekspressivlik, stilistik vosita, ritmiklik, hissiy ifoda, badiiy matn.

THE ARTISTIC SIGNIFICANCE OF PAPALLELISM AND REVERSED PAPALLELISM IN

ENGLISH AND UZBEK POETRY

Karimova Shaxnozaxon Karimovna,
Teacher of Bukhara State Pedagogical Institute, PhD

Abstract. This article is devoted to an in-depth analysis of the artistic, aesthetic, and stylistic functions of parallelism and antithetical parallelism, which are widely used in English and Uzbek poetry. In poetic language, parallel construction creates rhythmic harmony, internal musicality, and emotional intensity through the use of syntactically similar or repeated structures. This technique helps to express emotions powerfully and convey ideas in an impactful manner. One of the main aesthetic functions of parallelism is to establish emotional resonance in the reader's heart through poetic rhythm. The article explores the application of these techniques through a comparative analysis of various examples from English and Uzbek poetry across different periods and authors. Particular attention is paid to the role of parallelism in creating poetic musicality and rhythmic thought, as well as the function of antithetical parallelism in enhancing dramatic impact and ideological conflict. Furthermore, the study discusses the importance of these stylistic tools in enriching poetic language, deepening imagery, and establishing a strong emotional connection with the reader. The research concludes that both parallel constructions and their antithetical counterparts serve not only stylistic but also semantic and communicative purposes in poetic texts.

Keywords: parallel construction, reversed parallelism, expressiveness, stylistic device, rhythmicity, emotional expression, artistic text.

Введение. Параллелизм – наиболее распространённый стилистический приём поэтического синтаксиса. Этот приём используется для привлечения внимания слушателя к изображаемому объекту и его акцентирования. Этот термин происходит от греческого («parallelos» – «идти рядом») и считается синтактико-стилистической фигурой, показывающей совпадение или тождество двух или более близко расположенных фрагментов речи или речевых конструкций. Этот художественный приём подчёркивает связь между описываемыми объектами или явлениями и объединяет их в единый поэтический образ. Кроме того, с помощью параллелизма автор может удерживать внимание читателя на определённом образе, делать речь более убедительной и впечатляющей. И.Р.Гальперин выдвигает идею о том, что: «Условием образования параллельной конструкции является наличие в двух или более предложениях или частях предложений одинаковых или близких синтаксических конструкций» [1,208]. Ученый включает параллельные конструкции в состав синтактико-стилистических средств. Его мнение поддерживают также Б.А. Кухаренко, М. Бакаева и Ф.М.Хаджиева в своих исследованиях. Узбекский литературовед Т.Бобоев в своих исследованиях изучает параллелизм в составе мелодических фигур. По его мнению, параллелизм – это прием изображения, способствующий созданию мелодичности и музыкальности в поэзии и служащий для создания поэтического образа. [2,447] По нашему мнению, параллельные конструкции – это стилистическое средство, которое часто используется для повышения выразительности и убедительности мысли. Вышеперечисленные характеристики показывают, насколько важную роль играет это синтактико-стилистическое средство в организации поэтической речи.

Методология исследования. Рассматривая образцы современной английской поэзии, мы видим мастерское использование приёма параллели в творчестве английского поэта Брайана Паттена. Привлёк наше внимание тот факт, что первые строки стихотворения поэта «Dressed» начинаются с приёма параллели:

На английском	*На узбекском*
Mr If only sat down and he sighed, I could have done more if only I had tried If only I had followed my true intent *If only I had done the things that I meant* *If only I had done the things that I could* And not simply done the things that I should If only a day had lasted a year And I had not lived in constant fear.[3]	*Кунлар – илиқ,* *Кунлар – тиниқ,* *Кунлар – тирик,* Тирик куй. Апрел, Даврон курмагимга – гуллаётган юрагимга ўсаётган руҳинг қўй.[4,77]

Вышеприведенное стихотворение на английском языке называется «Mr If Only» (Мистер Если бы). Стихотворение состоит из размышлений лирического героя. Подводя итоги своей жизни, он также видит множество сожалений. Строки «Если бы я сделал то, что хотел // Если бы я сделал то, что мог» представляют собой параллельную конструкцию. Из содержания стихотворения следует, что лирический герой не был удовлетворен своей прошлой жизнью. Кроме того, параллелизм в этом стихотворении служил созданию поэтического образа, делал его более выразительным и интересным. В вышеприведенном стихотворении Усмана Азима параллелизм служил для связи поэтических мыслей в стихотворении и обеспечения их связности. Первые три строки стихотворения – это дни, которые являются дефисами, представляющими связь между притяжательным и обстоятельственным предложением, а повторяющиеся слова, “илиқ, тиниқ ва тирик”(«теплый, ясный и живой»), являющиеся обстоятельственными предложениями, состоят из одинакового количества слогов. Благодаря этой особенности эти слова являются частями параллельной конструкции. В этом примере усиливается значение слова «кунлар» («дни»). Первое сочетание подчёркивает его теплоту, а второе — ясность. В данном случае значение третьего параллельно используемого слова расширяет значение слова «кунлар» («дни») и усиливает воздействие художественного текста. Параллельный приём помогает выразить удовлетворение поэта переменами в его повседневной жизни, тем, что его дни светлые и ясные.

На английском	*На узбекском*
No, said Love, It was I who brought them, *With the help of the wren's wing,* *With the help of the wind's breath,* *With the help of the celandine and the crow.* It was I who brought them For the living and the dead to share, I was the force that put those flowers there.[5]	Қанча ширин дамдан кечмоғим мумкин, Фақат сен ўйнагин, қувонгин, кулгин. *Сен менинг тақдирим, охир азалим,* *Сен менинг баҳорим, ғазалим.[6,79]*

Вышеприведенное стихотворение Брайана Паттена называется“In Tintagel Graveyard” («На кладбище Тинтагеля») и размышляет о цветах, растущих на кладбище. Цветы «притягиваются» вороном, ветром, соловьем, маком и любовью. На вопрос «Кто принес эти цветы на кладбище?» странствующая птица, соловей, отвечает, что он принес эти семена цветов вместе с другими семенами, но ветер отрицает это и говорит, что он принес семена цветов из рек. После ветра цветы приносит мак, настаивая на том, что они его родственники. Ворон, с другой стороны, говорит, что он друг смерти и что он принес цветы на могилу. Наконец, любовь говорит, что цветы были принесены (“with the help”) «с помощью» крыла соловья, дыхания ветра, мака и ворона. В стихотворении используются параллельные приёмы, такие как “With the help of the wren's wing”,(«С помощью крыла крапивника»), “With the help of the wind's breath”(«С помощью дыхания ветра»), “With the help of the celandine and the crow”(«С помощью чистотела и ворона»). В трёх строках стихотворения слово “with the help” («с помощью») повторяется как синтаксическая анафора, а “of the wren's wing” («крыла крапивника»), “of the wind's breath” («дыхания ветра») и “of the celandine and the crow” («чистотела и ворона») образуют параллельный приём. Анафора и параллельные конструкции, используемые в стихах, придают стихотворению очарование и укрепляют веру читателя в силу и мощь любви. В стихотворении Усмана Азима также отражены некоторые синтаксические стилистические приёмы. В двух стихах в конце строфы используются параллельные приёмы: “Сен менинг тақдирим, охир азалим” («Ты моя судьба, конец вечности»), “Сен менинг баҳорим, ғазалим («Ты моя весна, моя мать, моя газель»), а фраза “сен менинг” («ты моя») в начале стихов является анафорой. Кроме того, такие фразы, как “тақдирим, охир азалим,” («моя судьба, конец вечности») и “баҳорим, ойим, ғазалим” («моя весна, моя мать, моя газель»), в составе параллельных приёмов используются без союзов, создавая приём асиндетона. С помощью этих приёмов поэт хотел передать главную мысль: насколько ценна и дорога ему его возлюбленная. Противоположностью параллельному приёму является хиазм. Хиазм — это риторическая фигура, состоящая из крестообразного изменения последовательности элементов в ряду слов в двух параллельных строках. Это приём, возникающий при перестановке или инвертировании грамматической структуры предыдущей фразы или фрагмента. Хиазм — это разновидность параллелизма. Его

также называют инвертированным параллелизмом. В литературе хиазм определяется как синтаксическая стилистическая фигура, основанная на крестообразном изменении порядка частей речи в двух параллельных фрагментах речи, призванная усилить выразительность текста. Проще говоря, хиазм возникает, когда автор говорит одно, а затем в следующей строке говорит нечто очень похожее, но с обратной грамматической структурой. Он служит для убеждения читателя в определённой идее. Поэтому изначально это был риторический приём, то есть средство убеждения.

Кроме того, изначально функция этого приёма — придать выразительность. Мы проанализируем функции этого приема в поэзии на следующих примерах английской и узбекской поэзии:

На английском	***На узбекском***
Waking beside her I am *dreaming.* *Dreaming* of such *wakings.* I am all love’s sense woken.[7]	…Из узмайин, мудом, ўтиб, қайтаман, танишдир йўлларнинг ҳар битти гарди. *Бор эрур дардим йўлларга айтаман*, Тинглайман йўлларнинг бор эрур дардин…[8,69]

Следует отметить, что мы наблюдаем умелое использование приёма хиазма во многих произведениях Брайана Паттена. Приведённый выше пример также отражает яркий пример хиазма. В отрывке из английского стихотворения хиазм способствовал ритмической организации поэтического текста. Обратите внимание, что приём перевёрнутой параллели обладает высокой потенциальной силой в стихотворении. То есть, он служил для передачи читателю краткой и ясной поэтической мысли. В приведённом выше стихотворении Икрома Отамурода перевёрнутый приём выразил меланхолическое настроение поэта, а также показал его внутреннюю психику. Роль хиазма была велика в выражении философского наблюдения, присущего поэту.

На английском	*На узбекском*
It was not written by myself alone. I cannot lay claim to it. *I found it in your body.* *In your smile I found it.* Will you recognise it?[9]	Қора қош ҳамб қора кўз қанча бола бу юртда. Тириклик чечаклари, Гул ҳам лола бу юртда, Ой-қуёш ҳам бир тўхтаб ўйлар: Қолар бу юртда. Сувларидан, куй бериб, Куйлар олай бу юртда. *Юртим десам, онам у*, *Онам десам, бу – юрт-да*.[10,111]

В английском примере мы видим, что автор стихотворения использовал обратный параллелизм I found it in your body // In your smile I found it, чтобы подчеркнуть важный образ. Этим поэт привлек внимание читателя к поэтическим мыслям. Кроме того, этот приём также выполнял задачу удивить читателя в стихотворении. В отрывке из стихотворения “Бир фарзанд ўстирганинг...” («You raise a child...») обратный параллелизм помог выразить уверенность в росте детей на Родине. Поэт верит, что, когда каждый ребёнок вырастает, в нём можно увидеть Родину. В конце строфы, в “Юртим десам, онам у, онам десам, бу юрт-да” использован хиазм, который помог полностью выразить поэтическую мысль. Обратный параллелизм создал ритмическую гармонию и мелодичность стихотворения. Повторение предложений или фраз одинаковой или схожей структуры усиливало музыкальность стихотворения. Этот приём придаёт лёгкость течению стихотворения и обогащает его ритмическую структуру.

Результаты и обсуждение. Как видно из анализа, параллелизм может использоваться в поэзии в различных целях. В одних случаях использование этой поэтической фигуры способствует созданию связного образа, в других, наоборот, помогает подчеркнуть различия или показать единство вещей и событий. Параллельные приемы способствуют ритмике речи и выполняют усилительную функцию в тексте. Во всех стихотворениях, где используется прием обратного параллелизма (хиазма), первая часть фразы противопоставляется второй, что, в свою очередь, усиливает конфликт между смыслами фраз. По нашему мнению, хиазм служит для лучшей передачи смысла сказанного читателю, помогает ему воспринять его в яркой и удобной форме и усиливает контраст между образами. Параллельные приемы и обратный параллелизм в поэзии не только обеспечивают ритмическую гармонию и музыкальность, но и являются важными инструментами для усиления силы эмоционального воздействия. Эти приемы усиливают эмоциональность и стилистическую насыщенность стихотворения, что способствует глубокому проникновению и эмоциональному вовлечению читателя в произведение. Эти средства усиливают художественно-эстетический эффект поэтического творчества и повышают привлекательность литературных произведений. Параллельная конструкция и обратный параллелизм в стихотворениях служат для привлечения внимания читателя. Эти средства усиливают интерес читателя к произведению

и оказывают сильное воздействие на его чувства. Через них читатель чувствует эмоции героя и проникает в его внутренний мир. Обратный параллелизм усложняет смысл текста, обогащает его тождественными или противоречивыми идеями. Этот инструмент может отражать одновременно несколько мыслей или контрастных ситуаций, что подчеркивает многогранность смысла стихотворения. С помощью этого приема смысл стихотворения становится не только поверхностным, но имеет больше философских или эмоциональных слоев. Эти средства создают возможность усилить эстетику поэтических произведений и выразить их образно. Параллелизм и обратный параллелизм, благодаря своей симметричной структуре, ещё больше обогащают образное выражение и позволяют читателю глубже понять красоту стихотворения. Эти приёмы не упрощают поэтическое выражение, а добавляют ему изящества и подобия, что служит эстетике стихотворения. Повторение одних и тех же структур посредством параллельного построения приводит к усилению идеи или чувства, представленного в стихотворении. Это позволяет читателю глубже прочувствовать внутренние переживания героя, многократно акцентируя одни и те же чувства. Этот приём особенно важен при выражении таких эмоций, как любовь, боль, отчаяние или радость.

Заключение. Параллелизм и обратный параллелизм играют важную роль в усилении эмоциональной силы художественного текста. В то время как параллелизм обеспечивает гармонию и ритм в тексте, обратный параллелизм усиливает контраст и конфликт. Оба приёма создают возможность воздействовать на чувства читателя, глубже связывать его с произведением искусства и вовлекать в эмоциональные переживания. В целом, эти приёмы в сочетании друг с другом обогащают текст, усиливают его эстетическое и эмоциональное воздействие. Умелое использование этих приёмов в художественной литературе повышает интерес читателя к произведению и побуждает его к глубокому про чувствованию внутренних душевных состояний.

Список литературы:

Galperin I.R. English Stylistics. – Moscow: URSS. – P.208.

Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б.447.

https://www.poemhunter.com/poem/mr-ifonly/

Азим У. Юрак. Шеърлар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа уйи, 2009. – Б.77.

https://www.poemhunter.com/poem/in-tintagel-graveyard/

Азим У. Сайланма. Шеърлар. – Тошкент: Шарқ, 1995. – Б.79

Patten B. The Innocence of Any Flesh Sleeping. https://www.poemhunter.com/poem/the-innocence-of-any-flesh-sleeping/

Otamurod I. Huviyyat. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. – B. 69.

Patten B. When You Wake Tomorrow. https://www.poemhunter.com/poem/when-you-wake-tomorrow/

Саййид С. Дил фасли. – Тошкент: Ўзбекистон, 2007. – Б.111.

Karimova Shakhnozakhon Karimovna. (2022). THE REINFORCING POETIC FIGURES IN THE POEMS OF ABDULLA ARIPOV. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(3), 203–206. Retrieved from https://giirj.com/index.php/giirj/article/view/2138

Karimovna, K.Sh. (2021). O’zbek Va Jahon She’riyatida Anafora. "ONLINE - CONFERENCES&Quot; PLATFORM, 87–89. https://www.papers.online-conferences.com/index.php/titfl/article/view/601

Karimovna, Karimova Sh. “Anaphora as an Essential Type of Poetic Figures.” European Journal of Research Development and Sustainability, vol. 2, no. 3, 2021, pp. 67-68.

ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ СРАВНИТЕЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ ПОСРЕДСТВОМ БАСЕН

Хасанова Волида Эркин кизи
Докторант Каршинского государственного университета
Преподаватель Университета «Турон»

Аннотация: Воображение и сравнительное мышление – один из сложных и тонких процессов человеческого разума. Этот процесс тесно связан с восприятием человеком мира, пониманием событий и воссозданием их в воображении. Особенно в образовательном процессе развитие сравнительного мышления у подрастающего поколения имеет большое значение. Басни являются эффективным средством такого развития. Благодаря им учащиеся не только учатся, читая художественные тексты, но и обогащают свои внутренние мысли и чувства, расширяют мировоззрение.

Ключевые слова: воображение, сравнение, басни, мышление, воспитание, текст, сознание, образ, моральные нормы, герои, события.

MASALLAR ORQALI O‘QUVCHILARNING QIYOSIY FIKRLASH QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

Hasanova Volida Erkin qizi
Qarshi davlat universiteti doktoranti, «Turon» universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Tasavvur va qiyosiy tafakkur inson ongining murakkab va nozik jarayonlaridan biridir. Bu jarayon insonning dunyoni idrok etishi, voqealarni tushunishi va ularni tasavvurda qayta yaratishi bilan chambarchas bog‘liq. Ayniqsa, ta’lim jarayonida yosh avlodning qiyosiy tafakkurini rivojlantirish katta ahamiyatga ega. Masallar esa bunday rivojlanishning samarali vositasi hisoblanadi. Ular orqali talabalar nafaqat badiiy matnlarni o‘qib o‘rganadilar, balki o‘zlarining ichki fikr va tuyg‘ularini boyitadilar hamda dunyoqarashlarini kengaytiradilar.

Kalit so‘zlar: tasavvur, qiyos, masallar tafakkur, ta’lim, matn, ong, obraz, axloqiy normalar, qahramonlar, voqealar.

THE POSSIBILITIES OF DEVELOPING STUDENTS’ COMPARATIVE THINKING THROUGH FACEBOOKS

Hasanova Volida Erkin qizi
Doctoral student of Karshi State University, Teacher at Turon University.

Abstract: Imagination and comparative thinking are one of the complex and delicate processes of the human mind. This process is closely related to a person’s perception of the world, understanding events and recreating them in the imagination. Especially in the educational process, the development of comparative thinking of the younger generation is of great importance. Parables are an effective means of such development. Through them, students not only learn by reading literary texts, but also enrich their inner thoughts and feelings and expand their worldview.

Keywords: imagination, parables, thinking, education, text, consciousness, image, moral norms, heroes, events.

ВВЕДЕНИЕ. Басни-неотъемлемая часть древнего народного творчества. Это произведения искусства, вобравшие в себя человеческие ценности, моральные нормы и жизненный опыт. Через басни учащимся передаются морально-социальные ценности в простой, легко понятной и интересной форме. Такое свойство басен позволяет широко применять их в педагогической практике. Басни занимают важное место в формировании

мышления ученика, развитии его способностей к творческому мышлению. Возможности формирования образ сравнительного мышления через басни проявляются прежде всего в их содержательном богатстве. В каждой басне описываются герои, события, проблемы и их решения, связанные между собой. Это помогает учащимся понять развитие событий, выявить причинно-следственные связи и воссоздать их в своем воображении. Басни также влияют на эмоциональный мир учащихся, повышая их способность сопереживать и принимать моральные решения. Все эти психологические процессы обеспечивают развитие сравнительного мышления.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДОЛОГИЯ . Басни также играют важную роль в развитии речевой культуры учащихся, словарного запаса и языковых навыков. Через них ученик знакомится с новыми словами, выражениями, метафорами и другими художественными выражениями. Это, в свою очередь, помогает четко и плавно выражать мысли. В процессе чтения и анализа вопросов учащиеся получают возможность описывать ситуации, оценивать поведение героев, излагать свои мысли. Таким образом, басни развивают мышление учащихся не только в образном, но и в логическом и аналитическом направлении. Еще одно преимущество басня в том, что они соответствуют возрасту и интересны. Басни, адаптированные для студентов, соответствующие их интересам и мировоззрению, привлекают их к чтению. Через интересные истории и образы читатели повышают интерес к тексту, стремятся понять его искренне. Таким образом, басни усиливают страсть учащихся к чтению и стимулируют их независимое мышление. Это повышает эффективность учебного процесса.

По мнению Худойбердиева, басни занимают очень важное место в формировании сравнительного мышления учащихся. Через басни учащимся дается возможность осмыслить сложные значения, соотнести их со своими мыслями. Худойбердиев акцентировал мотивационное значение басня в активизации творческого мышления. Он утверждает, что басни-это средство не только передачи знаний в процессе обучения, но и расширения мира воображения учащихся. В то же время автор говорит о необходимости использования педагогических технологий при использовании басня, поскольку это помогает еще больше обогатить мышление учащихся. [1,115]

В своей работе Кадырова анализирует эффективные способы развития воображения учащихся посредством басен. Басни утверждают, что большую роль в повышении речевой культуры учащихся, расширении их словарного запаса и формировании речевой культуры играют басни. Автор показывает, что навыки рассуждения и рассуждения можно укрепить, интегрируя басни в учебный процесс. Кадырова также подчеркивает важность развития логического мышления и интеллекта учащихся посредством использования пословиц. [2,78]

В исследовании Каримова широко освещается влияние басен на художественное мышление. Он подробно рассуждает о том, как басни методично используются в развитии сравнительного мышления и фантазии. Автор предлагает эффективные методы и приемы использования басня, например, анализ басни, выявление в ней основных образов и побуждение к созданию новых образов. Каримов отметил, что эти методы имеют большое значение для развития творческих способностей студентов, которые учатся выражать свои мысли более четко и богато. [3,56]

Турсунова глубоко исследует педагогический потенциал басен, анализирует их особенности в формировании сравнительного мышления учащихся. Автор считает, что басни не только развивают способность к созерцанию, но и обогащают эмоциональный мир учащихся, направляют их к социально-нравственным ценностям. Отмечается, что с помощью басен можно привлечь внимание учащихся в процессе обучения, повысить их интерес. Турсунова также показывает методы стимулирования творческой активности учащихся при обучении пословицам. [4,102]

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ . Существуют различные методы и приемы применения басен в педагогическом процессе. Например, учитель не только читает ученикам вопрос, но и обеспечивает их более глубокое усвоение вопроса посредством вопросов и ответов, дискуссий, инсценировок и ролевых игр. Эти методы пробуждают творческие способности учащихся, служат им для свободного выражения своих мыслей. В то же время такое активное участие положительно сказывается на развитии сравнительное сравнительного мышления. Кроме того, через басни учащиеся изучают социальные и моральные ценности. Герои басня и их борьба помогают учащимся понять такие понятия, как добро и зло, дружба и вражда, честность и ложь. Это служит для формирования их личного поведения. Басни, богатые нравственно-социальным содержанием, не только дают знания учащимся, но и воспитывают их как сознательных и ответственных людей. [5,89]

При формировании сравнительного мышления через басни необходимо учитывать и индивидуальные особенности молодежи. Психологические особенности, интересы и уровень знаний каждого ученика будут разными. Поэтому педагог должен адаптировать содержание басен, способы их изложения. Адаптивный подход к способностям и потребностям учащихся обеспечивает высокую эффективность в развитии образного мышления. С помощью басен можно формировать у учащихся навыки анализа собственного мнения, решения проблем и применения творческих подходов. События в баснях часто отражают сложные моральные или социальные проблемы. Студенты анализируют эти проблемы и пытаются найти их решения. Этот процесс развивает их логическое мышление и творческие подходы. В процессе изучения басен учащиеся взаимодействуют, обмениваются идеями и закрепляют навыки совместной работы. Это помогает развивать социальное мышление и коллективное мышление. Таким образом, басни занимают важное место в формировании не только индивидуального сравнительного мышления, но и коллективного мышления. Педагогико-психологическое значение басня состоит в том, что они способствуют эмоциональному развитию молодежи. Через басни у учащихся пробуждаются волнение, интерес, удивление и другие эмоции, которые оживляют их мыслительную деятельность. Изучение эмоционально насыщенных текстов положительно влияет на развитие творческого мышления и воображения. [6, 47]

Применение современных технологий также может быть эффективным в формировании образного мышления через басни. Мультимедийные образовательные ресурсы, аудио-и видеоматериалы усиливают воздействие басня, делают учащихся более интересными. Такие средства активизируют зрение, слух и органы чувств учащихся, что еще больше обогащает их мыслительный процесс. Также важно использовать кросс-культурный подход к изучению басня. Сопоставление басня разных национальностей расширяет кругозор учащихся, развивает у них навыки понимания и принятия культурных различий. Это помогает им вырасти в непредубежденных, терпимых и дальновидных людей. Формирование сравнительного мышления через басни-это не только часть образовательного процесса, но и важный этап в личностном развитии учащихся. Этот процесс укрепляет их способность воспринимать мир, их творческий подход и их моральное сознание. Поэтому большое значение в педагогической практике имеет акцент на баснях, их систематическое применение в образовательных программах. Все вышеперечисленные аспекты указывают на многогранные и эффективные возможности формирования сравнительного мышления через басни. Басни обогащают мыслительный мир молодых людей, играют важную роль в их эмоциональном и умственном развитии. Поэтому расширение использования басня в образовательном процессе и их гармонизация с педагогическими методиками будут способствовать повышению качества образования. [7,34]

Басни занимают особое место в системе воспитания и образования, являясь важным инструментом развития сравнительного мышления у учащихся. Сравнительное мышление — это способность выявлять сходства и различия между объектами, явлениями или понятиями,

обобщать информацию и строить логические связи. В современной педагогике именно развитие этого вида мышления рассматривается как основа формирования критического и творческого мышления, самостоятельности в познании и принятии решений. Басни, будучи лаконичными и образными рассказами, помогают ребенку не только усваивать моральные нормы, но и учиться мыслить, сравнивать, анализировать и делать выводы. Одной из важных особенностей басен является использование аллегорий и символических персонажей, чаще всего животных с ярко выраженными человеческими чертами характера. Это позволяет детям легко воспринимать информацию и переносить представленные в баснях ситуации на собственный жизненный опыт. Когда учащиеся сопоставляют поведение героев, анализируют их поступки и последствия, они учатся видеть не только отдельные факты, но и системные связи между ними. Именно этот процесс сопоставления и сравнения является ключевым в развитии сравнительного мышления.

Погружаясь в мир басен, учащиеся сталкиваются с необходимостью выявлять причины и следствия, сопоставлять мотивы персонажей и оценивать, как именно эти мотивы влияют на ход событий и итог истории. Например, рассмотрение басни о лисе и вороне заставляет школьников проанализировать причины ошибок и успехов героев, понять последствия неправильных поступков или наоборот, мудрого поведения. Этот опыт создает базу для того, чтобы учащиеся научились применять аналогичный анализ в новых жизненных ситуациях, что развивает их умение строить причинно-следственные связи.

Кроме того, басенная форма повествования способствует развитию таких мыслительных операций, как обобщение и конкретизация. В процессе работы с баснями учащиеся учатся переходить от частного к общему и обратно, а также видеть в конкретных проблемах более широкие закономерности. Это способствует развитию аналитического мышления — умению разбивать сложную информацию на составные части и видеть взаимосвязи между ними. Обучение именно этим операциям мышления через басни особенно эффективно, так как экономия в языке и выразительность образов заставляют ребёнка внимательно вчитываться и обдумывать каждое слово.

Активное использование басен в образовательном процессе позволяет учителю создавать диалог с учащимися, что способствует развитию коммуникативных навыков и умению аргументированно излагать свои мысли. Обсуждение различных интерпретаций басенных историй раскрывает различные точки зрения и стимулирует критическое мышление. Учащиеся учатся слушать друг друга, учитывать мнения сверстников, сравнивать свои взгляды с чужими и делать собственные осознанные выводы. Такой коллективный анализ способствует развитию умения вести диалог и принимать во внимание альтернативные подходы.

Важным аспектом в работе с баснями является то, что они представляют собой интегративный образовательный материал, который может быть использован на уроках литературы, этики, истории и даже естествознания. Благодаря тому, что басни часто основаны на жизненных ситуациях и народной мудрости, они помогают школьникам лучше понять социальные отношения, законы природы и нормы поведения, что расширяет их кругозор и способствует всестороннему развитию. При этом выполнение заданий, предполагающих сравнение различных басен или персонажей, эффективно тренирует умение выявлять существенные и несущественные признаки при сравнении объектов.

Особое значение басни имеют на ранних этапах обучения, когда формируется базовая структура мышления. В этот период работа с баснями помогает развитию не только когнитивных, но и эмоциональных компетенций. Поскольку басни включают ярко выраженный нравственный компонент, учащиеся учатся не просто распознавать факты, а связывать их с конкретными ценностями и убеждениями. Этот процесс связывает эмоциональный опыт с познавательной деятельностью, что, в свою очередь, усиливает мотивацию к обучению и развитию мышления.

Преимущество басен также заключается в том, что они формируют у учащихся умение сопоставлять разные точки зрения на одну и ту же ситуацию. Герои басен часто демонстрируют те или иные недостатки и достоинства, что позволяет детям видеть многообразие человеческих качеств и поступков. Такой многогранный взгляд способствует развитию устойчивого сравнительного мышления — учащиеся учатся не упрощать ситуацию, а учитывать разнообразие факторов и обстоятельств, влияющих на итог. В процессе работы с баснями учащиеся приобретают навыки системного мышления. Они учатся видеть каждое событие не изолированным, а как часть целостной системы взаимоотношений, в которой действия одного приводят к последствиям у другого. Это понимание взаимосвязей является важной составляющей сравнительного мышления и помогает школьникам осваивать более сложные учебные материалы, строить логические цепочки и делать обоснованные выводы.

При овладении сравнительным мышлением на примере басен происходит развитие и таких способностей как внимательность и усидчивость. Из-за своей краткости и насыщенности символами басни требуют от учеников концентрированного внимания для полного понимания материала. Ученики учатся внимательно воспринимать текст, выделять ключевые моменты и противопоставлять их друг другу. Это улучшает способность к самоконтролю и развивает учебную дисциплину, что важно для успешного освоения других предметов. Не менее значимым является тот факт, что басни способствуют развитию творческого мышления — учащиеся не просто констатируют факты, но и выстраивают новые сопоставления, предлагают альтернативные завершения историй, создают собственные интерпретации. Такой активный творческий процесс позволяет не только закреплять навыки анализа, но и стимулирует формирование нестандартного подхода к решению задач как в учебе, так и в жизни. Важное место в процессе развития сравнительного мышления занимают обсуждения и коллективная работа с баснями. Совместный анализ, дискуссии и разбор спорных моментов развивают у учащихся умение аргументировать и отстаивать свою точку зрения, а также слушать и учитывать мнения других. Это способствует формированию навыков сотрудничества и способствует развитию социальной компетентности, что немаловажно для гармоничного развития личности в социокультурной среде. Использование басен способствует формированию у учащихся целостного мировоззрения, где когнитивные знания органично связаны с нравственными ориентированиями. Умение делать выводы на основе сравнительного анализа помогает не только в учебной деятельности, но и в реальной жизни, где часто приходится принимать решения, сравнивать различные варианты и оценивать последствия. Благодаря басням дети учатся видеть мир в его многообразии и понимать, что многие явления и поступки имеют двойственную природу, что развивает их критическое отношение к информации. Также важным аспектом является развитие у учащихся умения структурировать информацию. Басни, как правило, имеют четко выраженную композицию — завязку, развитие действия, кульминацию и вывод. Анализируя эту структуру, учащиеся учатся видеть логику изложения, сопоставлять этапы развития сюжета и делать собственные обобщения, что является одним из элементов сравнительного мышления. Развивая сравнительное мышление через басни, педагоги создают условия для формирования у школьников навыков самоанализа и саморефлексии. Рефлексия над поступками персонажей и собственными чувствами учит детей осознавать свои мысли, эмоции и причины поведения, что способствует развитию эмоциональной зрелости и ответственности за свои действия.

Подводя итог, следует отметить, что значение басен в развитии сравнительного мышления учащихся невозможно переоценить. Басни выступают универсальным средством формирования когнитивных и нравственных компетенций, развивая умение анализировать, сравнивать, делать выводы и принимать обоснованные решения. Включение басен в образовательный процесс способствует формированию у детей глубокого осмысления

жизненных ситуаций, развитию критического и творческого мышления, а также воспитанию моральных ценностей. Использование басен позволяет сделать обучение более осмысленным, интересным и эффективным, что в конечном итоге способствует успешной социализации и личностному росту учащихся. Поэтому преподавателям целесообразно активно применять басни в своей практике как мощный инструмент развития сравнительного мышления и комплексного образования школьников.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Басни дают уникальную возможность развивать сравнительное мышление и художественное мышление учащихся. Их содержательные и художественные особенности не только обеспечивают учащихся знаниями, но и служат их эмоциональному и логическому развитию. Басни используются в педагогическом процессе как эффективное средство формирования творческого мышления учащихся, их нравственно-социальных ценностей. В то же время басни помогают улучшить речевую культуру учащихся, языковые навыки, навыки общения и сотрудничества. Применение басня в образовательном процессе в сочетании с интерактивными методами обеспечивает более эффективное развитие сравнительного мышления. Поэтому необходимо применять басни в образовательных программах с системным и творческим подходом. Это способствует повышению качества образования, личностному и умственному развитию молодежи.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Худойбердиев, О. (2023). «Развитие образного мышления и творческого мышления у студентов посредством басня». Педагогика и психология, 13[3], [115-124].

2. Кадырова, Н. (2021). «Басни как средство формирования у учащихся воображения и культуры речи». Теория и практика образования, 16[2], [78-85].

3. Каримов, С. (2024). «Методика развития художественного мышления учащихся с помощью басня». Проблемы педагогики, 9[1], [56-64].

4. Турсунова, М. (2020). «Влияние и педагогическое значение басня на образное мышление». Наука и образование, 10[4], [102-109].

5. Мирзаев, Д. (2022). «Басни и формирование социально-нравственных ценностей у учащихся». Психология и педагогика, 12[6], [89-96].

6. Расулова, Л. (2023). «Возможности развития творческого мышления у учащихся через басни». Образование и воспитание, 15[5], [47-54].

7. Юлдашев, Б. (2021). «Развитие образного мышления и речевых навыков с помощью басня». Современное образование, 8 [3], [34-41].

8. Исламова, Ф. (2024). «Дальнейшее углубление мыслительных процессов у студентов посредством пословиц». Образовательный процесс, 11[2], [70-78].

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭВОЛЮЦИЯ ТЕОРИИ ПРИВЯЗАННОСТИ: ОТ ДЖОНА БОУЛБИ ДО СОВРЕМЕННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Шамурадова Махфуза Аслитдиновна
Соискатель Узбекского национального педагогического университета им.Низами

Аннотация: В статье рассматривается историческая эволюция теории привязанности от её зарождения в середине XX века до современных междисциплинарных исследований. Освещаются ключевые этапы становления концепции: психоаналитические и этологические предпосылки, формирование основ теории Джоном Боулби, эмпирическое подтверждение Мэри Эйнсворт, введение понятия дезорганизованной привязанности и разработка методов изучения привязанности у взрослых. Особое внимание уделяется межпоколенной передаче моделей привязанности и расширению теории на сферу романтических отношений. В заключении подчеркивается актуальность теории привязанности в современной психологии, педагогике и нейронауках. *Ключевые слова: привязанность; Джон Боулби; Мэри Эйнсворт; стили привязанности; дезорганизованная привязанность; межпоколенная передача; романтические отношения; психология развития.*

THE HISTORICAL EVOLUTION OF ATTACHMENT THEORY: FROM JOHN BOWLBY TO MODERN RESEARCH

Shamuradova Mahfuza Aslitdinovna
Researcher of the Uzbek National Pedagogical University named after Nizami

Abstract: The article examines the historical evolution of attachment theory from its origins in the mid-twentieth century to contemporary interdisciplinary research. It highlights the main stages of development, including the psychoanalytic and ethological foundations, John Bowlby's conceptual framework, Mary Ainsworth's empirical studies, the introduction of disorganized attachment, and the assessment of adult attachment. Special attention is given to the intergenerational transmission of attachment models and the extension of the theory to romantic relationships. The conclusion emphasizes the relevance of attachment theory in modern psychology, pedagogy, and neuroscience.

Key words: attachment; John Bowlby; Mary Ainsworth; attachment styles; disorganized attachment; intergenerational transmission; romantic relationships; developmental psychology.

BOG‘LANISH NAZARIYASINING TARIXIY EVOLYUTSIYASI: JON BOULBIDAN TORTIB ZAMONAVIY TADQIQOTLARGACHA

Shomuradova Mahfuza Aslitdinovna
Nizomiy nomidagi O‘zbekiston milliy pedagogika universitetining tadqiqotchisi

Annotasiya: Maqolada XX asrning o‘rtalarida shakllangan bog‘lanish nazariyasining tarixiy evolyutsiyasi va uning zamonaviy fanlararo tadqiqotlargacha bo‘lgan rivojlanishi tahlil qilinadi. Nazariyaning quyidagi asosiy bosqichlari yoritilgan: psixoanalitik va etologik asoslar, Jon Boulbi tomonidan konsepsiyaning yaratilishi, Meri Eynsvortning empirik tadqiqotlari, dezorganizatsiyalashgan bog‘lanish tushunchasining kiritilishi hamda kattalarda bog‘lanishni o‘rganish metodlari. Shuningdek, bog‘lanish modellarining avloddan-avlodga o‘tishi va nazariyaning romantik munosabatlar sohasiga kengayishi alohida ko‘rib chiqiladi. Xulosa qismida bog‘lanish nazariyasining zamonaviy psixologiya, pedagogika va neyrofanlar uchun dolzarbligi ta’kidlanadi.

Kalit so’zlar: bog‘lanish; Jon Boulbi; Meri Eynsvort; bog‘lanish uslublari; dezorganizatsiyalashgan bog‘lanish; avlodlararo uzatish; romantik munosabatlar; rivojlanish

psixologiyasi.

Обзор и предпосылки. Теория привязанности сформировалась в середине XX века как новое направление психологии развития, вобравшее в себя идеи психоанализа и этологии. Ещё в психоаналитической традиции высказывалось предположение, что эмоциональные отношения ребёнка с матерью основаны на удовлетворении базовых биологических потребностей (например, кормление по З. Фрейду рассматривалось как основа привязанности). Однако клинические наблюдения опровергали упрощённую модель «привязанность через пищу». Так, Р. Спиц, изучая детей в приютах, обнаружил явление госпитализма: длительное эмоциональное лишение (отсутствие материнской заботы при обеспечении физических нужд) вызывало у младенцев тяжёлые нарушения в развитии – апатию, депрессию, задержку роста (Spitz, 1946). Эти данные показали, что для нормального развития ребёнку необходима тёплая эмоциональная связь с матерью, а не только удовлетворение физиологических потребностей. Одновременно этологические исследования продемонстрировали биологическую обусловленность привязанности: например, К. Лоренц описал феномен импринтинга у птенцов – врождённую склонность следовать за первым движущимся объектом, обычно матерью (Lorenz, 1935). Другое классическое исследование провёл Г. Харлоу: в экспериментах с детёнышами обезьян даже при наличии кормящей проволочной «матери» малыши предпочитали проводить время с мягкой обитой тканью «матерью-манекеном», дающей чувство тепла и безопасности (Harlow, 1958). Таким образом, к середине прошлого века накапливались свидетельства, что привязанность имеет глубокие эмоциональные и биологические корни, выходящие за рамки простого кормления и условного научения.

Джон Боулби – создание теории привязанности. На основе этих предпосылок английский психиатр и психоаналитик Дж. Боулби сформулировал собственную теорию привязанности, совершив концептуальный переворот в понимании отношений ребёнка и матери (Bretherton, 1992). В отчёте Всемирной организации здравоохранения Боулби обобщил данные о влиянии материнской депривации, указав, что для психического здоровья ребёнка критически важны постоянные любящие отношения с матерью или заменяющим её лицом (Bowlby, 1951). Боулби исходил из эволюционного подхода: привязанность рассматривается им как врождённая поведенческая система, сформировавшаяся в ходе эволюции для обеспечения близости младенца с заботящимся взрослым и повышения шансов на выживание (Bowlby, 1969). Ребёнок биологически запрограммирован искать защиту и комфорт у фигуры привязанности при страхе, боли или усталости; соответственно, мать (или другой основной опекун) выступает «безопасной базой», от которой ребёнок может уверенно исследовать мир (Bowlby, 1969). Боулби подробно описал этапы формирования привязанности в младенчестве и последствия разлуки. В частности, им показано, что длительная сепарация сопровождается фазами протестной реакции, отчаяния и впоследствии эмоциональной отстранённости ребенка (Bowlby, 1973). Эти наблюдения нашли отражение в знаменитой трилогии Боулби «Привязанность – Разлука – Потеря», где изложены теоретические основы привязанности и анализируются деструктивные эффекты нарушения детско-родительской связи (траура, депривации). В рамках своей теории Боулби ввёл понятие «внутренняя рабочая модель» – когнитивное представление ребёнка о себе и об окружающих, складывающееся на основе опыта первых эмоциональных связей (Bowlby, 1973). Эта модель служит прототипом для будущих отношений: так, дети, пережившие чуткий заботливый уход, формируют доверительное представление о близких («меня любят, мир – безопасное место»), тогда как опыт отвергания или непоследовательного ухода может привести к недоверию, тревожности или избеганию в отношениях. Боулби тем самым соединил клинические данные о влиянии ранней разлуки с дарвиновской идеей о приспособительной ценности привязанности. Его работы заложили научный фундамент,

на котором впоследствии развернулись обширные исследования привязанности в разных странах (Bretherton, 1992; Cassidy & Shaver, 2016).

Мэри Эйнсворт – эмпирическое подтверждение и типология привязанности. Существенный вклад в развитие теории привязанности внесла ученица Боулби – канадско-американский психолог М. Эйнсворт. Она расширила и эмпирически подтвердила идеи Боулби, проведя как полевые, так и лабораторные исследования детско-родительских отношений (Ainsworth & Bowlby, 1991). Сначала Эйнсворт изучала взаимоотношения матерей и младенцев в различных культурных условиях (известно её исследование в Уганде), а затем реализовала детальный проект в Балтиморе (США), где в естественных домашних условиях наблюдала за поведением матерей и детей первого года жизни (Ainsworth et al., 1978). На основе этих данных была разработана процедура «Незнакомая ситуация» – стандартизированный лабораторный метод диагностики качества привязанности у младенцев 12–18 месяцев (Ainsworth et al., 1978). В данной процедуре по реакциям ребёнка на краткое расставание с матерью и появление незнакомца выявляются индивидуальные различия в привязанности. В классических экспериментах Эйнсворт эмпирически выделила три основных типа привязанности у детей раннего возраста: надежный (тип B), ненадежный избегающий (тип A) и ненадежный тревожно-амбивалентный (тип C) (Ainsworth et al., 1978). Надежно привязанные младенцы протестуют против ухода матери, но по её возвращении легко утешаются и продолжают играть, демонстрируя доверие к матери и используя её как «надёжный тыл». Избегающий тип характеризуется видимым безразличием ребёнка к уходу и возвращению матери: внешне такой младенец не проявляет беспокойства в разлуке и игнорирует мать после паузы, хотя физиологические показатели указывают на скрытый стресс. Тревожно-амбивалентные дети, напротив, крайне болезненно реагируют на разлуку (интенсивно плачут), а после возвращения матери демонстрируют смешанные реакции: с одной стороны, ищут близости, с другой – могут проявлять гнев и не успокаиваются у неё на руках. Эйнсворт показала, что эти различия связаны прежде всего со стилем воспитания и ст*-епенью чувствительности матерей к потребностям ребёнка (Ainsworth et al., 1978). Матери надёжно привязанных детей чутки и отзывчивы: они своевременно удовлетворяют потребности младенца, правильно интерпретируют его сигналы, обеспечивают эмоциональную поддержку. Напротив, матери избегающих детей часто отвергают их стремление к близости, холодны или сильно ограничивают телесный контакт; в результате малыш «учится» не проявлять открыто свои чувства. В случае тревожно-амбивалентной привязанности матери ведут себя непоследовательно: чередуют заботу с равнодушием, реагируют на сигналы ребёнка непредсказуемо. Ребёнок при таком непостоянном стиле ухода не уверен, будет ли удовлетворена его потребность в защите, и потому склонен к повышенной тревожности, не отпускает мать, легко впадает в эмоциональный дискомфорт. Таким образом, исследования М. Эйнсворт эмпирически подтвердили ключевую гипотезу Боулби о том, что качество привязанности определяется опытом взаимодействия с матерью, прежде всего степенью её сенситивности и надёжности опеки (Bowlby, 1969; Ainsworth et al., 1978). Работа Эйнсворт придала теории привязанности строго научный статус, позволив говорить о разных стилях привязанности и заложив основу для последующего долгосрочного прогнозирования развития ребёнка на основе ранних отношений.

Дальнейшее развитие: дезорганизованная привязанность и межпоколенный перенос. В 1980-е годы исследования привязанности продолжили развиваться, и были сделаны новые открытия, расширившие первоначальную типологию. Так, американский психолог М. Мэйн, ученица Эйнсворт, обнаружила, что ряд детей не вписываются ни в один из трёх описанных типов. Эти младенцы демонстрировали противоречивые, дезориентированные поведенческие реакции при воссоединении с матерью: например, сочетали стремление к матери с явным страхом перед ней, застывали в неподвижности, проявляли стереотипные движения или растерянность. Для обозначения подобного нарушения поведения был

введён четвёртый тип – дезорганизованная привязанность (тип D) (Main & Solomon, 1990). Дезорганизованная привязанность трактуется как отсутствие целостной стратегии обращения к фигуре привязанности: ребёнок как бы не знает, чего ожидать от матери, одновременно испытывает потребность в ней и боится её. Исследования показали, что данный тип чаще формируется в семьях с неблагоприятными условиями – при жестоком обращении, насилии, психических заболеваниях родителей или других травмирующих обстоятельства(Main & Solomon, 1990). Наличие дезорганизованной привязанности рассматривается как серьёзный фактор риска для дальнейшего развития: такие дети в дошкольном возрасте проявляют повышенную агрессивность или тревожность, трудности в регулировании эмоций, а в перспективе подвержены развитию психопатологии (Sroufe et al., 1990). Ещё одним важнейшим шагом Мэри Мэйн было перенесение подхода привязанности на взрослых. Она разработала метод полуструктурированного интервью – Adult Attachment Interview (AAI), позволяющий выявить характер взрослой привязанности, то есть устоявшиеся представления человека о близких отношениях, сформировавшиеся на базе его собственного детского опыта (Main et al., 1985). В ходе AAI испытуемый (родитель) рассказывает о своих отношениях с родителями в детстве и о текущих важных связях; анализ повествования (его содержания и согласованности) позволяет классифицировать взрослого по категориям, соответствующим стилям привязанности: «автономный/безопасный» (secure), «отрицающий» (dismissing, аналог избегания), «озабоченный» (preoccupied, аналог тревожно-амбивалентного) или «нерешённый» (unresolved, в случае непрожитой травмы утраты или насилия, связанной с дезорганизацией). Применение AAI в исследованиях подтвердило гипотезу межпоколенной передачи стилей привязанности: было установлено, что категория привязанности родителей по AAI статистически значимо предсказывает тип привязанности их ребёнка в «Незнакомой ситуации» (Main et al., 1985). Например, мать с безопасным (автономным) типом привязанности, которая способна объективно и последовательно рассказать о своём детстве (даже если оно было небезупречным), с высокой вероятностью имеет надёжно привязанного малыша. Напротив, родители, отрицающие значение отношений или путающиеся в воспоминаниях и чувствах, чаще воспитывают детей с ненадёжными формами привязанности. Метанализ 18 выборок показал до 75% совпадения стиля привязанности ребёнка с «моделью привязанности» родителя, что подчёркивает мощное влияние внутренней рабочей модели родителя на его воспитательные практики (van IJzendoorn, 1995). Таким образом, к концу XX века теория привязанности оформилась как целостная концепция, описывающая непрерывность привязанности на протяжении жизни и механизм трансгенерационной преемственности эмоциональных моделей.

Привязанность во взрослом возрасте: романтические отношения. Параллельно с изучением детско-родительской привязанности возникло направление исследований привязанности во взаимоотношениях взрослых партнёров. Первыми на эту связь указали С. Хазан и Ф. Шейвер, опубликовавшие в 1987 г. влиятельную работу, где они применили типологию привязанности к сфере романтической любви (Hazan & Shaver, 1987). Авторы показали, что взрослые люди в любовных отношениях демонстрируют стили, схожие с детскими: например, безопасно привязанные взрослые чувствуют себя комфортно в близости, доверяют партнёру и относительно легко переносят разлуку; избегающие взрослые ценят независимость, избегают излишней близости и часто испытывают дискомфорт от эмоциональной зависимости; тревожно-привязанные (амбивалентные) взрослые стремятся к слиянию с партнёром, боятся быть отвергнутыми и переживают повышенную тревогу в отношениях (Hazan & Shaver, 1987). Важным выводом стало понимание, что индивидуальные различия, складывающиеся в раннем детстве, могут оказывать влияние на всю последующую жизнь человека, в частности определяя качество его близких отношений во взрослой паре. Позднее на базе этих идей была предложена более дифференцированная

классификация взрослых стилей привязанности. Так, К. Бартоломью разработала модель из четырёх типов: безопасный, озабоченный (preoccupied, соответствует тревожно-амбивалентному), отстранённо-избегающий (dismissing) и боязливо-избегающий (fearful) (Bartholomew & Horowitz, 1991). В этой модели оба варианта избегания (dismissing и fearful) характеризуются неудовлетворённой потребностью в близости, но в первом случае человек защищается псевдонезависимостью и обесцениванием отношений, а во втором случае – стремится к близости, но боится отвергновения и поэтому избегает глубоких отношений из страха боли. Модель Бартоломью опирается на представления индивида о себе (ценность собственной личности) и о других (надежность, благонадёжность партнёра) – комбинация позитивных или негативных представлений даёт в сумме четыре профиля. Эти идеи получили эмпирическое подтверждение и широчайшее распространение в социальной психологии и семейных исследованиях. Таким образом, теория привязанности эволюционировала от изучения отношений младенца и матери до анализа романтической любви и дружбы, подтвердив свою эвристичность на всех этапах жизненного цикла.

Современные направления и расширение теории. В настоящее время теория привязанности прочно утвердилась как одна из центральных теорий психологической науки, объясняющая развитие личности и особенности межличностных отношений от рождения до старости (Cassidy & Shaver, 2016). Исследовательская литература по привязанности чрезвычайно обширна: за последние десятилетия теория обогатилась новыми концепциями и данными из смежных областей – социальной психологии, нейробиологии, психиатрии, педагогики. Так, развивается нейронаучный подход к привязанности: изучается гормональная и нейрофизиологическая основа привязанности. В частности, обнаружено, что гормон окситоцин играет важнейшую роль в формировании эмоциональной связи между матерью и младенцем: уровень окситоцина повышается у обоих во время контакта (кормление грудью, тактильный уход), что способствует возникновению чувства привязанности (Avdeeva, 2017). Другое направление – изучение влияния привязанности на эмоциональную регуляцию и психическое здоровье. Выявлено, что небезопасные стили привязанности у взрослых связаны с повышенным риском депрессии, тревожных и личностных расстройств, тогда как надёжная привязанность служит фактором психологической устойчивости. Так, обобщая многочисленные данные, М. Микулинсер и Ф. Шейвер разработали целостную модель функционирования системы привязанности у взрослых, показав, как при активации страхов (например, угрозы отвержения) у людей с разными стилями привязанности запускаются различные паттерны эмоционально-когнитивного реагирования (Mikulincer & Shaver, 2007). Например, тревожно-привязанные склонны к гиперактивации системы привязанности (панической реакции, навязчивому поиску поддержки), а избегающие – напротив, к деактивации (подавлению потребности в близости, «уходу в себя»), что подтверждается и исследованиями нейровизуализации. Благодаря подобным работам теория привязанности интегрируется с современной наукой о эмоциональной регуляции, показвая, что базовые «модели отношений», усвоенные в детстве, продолжают бессознательно влиять на поведение и переживания человека. Кроме того, теория привязанности получила межкультурное подтверждение. Международные исследования (в том числе мета-анализы) свидетельствуют, что базовые принципы привязанности универсальны: поведение привязанности наблюдается во всех культурах, а большинство детей в разных обществах формируют надёжный тип привязанности при наличии чувствительного ухода (van IJzendoorn & Kroonenberg, 1988). Тем не менее отмечаются и культурные вариации в распределении ненадежных типов. Например, в странах с поощрением ранней самостоятельности (Германия и др.) доля избегающего типа выше, тогда как в культурах совместного воспитания (Япония и др.) чаще встречается тревожно-амбивалентный тип – эти различия отражают особенности воспитательных практик и социальные нормы, не

противореча основные постулаты теории привязанности, а лишь уточняя их проявления в контексте конкретной культурной среды (van IJzendoorn & Kroonenberg, 1988). Ещё одним расширением стала прикладная сфера: сегодня теория привязанности лежит в основе многих программ вмешательства и поддержки семей. Разработаны психотерапевтические методики работы с нарушениями привязанности (напр., подходы Д. Стерна, А. Шорра, К. Бриша и др.), превентивные программы обучения родителей чуткому взаимо-действию с ребёнком, практики подготовки приёмных родителей и т.п. Иными словами, с начала работ Боулби теория привязанности превратилась в разветвлённую междисциплинарную область, продолжающую динамично развиваться и обогащаться новыми эмпирическими данными (Cassidy & Shaver, 2016.) Формирование теории привязанности в середине XX века стало поворотным моментом в психологии развития. Её предпосылки берут начало в психоанализе, где, например, З. Фрейд связывал эмоциональную связь ребёнка с матерью с удовлетворением физиологической потребности в кормлении (Freud, 1938). Однако клинические данные опровергли такую редукционистскую модель. Наблюдения Рене Спица (Spitz, 1946) о феномене госпитализма показали, что даже при удовлетворении базовых физических нужд отсутствие эмоционального контакта ведёт к тяжёлым нарушениям психического развития. Важным стимулом стали и этологические исследования. Конрад Лоренц (Lorenz, 1935) описал феномен импринтинга у птиц, а Гарри Харлоу (Harlow, 1958) в экспериментах с макаками показал, что детёныши ищут тепла и эмоциональной безопасности даже в ущерб базовым физиологическим потребностям. Эти исследования заложили биологическую основу понимания привязанности. Джон Боулби (Bowlby, 1951; 1969; 1973) разработал собственную концепцию, рассматривая привязанность как врождённую систему поведения, направленную на поддержание близости с фигурой опеки. Он ввёл понятие «внутренних рабочих моделей» — когнитивных репрезентаций себя и других, формирующихся в раннем опыте. Именно они определяют дальнейшие межличностные отношения. Работы Боулби, включая трилогию Attachment and Loss, стали фундаментом современной теории привязанности. Мэри Эйнсворт (Ainsworth et al., 1978) эмпирически подтвердила гипотезы Боулби. В её знаменитой методике «Незнакомая ситуация» были выявлены три базовых стиля привязанности: надёжный, избегающий и тревожно-амбивалентный. Позже Мэри Мэйн и Джудит Соломон (Main & Solomon, 1990) добавили четвёртый — дезорганизованный тип. Дальнейшие исследования расширили границы теории. Мэйн с коллегами (Main et al., 1985) разработали Adult Attachment Interview, подтвердив межпоколенную передачу стилей привязанности (van IJzendoorn, 1995). Синди Хазан и Фил Шейвер (Hazan & Shaver, 1987) показали, что принципы детской привязанности можно экстраполировать на романтические отношения взрослых. Ким Бартоломью и Леонард Хоровиц (Bartholomew & Horowitz, 1991) предложили четырёхфакторную модель взрослой привязанности. Современные исследования интегрируют нейронауку и психологию. Например, роль окситоцина в формировании эмоциональной связи подтверждена в работах А. Авдеевой (2017) и западных авторов (Feldman, 2012). Микулинсер и Шейвер (Mikulincer & Shaver, 2007) описали механизмы эмоциональной регуляции при разных стилях привязанности. Метаанализы (van IJzendoorn & Kroonenberg, 1988) показывают универсальность привязанности, но при этом фиксируют культурные различия.

Таким образом, теория привязанности прошла путь от анализа поведения младенцев до комплексного междисциплинарного подхода, охватывающего психологию семьи, психиатрию, нейронауку и педагогическую практику.

Список литературы:

Ainsworth, M. D. S., Blehar, M. C., Waters, E., & Wall, S. (1978). Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Bowlby, J. (1969). Attachment and loss: Vol. 1. Attachment. New York: Basic Books.

Bowlby, J. (1973). Attachment and loss: Vol. 2. Separation: Anxiety and anger. New York:

Basic Books.

Bretherton, I. (1992). The origins of attachment theory: John Bowlby and Mary Ainsworth. Developmental Psychology, 28(5), 759–775.

Cassidy, J., & Shaver, P. R. (Eds.). (2016). Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications (3rd ed.). New York: Guilford Press.

Harlow, H. F. (1958). The nature of love. American Psychologist, 13(12), 673–685.

Hazan, C., & Shaver, P. R. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. Journal of Personality and Social Psychology, 52(3), 511–524.

van IJzendoorn, M. H., & Kroonenberg, P. M. (1988). Cross-cultural patterns of attachment: A meta-analysis of the Strange Situation. Child Development, 59(1), 147–156.

PIRIMQUL QODIROVNING “XALQ TILI VA REALISTIK PROZA” ASARIDA BADIIY ASAR TILI HAQIDAGI QARASHLARNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Sattorzoda Xurshidabonu Sobir qizi
Qarshi davlat universiteti
10.00.02-O’zbek adabiyoti ixtisosligi tayanch doktoranti
ORCID 0009-0004-2553-5199

Annotatsiya: Badiiy asar tili adabiyotshunoslik badiiy informatsiyani yetkazish vositasidir. Badiiy adabiyotda badiiy asar tili va poetic nutq, badiiy nutq masalasi bir-biriga ma’nodosh atamalar sifatida e’tirof etiladi. Pirimqul Qodirov badiiy asar tili tadqiqotchisi sifatida adabiy jamoatchilikka ma’lum. Uning “Til va dil”, “Xalq tili va realistik proza”, “Til va el” risolalari badiiy til masalasining nazariy masalalariga bag’ishlanadi. Mazkur maqolada Pirimqul Qodirovning “Xalq tili va realistic proza” asarida yoritilgan nazariy masalalarga yondashuv usullar, tahlil predmeti, tadqiq usullari tahlil ostiga olindi.

Kalit so’zlar: badiiy asar tili, poetic nutq, poetic til, badiiy nutq, jonli xalq tili, realistik proza, kitobiy til

Аннотация: Язык художественного произведения - это средство передачи художественной информации в литературоведении. В художественной литературе язык художественного произведения и поэтическая речь, вопрос художественной речи признаются синонимами. Пиримкул Кадыров известен литературной общественности как исследователь языка художественных произведений. Его трактаты «Язык и сердце,» «Народный язык и реалистическая проза,» «Язык и народ» посвящены теоретическим вопросам художественного языка. В данной статье анализируются подходы к теоретическим вопросам, освещенным в произведении Пиримкула Кадырова «Народный язык и реалистическая проза,» предмет анализа, методы исследования.

Ключевые слова: язык художественного произведения, поэтическая речь, поэтический язык, художественная речь, живой народный язык, реалистическая проза, книжный язык

Abstract: The language of a literary work is a means of conveying artistic information in literary studies. In fiction, the language of a work of art and poetic speech, the issue of artistic speech are recognized as synonymous terms. Pirimqul Qodirov is known to the literary community as a researcher of the language of literary works. His treatises «Language and Heart,» «Folk Language and Realistic Prose,» and «Language and People» are dedicated to the theoretical issues of artistic language. This article analyzes the approaches, methods, subject of analysis, and research methods to the theoretical issues highlighted in Pirimqul Qodirov’s work «Folk Language and Realistic Prose.»

Keywords: language of a literary work, poetic speech, poetic language, artistic speech, living folk language, realistic prose, literary language

Kirish. Adabiyotshunoslikda “badiiy asar tili”, “poetik til”, “Badiiy adabiyot tili”, “badiiy nutq”, “poetik nutq” singari atamalar bir-birini o‘rnida qo‘llanilib keladi. Ammo bu atamalarning qaysi birini qo‘llash masalaga qay nuqtayi nazardan qarashga va qaysi aspektda tadqiq etishga bog‘liq. Masalaga adabiyotshunoslar tomonidan turli yondashuvlar bo’lgan bo’lsa-da, yozuvchi Pirimqul Qodirovning badiiy asar tiliga bag’ishlangan risolalari alohida diqqatga sazovor. P.Qodirov ayni masalaga ham tilshunoslik ham adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil ostiga oldi.

Adabiyotlar tahlili. Jahon adabiyotiga oid manbaalarda, rus olimlari, V.Vinogradov, G.O. Vinokurlarning poetic til, linvopoetika xususidagi qator tadqiqotlar olib borilgan bo’lib, xususan, G.O.Vinokurning “Poetik til tushunchasi” “poetic til”, “umumxalq tili”, “milliy til” “adabiy til”

dan o’zgacha ekanligi va o’z navbatida “umumxalq tili” va “adabiy til” unsurlarini ham jamlay olishi mumkin ekanligi aytiladi.[1;24-32] Tomashevskiyning fikricha, badiiy nutqni o’rganish tilshunoslik zimmasidagi vazifa. [10;29]

Izzat Sultonning fikricha, “Badiiy adabiyot asarining tili bir-biridan sezilarli farq etadigan ikki bo’lakdan-avtor (muallif) nutqi va personajlar nutqidan iboratdir.” [2;203] Pirimqul Qodirovning til haqidagi dastlabki nazariy qarashlarini “Til va dil” risolasida ilgari surgan. [5;40]Qolaversa, adibning qator “Til, tarix, muhabbat”,[7;41] “Yashashning ma’nosi”[9], “Adabiyot yaxshilikdan yashnaydi”[4] kabi maqolalari va ma’ruzalarida badiiy asar tili haqidagi ilmiy nazariy mushohadalari o’rin olgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolani yozishda qiyoslash, analiz va sintez, nazariy tahlil metodlaridan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Pirimqul Qodirovning badiiy asar tili haqidagi kuzatishlar “Xalq tili va realistik proza”da tadrijiy davom ettirildi. Kitobda Hamza, Abdulla Qahhor, Oybek, G‘afur G‘ulom kabi ijodkorlar asarlarida xalq tili va badiiy tilning biri-birini to‘ldirib kelishi haqida fikr yuritilgan. Bu haqda olim yozadi: “Badiiy til – adabiyotshunoslik bilan tilshunoslik orasida Xitoy devori yo‘qligini, aksincha, bu ikki fan birgalashib qiladigan umumiy filologik ishlar ham borligini ko‘rsatadigan dalildir. Agar tilshunoslik bilan adabiyotshunoslik filologiya fanining ikki asosiy sohasi bo‘lsa, badiiy til shu ikkala sohaga ham ozuqa beradigan, ularni tubdan birlashtirib turgan umumiy ildizdir”. [8;4] Ko‘rinadiki, P.Qodirov badiiy til muammosi bir butun hodisa sifatida adabiyotshunoslik va tilshunoslikning universal muammosi ekanligini ta’kidlaydi. U L.Tolstoy, M.Gorkiy kabi rus adabiyoti darg‘alarining asarlaridan foydalangan va ularning fikrlariga tayangan. Shu qatorda milliy nasr namunalariga ham murojaat qilgan. Olim izlanishlaridagi quyidagi jihatlar e’tiborni tortadi:

- adib milliy til va jonli xalq tilining o‘zaro munosabati va shakllanish jarayonlarini tarixiy aspektda tekshirgan;
- o‘zbek nasri tilining shakllanishiga asos bo‘lgan jonli xalq tilining ahamiyatini tekshirgan. Olim bu masalaga sof filologik aspektda yondashadi;
- olim o‘zbek prozasining shakllanish davri va prozaik asarlarning kitobiy tildan ajralib, jonli xalq tilga yaqinlashish jarayoniga e’tibor qaratadi;
- P.Qodirov risolada prozaik asarlarning tili va uslubini tahlil qilish bilan chegaralanmaydi, balki nosirlarning g‘oyaviy konsepsiyasini ochib beradi, xarakter va tipik obrazlarning davr, millat kayfiyatiga ta’sirini yoritadi;
- badiiy til va ijodkor uslubi o‘rtasidagi uzviylik, o‘ziga xoslikni yozuvchilar tili va uslubini o‘zaro qiyoslash orqali aniqlaydi;
- kitobda 14 nafar ijodkorning ismi tilga olingan va 35 ta badiiy asarning til va uslub masalalari muhokama etilgan;

P. Qodirov shu kuzatishlari asosida realistik asar tili jonli xalq tili bilan bog‘liqlikda shakllangan, degan xulosaga keladi: “Realistik asarda voqelikni haqqoniy ko‘rsatish uchun qahramonning tashqi qiyofasi bilan birga uning ichki dunyosini ham, murakkab his-tuyg‘ularini ham, o‘ziga xos fe’l-atvorini, xarakterini ham, yashash sharoiti va holatini ham zarur tafsilotlari bilan tasvir etish kerak. Bu hammasi badiiy tilning ishtiroki bilan amalga oshadi”.[8;8] Darhaqiqat, realistik adabiyot paydo bo‘lgan davrdan boshlab, jonli xalq tiliga yaqinlasha bordi. Ortiqcha hasham va kitobiy so‘zlardan qochish va xalq tiliga yaqinlashish badiiy adabiyot auditoriyasining kengayishiga, ommalashishiga sabab bo‘ldi. Bularning barchasini Pirimqul Qodirov madaniy inqiloblar, tarixiy jarayonlar fonida tushuntiradi. Ammo u realistik prozaning shakllanishida faqatgina jonli xalq tili ijobiy rol o‘ynadi degan fikrda to‘xtab qolmaydi. Aksincha, mumtoz adabiyotning badiiy tilga nafosat, joziba, emotsionallik baxsh etib kelganligini e’tirof etadi. Shuning uchun jonli xalq tilining realistik prozada jo bo‘lish jarayonini tarixiy ildizlaridan ko‘rib o‘tish yo‘lidan boradi. Bu haqda u kitobning “Tarixga bir nazar” bobida ilmiy qarashlarini ilgari

suradi. Xalq tilining badiiy adabiyotga singishida Alisher Navoiy xizmatlarini yoritar ekan, uning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asariga murojaat qiladi va quyidagilarni aniqlaydi: holatni bildiruvchi so‘zlar: sipqarmoq, qizg‘anmoq, o‘kurmak, qing‘aymoq, bo‘xsamoq, termulmoq, bezanmoq; otlarni yoshi va turiga qarab ajratish: qulun, toy, g‘o‘nan, do‘nan, tulan; tubuchoq, arg‘umoq, yaka, yobu; yeguliklar: qatlama, qurut, tutmoch, quymog‘, o‘moch, qo‘moch, tolg‘on; harakatni ifodalovchi so‘zlar: borg‘udek, bilgudek, borg‘och, topqoch, sochqoch, bilako‘r, qilako‘r, ketako‘r, yetako‘r; sifatni bildiruvchi so‘zlar: “oppoq, qop-qora, qip-qizil, yup-yumaloq, yap-yassi, op-ochug‘, chup-chuqur, ko‘m-ko‘k, yam-yashil kabi. Ko‘rinadiki, bu darajalanish xususiyatiga ega bo‘lgan so‘zlar orasida xalq tilida faol qo‘llangan so‘zlar bor. Bu kuzatishlar asosida olim quyidagicha xulosa qiladi: birinchidan, Navoiyning bunday misollari xalq tilidan olingan va fors tilidan ularning ekvivalentini topish qiyin; ikkinchidan, bu bilan Navoiy ona tilini afzalligini yana bir bor isbot qila oldi.

Dante ham jonli xalq tili uchun kurashgan, jonli italyan tilining lotin tilidan ustun ekanligini isbotlashga harakat qilgan. Alisher Navoiy “Xamsa” sini turkiy tilda yozgani kabi Dante ham o‘z shoh asari “Ilohiy komediya”ni italyan tilida yozadi. Xuddi shunday ona tilini himoya qilgan fransuz adibi Andre Etyen fransuz tilining afzalliklarini ko‘rsatishga va isbotlashga harakat qilgan. Fransuz tilini italyan tili ta’siridan olib chiqishga harakat XVI asrda o‘z cho‘qqisiga yetib, bir qancha manifestlar va pamfletlar yozilgan. XVIII asrda rus tilini fransuz tili ta’siridan qutqarish yo‘lidagi harakatlar boshlandi. Rus tilining fransuz tiliga qaraganda xalqqa yaqin ekanligi va tabiiyligini asoslaydi. [8;13-15] Umuman olganda, adib jonli xalq tilining afzallik jihatlarini tarixiy dalillar orqali isbotlab beradi. Uning fikricha: “Bu yerda ko‘pchilik milliy tillarning mustaqil taraqqiyoti uchun xarakterli bo‘lgan umumiy bir qonuniyat bor. Bu qonuniyatning mohiyati shundaki, mazkur mamlakat xalqi yaratgan va shu xalqning aloqa quroli bo‘lib xizmat qilayotgan jonli til chetdan kelgan, asl manbayidan ajralib, boshqa xalqning yuqori tabaqalarigagina xizmat qilgan adabiy tildan boyroq, ustunroq, yashashga qobiliyati zo‘rroq bo‘ladi”. [8;15] Darhaqiqat, adib kuyunib yozgan jonli tilni asrab qolish muammosi bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan.

Adib jonli xalq tilini realistik tasvirda yuzaga chiqarish deganda faqat realistik ruhda yozilgan badiiy asarlarnigina nazarda tutmaydi. Bunda haqqoniylik, hasham, jimjimadorlikdan qochish kabilar xalq tiliga xosligi qayd etilgan. Olim jimjimador va sodda xalqona tasvirning o‘rtasidagi farqlarni Furqat va Usmon Nosir tarjimalari vositasida ilmiy dalillaydi: Furqat tarjimasi: “Boqchasaroy shahrida marmardin qilingan alohida hovuzni o‘rtasida suv ko‘targan xususida Pushkin nomlik Rusiya shoiri yozgan abyotning mazmuni ushbudir: Gireyxon ko‘zini quyi qarotib o‘lturub va sadaf din qiling‘on chilimni tortib, og‘zidan tutunni chiqorib, ul vaqtda achchig‘lig‘i kelib turgonda xonni atrofida turgan arkoni davlatlari yaqinroq kelmoqni xohlab, bir-birlarini surubdir va xonning o‘rdasida ko‘p ohistalik bo‘lib, xonning yuzida qahru-g‘azab asarini fahmlabdurlar va bir daf’a ul takabburlik xon tezlik bilan qo‘l bilan ishorat qilg‘onda mazkur tamomi arkoni davlatlar to‘g‘ri qulluq qilib o‘rdadin chiqibdurlar”. Usmon Nosir tarjimasi:

Qovoq solib o‘tirar Garoy,
Lablarida qahrabo chilim.
Dahshatli xon atrofida jim
Bosh egib tek turardi saroy.
Jimjit edi butun koshona,
Hamma xonning xafa yuzidan
Payqar edi mubham nishona.
Ammo mag‘rur sohibi farmon
Qo‘llarini bir siltab soldi:
Barcha sekin tarqaldi har yon. [8; 27-26]

Pushkinning “Bog‘chasaroy fontani” asarini tarjimasida Usmon Nosir uslubining xalq tiliga yaqinligi va realistik tasvir yorqin aks ettirilganligi e’tirof etilgan.

Xulosa. Pirimqul Qodirovning adabiyotshunos olim sifatida badiiy matnda nutq va jonli xalq

tilining adabiy asarda mujassamlashuvi masalasini chuqur o‘rgandi, nasriy va she’riy matnlarning tilini zamon va makon mutanosiligida tadqiq etdi. Uning “Til va dil”, “Xalq tili va realistic proza”, “Til va el” kabi ilmiy asarlarida olimning mavzu tanlashidan tortib, iqtibos keltirishigacha, uning shaxsiyati, ichki “men”i, genetik mansubiyati, xarakteri, ruhiyati, yashagan ijtimoiy shart-sharoitlari hamda faoliyat ko‘rsatgan ilmiy-adabiy muhiti, badiiy asar matniga yondashuv usullari, uslubi va tili, foydalangan metodlari, dunyoqarashi va tafakkur olami shakllanishidagi ilmiy-falsafiy asoslar o‘z ifodasini topgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Винокур Г.О. О языке художественной литературы.– М.: Высшая школа, 1991.–С.24-32

И.Султон. Адабиёт назарияси.–Т.:1986. –Б 203

Қодиров П. “Қалб кўзлари” Тошкент, Маънавият-2001-йил

Қодиров П. Адабиёт яхшиликдан яшнайди. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси 2009-йил 28-ноябрь

Қодиров П. Тил ва дил. – Т.: Ўзбекистон, 1972. – 40 б.

Қодиров П. Тил ва эл. – Т.: Ғафур Ғулом, 2005. – 248 б.

Қодиров П. Тил, тарих, муҳаббат.//Ёшлик журнали, 1989-йил 5-сон, 41-бет

Қодиров П. Халқ тили ва реалистик проза.–Т.: Фан, 1973.–Б.4

Қодиров П. Яшашнинг маъноси. //Шарқ юлдузи1990-йил, 12-сон

Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. –М.:Аспект пресс, 1996.–С. 29

ERKALASHNI IFODALOVCHI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNI O‘ZBEK TILIGA TARJIMA QILISH MASALALARI

Xodjayeva Shoira Rustamovna
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetining mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Maqolada Uilyam Shekspirning “Romeo va Julyetta” hamda “Hamlet” asarlaridagi erkalashni ifodalovchi frazeologik birliklarning o‘zbekcha tarjimalari tahlil qilinib, qo‘llanilgan tarjima strategiyalari va madaniy moslik omillari o‘rganilgan. Erkalashni ifodalovchi frazeologik birliklar insoniy his-tuyg‘ular, mehr va samimiyatni aks ettiruvchi badiiy vosita sifatida tarjimada muhim o‘rin tutadi. Ular nafaqat lingvistik, balki madaniy komponentlarga ega bo‘lgani sababli, o‘zbek tiliga tarjima qilishda ularning ekvivalentini topish, ma’nosini yo‘qotmaslik va milliylikni saqlab qolish masalalariga e’tibor qaratiladi. Shuningdek, maqolada erkalash iboralarining tarjimasida kontekst va madaniyatlararo tafovutlarning ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot natijalari tarjima amaliyotida erkalovchi frazeologik birliklarni to‘g‘ri tarjima qilishga ilmiy asos yaratadi.

Kalit so‘zlar: erkalash, frazeologik birliklar, badiiy tarjima, tarjima strategiyasi, ekvivalent, analog, madaniy kontekst, Shekspir.

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ВЫРАЖАЮЩИХ ЛАСКУ, НА УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК

Ходжаева Шоира Рустамовна
Независимый исследователь Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои

Аннотация: В статье рассматриваются переводы фразеологических единиц, выражающих ласку, в узбекских интерпретациях произведений Уильяма Шекспира «Ромео и Джульетта» и «Гамлет». Проанализированы используемые переводческие стратегии и факторы культурной адаптации. Фразеологизмы, передающие ласку, играют важную роль в художественном переводе как средство выражения человеческих чувств, нежности и искренности. Поскольку они обладают не только лингвистической, но и культурной составляющей, внимание уделяется вопросам поиска эквивалентов, сохранения значения и национальной окраски при переводе на узбекский язык. Также подчеркивается значимость контекста и межкультурных различий. Результаты исследования послужат научной основой для адекватной передачи таких фразеологических единиц в практике художественного перевода.

Ключевые слова: ласка, фразеологические единицы, художественный перевод, переводческая стратегия, эквивалент, аналог, культурный контекст, Шекспир.

CHALLENGES IN TRANSLATING PHRASEOLOGICAL UNITS EXPRESSING ENDEARMENT INTO THE UZBEK LANGUAGE

Khodjaeva Shoira
Independent researcher Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi

Abstract: This article analyzes the Uzbek translations of phraseological units expressing endearment found in William Shakespeare’s ‘Romeo and Juliet’ and ‘Hamlet’. It examines the translation strategies employed and the role of cultural adaptation. Endearment-related idioms serve as an important artistic tool in conveying human emotions, tenderness, and sincerity, making them vital in literary translation. Since such expressions encompass both linguistic and

cultural components, the study focuses on identifying appropriate equivalents in Uzbek, preserving meaning, and maintaining cultural identity. The article also highlights the importance of context and cross-cultural differences in translation. The research provides a scholarly foundation for the accurate and culturally sensitive translation of endearment-related phraseological units in literary practice.

Keywords: endearment, phraseological units, literary translation, translation strategy, equivalent, analogue, cultural context, Shakespeare

Kirish. Tarjimashunoslikda frazeologik birliklarning tarjimasi murakkab va nozik masalalardan biri hisoblanadi va tarjimondan alohida ijodiy yondashuv talab qiladi. Frazeologik birliklarni tashkil etuvchi idioma, maqol, matal, qanotli so‘zlar, barqaror metafora va kollokatsiyalar (so‘z birikmalari) ma’noviy yaxlitlikka ega bo‘lgani bois, ularni so‘zma-so‘z tarjima qilish semantik noaniqlikka olib kelishi mumkin. Frazeologizmlarning tarjimasida nafaqat ularning ko‘chma ma’nosini aniqlash, balki shu mazmunni tarjima tilida aks ettiruvchi uslubiy va madaniy jihatdan ekvivalent vositani topish muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa badiiy tarjimada frazeologik birliklar obrazlilik, ekspressivlik va estetik ta’sirni kuchaytiruvchi vosita sifatida xizmat qilgani bois, badiiy tarjimondan manba va maqsad tillarini chuqur bilish, ularning madaniyati va hayot tarzini anglash, mos tarjima strategiyalarini puxta qo‘llagan holda ularni maromiga yetkazib tarjima qilish talab etiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Ingliz frazeologiyasining yirik mutaxassisi A.V. Kuninning yozishicha, ingliz tiliga kiritilgan frazeologizmlarning soni bo‘yicha Shekspir asarlari Injildan keyin ikkinchi o‘rinni egallar ekan (Kunin, 1996). Darhaqiqat, Shekspir o‘z asarlari orqali ingliz tiliga green-eyed monster (“Otello”), break the ice (“Qiyiq qizning quyilishi”), heart of gold (“Henry V”), love is blind (“Venetsiya savdogari”), it’s Greek to me (“Yuliy Sezar”), wild-goose chase (“Romeo va Julyetta”), a fool’s paradise (“Romeo va Julyetta”), have an itching palm (“Yuliy Sezar”), midsummer madness (“O‘n ikkinchi kecha”), the observed of all observers (“Hamlet”) kabi ko‘plab frazeologizmlarni kiritgan. Asarlardagi aksariyat iboralar (Masalan, To be, or not to be, that is the question; Something is rotten in the state of Denmark; All the world’s a stage, And all the men and women merely players…) qanotli iboralarga aylanib, hozirgi kunda ham turli vaziyatlarda keng qo‘llaniladi.

Turli tarjimashunos va tilshunos olimlar frazeologik birliklarning tasnifi va tarjimasi borasida ilmiy izlanishlar olib borib, ularni tarjima qilish bo‘yicha usul va strategiyalarni taklif qilganlar. V. Komissarov frazeologik birliklarning tarjima qilishning eng ma’qul usullaridan frazeologik ekvivalent va frazeologik analoglar topish va kalkalashni ajratib ko‘rsatadi (Komissarov, 2001).

P. Nyumark metaforalarni oltita guruhga ajratib, ularning turiga qarab madaniy ekvivalent, so‘zma-so‘z tarjima, qisqartirish, tushirib qoldirish, perifraza kabi tarjima usullarining afzalligini misollar yordamida ko‘rsatadi. Olim vaziyat taqozo qilganda (masalan, boshqa hech bir tarjima usuli orqali matndagi xabarning emotsionalligini va undovini uzatish imkoni bo‘lmaganda) qavs ichida tasviriy tarjima yoki izoh berish ma’qulligini ta’kidlaydi (Newmark, 1988).

Tarjimashunos olim M. Beyker idiomalarning tarjimasida ularning ekvivalentini tanlash, analogini topish, perifraza qilish va tushirib qoldirish (omission) usullarini ustuvor deb belgilaydi (Baker,1992).

I. G‘afurov, O. Mo‘minov, N. Qambarovlarning bu boradagi qarashlariga ko‘ra, frazeologik birliklar bir tildan boshqa tilga: 1. Grammatik, semantik va uslubiy moslashishlar orqali; 2. Semantik ekvivalentlar orqali; 3. Kalka orqali; 4. Tasviriy (bayon) tarjima orqali tarjima qilinadi (Gofurov, Mominov & Qambarov, 2012).

Bizning fikrimizcha, badiiy tarjimada frazeologik ekvivalent va analog tanlashga ehtiyotkorlik bilan yondashish kerak va tanlangan tarjima usuli muallifning maqsadini to‘liq aks ettirmog‘i lozim. Shuningdek, frazeologik birliklar tarjimada madaniy, pragmatik va funksional jihatdan

mos bo‘lishi ham maqsadga muvofiq. Buning uchun tarjimon frazeologik birlikni matnda aniqlab bilishi va ularning ma’nosi oydin bo‘lgan taqdirda ham, frazeologik lug‘atlar yordamida ko‘chma ma’nosini yana bir bor tekshirib olishi kerak. Badiiy tarjimon tarjima mas’uliyatini to‘liq his qilib yondashgan taqdirdagina, go‘zal va adekvat tarjima mahsuli yaratiladi.

Natijalar. Tadqiqotimizning obyekti bo‘lmish Shekspirning “Romeo va Julyetta” va “Hamlet” asarlaridan tanlab olingan erkalashni ifodalovchi frazeologik birliklarning tarjimalari va qo‘llangan tarjima usullarini tahlilga tortamiz. Quyidagi parcha mashhur balkon sahnasidan olingan:

U. Shekspir *(Act 2 Scene 2)*	*JULIET* *Three words, dear Romeo, and good night indeed.* *…* *And **all my fortunes at thy foot I’ll lay*** *And follow thee my lord throughout the world.*
M.Shayxzoda tarjimasi *(73-bet)*	*JULYETTA* *Ikki og‘iz gap: undan so‘ng, xayr Romeo.* *…* *Undan so‘ngra, **oyog‘ingga poyondoz bo‘lay** –* *Egamsan, – deb boray sen-la qayerga desang*
J. Kamol tarjimasi *(53-bet)*	*JULYETTA* *Ikki og‘iz so‘z, Romeo, so‘ng xayrli tun,* *…* ***Butun borlig‘imni so‘ngra ayamam sendan**,* *Shu dunyoda qayga desang, borgum izingdan.*

Navbatdagi parchamiz “Hamlet” asaridagi Ofeliyaning dafn marosimida Malika Gertruda nutqidan:

U. Shekspir *(Act 5 Scene 1)*	*QUEEN GERTRUDE* ***Sweets to the sweet**: farewell!* *(Scattering flowers)* *I hoped thou shouldst have been my Hamlet’s wife;*
M.Shayxzoda tarjimasi *(216-bet)*	*MALIKA (tobut ustiga gullar sochib)* ***Nafosat nafisaga qismat bo‘lsin**, ol!* *Tinch uxlagin. O‘ylardim bir kuni seni –* *Hamletga qallig‘ qilib arkka keltirsam.*
J. Kamol tarjimasi *(359-bet)*	*MALIKA (tobut ustiga gullar sochib)* ***Gulga gul joiz.*** *Xayr, jonim, yotgan yering jannatda bo‘lsin.* *Seni kelin qilarman, deb orzu etgandim.*

Muhokama. Birinchi parchadagi “all my fortunes at thy foot I’ll lay” inversiv frazeologik ibora tarkibida lay something at one’s feet – to hold someone responsible for something (6), ya’ni biror kimsaning zimmasiga mas’uliyat yuklamoq; mas’ul qilmoq (– bizning tarjima); something o‘rnida fortune – 1) position, worth, means, assets, holdings, wealth, property, estate, possessions; wealth, riches, affluence, opulence, treasure, money, prosperity: 2) luck, chance, fortuity; lot, fate, destiny, karma; future (7), ya’ni, umumiy qilib aytganda, boylik, omad, baxt, taqdir, mulk

ma’nolarini anglatuvchi polisemantik so‘z qo‘llangan. Shunday ekan, ushbu ibora tom ma’noda borini kimningdir poyiga tashlamoqni anglatadi.

Ushbu sahnada Julyetta nikohdan keyin Romeoga qayga desa izidan ergashishini izhor aylab, borini berishga tayyorligini aytadi. Demak, yuqoridagi frazeologik iboraning kontekstual ma’nosi – borini bermoq va ixtiyorini topshirmoqdir.

Tarjimaga kelsak, M. Shayxzoda taqdim qilgan “oyog‘ingga poyondoz bo‘lay” variantida mayinlik hissi va erkalash ohangi nihoyatda yuqori bo‘lib, ibora o‘zbek madaniyati va mentalitetiga moslashtirilganligini kuzatishimiz mumkin. Tarjimadagi ibora asliyatga qisman analogik va madaniy jihatdan ekvivalent desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Bunda tarjimonning maqsadi – ma’noni yetkazish bo‘lsa, tarjimon shu bilan bir qatorda obrazlilikni saqlashni ham uddalagan. Biroq, asardagi voqealar Italiyaning Verona shahrida sodir bo‘layotganini va poyandoz so‘zi o‘zbek madaniyatiga xos so‘z (poyandoz – ostonaga, oyoq ostiga to‘shaladigan gilam yoki ipak mato; alohida hurmatga sazovor kishini yoki kelin, kuyovni kutib olish uchun uning yo‘liga, oyog‘i ostiga solingan yoki solinadigan gilam, palos yoki mato (8)) ekanligini inobatga olsak, Julyetta tomonidan bunday iboraning ishlatishi biroz notabiiy tuyuladi.

Vaziyatdan kelib chiqib, ushbu parchada “oyog‘ingga poyondoz bo‘lay” o‘rniga “senga bo‘lsin jonim sadaqa” yoki “senga bo‘lsin jonim fido”, “senga bo‘lsin jonim tasadduq”, “senga borim, jonim tasadduq”lardan birini ishlatgan ma’qul deb o‘ylaymiz. Ushbu jumlalarda iboraning nafaqat ohang va metrik tuzilishi, balki inversiv strukturasi ham saqlangan.

J. Kamolning tarjimasida asliyatdagi frazeologik iboraning semantik ekvivalenti taqdim qilingan. Nazariy jihatdan, borini bermoq va borlig‘ini ayamaslikning ma’nolari juda yaqin bo‘lgani bois, ushbu tarjima varianti kitobxonda savol tug‘dirmaydi.

Ikkinchi parchada keltirilgan “sweets to the sweet” erkalash frazeologizmi Ofeliyaning dafn qilish marosimida Hamletning onasi tomonidan marhumaga qarata qo‘llaniladi. A.V. Kuninning Большой англо-русский фразеологический словарь lug‘atida sweets to the sweet – разг. прекрасное – прекрасной [шекспировское выражение; см. цитату(9)] deb keltirilgan, ya’ni go‘zalga go‘zal narsalar bo‘lsin (– bizning tarjima) degan ma’noda ishlatiladi.

O‘zbek tilida aynan shunday kontekstda ishlatiladigan ekvivalent yoki analogik frazeologik ibora aniqlanmadi. Tarjimalarda ham buni aksini ko‘rishimiz mumkin. M. Shayxzoda B. Pasternakning: “Королева (расбрасывая цветы): Нежнейшее – нежнейшей. Спи с миром!” jumlasiga tayanib, erkin tarjima usulidan foydalangan va jozibador hamda poetik tarjima taqdim qilgan.

“Qismat bo‘lsin” iborasi esa nazarimizda, asliyat matnida mavjud bo‘lmasa-da, qismat – 1) taqdir, qazo, ulush; 2) umuman, boshga tushgan ko‘rgilik, kechmish hayot; ahvol; 3) hayot-mamot masalasi, taqdir; belgilangan umr, nasiba (8) – so‘zining konnotatsiyalari, jumladan salbiylari ham, vaziyatning fojiaviyligiga to‘liq mos keladi.

“Nafisa” so‘zi “nafis” – 1) go‘zal va nafis, latif; 2) nozik va yoqimli (8) so‘ziga -a qo‘shimchasini qo‘shish orqali yasalib, ma’nosi – yuqoridagi xislatlarga ega qiz ekanligini anglasak-da, ushbu so‘z tinglovchida tushunmovchilik keltirib chiqarishi mumkin, chunki “nafisa” so‘zi – go‘zal va latofatli qiz ma’nosidan ko‘ra atoqli ot sifatida keng ommalashgan.

Taxminimizcha, tarjimon asliyatdagi alliteratsiyani saqlab qolishga uringan va shu so‘zni qo‘llagan.

J. Kamol tarjimaning klarifikatsiya, ya’ni ma’noni oydinlashtirish, usulidan foydalangan. Ushbu sahnada Malika Gertruda tobutga gul sochib, “sweets” deb gullarni nazarda tutadi. Demak, vaziyatdan kelib chiqib, “gul qizga gullar bo‘lsin” degan ma’noda gulga gul joiz deb asliyatdagi kabi qisqa va lo‘nda qilib tasviriy tarjima usuli yordamida ma’noni yoritgan. Ushbu jumlaning tarjimasi tabiiy eshitiladi va yuqori darajada adekvat desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Xulosa. Erkalash metaforalarining o‘zbek tiliga tarjima qilinishi faqat lingvistik jarayon emas, balki madaniy moslashtirish amaliyoti hamdir. Erkalash metaforalarini tarjima qilish jarayonida

kuzatiladigan asosiy muammolar: semantik noaniqlik, madaniy va erkalash haroratining darajasidagi tafovutlardir. Tarjimon nafaqat so‘zning ma’nosini, balki undagi kayfiyat va obrazni ham uzatishi zarur. “Romeo va Julyetta” asarining o‘zbek tarjimalarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, muvaffaqiyatli tarjimalar aynan madaniy va hissiy uyg‘unlikni ta’minlaydi. Erkalash metaforalarining tarjimasida, asosan, adaptatsiya, (madaniy) ekvivalent va kontekstual kengaytirish kabi tarjima strategiyalari qo‘llaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Kunin, A.V. (1996). Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazyka (2nd edition). Vysshaya shkola, Dubna.

Komissarov, V.N. (2011). Sovremennoye perevodovedenie (2nd edition). R.Valent.

Newmark, P. (1988). A Textbook of Translation. Prentice Hall.

Baker, M. (1992). In Other Words: A Coursebook on Translation. Routledge.

Gofurov, I., Mominov, O. & Qambarov, N. (2012). Tarjima nazariyasi: Oliy o‘quv yurtlari uchun o‘quv qo‘llanma. Tafakkur-Bo‘stoni.

Spears, R.A. (2005). McGraw-Hill’s Dictionary of America Idioms. McGraw-Hill.

Urdang, L. (1992). The Oxford Thesaurus: An A-Z Dictionary of Synonyms. Clarendon Press.

Madvaliyev, A. (Ed.). (2021). O‘zbek tilining izohli lug‘ati. O‘zbekiston nashriyoti.

Kunin, A.V. (1984). Bolshoy anglo-russkiy frazeologicheskiy slovar. Russkiy yazyk.

Shakespeare, W. (1984). Romeo and Juliet (Edited by G. Blakemore Evans). Cambridge University Press.

Shakespeare, W. (1954). The Tragedy of Hamlet, Prince of Denmark. The Folio Society.

Shekspir, V. (1981). Tanlangan asarlar. G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti.

Shekspir, V. (2008). Saylanma. Uch jildlik. Fan nashriyoti.

BRITANIYA AFSONALARIDAGI MIFOLOGIK MAVJUDOTLAR MILLAT MADANIYATI VA MENTALITETINING IFODASI SIFATIDA

Murodova Marjona Muxtorovna
BuxDU Ingliz tilshunosligi kafedrasi tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Britaniya afsonalarida keng tarqalgan mifologik mavjudotlar; ularning kelib chiqishi, tavsifi, diskurslardagi roli va madaniy mazmuni haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: mifologiya, afsona, madaniyat, ramz, fantaziya, ajdaho, peri, goblinlar, suv parilari, selkies, devlar, qora itlar.

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ СУЩЕСТВА В БРИТАНСКИХ ЛЕГЕНДАХ КАК ВЫРАЖЕНИЕ КУЛЬТУРЫ И МЕНТАЛИТЕТА НАЦИИ

Муродова Маржона Мухторовна
БухГУ, докторант кафедры английского языкознания

Аннотация: В данной статье рассматриваются распространенные мифологические существа британских легенд; их происхождение, описание, роль в легендах и культурное значение.

Ключевые слова: мифология, легенда, культура, символ, фэнтези, дракон, феи, гоблины, русалки, шелки, блуждающие огоньки, великаны, черные псы.

MYTHOLOGICAL CREATURES IN BRITISH LEGENDS AS THE EXPRESSION OF CULTURE AND MENTALITY OF THE NATION

Murodova Marjona Mukhtorovna
PhD researcher of Department of English linguistics of BukhSU

Abstract: The given article is about common mythological creatures of British legends; their origination, description, roles in legends and cultural meaning of them.

Keywords: mythology, legend, culture, symbol, fantasy, dragon, fairies, goblins, mermaids, selkies, Will-o'-the-Wisps, giants, black dogs.

Introduction. British mythology is rooted solidly in the island's cultural and historical background, drawing on Celtic, Anglo-Saxon, Roman, and Norse. Intrinsic to the myths are the mythological creatures, which are representative of fears, hopes, and ethical lessons. These beings are not only components of fantasy but are charged with symbolism, representing human struggles, nature, and cultural values (Briggs, 1976; Simpson & Roud, 2000).

Dragons

Dragons and dragon-like creatures have been central to world mythos, legends, and literature for millennia – in fact, they are part of the oldest human stories. While they were generally revered and respected in Eastern myth and literature, they were feared and condemned in most Western mythologies and literatures, especially after the Christianization of Europe. Much of Indo-European mythology portrayed dragons as monstrous serpents who needed to be slain by a hero. Calvert Watkins states that the hero slays the dragon because "The dragon symbolizes Chaos, in the largest sense, and killing the dragon represents the ultimate victory of Cosmic Truth and Order over Chaos" (Watkins 299). Furthermore, the dragon represents particular kinds of chaos in various cultures, including chaos that blocks "life-giving forces" in Indo-Iranian cultures and anti-hierarchical and anti-hospitality chaos in the cultures of ancient Ireland, Anatolia, and Greece (300). This fear and condemnation carried over into English folklore, and later English

literature. For over a thousand years, dragons have commonly appeared in English literature as forces of nature, villainous figures within the worlds of various works, and symbols of both great power and great evil. Over time, the Dragon in English literature has evolved into not only a bestial force and a symbol of power or vice, but a character in and of itself with personal drives and influences over other characters.Faced with a dragon is to symbolize the struggle of the hero against great evil. They are often large, fire-breathing, serpent-like beasts with wings, claws, and huge strength; occasionally wise and treasure guardians. Red and white dragons in Geoffrey of Monmouth's Historia Regum Britanniae symbolize the Britons' and Saxons' struggle; St. George slays a dragon famously, becoming England's patron saint (Lacy, Ashe & Mancoff, 1997).

Fairies

The oldest fairies on record in England were first described by the historian Gervase of Tilbury in the 13th century. Fairies originated from Celtic mythology and are among the longest enduring characters in Scottish and English tradition. While the term fairy goes back only to the Middle Ages in Europe, analogues to these beings in varying forms appear in both written and oral literature, from the Sanskrit gandharva (semidivine celestial musicians) to the nymphs of Greek mythology and Homer, the jinni of Arabic mythology, and similar folk characters of the Samoans, of the Arctic peoples, and of other indigenous Americans. The common modern depiction of fairies in children's stories represents a bowdlerization of what was once a serious and even sinister folkloric tradition. The fairies of the past were feared as dangerous and powerful beings who were sometimes friendly to humans but could also be cruel or mischievous. They symbolize forces of nature—at times benevolent, instilling blessings, and at times malevolent, bringing misfortune. They are described small, human-like beings possessing magical powers, sometimes associated with woods, hills, or streams. Fairies in A Midsummer Night's Dream by Shakespeare adhere to set folklore. Cornish folklore mentions fairies living in barrows and protecting holy places (Briggs, 1976; Westwood & Simpson, 2005).

Giants

Giants, huge humanoid creatures with great power but little intelligence, often cruel or brutal, appear in many British creation myths, believed to be descendants of ancient creatures. They are symbolic of the ancient, wild land and are often the enemies of heroic figures. Gogmagog, killed by Brutus of Troy, is representative of Britain's early mythical inhabitants; the Giant's Causeway is linked to Finn McCool (Ashe, 1990).

Black Dogs (Barghests)

Barghest, in folklore of northern England (especially Yorkshire), a monstrous, goblin dog, with huge teeth and claws, that appears only at night. It was believed that those who saw one clearly would die soon after, while those who caught only a glimpse of the beast would live on, but only for some months. The Demon of Tidworth, the Black Dog of Winchester, the Padfoot of Wakefield, and the Barghest of Burnley are all related apparitions. Their Welsh counterparts were red-eyed Gwyllgi, the Dog of Darkness, and Cwn Annwn, the Dogs of Hell. In Lancashire the monster was called Trash, Skriker, or Striker; its broad, sometimes backward-pointing feet made a splashing noise, and it howled horribly. In East Anglia, where it was thought to be amphibious, the dog had only one eye and was known as Black Shuck, or Shock. It was called Mauthe Doog on the Isle of Man. The Manchester Barghest was said to be headless. (Simpson & Roud, 2000).

Selkies and Mermaids

They are Celtic sea gods of seashore mythology, especially Scottish and Irish legends and highlight danger and mysteries of the sea; show lessons about desire, betrayal, and change. Selkies are seal-like beings who shed their skin to become human; mermaids are half-fish, half-female. Selkies are referred to as ronmara, meaning «sea seals,» or maighdean mhara, meaning «sea maidens.» The tales of Selkies have their roots in the deep cultural connection between coastal communities and the sea. In ancient Ireland, the sea was both a source of sustenance and a symbol of danger and mystery. It represented both life and death, with countless sailors lost to its depths,

leaving behind families and communities grieving for their loved ones. This duality of the sea—its nurturing and destructive nature—is mirrored in the Selkie myth, where the creatures exist in a liminal space, neither fully human nor fully seal. Both are beautiful but dangerous. Scottish folktales of selkies marrying men, disappearing when reclaiming their sealskin; English mermaid tales include sailors charmed to oblivion (Briggs, 1976; Knight, 2003).

Goblins

They are originated from medieval English belief, with dark woods and devastated locations and described like small, ugly, troublesome creatures, often ugly and unpleasant, but cunning. They symbolize chaos, deceit, and terror; sometimes warnings against greed or night roaming for examples: Cornish «knockers» haunt mines, warning miners of danger—or luring miners deeper into danger (Westwood & Simpson, 2005).

Will-o'-the-Wisps

Having appeared from boggy ground, explained as ghost lights or spirits they are symbols of deception, leading travelers astray. They are supernatural, ghostly lights over swamps and marshes, thought to be dead spirits or mischievous ghosts. One can see it numerous English rural legends; character in Milton's Paradise Lost as false lights (Simpson & Roud, 2000).

Mythical creatures in British folklore are carriers of cultural meaning. Dragons symbolize strife between order and chaos; fairies and goblins symbolize the human complex relationship with nature. Giants symbolize raw land and ancient past, while selkies and mermaids symbolize sea mysteries. Black dogs and will-o'-the-wisps symbolize death fear and false guidance, informing us of forces that are unseen.

They represent Britain's cultural imagination, linking myth and topography. They reveal concepts in society about power, morality, and the mysterious. Through medieval manuscripts, Shakespeare, and fantasy in the modern era, these creatures enthrall writers, artists, and popular media. In science, they illustrate how myths explain nature, impose moral values, and consolidate community identity. Their enduring presence attests legends are live cultural forces that grapple with British identity throughout history (Briggs, 1976; Knight, 2003).

References

Ashe, G. (1990). Mythology of the British Isles. Methuen.

Briggs, K. M. (1976). An encyclopedia of fairies. Pantheon Books.

Knight, C. (2003). Blood Relations: Menstruation and the origins of culture. Yale University Press.

Lacy, N. J., Ashe, G., & Mancoff, D. N. (1997). The Arthurian handbook (2nd ed.). Garland.

Simpson, J., & Roud, S. (2000). A dictionary of English folklore. Oxford University Press.

Westwood, J., & Simpson, J. (2005). The lore of the land: A guide to England's legends. Penguin Books.

“MIRZO ULUG’BEK” – TRAGEDIYA JANRINING NODIR NAMUNASI

Ruziyeva Dilfuza Salimboyevna
Buxoro davlat pedagogika instituti o’qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada, buyuk ingliz dramaturgi Vil’yam Shekspir va o`zbek adaibyotining yorqin siymolaridan biri Maqsud Shayxzoda ijodi jahon hamda o`zbek adabiyotshunosligida o`ziga xos tarzda bahosini olgan. Shekspir asarlari o`tgan asrning boshlaridayoq o`zbek kitobxonlari qiziqishiga sabab bo`lgan va tarjima qilinib, kitobxonlar qo`liga etkazilgan. Uning asarlari Sobiq Ittifoq davrida ham tarjima qilinib, bir necha bor nashr qilingan. Mustaqillikdan keyin ham Shekspirning o`lmas asarlari qayta nashrdan chiqdi (shoir va tarjimon Jamol Kamol tarjimasida). Shekspir asarlarining bu darajadagi ommalashuvi, tabiiyki, o`zbek adabiyotida adabiy ta`sir va aloqalarning betakror qirralirni namoyish etishi, ayni paytda adabiyotshunoslarning ham diqqat markazida bo`lishi tabiiy bir holdir.

Kalit so’zlar: tragediya, syujet, kontseptsiya, antik, janr, ekspozitsiya, estetik, tragik qahramon, ekspozitsiya, adabiyotshunos.

«HAMLET» AND «MIRZO ULUG’BEK» ARE RARE EXAMPLES OF THE TRAGEDY GENRE

Ruziyeva Dilfuza Salimboyevna
Teacher of Bukhara State Pedagogical Institute

Annotation. In this article, the works of the great English dramatist William Shakespeare and one of the bright figures of Uzbek literature, Maqsud Shaikhzoda, have been evaluated in a unique way in the world and Uzbek literary studies. Shakespeare’s works attracted the interest of Uzbek readers at the beginning of the last century and were translated and made available to readers. His works were translated and published several times during the time of the former Soviet Union. Even after independence, Shakespeare’s immortal works were reprinted (in translation by poet and translator Jamal Kamal). The popularization of Shakespeare’s works at this level, of course, shows the unique aspects of literary influences and connections in Uzbek literature, and it is natural that it is the center of attention of literary scholars.

Key words: tragedy, plot, concept, antique, genre, exposition, aesthetic, tragic hero, exposition, literary critic.

«ГАМЛЕТ» И «МИРЗО УЛУГБЕК» — РЕДКИЕ ПРИМЕРЫ ТРАГЕДИЧЕСКОГО ЖАНРА

Рузиева Дилфуза Салимбоевна
Преподаватель Бухарского государственного педагогического института

Аннотация. В данной статье произведения великого английского драматурга Уильяма Шекспира и одного из ярких деятелей узбекской литературы Максуда Шайхзоды получили уникальную оценку в мировом и узбекском литературоведении. Произведения Шекспира вызвали интерес узбекских читателей в начале прошлого века, были переведены и предоставлены читателям. Его произведения переводились и издавались несколько раз во времена бывшего Советского Союза. Даже после обретения независимости бессмертные произведения Шекспира переиздавались (в переводе поэта и переводчика Джамаля Камаля). Популяризация произведений Шекспира на этом уровне, безусловно, показывает уникальные стороны литературных влияний и связей в узбекской литературе и закономерно, что она находится в центре внимания ученых-литературоведов.

Ключевые слова: трагедия, сюжет, концепция, антиквариат, жанр, экспозиция,

эстетика, трагический герой, экспозиция, литературный критик.

Tragediya shiddatli voqealar oqimiga, qiziqarli syujetga, o`lmas badiiy g'oyalarga asoslaniladigan, va ayni paytda, yozuvchi badiiy kontseptsiyasini o`zida ifoda etishda keng imkoniyatlarga ega bo`lgan adabiy janrdir. Mavzuga yondashishdan oldin targediyaning janriy xususiyatlari masalasiga oydinlik kiritib olish, maqsadning yanada aniqroq va teranroq ochilishida yordam beradi.Fojia janri adabiyotning dramatik turiga mansubdir. Tragediya – yunoncha so`z bo`lib, kelib chiqishidagi asl lug'aviy ma`nosi – tragos – echki, oda – qo`shiq, ya`ni "echki qo`shig'i" demakdir. Bugungi kunda u o`zining qadimiy lug'aviy ma`nosidan butunlay uzoqlashib ketgan. Xo`sh, nega endi "echki qo`shig'i"? Bu atama qanday kelib chiqqan?Yunonistonda antik davrda har yili fevral' oyida hosil xudosi Dionis kiyimidagi kishi tushgan aravaning orqasidan bir to`p qiziqchilar ergashib yurishgan. Ular mavjud odatga ko`ra echki terisini yopinib olishgan. Bularni tragoslar deb atash rasm bo`lgan. Keyinchalik bu termin adabiyotga qo`yib, o`zining asl asarlarga nisbatan ishlatilgan.Eng birinchi tragediyaning vatani Yunoniston bo`lib, bu janrning "otasi" antik adabiyot namoyandasi Esxil (eramizdan oldingi VI – V asr) sanaladi. Uning zamondoshlari va izdoshlari Safokl, Evripid kabilar bo`lib, ular yaratgan fojialar bugungi kungacha tamoshabinlarni qiziqtirib keladi.Odatda, tragediya deganda oxiri o`lim bilan yakunlanadigan yasarlar tushuniladi. Bu xususiyat ko`pchilik fojia asarlariga xos bo`lsa ham, birdan-bir va asosiy belgi emas.Tragediya – qahramonlarning boshiga tushadigan eng og'ir holatlarni bo`rttirib ko`rsatish yo`li bilan hayotda hamisha mavjud bo`lgan fojiaviylikni yorqin tasvirlaydigan asarlardir. Fojia inson hatidagi eng qaltis, eng shiddatli, halokatli holatlar tasvirga asos qilib oladi va ularni dahshatli to`qnashuvlar, tashqi yoki ichki kurashning shiddatli silsilasida tasvirlaydi. Shekspirning "Otello", "Hamlet", Pushkinning "Boris Godunov", Abduratif Fitratning "Abulfayzxon", Shayxzodaning "Mirzo Ulug'bek" fojialarida xuddi ana shunday holatlarni ko`ramiz. Aynan "Mirzo Ulug'bek" asarida Shayxzoda bosh qahramonning hayotiy fojiasini uning o`z zamonasidan juda ham ilgarilab ketgani bilan izohlaydi. Ulug'bek ideallari bilan mavjud jamiyat tarixiy sharoiti o`rtasida hal qilib bo`lmaydigan qarama-qarshilik mavjud va xuddi mana shu qarama-qarshilik qahramon fojiasining asosini tashkil etadi.Fojia janridagi asarlar aksariyat falsafiy ruh bilan yo`g'rilgan, romantik bo`yoqlarga boy, dramatizm eng yuqori nuqtaga olib chiqilganligi bilan ajralib turadi. Bunday asar yaratish oson emas. Shuning uchun ham mukammal fojia asarlari adabiyotimizda kam uchraydigan hodisadir.Tragediya janri namunasida xarakterlarning ulug'vorligi, o`ta mushkul azob o`qubatli jarayonlarni yangi bobida qalblarni fojiali tug'yonlar qa`riga tortuvchi iztiroblarning ikkilanish onlari, noiloj holatlardan chiqish uchun butun vujudi bilan qarshi kurashishlari, o`lim dahshatlaridan tap tortmasliklari kitobxon va tomoshabin qalbini larzaga soladi, hayajonlantiradi, bir olam unutilmas estetik ta`sir ko`rsatadi. Ko`pincha, qahramonlik ruhi bilan omuxta bo`lib keluvchi fojia ruhi hayajonlantiruvchi kuchi, ta`siri bilan turmushning xunuk va yovuz ko`rinishlaridan uzoq yurishga unday hollarga qarshi beomon kurashishga undaydi, ulug'vorlikka chorlaydi. San`atkorona ko`rsatilgan bunday holatlarni ko`zdan kechirgan qalbidan his etgan tomoshabin va kitobxon o`zini avvalgidan bardamlashgan, ma`naviy kuchi oshgan, yangi kurashlarga chog'langan his etadi. Tragediyaning tarbiyaviy-ta`limiy kuchi, illat va yovuzliklardan qalblarni forig' etuvchi, fojiaviy larzaga solib ta`sir o`tkazuvchi estetik qudrati xuddi shundadir.

Bu janr namunasida, avvalo, tragik g'oya yotishi zarur. U yuksak badiiylik bilan yaxlitlikda namoyon bo`lishi kerak. Unda g'oya chinakam fojiaviy ruh darajasiga ko`tarilishi shart. Bunga tragik koliziyaning murakkab tus olishi orqali erishiladi. O`z navbatida, tragik g'oya qirralarini ifodalovchi xarakterlarining murakkab qismatida faqat uning yakka o`zigagina, uning sha`niga, manfaatiga tegishli mohiyat mavjud bo`lolmaydi. Aksincha, tragik qahramonga qarshi turgan kuch yoki kuchlar uning o`zidan ham boshqalarga – oila manfaatiga, jamiyat axloqiga, el-yurt oldidagi burchga, bir so`z bilan aytganda, ko`pchilikka, uning manfaatiga daxldor bo`ladi. Ana shunday manfaatlar birlashgan echish, hal etish mushkul nuqtada turgan xarakter kurashda

mardonavor turib, ikkilanish azoblarini bosib o`tadi va muayyan hayotiy ne`matlardan mahrum bo`ladi, baxtsizlikka yo`liqadi yoki o`zi jisman halok bo`ladi. Uning shunday fojiaviy, o`zidan boshqalar uchun ham nafli kurash jarayonlarida chekkan azob-uqubatlari, iztiroblari, kurash alamlari kitobxonni estetik tug’yonga soladi. Mana shunday keng qamrovga, tragik holatga molik bo`lgan hayot ko`rinishlarigina tragediyaning mavzui va mazmuni doirasini belgilaydi. Aks holda tragediya uchun maydon zohir bo`lishini tasavur etish qiyin.

“Hamlet” tragediyasi 1601-1602 yillarda yozilgan bo`lib, u Vil’yam Shekspir ijodining cho`qqisidir. Daniya shahzodasi Hamletning hayoti tragediya syujetini tashkil etadi. Asarda Daniyaning o`tmishiga doir voqealar aks ettirilgan bo`lsa ham, muallif unga o`z zamonasining ruhini singdirdi, zamondoshlarning tipik obrazlarini yaratdi. Dramaturg «chirigan Daniya davlati»ni tanqid qilar yoki “izdan chiqqan dunyo” hiqida so`zlar ekan, u o`z zamonasidagi Angliyani nazarda tutadi.

Asarda tasvirlanayotgan voqealar Daniya qirollarining qadimgi qasri – sovuq va haybatli el’sinorda bo`lib o`tadi.Zim-ziy tun. Qasr devorlari tagida soqchilar daydib yuribdi. Ularni vahima bosgan, chunki ularga marhum qirolning arvohi ko`ringan. Qadimgilar naqliga ko`ra, go`yo arvohning ko`rinishi bexosiyat, davlat boshiga balo keltiruvchi alomat emish. Haqiqatan ham, yurt notinch. Daniya qirolligida allaqanday yovuzliklar. el’sonor qasrida esa qandaydir mudhish sirlar bor.Ikkinchi ko`rinishda dramaturg qasrning ichki xonalari va bosh qahramonlar bilan tanishtiradi. Bir tomonda motam libosiga o`ralgan qayg’uli Hamlet, ikkinchi tarafda esa kibr-havoli, ko`rinishdan muloyim va betashvish Daniya qiroli – Hamletning o`gay otasi Klavdiy, onasi Gertruda va saroy ahllari. Motam marosimi bilan to`y tantanalari aralashib ketgan. Hamlet vafot etgan otasining motasida qayg’u chekadi. Bu qayg’uni onasining beqarorligi yanada orttirgan. Chunki u sevgan erining tobutini kuzatib, “oyoqqa kiygan boshmog’i” to`zimasdanoq erining ukasi Klavdiyga tegib olgan. Yaqinlaridan bezgan Hamlet ilgarigidek quvnoq va g’ayratli emas, balki g’amgin va o`z fikrlari bilan band. “Butun dunyo o`zining harakatidan naqadar to`ng, bema`ni va to`mtoq...” bo`lib ko`rinadi unga.

Uchinchi ko`rinishda vazir Poloniy hamda uning o`g’li Laert va qizi Ofeliya bilan tanishamiz. Poloniy Frantsiyaga ketayotgan o`g’liga pand-nasihat qiladi. Otais bilan akasi Ofeliyani unga oshiq bo`lgan Hamletning va`dalariga ishonmaslikka, tadbirli va ehtiyotkor bo`lishga undaydilar. Itoatkor qiz otasining izmidan chiqmaslikka va`da beradi.Tragediyaning ekspozitsiyasi to`rtinchi ko`rinishda tugaydi. Voqealar o`rni yana qasr oldidagi maydonga ko`chiriladi. Soqchilar arvohning paydo bo`lishini kutadilar, ularning orasida do`sti Goratsio bilan Hamlet ham bor edi. Tun qorong’usida zambaraklar gumburlashi yanada qattiqroq eshitiladi. Buyruqqa ko`ra, maishat qilayotgan qirolning har bir qadah ko`tarishi to`p otish bilan nishonlanayotgan edi.

Shu vaqtda arvoh ko`rinib qoladi. Soqchilardan birining “Daniya davlatga bir balo yuqqan” degan luqmasi ekspozitsiyani tugallaydi.Birinchi pardaning beshinchi sahnasi dramatik harakatining tugunini tashkil etadi. Hamlet otasining arvohiga duch keladi. Arvoh Klavdiyning dahshatli jinoyati haqida so`zlab, Hamletni o`ch olishga undaydi. Hamletning shubhalari oydinlashadi. Shu sahnadan boshlab voqealar shiddat bilan rivojlanib ketadi. el’sinorda Hamlet bilan qirol o`rtasida yashirin kurash ketadi. Qirol Hamletdan xavotirlanadi, qo`rqadi, butun vositalar bilan uning ichki sirlarini bilib olishga intiladi. Bu yo`lda unga Poloniy hamda Hamletning sobiq do`stlari Rozenkrants va Gil’densternlar yordam beradilar. Hatto Hamletning sevgilisi Ofeliya va onasi Gertruda ham qirol nayranglariga xizmat qiladilar. Hamlet tomonida uning sadoqatli do`sti Goratsio turadi. Hamlet arvohning so`zlarini tasdiqlovchi dalillar izlaydi, o`zini telbalikka solib, saroydagi nayranglarni va ikki yuzlamachilarni chuqurroq bilib olishga intiladi.Hamlet el’sinorga kelgan teatr truppasidan o`z shubhalarini isbotlash uchun foydalanadi. Klavdiyning jinoyatiga o`xshash voqeani aks ettiruvchi “Qopqon” o`yinini sahnaga qo`yadi. Tomoshadan sarosimagan tushib qolgan qirol tamomila fosh etiladi. endi Hamlet o`z niyatini amalga oshirishi, ya`ni qirodan o`ch olishi mumkin edi, lekin u shaxsiy qasosdan ko`ra buyukroq maqsad yo`lidagi fikrlar bilan band bo`lib, qiroldan o`ch olishni kechiktiradi. To`g’rirorg’i, qotilni jinoyat ustida qo`lga tushirishni mo`ljallaydi. Shu

jihatdan Hamletning onasi bilan suhbati aks ettirilgan sahna juda keskin va hayajonlidir. Hamlet onasi bilan suhbatlashayotganda parda orqasiga bekinib turgan Poloniyni qirol gumon qilib, o`ldirib qo`yadi. Shundan so`ng voqealar yanada keskinlashib boradi. Klavdiy Hamletning o`zi uchun xavfli dushman ekaniga ishonch hosil qiladi va uni o`lditirish uchun yashirin maktub bilan Angliyaga jo`natadi. Bu esa Hamletning qasos olishini yanada kechiktiradi, lekin u sezgirlik bilan dushmanni yo`q qilishning eng muvofiq paytini kutadi:

Mayli, mayli, ko`ramiz – choh qazgan o`zi
Chohga tushib ketish g'alati bo`lar.
Ular yomon niyatni o`ylashgan menga,
Men ulardan ham chuqur quduq qazaman.

Qasrdagi hayot tobora mudhish va fojiali yo`l bilan rivojlanib, dramatik harakat voqealar echimiga yaqinlashib boradi. Otasining o`limi Ofeliyani aqldan ozdiradi va u fojiali ravishda halok bo`ladi. Xaloyiq orasida el'sonordagi yovuz ishlar haqida tobora ko`p gap tarqaladi, norozilik kuchayadi. Laert Frantsiyadan qaytib kelib, otasining qasosini olish harakatida bo`ladi, g'azablangan olomonga bosh bo`lib, el'sonorga bostirib kiradi. Klavdiy Laertni uning otasi Poloniyni Hamlet o`ldirganiga ishontiradi. Hamlet ham Angliyaga qaytadi. U Angliyaga ketayotganda, yo`lda qirolning maktubini o`qib, Klavdiyning yovuz niyatini payqaydi. Shuning uchun uning maktubini yangi maktub bilan almashtirib, o`limga sotqin Rozenkrants va Gil'densternlarni yo`llaydi.

ADABIYOTLAR

1. Abdusamatov H. Drama nazariyasi. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san`aat nashriyoti, 2000. – 298 b.
2. Adabiyot nazariyasi. I tom. – T.: Fan, 1978, 416 b; II tom. – T.: Fan, 1979, - 448 b.
3. V.G.Belinskiy. Sobr. Soch., Moskva, 1953, t. II
4. Belinskiy V.G. Tanlangan asarlar, Toshkent, O`zbekiston Davlat nashriyoti. 1955, 199-bet.
5. Zokirov M. Maqsud Shayxzoda. - T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san`aat nashriyoti, 1969.
6. Imomov B. Hayot va dramatik konflikt. – T.: Fan, 1968. – 180 b.
7. Imomov B. Tragediya va xarakter. Dramaturgiya janrlari. – T.: Alabiyot va san`at, 1977. -176 b.

INGLIZ VA O‘ZBEK ERTAKLARIDA ONA OBRAZINING AKSIOLOGIK TADQIQI

Jumayeva Umida Abdurahim qizi
O‘zDJTU «Umumiy tilshunoslik» kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek xalq ertaklarida ona obrazining aks ettirilish xususiyatlari aksiologik (qadriyatlar tizimi) nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida ona timsolining tarbiyaviy, ma’naviy, axloqiy va ijtimoiy vazifalari qiyosiy tahlil qilinib, ikki xalqqa mansub folklor namunalari asosida umumiylik va farqlar yoritiladi. Ingliz ertaklarida ona siymosi ko‘pincha yo‘q yoki o‘rinini o‘gay ona egallagan bo‘lsa, o‘zbek ertaklarida ona mehribon, oqila, farzand tarbiyasiga mas’ul va jamiyatda qadrlanadigan oliy fazilat timsoli sifatida gavdalanadi. Aksiologik yondashuv asosida ertaklarda ona obrazining farzand ongini shakllantirishdagi o‘rni ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: ona obrazi, ertak, aksiologiya, ingliz folklori, o‘zbek folklori, qadriyatlar, tarbiya, o‘gay ona motivi, ona timsoli, folklyorshunoslik, oila.

АКСИОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ОБРАЗА МАТЕРИ В АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ СКАЗКАХ

Джумаева Умида Абдурахим кизи
Преподаватель кафедры «Общего языкознания» УзГУМЯ

Аннотация: В данной статье анализируются особенности отражения образа матери в английских и узбекских народных сказках с точки зрения аксиологического (ценностного) подхода. В ходе исследования сопоставлены воспитательные, духовные, нравственные и социальные функции материнского образа, выявлены общие черты и различия на основе фольклорных материалов двух народов. Если в английских сказках образ матери часто отсутствует или заменён мачехой, то в узбекских сказках мать предстает как любящая, мудрая, ответственная за воспитание ребенка и обладающая высокими нравственными качествами. В рамках аксиологического анализа раскрывается роль материнского образа в формировании сознания ребенка.

Ключевые слова: образ матери, сказка, аксиология, английский фольклор, узбекский фольклор, ценности, воспитание, мотив мачехи, фигура матери, фольклор, семья.

AXIOLOGICAL RESEARCH OF THE IMAGE OF THE MOTHER IN ENGLISH AND UZBEK FAIRYTALES

Jumayeva Umida Abdurahim kizi
Teacher of the Department of «General Linguistics» of UzSWLU

Annotation: This article analyzes the representation of the mother figure in English and Uzbek folk tales from an axiological (value-based) perspective. The study compares the educational, spiritual, moral, and social functions of the maternal image and highlights similarities and differences based on the folklore of both nations. While the mother figure is often absent or replaced by a stepmother in English fairy tales, in Uzbek folk tales the mother is depicted as loving, wise, responsible for raising children, and endowed with highly respected virtues. Through an axiological approach, the article reveals the role of the maternal image in shaping a child’s consciousness.

Keywords: mother figure, fairy tale, axiology, English folklore, Uzbek folklore, values, upbringing, stepmother motif, mother model, folk-lore, family.

Kirish. Har bir xalqning folklori — bu uning ma’naviy olami, dunyoqarashi, qadriyatlari va

ijtimoiy munosabatlarini aks ettiruvchi bebaho merosdir. Ertaklar esa folklorning eng qadimiy va keng tarqalgan janrlaridan bo‘lib, ular nafaqat badiiy tasvir yaratadi, balki tarbiyaviy vazifani ham bajaradi. Ertaklar orqali avloddan avlodga ezgulik, sadoqat, halollik, mehr-muruvvat kabi qadriyatlar yetkaziladi. Ayniqsa, ertaklarda ona obrazining tutgan o‘rni alohida e’tiborga loyiqdir. Chunki xalq ongida «ona» — hayot manbai, mehr, tarbiya va madaniyat davomiyligining ramzidir.

Turli xalqlarda ona obrazining tasvirlanishi o‘sha xalqning madaniy an’analari, tarixiy tajribasi va ijtimoiy qadriyatlariga bog‘liq. Ingliz va o‘zbek ertaklaridagi ona obrazini qiyosiy o‘rganish, har ikki xalq mentalitetida onaga berilgan aksiologik bahoni aniqlash imkonini beradi.

Tahlil va muhokama. Ingliz ertaklarida ona obrazining talqini. Ingliz ertaklarining aksariyatida ona obrazi ko‘pincha yo‘q yoki ertak boshida vafot etgan holatda tasvirlanadi. Bu holat folklorshunoslar tomonidan oilaviy tuzilma o‘zgarishlari, tarixiy urushlar davrida yetim qolgan bolalar ko‘pligi, shuningdek, xristian dini ta’siridagi “sinov orqali yetuklikka erishish” g‘oyasi bilan izohlanadi [1, 45-b.].

Masalan, “Jack and the Beanstalk” ertagida (XVIII asr) ona obrazi mehnatkash, ammo kambag‘al ayol sifatida beriladi. U o‘g‘liga yordam berishga intiladi, biroq uning tarbiyasi ko‘proq mustaqillikka yo‘naltirilgan. Ona farzandni himoya qilishi cheklangan, u asosan o‘g‘lining o‘zi to‘g‘ri yo‘l tanlashiga ishonishga majbur bo‘ladi [2, 112-b.].

“Cinderella” (ingliz varianti) va boshqa ko‘plab ertaklarda esa o‘gay ona motivi ustuvordir. O‘gay ona obrazi odatda zulm, befarqlik, loqaydlik, adolatsizlik timsoli sifatida gavdalanadi. Bu tasvir shaxsiy manfaat ustuvor bo‘lgan jamiyatlarda ijtimoiy tanazzul xavfini ko‘rsatish vositasi sifatida baholanadi [3, 203-b.].

Demak, ingliz ertaklarida ona obrazi ko‘proq ijtimoiy hayot realiyalari ta’sirida shakllangan bo‘lib, u ma’lum darajada betaraf yoki yo‘qlik orqali sinovlar maydonini yaratadi. Bu holat ingliz xalqining hayot falsafasi va tarbiyaviy qarashlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Chunki ingliz ertaklarida onaning yo‘qligi yoki uning faol ishtirok etmasligi ko‘pincha bosh qahramonning mustaqillikka, ichki kuchini kashf etishga va hayot sinovlaridan o‘tishga undovchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Masalan, ko‘plab ingliz ertaklarida ona obrazi erta vafot etgan, yoki hikoya davomida mavjud emas. Bu esa bola yoki qahramonning o‘z kuchiga tayanib, to‘siqlarni yengib o‘tishini ta’minlaydi. Shu orqali ertaklar orqali “inson o‘z taqdirini o‘zi yaratadi” degan g‘oya ilgari suriladi. Bunday yondashuv ingliz xalqining individualizm, mustaqil fikrlash va hayotiy sinovlarga bardosh berish kabi qadriyatlarini ifodalaydi.

Boshqa tomondan, onaning yo‘qligi o‘z navbatida mehr, g‘amxo‘rlik va oilaviy issiqlik kabi qadriyatlarga bo‘lgan ehtiyojni kuchaytiradi. Natijada, bunday ertaklar o‘quvchini onalik mehrining beqiyos ahamiyatini anglashga undaydi. Shu tarzda, ingliz ertaklaridagi ona obrazi bevosita ishtirokchi emas, balki bilvosita tarbiyaviy va aksiologik ahamiyat kasb etuvchi ramz sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘zbek ertaklarida ona obrazining talqini. O‘zbek ertaklarida ona timsoli ilk qadimiy turkiy dunyoqarashga borib taqaladi. Ona – oilaning yuragi, jamiyatning axloqiy ustuni, farzand tarbiyasining bosh mas’uli sifatida qadrlanadi. Bu obraz xalq orasida: “Onaning o‘rnini dunyoda hech kim bosolmaydi” degan qadriyatda o‘z aksini topgan.

Masalan, mashhur “Zumrad va Qimmat” ertagida mehribon ona fazilatlari Zumrad orqali davom etadi. O‘gay ona esa zulm va hirs ramzi sifatida tasvirlanadi. Ammo bu ertak yakunida adolat tantana qiladi — mehr-muruvvatli qiz baxtga erishadi, yovuzlik esa jazolanadi. Bu yerda ona obrazining ma’naviy merosi asosiy qadriyat sifatida davomiylik kasb etadi [4, 78-b.].

“Bo‘ri bilan echki” ertagida esa ona farzand uchun jonini tikishga tayyor ekanligi ko‘rsatiladi. Echki obrazi oilani himoyalash, hushyorlik va fidoyilik timsolidir. Bu obraz o‘zbek xalqining ona siymosini nafaqat mehribon, balki aqlli, jasur va oilaning bosh himoyachisi sifatida tasvirlaydi [5, 55-b.].

O‘zbek ertaklarida ona obrazi ko‘proq axloqiy me’yorlarni shakllantiruvchi, mehr tarbiyalovchi, oilani birlashtiruvchi kuch sifatida gavdalanadi.

Asosiy ko‘rsatkich	Ingliz ertaklari	O‘zbek ertaklari
Ona brazi holati	Ko‘pincha yo‘q yoki passiv	Faol, tarbiyaviy markaz
O‘gay ona motivi	Keskin salbiy	Salbiy, lekin adolat tantanasi bilan yakunlanadi
Qadriyatlar	Mustaqillik, sinov orqali o‘sish	Mehr, birlik, fidoyilik
Tarbiyaviy xulosa	Farzand hayot sinovlarida mustaqil	Farzand tarbiya va mehr bilan kamolga yetadi

Aksiologik nuqtayi nazardan, ingliz ertaklarida “inson o‘z hayotini o‘zi quradi” g‘oyasi ustun bo‘lsa, o‘zbek ertaklarida “insonning tarbiyasi oilada shakllanadi” qadriyati asosiy o‘rinda turadi. Bu farq har ikki xalqning dunyoqarashi, ijtimoiy tuzilmasi va ma’naviy qadriyatlari bilan uzviy bog‘liqdir.

Ingliz xalq og‘zaki ijodida ko‘proq individualizm, shaxsiy mas’uliyat va mustaqillikka urg‘u beriladi. Ertaklarda bosh qahramon ko‘pincha onasiz yoki ota-onasidan uzoqda hayot sinovlarini mustaqil yengadi. Bunday holatlar ingliz madaniyatidagi “self-made man” — ya’ni o‘z mehnati, aql-zakovati va qat’iyati bilan muvaffaqiyatga erishuvchi inson idealining ifodasidir. Bu qadriyat o‘z navbatida jamiyatda shaxs erkinligi, mustaqil qaror qabul qilish va o‘z hayoti uchun javobgarlikni his etish kabi fazilatlarni targ‘ib etadi. Shu bois ingliz ertaklarida ona obrazi ko‘pincha yo‘q yoki betaraf bo‘lib, u bola uchun mustaqil sinovlar maydonini yaratadi.

O‘zbek ertaklarida esa vaziyat mutlaqo boshqacha. Bu yerda oilaviy birlik, o‘zaro hurmat, ota-ona duosi va onaning tarbiyaviy roli markaziy o‘rinda turadi. O‘zbek xalqining qadimiy mentalitetida “farzand – ota-onaning soyasi” degan tushuncha mavjud bo‘lib, bu ertaklarda ham yaqqol aks etadi. Onaning mehribonligi, oqilligi, farzandni to‘g‘ri yo‘lga yo‘naltirishi o‘zbek ertaklarining asosiy g‘oyaviy tayanchlaridan biridir. Shu orqali xalq “yaxshi farzand yaxshi tarbiya mahsuli” degan qadriyatni singdiradi.

Demak, ingliz ertaklarida individualizm qadriyati ustunlik qilsa, o‘zbek ertaklarida kollektivizm va oilaviy tarbiya qadriyati yetakchilik qiladi. Bu esa har ikki xalqning aksiologik tizimi – ya’ni qadriyatlar iyerarxiyasi – o‘ziga xos madaniy, tarixiy va ijtimoiy asosga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Xulosa. Ingliz va o‘zbek ertaklarida ona obrazining talqini har ikki xalqning madaniy qadriyatlari, tarixiy tajribasi va ijtimoiy tuzilmasi bilan bevosita bog‘liq. Ingliz ertaklarida ona ko‘pincha yo‘qlik orqali qahramonning mustaqillik va o‘z-o‘zini anglash jarayonini kuchaytiradi. O‘zbek ertaklarida esa ona hayotiy donolik, ma’naviy poklik va mehr-muruvvat timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. Shunday qilib, ona obrazi universal qadriyat bo‘lsa-da, uning badiiy talqini xalqlarning o‘ziga xos madaniy olamida turlicha mazmun kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Briggs, K. The Oxford Dictionary of English Folklore. Oxford University Press, 2000. — 45-bet.

Opie, I & Opie, P. The Classic Fairy Tales. Oxford University Press, 1974. — 112-bet.

Dundes, A. Interpreting Folklore. Indiana University Press, 1980. — 203-bet.

O‘zbek xalq ertaklari. 1-jild. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 2008. — 78-bet.

Rasulov, A. O‘zbek folklorining poetikasi. Toshkent: Fan, 1992. — 55-bet.

Propp, V. Morphology of the Folktale. Texas University Press, 1968. — 89-bet.
Thompson, S. Motif-Index of Folk Literature. Indiana University Press, 2004. — 34–37-betlar.
Mirzayev, T. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. Toshkent: O‘qituvchi, 1990. — 142-bet.
Tokarev, S.A. Miflar va ertaklarning kelib chiqishi. Moskva: Nauka, 1986. — 64-bet.
Rahimov, B. Folklor va qadriyat. Toshkent: Universitet, 2015. — 98-bet.
Saidov, M. O‘zbek xalq ertaklarida tarbiyaviy g‘oyalar. Toshkent: Fan, 2005.
Rahmatullayeva, T. O‘zbek xalq og‘zaki ijodida ayol obrazi. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.
Xudoyberdiyeva, N. O‘zbek ertaklarining aksiologik tahlili. Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2018.
Karimov, I. A. Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
Crystal, David. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge University Press, 2010.

TILSHUNOSLIKDA QARINDOSHLIK TERMINLARINING MADANIY KOD SIFATIDA O‘RGANILISHI

Rahmatov Bekzod Uktam o’g’li
O’zbekiston davlat jahon tillari universiteti o’qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada qarindoshlik terminlari tilshunoslikda madaniy kod sifatida o‘rganiladi. Qarindoshlik tizimi jamiyatning ijtimoiy, tarixiy va madaniy rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, til orqali xalqning qadriyatlari va mentalitetini ifodalaydi. Tadqiqotda qarindoshlik terminlarining qon-qarindoshlik, qaynichilik va o‘gay qarindoshlik asosida tasnifi, ularning semantik va funksional xususiyatlari hamda konnotativ jihatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, qarindoshlik terminlarining qiyosiy-tipologik tadqiqi ularning universal va milliy-madaniy xususiyatlarini aniqlash imkonini berishi ko‘rsatiladi. Qarindoshlik terminlari shunchaki leksik birlik sifatida emas, balki xalqning ma’naviy qadriyatlari va an’analari haqida ma’lumot beruvchi madaniy markerlar sifatida talqin qilinadi. Xulosa o‘rnida, qarindoshlik terminlari tilning eng qadimiy qatlamlaridan biri sifatida insoniyat jamiyatida madaniy va ijtimoiy aloqalarni ifodalovchi muhim lingvokulturologik hodisa ekanligi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: qarindoshlik terminlari, madaniy kod, semantik tizim, qaynichilik, o‘gay qarindoshlik, lingvokulturologiya, qiyosiy-tipologik tahlil, mentalitet, qadriyatlar, an’ana.

Abstract. The article examines kinship terms as cultural codes within linguistics. The kinship system is closely connected to the social, historical, and cultural development of society, reflecting national values and mentality through language. The study analyzes the classification of kinship terms into consanguinity, affinity, and step relations, focusing on their semantic and functional features as well as connotative aspects. It is also emphasized that the comparative-typological study of kinship terminology makes it possible to reveal both universal and culture-specific characteristics. Kinship terms are considered not merely as lexical units but as cultural markers encoding information about a people’s values and traditions. In conclusion, kinship terminology is identified as one of the most ancient lexical layers of language, functioning as an important linguocultural phenomenon that expresses cultural and social relations in human society.

Keywords: kinship terms, cultural code, semantic system, affinity, step-kinship, linguoculturology, comparative-typological analysis, mentality, values, tradition.

Аннотация: В статье рассматриваются термины родства как культурные коды в лингвистике. Система родства тесно связана с социальным, историческим и культурным развитием общества, отражая национальные ценности и менталитет через язык. В исследовании анализируется классификация терминов родства на кровнородственные, свойства и родственные связи, с акцентом на их семантические и функциональные особенности, а также коннотативные аспекты. Также подчеркивается, что сравнительно-типологическое изучение терминологии родства позволяет выявить как универсальные, так и культурно-специфические характеристики. Термины родства рассматриваются не просто как лексические единицы, а как культурные маркеры, кодирующие информацию о ценностях и традициях народа. В заключение отмечается, что терминология родства определяется как один из древнейших лексических пластов языка, функционирующий как важное лингвокультурное явление, выражающее культурные и социальные отношения в человеческом обществе.

Ключевые слова: термины родства, культурный код, семантическая система, свойство, неродственность, лингвокультурология, сравнительно-типологический анализ, менталитет, ценности, традиция.

Kirish. Qarindoshlik aloqalari va insonlar o‘rtasidagi munosabatlar har qanday jamiyat

hayotida muhim rol o‘ynaydi va o‘z aksini tilda maxsus so‘zlar – qarindoshlik terminlari orqali topadi. Qarindoshlik terminlari qon-qarindoshlik, nikoh aloqalari yoki ma’naviy bog‘liqlik belgilari bo‘yicha insonlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarni ifodalashga xizmat qiladi. Qadim zamonlardan, barcha tillarning leksik fondi shakllanishining dastlabki bosqichlaridanoq, qarindoshlik terminologiyasi jamiyat hayotida paydo bo‘lgan madaniy hodisa – qarindoshlik, oila, urug‘ tizimining og‘zaki ifodasi sifatida shakllangan. Insonlar o‘rtasidagi qarindoshlik munosabatlari jamiyatning o‘zi tarixiy rivojlanishi bilan birga shakllanganligi qarindoshlik terminlari milliy rivojlanishning, tilning, demak, butun xalq mentalitetining o‘ziga xosligini aks ettiradi, deb aytishga asos beradi.[1:C.30] Bizningcha, bu yana shuni ham anglatadiki, qarindoshlik terminlari shunchaki lingvistik birliklar emas, balki xalqning qadriyatlari va an’analari haqidagi ma’lumotni o‘zida mujassam etgan o‘ziga xos madaniy markerlardir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Eng keng ma’noda, qarindoshlik terminologiyasi o‘zaro qon-qarindoshlik, nikoh yoki ma’naviy aloqalar bilan bog‘langan shaxslarning barcha nomlarini, shuningdek, bunday aloqa va munosabatlarning o‘zini tizimlashtirilgan to‘plamidir. Ushbu tizim qarindoshlik nomenklaturasi [2: C.110] deb ham ataladi. Shunday qilib, ushbu tizimning asosiy vazifasi muayyan jamiyat a’zolari o‘rtasidagi turli xil qarindoshlik munosabatlarini belgilashdir. Qarindoshlik termini tushunchasini aniqlashda asosiy parametr, so‘zlovchi, tinglovchi yoki uchinchi nomlangan shaxsning o‘zini belgilashdan ko‘ra, uning muayyan nutq subyekti bilan turli xil qarindoshlik aloqalarini ko‘rsatish hisoblanadi. Buning sababi, qarindoshlik termini shaxsni emas, balki uning boshqa shaxsga nisbatan munosabatini, shuningdek, ushbu boshqa shaxsning birinchi shaxsga nisbatan munosabatini belgilaydi.[3:C.42] Bundan kelib chiqadiki, qarindoshlik termini ma’nosini to‘g‘ri aniqlash uchun har doim kontekst va insonlar o‘rtasidagi aniq munosabatlarni hisobga olish kerak.

Qarindoshlik terminlari asosida ikkita tamoyil yotadi: 1) qarindoshlarni ota va ona liniyalari bo‘yicha farqlash; 2) so‘zlovchi va uning ota-onasi avlodlarida to‘g‘ri va yon qarindoshlik liniyalarini farqlash.[4;C.303] Bu tamoyillar ko‘pgina qarindoshlik tizimlari uchun universal bo‘lib, qarindoshlik aloqalarining murakkab o‘zaro bog‘liqligini tartibga solishga yo‘naltirilgan.

Qarindoshlik aloqalari muammosi etnografiya, tibbiyot, genetika, yurisprudensiya kabi turli ilmiy fanlar doirasida faol o‘rganiladi va bu ba’zi tadqiqotchilarga qarindoshlik terminlarini ushbu fanlarning maxsus terminologiyasi birliklari sifatida ko‘rib chiqishga asos beradi.[5:C.122.] Biroq, bizningcha, bunday da’vo asossizdir. Muayyan hodisaning turli fanlar tomonidan o‘rganilishi, ushbu hodisaning nomlarini avtomatik ravishda ushbu fanlarning maxsus terminologiyasi sohasiga kiritish uchun asos bermaydi. Maxsus terminlar faqatgina ma’lum fanlar tiliga xizmat qilishi va maxsus ma’noni anglatishi kerak. Aks holda, umumilmiy terminlar yoki umumiy iste’molda bo‘lgan so‘zlar haqida gapirish to‘g‘riroq bo‘ladi. Qarindoshlik terminlari, turli bilim sohalari uchun muhimligiga qaramay, birinchi navbatda, tilning madaniy jihatiga chuqur singib ketgan umumiy iste’moldagi leksikaning bir qismidir.

Qarindoshlik terminlari ikkilamchi nominatsiya nuqtai nazaridan ham faol o‘rganiladi. Ular shaxsning qarindoshlikka bo‘lgan qadriyat munosabatini aks ettiradi: o‘z ajdodlariga, ota-onasiga, yaqin katta yoshli qarindoshlariga. Shuning uchun, qarindoshlik terminlarida mustahkamlangan ma’nolarni yosh avlodga o‘tkazish jarayonida xalqning chuqur donoligi ham o‘tkaziladi, va shu orqali insonning o‘z xalqining madaniy kodini tashuvchisi sifatidagi ma’naviy-axloqiy tarbiyasining barcha qirralarini qamrab olinadi. Bolalarga avvalgi qarindoshlarning nomini berishda chuqur tarixiy ildizlarga ega bo‘lgan ma’lum bir muqaddas ma’no mavjud[6:C.193.] ligi nafaqat lingvistik, balki madaniy-antropologik jihatdan ham qarindoshlik terminlarining ahamiyatini ta’kidlaydi.

Muhokama. Qarindoshlik terminlarining tasnifi turli mezonlar bo‘yicha amalga oshiriladi. Bularga quyidagilar kiradi: jins; qarindoshlik xususiyati: qon-qarindoshlik/qaynon-qaynichilik; qarindoshlik darajasi: birinchi avlodda / ikkinchi avlodda va h.k.; urug‘iy nisbat erkak yoki ayol

jinsi bo‘yicha; yosh. [7:C.31] Mezonlarning xilma-xilligidan ko‘rinib turganidek, qarindoshlik terminologiyasining ichki tashkil etilishi murakkabdir.

Qarindoshlik xususiyati asosida qon-qarindoshlik terminlari va qaynichilik terminlari ajratiladi. Ushbu turlarni ajratishda erkak va ayol jinsli oila a’zolarining yagona umumiy ajdodga borib taqaladigan o‘zaro bog‘liqligi hisobga olinadi. Qon-qarindoshlik ajdod yagona bo‘lsa, tan olinadi. Bu to‘g‘ri qarindoshlikdir. Masalan, o‘g‘il va ota, bobo va nabira, evara va katta bobo kabi bog‘liqliklar misol bo‘lishi mumkin. Qon-qarindoshlik yuqori, pastki va yon liniyalar bo‘yicha farqlanadi. Bir urug‘ning nikoh orqali boshqa urug‘ bilan aloqa qilishi holatida qarindoshlik qaynon-qaynichilik deb ataladi.[8:C.150] Bu qarindoshlik tizimlarining ko‘pchiligi biologik va ijtimoiy aloqalar o‘rtasidagi fundamental farqni aks ettiradi.

Qon-qarindoshlik terminlari, qon-qarindoshlik (genetik, urug‘iy) qarindoshligini anglatuvchi terminlar, qarindoshlik aloqalarining umumiy tizimida asosiy rol o‘ynaydi, bu tizim genetik, nikoh, yuridik, cherkov, ma’naviy va boshqa qarindoshliklarni o‘z ichiga oladi, ular biologik bog‘langan qarindoshlik tizimini ifodalaydi, unda barcha a’zolar yagona umumiy ajdoddan kelib chiqqan bo‘lib, bu a’zolarning ijtimoiy o‘zaro bog‘liqlikka bog‘liqligi mavjud emas. [9:C.72] Qon-qarindoshlik terminlari quyidagilarga bo‘linadi: a) asosiy qon-qarindoshlik terminlari; b) yuqori liniya bo‘yicha qarindoshlik terminlari; v) pastki liniya bo‘yicha qarindoshlik terminlari; g) yon liniya bo‘yicha qarindoshlik terminlari.

Qaynichilik (nikoh) qarindoshligi terminlari ijtimoiy aloqalar bo‘yicha qarindoshlikni anglatadi. Qaynichilik qarindoshligi ijtimoiy o‘zaro munosabatlar jarayonida paydo bo‘ladi.[10:C.115] Qaynichilik qarindoshligi terminlari erkak liniyasi bo‘yicha va ayol liniyasi bo‘yicha qaynichilik qarindoshligi terminlaridan iborat.[11:C.162]. Nikohga nisbatan qarindoshlik terminlari va nikohdan keyingi munosabatlar terminlari farqlanadi. Bu nikoh aloqalari qon-qarindoshlikdan farqli o‘laroq, yangi bir qarindoshlik qatlamini yaratishini anglatadi.

Qarindoshlik va qaynichilik terminlaridan tashqari, o‘gay qarindoshlik terminlari yoki sun’iy qarindoshlik terminlari [12:C.185] ham ajratiladi. O‘gay qarindoshlik deganda asrab olingan ota-onalar va bolalarni belgilashga xizmat qiladigan so‘zlar tushuniladi. Bularga o‘gay ota, o‘gay ona, o‘gay o‘g‘il, o‘gay qiz, o‘gay bolalar kabi so‘zlar kirishi mumkin.[12:C.5.] Ko‘rib turganimizdek, o‘gay qarindoshlik terminlarini ajratish mezoni ota-onalar va bolalarning asrab olinganligi fakti bo‘lib xizmat qiladi, oilaning shakllanishining ijtimoiy va yuridik jihatlarini aks ettiradi.

Shuningdek, qon-qarindoshlik terminlari; bolalar tilidan olingan qarindoshlik terminlari; qaynichilik terminlari [13:C.114-142] ajratiladi. Bolalar tilidan olingan qarindoshlik terminlarini ajratish uchun asos, bizningcha, terminning kelib chiqishi mezoni hisoblanadi. Bu tilning bolalar nutqidan olingan so‘zlarni qarindoshlik aloqalarini belgilash uchun o‘zlashtirishi va moslashtirishi mumkinligini ko‘rsatib, terminlarga o‘ziga xos hissiy tus beradi.

Qarindoshlik terminlarining qiyosiy-tipologik tahlili odatda ularning tipologik tahlili bilan birga olib boriladi va ikki yo‘nalishga bo‘linadi: 1) qarindosh tillar, masalan, hind-evropa, ural yoki oltoy tillarining qarindoshlik terminologiyasini taqqoslash; 2) qarindosh bo‘lmagan tillar, masalan, bizning holimizda – ingliz va o‘zbek tillarining qarindoshlik terminologiyasini chog‘ishtirish. Qarindosh tillarda qarindoshlik terminologiyasini taqqoslashga misol sifatida M. Nikovich, N.V. Novospasskaya, N.V. Bhatti, E.Yu. Xaritonova [14: C. 74-78]. va boshqalarning ilmiy ishlarni sanab o‘tish mumkin. Qarindosh bo‘lmagan tillarda qarindoshlik terminologiyasining chog‘ishtirma tahliliga bag‘ishlangan ilmiy ishlar qatoriga V. Karimova, A.R. Beysembayev, A.A. Anuarbekova, R.Z. Muryasov [15: C. 98-107] va boshqalarning tadqiqotlari misol bo‘laoladi. Qiyosiy-tipologik yondashuv turli tillar va madaniyatlarda qarindoshlik terminologiyasining ham universal, ham o‘ziga xos xususiyatlarini, umumiy qonuniyatlar va milliy-madaniy xususiyatlarni aniqlashga yo‘naltirilgandir.

Shunday qilib, biz olib borgan qarindoshlik terminologiyasi muammolari bo‘yicha lingvistik adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, bugungi kunda uni o‘rganishga etimologik, tizimli-struktural, diaxronik, etnografik (etnomadaniy), lingvokulturologik, gender, funksional-stilistik, qiyosiy kabi

turli yondashuvlarni ajratish mumkin.

Umuman olganda, hozirgi kunda tilshunoslarning ilmiy qiziqishi madaniyatning tilda aks etishi; milliy-madaniy dunyoqarashlarning va stereotiplarning eksplikatsiyasi; milliy dunyoqarashning etnomadaniy o‘ziga xosligi kabi muammolarga tobora ortib bormoqda.[16:C.348] Shu munosabat bilan, lingvokulturologik tahlil usullarini qo‘llash qarindoshlik terminlarini tadqiq qilishning yangi istiqbollarini ochadi.[16] Zero, qarindoshlik terminologiyasini chuqur tahlil qilish uchun nafaqat lingvistik, balki madaniy jihatlarni ham hisobga olish zarurdir.

Shuningdek, bizningcha, biror xalqning milliy ongida qarindoshlik terminologiyasining aks etishini o‘rganish bilan bir qatorda, turli muloqot vaziyatlarida qarindoshlik terminlari ma’nolar tizimida sodir bo‘ladigan funksional-semantik o‘zgarishlarni tadqiq qilish dolzarb bo‘lib qolmoqda. Leksik-semantik, grammatik va funksional-stilistik xususiyatlarini genealogik jihatdan qarindosh va qarindosh bo‘lmagan tillardagi qarindoshlik terminlarining qiyosiy-tipologik tahlili muhim hisoblanadi, zero turli lisoniy olam manzarasida qarindoshlik terminologiyasining universal va o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi.

Shunday qilib, lingvistik adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, qarindoshlik terminlari deganda o‘zaro qon-qarindoshlik, nikoh yoki ma’naviy aloqalar bilan bog‘langan insonlarni belgilashga xizmat qiladigan maxsus so‘zlar tushuniladi. Ular tilning leksik tizimida muhim rol o‘ynaydi, chunki ular har qanday tilning leksik fondining eng qadimgi, arxaik qatlamlaridan biridir. Biz buni inson jamiyatida qarindoshlik aloqalarining fundamental rolini tasdiqlovchi dalil deb bilamiz.

Xulosa. Jamiyat hayotida oila va urug‘ning qarindoshlik tizimi sifatida paydo bo‘lishi madaniy hodisa bo‘lib, shu munosabat bilan zamonaviy tilshunoslikda qarindoshlik terminlari ularda tilning milliy o‘ziga xosligi va shu tilda so‘zlashuvchi xalq mentalitetining aks etishi prizmasi orqali ko‘rib chiqiladi. Qarindoshlik terminining o‘zi bir ma’noli emasligini tasdiqlash mumkin, chunki qarindoshlik terminologiyasida o‘zaro qarindoshlik (qon-qarindoshlik, nikoh yoki ma’naviy) aloqalari bilan bog‘langan insonlarning barcha nomlari, shuningdek, muayyan jamiyat a’zolari o‘rtasidagi qarindoshlik aloqalari belgilari tizimlashtirilgan. Bu shuni anglatadiki, qarindoshlik terminlari shunchaki insonlarni atamaydi, balki ijtimoiy va madaniy o‘zaro bog‘liqliklarning murakkab tizimini kodlaydi, bu esa xalq madaniyati haqida eng qimmatli ma’lumot manbai hisoblanadi.

Shunday qilib, biz olib borgan adabiyotlar tahlili natijasida qarindoshlik terminlarini o‘rganishda etimologik, tizimli-struktural, diaxronik, etnografik (etnomadaniy), lingvokulturologik, gender, funksional-stilistik, qiyosiy yondashuvlar qo‘llanilishi aniqlandi. Qarindoshlik terminlarini tasniflashning eng keng tarqalgan mezonlari qarindoshlik xususiyati, jinsiy nisbat erkak yoki ayol jinsi bo‘yicha, yosh mezonlaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Бхатти Н.В., Харитонова Е.Ю. Сравнительно-типологический анализ терминов родства в индоевропейских языках (на примере английского, немецкого, русского и урду) // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2020. № 2. С. 30.

Конгу А.А. Номенклатура родства у тувинцев России, Монголии и Синьцзянь-Уйгурского автономного района Китая (по материалам полевых исследований) // Вестник Московского университета. Серия 8. История. 2014. № 1. С. 110.

Крюков М.В. К методике сбора полевого материала по системам родства // Советская этнография. 1972. № 4. С. 42.

Попов В.А. Системы терминов родства // Большая российская энциклопедия. Т. 30. М.: БРЭ, 2015. С. 303.

Оздоева Э.Г. Генезис терминов, обозначающих некровное родство в ингушском языке // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2016. № 3-2 (57). С. 122.

Файзуллина Г.Ч., Сулямова Р.М. Роль традиции имянаречения сибирских татар в

формировании вторичной номинации терминов родства // Вестник ЮУрГГПУ. 2016. № 10. С. 193.

Бхатти Н.В., Харитонова Е.Ю. Сравнительно-типологический анализ терминов родства в индоевропейских языках (на примере английского, немецкого, русского и урду) // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2020. № 2. С. 31.

Цюй Юян Лингвокультурологический анализ систем терминов родства в русском и китайском языках // Педагогическое образование в России. 2016. №12. С. 150. Николенко О.Ю. Номинации кровного родства в древнерусском языке // Вестник Омского государственного педагогического университета. Гуманитарные исследования. 2018. № 4 (21). С. 72.

Конгу А.А. Номенклатура родства у тувинцев России, Монголии и Синьцзянь-Уйгурского автономного района Китая (по материалам полевых исследований) // Вестник Московского университета. Серия 8. История. 2014. № 1. С. 115.

Чертыкова М.Д. Базовые термины кровного родства в хакасском языке // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. 2019. №7-1. С. 162.

Бурыкин А.А., Попов В.А. Русская терминология родства и свойства: историческая динамика, аксиологические поля, коммуникативный дискурс. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2020. С. 185.

Качинская И.Б. Термины заместительного родства в архангельских говорах // Вестник Пермского университета. 2016. Вып. 4 (36). С. 5.

Алгебра родства: Родство. Системы родства. Системы терминов родства / Сост. и отв. ред. В.А. Попов. СПб.: СПбНЦ РАН; АНО «КИО», 2019. Вып. 17. С. 114-142.

Николич М., Новоспасская Н.В. Термины родства в русском и сербском языках // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2013. № 1. С. 74-78; Новоспасская Н.В., Лазарева О.В., Николич М. Особенности номинации родства-свойства в современном сербском литературном языке // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2018. № 2-2 (80). С. 350-355; Бхатти Н.В., Харитонова Е.Ю. Сравнительно-типологический анализ терминов родства в индоевропейских языках (на примере английского, немецкого, русского и урду) // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2020. № 2. С. 29-38.

Каримова В. Краткий обзор по историю изучения терминов родства в узбекских и английских языках // Научный вестник НамГУ. 2019. № 12. С. 156-162; Бейсембаев А.Р., Ануарбекова А.А. Терминология родства в китайской, казахской и русской лингвокультурах // Вестник Инновационного Евразийского университета. 2012. С. 104-107; Мурясов Р.З. Термины родства в контрастивно-типологическом видении // Вестник Башкирск. ун-та. 2017. № 1. С. 98-107.

Афанасьева Е.Н. Этнокультурная специфика терминов родства в тексте якутского эпоса-олонхо «Дьулуруйар Ньургун Боотур» // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2019. Т. 12. Вып. 6. С. 348.

Афанасьева Е.Н. Osha asar, 348-b.

Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980. — 242 p.

Wierzbicka A. Semantics, Culture, and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations. — Oxford: Oxford University Press, 1992. — 496 p.

Evans V., Green M. Cognitive Linguistics: An Introduction. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. — 830 p.

Lyons J. Linguistic Semantics: An Introduction. — Cambridge: Cambridge University Press, 1995. — 376 p.

Апресян Ю. Д. Избранные труды. Т. 1: Лексическая семантика. — Москва: Школа «Языки русской культуры», 1995. — 472 с.

Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке. — Москва: Языки славянской культуры, 2004. — 560 с.

Маслова В. А. Лингвокультурология. — Москва: Академия, 2001. — 208 с.

Азимова А. Til va madaniyat integratsiyasi masalalari // Filologiya masalalari. — Тошкент, 2019. — № 4. — Б. 70–78.

Жабборов Ш. Қариндошлик терминларининг лексик-семантик хусусиятлари // Филология масалалари. — Тошкент, 2020. — № 2. — Б. 75–82.

Махмудов Н. Til millat ma’naviyatining tayanchi sifatida // O‘zbek tili va adabiyoti. — Тошкент, 2005. — № 3. — Б. 15–22.

Назаров Х. Семасиология асослари. — Тошкент: Universitet нашриёти, 2012. — 190 б.

Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. — Тошкент: Fan, 2006. — 210 б.

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

KIMYO FANIDAN O‘QUV YUTUQLARINI SINASH METODOLOGIYASINING SAMARADORLIGINI EKSPERIMENTAL TEKSHIRISH

Allayarova Zilola Baxtiyor qizi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti II- bosqich magistranti

Komilov Qamariddin O‘rinovich
Chirchiq davlat pedagogika universiteti “Kimyo” kafedrasi dotsenti, t.f.n.

Annotatsiya. Ushbu maqolada kimyo fanidan o‘quv yutuqlarini baholashning an’anaviy (test, og‘zaki so‘rov) va innovatsion (loyiha asosidagi vazifalar, elektron portfel) metodlarining samaradorligi eksperimental tadqiqot asosida solishtirmali tahli qilinadi. Tadqiqot 8-9-sinf o‘quvchilari guruhlarida olib borilgan bo‘lib, nazariy bilimlar va amaliy ko‘nikmalarni egallash darajasi aniqlandi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, innovatsion metodlardan foydalangan guruh an’anaviy metodlar qo‘llanilgan guruhga nisbatan murakkab tushunchalarni yaxshiroq tushunish va amaliy muammolarni hal qilishda yuqori natijalarga erishdi. Xulosa qilib aytish mumkinki, o‘quv yutuqlarini sinashning zamonaviy metodologiyasi o‘quvchilarning fan bilan integratsiyasini oshirish va kritik fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda samarali hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: o‘quv yutuqlari, baholash metodologiyasi, eksperimental tadqiqot, innovatsion usullar, an’anaviy usullar, loyiha asosidagi ta’lim, elektron portfel, kritik fikrlash, samaradorlik, kimyo ta’limi.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ПРОВЕРКА ЭФФЕКТИВНОСТИ МЕТОДОЛОГИИ ТЕСТИРОВАНИЯ УЧЕБНЫХ ДОСТИЖЕНИЙ ПО ХИМИИ

Аллаярова Зилола Бахтиёровна
Магистрант II этапа Чирчикского государственного педагогического университета

Комилов Камариддин Уринович
Доцент кафедры «Химия» Чирчикского государственного педагогического университета, к.т.н.

Аннотация. В данной статье на основе экспериментального исследования проводится сравнительный анализ эффективности традиционных (тесты, устный опрос) и инновационных (проектные задания, электронное портфолио) методов оценки учебных достижений по химии. Исследование проводилось среди групп учащихся 8-9 классов, где определялся уровень усвоения теоретических знаний и практических навыков. Результаты показали, что группа, использовавшая инновационные методы, достигла более высоких результатов в понимании сложных понятий и решении практических задач по сравнению с группой, в которой применялись традиционные методы. В заключение можно сказать, что современная методология тестирования учебных достижений эффективна для повышения интеграции учащихся с наукой и развития критического мышления.

Ключевые слова: учебные достижения, методология оценивания, экспериментальное исследование, инновационные методы, традиционные методы, проектное обучение, электронное портфолио, критическое мышление, эффективность, химическое образование.

EXPERIMENTAL TESTING OF THE EFFECTIVENESS OF THE METHODOLOGY FOR ASSESSING LEARNING ACHIEVEMENTS IN CHEMISTRY

Allayarova Zilola Bakhtiyor qizi
Master's Student of Stage II, Chirchik State Pedagogical University

Komilov Kamariddin Urinovich
Associate Professor of the «Chemistry» Department, Chirchik State Pedagogical University, Ph.D. (Technical Sciences)

Abstract. This article provides a comparative analysis of the effectiveness of traditional (tests, oral surveys) and innovative (project-based tasks, e-portfolios) methods for assessing learning achievements in chemistry, based on experimental research. The study was conducted among groups of 8th-9th-grade students, determining the level of acquisition of theoretical knowledge and practical skills. The results showed that the group using innovative methods achieved higher results in understanding complex concepts and solving practical problems compared to the group where traditional methods were applied. In conclusion, the modern methodology for testing learning achievements is effective in enhancing students' integration with science and developing critical thinking skills.

Keywords: learning achievements, assessment methodology, experimental research, innovative methods, traditional methods, project-based learning, e-portfolio, critical thinking, tffectiveness, chemical education.

Kirish. Kimyo fanini o‘qitishda o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini baholash tizimi ta’lim sifatining asosiy ko‘rsatkichi hisoblanadi. Zamonaviy ta’limda baholash nafaqat o‘quvchilarning bilim darajasini aniglash, balki ularning intellektual rivojlanishiga yo‘naltirilgan, mustaqil izlanish va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishga xizmat qilishi lozim. Biroq, amaliyotda baholashning asosan an’anaviy shakllari – markazlashtirilgan testlar, og‘zaki so‘rovlar va yozma nazorat ishlaridan keng foydalanilmoqda. Ushbu usullar, o‘zining soddaligi va o‘lchanuvchanligiga qaramay, o‘quvchilarning kreativlik, amaliy muammolarni hal qilish va ilmiy tadqiqot ko‘nikmalarini to‘liq aks ettirishda cheklovchiliklarga ega.

O‘quvchilarningsamaralirivojlanishiuchunbaholashningzamonaviy,faolusullarinijoriyetilishi dolzarb masaladir. Xalqaro tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ta’limda an’anaviy yondashuvlardan kompetensiyaga asoslangan yondashuvga o‘tish zarur. V.V. Kraevskiy ta’kidlaganidek, “Ta’lim mazmuni nafaqat bilimlar, balki turli faoliyat turlari va unga xos tajribani egallashdir” [3, 45-bet]. Bu esa baholash metodlarini ham qayta ko‘rib chiqishni talab qiladi.

Zamonaviy pedagogikada loyihalar, elektron portfeliolar, eksperimentlarni bajarish va tahlii qilish, jamoaviy masalalarni hal qilish kabi faol baholash usullari tobora keng qo‘llanilmogda. J. Deweyning ta’limning amaliy va faol xususiyatini ta’kidlashi [1] va L.S. Vygotskiyning “o‘zlashtirish jarayoni – bu ijtimoiy faoliyatning ichki shakllarining paydo bo‘lishi” degan fikri [2, 112-bet] baholashning faol shakllarining ahamiyatini nazariy asoslaydi. M.S. Soipovaning tadqiqotlarida kimyo ta’limida loyiha usulidan foydalanish o‘quvchilarning bilim sifati va faniga bo‘lgan qiziqishini oshirishini isbotlaydi [4].

Shu bilan birga, kimyo faniga xos bo‘lgan murakkab tushunchalar va amaliy ko‘nikmalarni baholashda an’anaviy va innovatsion metodlarning samaradorligi haqida tizimli, eksperimental asoslangan solishtirma tadqiqotlar hali yetarli emas. Ko‘pincha yangi metodlar qo‘llaniladi, ammo ularning aniq ta’siri chuqur o‘rganilmay qoladi.

Shu nuqtai nazardan, ushbu tadqiqotning maqsadi kimyo fanidan o‘quv yutuqlarini baholashning an’anaviy va innovatsion metodologiyalarining samaradorligini eksperimental yo‘l bilan solishtirma o‘rganish va ularning o‘quvchilarning nazariy bilimlarini chuqurlashtirish,

amaliy ko‘nikmalarini shakllantirish va faniga bo‘lgan qiziqishlarini oshirishdagi ahamiyatini aniqlashdan iborat.

Metodologiya. Tadqiqotning metodologik asosini solishtirmali eksperiment tashkil etdi, chunki u an’anaviy va innovatsion baholash metodlarining samaradorligini qiyosiy tahli qilish imkonini beradi. Tadqiqot 2024-2025 o‘quv yilida Toshkent viloyati Chirchiq shahridagi umumta’lim maktabining 9-sinf o‘quvchilari orasida olib borildi. Tadqiqot guruhlari namunasini shakllantirishda N.E. Pears va boshq. tomonidan ishlab chiqilgan guruhlarni tenglashtirish tamoyiliga asoslanildi [5]. Xususan, 50 nafar o‘quvchi (har biri 25 nafardan) ikkita guruhga – nazorat guruhi (NG) va eksperimental guruh (EG)ga ajratildi. Guruhlarning dastlabki bilim darajasi, o‘rtacha bahosi va kimyo faniga bo‘lgan motivatsiyasi jihatidan statistik jihatdan ahamiyatli farqga ega emasligi aniqlandi ($p>0.05$).

Tadqiqot quyidagi bosqichlarda amalga oshirildi:

Diganostika bosqichi: Ikkala guruh ham “Kimyoviy reaktsiyalar va ularning turlari” mavzusi bo‘yicha boshlang‘ich bilimlarni aniqlash uchun bir xil kirish testidan o‘tkazildi. Shuningdek, L.A. Regush [6] metodikasiga asoslangan “Kimyo faniga bo‘lgan qiziqish darajasi” so‘rovnomasi o‘tkazildi.

Eksperimental ta’sir ko‘rsatish bosqichi: Nazorat guruhida o‘quv yutuqlarini baholashning an’anaviy usullari – standart yopiq va ochiq shakldagi testlar, og‘zaki so‘rov va mustaqil yozma ishlar qo‘llanildi. Eksperimental guruhda esa J. Biggs tomonidan taklif etilgan “Konstruktiv muvofiqlashtirish” tamoyiliga asoslanib [7], quyidagi innovatsion baholash metodlari joriy etildi: Loyiha asosidagi baholash: O‘quvchilar “Uy-ro‘zg‘or kimyosi”, “Atrof-muhit muammolari va kimyo” kabi mavzular bo‘yicha 2-3 kishidan iborat guruhlarda loyihalar ishlab chiqdilar va himoya qildilar. Baholash A.V. Xutorskoy [8,11] tavsiyalariga asosan loyihaning dolzarbligi, amaliy ahamiyati, himoya qilish sifatiga qo‘yilgan me’yoriy talablar asosida amalga oshirildi. Elektron portfel (E-portfel) asosida baholash: Har bir o‘quvchi o‘zining Google Sites platformasida laboratoriya hisobotlari, loyiha tajribalari videolari, veb-questlar natijalari va o‘zini-o‘zi baholash refleksiv eslatmalaridan iborat raqamli kolleksiyani yuritdi. Baholash portfelning mazmuni, tizimliligi va rivojlanish dinamikasi asosida amalga oshirildi. Amaliy (kriterial) baholash: “Kislota va asoslarning identifikatsiyasi” kabi mavzular bo‘yicha laboratoriya ishlari bajarildi. Bunda M.N. Satiyeva [9,12] tomonidan taklif etilgan aniq ko‘rsatkichlar (usullarni to‘g‘ri tanlash, jihozlardan foydalanish, xavfsizlik qoidalariga rioya qilish, natijalarni tahli qilish) asosida baholash amalga oshirildi.

Natijalarni qayta ishlash bosqichi: 6 oylik eksperimentdan so‘ng, ikkala guruh ham bir xil yakuniy nazorat ishiga tortildi. Yakuniy test J.B. Biggs va K.F. Collis tomonidan ishlab chiqilgan “SOLO-taksonomiyasi” [10,13] asosida tuzilib, savollar tushunish darajasi (1-bosqich), tadbiq etish (2-bosqich) va ijodiy qo‘llash (3-bosqich) darajalarini o‘lchaydigan qilib ishlab chiqilgan. Olingan ma’lumotlar SPSS 26.0 dasturiy majmuasida statistik tahli qilindi. Natijalarning ishonchliligi $p<0.05$ ahamiyatlilik darajasida Student t-testi va Mann-Whitney U-testi yordamida tekshirildi.

Natijalar. Tadqiqot davomida to‘plangan ma’lumotlarni statistik tahli qilish natijasida eksperimental va nazorat guruhlari o‘rtasida boshlang‘ich holatga nisbatan sezilarli farqlar aniqlandi. Quyida tadqiqotning asosiy natijalari keltirilgan.

1-jadval

Boshlang‘ich va yakuniy nazorat ishlari bo‘yicha o‘rtacha ballarning solishtirmali ko‘rsatkichlari

Guruh	O'quvchilar soni	Boshlang‘ich test (o‘rtacha ball)	Yakuniy test (o‘rtacha ball)	O‘sish (%)
Nazorat guruhi (NG)	25	58.4	71.5	22.4%
Eksperimental guruh (EG)	25	59.1	84.2	42.5%

1-jadval ma’lumotlariga ko‘ra, boshlang‘ich testda ikkala guruhning o‘rtacha ballari o‘rtasida statistik ahamiyatli farq kuzatilmagan ($p>0.05$). Biroq, 6 oylik eksperimentdan so‘ng o‘tkazilgan yakuniy testda eksperimental guruhning o‘rtacha balli (84.2) nazorat guruhining o‘rtacha balidan (71.5) ancha yuqori bo‘ldi. O‘sish sur’ati EGda 42.5% ni tashkil etib, bu NGdagi 22.4% lik o‘sishdan deyarli ikki baravar yuqori ekanligini ko‘rsatdi.

2-jadval

SOLO-taksonomiyasi asosidagi bilim darajalari bo‘yicha yakuniy test natijalari (%)

Bilim darajasi (SOLO)	Nazorat Guruhi (NG)	Eksperimental Guruh (EG)
1. Bir bosqichli / tuzilishsiz (Prestructural)	8%	0%
2. Bir tomondi / oddiy (Unistructural)	24%	12%
3. Ko‘p tomondi / murakkab (Multistructural)	52%	38%
4. Bog‘langan / munosabatli (Relational)	14%	35%
5. Abstrakt / kengaytirilgan (Extended Abstract)	2%	15%

2-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, EG o‘quvchilari eng muhim jihati – yuqori darajali fikrlash ko‘nikmalarini namoyish etishda ancha ustunlik qilgan. Xususan, EGda “Bog‘langan” (Relational) va “Abstrakt” (Extended Abstract) darajalarda javob bergan o‘quvchilar ulushi (50%) NGdagi ulushdan (16%) sezilarli darajada yuqori. Bu EG o‘quvchilarining kimyo tushunchalari o‘rtasidagi bog‘lanishlarni chuqurroq tushunishlari va yangi, noma’lum vaziyatlarda o‘z bilimlarini qo‘llay olish qobiliyatlarini ko‘rsatadi. Aksincha, NGda “Oddiy” (Unistructural) va “Murakkab” (Multistructural) darajadagi javoblar ustunlik qilgan (76%), bu esa ularning asosan faktik ma’lumotlarni eslab qolish va oddiy qo‘llash bilan chegaralanganligini anglatadi.

Motivatsiya va qiziqish o‘zgarishlari. Tadqiqot boshida va oxirida o‘tkazilgan so‘rovnoma natijalari shuni ko‘rsatdiki, EGda “kimyo faniga qiziqish bildiradi” va “kimyoni kelajakda o‘z kasbim sifatida ko‘raman” degan savollarga ijobiy javob bergan o‘quvchilar ulushi mos ravishda 36% dan 68% gacha va 20% dan 44% gacha o‘sdi. NGda esa bu ko‘rsatkichlar sezilarli o‘zgarishsiz qoldi (mos ravishda 40% dan 45% ga va 24% dan 26% ga).

Amaliy ko‘nikmalarning rivojlanishi. “Kislotalar va asoslar” mavzusidagi standart laboratoriya ishini bajarishda EG o‘quvchilarining 88% i eksperiment rejasini to‘g‘ri tuzdi, xavfsizlik qoidalariga to‘liq rioya qildi va olingan natijalarga asoslangan xulosa chiqardi. NG o‘quvchilarining atigi 60% i xuddi shu vazifani xatosiz bajarishga muvaffaq bo‘ldi. Eksperimental guruh o‘quvchilari nafaqat an’anaviy testlarda yuqoriroq ball to‘plab, balki muhimrog‘i – mavzuni chuqurroq tushunish, bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo‘llash va fanga bo‘lgan ijobiy munosabatda sezilarli yutuqlarga erishdilar.

Muhokama. Olingan eksperimental natijalar aniq ko’rsatadiki, kimyo fanidan o’quv yutuqlarini baholashning innovatsion metodologiyasi an’anaviy usullarga nisbatan sezilarli afzalliklarga

ega. Bu natijalarni chuqurroq tahli qilish va ularning pedagogik ahamiyatini muhokama qilish maqsadga muvofiq.

Nazariy bilimlarning chuqurlashuvi. Eksperimental guruhda kuzatilgan yuqori o'rtacha ball (84.2) va SOLO-taksonomiyasining yuqori darajalarida ko'proq javoblar berish, birinchi navbatda, konstruktivistik yondashuv bilan izohlanishi mumkin. J. Biggs ta'kidlaganidek, «o'qitish metodlari va baholash usullari o'quvchilarning o'rganish uslubiga bevosita ta'sir ko'rsatadi». Loyiha va elektron portfel kabi metodlar o'quvchilarni bilimni passiv qabul qiluvchidan uni faol konstruktoriga aylantiradi. Masalan, «Atrof-muhit muammolari va kimyo» loyihasini himoya qilish jarayonida o'quvchilar nafaqat kimyoviy reaktsiyalarni o'rganishdi, balki ekologik jarayonlar o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilishga majbur bo'ldilar. Bu esa ularning bilimlarini «Relational» darajada shakllantirishga olib keldi. An'anaviy baholash esa asosan «Multistructural» darajada to'xtab qoladi, ya'ni faktlarni alohida-alohida eslab qolishni rag'batlantiradi.

Amaliy kompetensiyalarning rivojlanishi. Laboratoriya ishlaridagi yuqori ko'rsatkichlar (EGda 88% va NGda 60%) innovatsion baholash usullarining amaliy ko'nikmalarni shakllantirishdagi samaradorligini tasdiqlaydi. M.N. Satiyeva ta'kidlaganidek, «kriterial baholash tizimi o'quvchiga nafaqat xatolarni, balki erishgan muvaffaqiyatlarini ham aniq ko'rish imkoniyatini beradi». Elektron portfel orqali o'quvchi o'tkazgan har bir tajribaning raqamli yozuvini saqlab, o'zining rivojlanish dinamikasini kuzatishi mumkin. Bu esa o'z-o'zini baholash va o'z faoliyatini tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi, bu zamonaviy ta'limning asosiy talablaridan biridir.

Motivatsion omil. Qiziqish va motivatsiyaning sezilarli o'sishi (EGda 36% dan 68% gacha) L.S. Vygotskiyning «o'quv faoliyatining motivatsion sohasi» haqidagi g'oyalarini amalda tasdiqlaydi. Innovatsion metodlar o'quvchilarga shaxsiy qiziqishlarini ifodalash, jamoada ishlash va o'z bilimlarining amaliy natijasini ko'rish imkoniyatini beradi. Bu esa ichki motivatsiyaning kuchayishiga olib keladi. Aksincha, an'anaviy testlar tashqi motivatsiya (bahoga erishish) bilan chegaralanadi, bu esa uzoq muddatda samarali emas.

Potensial cheklovlar va yechimlar. Shu bilan birga, innovatsion metodologiyani joriy etish muammolarsiz emas. Bu talab qiladi:

O'qituvchilardan qo'shimcha vaqt va metodologik tayyorgarlik (V.V. Kraevskiy ta'kidlagan «o'qituvchining yangi rolidagi o'zgarishi»).

Maktablarni zamonaviy texnologik resurslar (kompyuterlar, internet) bilan ta'minlash.

Baholash mezonlarini aniq ishlab chiqish va ularni o'quvchilarga oldindan ma'lum qilish (J. Biggsning «Shaffof baholash» tamoyili).

Muhokama qilinayotgan natijalar shuni ko'rsatadiki, kimyo ta'limida baholash tizimini isloh qilish nafaqat o'quvchilarning akademik yutuqlarini oshirish, balki ularning butun shaxsini kompententlik yondashuviga muvofiq rivojlantirish imkoniyatini beradi. Kelajakdagi tadqiqotlar ushbu metodlarning uzoq muddatli ta'siri va turli o'quvchilar guruhlarida qo'llash imkoniyatlarini o'rganishga qaratilishi kerak.

Xulosa. Tadqiqot natijalari kimyo fanidan o'quv yutuqlarini sinashda innovatsion metodologiyaning an'anaviy usullarga nisbatan samaradorroq ekanligini isbotladi. Faol baholash usullari o'quvchilarning nazariy bilimlarini chuqurlashtirish, amaliy ko'nikmalarini shakllantirish va fan bilan qiziqishlarini oshirishda muhim ahamiyatga ega. O'quv jarayoniga loyihalar, elektron resurslar va amaliy ishlarni keng joriy etish ta'sirchanlikni sezilarli darajada oshiradi. Kelajakda turli ta'lim bosqichlari va fanlar uchun innovatsion baholash modellarini ishlab chiqish bo'yicha tadqiqotlarni olib borish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

Dewey J. Democracy and Education. — The Macmillan Company, 1916.
Vygotskiy L.S. Mishleniye i rech. — M.: Labirint, 2005. — 352 s.

Kraevskiy V.V., Xutorskoy A.V. Osnovi obucheniya: Didaktika i metodika. — M.: Akademiya, 2007. — 352 s.

Soipova M.S. Metodika ispolzovaniya proyektnoy texnologii v obuchenii ximii. — Toshkent: Fan, 2020. — 150 b.

5. Pears, N.E., et al. Experimental Design in Educational Research. — London: Academic Press, 2019. — 245 p.

6. Регуш, Л.А. Практикум по педагогической диагностике. — СПб.: Питер, 2020. — 178 с.

7. Biggs, J. Teaching for Quality Learning at University. — SRHE & Open University Press, 2020. — 335 p.

8. Хуторской, А.В. Современная дидактика. — М.: Высшая школа, 2018. — 456 с.

9. Сатиева, М.Н. Современные методы оценки учебных достижений по химии. — Ташкент: Укитувчи, 2021. — 215 с.

10. Biggs, J.B., & Collis, K.F. Evaluating the Quality of Learning: The SOLO Taxonomy. — New York: Academic Press, 2019. — 278 p.

11. To‘xtaniyozova F.O. Sport maktablarida kimyo darslarini olib borishda o‘yin texnologiyalaridan foydalanish usullari// Kasb-hunar ta’limi, 2025, №1 (6), 149-153 betlar.

12. Buzrukxodjaev A., Komilov K.U. Kimyodan masalalar yechishda o‘ziga xos yondoshuv// Scientific and technical journal of NamIET, 2024, 1 (Special Issue), 45-47 betlar.

13. Komilov K.U. Muammoli o’qitish orqali kimyo fanlaridan talabalarning tajribaviy ko’nikmalarini shakllantirish/ «Sarbon LLS» MCHJ bosmaxonasi, Toshkent, 2024, 135 b.

7E MODELI ASOSIDA TA’LIM JARAYONINI TASHKIL ETISHNING SAMARALI METODIKASI

Amirullayeva Barno Abdulhaqovna
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, “Pedagogika” kafedrasi dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada konstruktiv yondashuvga asoslangan 7E modelining tarixiy asosi, 7E o‘quv siklining bosqichlari, bu modeldagi o‘qituvchi va o‘quvchining roli, 7E o‘quv modelining afzalliklari hamda uni o‘qitish va o‘rganishni samarali tashkil etish uchun qo‘llashning ahamiyati ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar. 7E o‘quv sikli modeli, konstruktiv yondashuv, samarali ta’lim olish jarayoni.

Аннотация. В данной статье рассматривается историческая основа модели 7E, основанной на конструктивистском подходе, этапы учебного цикла 7E, роль учителя и учащихся в данной модели, преимущества модели 7E и значение её применения для эффективной организации процесса обучения и преподавания.

Ключевые слова. Модель учебного цикла 7E, конструктивистский подход, эффективный процесс.

Annotation. This article discusses the historical background of the 7E model based on the constructivist approach, the stages of the 7E learning cycle, the roles of teachers and students within this model, the advantages of the 7E learning model, and the importance of its application for effective teaching and learning organization.

Keywords. 7E learning cycle model, constructivist approach, effective learning process.

Kirish. So‘nggi yillarda ta’lim jarayonida o‘quvchi faoliyatini markazga qo‘yuvchi metodlarga bo‘lgan ehtiyoj sezilarli darajada ortmoqda. Shunday yondashuvlardan biri sifatida konstruktiv ta’lim nazariyasi e’tirof etiladi. Mazkur yondashuv nuqtai nazaridan, inson bilim va tushunchalarni shaxsiy tajriba orttirish hamda ushbu tajribalarni tahlil qilish asosida shakllantiradi. Konstruktiv yondashuv ta’lim oluvchilarning yangi bilimlarni mavjud bilimlar asosida shakllantirishini asosiy tamoyil sifatida ilgari suradi. Shu boisdan, pedagog uchun yangi mavzuni o‘rgatishdan avval o‘quvchilarning mavjud bilimlar darajasini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi. Aks holda, ta’lim oluvchilar o‘rganilishi mo‘ljallangan tushunchalardan farqli va noto‘g‘ri tasavvurlarni rivojlantirib olishlari ehtimoldan xoli emas [1].

O‘rganilgan adabiyotlar tahlili. Konstruktiv ta’lim nazariyasi asosida bir qator samarali o‘qitish strategiyalari ishlab chiqilgan bo‘lib, ular orasida o‘quv sikli tadqiqotga asoslangan yondashuv sifatida ajralib turadi. Mazkur model konstruktivizm tamoyillariga tayangan holda shakllantirilgan bo‘lib, amaliyotda 3E dan 7E gacha bo‘lgan turli xil o‘quv sikllari shaklida qo‘llanilmoqda.

Ta’lim sikli modelining dastlabki uch bosqichdan iborat varianti Karplus va Their tomonidan Tabiiy fanlar o‘quv dasturini takomillashtirish bo‘yicha tadqiqot (SCIS) doirasida ilgari surilgan [2]. Ushbu uch bosqichli o‘quv sikli tadqiq qilish (Exploration), yangi tushuncha hosil qilish (Invention) va kashfiyot (Discovery) bosqichlarini o‘z ichiga olgan. Uch bosqichli o‘quv sikli asosida turli darajadagi o‘quv sikl modellari shakllanib, to‘rt, besh, yetti va to‘qqiz bosqichli variantlar ishlab chiqilgan.

1987 yilda Biologiya fanlari dasturi tadqiqoti (BSCS) doirasida ishlab chiqilgan 5E modeli keng qo‘llanilayotgan strukturalardan biri bo‘lib, u beshta asosiy bosqichni o‘z ichiga oladi: jalb qilish (Engage), tadqiq qilish (Explore), tushuntirish (Explain), chuqurlashtirish (Elaborate) va baholash (Evaluate). Artur Ayzenkraft (Arthur Eisenkraft) tomonidan ishlab chiqilgan 7E modeli asosan 5E modelining kengaytmasi hisoblanadi [3]. 7E modeli o‘quv sikli doirasida yetti bosqichdan iborat – bilimlarni aniqlash (Elicit), jalb qilish (Engage), tadqiq qilish (Explore), tushuntirish (Explain),

chuqurlashtirish (Elaborate), baholash (Evaluate) va kengaytirish (Extend) (3-rasm).

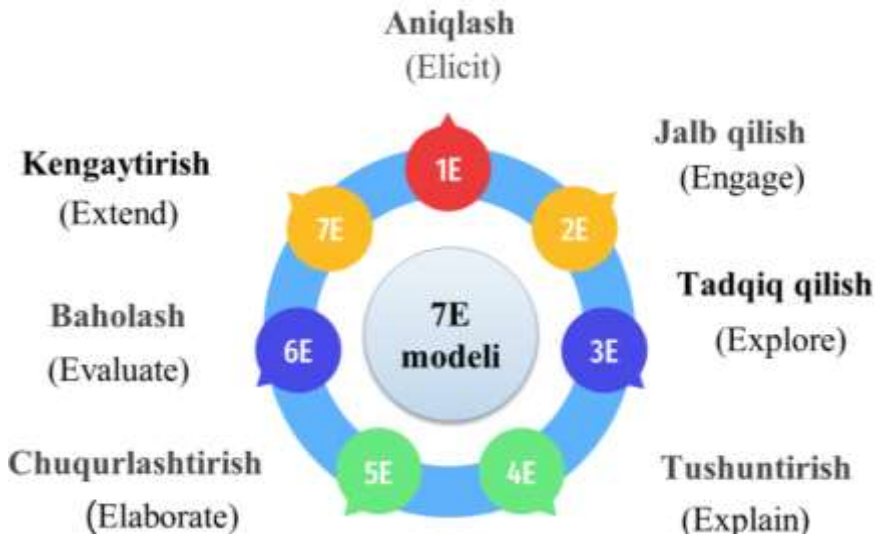

3-rasm. Ta’lim siklining 7E modeli

Tadqiqot metodologiyasi. Aniqlash - o‘quv siklining dastlabki bosqichi bo‘lib uning asosiy maqsadi o‘quvchilarning o‘rganilishi rejalashtirilgan mavzu bo‘yicha mavjud bilimlarini aniqlashdan iborat. Pedagog o‘quvchilarda avvaldan mavjud bilimlarini savol-javob, BBB (bilaman, bilib oldim, bilmoqchiman) jadvali, ochiq savollar, “sherigini top” kartochkalari kabi turli diagnostik usullar orqali aniqlashi mumkin. Shu bilan birga o‘qituvchi o‘quvchilarning mavzuga oid noto‘g‘ri tushunchalarini aniqlashga ham e’tibor qaratadi. Masalan, “Yerning aylanish orbitasi” mavzusi bo‘yicha o‘quvchilardagi mavjud bilimlarni aniqlash uchun o‘qituvchi quyidagi savollarni berishi mumkin:

Yer qanday harakatlanadi?

Yer Quyosh atrofida aylanadimi? yoki Quyosh Yer atrofida aylanadimi?

Yurtimizda yil fasllari qanday almashinib turadi?

O‘quvchilardan keladigan javoblar ularning Yer va uning aylanish orbitasi haqidagi bilimlarini ochib beradi.

Jalb qilish bosqichining asosiy maqsadi - o‘quvchilarning e’tiborini yangi o‘quv mavzusiga yo‘naltirishdan iborat. Ushbu bosqichda o‘qituvchi o‘quvchilarda mavzuga nisbatan qiziqish uyg‘otish, ularni bilim olish jarayoniga jalb etish hamda keyingi o‘quv faoliyatiga psixologik va intellektual jihatdan tayyorlashga intiladi. Masalan, “Yerning aylanish orbitasi” mavzusiga o‘quvchilar e’tiborini jalb qilish uchun o‘qituvchi ularga bir voqea aytishi, video ko‘rsatishi, diagramma yoki kichik bir ilmiy amaliyot namoyish qilishi va taqdim etilgan material asosida bir necha savollar berishi mumkin. Shu tarzda o‘quvchilar yerning aylanish orbitasi mohiyatini tushunib, tabiiy ravishda o‘rganishga rag‘batlanadilar.

Tadqiq qilish bosqichining maqsadi - o‘quvchilarga mustaqil izlanish va tajriba asosida yangi tushunchalarni shakllantirish imkonini berishdir. Bu jarayonda o‘quvchilar faol ishtirok etib, kuzatish, muhokama va hamkorlik orqali o‘z bilimlarini rivojlantiradilar. O‘qituvchi esa yo‘naltiruvchi va maslahatchi rolini bajaradi. Guruhda ishlash, fikr almashish va muloqot qilish orqali o‘quvchilar konseptual tushunishni chuqurlashtiradilar hamda ijtimoiy-ta’limiy ko‘nikmalarni egallaydilar. Masalan, o‘qituvchi o‘quvchilarni “bahor”, “yoz”, “kuz” va “qish” nomli to‘rt guruhga ajratishi mumkin. Har bir guruh o‘ziga biriktirilgan fasl doirasida ma’lumot to‘plab, uning davomiyligi, boshlanish va tugash sanalari hamda ushbu faslning Yerning Quyosh atrofidagi harakatiga bog‘liq jihatlarini tahlil qiladi. Biroz vaqt o‘tgach, har bir guruh o‘z mavzusini boshqa guruhlar oldida qisqacha taqdim etishi mumkin. Har bir taqdimotdan so‘ng guruhlar

o‘rtasida munozara olib borilishi mumkin. O‘qituvchi o‘quvchilarni taqdim etilgan ma’lumotlarga asoslanib savollar berishga undaydi, bu esa ularning tushunishini aniqlash va tushunchaga oid noto‘g‘ri fikrlar mavjudligini ochib berishga yordam beradi.

Tushuntirish - bosqichida o‘quvchilar o‘z fikr va tushunchalarini o‘qituvchi hamda sinfdoshlari bilan muhokama qiladi. O‘qituvchi savollar orqali ularning bilim darajasini aniqlaydi, fikrlashga yo‘naltiradi va tushunchalarni hayotiy misollar bilan bog‘lab tushuntiradi. Masalan, o‘quvchilardan yerning aylanish orbitasini o‘z so‘zlari bilan izohlash so‘raladi, so‘ngra o‘qituvchi yerning o‘z o‘qi va quyosh atrofida aylanishi, bunga bog‘liq holda fasllarning almashinuvini ilmiy asosda yoritadi.

Chuqurlashtirish: Ushbu bosqichda o‘quvchilar “Tushuntirish” bosqichida o‘rgangan ma’lumotlarini amalda qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu ularning tushunchalarni yanada chuqurlashtirishiga yordam beradi. O‘quvchilarga tushunchani yanada yaxshiroq anglash uchun tegishli faoliyatlar yoki tajribalar ko‘rsatilishi mumkin. Oldingi bilimlar yordamida o‘quvchilar ko‘proq savollar berishadi, yechimlar topishadi va dalillardan oqilona xulosa chiqarishadi.

Masalan, bu bosqichda o‘quvchilar “Orbitamiz – fasllar sirini ochuvchi kalit” mavzusida topshiriq beriladi. Topshiriq yuzasidan rangli qog‘ozlar, plastilin, chiroq, kichik globus yoki tennis to‘pi kabi kerakli jihozlar guruhlarga tarqatiladi. Guruhlar qog‘ozga ellips orbitasini chizishadi. Yer sifatida tennis to‘pi orbitaga qo‘yiladi. Markazga quyosh sifatida chiroq joylashtiriladi. Har bir guruh quyidagi savollarga javob topish uchun modelda tajriba o‘tkazishadi:

Quyosh nurlari doimo yer yuzasining biror nuqtasiga perpendikulyar ravishda tushadimi?
Yerning Quyoshga nisbatan yaqinlashishi va uzoqlashishi o‘rtasida qanday farqlar bor?
Agar yerning aylanish o‘qi og‘ma bo‘lmaganida, fasllar hosil bo‘larmidi?

Quyidagi jadvalni to‘ldiradilar:

Holati	Quyoshga yaqin bo‘lganida	Quyoshdan uzoqlashganida	O‘q tik bo‘lsa
Yer yuzasi qizib ketadimi?			
Fasllar o‘zgaradimi?			

Har bir guruh o‘z kuzatishlariga ko‘ra to‘rt faslni ifodalovchi rasm chizadi.

Bir necha daqiqadan so‘ng har bir guruh o‘z tajribalarini boshqa guruhlar va o‘qituvchi bilan bo‘lishadi. Ushbu faoliyat ularga Yerning Quyosh atrofida aylanishi, uning fasllar almashinishiga qanday bog‘liqligini o‘rganishga va tanqidiy tahlil qilishga yordam beradi.

Baholash: Ushbu bosqichda o‘quvchilarning o‘rganish jarayoni va natijalari tizimli ravishda baholanadi. O‘qituvchi rubrikalar (aniq mezonlar asosidagi baholash), kuzatuv varaqalari, o‘z-o‘zini baholash, o‘zaro bir-birini baholash, yozma topshiriqlar kabi baholash usullarini qo‘llaydi.

Kengaytirish: Mazkur bosqichda o‘quvchilar o‘zlashtirilgan tushunchalarni real hayotiy vaziyatlarda qo‘llash orqali ularni yangi kontekstga ko‘chirishadi. Bunday ko‘chirish jarayoni tushunchalarning chuqurroq va mustahkamroq anglanishiga xizmat qiladi. Har bir guruh 3 ta davlatni tanlab, ulardagi hozirgi faslni aniqlaydi. Olingan ma’lumotlar asosida jadvalda solishtirishadi:

Davlat	Kun/tun farqi	Harorat	Fasl	Sababi

“Nimaga ayni vaqtda Avstraliyada qish fasli bo‘lganida, Rossiyada yoz fasli kuzatiladi?”

degan savolga videolavha tayyorlash.

Shuningdek, ular tanqidiy fikrlash, vazifalarga yo‘naltirilganlik, jamoada ishlash va ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantiradilar.

Ushbu modelda o‘qituvchi ma’ruza qiluvchi emas, balki yo‘l ko‘rsatuvchi va qo‘llab-quvvatlovchi sifatida namoyon bo‘ladi. U o‘quvchilarni faol, hamkorlikda o‘rganishga undaydi, mavjud bilimlarini aniqlab, ularni rivojlantirishga yordam beradi. Shuningdek, o‘qituvchi o‘quv jarayonini samarali tashkil etish maqsadida o‘quv-uslubiy strategiyalarni moslashtirish va qayta tuzish uchun javobgardir. O‘quvchilarning roli o‘rganish jarayonida faol ishtirok etishdan iborat bo‘lib, ular savol berish, fikr bildirish va muhokamada qatnashish orqali bilimga erishadilar. Ular mustaqil, izlanishga asoslangan va konstruktiv o‘rganishga jalb etilib, tabiiy qiziquvchanliklarini atrof-muhit haqidagi bilimlarga yo‘naltiradilar. O‘quvchilardan hamkorlikda va jamoaviy tarzda ishlash ham talab etiladi.

Xulosa. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, 7E modeliga asoslangan ta’lim o‘quvchilarning tushunchalarni chuqurroq anglashiga, bilimlarni uzoq muddat saqlashiga hamda yutuqlari, fan jarayon ko‘nikmalari, tanqidiy va tahliliy tafakkuri va fanga bo‘lgan ijobiy munosabatining rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi [4,5]. 7E modeli o‘quvchilarning yutuqlari, bilimlarni saqlab qolish darajasi, fan jarayon ko‘nikmalari, tanqidiy va tahliliy tafakkuri, kognitiv qobiliyatlari hamda o‘rganishga bo‘lgan munosabatini yaxshilash bilan birga, o‘quv jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi. Tadqiqotlar ushbu modelning an’anaviy ta’lim usullariga nisbatan samaraliroq ekanini tasdiqlagan. Shu bois, 7E modelini amaliyotga keng joriy etish zamonaviy ta’lim tizimini takomillashtirishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bereiter C. Constructivism, socio culturalism and Popper’s World 3. Educational Researcher,23(7),1994. pp.21-23.

2. Karplus R., Their H.D. A new look at elementary school science. Chicago: Rand McNally.1967.

3. Eisenkraft A. Expanding the 5E model. A proposed 7E model emphasizes “transfer of learning” and the importance of eliciting prior understanding. Science Teacher, 70(6), 2003. pp.56-59.

4. Adak S. Effectiveness of constructivist approach on academic achievement in science at secondary level. Educational Research and Reviews, Vol. 12(22), 2017. pp. 1074-1079. DOI: 10.5897/ERR2017.3298.

5. Adesoji F.A., Idika M.I. Effects of 7E learning cycle model and case-based learning strategy on secondary school students’ learning outcomes in Chemistry. JISTE Vol. 19, No. 1, 2015. pp.7-17.

O‘QIB VA TINGLAB TUSHUNISHDA BILUV TOPSHIRIQLARIDAN FOYDALANISHNING NAZARIY ASOSLARI

Atadjanova Sadoqat Baxtiyarovna
Maktabgacha va maktab ta’limi boshqarmasi metodisti

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘qib va tinglab tushunishda biluv topshiriqlaridan foydalanishning nazariy va amaliy asoslari tahlil qilinadi. Ta’lim jarayonida biluv topshiriqlari o‘quvchining matnni idrok etish, tahlil qilish, xulosalash hamda ijodiy qayta ishlash faoliyatini faollashtiruvchi muhim vosita sifatida baholanadi. Asarda biluv topshiriqlari kognitiv yondashuv nuqtayi nazaridan izohlanib, tilni o‘rganish tafakkur, ong va idrok jarayonlari bilan uzviy bog‘liq ekanligi yoritilgan. Bundan tashqari, maqolada ona tili ta’limida biluv topshiriqlari tizimining o‘quvchini izlanishga, qiyoslashga, umumlashtirishga va mustaqil fikrlashga yo‘naltirishdagi ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, biluv topshiriqlari xotiraga yoki tafakkurga mo‘ljallanishiga qarab qayta xotirlash, qisman izlanuvchanlik va ijodiy mashqlar sifatida tasniflanadi. Ularning vazifalari matnni to‘g‘ri idrok etish, asosiy fikrlarni ajratish, mazmunni yodda saqlash va mustaqil baholashni shakllantirishdan iboratligi ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: topshiriq, biluv topshirig‘i, kognitiv yondashuv, o‘qib tushunish, tinlab tushunish.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ЗАДАНИЙ В ЧТЕНИИ И АУДИРОВАНИИ

Атаджанова Садокат Бахтияровна
Методист управления дошкольного и школьного образования

Аннотация. В данной статье анализируются теоретические и практические основы использования познавательных заданий при чтении и аудировании. В учебном процессе познавательные задания рассматриваются как важное средство, активизирующее деятельность учащихся по восприятию текста, его анализу, обобщению и творческой переработке. В работе познавательные задания объясняются с точки зрения когнитивного подхода, при этом подчеркивается, что изучение языка тесно связано с процессами мышления, сознания и восприятия. Кроме того, в статье раскрыта значимость системы познавательных заданий на уроках родного языка в направлении учащихся к поиску, сравнению, обобщению и самостоятельному мышлению. Также познавательные задания классифицируются в зависимости от их направленности на память или мышление как задания на воспроизведение, частично поисковые и творческие упражнения. Их задачи заключаются в формировании умений правильно воспринимать текст, выделять основные идеи, сохранять содержание в памяти и вырабатывать навыки самостоятельной оценки.

Ключевые слова: задание, познавательное задание, когнитивный подход, понимание при чтении, понимание на слух.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF USING COGNITIVE TASKS IN READING AND LISTENING COMPREHENSION

Atadjanova Sadoqat Bakhtiyarovna
Methodologist of the Department of Preschool and School Education

Annotation. This article analyzes the theoretical and practical foundations of using cognitive tasks in reading and listening comprehension. In the learning process, cognitive tasks are regarded as an important tool that activates students’ activities in perceiving the text, analyzing it, drawing conclusions, and creatively transforming the content. The study explains cognitive tasks from the perspective of the cognitive approach, emphasizing that language learning is closely connected

with the processes of thinking, consciousness, and perception. In addition, the article reveals the significance of the system of cognitive tasks in mother tongue education for directing students toward inquiry, comparison, generalization, and independent thinking. Furthermore, cognitive tasks are classified, depending on whether they are aimed at memory or thinking, as recall tasks, partially exploratory tasks, and creative exercises. Their functions are shown to consist in developing the ability to correctly perceive the text, identify key ideas, retain the content in memory, and form independent evaluation skills.

Keywords: task, cognitive task, cognitive approach, reading comprehension, listening comprehension.

Kirish. Ta’lim jarayonida o‘quvchilarning o‘qib va tinglab tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim o‘rin tutadi. Chunki nutqning bu ikki turi tilni o‘zlashtirishda asosiy manba hisoblanadi. Biluv topshiriqlari esa mazkur jarayonni samarali tashkil etishning eng qulay vositalaridan biri bo‘lib, ular o‘quvchining matnni idrok etish, tahlil qilish, xulosalash va ijodiy qayta ishlash faoliyatini faollashtiradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ona tili ta’limida biluv topshiriqlaridan foydalanish kognitiv yondashuvga tayangan holda amalga oshiriladi. Har bir shaxsning aqliy faoliyati natijalari nutq orqali ifodalanadi, shuning uchun biz tilshunoslikda ong tuzilmalari haqida hamma narsani o‘rganamiz. Til insonning individual xususiyatlari, o‘z-o‘zini anglashi, atrof-muhitni bilishi vositasi sifatida o‘rganiladi. Til “kommunikativ faoliyatda amalga oshiriladigan va inson miyasidagi maxsus kognitiv tuzilmalar va mexanizmlar tomonidan ta’minlangan” kognitiv jarayon sifatida qaraladi.

Kognitiv atamasi ingliz tilidagi “cognitive – bilishga oid” so‘zidan olingan bo‘lib, lotin tiliga va yunon tiliga taqaladi, bilish, anglash, tafakkur tushunchalari bilan bog‘liqdir. Dunyoni, voqelikni bilish, idrok etish, ong va tilda aks ettirish, til orqali muloqotga kirish, axborot uzatish va qabul qilish oddiy hodisa emas. Tilni o‘qitishda kognitiv yondashuv falsafadagi bilish nazariyasi bilan cheklanmay, balki tilni tafakkur bilan bog‘lab, uning hosil bo‘lishidagi psixologik, biologik va neyrofiziologik jihatlarning ijtimoiy, madaniy, lingvistik hodisalar bilan uzviy aloqasini chuqur ilmiy tadqiq etadi. Amerikalik psixolog H.Gardner kognitiv fanlar chorrahasida olti fan sohasi (falsafa, psixologiya, tilshunoslik, antropologiya, sun’iy intellekt, nevrologiya) tutashishini va yagona bir ilmiy maqsad – tabiiy va sun’iy tizimlarda bilimning jamlanishi, qayta ishlanishi va qo‘llanishi muammolari yechimini izlash bilan band bo‘lishini qayd qilgan edi (Gardner 1987) [3].

Kognitiv fanlar o‘zaro bog‘liq ilmiy fanlarni birlashtiradi va tafakkurni o‘rganishga qaratilgan. Bu fanlar tizimi aql va ong, shuningdek, ularning qonunlari, modellari va tuzilmalarini tushuntirishga imkon beradi.

Tilni o‘rganishning kognitiv yondashuvi va xususiyatlari xorijiy olimlarning I.A.Boduen de Kurtene, J.Bruner, L.Vaysgerber, L.S.Vigotskiy, V.Gumbolt, M.Jonson, S.D.Katznelson, E.Kassirer, A.Kibrik, V.Kroft, E.S.Kubryakova, J.Kerroll, J.Lakoff, R.Langaker, A.R.Luriya, A.A.Leontev, Y.M.Lotman, C.Osgud, A.A.Potebniy, L.Taimi, G.Tompson, E.Sapir, B.L.Uorf, J.Faukonyer, G.Harman, N.Xomskiy va boshqalarning nazariyalarida o‘z ifodasini topgan. Olimlarning ishlari va nazariyalari tilshunoslikning bilim doirasini kengaytirgan hamda til rivojlanishi va kognitiv qobiliyatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganishga imkoniyat yaratgan [4].

Kognitiv ta’lim o‘quvchini izlanishga, qiyoslashga, xulosa chiqarishga va zarurini tanlashga yo‘naltiradi. Demak, reproduktiv ta’lim bilim bersa, kognitiv ta’lim bilim olishga undaydi, bilim olish yo‘llarini o‘rgatadi, usullarini tavsiya etadi – o‘quvchi qo‘liga bilim kalitini tutqazadi. Chunki bilim cheksiz, uning barchasini o‘quvchiga o‘rgatib bo‘lmaydi. Kognitiv ta’limda sistemaviy izchillikka ega topshiriqlar tizimidan foydalaniladi. Mazkur topshiriqlar tizimi hodisalarni kuzatish, ularni umumlashtirish, narsa-buyum, holat, tushunchalarni o‘zaro qiyoslash, ular orasidagi o‘xshashlik va farqlarni aniqlashga; o‘quvchilarni o‘ylash, fikrlash izlash, topish va

umumlashtirishga; dars jarayonida muammoli vaziyatlar yaratishga qaratilgan bo‘lishi zarur [6, 121].

Ona tilini kognitiv yondashuv asosida o‘qitish keng imkoniyatlar bilan birga ayrim qiyinchiliklarga ham ega.

1. Ona tilinining o‘rganish obyektini murakkab tuzilmaga ega bo‘lgan mavhum tushunchalar tashkil qiladi. Ona tilini o‘qitish ongga ta’sir qilish, aqliy jarayonlar orqali kechadi. Tilni o‘rganishni hayot bilan bog‘lash dunyoning moddiyligini tushunishga asos yaratadi. Ona tili o‘qitish jarayoni o‘quvchilarda ilmiy dunyoqarash asoslarini shakllantirishga qaratiladi.

2. Ona tilini o‘qitish umumiy falsafiy tamoyillarga asoslanadi. Tilning ijtimoiy hodisa sifatidagi mohiyati uning aloqa (kommunikativ) vazifasini ifodalashdan iboratdir. Til bilan tafakkur uzviy bog‘liq bo‘lib, tafakkur so‘z vositasida yuzaga chiqadi. Til tafakkurning mahsuli hisoblanib, ongdan tashqarida o‘zicha yashamaydi. Til va tafakkur atrofimizni o‘rab olgan moddiy borliqqa nisbatan ikkilamchidir. Tafakkur tashqi dunyoning tushunchadagi ifodasi hisoblanadi. So‘z tushunchaning shartli nomini o‘zida aks ettiradi. Dunyoda yo‘q narsa ongda ham, tilda ham bo‘lmaydi. Bu holat o‘quvchilarda dunyoqarashni shakllantirish asosini tashkil etadi va didaktik tamoyillardan birini, ya’ni til atrofni o‘rab olgan muhitni, voqelikni kuzatish jarayonida faol bilish faoliyati vaziyatida o‘rganilishini belgilaydi. Bunday yondashish dunyoqarashning asosiy masalalaridan biriga, ya’ni nima birlamchi: tabiat (materiya)mi yoki ongmi degan savolga javob tayyorlash hisoblanadi; materiya – birlamchi, ong – ikkilamchi degan tushunchadan o‘quvchilarning xabardor bo‘lishiga yordam beradi. Til – barcha tomonlari o‘zaro dialektik bog‘lanishda va birlikda bo‘lgan murakkab, ko‘p qirrali hodisa. Aloqa jarayonida tilning barcha tomonlari, uning barcha jihatlari bir-biriga o‘zaro ta’sir etadi, shunday sharoitdagina til o‘zining aloqa quroli vazifasini bajara oladi [2, 185].

Muhokama. Biluv topshiriqlari – bu o‘quvchilarning o‘qilgan yoki tinglangan matnni idrok etish, tahlil qilish, esda saqlash va qayta ifodalash faoliyatini faollashtiruvchi didaktik vazifalardir. Ular o‘quvchining bilim, ko‘nikma va malakasini tekshirish bilan birga, o‘zlashtirish jarayonini ham ta’minlaydi.

Biluv topshiriqlarining mazmunini chuqurroq tahli qilish uchun eng avvalo “topshiriq” tushunchasini izohlash lozim.

“O‘zbek tilining izohli lug’ati”da topshiriq atamasiga shunday ta’rif berilgan: “Topshiriq 1.Kimsaning zimmasiga yuklatilgan ish, vazifa. Hukumat topshirig’i. Topshiriq bermoq. Tergovchi ham xit bo‘ldi. Axir, u bu yerga o‘ynagani kelmagan-ku. Maxsus topshiriq bilan oqni oqqa, qorani qoraga ajratgani kelgan”.

Topshiriqlarning xotiraga yoki tafakkurga mo‘ljallab tuzilganini hisobga olib, ularning noijodiy va ijodiy tiplari ajratiladi. Tilshunos olimlar A.G’ulomov va H.Ne’matovlar ona tili darsliklaridagi mashqlarni o‘quvchilarni izlanishga o‘rgatishi jihatidan quyidagi guruhlarga ajratadilar:

1. Qayta xotirlash tipidagi mashqlar.
2. Qisman izlanuvchanlik tipidagi mashqlar .
3. Ijodiy mashqlar.

Shundan kelib chiqib aytishimz mumkinmi, biluv topshirig‘i – o‘quvchi zimmasiga ma’lum mavzuni mustahkamlash uchun beriladigan bir martalik ish, vazifadir. Ta’lim mazmunida o‘quvchi egallashi ko‘zda tutilgan ko‘nikma va malaka, asosan, mashqlar asosida shakllantiriladi. Topshiriqlar ta’lim jarayonining barcha davrlariga aloqador bo‘lib, ulardan darsning barcha bosqichlarida ko‘proq o‘quvchining bilimini boyitishda foydalaniladi.

Biluv topshiriqlari o‘quvchilarni bilim olishga yo‘naltiradi hamda o‘qilgan yoki tinglangan materialni o‘zlashtirishni osonlashtiradi. Biluv topshiriqlari o‘quvchilarni matnni eslab qolishga, mazmunini tushunishga, asosiy g‘oyani aniqlashga, xulosalash va baholashga, yangi fikr yaratishga o‘rgatadi. Shu jihatdan ham biluv topshiriqlari ona tili ta’limida ahamiyatli.

O‘qib va tinglab tushunish inson psixikasidagi idrok, xotira, tafakkur jarayonlari bilan bevosita bog‘liq. O‘quvchi avval so‘z va gapni anglaydi, keyin matn mazmunini idrok etadi, so‘ng uni

qayta ishlaydi. Biluv topshiriqlari ana shu bosqichlarning har birida faollikni ta’minlaydi.

Biluv topshiriqlari o‘qib va tinglab tushunish bilan bog‘liq holda qator vazifalarni bajaradi:

- matnni to‘g‘ri idrok etishni ta’minlash;
- o‘quvchida asosiy va ikkinchi darajali fikrlarni ajratish ko‘nikmasini rivojlantirish;
- mazmunni yodda saqlash va uni qayta tiklash;
- mustaqil fikr yuritishga yo‘naltirish;
- nutq madaniyatini shakllantirish.

Natijalar. Biluv topshiriqlarini tuzish ko‘p faktorli hodisadir. Bunda o‘quv materialining mazmuni, biluv topshirig‘i shakliga olib kelinadigan o‘quv muammosi, o‘quvchilarning real o‘quv imkoniyatlari bilan bir qatorda, biluv topshiriqlarining bir-birini to‘ldirishi, sodda va murakkabligi ham hisobga olinadi. Biluv topshirig‘i o‘quvchilarni o‘rganishga rag‘batlantirishi, fikrlashga jalb qilishi hamda nutq amaliyotini takomillashtirishi zarur. Biluv topshiriqlarini tuzishda quyidagilarga rioya qilish lozim:

- optimal mavzu tanlanadi;
- shu mavzu doirasida hal qilinishi lozim bo‘lgan o‘quv muammolari aniqlanadi;
- o‘quv muammolarini o‘quvchilarga qo‘yish yo‘li bilan o‘zlashtirish ko‘rsatgichini baholash usullari belgilanadi;
- tashkil etiladigan o‘quv holatlariga mos til va nutq dalillari tanlanadi;
- mavzuni o‘quvchilarning to‘liq o‘zlashtirishini mo‘ljallanib, mashqlar miqdori belgilanadi.

O‘quvchilar nutqini boyitish o‘qituvchidan qo‘shimcha o‘quv topshiriqlarini ishlab chiqish samarali metodlar asosida amaliyotga tatbiq etishni talab qiladi. O‘quvchilarning adabiy tilni egallashlari va nutqini boyitishda badiiy adabiyot namunalariga tayanish, matndagi so‘zlarning ma’nosi, ma’nodosh so‘zlar, qarama-qarshi ma’noli so‘zlar, uyadosh so‘zlar, ko‘p ma’noli so‘zlar, poetik so‘zlar ustida ishlash, ularning uslubiy vazifasini aniqlash, nutqda qo‘llanadigan metodlardan foydalanish bo‘yicha yo‘l-yo‘riqlar ishlab chiqilishi ona tili o‘qitish metodikasidagi dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Mavzu doirasida bolalarning bilimi, ijodiy faoliyat tajribasini kengaytirish bosqichlarida biluv topshiriqlaridan foydalaniladi. Ona tilida o‘rganilgan bilimlarni dastlabki mustahkamlash bosqichlarida biluv topshiriqlari ta’limga tatbiq qilinadi. Ona tilidan bolalarning bilim va malakalarini umumlashtirish darslarining ikki yoki undan ortiq mavzuda o‘rganilgan bilimlarga oid dalillarni taqqoslash, dalillardan umumiy xulosa chiqarish, chiqarilgan xulosani murakkab o‘quv holatlariga tatbiq qilish bosqichlarida biluv topshiriqlari tashkil etiladi. Biluv topshiriqlarini ta’limga tatbiq etish jarayonida ona tili o‘quv predmetining barcha nuqtayi nazarlari hisobga olinadi. Biluv topshiriqlari o‘quvchilarda – fonetik hodisalarni (nutq tovushi va harf, unli va undosh, jarangli va jarangsiz undoshlar, bo‘g‘in, uning turlari, bo‘g‘in ko‘chirish, urg‘u) ajrata olish, o‘tilgan mavzular yuzasidan o‘qituvchi o‘zi mustaqil ularning salohiyati va egallangan bilimni qay darajada o‘zlashtirilganligiga qarab turli xildagi tuziladigan mashqlar desak bo‘ladi.

Bilish faoliyati maqsadlari obyektiv xarakterga ega. U kishilar tomonidan topilmaydi. Aksincha, bilish faoliyati maqsadi jamiyatning taraqqiyoti, fan va texnikaning, san’at va adabiyotning rivojiga o‘z hissasini qo‘shadi, binobarin, u ijtimoiy tajribani o‘zlashtirish talablari, ehtiyojlariga ko‘ra belgilanadi.

Agar o‘quv faoliyati maqsadi bilimlarni egallash, ko‘nikma, malakalarni shakllantirish ehtiyojlari zaminida shakllantirilsa, bilish faoliyati maqsadlari yanada keng, mazmun jihatdan boy hodisalarga borib taqaladi. Bunday hodisalar qatoriga bolaning jamiyatda o‘z o‘rnini anglashga intilishi, sinfdosh va tengdoshlari bilan fikrlashish ishtiyoqi, o‘zini yaxshi fazilat, odatlarga tayyorlash uchun kurashi, o‘quv predmetlaridan birontasini boshqalarga nisbatan qo‘llay olishi, unga urinishi kabilar kiradi.

Biluv topshiriqlaridan foydalanib o‘quvchilarning o‘qib va tinglab tushunishini rivojlantirishda amaliy mashqlardan foydalanish maqsadga muvofiq. Buning uchun quyidagicha topshiriqlar berish mumkin:

- o‘qilgan matn asosida bir nechta asosiy fikrni yozib chiqish;
- tinglangan hikoyaga mos reja tuzish;
- “Ha” yoki “Yo‘q” tarzida tezkor javob beriladigan savollar tuzish;
- matn mazmunini qayta hikoya qilish;
- qahramon xatti-harakatlarini baholash va o‘z munosabatini yozma ifodalash.

Bunday topshiriqlarni tizimli ravishda berish boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining matnni o‘qib va tinglab tushunishini ham rivojlanadi.

Xulosa. O‘qib va tinglab tushunishda biluv topshiriqlaridan foydalanish nazariy jihatdan kognitiv yondashuvga asoslanadi. Ular amaliyotda o‘quvchilarning matnni to‘liq idrok etish, asosiy fikrni aniqlash, xulosalash, baholash va ijodiy qayta ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. To‘g‘ri tanlangan va metodik jihatdan asoslangan topshiriqlar dars samaradorligini oshiradi, o‘quvchilarning nutqiy va mantiqiy tafakkurini rivojlantiradi.

Adabiyotlar

1. Po‘latov I., Odilov S. Ona tili ta’limida didaktik o‘yinlar texnologiyasi. – Qo‘qon, 2014. – 32 bet.

2. Qosimova K. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: “Noshir”, 2009. – 352 bet.

3. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: “Сангзор” нашриёти, 2006. – 92 б.

4. Скребцова Т.Г. Когнитивная лингвистика: Курс лекций. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2011. - 256 с.

5. Sultonova G.M. Kognitiv lingvistika pragmatik tushunchalarning hosilasi sifatida. American journal of education and learning. Volume-3 Issue-3 2025. Published: 30-03-2025.

6. Yuldasheva D.N. O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi (kognitiv-pragmatik yondashuv asosida). – Buxoro: “Durdona” 2021. – 424 bet.

ЗНАЧЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЯ-ТРЕНЕРА ДЛЯ ОРГАНИЗАЦИИ ЭФФЕКТИВНЫХ ЗАНЯТИЙ ПО ЛЁГКОЙ АТЛЕТИКЕ

Бадалова Фарангиз Жаббор кизи.
магистрант кафедры «Спорт фаолияти», Каршинский государственный университет
ORCID:0009-0001-9322-717X

Аннотация. В статье рассматривается зависимость эффективности организации занятий лёгкой атлетикой от уровня профессиональной компетентности учителя-тренера. Профессиональная компетентность понимается как интегративное качество личности педагога, объединяющее теоретические знания, практические навыки, педагогические умения и мотивационную готовность, необходимые для успешного проведения учебно-тренировочного процесса. Особое внимание уделяется основным составляющим компетентности: методической подготовленности к планированию и проведению занятий, диагностическим способностям для объективной оценки физического состояния и развития обучающихся, а также коммуникативным навыкам, способствующим мотивации и эффективному взаимодействию с воспитанниками. Исследование подчеркивает важность адаптации тренировочного процесса под индивидуальные особенности каждого ученика, обеспечения безопасности и формирования устойчивого интереса к занятиям спортом.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, учитель-тренер, лёгкая атлетика, педагогические умения, эффективность занятий, физическое воспитание.

THE IMPORTANCE OF A COACH-TEACHER’S PROFESSIONAL COMPETENCE FOR THE EFFECTIVE ORGANIZATION OF ATHLETICS SESSIONS

Badalova Farangiz
magistr of the department of «Sports faoliyati», Karshi State University

Annotation. The effectiveness of organizing athletics training sessions largely depends on the professional competence of the coach-teacher. This article examines the multifaceted relationship between the level of professional competence of physical education teachers specialized in athletics and the quality of training organization. Professional competence is defined as an integrative characteristic combining theoretical knowledge, practical skills, pedagogical abilities, and motivational readiness, all essential for effective educational and training processes. The study analyzes key components of professional competence, including methodological skills in planning and conducting training, diagnostic abilities for assessing athletes’ physical condition, and communicative competencies to motivate and engage students. Special attention is paid to the impact of these competencies on ensuring safety, fostering motivation, and adapting training to individual student needs.

Keywords: professional competence, coach-teacher, athletics training, pedagogical skills, training effectiveness, physical education.

Введение. Современное образование, включая сферу физической культуры, переживает процесс масштабной трансформации. Возрастают требования к качеству подготовки специалистов, особенно в тех направлениях, где сочетаются педагогическая деятельность и спортивная подготовка. Одним из таких направлений является лёгкая атлетика — базовый, универсальный и фундаментальный вид спорта, закладывающий основу двигательной культуры обучающихся.

Эффективная организация занятий лёгкой атлетикой требует от учителя-тренера высокой профессиональной компетентности, которая обеспечивает не только передачу

знаний и развитие двигательных навыков, но и формирование у обучающихся устойчивой мотивации к занятиям физической культурой и спортом. Как отмечают Зимняя И.А., Исаев И.Ф., и Равен Дж., именно компетентность педагога является ключевым фактором успешности образовательного процесса в современной школе и вузе.

Несмотря на возрастающее внимание к вопросам компетентностного подхода в образовании, проблема системного формирования и развития профессиональной компетентности учителя-тренера по лёгкой атлетике остаётся актуальной. Практика показывает, что многие педагоги сталкиваются с трудностями в адаптации методик к индивидуальным особенностям учеников, а также в обеспечении высокого уровня мотивации и дисциплины на тренировках.

Цель исследования – определить зависимость эффективности организации занятий лёгкой атлетикой от уровня профессиональной компетентности учителя-тренера.

Задачи исследования:

1. Раскрыть сущность и структуру профессиональной компетентности учителя-тренера.
2. Выявить педагогические и методические компоненты, влияющие на эффективность занятий лёгкой атлетикой.
3. Определить пути и средства повышения профессиональной компетентности педагога в условиях современной образовательной среды.

Объект исследования: Процесс эффективной организации занятий по легкой атлетике.

Предмет исследования: Влияние профессиональной компетентности учителей-тренеров на организацию занятий по легкой атлетике.

Анализ литературы по теме.

Понятие «компетентность» в научной литературе трактуется как интегративное качество личности, включающее знания, умения, навыки, установки, личностные качества и опыт успешной деятельности (Зимняя И.А., 2003; Равен Дж., 2002). В контексте физкультурно-спортивного образования под профессиональной компетентностью учителя-тренера понимается способность организовывать эффективный учебно-тренировочный процесс, обеспечивать индивидуализацию подходов, поддерживать дисциплину, мотивировать учащихся и обеспечивать положительную динамику в их физическом и психическом развитии.

Согласно Исаеву И.Ф. (2002), в структуре профессиональной компетентности можно выделить:

Когнитивный компонент – знания в области педагогики, психологии, теории и методики спорта;

Деятельностный компонент – практические умения по организации и проведению занятий;

Рефлексивный компонент – способность к самоанализу, корректировке собственной деятельности;

Мотивационно-ценностный компонент – устойчивость профессиональной мотивации, ориентация на результат.

Эти компоненты особенно актуальны для работы в сфере лёгкой атлетики, где важны не только технические знания, но и умение адаптировать содержание тренировки к возможностям конкретного обучающегося.

Компетентностный подход в образовании предполагает не столько передачу знаний, сколько формирование способности применять эти знания в реальной профессиональной деятельности. Как подчёркивает Иванов Д.А. (2007), важно не просто обучать, а формировать готовность к действию – способность принимать педагогические решения в нестандартных ситуациях, работать с разными категориями учащихся и достигать образовательных целей.

Особенностью реализации компетентностного подхода в физкультурно-спортивной

сфере является сочетание теоретической подготовки с практической деятельностью. Учитель-тренер должен уметь не только объяснять, но и демонстрировать, корректировать, мотивировать, вовлекать в деятельность, оценивая успехи обучающихся не только по нормативам, но и по личному прогрессу.

В рамках учебно-тренировочного процесса по лёгкой атлетике эффективность определяется не только уровнем физической подготовленности обучающихся, но и степенью их вовлечённости, стабильностью результатов, динамикой развития двигательных качеств, а также атмосферой взаимодействия между тренером и занимающимися. Профессиональная компетентность педагога играет при этом ключевую роль.

Грамотная организация тренировочного процесса требует от учителя-тренера способности:

разрабатывать циклограммы и планы-сетки тренировок;

учитывать принципы доступности, постепенности, индивидуализации и вариативности;

подбирать упражнения с учётом возрастных и физиологических особенностей учащихся;

рационально распределять нагрузку в зависимости от целей этапа подготовки.

Компетентный тренер способен адаптировать тренировочный процесс в зависимости от уровня подготовки и психофизического состояния обучающихся. При этом важно не просто следовать шаблону, а гибко реагировать на возникающие трудности, корректируя тренировочные задания в реальном времени. От уровня методической подготовки педагога зависит не только безопасность занятий, но и их результативность.

Организация исследования. Успешная организация занятий по лёгкой атлетике во многом зависит от коммуникативных навыков учителя. Как показывают исследования Сафина Д.А. (2024) и Байгунусовой Ю.Т. (2020), именно умение устанавливать продуктивные отношения с учениками, мотивировать их, создавать доверительную атмосферу является важным критерием профессиональной успешности тренера.

Эффективный тренер:

использует разнообразные формы обратной связи (вербальную, невербальную, визуальную);

владеет навыками педагогического убеждения и поощрения;

знает, как построить диалог, поддерживающий внутреннюю мотивацию ученика.

В условиях школьного или студенческого обучения, где уровень интереса к физкультуре может варьироваться, способность тренера «зажигать» интерес к занятиям особенно важна.

Одной из составляющих компетентности является способность к анализу и интерпретации результатов тренировочной деятельности. Профессионально подготовленный тренер:

владеет средствами педагогического тестирования;

отслеживает динамику показателей физического развития;

умеет выявлять «зоны роста» и индивидуализировать коррекционные задачи;

использует дневники тренировок, видеонаблюдение, тесты функционального состояния.

Как подчёркивает Дж. Равен (2002), объективная диагностика — это неотъемлемая часть эффективного педагогического процесса, особенно в спорте, где важен не только результат, но и процесс его достижения.

Повышение профессиональной компетентности — не разовое событие, а системный и непрерывный процесс, охватывающий как формальное образование, так и неформальное профессиональное развитие. Современные требования к педагогу-тренеру предполагают постоянное саморазвитие, освоение новых методик, цифровых технологий и форм взаимодействия с обучающимися.

Первичной базой для формирования профессиональной компетентности является

система высшего физкультурного образования. Как подчёркивают Абрамова В.В. (2006) и Гущина Н.В. (2009), важным условием здесь является наличие практико-ориентированной направленности подготовки: обучение будущих тренеров должно быть тесно связано с реальными условиями будущей профессиональной деятельности.

Эффективная подготовка включает:

освоение основ анатомии, физиологии, биомеханики;
изучение методики преподавания лёгкой атлетики;
развитие педагогических, коммуникативных и диагностических навыков;
прохождение педагогической и тренерской практики.

Современные вузы должны внедрять модульно-компетентностные программы, где каждая дисциплина формирует конкретные профессиональные умения.

Система дополнительного профессионального образования (курсы повышения квалификации, семинары, тренинги) играет важную роль в развитии уже работающих тренеров. Обновление знаний о современных технологиях подготовки легкоатлетов, внедрение инновационных методик и средств тренировочного процесса позволяют педагогу сохранять актуальность и конкурентоспособность.

Важные направления повышения квалификации:

современные методы функциональной подготовки в лёгкой атлетике;
применение цифровых технологий и видеотренинга;
обучение методам спортивной психологии и психодиагностики;
освоение принципов инклюзивного и дифференцированного подхода.

Одним из важнейших путей профессионального роста является самообразование – изучение научной и методической литературы, участие в профессиональных форумах, чтение специализированных журналов, анализ собственной практики. Это особенно актуально в условиях стремительного изменения стандартов и требований к педагогам.

Кроме того, профессиональное сообщество (ассоциации тренеров, методические объединения, сетевые сообщества) выполняет функции:

обмена опытом;
проведения коллективных разборов тренировочного процесса;
подготовки методических материалов;
взаимного наставничества и поддержки молодых специалистов.

Как утверждает Исаев И.Ф. (2002), участие в профессиональных сообществах способствует формированию педагогической культуры и профессиональной идентичности.

Современные педагоги не могут игнорировать цифровую трансформацию образования. Онлайн-платформы, тренажёры, видеоплатформы, цифровые журналы и мобильные приложения (например, для контроля пульса, шагомера, GPS-навигации) становятся частью инструментария тренера.

Кроме того, существуют открытые курсы повышения квалификации (Coursera, Stepik и др.), где можно пройти обучение по методике преподавания, цифровой педагогике, спортивной психологии и другим направлениям.

Заключение. Результаты проведённого теоретического анализа позволяют утверждать, что уровень профессиональной компетентности учителя-тренера оказывает непосредственное влияние на эффективность организации занятий по лёгкой атлетике. Компетентный педагог способен не только грамотно выстраивать тренировочный процесс, но и создавать условия для устойчивой мотивации, развития физических качеств и формирования положительного отношения к физической культуре у обучающихся.

Показано, что профессиональная компетентность формируется не только в рамках высшего образования, но требует постоянной поддержки через курсы повышения

квалификации, участие в профессиональных сообществах, освоение цифровых ресурсов и анализ собственной педагогической практики.

Список литературы

Постановление Президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёева №ПП-4877 от 3 ноября 2020 года «О мерах по совершенствованию системы подготовки кадров в сфере физической культуры и спорта и повышению научного потенциала». (lex.uz)

Постановление Президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёева №ПП-5280 от 5 ноября 2021 года «Программа развития деятельности спортивно-образовательных учреждений до 2025 года». (lex.uz)

Aslanova D.X., Salomov F.F., Halikov Y.M. Kasbiy kompetentlik. O‘quv qo‘llanma. Samarqand: Iqtisodiyot, 2020 yil, 86 bet.

Badalova F. J. Yengil atletika mashg‘ulotlari samarali tashkil etishning o‘qituvchi-murabbiy kasbiy kompetensiyasiga bog‘liqligi. Ta’lim fidoyilari. 6-son 1-jild. iyun, 2025 yil. 1-qism. 167-173 б.

Quchqorova N.M. “Pedagogik kasbiy kompetenligi va kreativlik” – T, “Bookmany print”, 2022. - 260 b.

Mengliyev B. N. Kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishda amaliy mashg‘ulotlarning roli // Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2025. №5. 414-421 б.

Абрамова В.В. Формирование профессиональной компетентности будущих учителей физической культуры: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Екатеринбург, 2006.

Багаутдинов З.М. Развитие профессиональной компетентности учителя физической культуры // Вестник ЧГПУ. – 2015. – №8.

Байгунусова Ю.Т. Компетентность учителя физической культуры как способ повышения качества образования // Вестник педагогических наук. – 2020. – №3(45). – С. 42–48.

Гущина Н.В. Формирование профессиональной компетентности будущего тренера по спортивной аэробике: автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Пенза, 2009.

Зимняя И.А. Компетентность человека – новое качество результата образования // Высшее образование сегодня. – 2003. – №5. – С. 34–42.

Исаев И.Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя. – М.: Академия, 2002. – 208 с.

Клычков К.Е., Сергеева М.Г. Некоторые особенности и виды профессиональных компетентностей тренера-преподавателя // Казанский педагогический журнал. – 2018. – №1(129). – С. 68–71.

Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. – М.: Когнито Центр, 2002. – 396 с.

Сафин Д.А. Профессиональная компетентность учителя физической культуры // Ta’lim innovatsiyasi va integratsiyasi. 2024. T. 21, № 4.

Сенмез Ф. Профессионально-педагогическая компетентность учителя физической культуры. – М.: Просвещение, 2014.

Трухина Е.Ю. Изучение профессиональной компетентности тренера по фитнесу: магистерская диссертация. – Тюмень, 2017.

RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING ASTRONOMIYA FANIGA TATBIQI

Begzatova Shaxnoza Paxriddinovna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti, katta o‘qituvchisi

Kutlimuratov Sardor Sharipbayevich
Chirchiq davlat pedagogika universiteti, dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada astronomiya ta’limida raqamli texnologiyalardan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Elektron darsliklar, virtual laboratoriyalar, ma’lumotlar bazalari hamda global ilmiy loyihalar ta’lim jarayonini samarali tashkil etishda muhim vosita sifatida ko‘rib chiqilgan. Shuningdek, talabalar mustaqil ta’lim faoliyatida interaktiv dasturlar va simulyatorlardan foydalanish imkoniyatlari va cheklovlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: astronomiya ta’limi, raqamli texnologiyalar, mustaqil ta’lim, virtual laboratoriya, elektron resurslar.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты применения цифровых технологий в обучении астрономии. Особое внимание уделено использованию электронных учебников, виртуальных лабораторий, баз данных и глобальных научных проектов как средств эффективной организации образовательного процесса. Также были освещены возможности и ограничения использования студентами интерактивных программ и симуляторов в процессе самостоятельного обучения.

Ключевые слова: обучение астрономии, цифровые технологии, самостоятельное обучение, виртуальная лаборатория, электронные ресурсы.

Abstract. This article examines the theoretical and practical aspects of using digital technologies in astronomy education. Special attention is given to electronic textbooks, virtual laboratories, databases, and global scientific projects as essential tools for organizing an effective learning process. The opportunities and limitations of students’ use of interactive programs and simulators in independent learning have also been highlighted.

Keywords: astronomy education, digital technologies, independent learning, virtual laboratory, electronic resources.

KIRISH. Zamonaviy ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalarni qo‘llash masalasi dolzarb ilmiy-pedagogik muammolardan biri sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, tabiiy fanlar, jumladan, astronomiyani o‘qitishda ularning qo‘llanilishi o‘quvchilarning bilish faoliyatini samarali tashkil etish, ularni mustaqil va hamkorlikda ishlashga yo‘naltirish imkonini beradi. Astronomiya fani o‘zining murakkab tabiati, ko‘plab nazariy tushunchalari va kuzatuv tajribalariga asoslanishi bilan ajralib turadi. Shu bois, bu yo‘nalishda raqamli vositalardan foydalanish ta’lim samaradorligini oshirishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Mavjud ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, produktiv o‘quv faoliyatining reflektiv xarakteri talabaning fan bilan tanishish va o‘zlashtirish jarayonida ongli ravishda barcha bosqichlarda faol ishtirok etishini ta’minlaydi. Bu jarayonni qo‘llab-quvvatlashda raqamli texnologiyalar - virtual laboratoriyalar, onlayn kuzatuvlar, simulyatorlar, hamda raqamli katalog va ma’lumotlar bazalari muhim o‘rin tutadi.

ASOSIY QISM. Ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarni samarali qo‘llash masalasi jahon miqyosida alohida dolzarblik kasb etmoqda. Bunda nafaqat texnik imkoniyatlarni kengaytirish, balki o‘quv fanlarini chuqurroq va tushunarliroq o‘zlashtirishga xizmat qiluvchi metodik yondashuvlarni ishlab chiqish ham zarurdir [1]. Xususan, umumiy astronomiya fanini o‘qitishda

raqamli vositalardan foydalanish fanning nazariy asoslarini talabalarga yanada yaqqolroq yoritishga yordam beradi.

Umumiy astronomiya fani tabiiy-ilmiy bilimlar tizimining muhim bo‘g‘ini bo‘lib, u insoniyatning Koinotdagi o‘rni va rolini anglashga yo‘naltirilgan. Ushbu fan kelajakdagi pedagog mutaxassislarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirishda, ularning tafakkurini kengaytirishda hamda olam manzarasini ilmiy asosda tushuntirishda muhim o‘rin tutadi [2]. Shu sababli ham pedagogik oliygohlarda fizika ta’lim yo‘nalishi bo‘yicha tahsil olayotgan talabalarning astronomiyadan yetarli bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishi ta’lim jarayonining sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

XXI asr ta’limida «raqamlashtirish» jarayoni keng miqyosda kechmoqda. Shu jumladan, astronomiya fanini o‘qitishda quyidagi omillar raqamli texnologiyalardan foydalanishni taqozo etadi:

O‘quv materialining murakkabligi. Astronomik tushunchalar ko‘p hollarda abstrakt bo‘lgani uchun ularni ko‘rgazmali vositalarsiz talabalarga tushuntirish qiyin [3].

Ko‘rgazmalilik imkoniyatlari. Raqamli texnologiyalar yordamida real vaqt rejimida samoviy jismlarning harakatini modellashtirish, grafik tasvirlar va animatsiyalar orqali tushuntirish imkoniyati mavjud [4].

Mustaqil ta’limni tashkil etish. Elektron resurslar, multimedia darsliklari, interaktiv dasturlar talabaga o‘z bilimini mustaqil ravishda kengaytirish uchun qulay sharoit yaratadi [5].

Axborot manbalariga keng kirish. Internet tarmog‘ida astronomiyaga oid turli elektron kutubxonalar, ma’lumotlar bazalari va virtual observatoriyalar mavjud bo‘lib, ular o‘quv jarayonini sezilarli darajada boyitadi [6].

Raqamli texnologiyalarning samaradorligi ko‘p jihatdan ularning interaktivlik xususiyatiga bog‘liqdir. Interaktiv dasturiy vositalar talabaning bilim olish jarayonida faol ishtirokini ta’minlaydi, uni faqat tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki bilim yaratuvchi subyekt sifatida shakllantiradi [7].

Masalan, astronomiyada Quyosh sistemasidagi sayyoralar harakatini oddiy grafik chizmalar orqali tushuntirish talabaning faqat vizual idrokini shakllantiradi. Ammo interaktiv model yordamida bu jarayonni turli burchak ostida kuzatish, vaqtni tezlashtirish yoki sekinlashtirish, parametrlarni o‘zgartirish orqali tahlil qilish mumkin. Natijada, talaba mavzuni chuqurroq anglaydi va mustaqil xulosa chiqarish imkoniyatiga ega bo’ladi.

Ilmiy tadqiqotlar ham interaktiv vositalarning didaktik samaradorligini tasdiqlamoqda. Jumladan, X.X. Gomulina, V.V. Laptev, I.V. Robert va boshqa olimlarning izlanishlarida qayd etilishicha, raqamli simulyatorlar va interaktiv dasturlar dars jarayonida o‘quvchilarning bilim faolligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi [8; 9; 10].

Astronomiya ta’limida axborot texnologiyalarining imkoniyatlarini bir nechta yo‘nalishlarga ajratish mumkin:

Bilim olish imkoniyatlarini kengaytirish.

Onlayn platformalar orqali chekka hududlardagi o‘quvchilar ham sifatli resurslarga ega bo‘lishadi.

Elektron darsliklar va raqamli kutubxonalar informatsion tengsizlikni kamaytiradi.

Masofaviy kurslar geografik to‘siqlarni bartaraf etadi.

O‘quvchilarning qiziqishini oshirish.

Multimediali taqdimotlar va interaktiv darslar fanni qiziqarli qiladi.

Virtual kuzatuvlar va laboratoriyalar yordamida talabalar real tajribani his qiladilar.

Mobil ilovalar orqali osmon jismlarini kuzatish jarayoni soddalashtiriladi.

O‘qitish metodlarini modernizatsiya qilish.

Statistik tahlil, sun’iy intellekt va «data-driven» yondashuvlar orqali o‘quvchilarning bilim darajasi chuqurroq o‘rganiladi.

Aralash va loyihaviy ta’lim metodlari keng qo‘llanilmoqda.

Haqiqiy ilmiy tajriba orttirish.

Talabalar real astronomik ma’lumotlar bilan ishlash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Citizen science loyihalariga jalb etilib, haqiqiy ilmiy izlanishlarda qatnashadilar.

Masalan, SETI@home yoki boshqa xalqaro ma’lumotlar bazalaridan foydalanish orqali ta’lim va ilmiy izlanish uyg’unlashadi.

Shu bilan bir qatorda amaliy vositalar sinfiga kiruvchi virtual laboratoriyalar, multimediali resurslar, mobil ilovalar va raqamli teleskoplarni alohida ta’kidlash mumkin. Virtual laboratoriyalar orqali talabalar fizik kuzatuv imkoniyatiga ega bo‘lmagan hollarda ham tajribalarni simulyatsiya asosida amalga oshirishadi. Animatsiyalar, videodarslar va 3D-modellar murakkab tushunchalarni osonroq qabul qilish imkonini beradi. SkyView va Stellarium kabi mobil ilovalar esa osmon jismlarining aniq koordinatalarini kuzatishda yordam beradi. Raqamli teleskoplar, jumladan, eVscope, real vaqt rejimida kosmik hodisalarni kuzatib, talabalarda yanada kuchli qiziqish uyg‘otadi [15].

Shu bilan birga, bugungi ta’lim jarayonida talabalarning mustaqil ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish alohida e’tibor talab qiladi. Astronomiyada bu jarayonni samarali tashkil etishda elektron darsliklar, virtual laboratoriyalar, astronomik xaritalar va onlayn atlaslar, multimedia taqdimotlar va animatsiyalardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bularning barchasi talabalar uchun mustaqil ta’lim imkoniyatlarini kengaytiradi, bilim olish jarayonini qiziqarli va samarali qiladi.

Shu bilan birga, bu jarayon ayrim muammo va cheklovlar bilan ham yuzma-yuz:

Milliy dasturiy ta’minot va o‘quv resurslari yetishmasligi. Hozirgi ko‘plab platformalar xorijiy manbalarga tayanadi, bu esa ba’zan til va metodik moslashuvni talab qiladi.

O‘qituvchilarning raqamli savodxonligi turlicha bo‘lgani sababli, texnologiyalardan foydalanish samaradorligi teng darajada emas.

Ba’zi oliygohlarda texnik infratuzilma (internet tezligi, zamonaviy kompyuterlar, multimedia vositalari) yetarli emas.

Shuningdek, xalqaro tajribada raqamli texnologiyalarning astronomiya ta’limida qo‘llanishi keng ko‘lamda o‘rganilgan bo‘lsa-da (P. Benson, 2001; D. Little, 1991; Ryan, Deci, 2000) [11; 12; 13], mahalliy sharoitga mos metodik modellarni ishlab chiqish hanuz dolzarb masala bo‘lib qolmoqda. Bu esa tadqiqotning yangilik elementini tashkil etadi, chunki mavjud ilmiy izlanishlar asosan xorijiy tajriba bilan chegaralanadi va O’zbekiston ta’lim tizimi uchun maxsus yechimlar yetarli emas.

Shunday qilib, raqamli texnologiyalarni astronomiya ta’limiga tatbiq etishning afzalliklari aniq bo’lsa-da, mavjud cheklovlarni bartaraf etish, milliy metodik yondashuvlarni ishlab chiqish va o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasini oshirish bu yo‘nalishning kelgusi rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalar astronomiya fanini o‘qitishda mustaqil ta’limni samarali tashkil etish, talabalarni ilmiy izlanishga jalb qilish va ta’lim sifatini oshirishning muhim omillaridan biridir. Shu bilan birga, mavjud ilmiy ishlarda asosan afzalliklar yoritilgan bo’‘lsa-da, milliy sharoitdagi texnik va metodik cheklovlar hali yetarlicha o‘rganilmagan.

Bizning fikrimizcha, kelgusida quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha izlanishlarni chuqurlashtirish zarur:

Milliy elektron resurslar va dasturiy vositalarni yaratish hamda ularni o‘quv jarayoniga integratsiya qilish.

Raqamli texnologiyalardan foydalanishda o‘qituvchilarning metodik tayyorgarligini oshirish bo‘yicha tizimli kurslar tashkil etish.

Xalqaro tajribalarni mahalliy sharoitga moslashtirish, solishtiruvchi va tanqidiy tahlillarni kuchaytirish.

Mustaqil ta’limni raqamli texnologiyalar asosida yanada interaktiv, reflektiv va ijodiy faoliyat shaklida tashkil etish.

Demak, raqamli texnologiyalarni astronomiya ta’limiga tatbiq etish nafaqat mavjud pedagogik muammolarni hal etadi, balki kelajakda o‘quvchilarni kreativ, mustaqil va mas’uliyatli shaxs sifatida shakllantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi [15].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

Андреев А.А. Информационные технологии в образовании: теория и практика. - М.: Академия, 2018. - 256 с.

Бондаренко С.М. Методика преподавания астрономии в педагогических вузах. - Киев: Вища школа, 2016. - 312 с.

Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - М.: Педагогика, 2015. - 328 с.

Кузнецов Н.В. Использование мультимедийных средств в преподавании естественных наук // Педагогика. - 2019. - №6. - С. 44-52.

Салихов Р.Р. Электронные образовательные ресурсы: создание и использование. - Казань: КФУ, 2020. - 198 с.

Фадеев А.И. Виртуальные обсерватории как средство обучения астрономии // Физика и астрономия в школе. - 2017. - №4. - С. 12-19.

Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. - М.: Высшая школа, 2017. - 272 с.

Гомулина Х.Х. Интерактивные методы обучения в естественнонаучных дисциплинах. - М.: Просвещение, 2015. - 220 с.

Лаптев В.В. Цифровые симуляторы в образовательном процессе: методика применения // Образовательные технологии. - 2018. - №5. - С. 37-46.

Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы. - М.: Институт информатизации образования РАО, 2019. - 310 с.

Benson, P. Teaching and Researching Autonomy in Language Learning. - London : Longman, 2001. - 256 p.

Little, D. Learner Autonomy: Definitions, Issues and Problems. - Dublin : Authentik, 1991. - 110 p.

Ryan, R. M., Deci, E. L. Self-Determination Theory and the Facilitation of Intrinsic Motivation, Social Development, and Well-Being // American Psychologist. - 2000. - Vol. 55, No. 1. - P. 68-78.

SETI@home. Distributed Computing Project [Elektron resurs]. - Rejim dostupa: https://setiathome.berkeley.edu.

Begzatova, Sh. P., Kutlimuratov, S. Sh. Astronomiyada mustaqil ta’limni tashkil etishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning nazariy tahlili // Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. – 2025. – № 7. – B. 641–644.

BO'LAJAK SHIFOKORLARDA DIVERGENT TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK JIHATLARI

Bekchanova Soliha Davlatnazarovna
Buxoro davlat tibbiyot instituti doktoranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak shifokorlarda divergent tafakkurni rivojlantirishning pedagogik asoslari, usullari va amaliy yo'nalishlari tahlil qilingan. Tadqiqotda divergent tafakkur — bu talabalarda mustaqil, erkin va original fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiluvchi muhim kognitiv jarayon sifatida talqin etiladi. Maqolada tibbiy ta'limda ushbu tafakkur turini rivojlantirish uchun pedagogik sharoitlar, innovatsion metodlar, muammoga asoslangan o'qitish (PBL), klinik simulyatsiyalar va muammoli topshiriqlarning ta'siri ko'rib chiqilgan. Shuningdek, bo'lajak shifokorlarning kasbiy refleksiyasi, klinik holatlarga moslashuvchan yondashuvi va kreativ fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishda divergent tafakkur alohida o'rin tutishi asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari pedagogik jarayonda ijodiy fikrlashga yo'naltirilgan yondashuvlarning dolzarbligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar. divergent tafakkur, tibbiy ta'lim, pedagogik yondashuv, bo'lajak shifokor, ijodiy fikrlash, muammoli topshiriq, masalaga asoslangan ta'lim, klinik tafakkur, pedagogik shart-sharoit, kasbiy kompetensiya.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ДИВЕРГЕНТНОГО МЫШЛЕНИЯ У БУДУЩИХ ВРАЧЕЙ

Бекчанова Солиха Давлатназаровна
Докторант Бухарского государственного медицинского института

Аннотация. В данной статье проанализированы педагогические основы, методы и практические направления развития дивергентного мышления у будущих врачей. В исследовании дивергентное мышление рассматривается как важный когнитивный процесс, способствующий формированию у студентов навыков самостоятельного, свободного и оригинального мышления. В статье освещаются педагогические условия и инновационные методы, направленные на развитие данного типа мышления в медицинском образовании, в том числе обучение, основанное на проблемах (PBL), клинические симуляции и проблемные задания. Также обоснована особая роль дивергентного мышления в формировании профессиональной рефлексии, гибкого подхода к клиническим ситуациям и креативного мышления у будущих врачей. Результаты исследования подчёркивают актуальность творчески ориентированных подходов в педагогическом процессе.

Ключевые слова: дивергентное мышление, медицинское образование, педагогический подход, будущий врач, креативное мышление, проблемное задание, обучение на основе проблем, клиническое мышление, педагогические условия, профессиональная компетентность.

PEDAGOGICAL ASPECTS OF DEVELOPING DIVERGENT THINKING IN FUTURE DOCTORS

Bekchanova Soliha Davlatnazarovna
Doctoral student of the Bukhara State Medical Institute

Abstract. This article analyzes the pedagogical foundations, methods, and practical directions for developing divergent thinking in future physicians. The study considers divergent thinking as an essential cognitive process that fosters the formation of independent, free, and original thinking skills in students. The article highlights pedagogical conditions and innovative methods aimed at cultivating this type of thinking in medical education, including problem-based learning (PBL),

clinical simulations, and open-ended tasks. The special role of divergent thinking in developing professional reflection, a flexible approach to clinical situations, and creative reasoning in future physicians is substantiated. The research findings emphasize the relevance of creativity-oriented approaches in the pedagogical process.

Keywords: divergent thinking, medical education, pedagogical approach, future physician, creative thinking, problem-based task, problem-based learning, clinical thinking, pedagogical conditions, professional competence.

KIRISH. Tibbiy ta’lim jarayonida divergent tafakkurni rivojlantirish – bu talabalarni fikrlashga, muammoga turlicha yondashishga va mustaqil qaror qabul qilishga o’rgatish demakdir. Mazkur jarayonni samarali amalga oshirishda ta’limning bir qator pedagogik jihatlari muhim ahamiyat kasb etadi. Bular ta’lim mazmuni, ta’lim-tarbiya jarayonining mohiyati va metodik yondashuvlar orqali namoyon bo’ladi.

Pedagogik jihatlar – ta’lim jarayonida ma’lum bir maqsad, mazmun, munosabat va axloqiy tamoyillar asoslanishi lozimligini belgilaydi.

Pedagogik imkoniyatlar esa, mavjud metodlar, texnologiyalar va resurslar orqali divergent tafakkurni amaliy rivojlantirish sharoitlarini mujassam etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Bo‘lajak shifokorlarda divergent tafakkurni shakllantirish masalasi psixologiya, pedagogika va tibbiy ta’lim metodikasi chorrahasida joylashgan muhim ilmiy yo‘nalishlardan biridir. Ushbu mavzuga doir adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, divergent tafakkur tushunchasi ilm-fan muomalasiga XX asrning o‘rtalarida amerikalik psixolog J. Guilford tomonidan kiritilgan bo‘lib, u tafakkurning ikki asosiy shaklini – konvergent va divergent fikrlashni farqlab bergan. Unga ko‘ra, divergent tafakkur erkin, moslashuvchan va original fikrlar oqimini anglatadi.

E. Torrance tomonidan divergent tafakkur mezonlari (fluency, flexibility, originality, elaboration) ishlab chiqilgan bo‘lib, aynan uning test tizimi (TTCT – Torrance Tests of Creative Thinking) bugungi kunda ijodiy fikrlashni baholashning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi [1]. Bu yondashuvlar talabalarda ijodiy tafakkurni shakllantirish uchun mustahkam ilmiy asos yaratdi.

Yevropa va AQShda tibbiy ta’lim kontekstida divergent tafakkur klinik tafakkur, refleksiya va murakkab qaror qabul qilish ko‘nikmalari bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganilmoqda. Jumladan, J. Epstein, S. Cooke va M. Eva [2-4] kabi mualliflar o‘z ishlarida klinika-simulyatsion metodlar, muammo asosidagi o‘qitish (PBL), reflektiv yozuvlar orqali bo‘lajak shifokorlarning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish imkoniyatlarini tahlil qilganlar.

Rus pedagogikasida V.V.Davidov, D.B. Elkonin, L.V. Zankov singari olimlar faoliyatga asoslangan o‘qitish modeli orqali ijodiy tafakkur va muammoli yondashuvni rivojlantirish yo‘llarini taklif etganlar. N.B.Shumakova va A.G. Asmolovlar esa, tafakkurning strukturaviy va psixologik asoslarini tahlil qilish orqali ijodiy fikrlash rivojining sotsiokognitiv jihatlarini yoritib bergan.

O‘zbekiston pedagogikasida esa, bu mavzu so‘nggi yillarda alohida e’tibor qozonmoqda. I.Axmedov, Z.Toirova, M.To‘xtasinov kabi olimlar ta’lim jarayonida ijodiy fikrlashni shakllantirish, talabaning mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish va kasbiy yondashuvga asoslangan metodik tavsiyalar ishlab chiqishga alohida urg‘u bermoqdalar.

Umumlashtirib aytganda, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, divergent tafakkur bo‘lajak shifokorlar uchun zarur bo‘lgan reflektiv, moslashuvchan va kreativ fikrlash asosidir.

Hali ham ushbu masalada empirik asoslangan metodik ishlanmalar va milliy kontekstda tadqiqotlar yetarli emas, bu esa yangi izlanishlar uchun imkoniyat yaratadi.

METOD VA METODOLOGIYA. Ushbu tadqiqotda bo‘lajak shifokorlarda divergent tafakkurni rivojlantirish jarayonini o‘rganish uchun nazariy, tahliliy, tizimli, kontekstual metodlar qo‘llanildi. Tadqiqotning metodologik asosini kreativ pedagogika, kognitiv psixologiya hamda

kompetensiyaviy yondashuv tashkil etdi.

MUHOKAMA. Ma’lumki, hozirgi kunda jahonda tibbiyot sohasida innovatsiyalar va moslashuvchanlikka bo’lgan talab ortib borayotgani sababli, ko’plab mamlakatlar tibbiyot talabalari va tibbiyotga oid yo’nalishlarda tahsil oluvchi talaba yoshlarda divergent tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan ta’lim tashabbuslarini ishlab chiqmoqdalar va joriy etmoqdalar. Bu, o’z navbatida, turli madaniy va institutsional sharoitlarda samarali strategiyalar va natijalarni namoyon qilayotganligi bilan diqqatga sazovordir. Jumladan, Amerika Qo’shma Shtatlarida bir qator tibbiyot maktablari kreativlik va tanqidiy fikrlashni asosiy o’quv dasturlariga uyg’unlashtiruvchi faol ta’lim strategiyalarini qabul qilgan. Stenford universiteti tibbiyot maktabi o’zining «Sog’liq uchun dizayn» dasturi orqali yangicha ijodiy tafakkurni joriy etgan. Bu bilan fanlararo jamoaviy loyihalar amalga oshirilib, innovatsiyalar ilgari surilmoqda. Michigan universiteti esa, talabalarda ochiq mulohaza yuritish va ijodkorlikni rag’batlantirishga juda katta e’tibor beradi. Buning uchun refleksiv yozish, modellashtirish asosidagi improvizatsiya va stsenariy asosida rejalashtirish usullarini qo’llab kelmoqda va yuqori natijadorlikka erishmoqda [5].

Yevropada Niderlandiyaning Maastrixt universiteti tibbiy ta’limda muammoga asoslangan ta’lim (PBL) modeli bo’yicha dastlabki tashabbuskor oliy ta’lim muassasasi hisoblanadi. Bu, birinchi navbatda, talabalar tomonidan mustaqil tadqiqot o’tkazish va klinik holatlarni har tomonlama chuqur tahlil qilishga asoslanadi. Mazkur institut tajribasi butun Yevropa bo’ylab ommalashtirilgan. Bu model moslashuvchan fikrlash va hamkorlikda qaror qabul qilish ko’nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi bilan ahamiyatlidir.

Yana bir pedagogik imkoniyatga e’tibor qaratish lozim. Buyuk Britaniyada Londondagi Imperiya kolleji tibbiyot sohasida innovatsiyalarga bag’ishlangan modullarni joriy etgan. Bunda talabalar real muammolarga yechimlar yaratishga ilhomlantirilishi maqsad qilib olingan.

Osiyoda Singapur Milliy universiteti (NUS) va Yaponiyaning Kioto universiteti kabi oliy ta’lim muassasalari tibbiy tayyorgarlik jarayoniga kreativlikni oshiruvchi amaliy yondashuvlarni joriy etgan.

Mazkur tashabbuslar, o’z navbatida, divergent tafakkurning bemorlarga kompleks yondashuv va tibbiy etikadagi ahamiyati naqadar ortib borayotganidan dalolat beradi. Dunyo bo’ylab samarali hisoblangan dasturlar ko’p hollarda quyidagi asosiy pedagogik xususiyatlarni namoyon etadi:

Fanlararo hamkorlik. Bu taalabalarni turli sohalar, jumladan muhandislik, gumanitar fanlar vakillari bilan hamjihatlikda tibbiyot muammolari ustida ishlashga rag’batlantirish orqali ularning dunyoqarashini kengaytirishga e’tibor beriladi.

Refleksiv amaliyotlar. Bu kundalik yozish, narativ tibbiyot (hikoya orqali davolash) va o’z-o’zini baholash kabi usullar metakognitiv onglilik va ochiqlikni bevosita rivojlantiradi.

Modellash va improvizatsiya. Bu metodlar klinik noaniqlikni qayta yaratib, talabalarni bosim ostida moslashuvchan fikrlashga o’rgatishni maqsad qiladi.

Ijodiy baholash formatlari. Bular, albatta, portfolio, dizayn-loyihalar va og’zaki taqdimotlar bo’lib, talabalarga o’z g’oyalarini original tarzda ifodalash imkonini yaratadi [6].

Ta’kidlash joizki, mazkur usullar natijasida juda ko’p ijobiy natijalarga erishilgan. Jumladan, tashhislashdagi moslashuvchanlik yaxshilanadi, Empatiya (boshqalarni tushunish qobiliyati) ortadi. Jamoada ishlash ko’nikmalari rivojlanadi. Davolashga yangicha va innovatsion yondashuvlar yaratish qobiliyati yanada kuchayadi.

Eng muhimi, ushbu davlatlar tajribasi shuni ko’rsatadiki, divergent tafakkurni rivojlantirish akademik qat’iyatni kamaytirmaydi, aksincha, talabalarning o’qishga jalb etilganligini, moslashuvchanligini va kasbiy rivojlanishini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Ta’kidlash joizki, mazkur xalqaro tajriba boshqa tibbiyot ta’lim muassasalari uchun asos bo’lib xizmat qilishi, tabiiy. Albatta, buning uchun strategiyalar mahalliy shart-sharoitlar va talabalar ehtiyojlariga moslashtirilishi talab etiladi. Bunda asosiy maqsad o’zgarmasdan qolaveradi. Har bir davlat barkamol, ilg’or fikrlaydigan tibbiyot mutaxassislarini tayyorlashni o’zining asosiy

maqsadi deb biladi.

O’zbekiston sharoitida tibbiyot oliy ta’lim muassasalari talabalarida divergent tafakkurni rivojlantirishning pedagogik jihatlarini to’liq va tizimli tasniflash uchun quyidagi asosiy yo’nalishlar bo’yicha tahlilni amalga oshirish zarur. Ushbu jihatlar ta’limning mazmuni, shakli, metodikasi, muhiti va natijalari bilan bevosita chambarchas bog’liqdir.

Didaktik jihatlar. Bunda, albatta, birinchi navbatda, o’quv mazmunidagi imkoniyatlar hisobga olinadi. Tibbiy ta’limda didaktik jihatlar faqat bilim berish emas, balki talabalarning fikrlash qobiliyatini shakllantirish va ijodiy yechimlar topishga yo’naltirilgan tizim nazarda tutiladi. Yuqorida ta’kidlab o’tilanidek, divergent tafakkur — bu muammoga turlicha yondashish, yangi va original g’oyalar yaratish qobiliyatidir. Uni rivojlantirish uchun didaktik yondashuvlar mos va maqsadli bo’lishi talab etiladi.

Ikkinchidan, o’qitish shakllariga e’tiborni qaratish. Bular muammoga asoslangan ta’lim (Problem-Based Learning — PBL); ta’limni individuallashtirish va shaxsga yo’naltirish; simulyatsiya va klinik holatlar asosida o’qitish talab etiladi [7].

Divergent tafakkurni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlariga ta’sir qiluvchi yana bir omil bu metodik jihatlardir. Bunda divergent tafakkurni rag’batlantiradigan metodlar: Breynstorming, sinektika, «6 ta shlyapa» usuli; keys-stadi va klinik stsenariylar tahlili; tahlil-taqqoslash va alternativ yechimlarni izlash usullari; refleksiv yozish va narrativ metodlarga e’tibor qaratish talab etiladi [8].

Divergent tafakkurni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlariga o’qituvchi roli ham asosiy o’rin egallaydi. Bunda mutaxassis emas, fasilitator sifatida faoliyat yuritish; yordamchi savollar orqali talabaning mustaqil fikrlashini qo’llab-quvvatlash; divergent fikrlarning turli variantlarini tan olish va muhokama qilish talab etiladi. Buning uchun o’qituvchilarning divergent tafakkur va ijodkorlik pedagogikasi bo’yicha qayta tayyorgarligi va malakasini muntazam oshirib borishi asosiy o’rin egallaydi.

Uchinchidan, tarbiyaviy jihatlarga ham e’tibor qaratish joiz. Bunda eng asosiy jihatlar sifatida intizom va tanqidiy yondashuvni rivojlantirish; axloqiy masalalarda murakkab va nomuayyan qarorlarni qabul qilish qobiliyatini shakllantirish; empatiya va gumanizm kabi shaxsiy sifatlarning ijodiy fikrlashga ta’sirini tahlil qilish maqsadga muvofiq.

To’rtinchidan, fanlararo va bevosita amaliyotga bog’liq jihatlarni qo’llash, ya’ni tibbiy informatika, bioinjeneriya, sotsiomeditsina, etika fanlari bilan bog’liq ijodiy loyihalar; amaliyotda yangiliklar taklif qilish, jumladan, klinikadagi mavjud muammolarni ijodiy hal qilish takliflari; interfaol seminarlar va fanlararo guruhlarda ishlash tajribasini qo’llash talab etiladi.

Beshinchidan, milliy an’analar va mentalitetga mos jihatlarni qo’llash maqsadga muvofiq. Bunda, albatta, o’zbek xalqining qadriyatlari va madaniyati bilan uyg’unlashgan tarbiyani amalga oshirish; axloq va insonparvarlikka asoslangan muammoli vaziyatlarni tahlil qila olish; milliy o’zlikni saqlagan holda, global yondashuvni singdirish talab etiladi.

Oltinchidan, ta’lim muhiti va infratuzilmaviy jihatlarni e’tiborga olish. Bunda yaratilgan ijodiy muhit (simulyatsion markazlar, innovatsion laboratoriyalar, axborot-resurs markazlari); elektron ta’lim platformalarida individual va ijodiy topshiriqlar mavjudligi; ilmiy-tadqiqot loyihalarini amalga oshirish imkoniyatlari (yosh olimlar uchun grantlar va tanlovlar) asosiy rol o’ynaydi.

Yettinchidan, baholash tizimidagi jihatlarga e’tibor qaratilishi, ya’ni ijodkorlik va fikrlash kengligiga bag’ishlangan portfolio, loyiha, prezentatsiya, esse va tahliliy hisobotlar; test orqali emas, muammoli vazifalar orqali bilish va fikrlash faoliyatini baholash; savollar tuzilishida bir to’g’ri javobdan ko’ra, bir necha muqobil yondashuvlarini qabul qilish nazarda tutiladi.

Ma’lumki, hozir Yangi O’zbekiston sharoitida amalga oshirilayotgan sog’liqni saqlash sohasidagi keng qamrovli islohotlar, mavjud muammolarni hal qilishdagi innovatsion yondashuvlar va tashhislash hamda davolashdagi ilmiy-texnikaviy taraqqiyot oliy tibbiy ta’lim muassasalariga yetuk mutaxassis kadrlar tayyorlashda fikrlashning yangi sifatini joriy etishni talab etmoqda. Bo’lajak shifokor hozirgi zamon sharoitida murakkab, ziddiyatli va noaniq vaziyatlarda mustaqil

qaror qabul qilish qobiliyatiga ega bo'lmog'i davr talabidir. Ta'kidlash joizki, mazkur qobiliyatni shakllantirishda muhim pedagogik vazifa bu - divergent tafakkurni rivojlantirish hisoblanadi.

Bizningcha, divergent tafakkur sog'liqni saqlashda klinik noaniqlikka tayyorgarlik, ehtimoliy muammolarni bartaraf qilish va shu vaziyatda bemorning holatini chuqur tushunish asosidagi qaror qabul qilish salohiyatini namoyon qiladi. Bu boradagi tadqiqotlar ilmiy tahlili asosida shu aniqlandiki, mazkur tadqiqotlarda bunday yondashuv yetarlicha nazariy asoslanmagan hamda divergent tafakkur ko'p hollarda ijodkorlik yoki muammo yechimi doirasida tadqiq qilingan. Biroq tibbiyot sohasida divergent tafakkur qobiliyatining boshqa bir xususiyatlariga ham e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir. Bular emotsional, refleksiv va interdistsiplinar xarakterlar hisoblanadi.

Tibbiy ta'limda divergent tafakkurni rivojlantirish — mutaxassisning moslashuvchan, ijodiy, tanqidiy va mulohazali shaxs sifatida shakllanishi uchun zaruriy shart hisoblanadi. Bu jarayonni didaktik jihatdan ta'minlash:

- ta'lim mazmunining tubdan qayta ko'rib chiqilishi;
- maqsadlarning faol kognitiv va ijodiy funktsiyalarga yo'naltirilishi;
- o'qitish va baholash shakllarining interfaollikka asoslanishi orqali amalga oshadi;

Bu jihatlar J.P. Guilford, E. de Bono, K. Rodjers, D. Kolb va o'zbek pedagoglari A.U. Ismoilov, F.A. Hakimova, D.Q. Yuldasheva kabi olimlar tomonidan ilmiy jihatdan asoslangan g'oyalarga tayanadi.

O'zbekiston sharoitida divergent tafakkurni rivojlantirish ta'limdagi ijodiy, fanlararo, shaxsga yo'naltirilgan va amaliy faoliyatga asoslangan yondashuvlar bilan bog'liqdir. Buni amalga oshirish uchun pedagoglar, ta'lim dasturlari, muhit va baholash usullari bir-biri bilan uyg'un ravishda ishlashi maqsadga muvofiqdir.

XULOSA. Didaktik yondashuvlar tahlili shuni ko'rsatdiki, ular, asosan, reproduktiv bilimlarga asoslanadi. Ushbu yondashuvlarda talaba yoshlarning har qanday muammoli vaziyatlarga ijodiy yechim topish qobiliyatini shakllantirishga xizmat qiladigan mexanizmlar yetarli darajada aniq emasligi aniqlandi. Shuning uchun ham tadqiqotda tibbiy ta'lim jarayonida faol kreativ ta'limni tizimli tatbiq etish zarur degan xulosaga kelindi.

Ikkinchidan, respublikamiz tibbiy oliy ta'lim muassasalarida fanlararo uyg'unlashuv va mustaqil tahlilga tayangan didaktik model yetishmaydi. Shu sababli PBL, simulyatsiya va refleksiv yozish kabi uslublarni milliy ta'lim an'analari bilan integratsiyalashish maqsadga muvofiq.

Uchinchidan, yangi maqsadni o'zida mujassam etgan ko'nikmalarni ta'lim mazmuniga qo'shish maqsadga muvofiq. Chunki, ko'p hollarda, ta'lim mazmuni biotibbiyot bilimlar bilan cheklanib qolayotganligi kuzatilmoqda. Shuning uchun ham ta'lim mazmuniga kreativlik, muammoga turli yondashuvli tahlil, emotsional intellekt kabi kompetentsiyalarni alohida modullar sifatida kiritish yaxshi natija beradi. Elektron ta'lim platformalari orqali onlayn simulyatsiyalar, virtual laboratoriyalar, interaktiv testlar orqali ko'proq imkoniyatlar yaratish. Raqamlashtirish va axborot texnologiyalari, xususan, divergent tafakkurni rivojlantirishda juda katta roль o'ynaydi. AI, AR/VR, hamda axborot-tahlil tizimlari yordamida muqobil klinik stsenariylarni ishlab chiqish juda katta natija beradi. Qolaversa, hozirgi kun talablaridan kelib chiqqan holda, divergent tafakkurni rivojlantirish uchun ilmiy-ijodiy loyihalar, start-up g'oyalar, tibbiyotda innovatsiyalar bo'yicha tadqiqotlarni amalga oshirish, bunday tadbirlarga ko'proq talaba yoshlarni jalb etish maqsadga muvofiq.

To'rtinchidan, akademik baholash tizimi juda ko'p hollarda an'anaviy testlarga tayanadi. Unga divergent yondashuvni uyg'unlashtirish lozim. Bunga ijodiy topshiriqlarni kiritish maqsadga muvofiq, ya'ni portfolio, esse, innovatsion loyihalar asosida talaba yoshlarning fikrlash darajasini baholash hozirgi kun talablariga juda mos keladi.

Beshinchidan, ta'lim jarayonida divergent tafakkurni rivojlantiruvchi muhitni shakllantirish lozim. Ta'lim muhitini shunday tashkil qilish kerakki, talaba erkin bo'lishi, xato qilishdan qo'rqmaydigan, ijodkor shaxs sifatida shakllanishi va rivojlanishiga imkon yaratishi kerak.

Bugungi kunda “Yangi O’zbekiston – yangi ta’lim” tamoyili barcha ta’lim sohalariga keng qo’llanilmoqda. Mazkur tamoyil innovativ va ijodiy ta’limga o’tishni kun tartibiga qo’yayotgani bejiz emas, albatta. Bizningcha, tibbiy oliy ta’lim muassasalarida simulyatsiya markazlari, fanlararo turli seminarlar va kreativ diskussiya maydonlarini yaratish lozim. Bu, o’z navbatida, divergent tafakkurni rivojlantirishning muhim sharti sifatida xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. Torrance E.P. Guiding creative talent. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1962.

2.Bohmer R.G. Designing Care: Aligning the Delivery of Health Services with the Needs of the Patients. — Boston: Harvard Business Press, 2009. — 288 p

3. Kolb, D. A. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development / D. A. Kolb. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1984. – 256 p.

4. Barrows, H. S. Problem-based learning in medicine and beyond: A brief overview / H. S. Barrows // New Directions for Teaching and Learning. – 1996. – Vol. 68. – P. 3–12.

5. Flavell, J. H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive–developmental inquiry // American Psychologist. – 1979. – Vol. 34(10). – P. 906–911.

6.Юлдашева, Д. Қ. Тиббий таълимда кейс-технологиялар / Д. Қ. Юлдашева // Инновацион педагогика. – 2020. – № 5(41). – Б. 77–81.

7. Шермухамедов, Ш. А. Тиббий таълимда фанлараро ёндашувни шакллантириш / Ш. А. Шермухамедов. – Тошкент: Ilm Ziyo, 2022. – 198 б.

8. Мирзаев Ш. Э. Тиббий таълимда симуляцион технологиялар / Ш. Э. Мирзаев. – Тошкент: Istiqlol, 2021. – 220 б.

НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ ПЕДАГОГОВ: ПРЕИМУЩЕСТВА И ЭФФЕКТЫ ПРИМЕНЕНИЯ ТЕКСТОВЫХ НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ

Бояркина Юлия Анатольевна
Тюменский государственный университет, доцент департамента педагогики

Сохибов Акрам Рустамович
Шахрисабзский государственный педагогический институт, Республика Узбекистан, кандидат педагогических наук. профессор, заведующий кафедрой педагогики

Аннотация. В статье рассматриваются возможности использования текстовых нейронных сетей в подготовке будущих педагогов. Описан эксперимент, в котором сравниваются образовательные результаты студентов, полученные с помощью традиционного подхода и в условиях обучения с применением нейросетей (YandexGPT и GigaChat). Эксперимент показывает значительные улучшения когнитивных навыков, эмоциональной вовлечённости и мотивации студентов, использовавших нейросети. Выводы подчёркивают необходимость активного внедрения цифровых технологий в образовательный процесс для повышения качества подготовки педагогов.

Исследование выполнено при поддержке Министерства науки и высшего образования Российской Федерации в рамках проекта «Фундаментальные проблемы методики разработки и связанного с ней правового и этического регулирования в сфере применения систем и моделей искусственного интеллекта» (FEWZ-2024-0016).

Ключевые слова. Искусственный интеллект, нейронные сети, повышение мотивации, результаты обучения

Abstract: Annotation. The article discusses the possibilities of using text neural networks in the training of future teachers. An experiment is described in which the educational results of students obtained using the traditional approach and in the learning environment using neural networks (YandexGPT and GigaChat) are compared. The experiment shows significant improvements in cognitive skills, emotional engagement, and motivation of students who used neural networks. The conclusions emphasize the need for active implementation of digital technologies in the educational process to improve the quality of teacher training.

This study was supported by the Ministry of Science and Higher Education of the Russian Federation, project FEWZ-2024-0052.

Keywords. Artificial intelligence, neural networks, motivation enhancement, learning outcomes

ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION. Исследование посвящено актуальной проблеме модернизации образовательного процесса в свете стремительного развития технологий искусственного интеллекта (ИИ). Современные тенденции требуют изменений в подходе к образованию, особенно в подготовке будущих педагогов, чьи компетенции должны соответствовать реалиям цифровой экономики. Интеграция инновационных технологий в процесс обучения будущих педагогов, таких как текстовые нейронные сети, открывает широкие перспективы для качественного преобразования образовательного процесса и связано с необходимостью адаптации образовательных программ к новым условиям, в цифровую эпоху.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДЫ / LITERATURE REVIEW

Анализируя научную литературу, можно заметить, что проблема применения нейронных сетей в образовательном пространстве изучена недостаточно полно. Большинство исследователей сосредоточены на формировании фундаментальных оснований цифровой культуры и её влиянии на человеческое мышление и поведение. Например, исследователи

Дроздова А.В. и Кириллова Н.Б. детально рассмотрели феномен цифровой культуры, выявив её влияние на образовательные процессы [1, 2]. Галкин Д.В. предложил концепцию цифровой культуры как совокупности символов и структур, встроенных в социальную жизнь и образующих основу человеческого познания [3]. Французский философ Пьер Леви подчеркнул особую роль киберкультуры в создании пространства свободного и бесконечного познания [4].

Несмотря на богатый теоретический пласт, практические аспекты применения нейронных сетей остаются малоизученными. Наше исследование стремится восполнить этот пробел, обратившись непосредственно к опыту студентов педвузов и их восприятию преимуществ и недостатков использования текстовых нейронных сетей.

Подходы к обучению будущих педагогов претерпевают серьёзные изменения благодаря активному развитию цифровых технологий. Исследователи Китикарь О.В. и Уваров А.Ю. выделяют необходимость пересмотра целей и содержания обучения, перехода к новым методикам и технологиям [5, 6]. Особое внимание уделяется вопросам информатизации и цифровизации образования, которые рассматриваются в работах В.В. Гриншкуна, И.В. Роберт, С.Л. Атанасьяна и О.Ю. Заславской [7-10]. Эти учёные подчеркивают значимость реформирования традиционной системы подготовки педагогов, обращаясь к проблемам компетентностного подхода и необходимости развития инновационного мышления. Всё это создаёт предпосылки для интенсивного развития исследований в области эффективного применения нейронных сетей в педагогическом образовании, делая данную тему крайне актуальной и значимой для современности.

ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION

Интересным для исследования мы видим изучение влияния применения сервисов нейросети на уровень сформированности профессиональных компетенций будущих учителей. Спорным, требующим дополнительного изучения является аспект качества коммуникации и получение обратной связи студентом от персоны курса, созданной на основе ИИ и реального преподавателя, отличается ли обратная связь или же для студента разницы?

Также важно исследовать вопрос о том, смогут ли студенты в рамках своей педагогической практики применить данные методики? Повлияет ли применение нейросетей на знаниевый компонент, отражающийся именно в качестве знаний учителя предметника? Не снизит ли системное и целенаправленное применение ИИ в учебном процессе знаний русского языка и литературы у будущих учителей начальной школы или гуманитарных дисциплин? На все эти вопросы нам только предстоит найти ответы, продолжив наше исследование.

РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS

Анализ образовательных достижений студентов по результатам обучения на профессиональных дисциплинах педагогического ядра показал, что требуемые профессиональные компетенции формируются недостаточно полно, а недостаток базовых знаний отрицательно сказывается на усвоении материалов профильных курсов последующего периода обучения.

Так, нами было выявлено преобладание традиционных методик обучения, ориентированных преимущественно на механическое воспроизведение материала: чтение объемных педагогических текстов, написание конспектов и последующая проверка выполненных заданий. Большинство обучающихся подчеркнули, что выполнение подобных заданий снижает мотивацию и интерес к предмету, что негативно отражается на качестве приобретаемых знаний, умений и навыков, затрудняет понимание важных аспектов классических педагогических трудов, теорий и концепций.

Кроме того, учебный процесс характеризуется низкой степенью взаимодействия преподавателя и студентов: отсутствуют полноценные дискуссии, углубленное обсуждение содержания изучаемого материала, совместный разбор больших объемов текста. Это привело нас к выводу о наличии недостатков, которые возможно устранить путем внедрения технологий ИИ: значительное количество поступающей информации, трудности выделения главного смысла; отсутствие глубокого осмысления и детального анализа педагогического наследия, понимания

главных тезисов; дефицит повторных обращений к исходным материалам и первоисточникам; слабые знания основ педагогики.

Опытно-экспериментальная работа выстраивалась исходя из предположений о том, что внедрение ИИ в образовательный процесс, позволит решить следующие задачи: поддерживать продуктивную дискуссии, стимулируя активное участие студентов на глубокое обсуждение педагогических текстов, вовлекая студентов в изучение данного курса; организовывать продуктивное взаимодействие студентов.

В исследовании приняли участие студенты контрольной и экспериментальной групп. В контрольной группе характер учебных встреч не менялся, обучение проходило в традиционном формате. В экспериментальной группе изучение сложных текстов происходило при помощи искусственного интеллекта.

Процесс проходил в два этапа. Сначала студенты объединялись в группы, каждая группа выбирала тему теоретического раздела согласно изучаемого модуля курса. Им было необходимо использовать текстовые нейронные сети, правильно формулируя запросы, получать ответы от ИИ и дополнять их проверенной информацией из оригинальных источников. Затем полученные знания загружались в чат-бот («Персона курса»), и на следующем этапе происходило распространение полученной информации среди участников эксперимента.

После завершения основной части эксперимента мы заметили, что студенты регулярно обращались к оригиналам текстов, активно работали с ними, стремясь глубже понять содержание. Это способствовало повышению показателей мотивации, заинтересованности и развитию познавательных способностей.

Так как в эксперименте участвовало достаточно большое количество студентов, то они имели возможность создавать различный по стилям и содержанию контент. Однако, вне зависимости от того над каким именно заданием работали студенты, мы отметили высокий потенциал применения текстовых нейросетей в качестве методического инструментария организации деятельности студентов на учебных занятиях при изучении дисциплины.

В таблице 1 представлена сравнительная характеристика по исследуемым показателям, по результатам анализа проведенного в процессе исследования.

Таблица 1

Результаты опытно-экспериментальной работы по оценке педагогического потенциала применения текстовых нейросетей

Показатели	Констатирующее исследование, %		Контрольное исследование, %		Динамика показателя в ЭГ
	ЭГ	КГ	ЭГ	КГ	
Когнитивный аспект	12	13	76	56	+64%
Эмоциональная вовлеченность	36	37	82	47	+46%
Мотивационный аспект	41	44	82	50	+41%

Из таблицы видно, что начальные данные по когнитивному показателю, эмоциональной вовлеченности и мотивационному аспекту у студентов контрольной и экспериментальной группы практически не отличаются. Все студенты обучаются по направлению «Педагогическое образование» и позитивно настроены на изучение профессиональных

дисциплин по теории педагогики. Прирост показателей произошел как в контрольной группе, так и в экспериментальной. Мы не ограничивали преподавателей контрольной группы в применении разнообразных продуктивных педагогических технологий, логично что при освоении программы будет наблюдаться некий прирост показателей, так как этого требует программа. Однако, видно, что, в группах, где применялись сервисы нейросети, включая ИИ, динамика каждого показателя более ощутимая.

Эмоциональная вовлеченность была оценена нами по ряду индикаторов: процент посещения занятий студентов, процент студентов, разработавших методические материалы по курсу (чат-боты, телеграмм каналы), (авторская карта оценки вовлеченности студентов в учебную деятельность).

На рисунке 1, наглядно представлена динамика изменения показателей в сравнении данных, полученных на этапе констатирующего и контрольного исследований в контрольной и экспериментальной группе.

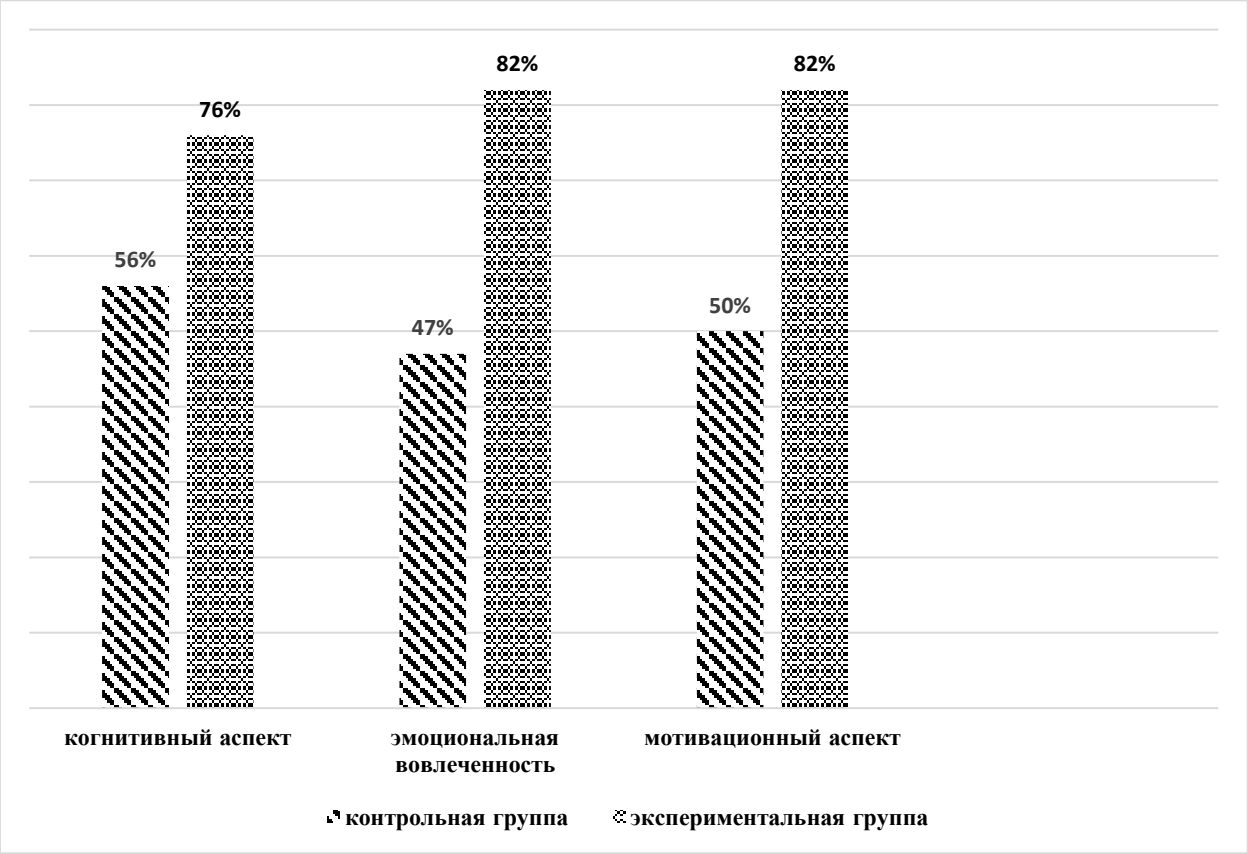

Рисунок 1. Динамика изменения показателей в сравнении данных, полученных на этапе констатирующего и контрольного исследований

(июнь, 2025 г.; nк=46 чел., nэ=57 чел.)

Из диаграммы видно, что в экспериментальной группе прирост по когнитивному показателю составил - 64%, эмоциональный аспект показал положительную динамику и увеличился практически вдвое - 46%, мотивационная составляющая увеличилась на 41%, что свидетельствует о повышении вовлеченности и принятии студентами содержания данной дисциплины, осознании ее важности для своей будущей профессии.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ /CONCLUSION

В данной статье мы представили лишь незначительную часть результатов нашего исследования по применению нейронных сетей и инструментов искусственного интеллекта в образовательном процессе подготовки будущих учителей и ограничились лишь узким набором показателей. В дальнейшем планируется расширить спектр дисциплин, в рамках

которых будет исследован педагогический потенциал нейронных сетей и сервисы ИИ будут включаться как методический инструментарий в различные форматы работы. Таким образом, важно подчеркнуть необходимость введения современных цифровых инструментов в образовательный процесс для повышения эффективности обучения будущих педагогов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ / REFERENCES

Дроздова А.В. Концептуализация повседневности в эпоху цифровой культуры. Вестник Гуманитарного университета. 2018;2(21):96-104.

Кириллова Н.Б. Цифровая культура как новая социально-антропологическая реальность и проблемы идентичности. Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия: Познание. 2023;7:13-18. doi: 10.37882/2500-3682.2023.07.04.

Галкин Д.В. Цифровая культура: горизонты искусственной жизни. Томск: Изд-во ТГУ, 2013:301.

Teixeira A.C., Beutler D.L., M. Antonio, M. Trentin. Complexities of Cyberculture in Pierre Lévy and Developments in Education. Creative Education. 2017; 8(01):119-130. doi: 10.4236/ce.2017.81010.

Китикарь О.В. Информатизация и цифровизация педагогического образования: проблемы и перспективы развития. Вестник РУДН. Серия: Информатизация образования. 2023; 1(20): 63–77. doi: 10.22363/2312-8631-2023-20-1-63-77.

Уваров А.Ю. Образование в мире цифровых технологий: на пути к цифровой трансформации. Изд. дом ГУ-ВШЭ, Москва: 2018: 168.

Grinschkun V. Cloud technologies as a basis for the integration of teacher training systems for the international baccalaureate schools. Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Информатизация образования. 2020; 3(17): 210–219. doi: 10.22363/2312-8631-2020-17-3-210-219.

Роберт И.В. Подготовка будущих учителей в области проектирования иммерсивных образовательных технологий. Педагогическое образование в современной России: стратегические ориентиры развития. 2020:25.

Атанасян С.Л., Григорьев С.Г., Гриншкун В.В. Проектирование структуры информационной образовательной среды педагогического вуза. Информатика и образование. 2009; 3:90-96.

Заславская О.Ю. Информатизация образования: новое понимание места и роли учителя в учебном процессе // Вестник МГПУ. Серия: Информатика и информатизация образования. 2007; 2(9): 81–83.

REFERENCES

Drozdova A.V. Conceptualization of everyday life in the era of digital culture. Bulletin of the Humanitarian University. 2018;2(21):96-104. (In Russ.)

Kirillova N.B. Digital culture as a new socio-anthropological reality and problems of identity. Modern science: current problems of theory and practice. Series: Cognition. 2023;7:13-18.(In Russ.) doi: 10.37882/2500-3682.2023.07.04.

Galkin D.V. Digital culture: horizons of artificial life. Tomsk: TSU Publishing House, 2013:301. (In Russ).

Teixeira A.C., Beutler D.L., M. Antonio, M. Trentin. Complexities of Cyberculture in Pierre Lévy and Developments in Education. Creative Education. 2017; 8(01):119-130. doi: 10.4236/ce.2017.81010.

Kitikar O.V. Informatization and digitalization of teacher education: problems and development prospects. Bulletin of RUDN University. Series: Informatization of education. 2023; 1(20): 63–77. (In Russ). doi: 10.22363/2312-8631-2023-20-1-63-77.

Uvarov A.Yu. Education in the world of digital technologies: towards digital transformation.

Ed. House of the State University Higher School of Economics, Moscow: 2018: 168. (In Russ).

Grinschkun V. Cloud technologies as a basis for the integration of teacher training-ing systems for the international baccalaureate schools. Bulletin of the Peoples’ Friendship University of Russia. Series: Informatization of education. 2020; 3(17): 210–219. doi: 10.22363/2312-8631-2020-17-3-210-219.

Robert I.V. Training future teachers in the field of designing immersive educational technologies. Teacher education in modern Russia: strategic guidelines for development. 2020:25. (In Russ).

ERKIN KURASH SPORT TURI BO‘YICHA XORVATIYANING ZAGREB SHAXRIDA O‘TKAZILGAN JAXON CHEMPIONATINING TAHLILI

Djumanov Shaxzod Mirzoxid o‘g‘li
O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Sport kurashlari nazariyasi va uslubiyati kafedrasi o‘qituvchisi O‘zbekiston, Chirchiq shaxri

Annotatsiya. Ushbu maqolada yilining eng nufuzli musoboqasi erkin kurash bo‘yicha Xorvatiyaning Zagreb shaxrida o‘tkazilgan jaxon chempionatining natijalari taxlil qilingan. Erkin kurash vazn toifalarida yangi chempionlarning muvaffaqiyatlari va amaldagi chempionlarning muvaffaqiyatsizliklari haqida so‘z boradi. Bundan asosiy ko‘zlangan maqsad kelgusi musoboqalarga puxta tayyorgarlik ko‘rish va g‘alabaga erishgan sportchilarni mashg‘ulot hamda tayyorgarlik jarayonlari bilan tanishib borish orqali ularga kelgusida Olimpia o‘yinlariga munosib qarshilik ko‘rsatish.

Kalit so‘zlar. Natijalar, jaxon chempionati, g‘alaba, mag‘lubiyat, taxlil, murabbiy, musobaqa faoliyati.

АНАЛИЗ ЧЕМПИОНАТА МИРА ПО ВОЛЬНОЙ БОРЬБЕ, ПРОШЕДШЕГО В ГОРОДЕ ЗАГРЕБ, ХОРВАТИЯ

Узбекский Государственный Университет Физической Культуры и Спорта
Преподаватель кафедры Теории и Методики Спортивной Борьбы
Джуманов Шахзод Мирзохид угли
Узбекистан, г. Чирчик

Аннотация. В данной статье анализируются результаты самого престижного соревнования года – чемпионата мира по вольной борьбе, проведенного в городе Загреб, Хорватия. Речь идет об успехах новых чемпионов в весовых категориях по вольной борьбе и о неудачах действующих чемпионов. Основная цель этого – обеспечить тщательную подготовку к будущим соревнованиям и, путем ознакомления с тренировочными и подготовительными процессами спортсменов, одержавших победу, подготовить их к оказанию достойного сопротивления на будущих Олимпийских играх.

Ключевые слова. Результаты, чемпионат мира, победа, поражение, анализ, тренер, соревновательная деятельность.

ANALYSIS OF THE WORLD CHAMPIONSHIP IN FREESTYLE WRESTLING HELD IN ZAGREB, CROATIA

Djumanov Shakhzod Mirzokhid ogli
Lecturer at the Department of Theory and Methodology of Sport Wrestling, Uzbekistan State University of Physical Education and Sport Uzbekistan, Chirchik city

Annotation. This article analyzes the results of the most prestigious competition of the year – the World Championship in freestyle wrestling held in Zagreb, Croatia. It discusses the successes of new champions in freestyle wrestling weight categories and the failures of current champions. The main purpose is to prepare thoroughly for upcoming competitions and, by studying the training and preparation processes of the victorious athletes, to provide adequate resistance to them in future Olympic Games.

Keywords. Results, World Championship, victory, defeat, analysis, coach, competition activity.

Kirish: Mamlakatimiz mustaqillikni qo‘lga kiritgan kundan boshlab jismoniy tarbiya va sport xususiyatlarini rivojlantirish hamda takomillashtirishga e’tibor kuchaydi. Hozirgi kunda jismoniy

tarbiya va sportni rivojlantirishga doir bir qancha Qaror va Farmonlarni imzoladi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-martdagi PF-5368-sonli “Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni, 2022-yil 29-iyuldagi PQ-336-son Sport kurashlarining olimpiya turlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida, 2028-yil Los-Anjeles shahrida (AQSH) bo‘lib o‘tadigan XXXIV yozgi Olimpiya va XVIII Paralimpiya o‘yinlariga O‘zbekiston sportchilarini kompleks tayyorlash to‘g‘risida Olimpiya va paralimpiya sport turlarini rivojlantirish orqali nufuzli xalqaro sport musobaqalari, shu jumladan, 2028-yil Los-Anjeles shahrida (AQSH) bo‘lib o‘tadigan XXXIV yozgi Olimpiya va XVIII Paralimpiya o‘yinlarida (keyingi o‘rinlarda - Olimpiya va Paralimpiya o‘yinlari) sportchilarimizning har tomonlama muvaffaqiyatli ishtirok etishini ta’minlash maqsadida qaror, 2021-yil

5-noyabrda qabul qilingan PQ-5281-sonli “2024 yil Parij shahrida (Fransiyada) bo‘lib o‘tadigan XXXIII yozgi olimpiya va XVII paralimpiya o‘yinlariga O‘zbekiston sportchilarini kompleks tayyorlash to‘g‘risida”gi qarorlari va bir qancha qonun hujjatlarini aytib o‘tish mumkin.

O‘zbekistonning davlat siyosatida mamlakatda jismoniy tarbiya va sportning yanada rivojlanishi, sog‘lom avlodni tarbiyalash ustuvor yo‘nalishga aylandi. Zamonaviy sport inshootlari qurildi, yangi sport turlari rivojlanib bormoqda, turli miqyosdagi musobaqalar va turnirlar o‘tkazilmoqda hamda aholining turli qatlamlari vakillari ishtirok etmoqda, sportchilarimiz xalqaro maydonlarda yuksak natijalarni qo‘lga kiritishmoqda. Soha rivojlanishining huquqiy bazasi yaratildi. O‘zbekiston Respublikasining “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari, sport kurashlari va boshqa sport turlarini rivojlantirish to‘g‘risidagi hukumat qarorlari shular jumlasidandir.

Xorvatiyaning Zagreb shaxrida 13-sentabrdan 21-sentabrgacha sport kurashlari bo‘yicha o‘tkazilgan jaxon chempionatida erkin kurash bo‘yicha 62 ta davlat qatnashib O‘zbekiston terma jamoa a’zolaridan 5 nafar quyidagi hamyurtlarimiz ishtirok ettishdi:

G‘ulomjon Abdullayev; 57 kg
Umidjon Jalolov; 65 kg
Begijon Qo‘ldoshev; 70 kg
Mirzo Xayitov; 74 kg
Hasanboy Raximov; 125 kg

Umum jamoa hisobida 2 ta bronza medali bilan terma ja’moamiz 10-o‘rinda yakunladi. Xususan erkin kurash bo‘yicha -57 kg vazn toifasida G‘ulomjon Abdullayev Parij-2024 Olimpiya o‘yinlarining bronza medalini qo‘lga kiritgan bo‘lsa oradan 1 yil o‘tib jaxon chempionatida ham ishonchli tarzda kurash olib bordi va bronza medalini qo‘lga kiritdi. Yana bir umidli sportchimiz o‘smirlar o‘rtasida olimpiya o‘yinlari, yoshlar o‘rtasida osiyo va jaxon chempionatlari g‘olibi Umidjon Jalolov xam muaffaqiyatli ishtirok etip bronza medaliga sazovor bo‘ldi.

Jaxon chempionati kutilmagan natijalarga boy bo‘ldi. Ya’ni amaldagi olimpiya o‘yinlari g‘oliblari kutilmaganda mag‘lubiyatga uchradi. Masalan Kotaro Kiyoka, Ahmed Tajudinov. Erkin kurash bo‘yicha erkaklar o‘rtasida jaxon chempionatining g‘olib va sovrindorlarini jadvalda ko‘rishimiz mumkin.

Erkin kurash bo‘yicha Xorvatiyaning Zagreb shaxrida o‘tkazilgan jaxon chempionatining natijalari

1-jadval

Vazn Toifalari	Oltin	Kumush	Bronza
-57 Kg	Chongsong Han Shimoliy Korea	Bekzat Almaz Uluu Qirg‘Iziston	G‘ulomjon Abdullayev O‘zbekiston
			Arsen Harutyunyan Armaniston
-61 Kg	Zavur Uguev UWW	Ahmad Masoud Mohammadnezhadjavan Eron	Nuraddin Novruzov Ozarbayjon
			Assylzhan Yessengeldi Qozog‘Iston
-65 Kg	Rahman Amouzadkhalili Eron	Kotaro Kiyooka Yaponiya	Real Marshall Ray Woods Amerika Qo‘Shma Shtatlari
			Umidjon JALOLOV O‘zbekiston
-70 Kg	Yoshinosuke Aoyagi Yaponiya	Tulga Tumur Ochir MONGOLIYA	Nurkozha Kaipanov Qozog‘Iston
			Ernazar Kubatbekovich Akmataliev Qirg‘iziston
-74 Kg	Kota Takahashi Yaponiya	Chermen Valiyev Albaniya	Taimuraz Salkazanov SLOVAKIYA
			Zaurbek SIDAKOV UWW
-79 Kg	Georgios Kougioumtsidis Gresiya	Levi David Haines Amerika Qo‘shma Shtatlari	Mohammad Ashghar Nokhodilarimi Eron
			Khidir Kurban A Saipudinov Baxrayn
-86 Kg	Zahid Valencia Amerika Qo‘shma Shtatlari	Hayato Ishiguro Yaponiya	Arsenii Dzhioev Ozarbayjon

Xamyurtimiz G‘ulomjon Abdullayev musobaqani juda a’lo darajada boshladi o‘tish bahslarida Jazoirlik (ALG) Salah Èddine Kateb Ustidan ishonchli tarzda 2:13 hisobida texnik ustunlik bilan g‘alaba qozongan bo‘lsa 1/8 final bahsida esa UWW nomidan chiqayotgan Belarusiyalik Aryan Tsiutryn ustidan 1:4 hisobida mag‘lub etdi. 1/4 final bahsida yana bir musobaqa favoriti hisoblangan UWW bayrog‘i ostida chiqayotgan Rossiya Federatsiyasi a’zosi Musa Mekhtikhanov ustidan 2:3 hisobida g‘alabaga erishdi va 1/2 final bahsiga yo‘l oldi. 1/2 final bahsida Parij 2024 Olimpiya o‘yinlarida 3/5 bosqichida g‘alabaga erishgan G‘ulomjon Abdullayev bu safargi jaxon chempionatida U-23 jaxon chempionati sovrindori, U-23 Osiyo chempionati g‘olibi Begzat Almaz uluuga (KGZ) 8:0 hisobida imkoniyatni boy berdi va final yo‘llanmasini qo‘ldan chiqardi, Qirg‘izistonlik sportchi finalga chiqqanligi sababli G‘ulomjon Abdullayev 3/5 final bahsida Vladimir EGOROV (MKD) bilan bahs olib borib 1:3 hisobida g‘alaba qozondi, shu tariqa erkin kurash sport turi bo‘yicha jaxon chempionatining -57kg vazn toifasida G‘ulomjon Ozodovich Abdullayev bronza medaliga sazovor bo‘ldi.

Umidjon Jalolov 1/16 final bahsida Shvetsariyalik Nino Leutert bilan kurash olib bordi qayirish usuli bilan 4 ballni qo‘lga kiritdi va shu xujumning o‘zida qo‘lini qo‘shib olib aylantirib to‘ntarish uslubi bilan 10:0 hisobida g‘alabaga erishdi, hakamlar bergan balldan norozi bo‘lgan Shvetsariya terma jamoasi murabbiyi chelenjni bosdi chelenjni korish chog‘da hakamlar to‘g‘ri qaror qilganligi sababli vakilimizga yana 1 ball qo‘shib beririldi va 11:0 hisobi bilan Shvetsariyalik sportchi ustidan juda ajoyib tarzda g‘alabaga erishdi. 1/8 final bahsida Tojikistonlik asli kelib chiqishi (Rossiya Dog‘iston)lik bo‘lgan sportchi 2024-yil Albaniyaning Tirana shaxrida o‘tkazilgan jaxon chempionati bronza medali soxibi Abdulmazhid Kudiev bilan bahs olib borip 4:8 hisobida g‘alabaga erishib keying bosqichga yo‘l oldi.

1/4 final bahsida yana bir sport davlatini o‘zgartirgan Puerto-Riko vakili kelib chiqishi (AQSH) bo‘lgan sportchi bilan bahs olib bordi Parij 2024 Olimpiya o‘yinlari bronza, Belgrad 2023 Jahon chempionati kumush, Panamerika chempionatining bir necha bor sovrindori Sebastian Rivera, raqibi favorit bolishiga qaramasdan Umidjon o‘ziga bo‘lgan ishonch bilan gilamga chiqib 5:3 hisobida raqibdan ustun keldi. 1/2 final bahsida Yaponiyalik Kotaro Kiyoka Tokiyo 2020 olimpiya o‘yinlari g‘olibi Takuto Otoguroni mag‘lubiyatga uchratib hamda Osiyo Olimpiya saralash turnirida finalga chiqqan holda 2024-yilgi Yozgi Olimpia o‘yinlarida Yaponiya vakili bo‘lish huquqini qo‘lga kiritdi. Parij 2024 olimpiya o‘yinlari g‘olibi Kotaro Kiyoka ushbu bahsda g‘alaba qozonish imkoniyati baland edi lekin shunga qaramasdan Umidjon Jalolov yaxshi kurash olib bordi afsuski ikki marotaba ham oyoqqa o‘tish usuli bilan ikki baldan to‘rt ball berdi va sust kurashganligi uchun yana bir ballni berip qoydi va 0:5 hisobida mag‘lubiyatga uchradi. 3/5 final yani uchinchi o‘rin uchun kurashda Rossiyalik (UWW) bayrog‘i ostida chiqayotgan yevropa chempioni, MDH o‘yilari g‘olibi, U-23 yoshlar o‘rtasida jaxon chempioni Ibragim Ibragimov bilan bahs olib bordi ushbu uchrashuvda 3:7 hisobida g‘alaba qozonib Umidjon O‘tkirovich Jalolov Zagreb-2025 jaxon chempionatining bronza medaliga sazvor bo‘ldi. Bu O‘zbekiston uchun Zagrebdagi ikkinchi bronza medali bo‘ldi.

Begijon Qo‘ldoshev o‘tish bahslarida juda ajoyib bahs olib borip Hindistonlik Rohi Rohit ustidan 4:5 hisobida g‘alabaga erishdi. 1/8 final bahsida Begijon Gruziyalik kurashchi Akaki Kemertelidzega 0:4 hisobida imkoniyatini boy berdi va jaxon chempionatidagi yurishlarini to‘xtatti.

-74 kg vazn toifasida yurtimiz sharafini ximoya qilgan o‘quv yig‘in mashg‘ulotlarini AQSH da olib borayotgan Mirzo Hayitov 1/16 final bahsida Gruziylik Giorgi Elbakidzega qarshi bahs olib borib 1:7 hisobida mag‘lubiyatga uchradi. Gruziyalik sportchi ham keyingi bahsda 74 kg vazn toifasida g‘olib bolgan Yaponiya sharafini himoya qilayotgan Kota Takahashiga imkoniyatni boy berdi.

Eng og‘ir vaznda yurtimiz sharafini himoya qilgan Hasanboy Raximov birinchi davra uchrashuvida Ukrainalik Murazi Mchedlidze bilan bahs olib bordi va 0:4 hisobida g‘alabaga

erishdi. 1/8 final bahsida Ozarbayjonlik Parij 2024 olimpiya oyinlari bronza medali soxibi, Yevropa chempioni, bir necha bor Gran-prilar g‘olibi va sovrindori Giorgi Meshvildishvili bilan bahs olib bordi va 7:0 hisobida mag‘lubiyatga uchradi. Ozrbayjonlik sportchi finalga qadar yetib borganligi sababli hamyurtimiz bronza medali uchun kurashish imkoniyatini qolga kiritdi

3/5 o‘tish bahslarida Hasanboy Vengriyalik Murazi Mchedlidze bilan bahs olib bordi va afsuski 2:3 hisobida mag‘lubiyatga uchrab musobaqa bilan hayirlashdi.

Jaxon chempionatidan ba’zi bir bahslari xaqida: -65 kg vazn toifasida finalda olimpiya o‘yinlari finalida uchrashishgan Kataro Kiyoka (JRN) va jaxon chempioni (2022-Belgrad) Rahman Amuzadhalili (IRI) bilan bahs olib bordi. Olimpiya o‘yinlarida qo‘li baland kelgan Kiyoka bu safargi jaxon chempionati finalida juda faol kurash olib borgan Amuzadhaliliga 10:0 hisobida alamli tarzda mag‘lubiyatga uchradi.

-97 kg vazn toifasida kutilmagan sinsotsion natijalarga boy bo‘ldi

2023-yildan beri mag‘lubiyat nimaligini bilmay kelayotgan 2024-yilgi Olimpiya chempioni, 2023–2024-yilgi ikki karra Osiyo chempioni, 2023-yilgi jahon chempioni, 2023-yilgi Osiyo o‘yinlari chempioni Bahrayn sharafini himoya qilayotgan asli Rossiya Federatsiyasidan bo‘lgan Akhmed Tazhudinov 1/2 final bahsida Eronlik Amirali Hamid Azarpiraga ikki yarim yil deganda 5:2 hisobida mag‘lubiyatga uchradi.

Zagreb-2025 jaxon chempionatida erkin kurash bo‘yicha terma jamoalari quyidagicha o‘rin egallashdi:

Zagreb-2025 jaxon chempionatida erkin kurash bo‘yicha terma jamoalari quyidagicha o‘rin egallashdi:

2-jadval

T/r	Jamoa	57kg	61kg	65kg	70kg	74kg	79kg	86kg	92kg	97kg	125kg	Jami
1	Eron		20	25		10	15	15	15	20	25	**145**
2	AQSH	4	10	15		10	20	25	25	25		**134**
3	Yaroniya	6		20	25	25		20		15		**111**
4	Ozarbayjon		15		8		10	15	15		20	**83**
5	Bahrayn					8	15			15	15	**53**
6	Qozog‘iston		15	4	15			4	10			**48**
7	Qirg‘iziston	20	6		15							**41**
8	Shimoliy Korea	25	10									**35**
9	Mangoliya				20		10					**30**
10	**O‘zbekiston**	15		15								**30**

Xulosa: qilib aytganda Mamlakatimizda erkin kurashni yanada rivojlantirish uchun o‘quv jarayonining ilmiy-uslubiy yondashuvini takomillashtirish zarur.

Sport zahiralarini tayyorlash tizimini rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va tasdiqlash zarurati kelib chiqadi.

Xalqaro sport musobaqalarida mahalliy kurashchilar bilan birgalikda yuqori reytingga ega bo‘lgan xorijiy kuchli kurashchilar, xalqaro darajadagi murabbiylar va hakamlarning ishtirokini ta’minlash maqsadga muvofid bo‘ladi.

Sportchilarning professional mahoratini va trenerlarning kasbiy malakasini oshirish uchun erkin kurash bo‘yicha xorijiy maktablar bilan hamkorlikni rivojlantirish va tajriba almashish, erkin kurashni rivojlangan mamlakatlar bilan raqobat qila oladigan darajaga yetkazish maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

Sport kurashlari bo‘yicha mahalliy va xalqaro musobaqalarni tizimli ravishda tashkil qilish, xalqaro musobaqalarda ishtirok etish, shu jumladan Olimpiya va Osiyo o‘yinlarida qatnashish huquqini beruvchi lisenziyalarni qo‘lga kiritish va har Olimpiya va Osiyo o‘yinlari siklida ularning sonini ko‘paytirib borish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. PQ-336-sonli O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Sport kurashlarining olimpiya turlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.
2. PQ-221-son 2028-yil Los-Anjeles shahrida (AQSH) bo‘lib o‘tadigan XXXIV yozgi Olimpiya va XVIII Paralimpiya o‘yinlariga O‘zbekiston sportchilarini kompleks tayyorlash to‘g‘risida
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-apreldagi “Mahallalarda yoshlarni ommaviy sportga jalb qilishni yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–201-son qarori bilan 2023-yil 1-martdan boshlab olimpiya, noolimpiya va milliy sport turlari bo‘yicha uch bosqichli umumrespublika sport musobaqalarini o‘tkazish tizimi joriy etish to‘g‘risida.
4. Olimpiya va paralimpiya sport turlari bo‘yicha yuqori malakali hamda zamonaviy bilim va texnologiyalarni o‘zlashtirgan trener, hakam, selesioner va boshqa mutaxassislarni tayyorlash maqsadida, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 5-noyabrdagi “Sport ta’limi tizimini tubdan takomillashtirish orqali olimpiya va paralimpiya sport turlari bo‘yicha sportchilar zaxirasini shakllantirish sifatini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–5279-son qarori.
5. Bakiyev Z.A. Kerimov F.A. Innovasionniye texnologii v podgotovke kvalifisirovannix borsov na osnove sistemnogo analiza deyatelnosti sportsmenov i trenerov s uchetom urovnya ix sportivnogo masterstva// //Shag v nauku// Materialы IV nauchno-prakticheskoy konferensii molodix uchenix (II vserossiyskoy) g. Moskva, 18 dekabrya 2020. – S. 328-334.
6. Adilov S.Q. Sport kurashida koordinasion qobiliyatlar va texnik-taktik tayyorgarliklarni maxsus mashqlar orqali takomillashtirishning samaradorligini oshirish // Fan-sportga ilmiy-nazariy jurnali 2022/5, Issn: 2181-7804 B. 10-12. [13.00.00 № 5].
7. Kerimov F.A. Kurash turlari nazariyasi va usuliyati/ -Toshkent: O‘zDJTI. Nashriyot bo‘limi, 2005.
8. Adilov S.Q. Sport kurashida mashg‘ulot jarayonini optimallashtirish // Nam-DU ilmiy axborotnomasi – 2022-yil 11-son. Issn: 2181-0427. B. 731-736. [13.00.00 № 11].
9. Adilov S.Q. Sport kurashida sportchilarning jismoniy tayyorgarlik darajasini aniqlash texnologiyasi // Ta’limda innovasion tadqiqotlar 2023/10, Issn: 2181-1709 (P). B. 73-78. [13.00.00 № 10].
10. Lyax V. Koordinatsionnie sposobnosti: diagnostika i razvitie. Moskva: TVT Divizion.
11. Salamov R.S. Sport mashg‘ulotlari nazariyasi va asoslari. O‘quv qo‘llanma. Toshkent -2005 y.

AYOLLAR KURASHI BO‘YICHA KATTALAR O‘RTASIDA O‘TKAZILGAN 2025-YILGI JAHON CHEMPIONATI NATIJALARI VA ILMIY-NAZARIY TAHLILI

Ismatullayeva Sangina Ravshanovna
O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti, Sport kurashlari nazariyasi va uslubiyati kafedrasi katta o‘qituvchisi p.f.d. (PhD).

Annotatsiya. Ushbu maqolada yilning eng nufuzli musobaqasi ayollar kurashi bo‘yicha Xorvatiyaning Zagreb shahrida o‘tkazilgan jahon chempionatining tahlil natijalari keltirib o‘tilgan. Ayollar kurashi vazn toifalarida yangi chempionlarning muvaffaqiyatlari va amaldagi chempionlarning muvaffaqiyatsizliklari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Natijalar, Zagreb Xorvatiya, Jahon chempionati, ayollar kurashi, kattalar o‘rtasida, g‘alaba, mag‘lubiyat, tahlil, murabbiy.

РЕЗУЛЬТАТЫ ЧЕМПИОНАТА МИРА 2025 ГОДА ПО ЖЕНСКОЙ БОРЬБЕ СРЕДИ ВЗРОСЛЫХ И ИХ НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Исматуллаева Сангина Равшановна
Старший преподаватель кафедры «Теория и методика спортивной борьбы», Узбекский Государственный университет физической культуры и спорта, доктор философии (PhD) по педагогическим наукам.

Аннотация. В данной статье приведены результаты анализа самого престижного соревнования года — чемпионата мира по женской борьбе, прошедшего в городе Загреб (Хорватия). Рассматриваются успехи новых чемпионов в весовых категориях женской борьбы и неудачи действующих чемпионов.

Ключевые слова: результаты, Загреб (Хорватия), чемпионат мира, женская борьба, среди взрослых, победа, поражение, анализ, тренер.

RESULTS OF THE 2025 WORLD CHAMPIONSHIP IN WOMEN’S WRESTLING AMONG ADULTS AND THEIR SCIENTIFIC-THEORETICAL ANALYSIS

Ismatullayeva Sangina Ravshanovna
Senior Lecturer, Department of «Theory and Methodology of Sports Wrestling» Uzbek State University of Physical Culture and Sports, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences

Annotation. This article presents the results of the analysis of the most prestigious competition of the year — the World Women’s Wrestling Championship held in Zagreb, Croatia. It discusses the successes of the new champions in the women’s wrestling weight categories and the failures of the reigning champions.

Keywords: results, Zagreb (Croatia), World Championship, women’s wrestling, adults, victory, defeat, analysis, coach.

Dolzarbligi. So‘nggi o‘n yilliklarda ayollar sporti, xususan, ayollar kurashi jadal sur’atlarda rivojlanmoqda. Xalqaro sport tashkilotlarining gender tenglikni ta’minlashga qaratilgan siyosati, Olimpiya o‘yinlarida ayollar kurashining doimiy sport turi sifatida mustahkamlanishi hamda qit’a va jahon chempionatlarining muntazam o‘tkazilishi ushbu sport turining xalqaro miqyosda tobora keng ommalashib borayotganidan dalolat beradi. Shu jihatdan 2025-yilda o‘tkazilgan kattalar o‘rtasidagi ayollar kurashi bo‘yicha Jahon chempionati global sport harakatida tarixiy ahamiyat kasb etdi. Musobaqa davomida ko‘plab mamlakat vakillari yuqori natijalarni qo‘lga kiritishi, ayrim davlatlarning ilk bor jahon chempionatida medal olishga muvaffaq bo‘lgani va

texnik-taktik uslublarning yanada boyib borishi ushbu tadqiqotning ilmiy asosda tahlil qilinishini dolzarb masalaga aylantirmoqda.

2025-yilgi Jahon chempionati ayollar kurashi sport turida bir qator yangi tendensiyalarni yuzaga chiqardi. Avvalo, an’anaviy kuchli terma jamoalar – AQSH, Yaponiya va Xitoy o‘z yetakchilik mavqeini saqlab qolgan holda yuqori sport yutuqlarini namoyon etgan bo‘lsa, O‘zbekiston, Ekvador kabi davlatlarning medallar qo‘lga kiritishi global sport maydonida yangi geografik markazlarning shakllanayotganini ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, texnik-taktik yondashuvlarda xilma-xillik, sportchilarning yuqori darajadagi tayyorgarligi hamda ayollar sporti nufuzi oshib borayotgani kuzatildi. Ayollar kurashidagi yutuqlar nafaqat sport rivojlanishining yangi bosqichini aks ettiradi, balki sportchi ayollarning jahon miqyosida raqobatbardoshligini, ijtimoiy rolini ham mustahkamlaydi. Bundan tashqari, ilmiy tahlil orqali musobaqa natijalarini o‘rganish kelgusida sportchilarni tayyorlash metodikasini takomillashtirish, murabbiylar faoliyatini ilmiy asoslash hamda xalqaro sport maydonida milliy terma jamoalarning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Shu boisdan, ushbu mavzuning chuqur ilmiy o‘rganilishi zamonaviy sport fanida dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri hisoblanadi.

13-21-sentabr kunlari Xorvatiyaning Zagreb shahrida kattalar o‘rtasida Ayollar kurashi bo‘yicha Jahon chempionati bo‘lib o‘tdi. Dunyoning 90 dan ortiq davlatidan 250 nafardan ziyod ayol kurashchilarning ishtiroki rasman tasdqilangan. Jumladan ayollar kurashi bo‘yicha musobaqalarda medallar uchun 10 ta vazn toifasida bellashuvlar bo‘lib o‘tdi. Mazkur musobaqada -50 kg, -53 kg, -55 kg, -57 kg, -59, kg, 62 kg, -65 kg, -68 kg, -72 kg, -76 kg vazn toifalarida bellashuvlarni olib borishdi. Zagrebda bo‘lib o‘tgan 2025-yilning nufuzli musobaqasi kutilmagan natijalarga boy bo‘ldi. Amaldagi olimpiya va jahon chempionlari kutilmaganda mag‘lubiyatga uchradilar. Ayollar kurashi bo‘yicha o‘tkazilgan Jahon chempionatining g‘olib va sovrindorlarini quyidagi jadvallarda ko‘rishingiz mumkin.

-50 kg vazn toifasi ayollar kurashida odatda eng engil va dinamik vazn kategoriyasi sifatida ajralib turadi. Bu vaznda sportchilar yuqori tezlik, chaqqonlik va qisqa muddatli hujum kombinatsiyalaridan keng foydalanadilar. Shu bois, bu toifadagi bellashuvlar ko‘proq harakatlarga boy, samarali qarshi hujum va “teskari olish” kabi texnik usullarning ko‘pligi bilan e’tiborga molikdir.

1-jadval

Ayollar kurashi bo‘yicha Jahon chempionatining -50 kg vazn toifasidagi natijalari

Rank	Team	Wrestler	CP	VT	ST	TP	TP Gvn	Team Rank Pts
1	PRK	Myonggyong WON	17	0	2	43	12	25
2	CHN	Yu ZHANG	13	1	1	31	10	20
3	TUR	Evin DEMIRHAN	7	0	0	11	17	15
3	UWW	Elizaveta SMIRNOVA	10	0	0	26	14	0
5	MGL	Munkhnar BYAMBASUREN	7	0	0	8	14	10
5	JPN	Remina YOSHIMOTO	9	0	1	26	10	10

Un Myon Gyon finalda Xitoy vakili Chjan Yuyni 5:0 hisobida mag‘lub etib, g‘alaba qozondi. Uning texnika va taktika tayyorgarligi kurash maydonida ustunligini namoyish etishga imkon berdi. Chjan Yuy esa finalda Un Myon Gyon qarshisida mag‘lub bo‘lib, kumush medalni qo‘lga kiritdi. Uning ishtiroki yuqori tayyorgarlik darajasi va strategik fikrlash qobiliyatini ko‘rsatdi. Elizaveta Smirnova Belarus vakili Nataliya Varakina ustidan g‘alaba qozonib, bronza medalini

qo‘lga kiritdi. Uning yutug‘i Rossiyaning xalqaro ayollar kurashidagi mavqeini mustahkamladi. Turkiya vakili Evin Demirxan Yavuz ham bronza medalini qo‘lga kiritdi, u uchrashuvda Nataliya Varakinani mag‘lub etdi. Uning g‘alabasi Turkiyaning xalqaro ayollar kurashidagi pozitsiyasini mustahkamladi.

2-jadval

Ayollar kurashi bo‘yicha Jahon chempionatining -53 kg vazn toifasidagi natijalari

Rank	Team	Wrestler	CP	VT	ST	TP	TP Gvn	Team Rank Pts
1	JPN	Haruna MURAYAMA OKUNO	17	0	2	36	1	25
2	ECU	Lucia Yamileth YEPEZ GUZMAN	11	1	0	14	14	20
3	PRK	Hyogyong CHOE	14	1	2	30	2	15
3	IND	Antim ANTIM	11	0	1	31	14	15
5	SWE	Emma Jonna Denise MALMGREN	8	0	0	17	15	10
5	UZB	Shokhida AKHMEDOVA	8	1	0	16	24	10

-53 kg vazn toifasi ayollar kurashida eng raqobatbardosh va tezkor kategoriyalardan biridir. Bu vazn sportchilardan tezkorlik, yuqori texnik mahorat va chidamlilikni talab qiladi. Zagreb–2025 jahon chempionatida ushbu vaznda raqobat nihoyatda yuqori bo‘ldi. Dunyoning yetakchi kurash maktablari vakillari ishtirok etib, texnik va taktika jihatdan bir-biriga qarshi kurash olib bordi. Haruna Murayama finalda Ekvador vakili Lusisiya Yepisni 5:0 hisobida mag‘lub etib, oltin medalni qo‘lga kiritdi. U ishonchli texnika va taktika yetukligini namoyish etib, ushbu raqobatbardosh vazn toifasida g‘alaba qozondi. Lusisiya Yepis esa finalda Haruna Murayama bilan raqobatda mag‘lub bo‘lib, kumush medalni qo‘lga kiritdi. Uning ishtiroki Ekvador uchun tarixiy ahamiyatga ega bo‘ldi, chunki u mamlakatga ayollar kurashi bo‘yicha jahon chempionatidagi birinchi medallarini olib keldi. Antim Panghal Shvetsiya vakili Emma Malmgrennni 9:1 hisobida mag‘lub etib, bronza medalini qo‘lga kiritdi. Ushbu natija 2025-yilgi jahon chempionatidagi Hindiston uchun yagona medal bo‘lib, mamlakat kurashi uchun muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Shimoliy Koreya vakili Cho Hyo-gyon ham bronza medalini qo‘lga kiritdi, u uchrashuvda O‘zbekiston vakili Shohida Ahmedovani mag‘lub etdi. Uning g‘alabasi Shimoliy Koreyaning xalqaro ayollar kurashidagi mavqeini mustahkamladi.

3-jadval

Ayollar kurashi bo‘yicha Jahon chempionatining -55 kg vazn toifasidagi natijalari

Rank	Team	Wrestler	CP	VT	ST	TP	TP Gvn	Team Rank Pts
1	PRK	Kyong Ryong OH	16	1	2	40	9	25
2	UWW	Ekaterina VERBINA	11	1	0	19	17	0
3	JPN	Sowaka UCHIDA	14	0	2	38	13	15
3	ROU	Andreea Beatrice ANA	14	0	1	30	14	15
5	TUR	Elvira SULEYMAN KAMALOGLU	10	1	1	27	26	10
5	CUB	Yaynelis SANZ VERDECIA	8	0	0	19	12	10

-55 kg vazn toifasi ayollar kurashida texnika va jismoniy kuch uyg‘unlashgan vazn toifalaridan biridir. Ushbu vazn toifasida sportchilar odatda baland intensivlikdagi harakatlarni amalga oshirish bilan birga, raqibni to‘liq nazorat ostida ushlab turish qobiliyatini namoyon etadilar. 55 kg vazn toifasida sportchilar texnik jihatdan mukammal usullarni jismoniy kuch bilan uyg‘unlashtirish orqali yuqori natijaga erishdilar. O Kyon Ryon finalda Rossiya vakili Yekaterina Verbina ustidan g‘alaba qozondi. Uning texnika va taktika tayyorgarligi kurash maydonida ustunligini namoyish etishga imkon berdi. Yekaterina Verbina esa finalda O Kyon Ryon qarshisida mag‘lub bo‘lib, kumush medalni qo‘lga kiritdi. Uning ishtiroki yuqori tayyorgarlik darajasi va strategik fikrlash qobiliyatini ko‘rsatdi. Yaponiya vakili Sovaka Uchida bronza medalini qo‘lga kiritdi, u uchrashuvda Ruminiya vakili Andreya Anani mag‘lub etdi. Uning g‘alabasi Yaponiya ayollar kurashidagi xalqaro mavqeini mustahkamladi. Ruminiya vakili Andreya Ana ham bronza medalini qo‘lga kiritdi, u uchrashuvda Sovaka Uchidani mag‘lub etdi. Uning yutug‘i Ruminiyaning xalqaro ayollar kurashidagi mavqeini mustahkamladi.

4-jadval

Ayollar kurashi bo‘yicha Jahon chempionatining -57 kg vazn toifasidagi natijalari

Rank	Team	Wrestler	CP	VT	ST	TP	TP Gvn	Team Rank Pts
1	USA	Helen Louise MAROULIS	18	3	0	18	2	25
2	PRK	Il Sim SON	19	1	2	35	5	20
3	CHN	Kexin HONG	13	0	3	42	20	15
3	UWW	Olga KHOROSHAVTSEVA	10	0	1	20	11	0
5	JPN	Himeka TOKUHARA	13	1	1	27	13	10
5	UWW	Iryna KURACHKINA	10	0	1	25	28	-

-57 kg vazn toifasi ayollar kurashida eng mashhur va raqobatbardosh kategoriyalardan biri sanaladi. Ushbu vazn Olimpiya dasturiga kiritilgan bo‘lib, dunyoning deyarli barcha kuchli maktablari bu toifada yuqori darajadagi sportchilarni tayyorlaydi. Shuning uchun Zagreb–2025 jahon chempionatida ham mazkur vazn toifasi eng ko‘p e’tibor qaratilgan kategoriyalardan biri bo‘ldi. Helen Marulis finalda Shimoliy Koreya vakili Son Il-simni mag‘lub etib, g‘alaba qozondi. Uning texnika va taktika tayyorgarligi kurash maydonida ustunligini namoyish etishga imkon berdi. Son Il-sim esa finalda Helen Marulis qarshisida mag‘lub bo‘lib, kumush medalni qo‘lga

kiritdi. Uning ishtiroki yuqori tayyorgarlik darajasi va strategik fikrlash qobiliyatini ko‘rsatdi. Rossiya vakili Olga Xoroshavtseva uchrashuvda Xitoy vakili Xong Kësinni mag‘lub etib, bronza medalini qo‘lga kiritdi. Uning g‘alabasi Rossiyaning xalqaro ayollar kurashidagi mavqeini mustahkamladi. Xitoy vakili Xong Kësin ham uchrashuvda g‘alaba qozonib, bronza medalini qo‘lga kiritdi. Uning yutug‘i Xitoyning xalqaro ayollar kurashidagi pozitsiyasini mustahkamladi.

5-jadval

Ayollar kurashi bo‘yicha Jahon chempionatining -59 kg vazn toifasidagi natijalari

Rank	Team	Wrestler	CP	VT	ST	TP	TP Gvn	Team Rank Pts
1	JPN	Sakura MOTOKI	17	1	1	31	5	25
2	PRK	Ok Ju KIM	16	1	1	38	8	20
3	MGL	Orkhon PUREVDORJ	11	0	1	22	21	15
3	UWW	Amina TANDELOVA	13	1	1	21	16	0
5	BUL	Bilyana Zhivkova DUDOVA	7	0	0	14	12	10
5	NGR	Esther Omolayo KOLAWOLE	9	0	0	8	17	10

-59 kg vazn toifasi Olimpiya dasturiga kiritilmagan bo‘lsa-da, jahon chempionatlarida doimo yuqori darajadagi raqobat kuzatiladi. Ushbu kategoriyada sportchilar ko‘proq kuch va texnika uyg‘unligiga tayangan holda kurash olib boradilar. Zagreb–2025 chempionatida ham bu vaznda Yevropa, Osiyo va Amerika maktablari vakillari keskin bellashuvlar olib bordilar. Sakura Onisi finalda Ukraina vakili Mariya Vinnikni 17:8 hisobida mag‘lub etib, g‘alaba qozondi. Uning texnika va taktika tayyorgarligi kurash maydonida ustunligini namoyish etishga imkon berdi. Ukraina vakili Mariya Vinnik esa finalda Sakura Onisi qarshisida mag‘lub bo‘lib, kumush medalni qo‘lga kiritdi. Uning ishtiroki yuqori tayyorgarlik darajasi va strategik fikrlash qobiliyatini ko‘rsatdi. Mongoliya vakili Altjin Togtoh uchrashuvda Kanada vakili Lorens Buregarni mag‘lub etib, bronza medalini qo‘lga kiritdi. Uning g‘alabasi Mongoliya ayollar kurashidagi xalqaro mavqeini mustahkamladi. Kanada vakili Lorens Buregar ham uchrashuvda g‘alaba qozonib, bronza medalini qo‘lga kiritdi. Uning yutug‘i Kanadaning xalqaro ayollar kurashidagi pozitsiyasini mustahkamladi. 59 kg vazn toifasida texnik jihatdan mukammallik va kuchli bardoshlilik uyg‘unlashganda yuqori natijaga erishish mumkinligi yana bir bor isbotlandi.

-62 kg vazn toifasi Olimpiya dasturiga kiritilgan va ayollar kurashida eng yuqori raqobat kuzatiladigan kategoriyalardan biri hisoblanadi. Ushbu vaznda kuch, texnika va taktik moslashuvchanlik bir-birini to‘ldiradi. Zagreb–2025 jahon chempionatida ham dunyoning eng kuchli sportchilari ishtirok etdi va keskin bellashuvlar o‘tkazildi. Sakura Motoki, 2024-yilgi Olimpiya chempioni, 62 kg vazn toifasida finalda Shimoliy Koreya vakili Kim Ok-juni mag‘lub etib, oltin medalni qo‘lga kiritdi. Uning g‘alabasi Yaponiya ayollar kurashidagi xalqaro mavqeini mustahkamladi.

6-jadval

Ayollar kurashi bo‘yicha Jahon chempionatining -62 kg vazn toifasidagi natijalari

Rank	Team	Wrestler	CP	VT	ST	TP	TP Gvn	Team Rank Pts
1	JPN	Sakura MOTOKI	17	1	1	31	5	25
2	PRK	Ok Ju KIM	16	1	1	38	8	20
3	MGL	Orkhon PUREVDORJ	11	0	1	22	21	15
3	UWW	Amina TANDELOVA	13	1	1	21	16	0
5	BUL	Bilyana Zhivkova DUDOVA	7	0	0	14	12	10
5	NGR	Esther Omolayo KOLAWOLE	9	0	0	8	17	10

Shimoliy Koreya vakili Kim Ok-ju esa finalda Sakura Motoki qarshisida mag‘lub bo‘lib, kumush medalni qo‘lga kiritdi. Uning ishtiroki yuqori tayyorgarlik darajasi va strategik fikrlash qobiliyatini ko‘rsatdi. Mongoliya vakili Pürevdorjiin Orxon uchrashuvda Qozog‘iston vakili Amina Tandelovani mag‘lub etib, bronza medalini qo‘lga kiritdi. Uning g‘alabasi Mongoliya ayollar kurashidagi xalqaro mavqeini mustahkamladi. Qozog‘iston vakili Amina Tandelova ham uchrashuvda Pürevdorjiin Orxon ustidan g‘alaba qozonib, bronza medalini qo‘lga kiritdi. Uning yutug‘i Qozog‘istonning xalqaro ayollar kurashidagi pozitsiyasini mustahkamladi.

7-jadval

Ayollar kurashi bo‘yicha Jahon chempionatining -65 kg vazn toifasidagi natijalari

Rank	Team	Wrestler	CP	VT	ST	TP	TP Gvn	Team Rank Pts
1	JPN	Miwa MORIKAWA	14	0	2	34	2	25
2	UWW	Alina KASABIEVA	12	1	1	29	20	0
3	MGL	Enkhjin TUVSHINJARGAL	13	1	1	21	17	15
3	MDA	Irina RINGACI	11	0	2	34	19	15
5	USA	Macey Ellen KILTY	7	1	0	15	11	10
5	UKR	Iryna KOLIADENKO	11	1	1	25	12	10

-65 kg vazn toifasi ayollar kurashida o‘rta og‘irlik vazn toifasiga kiradi. Ushbu toifa sportchilardan kuch, chidamlilik va yuqori texnik mahoratni talab qiladi. Zagreb–2025 jahon chempionatida mazkur vazn toifasida raqobat nihoyatda yuqori bo‘ldi. Dunyoning yetakchi kurash maktablari vakillari ishtirok etib, texnik va taktika jihatdan o‘zaro raqobatlashdilar. Miua Morikava finalda Ozarbayjon vakili Alina Kasabiyevani mag‘lub etib, g‘alaba qozondi. Uning texnika va taktika tayyorgarligi kurash maydonida ustunligini namoyish etishga imkon berdi. Ozarbayjon vakili Alina Kasabiyeva esa finalda Miua Morikava qarshisida mag‘lub bo‘lib, kumush medalni qo‘lga kiritdi. Uning ishtiroki yuqori tayyorgarlik darajasi va strategik fikrlash qobiliyatini ko‘rsatdi. Moldova vakili Irina Ryngachi uchrashuvda Mongoliya vakili Tuvshinjargalyn Enxjin ustidan g‘alaba qozonib, bronza medalini qo‘lga kiritdi. Uning yutug‘i Moldovaning xalqaro ayollar kurashidagi mavqeini mustahkamladi. Mongoliya vakili Tuvshinjargalyn Enxjin ham uchrashuvda g‘alaba qozonib, bronza medalini qo‘lga kiritdi. Uning yutug‘i Mongoliyaning xalqaro ayollar kurashidagi pozitsiyasini mustahkamladi.

8-jadval

Ayollar kurashi bo‘yicha Jahon chempionatining -68 kg vazn toifasidagi natijalari

Rank	Team	Wrestler	CP	VT	ST	TP	TP Gvn	Team Rank Pts
1	JPN	Ami ISHII	19	0	4	48	3	25
2	BUL	Yuliana Vasileva YANEVA	15	1	0	30	16	20
3	USA	Kennedy Alexis BLADES	12	0	2	33	15	15
3	CHN	LONG Jia	14	0	1	33	14	15
5	TUR	Buse CAVUSOGLU TOSUN	9	1	0	8	26	10
5	PRK	Sol Gum PAK	10	1	0	21	17	10

-68 kg vazn toifasi Olimpiya dasturidagi eng kuchli va raqobatbardosh kategoriyalardan biri hisoblanadi. Ushbu vaznda kuch, chidamlilik va texnik mahorat uyg‘unlashgan bo‘lib, Zagreb–2025 jahon chempionatida ham dunyoning yetakchi kurashchilari qatnashdi. Mazkur vaznda asosan Yevropa va Osiyo vakillari ustunlik qildilar. Ami Ishi finalda Bolgariya vakili Yuliana Yanevani mag‘lub etib, g‘alaba qozondi. Uning texnika va taktika tayyorgarligi kurash maydonida ustunligini namoyish etishga imkon berdi. Bolgariya vakili Yuliana Yaneva esa finalda Ami Isii qarshisida mag‘lub bo‘lib, kumush medalni qo‘lga kiritdi. Uning ishtiroki yuqori tayyorgarlik darajasi va strategik fikrlash qobiliyatini ko‘rsatdi. AQSh vakili Kennedi Bleyds uchrashuvda Xitoy vakili Lon Jiani mag‘lub etib, bronza medalini qo‘lga kiritdi. Uning g‘alabasi AQShning xalqaro ayollar kurashidagi mavqeini mustahkamladi. Xitoy vakili Lon Jia ham uchrashuvda g‘alaba qozonib, bronza medalini qo‘lga kiritdi. Uning yutug‘i Xitoyning xalqaro ayollar kurashidagi pozitsiyasini mustahkamladi.

9-jadval

Ayollar kurashi bo‘yicha Jahon chempionatining -72 kg vazn toifasidagi natijalari

Rank	Team	Wrestler	CP	VT	ST	TP	TP Gvn	Team Rank Pts
1	UKR	Alla BELINSKA	20	4	0	25	8	25
2	TUR	Nesrin BAS	11	1	0	21	16	20
3	KGZ	Nurzat NURTAEVA	9	0	0	22	18	15
3	CHN	Zelu LI	11	0	1	30	15	15
5	ROU	Alexandra Nicoleta ANGHEL	10	1	1	25	10	10
5	FRA	Pauline Denise LECARPENTIER	7	0	1	16	11	10

-72 kg vazn toifasi Olimpiya dasturiga kiritilmagan bo‘lsa-da, ayollar kurashida juda muhim o‘rin tutadi. Ushbu kategoriyada asosan kuch va jismoniy tayyorgarlik ustunlik qiladi. Zagreb–2025 jahon chempionatida ham bu vazn toifasi qizg‘in kurashlarga boy bo‘ldi. Ukrainaning tajribali sportchisi kuchli usullar va taktikasidan foydalanib, barcha raqiblarini tezkor hisoblar bilan mag‘lub etdi. Alla Belinskaya finalda Turkiya vakili Nesrin Bashni mag‘lub etib, g‘alaba qozondi. Uning texnika va taktika tayyorgarligi kurash maydonida ustunligini namoyish etishga imkon berdi. Turkiya vakili Nesrin Bash esa finalda Alla Belinskaya qarshisida mag‘lub bo‘lib, kumush medalni qo‘lga kiritdi. Uning ishtiroki yuqori tayyorgarlik darajasi va strategik fikrlash

qobiliyatini ko‘rsatdi. Qirg‘iziston vakili Nurzat Nurtaeva uchrashuvda Xitoy vakili Li Tseluni mag‘lub etib, bronza medalini qo‘lga kiritdi. Uning g‘alabasi Qirg‘izistonning xalqaro ayollar kurashidagi mavqeini mustahkamladi. Xitoy vakili Li Tselu ham uchrashuvda Nurzat Nurtaevani mag‘lub etib, bronza medalini qo‘lga kiritdi. Uning yutug‘i Xitoyning xalqaro ayollar kurashidagi pozitsiyasini mustahkamladi.

10-jadval

Ayollar kurashi bo‘yicha Jahon chempionatining -76 kg vazn toifasidagi natijalari

Rank	Team	Wrestler	CP	VT	ST	TP	TP Gvn	Team Rank Pts
1	ECU	Genesis Rosangela REASCO VALDEZ	13	0	1	24	7	25
2	KGZ	Aiperi MEDET KYZY	11	0	1	30	12	20
3	CUB	Milaimy De La Caridad MARIN POTRILLE	13	0	3	33	5	15
3	USA	Kylie Renee WELKER	13	1	1	25	10	15
5	UKR	Anastasiya ALPYEYEVA	11	1	1	22	18	10
5	IND	Priya PRIYA	6	1	0	6	14	10

-76 kg vazn toifasi ayollar kurashidagi eng og‘ir va nufuzli kategoriyalardan biri hisoblanadi. Bu vaznda kuch, chidamlilik va katta tajriba asosiy hal qiluvchi omillardan sanaladi. Zagreb–2025 jahon chempionatida ushbu toifa alohida e’tiborni tortdi, chunki unda Olimpiya chempionlari, dunyo yetakchi sportchilari ishtirok etishdi. Genezis Reasko finalda Qirg‘iziston vakili Aiperu Medet Qizini mag‘lub etib, oltin medalni qo‘lga kiritdi. Uning g‘alabasi tarixiy ahamiyatga ega bo‘ldi, chunki Ekvador o‘z tarixi davomida birinchi marta jahon chempionatida oltin medalni qo‘lga kiritdi. Qirg‘iziston vakili Aiperu Medet Qizi esa finalda Genezis Reasko qarshisida mag‘lub bo‘lib, kumush medalni qo‘lga kiritdi. Uning ishtiroki yuqori tayyorgarlik darajasi va strategik fikrlash qobiliyatini ko‘rsatdi. AQSh vakili Kayli Uelker uchrashuvda Kuba vakili Milaymis Marinani mag‘lub etib, bronza medalini qo‘lga kiritdi. Uning g‘alabasi AQShning xalqaro ayollar kurashidagi mavqeini mustahkamladi. Kuba vakili Milaymis Marin ham uchrashuvda Kayli Uelker ustidan g‘alaba qozonib, bronza medalini qo‘lga kiritdi.

Xulosa. Turnir g‘oliblari yuqori darajadagi maxsus jismoniy tayyorgarlikni, shuningdek, raqib va bellashuv bosqichini hisobga olgan individual taktika usullarini muvaffaqiyatli qo‘llash qobiliyatini namoyish etdilar. Bu, o‘z navbatida, tayyorgarlik jarayonida jismoniy chidamlilik, texnika-taktika ko‘nikmalari va strategik qaror qabul qilishni rivojlantirishni o‘z ichiga olgan kompleks yondashuvning zarurligini tasdiqlaydi. Olingan tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, turli kurashchilarda faol harakatlar intensivligi va dinamikasi sezilarli darajada farq qiladi, bu esa ularning faoliyat ko‘rsatish uslubi va bellashuv strategiyasidagi individual xususiyatlarni aks ettiradi. Ushbu individual xususiyatlarni hisobga olgan holda tayyorgarlik mikrosikllarini optimallashtirish musobaqalarda natijadorlikni oshirishga yordam beradi. Olingan ma’lumotlar ayollar kurashchilarning tayyorgarlik metodikasini takomillashtirish, individual mashg‘ulot dasturlarini ishlab chiqish, shuningdek mavjud tayyorgarlik yondashuvlari hamda jismoniy va maxsus tayyorgarlikni baholash usullarining samaradorligini tahlil qilishda foydalanilishi mumkin. Tadqiqot natijalari murabbiylar va sport tayyorgarligi mutaxassislariga tayyorgarlik jarayonini aniqroq rejalashtirish, yuklamalarni optimal taqsimlash, shuningdek sportchilarning individual xususiyatlari va organizmning yuklamaga reaksiyasini hisobga olgan holda ularning musobaqa taktikasini moslashtirish imkonini beradi. Shu tariqa, bellashuv natijalarini ilmiy tahlil qilish va zamonaviy tayyorgarlik rejalashtirish metodlarini integratsiya qilish ayollar kurashchilarning tayyorgarlik jarayonini optimallashtirish, sport faoliyatining samaradorligini oshirish va xalqaro musobaqalarda yuqori natijalarga erishish imkoniyatlarini sezilarli darajada yaxshilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar.
www.teamusa.org
www.japan-wrestling.jp
www.uww.org/news
С.ҚАдилов. Спорт курашлари бўйича париж-2024 олимпия ўйинларининг илмий-назарий таҳлили // “FAN – SPORTGA” илмий-назарий журнали, 2025 №1, 13-17 бет.
Ismatullayeva S.R. Dzyudo sport turi bo‘yicha kattalar o‘rtasida Toshkent “GRAND SLAM” 2023-taxlil natijalari // Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar Xalqaro-ilmiy metodik jurnal 2023/4. - B. 182-189. [13.00.00 № 4].
Ismatullayeva S.R. Fundamentals of increasing the efficieny of competition activity and developing technical and tactical training // Mental enlightenment scientific – methodological journal 2024/1. - pp. 2181-6131.

DZYUDOCHILARNING YILLIK SIKLDA MA’LUM BIR MUSHAK GURUHLARINI TEZKOR-KUCH QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISH

Jo’raqobilov Navruz Axmadovich.,
O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti
Dzyudo, Sambo nazariyasi va uslubiyati kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. Malakali dzyudochilarning tezkor-kuch qobiliyatlarini yillik siklda mashg‘ulot jarayonlaridagi harakat tezkorligi yuqori bo‘lgan ma’lum bir mushak guruhlarini rivojlantirishga qaratilgan kuchni rivojlantiruvchi mashqlar majmumosini ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: tezkor-kuch qobiliyati, tiklanish, ish qobiliyati, jismoniy yuklama, sportchilarni tayyorlash.

РАЗВИТИЕ СКОРОСТНО-СИЛОВЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ОТДЕЛЬНЫХ МЫШЕЧНЫХ ГРУПП ДЗЮДОИСТОВ В ГОДИЧНОМ ЦИКЛЕ

Журакобилов Навруз Ахмадович,
Государственный университет физической культуры и спорта Узбекскистана,
преподаватель кафедры теории и методики Дзюдо и Самбо

Аннотация. Разработан комплекс упражнений, направленный на развитие силы определённых мышечных групп с высокой скоростью движений в процессе тренировок в годичном цикле у квалифицированных дзюдоистов.

Ключевые слова: скоростно-силовые способности, восстановление, работоспособность, физическая нагрузка, подготовка спортсменов

DEVELOPMENT OF SPEED-STRENGTH ABILITIES OF CERTAIN MUSCLE GROUPS IN JUDOISTS DURING THE ANNUAL CYCLE

Jo‘raqobilov Navruz Akhmadovich,
Lecturer, Department of Judo and Sambo Theory and Methodology
Uzbek State University of Physical Culture and Sports

Abstract. A set of exercises aimed at developing the strength of specific muscle groups with high movement speed during the annual training cycle of qualified judoists has been developed.

Keywords: speed-strength abilities, recovery, working capacity, physical load, athletes’ training.

Dolzarbligi: Respublikamizda dzyudoni aholi o‘rtasida ommaviy sport turlaridan biriga aylantirish, iqtidorli sportchilarni aniqlash, tanlash va saralash (seleksiya) hamda ularni professional sportchilar sifatida tayyorlashning yangi tizimini yo‘lga qo‘yish muhim ahamiyat kasb etmoqda. “Dzyudoning olimpiya sport turi sifatida ommaviyligini oshirish, yoshlar orasidan iqtidorli sportchilarni saralab olish tizimini takomillashtirish, milliy terma jamoalarimizning nufuzli sport musobaqalarida yuqori natijalarga erishishini ta’minlash” kabi vazifalarni amalga oshirish belgilangan. Hozirda, sport amaliyotida ko‘p yillik tayyorgarlikning maqbul tizimini ishlab chiqish, musobaqa faoliyatida yuqori natijalarni qo‘lga kiritish va o‘quv-mashg‘ulot jarayonini bellashuv faoliyati talablariga muvofiqlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar ishlab chiqishni talab etmoqda. Bu, mashg‘ulotlarga samarali vosita va uslublarni kiritish muammosini ko‘lamdorligidan darak beradi, o‘smir yoshdagi dzyudochilarning maxsus qobiliyatlarini rivojlantirish asosiy jihatlardan biri bo‘lib, musobaqalarda yuqori natijalarni qo‘lga kiritishning muhim vazifasi hisoblanadi. Sport takomillashuv guruhidagi sportchilar jismoniy tayyorgarligini hisobga olgan holda o‘quv-mashg‘ulot jarayonini tashkil etish hamda aynan shu bosqichda kuch

va tezkor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirish masalalarining ilmiy o‘rganilmaganligi soha olimlari va mutaxassislari oldida turgan muhim vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 24 yanvardagi

PF-5924-son «O‘zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»

Farmoni, 2021 yil 5 noyabrdagi PQ-5281-son «2024 yil Parij shahrida (Fransiya) bo‘lib o‘tadigan XXXIII yozgi Olimpiya va XVII Paralimpiya o‘yinlariga O‘zbekiston sportchilarini kompleks tayyorlash to‘g‘risida», 2022 yil 20 iyundagi PQ-286-son «Dzyudo sport turini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida», Qarorlari, dzyudoning Olimpiya sport turi sifatida aholi orasida ommaviyligini oshirish, yoshlar o‘rtasida iqtidorli sportchilarni tanlash tizimini takomillashtirish hamda sohadagi bir qator me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu dissertasiya tadqiqoti muayyan darajada xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, sport amaliyotiga muvaffaqiyatli joriy qilinayotgan bir qator muhim tadqiqot ishlarida dzyudochilarning o‘quv-mashg‘ulotlarini tashkil etish bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borilgan bo‘lsada, ularni jismoniy tayyorgarligini va maxsus jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish yoki kuch va tekor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy izlanishlar yetarlicha olib borilmagan. Malakali dzyudochilarni tayyorlash tizimida maxsus jismoniy qobiliyatlarini rivojlantiruvchi ishlanmalar yetarli darajada amalga oshirilmagan.

Tadqiqotning maqsadi: sport takomillashuv guruhidagi turli vazn toifalaridagi 15-17 yoshli malakali dzyudochilar kuch va tezkor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirishning tabaqalashtirilgan metodikasini ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot usullari: maxsus ilmiy va uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish, so‘rovnomalar, pedagogik kuzatuvlar, pedagogik test, pedagogik tajriba, matematik statistika tahlili va tadqiqot natijalarini qayta ishlash kabi usullardan foydalanilgan.

Tadqiqotni tashkillashtirish: Dzyudochilarning potensial imkoniyatlarini katta ehtimollik bilan aniqlash uchun nafaqat ularni tayyorgarligining boshlang‘ich darajasini, balki o‘rganilayotgan ko‘rsatkichlarning o‘sish sur’atlarini ham aniqlash maqsadga muvofiqdir. Shunday qilib, kuchning turlicha namoyon bo‘lishini inobatga olgan holda, eng muhimi tezkor-kuch qobiliyatlari bo‘lib, uning yordamida raqibning sezilarli qarshiligida yuqori samarali hujum harakatlarini amalga oshirishning asosiy mazmunli vazifalaridan biri hal qilinadi.

Dzyudo bo‘yicha ilmiy va uslubiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, kuch va tezkor-kuch tayyorgarligini rejalashtirish masalalari, ayniqsa, sport takomillashuvi bosqichida kuch sifatlarining yanada intensiv rivojlanishi kuzatilgan vaqtda tezkor-kuch tayyorgarligini rejalashtirish yetarlicha o‘rganilmagan. Birobarin, ushbu yoshdagi dzyudochilarning yillik mashg‘ulotida tezkor-kuch tayyorgarligi markaziy o‘rinda bo‘lishi lozim.

Keltirilgan va tavsiflangan 15 ta nazorat me’yorlari bo‘yicha dastlabki natijalar bo‘yicha nazorat guruhi va tajriba guruhi dzyudochilari o‘rtasida sezilarli statistik farqlar aniqlanmadi. Bu tadqiqot guruhlariga jismoniy tayyorgarligi bir xil bo‘lgan shug‘ullanuvchilar tanlanganligini ko‘rsatadi.

O‘tkazilgan tahlil natijasida pedagogik tajriba yakunida tajriba va nazorat guruhlarining malakali dzyudochilarida o‘rganilayotgan parametrlar o‘rtasida sezilarli statistik farqlar aniqlandi. Ikkala guruhdagi nazorat me’yorlarining o‘rtacha ko‘rsatkichlarini qiyosiy statistik tahlil natijalari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Pedagogik tajriba yakunida nazorat va tajriba guruhidagi malakali dzyudochilarining UJT va MJT ko‘rsatkichlarining qiyosiy tahlili (n=21)

№	UJT va MJT ko‘rsatkichlari	Nazorat guruhi		Tajriba guruhi		t	P
		$\overline{X} \pm \sigma$	V%	$\overline{X} \pm \sigma$	V%		
1	30 m ga yugurish (soniya)	4,7±0,4	8,51	4,5±0,3	6,66	2,42	<0.05
2	20 soniya davomida ustunda tortilish (marta)	12,2±1,3	10,65	15,3±1,4	9,15	9,15	<0.05
3	20 soniya davomia qo‘llarga tayanib yotgan holatda qo‘llarni bukish va yozish (marta)	25,2±2,1	8,33	28,4±1,8	6,33	2,27	<0.05
4	20 soniya davomida ustunda qo‘llarda osilib turgan holatda oyoqlarni ko‘tarish (marta)	12,3±1,2	9,75	15,2±1,3	8,55	2,39	<0.05
5	Joyidan turib uzunlikka sakrash (sm)	197,4±18,3	9,27	214,7±16,4	6,78	3,01	<0.05
6	Joyidan turib balandlikka sakrash (sm)	49,6±3,8	6,04	56,8±4,1	7,21	2,87	<0.05
7	3×10 m ga mokkisimon yugurish (soniya)	6,9±0,7	10,14	6,7±0,5	8,95	2,19	<0.05
8	Oldinga 10 marta o‘mbaloq oshish (soniya)	17,1±1,6	9,35	16,2±1,4	8,64	1,92	>0,05
9	Ko‘prik holatiga turish va istalgan tomonga joyidan yugurish bilan ketish 5 marta (soniya)	11,8±0,9	7,62	10,4±0,8	7,69	1,84	>0,05
10	Ko‘prik holatida 5 marta chapga va 5 marta o‘ng tomonga yugurish (soniya)	16,8±1,4	8,33	16,0±1,2	7,5	1,75	>0,05
11	Ko‘prik holatida burilishlar 10 marta (soniya)	25,2±2,4	9,52	23,3±2,1	9,01	2,22	<0.05
12	Beldan oshirib uloqtirish 10 marta (soniya) (seo-nage)	24,5±2,3	9,38	22,1±2,1	9,50	2,28	<0.05
13	10 marta egilib uloqtirish (soniya) (ura-nage)	26,6±2,2	8,27	24,1±2,3	9,54	2,21	<0.05
14	10 marta old tomondan chalish bilan uloqtirish (soniya) (tay-otoshi)	21,8±2,4	11,0	18,7±1,9	10,16	2,42	<0.05
15	10 marta orqadan chalish bilan uloqtirish (soniya) (osoto-otoshi)	22,5±2,2	9,77	17,3±1,5	8,67	2,33	<0.05

1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, tajriba oxirida 30 m ga (soniya) yugurishdagi ko‘rsatkichlar o‘rganilayotgan guruhlarning dzyudochilarida sezilarli o‘zgarishlarni namoyon etdi. Nazorat guruhidagi dzyudochilarning o‘rtacha ko‘rsatkichlari 4,7±0,4 soniyani, tajriba guruhida esa 4,5±0,5 soniyani (t=2,42; P<0,05) tashkil etdi.

Ushbu ko‘rsatkichda sezilarli statistik farqlar aniqlandi. 20 soniya davomida ustunda tortilishda nazorat guruhi dzyudochilarida ko‘rsatkichlar 12,2±1,3 marta, tajriba guruhida esa 15,3±1,4 martani tashkil qildi (t=2,33; P<0,05). 20 soniya davomida qo‘llarga tayangan holatda yotib qo‘llarni bukish va yozish ko‘rsatkichlari nazorat guruhi dzyudochilarida 25,2±2,1 marta, tajriba guruhida esa 28,4±1,8 martani tashkil etdi (t=2,27; P<0,05). 20 soniya davomida ustunga qo‘llar bilan osilgan holatda oyoqlarni ko‘tarish me’yori natijalariga ko‘ra, nazorat guruhi dzyudochilarida 12,3±1,2 marta, tajriba guruhida esa 15,2±1,3 martani tashkil etdi (t=2,39; P<0,05). Joyidan turib uzunlikka sakrash me’yorida guruhlar o‘rtasida sezilarli statistik farqlar aniqlandi.

Nazorat guruhi dzyudochilarining natijalari 197,4±18,3 sm, tajriba guruhida esa 214 ,7±16,4 sm (t=3,01; P<0,05) ni tashkil etdi. Joyidan turib balandlikka sakrash me’yorida quyidagi ma’lumotlar olindi: nazorat guruhining dzyudochilarida 49,6±3,8 sm, tajriba guruhida – 56,8±4,1 sm (t=2,87; P<0,05).

Ushbu ko‘rsatkichda sezilarli statistik farqlar aniqlandi. 20 soniya davomida ustunda tortilishda nazorat guruhi dzyudochilarida ko‘rsatkichlar 12,2±1,3 marta, tajriba guruhida esa 15,3±1,4 martani tashkil qildi (t=2,33; P<0,05). 20 soniya davomida qo‘llarga tayangan holatda yotib qo‘llarni bukish va yozish ko‘rsatkichlari nazorat guruhi dzyudochilarida 25,2±2,1 marta, tajriba guruhida esa 28,4±1,8 martani tashkil etdi (t=2,27; P<0,05). 20 soniya davomida ustunga qo‘llar bilan osilgan holatda oyoqlarni ko‘tarish me’yori natijalariga ko‘ra, nazorat guruhi dzyudochilarida 12,3±1,2 marta, tajriba guruhida esa 15,2±1,3 martani tashkil etdi (t=2,39; P<0,05). Joyidan turib uzunlikka sakrash me’yorida guruhlar o‘rtasida sezilarli statistik farqlar aniqlandi. Nazorat guruhi dzyudochilarining natijalari 197,4±18,3 sm, tajriba guruhida esa 214,7±16,4 sm (t=3,01; P<0,05) ni tashkil etdi. Joyidan turib balandlikka sakrash me’yorida quyidagi ma’lumotlar olindi: nazorat guruhining dzyudochilarida 49,6±3,8 sm, tajriba guruhida – 56,8±4,1 sm (t=2,87; P<0,05).

3×10m ga mokkisimon yugurishda, nazorat guruhi dzyudochilarining o‘rtacha ko‘rsatkichlari 6,9±0,3 soniyani, tajriba guruhida esa 6,7±0,6 soniyani tashkil etdi (t=2,19; P<0,05). 10 marta oldinga o‘mbaloq oshish me’yorida ko‘rsatkichlar nazorat guruhi dzyudochilari 17,1±1,6 soniyani, tajriba guruhi esa 16,2±1,4 soniyani tashkil etdi, sezilarli farqlar aniqlanmadi (t=1,92; P>0,05). Dastlabki holatdan qo‘prik holatida turish va istalgan tomonga joyidan yugurish bilan ketish 5 marta me’yorida, dastlabki ma’lumotlar guruhlar o‘rtasida sezilarli farqlar yo‘qligini ko‘rsatdi. Nazorat guruhi dzyudochilarining natijalari 11,8±0,9 soniyani tashkil etdi va tajriba guruhida – 10,4±0,8 soniyani tashkil etdi (t=1,84; P>0,05).

Ko‘prik holatida 5 marta chapga va 5 marta o‘ngga yugurish me’yorida nazorat guruhi dzyudochilarining o‘rtacha ko‘rsatkichlari 16,8±1,4 soniyani, tajriba guruhida esa - 16,0±1,8 sek (t=1,76; P>0,05) ni tashkil etib, dastlabki ma’lumotlar guruhlar o‘rtasida sezilarli farqlar yo‘qligini ko‘rsatdi.

Vaktni belgilagan holda 10 marta ko‘prik holatida burilishlar me’yorida nazorat guruhi dzyudochilarida ko‘rsatkich – 25,2±2,4 soniyani, tajriba guruhida esa – 23,3±2,1 sek (t=2,22; P<0,05) soniyani tashkil etdi va guruhlar o‘rtasida sezilarli statistik farqlar aniqlandi. Keyingi dzyudochilarning texnik tayyorgarligini tavsiflovchi to‘rtta nazorat mashqlarida dastlabki ma’lumotlar ham guruhlar o‘rtasida sezilarli statistik farqlar aniqlanganligini ko‘rsatdi. 10 marta orqadan oshirib uloqtirish (seo-nage) me’yorida natijalar nazorat guruhida 24,5±2,3 soniyani, tajriba guruhida esa 22,1±2,1 soniyani (t=2,28; P<0,05) tashkil etdi. 10 marta burilish bilan uloqtirish (ura-nage) me’yorida quyidagi ko‘rsatkichlar aniqlandi: nazorat guruhida – 26,6±2,2 soniya, tajriba guruhida esa – 24,1±2,3 soniya (t=2,21; P<0,05). 10 marta old tomondan chalib uloqtirish (tay-otoshi) me’yorida nazorat guruhi dzyudochilarining o‘rtacha ko‘rsatkichlari

21,8±2,4 soniyani, tajriba guruhida esa 18,7±1,9 soniyani tashkil etdi (t=2,42; P<0,05).

Orqadan chalish bilan 10 marta uloqtirish oxirgi nazorat me’yorida (osoto-otoshi) o‘rtacha ko‘rsatkichlarning qiyosiy tahlili nazorat guruhi dzyudochilarida 22,5±2,9 soniyani, tajriba guruhida esa 17,3±1,5 soniyani tashkil etdi (t=2,33;

P<0,05).

Pedagogik tajriba ishlari yakunida o‘tkazilgan statistik tahlil natijasida yuqorida keltirilgan va tavsiflangan 15 ta nazorat standartidan 12 tasida nazorat guruhi va tajriba guruhi dzyudochilarida sezilarli statistik farqlar aniqlandi. 10 marta oldinga o‘mbaloq oshish, turish holatidan orqaga egilib qo‘llarga tayanib turish (ko‘prik holati), 5 marta istalgan tomonga yugurish bilan joyidan ketish, ko‘prik holatida chap tomonga 5 marta va o‘ng tomonga 5 marta yugurish nazorat me’yorlarida sezilarli statistik farqlar aniqlanmadi. Bu kuch va tezkor-kuch sifatlarini rivojlantirish bo‘yicha taklif qilingan metodika tajriba guruhi kurashchilarining kuch sifatlarini rivojlantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi, deb xulosa qilish imkonini beradi.

O‘tkazilgan pedagogik tajriba natijalari 1-rasmda keltirilgan bo‘lib, unda nazorat va tajriba guruhlari dzyudochilarida o‘rganilayotgan ko‘rsatkichlari yaxshilanishi foizining qiyosiy diagrammalari ko‘rsatilgan. Grafikdan ko‘rinib turibdiki, tajriba guruhi dzyudochilari nazorat guruhi dzyudochilaridan sezilarli darajada ustun keldi va ko‘rsatkichlar foizi oshdi.

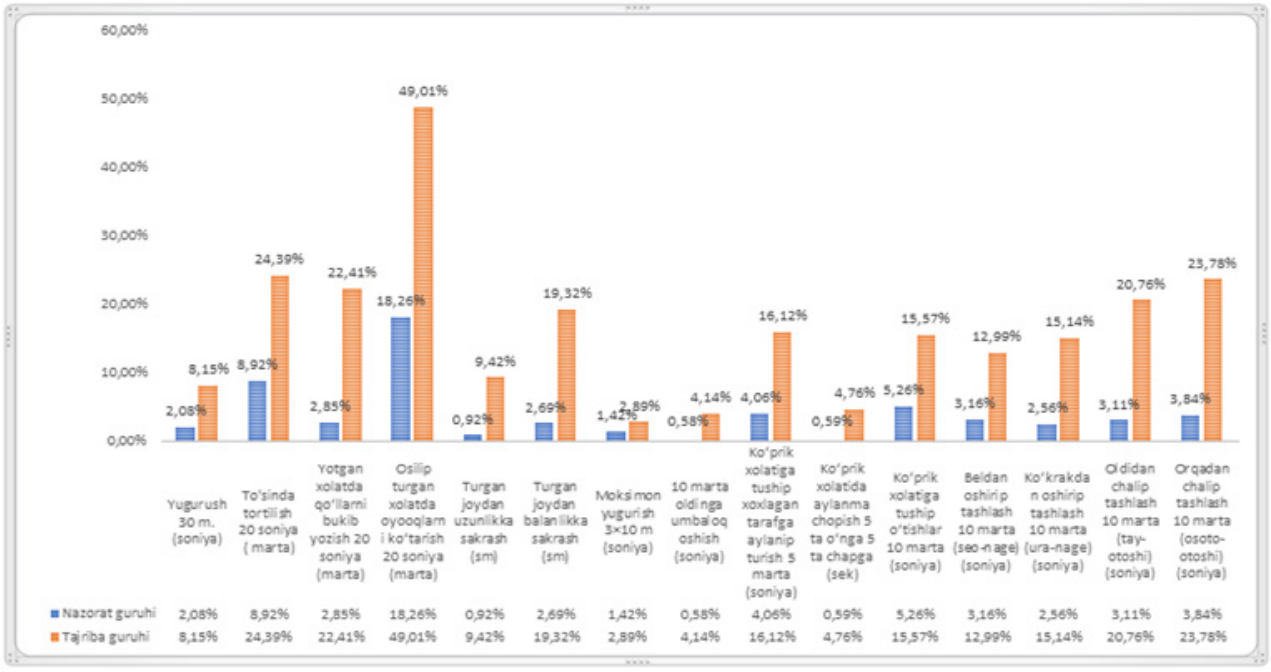

1-rasm. Nazorat va tajriba guruhlari dzyudochilarida o‘rganilgan ko‘rsatkichlari yaxshilanishining qiyosiy taxlillari

Sportchida mavjud harakat salohiyatini oshirish bo‘yicha ilmiy-uslubiy va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish va uni takomillashtirish va uning rivojlanishi uchun yangi yondashuvlarni izlash, hozirgi bosqichda sport nazariyasining asosiy muammolaridan biridir. Bu, yuqori malakali sportchilarning funksional imkoniyatlari chegara qiymatlaridan oshgani va natijalarning keyingi o‘sishida faqat ularga tayanib qolmaslik bilan bog‘liq.

Xulosa.Tadqiqotda 12 nafar oliy ma’lumotli, 5 yil va undan ortiq ish tajribasiga ega bo‘lgan, ulardan 12 nafari dzyudo bo‘yicha sport ustasi toifasiga ega bo‘lgan malakali murabbiylar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovnoma hamda 14 ta mahalliy, MDH va chet el mutahassislarini ilmiy ishlarini o‘rganish natijasida tezkor-kuch tayyorgarligi bo‘yicha o‘quv-mashug‘ulotlarini tashkil etish va o‘tkazish bo‘yicha hali ham umumiy bir fikr mavjud emasligi aniqlandi. Shu sababli ushbu muammoni o‘rganish dolzarb hisoblanib, yanada keng qamrovli tadqiqotlarni talab qiladi. Oliy o‘quv yurtlarida dzyudo bo‘yicha murabbiylarni tayyorlash tizimi ham kelgusida

takomillashtirishni talab qiladi.

Pedagogik eksperiment yakunida nazorat va eksperimental guruhlardagi malakali dzyudochilarning umumiy jismoniy tayyorgarligi va maxsus jismoniy tayyorgarligi ko‘rsatkichlarining qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatdiki, tezkor-kuch qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan mashg‘ulot usulidan foydalanish tufayli bu boradagi malakali dzyudochilarning jismoniy tayyorgarligi va maxsus jismoniy tayyorgarligi ko‘rsatilgan. 30 m yugurishda natijalarning oshishi, bunda tajriba guruhining o‘rtacha ko‘rsatkichi 4,5±0,5 soniya, tirgakda 20 soniya ichida ustunda tortinishlar, o‘rtacha 15,3±1,4 marta, qo‘llar bilan to‘singa osilgan holda va oyoqlarni to‘singa ko‘tarish, tajriba guruhining o‘rtacha ko‘rsatkichi 15,2±1,3 martaga oshgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Abdullaev A., Xonkeldiev Sh.X. Jismoniy tarbiya nazariyasi va usuliyati. Darslik. T., 2005. 34-b

Aliev I.B. Kurash bilan shug‘ullanuvchi talaba-sportchilarni mashg‘ulot yuklamalarining optimal nisbatlari. / Ped.fan.nomzodlik diss., T., 2012. – 30 b.

Arslonov Sh.A. Tangriev A.J. - Sport pedagogik mahoratini oshirish (Dzyudo kurashi bo‘yicha). Darslik – 2017 y 35-b

Артемьев В.П., Шутов В.В. Теория и методика физического воспитания. Двигательные качества: Учеб. Пособ. – Могилев: МГУ им: А.А. Кулешова, 2004. – 284 с.

Qodirov S.E. Sport takomillashuv guruhlarida malakali dzyudochilarning kuch sifatini rivojlantirish uslubiyati “Fan-sportga” ilmiy-nazariy jurnal. 2022/7 № 2181 7804. B. 75-77.

Axmatov M.S. Uzluksiz ta’lim tizimida ommaviy kurashning -sog‘lomlashtirish ishlarini samarali boshqarish. T., 2005. 35-b

Abdullaev Sh.A. Yosh kurashchilarni tayyorlashning ilmiy-uslubiy asoslari. / O‘quv-uslubiy qo‘llanma. T., 2012, b.32-35

Qodirov S.E. Development of strength and operational strength skills of qualified judoists aged 15-17 years in спорть improvement groups. Eurasian Journal of sport Science 2021; 1(2): P. 160-164.

Timility D. Protocols for Physiological assessment of male and tamale soccer players. In Physiological tests for Elite Athletes, Human Kinetics, 2000, 17, 356-362.

TA’LIMDA SHAXSGA YO‘NALTIRILGAN YONDASHUVNING NAZARIY ASOSLARI

Kilichev Nurilla Abbosovich
Qarshi davlat texnika universiteti

Annotatsiya. Zamonaviy jamiyatning asosiy xususiyatlaridan biriga ijtimoiy hayotning turli sohalarida, ishlab chiqarish faoliyatida, shu jumladan informatika sohasida tashabbuskor, raqobatbardosh, kompetentli mutaxassislarga bo‘lgan ehtiyoj kiradi. Talab qilib olinadigan mutaxassis bo‘lish uchun yetarlicha ma’lumotga ega bo‘lish kerak. Ma’lumot darajasi qanchalik yuqori bo‘lsa, kasbiy va ijtimoiy mobillik ham shunchalik yuqori bo‘ladi. Zamonaviy hayotning murakkab sharoitlarida mustaqil qaror qabul qilish va o‘zgarishlarga tez javob bera olish kerak. Demak, mustaqil fikr yuritish, tahlil qilish, rejalar tuzish va loyihalar yaratish qobiliyati bugungi kunda muhim hayotiy ahamiyat kasb etmoqda

Tayanch so‘zlar: axborot, texnologiyalar, Individual, pedagogik, bilish, mustaqil, rivojlanish, tamoyil, tavsif, talaba, shaxs.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ПОДХОДА В ОБРАЗОВАНИИ

Киличев Нурилла Аббосович
Каршинский государственный технический университет

Аннотация. Одной из главных особенностей современного общества является потребность в предприимчивых, конкурентоспособных, компетентных специалистах в различных сферах общественной жизни, в производственной деятельности, в том числе в области информатики. Чтобы стать востребованным специалистом, необходимо иметь достаточное образование. Чем выше уровень образования, тем выше профессиональная и социальная мобильность. В сложных условиях современной жизни необходимо уметь принимать самостоятельные решения и быстро реагировать на изменения. Поэтому умение самостоятельно мыслить, анализировать, строить планы и создавать проекты приобретает сегодня всё большую значимость.

Ключевые слова: информация, технологии, индивидуальный, педагогический, знание, самостоятельный, развитие, принцип, описание, студент, личность.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF PERSON-CENTERED APPROACH IN EDUCATION

Kilichev Nurilla Abbosovich
Qarshi State Technical University

Annotation. One of the main features of modern society is the need for enterprising, competitive, competent specialists in various spheres of social life, in production activities, including in the field of informatics. To become a sought-after specialist, one must have sufficient education. The higher the level of education, the higher the professional and social mobility. In the complex conditions of modern life, one must be able to make independent decisions and quickly respond to changes. Therefore, the ability to think independently, analyze, make plans and create projects is becoming increasingly important today.

Keywords: information, technologies, Individual, pedagogical, knowledge, independent, development, principle, description, student, person..

Kirish: Shaxsga yo‘naltirilgan ta’limda ta’lim oluvchi ta’limiy o‘zaro ta’sirning subyekti emas,

balki pedagogik ta’sir obyekti hisoblanadi, bunda o‘qituvchining barcha harakatlari har bir ta’lim oluvchi imkoniyatlarini o‘rganish hamda uning jamiyatda kelajakda bajaradigan funksiyalariga qaratilgan. Bunday ta’limda o‘zaro so‘zlashuv (dialog), individual ta’lim trayektoriyasini erkin tanlash haqida gap ketmaydi, hammasi o‘qituvchining ta’lim oluvchiga nima kerakligini yaxshiroq bilishiga bog‘liq bo‘lib qoladi.

Markazida shaxs turgan ta’lim esa shaxs atrofida quriladi va so‘zlashuv (dialog) ta’lim jarayonining to‘la huquqli subyektlari o‘rtasida kechadi. O‘qituvchi ta’lim oluvchini ta’lim jarayonida pedagogik jihatdan olib boradi .

Akademik erkinlik tamoyili — talabalarga oliy ta’lim federal davlat ta’lim standartlari talablariga rioya qilish sharti bilan o‘z ta’limi mazmunini shakllantirishda ishtirok etish huquqi beriladi. Ushbu tamoyil kasbiy tanlovni mustaqil amalga oshirish, ushbu tanlovning yakuniy natijasini ko‘rish va uning uchun javob berish ko‘nikmasining shakllanishiga yordam beradi.

Ta’lim darajalarining birligi va vorisiyligi tamoyili — shaxs rivojlanishi bosqichlari o‘rtasidagi bog‘lanishni ko‘zda tutadi, uzluksiz ta’limning bosqichlari va darajalarini belgilaydi va butun hayot davomida ta’lim olish imkoniyati berilishi, ya’ni “hayot orqali ta’lim olish” yo‘li bilan ta’minlanadigan uzluksizligi bilan ajralib turadi.

Tadqiqot metadologiyasi.

Ta’limning ochiqligi tamoyili – mazmunni o‘zlashtirish uchun subyekt usul, shakl va vositalarni mustaqil tanlashi mumkin, bunda ochiqlik ochiq ta’limning quyidagi xususiyatlari bilan ta’minlanadi:

ta’lim tizimining xilma-xil, ko‘p modelli tizimini yaratishni ko‘zda tutadigan variativlik;

ta’lim dasturini rejalashtirish, ta’lim olish uchun joy, muddat va uning sur’atini tanlashda o‘quvchiga ko‘proq erkinlik berish yo‘li bilan ta’limni individuallashtirish;

butun hayot davomida ta’lim olish imkoniyati berilishi yo‘li bilan ta’minlanadigan uzluksizlik.

Individual ta’lim trayektoriyasisini tanlash tamoyili — ta’lim oluvchi o‘z ta’limining asosiy komponentlarini tanlash imkoniyatiga ega. Ta’lim dasturi salohiyatini ro‘yobga chiqarish ta’lim faoliyatining elementlarini erkin tanlash sharoitidagina mumkin. Ta’lim oluvchiga maqsadlariga erishish yo‘llari, ijodiy ish mavzusini, uni bajarishning shakllarini tanlash imkoniyatini berish, muammoga nisbatan o‘z fikriga ega bo‘lishini taqdirlash, uning dalillangan xulosalari va o‘zini o‘zi baholashini rag‘batlantirish zarur.

Markazida shaxs turgan ta’lim jarayonida yetakchi rolni talaba shaxsi o‘ynaydi, unga ta’limning individual yo‘l haritasini ishlab chiqish, ta’lim jarayonining mazmuni va shakllarining xilma-xilligi bilan shartlab berilgan bilish va amaliy faoliyat usullarini tanlash huquqi berilgan, o‘qituvchi esa mashg‘ulotlarda tashkilotchi, maslahatchi, ijod jarayonida nazoratchi emas, sherik bo‘lishi kerak.

Ushbu jarayonda o‘qituvchining ustunligi ahamiyatli darajala kamayadi, u ta’lim oluvchining to‘la qonli sherigiga aylanadi, ta’lim oluvchining bilishga oid mustaqil faoliyatining roli kuchayadi. Ta’lim oluvchi o‘z ta’limining maqsadlarini qo‘yish, maslahat olish va undan yordam so‘rash uchun o‘qituvchiga murojaat qilish orqali ularga erishish yo‘llarini tanlash imkoniyatiga ega [2,86].

Markazida shaxs turgan ta’lim texnologiyasi jamiyatning meyorlarga mos faoliyat sifatida tushuniladigan ta’limning alohida ta’lim subyektining yakka tartibda ahamiyatga ega ta’limi bilan birga qo‘shilishini ifodalaydi Uning mazmuni, usullari, yo‘llari, asosan, har bir ta’lim oluvchining subyektiv tajribasini ochib berish va undan foydalanish, yaxlit bilishga oid mustaqil faoliyatni tashkil qilish yo‘li bilan shaxs uchun ahamiyatga ega bilish usullarining shakllanishiga yordam berishga qaratilgan[3,46].

Adabiyotlat tahlili.

Ta’limga markazida inson turgan yondashuv (K. Rojers, A. X. Maslou), psixologik-didaktik konsepsiya (I.S.Yakimanskaya), pozitsion-didaktik konsepsiya (S.L.Rubinshteyn, V.V.Serikov),

shaxsga yo‘naltirilgan ta’limning loyihaviy modeli (N.A.Alekseyev), madaniyatshunoslik bilan bog‘liq konsepsiya (YE.V.Bondarevskaya) kabi zamonaviy insonparvarlik (gumanistik) ta’lim konsepsiyalarining tahlili ushbu ta’limning uning quyidagilarga yo‘naltirilganligi bilan bog‘liq o‘ziga xos xususiyatlarni aniqlash imkonini berdi:

ta’limning har bir subyektining noyobligini tan olishga;

subyekt tomonidan o‘quv topshiriqlar turini, ularni bajarish sur’atlari va muddatlarini, ta’lim natijalarini taqdim qilish shakllarini tanlash erkinligini aks ettiradigan ta’lim subyektining individual ta’lim trayektoriyasini qurishga;

ta’lim jarayonida ta’lim oluvchini pedagogik qo‘llab-quvvatlashga.

Tahlil va natijalar.

Ta’lim jarayoni ta’lim oluvchi va ta’lim beruvchining ta’limga oid dialogiga (so‘zlashuv) qurilgan bo‘lib, bu dialog bilishga oid mustaqil faoliyatni birgalikda konstruksiyalashga qaratilgan. Bunda ta’lim oluvchining o‘quv materialning mazmuni, ko‘rinishi va shakliga nisbatan individual tanlash qobiliyati, uning motivatsiyasi, olgan bilimlaridan o‘z tashabbusiga ko‘ra, ta’limda belgilanmagan vaziyatlarda mustaqil foydalanishga intilishi hisobga olinadi. Ushbu texnologiyaning metodik asosini ta’lim jarayonini individuallashtirish tashkil qiladi.

Talabalarning ushbu jarayondagi algoritmi quyidagilarni ko‘zda tutadi:

ta’limda o‘z maqsadlarini aniqlab olish;

ularni o‘z imkoniyatlari bilan solishtirish;

ta’limning individual yo‘l xaritasini tanlash;

tanlangan dasturda ko‘zda tutilgan shartlarni bajarish;

qilingan ishlarni shaxsan baholash imkoniyati;

tanlangan individual yo‘l xaritasi bo‘yicha yoki u almashgan holda ta’lim to‘g‘risida qaror qabul qilish.

Talaba o‘qituvchi yordamida o‘z ta’lim faoliyatini ongli ravishda loyihalashtirib, o‘z ta’limining tashkilotchisi bo‘ladi. Taklif qilingan talabalarning bilishga oid mustaqil faoliyatini rivojlantirish taktikasi kompetensiyaviy va markazida shaxs turgan yondashuvlar g‘oyalariga tayanadi.

Markazida shaxs turgan ta’lim jarayonining texnologiyasi pedagogga harakatlarining yangilangan ketma-ketligini beradi, ya’ni:

talabalarni tayyorlash darajasidan kelib chiqib, ta’limning individual yo‘l xaritalarini ishlab chiqish;

o‘quv materialni talabalarning ta’lim darajasiga moslashtirish;

individual ta’lim yo‘l xaritalarini tuzishda talabalarga maslahat berish;

o‘quv loyihalarga rahbarlik qilish;

ta’lim jarayonini didaktik materiallar bilan ta’minlash.

Shuning uchun markazida shaxs turgan ta’lim jarayonida taklif qilingan harakatlar algoritmini qo‘llab-quvvatlaydigan o‘qituvchining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat bo‘ladi:

pedagogik qo‘llab-quvvatlash funksiyasi — individual ta’lim yo‘l xaritasini olib borish, ATTda talabalar faoliyatining turli yo‘nalishlarini taqdim qilish;

yo‘naltiruvchi — ta’lim oluvchilarda jahon axborot makonida yo‘nalish olish ko‘nikmasini rivojlantirish;

rivojlantruvchi — ijodiy tafakkurni rivojlantirish.

An’anaviy ta’limdan farqli o‘laroq markazida shaxs turgan ta’lim jarayonida o‘qituvchi roli o‘zgaradi: u ta’lim jarayonida ta’lim oluvchilarning rahbari va yordamchisiga aylanadi. Markazida shaxs turgan ta’lim jarayoni talaba raqobatbardoshligini ijodiy mustaqil rivojlantirishni rag‘batlantiruvchi ta’lim subyektlari ta’limiy o‘zaro ta’sirini tashkil qilishga qaratilgan.

N. A. Alekseyev ta’kidlashicha, markazida ta’lim oluvchi turgan ta’limning o‘ziga xos xususiyati nafaqat ta’lim jarayonida ta’lim oluvchini noyobligini tan olish, balki pedagog shaxsining takrorlanmasligini ham tan olish bilan bog‘lik [4,96].

Adabiyotlarni o‘rganish natijalarini umumlashtirish markazida shaxs turgan ta’lim – bu erkin,

majburlanmaydigan ta’lim, ta’limga motivatsiyani, ta’lim oluvchi shaxsini rivojlantirishni, ta’lim oluvchiga insonparvar munosabatda bo‘lishni ta’minlaydigan shart-sharoitlar yaratishga qaratilgan tizim ekanligi haqidagi xulosaga olib kelgan. U talabadan o‘z ta’lim trayektoriyasini qurishda, mustaqilligini shakllantirishda, o‘ziga o‘zi ta’lim berishda, o‘zini o‘zi ro‘yobga chiqarishda, ta’lim sur’atini, ta’lim natijalariga erishish vosita va usullarini tanlashda faol bo‘lishni talab qiladi [4,112].

S. L. Bratchenko, E. N. Gusinskiy, A. B. Orlov, K. R. Rojers, O. L. Podlinyayev, V. E. Frankl kabi insonparvar psixologik-pedagogik fanning mamlakatimiz va xorijiy vakillari ishlarini tadqiq qilish asosida biz tomondan markazida shaxs turgan ta’limning eng ahamiyatli tamoyillari sifatida quyidagilar ajratib ko‘rsatilgan:

Insonparvarlik tamoyili — shaxsning shaxsiy o‘sishi va o‘zini o‘zi rivojlantirishiga yo‘nalganlik, ta’lim oluvchiga mustaqil ish va ijod subyekti sifatida munosabat bildirish, ta’lim jarayoni ishtirokchilari o‘rtasida hamjihatlik, ishonch va o‘zaro hurmat kayfiyatini yaratish hisobiga amalga oshiriladi.

Demokratlashtirish tamoyili — ta’lim jarayonining barcha subyektlari shaxsiy salohiyatini to‘liq ro‘yobga chiqarish va o‘z ta’lim faoliyati uchun shaxsan javogar bo‘ladigan shart-sharoitlarni yaratish.

Ta’lim makonining birligi tamoyili — asosiy ta’lim dasturlari tuzilishiga va ularning o‘zlashtirilishi natijalariga qo‘yiladigan talablarni belgilaydigan federal davlat ta’lim standartlari (FDTS) hisobiga amalga oshiriladi. FDTS ta’lim dasturlari vorisiyligini va ayni vaqtda mazmunining variativligini ta’minlashi lozim.

Guruhlarda va yakka tartibda o‘qitish birligi tamoyili — hamkorlik, shaxslararo muloqot, o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi munosabatlarning “subyekt-obyekt” munosabatlaridan “subyekt-subyekt” munosabatlariga o‘zgarishi va bunda ularning faoliyati “barcha narsa hamma uchun” tamoyili orqali erishiladi.

Ta’limning paritetligi (tomonlarning tengligi) tamoyili — ta’lim jarayonida markazida shaxs turgan yondashuvni amalga oshirish jarayonida shakllanadigan yangi sharoitlarda pedagog va ta’lim oluvchining o‘zaro ta’sirini tavsiflaydi.

Xulosa va takliflar.

Talaba va o‘qituvchi subyekt-subyekt tarzda o‘zaro ta’sirda bo‘ladi. Markazida shaxs turgan ta’limda paritetlik tamoyili quidagi pedagogik qoidalarga rioya qilishni talab qiladi: markazida shaxs turgan axborot-ta’lim tizimi (ATT) muayyan darajagacha ta’lim oluvchilar bilimlarni mustaqil o‘zlashtirishi uchun imkoniyatni ta’minlashi kerak; u pedagoglarni sof axborot berish funksiyasidan ozod qilishi va maslahat berish-muvofiqlashtirish funksiyasini namoyon qilish uchun shart-sharoitlar yaratib berishi keark; pedagog va ta’lim oluvchi tomonidan birgalikda optimal ta’limning individual yo‘l xaritasini tanlash uchun sharoit yaratib berishi kerak; ATTni o‘quv-metodik ta’minlash talabaning ta’limni tashkil qilish va bajarishda mustaqilligi salohiyatini shunchalik oshiradiki, ta’limning yakunida u butunlay o‘ziga o‘zi ta’lim berishga o‘tishi mumkin bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

Алексеева Т. Е. Реализация традиционных дидактических принципов в условиях информатизации образования / Т. Е. Алексеева // СИСП. – 2015. – № 5 (49). – С. 393-405.

Мультимедиа в образовании : специализированный учебный курс /Бент Б. Андресен, Катя ван ден Бринк ; авторизованный пер. с англ. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Дрофа, 2007. 224 с.

Петрова И.А. Организация самостоятельной работы студентов в личностно-центрированной информационно-образовательной среде вуза //Современные наукоемкие технологии. – 2016. – № 2-3. – С. 552-556; URL: https://www.top-technologies.ru/ru/article/view?id=35672

Полат Е. С. Современные педагогические и информационные технологии в системе образования : учеб. пособие для студ. вузов / Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина. – 2-е изд., стер. – М: Академия, 2008. – 368 с.

TEXNOLOGIYA FANINING TO‘GARAK ISHLARIDA O‘QUVCHILARNING IJODKORLIK QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH BOSQICHLARI

Mardonov Ruslanjon Boymurod o`g`li
Shahrisabz davlat pedagogika instituti Ijtimoiy fanlar fakulteti San’atshunoslik kafedrasi katta o`qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada bugungi kundagi ta’lim tizimining asosiy maqsadi har tomonlama yetuk, mustaqil fikrlovchi, zamonaviy kasb- hunar egallagan ijodkor shaxsni shakllantirish, ayniqsa, umumta’lim maktablarida va kasb-hunar yo‘nalishidagi ta’lim muassasalarida texnologiya fani katta ahamiyat kasb etayotgani, texnologiya fanining to‘garak ishlari esa o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarini shakllantirishi bilan birga, ularning ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirishi haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Ta’lim tizimi, kasb-hunar, ijodkor shaxs, to‘garak, texnologiya, o‘qituvchi, o‘quvchi, loyiha, qo‘l mehnati, hunarmandchilik, metod, bilim, ko‘nikma, innovatsion, asbob-uskunalar, startap, milliy hunarmandchilik, integratsiya, zardo‘zlik, kashtachilik, gilamdo‘zlik, kulollik, yog‘och o‘ymakorligi, misgarlik, motivatsiya.

Аннотация: В данной статье рассматривается тот факт, что главной целью современной системы образования является формирование всесторонне развитой, самостоятельно мыслящей, творческой личности, овладевшей современной профессией, а также то, что технологии приобретают большое значение, особенно в средних школах и профессиональных училищах, а технологические кружки развивают у учащихся практические навыки и творческие способности.

Ключевые слова: Система образования, профессия, творческая личность, кружок, технология, учитель, ученик, проект, ручной труд, ремесло, метод, знания, умения, инновационный, оборудование, стартап, народные промыслы, интеграция, ювелирное дело, вышивка, ковроткачество, гончарное дело, резьба по дереву, медничество, мотивация.

Abstract: This article discusses the fact that the main goal of today’s education system is to form a well-rounded, independent-thinking, creative individual who has mastered a modern profession, and that technology is gaining great importance, especially in secondary schools and vocational schools, and that technology clubs develop students’ practical skills and creative abilities.

Keywords: Education system, profession, creative person, circle, technology, teacher, student, project, manual labor, craft, method, knowledge, skills, innovative, equipment, startup, national crafts, integration, goldsmithing, embroidery, carpet weaving, pottery, woodcarving, coppersmithing, motivation.

Kirish. Texnologiya faniga oid to‘garak mashg‘ulotlarida o‘quvchilar turli loyihalar, qo‘l mehnatiga asoslangan buyumlar, milliy hunarmandchilik turlari bilan tanishib boriladi. Bu esa o‘quvchilarda nafaqat amaliy ko‘nikma, balki yangilik yaratishga, mavjud narsalarga yangicha yondashishga bo‘lgan qiziqishlarini kuchaytiradi.

Asosiy qism

To‘garak faoliyatida quyidagi yo‘llar orqali ijodkorlikni rivojlantirish mumkin.

Loyihaviy ishlash metodi. Bu o‘quvchilarga kichik guruhlar bo‘lib, mustaqil loyiha tayyorlash topshiriladi. Bu ularda mas’uliyat tashabbuskorlik va hamkorlik ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Loyihaviy ishlash metodi asosan o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini, ijodkorligini va amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan ta’lim metodi hisoblanadi. Bu metodda o‘quvchilar real muammolarini hal qilishga qaratilgan loyihalarni ishlab chiqadilar va amalga oshiradilar.

Loyihaviy metodning asosiy xususiyatlari quyidagilar:

1. Muammo asosida o‘rganish: o‘quvchi o‘zlashtirishi kerak bo‘lgan bilimlar real hayotiy

muammo yoki topshiriq asosida beriladi.

2. Amaliyotga yo‘naltirilganlik: o‘quvchilar amaliy loyihalar ustida ishlash orqali bilim va ko‘nikmalarni mustahkamlaydi .

3. Hamkorlikda ishlash: Ko‘pincha guruh bilan ishlashni talab qiladi, bu esa muloqot va jamoaviy faoliyatni rivojlantirishga yordam beradi.

4. O‘quvchi faolligi: O‘qituvchi yunaltiruvchi rolini bajaradi, asosiy faoliyat o‘quvchining zimmasiga bo‘ladi.

5. Natijaviylik: har bir loyiha oxirida aniq mahsulot yoki hisobot bo‘ladi.

Texnologiya fanida loyihaviy metodni qo‘llash:

Masalan: “Uy -ro‘zg‘or buyumlarini yasash” mavzusida o‘quvchilar:

- kerakli materiallarni tanlaydi;
- chizmalarni tayyorlaydi;
- buyumlarni yasaydi;
- tayyor mahsulotni taqdim etadi.

Innovatsion g‘oyalarni qo‘llab-quvvatlash. Bunda yangi dizayn ekologik toza mahsulot yaratish, raqamli texnologiyalarni tadbiq etishga yo‘naltirilgan topshiriqlar ijodiy fikrlar yuritishga undaydi.

Bugungi kunda jamiyatning barqaror taraqqiyoti texnologik yutuqlar bilan chambarchas bog‘liqdir. Ayniqsa texnologiya fanining rivojlanishi zamonaviy hayotning ajralmas qismiga aylangan bo‘lib, uni innovatsion g‘oyalarsiz tassavur etib bo‘lmaydi. Shu bois texnologiya sohasida ilg‘or fikrlarni qo‘llab-quvvatlash dolzarb masalaga aylangan. Innovatsion g‘oyalar-bu mavjud muammolarga noodatiy, samarali yechimlar taklif etuvchi yangicha yondashuv hisoblanadi. Ular orqali yangi texnologiyalar yaratiladi, mavjudlari takomillashtiriladi va shu bilan bir qatorda ishlab chiqarish samaradorligi oshadi. Texnologiya fanida bunday g‘oyalarni ahamiyati juda katta bo‘lib, ular o‘quvchilarni ijodiy fikrlashga mustaqil izlanishga undaydi.

O‘zbekistonda so‘nggi yillarda innovatsion faoliyatni rag‘batlantirish, yoshlarning intellektual salohiyatini ro‘yobga chiqarish yo‘lida keng imkoniyatlar yaratilmoqda. Xususan professional ta’lim tizimida texnologiya fanida katta e’tibor qaratilib, zamonaviy asbob-uskunalar, tajriba darslari va startap loyihalar orqali o‘quvchilarning innovatsion g‘oyalari qo‘llab-quvvatlanmoqda.

Shuningdek, o‘quvchilarning texnologik loyihalar ustida ishlashi, turli tanlov va ko‘rgazmalarda ishtirok etishi ularning fanga bo‘lgan qiziqishini oshiradi. Bu esa, o‘z navbatida, texnologiya fanini real hayot bilan bog‘lash, amaliyotga yo‘naltirish imkonini beradi.

Milliy hunarmandchilik elementlarini o‘rgatish. Bu qadimiy san’at turlarini zamonaviy uslubda qayta yaratish orqali o‘quvchilar milliy merosni anglash bilan birga, yangi g‘oyalarni ilgari suradilar.

Milliy hunarmandchilik - bu xalqning boy madaniy merosi, asrlar davomida shakllangan amaliy san’at turlarining jamlanmasidir. Bugungi kunda texnologiya fanining mazmunini boyitishda milliy hunarmandchilik elementlarini o‘quv jarayonida integratsiya qilish muhim o‘rin tutmoqda. Bu orqali o‘quvchilarda nafaqat kasbiy ko‘nikmalar, balki milliy qadriyatlarga hurmat hissi ham shakllanadi.

Texnologiya darslarida milliy hunarmandchilik elementlaridan foydalanish o‘quvchilarga amaliy mashg‘ulotlar orqali qadimiy kasb - hunarlarni o‘rganish imkonini beradi. Masalan zardo‘zlik, kashtachilik, gilamdo‘zlik, kulollik, yog‘och o‘ymakorligi, misgarlik kabi hunar turlari texnologiya darslari orqali yosh avlodga yetgaziladi. Bu ularda ijodiy fikrlash, sabr toqat, estetik did va mehnatsevarlik fazilatlarini rivojlantiradi.

Tanlov va ko‘rgazmalar tashkil etish. Bunda o‘quvchilarning ishlari ko‘rgazmalarda namoyish qilinib, ularning motivatsiyasi va ijodiy izlanuvchanligi kuchayadi. Zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini mustahkamlashda turli ijodiy tanlovlar va ko‘rgazmalar muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa texnologiya fanida bunday tadbirlarni tashkil etish

nafaqat amaliy bilimlarni chuqurlashtiradi, balki o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini ochishga, ularni mehnatsevarlik, tashabbuskorlik va mas’uliyatlilik ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi. Texnologiya fanining asosiy maqsadlaridan biri - o‘quvchilarni hayotga tayyorlash, ularni kasbga yo‘naltirish va amaliy ko‘nikmalar bilan qurollantirishdir. Shu bois, fan doirasida o‘tgaziladigan tanlovlar va ko‘rgazmalar o‘quvchilarning qiziqishini oshirishga, yangi g‘oyalar bilan ishlashga undaydi. Masalan, “Eng yaxshi hunarmand”, “Yosh dizayner”, “Amaliy san’at ustasi” kabi tanlovlar orqali o‘quvchilar o‘zlarining amaliy ishlari, loyihalari va innovatsion yondashuvlarini namoyish etish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda - Texnologiya fanining to‘garak mashg‘ulotlari o‘quvchilarning ijodiy fikrlashi, amaliy ko‘nikmalari va mustaqil ishlash malakalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. To‘garaklar orqali o‘quvchilar o‘z qiziqishlariga mos loyihalar ustida ishlash, yangi bilimlarni amalda qo‘llash va kasbga yo‘naltirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Shuningdek, bunday faoliyatlar ularda mas’uliyat, mehnatsevarlik, jamoaviy ishlash va ijodkorlik kabi muhim fazilatlarni shakllantiradi. Shu sababli, texnologiya fanida to‘garak ishlarini samarali tashkil etish - o‘quvchilar salohiyatini ro‘yobga chiqarish va ularni hayotga tayyorlash yo‘lidagi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

O‘ZBEKISTON Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston - maktab oshxonasidan boshlanadi. - Toshkent: O‘ZBEKISTON 2022-yil.

O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi vazirligi. Umumta’lim maktablarida texnologiya fanini o‘qitish bo‘yicha metodik qo‘llanma - Toshkent: Maorif 2021-yil.

Qodirov R, Mamatqulov I. Texnologiya darslarini tashkil etish metodikasi. Toshkent: Fan va texnologiya 2019-yil.

Sodiqov A. Kasb- hunar ta’limida innovatsion yondashuvlar. - Samarqand: Zarafshon nashriyoti 2020-yil.

Umarov B. Jurayev N. To‘garak ishlarini tashkil etishning nazariy va amaliy asoslari.- Toshkent: Yangi asr avlodi: 2018-yil.

Karimova Z. Iqtidorli o‘quvchilar bilan ishlash metodikasi.- Toshkent: O‘qituvchi 2021-yil.

Texnologiya fani bo‘yicha dasturi (5-9-sinflar uchun).- Toshkent: Xalq ta’limi vazirligi nashriyoti 2020-yil.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING MAXSUS KOMPETENSIYALARINI RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR VOSITASIDA RIVOJLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH

Milinorov Xusniddin Xushmatovich.
Shahrisabz davlat pedagogika instituti, “Pedagogika” kafedrasi assistent-o’qituvchisi.

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarning maxsus kompetensiyalarini raqamli texnologiyalar vositasida rivojlantirish metodikasini takomillashtirish masalalari yoritilgan. Raqamli transformatsiya sharoitida ta’lim tizimida pedagogik faoliyatni modernizatsiya qilish, o‘qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirish va zamonaviy mehnat bozoriga moslashtirish zaruriyati tahlil qilinadi. Maqolada UNESCO, OECD va DigCompEdu kabi xalqaro tajribalar hamda O‘zbekiston ta’lim tizimidagi islohotlar o‘rganilgan. Bo‘lajak o‘qituvchilar uchun raqamli platformalar, virtual laboratoriyalar, multimedia vositalari va sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning metodik asoslari ko‘rib chiqilgan. Xulosa qismida pedagogik ta’limda raqamli texnologiyalarni integratsiyalash bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: bo‘lajak o‘qituvchilar, maxsus kompetensiyalar, raqamli texnologiyalar, raqamli pedagogika, metodika, ta’lim sifati.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДИКИ РАЗВИТИЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ С ПОМОЩЬЮ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Милиноров Хусниддин Хушматович
Ассистент кафедры «Педагогика» Шахрисабзского государственного педагогического института

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования методики развития специальных компетенций будущих учителей с использованием цифровых технологий. В условиях цифровой трансформации анализируется необходимость модернизации педагогической деятельности, повышения профессионального мастерства учителей и их адаптации к современному рынку труда. В работе изучены международный опыт (UNESCO, OECD, DigCompEdu) и образовательные реформы в Узбекистане. Освещены методические основы применения цифровых платформ, виртуальных лабораторий, мультимедийных средств и технологий искусственного интеллекта в процессе подготовки будущих педагогов. В заключении представлены научно-практические рекомендации по интеграции цифровых технологий в педагогическое образование.

Ключевые слова: будущие учителя, специальные компетенции, цифровые технологии, цифровая педагогика, методика, качество образования.

IMPROVING THE METHODOLOGY FOR DEVELOPING THE SPECIAL COMPETENCES OF FUTURE TEACHERS THROUGH DIGITAL TECHNOLOGIES

Milinorov Khusniddin Khushmatovich
Assistant teacher of the Department of «Pedagogy», Shahrisabz State Pedagogical Institute

Abstract. This article discusses the issues of improving the methodology for developing the special competencies of future teachers through digital technologies. The need to modernize pedagogical activities in the education system in the context of digital transformation, improve the professional skills of teachers and adapt to the modern labor market is analyzed. The article studies international experiences such as UNESCO, OECD and DigCompEdu, as well as reforms

in the education system of Uzbekistan. The methodological foundations of the use of digital platforms, virtual laboratories, multimedia tools and artificial intelligence technologies for future teachers are considered. The conclusion provides scientific and practical recommendations for the integration of digital technologies in pedagogical education.

Keywords: future teachers, special competencies, digital technologies, digital pedagogy, methodology, quality of education.

Kirish. XXI asr ta’limi oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biri bo‘lajak o‘qituvchilarning maxsus kompetensiyalarini raqamli texnologiyalar yordamida shakllantirish va rivojlantirishdir. Raqamli transformatsiya jarayoni nafaqat ta’lim muassasalarida axborot-kommunikatsiya vositalarining keng qo‘llanishini, balki pedagogik faoliyatning yangi metodologiyasini ham talab qilmoqda. Jahon miqyosida o‘qituvchining raqamli savodxonligi, pedagogik dizayni va innovatsion yondashuvlari kasbiy kompetensiyaning asosiy ko‘rsatkichlaridan biri sifatida belgilanmoqda.

Bo‘lajak pedagoglarni tayyorlashda zamonaviy metodik yondashuvlardan biri sifatida TPACK modeli (Technological Pedagogical Content Knowledge) keng e’tirof etilgan bo‘lib, u o‘qituvchining texnologik, pedagogik va mazmuniy bilimlari integratsiyasini ifodalaydi [Mishra, Koehler, 2006: 1019]. Shu bilan birga, Yevropa Ittifoqi tomonidan ishlab chiqilgan DigCompEdu ramkasi o‘qituvchilar raqamli kompetensiyasini rivojlantirishda universal mezon sifatida qo‘llanmoqda. UNESCO ham o‘zining ICT Competency Framework for Teachers hujjatida pedagoglarning raqamli kompetensiyasi ta’lim sifatini belgilovchi muhim omil ekanini ta’kidlaydi.

So‘nggi yillarda xalqaro tajribalar o‘zbek ta’lim tizimida ham joriy etilmoqda. Masalan, raqamlashtirish siyosati doirasida o‘qituvchilarning kasbiy faoliyatida raqamli muhitdan samarali foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirish bo‘yicha tadqiqotlar olib borilmoqda. O‘zbekistonlik tadqiqotchilar an’anaviy pedagogik dizayn bilan raqamli dizaynni uyg‘unlashtirish zaruratini ko‘rsatib o‘tmoqda[1,1020].

Shuningdek, zamonaviy ta’limda virtual laboratoriyalar, masofaviy platformalar, multimedia vositalari va sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish bo‘yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Bu esa o‘qituvchining kasbiy faoliyatida yangi sifat darajasini ta’minlaydi, o‘z navbatida, ta’lim tizimining samaradorligi va raqobatbardoshligini oshiradi.

Shunday qilib, bo‘lajak o‘qituvchilarning maxsus kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini raqamli texnologiyalar asosida takomillashtirish nafaqat ta’lim sifatini yuksaltiradi, balki pedagoglarning zamonaviy mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini ham ta’minlaydi. Mazkur maqolaning maqsadi - bo‘lajak o‘qituvchilarni raqamli texnologiyalar yordamida kasbiy jihatdan tayyorlashning nazariy asoslarini ochib berish va amaliy metodik yo‘nalishlarini aniqlashdan iboratdir.

Adabiyotlar sharhi. Bo‘lajak o‘qituvchilarning maxsus kompetensiyalarini rivojlantirish masalasi xalqaro va milliy ilmiy tadqiqotlarda keng o‘rganilgan. Jahon pedagogik tafakkurida ushbu yo‘nalishdagi konseptual asoslardan biri TPACK modeli (Technological Pedagogical Content Knowledge) hisoblanadi. Mishra va Koehler o‘z tadqiqotida pedagogik bilim, predmet mazmuni va texnologik savodxonlikning uzviy integratsiyasini ta’minlash o‘qituvchilarning professional tayyorgarligida markaziy o‘rin tutishini asoslab bergan. Bu yondashuv bo‘lajak pedagoglar uchun metodik tayyorgarlikda raqamli texnologiyalarni puxta egallash zarurligini ko‘rsatadi.

Yevropa Ittifoqi tomonidan ishlab chiqilgan DigCompEdu ramkasi raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishning tizimli modelini taqdim etadi. Redecker ushbu hujjatda o‘qituvchilarning raqamli pedagogik kompetensiyalarini olti asosiy sohada — kasbiy faoliyat, raqamli resurslardan foydalanish, o‘quvchilar bilan ishlash, baholash, o‘quvchilarning kompetensiyalarini rivojlantirish va innovatsion rivojlanishda aks ettiradi. Bu yondashuv nafaqat raqamli texnologiyalardan foydalanishni, balki ta’lim jarayonini moslashuvchan, ijodiy va interaktiv tashkil etishni ham nazarda tutadi.

UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan ICT Competency Framework for Teachers esa ta’lim

jarayonida o‘qituvchilarni axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishga tayyorlash bo‘yicha global strategiyani belgilaydi. Unda o‘qituvchi kompetensiyasining uch darajasi (bilimlarni qo‘llash, bilimlarni chuqurlashtirish, bilimlarni yaratish) aniqlanadi. Bu yondashuv o‘qituvchilarni raqamli iqtisodiyot sharoitida samarali faoliyat yuritishga tayyorlashda muhim metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

So‘nggi yillarda xorijiy tadqiqotchilar ham raqamli davrda pedagoglarni tayyorlash masalalariga alohida e’tibor qaratmoqda. Masalan, Starkey o‘z maqolasida raqamli asr uchun o‘qituvchilarni tayyorlashda nazariy va amaliy asoslarni tahlil qilib, pedagoglarning raqamli dizayn va refleksiya qobiliyatlarini rivojlantirish zarurligini ta’kidlaydi. Engeness esa o‘qituvchining raqamli identitetini shakllantirishga oid tadqiqotida talabalarning o‘quv jarayonida shaxsiylashtirilgan raqamli muhitlardan foydalanishning afzalliklarini ko‘rsatadi[2,63].

Yangi tadqiqotlar orasida Jurāne-Brēmane raqamli baholash tamoyillari asosida pedagogik dizaynni rivojlantirish masalalarini tahlil qilib, o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyasini nazorat qilishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqishni taklif etadi. Bu yondashuv bo‘lajak pedagoglar uchun kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonida baholashning shaffof va obyektiv bo‘lishini ta’minlaydi.

Milliy ilmiy adabiyotlarda ham bu masalalar faol o‘rganilmoqda. Xolmatov o‘z maqolasida raqamlashtirish jarayoni bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish imkoniyatlarini ochib beradi va ta’lim jarayonida elektron resurslar, masofaviy platformalardan foydalanishning afzalliklarini ko‘rsatadi. Niyozov esa an’anaviy va raqamli ta’limning o‘zaro aloqadorligi, pedagogik dizayn va uning xavfsizligini tahlil qilib, o‘qituvchining metodik faoliyatida xavfsiz raqamli muhitni yaratish zarurligini asoslaydi.

Jurayev esa raqamli ta’lim sharoitida bilimlarni baholashning interaktiv usullarini ishlab chiqib, axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali talabalar faoliyatini monitoring qilish samaradorligini asoslagan. Shu bilan birga, Oqnazarov masofaviy ta’lim sharoitida o‘qituvchilarning virtual texnologiyalar bo‘yicha axborot kompetentligini rivojlantirish muammolarini DSc darajasidagi tadqiqotida keng qamrab olgan.

O‘zbekiston olimlari orasida Djurayeva raqamli savodxonlikni bugungi o‘qituvchining asosiy kompetensiyasi sifatida baholab, uni pedagogik faoliyatda uzluksiz rivojlantirish zarurligini ta’kidlagan. Bu fikrlar raqamli texnologiyalarni samarali qo‘llash o‘qituvchining maxsus kompetensiyalarini rivojlantirishda fundamental ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi.

Metodlar. Mazkur tadqiqot metodologiyasi kompetensiyaviy yondashuv, tizimli tahlil va qiyosiy-pedagogik tahlil usullariga tayangan holda ishlab chiqilgan. Bo‘lajak o‘qituvchilarning maxsus kompetensiyalarini rivojlantirish jarayoni murakkab ijtimoiy-pedagogik hodisa sifatida o‘rganilib, uning tarkibiy qismlari – nazariy bilim, amaliy ko‘nikma, raqamli savodxonlik va innovatsion pedagogik faoliyat integratsiyasi sifatida belgilandi.

Tadqiqotning nazariy asosini UNESCO va OECD kabi xalqaro tashkilotlarning metodik hujjatlari tashkil etadi. Jumladan, UNESCO ICT Competency Framework for Teachers raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishning global modeli sifatida tanlab olindi. OECD Digital Education Outlook hamda DigCompEdu hujjatlarida keltirilgan tamoyillar pedagogik jarayonda raqamli texnologiyalarni qo‘llash metodikasini tahlil qilishda qo‘llanildi[3,42].

Metodologiyada quyidagi yondashuvlar asosiy hisoblanadi:

1. Qiyosiy-pedagogik tahlil – xorijiy va milliy tajribalarni solishtirish orqali samarali metodlarni aniqlash.
2. Tizimli yondashuv – ta’lim jarayonini yagona pedagogik tizim sifatida ko‘rib chiqib, raqamli texnologiyalarning undagi o‘rnini.
3. Model yaratish usuli – bo‘lajak o‘qituvchilarning maxsus kompetensiyalarini rivojlantirish jarayonini “raqamli ta’lim muhiti – metodik yondashuv – natija” zanjiri asosida modellashtirish.
4. Diagnostik yondashuv – kompetensiyalarni rivojlantirish samaradorligini aniqlash uchun

raqamli baholash usullari va onlayn monitoring vositalaridan foydalanish.

Tadqiqot jarayonida kontent-tahlil usuli yordamida ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar va xalqaro hujjatlar o‘rganildi. Shuningdek, O‘zbekiston ta’lim tizimidagi islohotlar (masofaviy ta’lim, raqamli platformalar, pedagoglarning malaka oshirish kurslari) amaliy tajribaga asos bo‘ldi.

Shunday qilib, tadqiqot metodologiyasi nazariy asoslarning qiyosiy tahliliga, xalqaro tajribani milliy sharoitga moslashtirishga va pedagogik amaliyotda samarali metodik yechimlarni ishlab chiqishga tayangan holda tashkil etildi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, raqamli texnologiyalar bo‘lajak o‘qituvchilarning maxsus kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Tahlil asosida ishlab chiqilgan struktura-funksional model besh asosiy blokdan tashkil topdi: ta’lim muhiti, metodik vositalar, innovatsion texnologiyalar, baholash va monitoring, hamda kasbiy rivojlanish.

Ta’lim muhiti sifatida Moodle, Google Classroom, MS Teams kabi onlayn platformalardan foydalanish o‘quv jarayonining interaktivligini oshirdi, talabalar uchun mustaqil ta’lim imkoniyatlarini kengaytirdi.

Metodik vositalar sifatida multimedia taqdimotlar, videodarslar va virtual laboratoriyalarning qo‘llanilishi fanlarni o‘zlashtirish samaradorligini sezilarli darajada oshirdi.

Innovatsion texnologiyalar - VR/AR va sun’iy intellekt asosida yaratilgan vositalar - talabalarda kasbiy vaziyatlarni hal qilish, ijodiy va moslashuvchanlik qobiliyatlarini rivojlantirdi. Baholash va monitoringda esa elektron portfoliolar, onlayn testlar va reyting tizimlaridan foydalanish natijasida o‘quv yutuqlarining shaffofligi va obyektivligi ta’minlandi[7,515] .

Kasbiy rivojlanish bloki doirasida o‘qituvchilarni DigCompEdu va UNESCO standartlari asosida tayyorlash hamda malaka oshirish kurslari orqali raqamli savodxonlikni muntazam rivojlantirish imkoniyatlari aniqlandi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalarni metodik jihatdan to‘g‘ri integratsiyalash bo‘lajak o‘qituvchilarning maxsus kompetensiyalarini shakllantirishda asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi. Bu esa o‘z navbatida ta’lim jarayonining samaradorligini, o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini va pedagoglarning mehnat bozoridagi raqobatdoshligini ta’minlaydi.

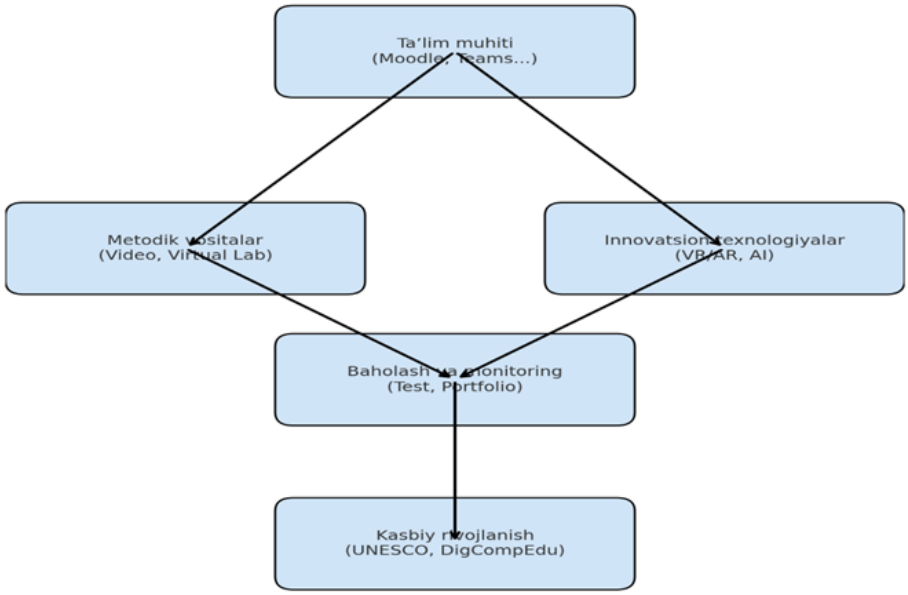

1-rasm. Bo‘lajak o‘qituvchilarning maxsus kompetensiyalarini rivojlantirishning raqamli texnologiyalar asosidagi struktura-funksional modeli.

Rasmda bo‘lajak o‘qituvchilar maxsus kompetensiyalarini shakllantirish jarayonining asosiy bloklari ifodalangan. Ta’lim muhiti (Moodle, Google Classroom, MS Teams) markaziy nuqta sifatida o‘quv jarayonining interaktivligini ta’minlaydi. Undan kelib chiqib, metodik vositalar

(videodarslar, multimedia taqdimotlar, virtual laboratoriyalar) va innovatsion texnologiyalar (VR/AR, sun'iy intellekt) bo'lajak pedagoglarning bilim va ko'nikmalarini kengaytiradi. Ushbu jarayonni samarali tashkil etishda baholash va monitoring (onlayn testlar, portfoliolar, reyting tizimlari) natijalarni aniqlash va nazorat qilish imkonini beradi. Oxirgi bosqich - kasbiy rivojlanish bloki bo'lib, UNESCO va DigCompEdu standartlari asosida o'qituvchilarning uzluksiz malaka oshirishini va mehnat bozoridagi raqobatbardoshligini ta'minlaydi.

Muhokama. O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamli texnologiyalar bo'lajak o'qituvchilarning maxsus kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Shunga qaramay, natijalarni tahlil qilish jarayonida bir qator cheklovlar va muammolar ham aniqlandi.

Birinchidan, raqamli texnologiyalardan foydalanishda infratuzilma va texnik resurslar yetarli darajada ta'minlanmagan holatlar mavjud. Jumladan, ayrim ta'lim muassasalarida yuqori tezlikdagi internet, zamonaviy kompyuter sinflari yoki virtual laboratoriyalar yetarli emasligi o'qituvchilar va talabalar faoliyatini cheklaydi.

Ikkinchidan, bo'lajak o'qituvchilarning o'zlari ham raqamli savodxonlik bo'yicha turlicha tayyorgarlikka ega. Bu esa metodik jarayon samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Masalan, ayrim talabalar multimedia vositalaridan faol foydalanishga tayyor bo'lsa, boshqalari an'anaviy metodlardan chiqib ketishda qiynalmoqda[8,290].

Uchinchidan, raqamli texnologiyalar yordamida ta'lim jarayonini tashkil etishda pedagogik dizayn masalasi yetarlicha e'tibor talab qiladi. VR/AR yoki sun'iy intellekt kabi innovatsion texnologiyalarni samarali joriy etish uchun puxta metodik reja zarur. Aks holda, texnologiya o'quv jarayoniga qo'shilsa-da, kutilgan samarani bermasligi mumkin.

To'rtinchidan, baholash va monitoring tizimlarida ham ayrim kamchiliklar mavjud. Onlayn testlar yoki elektron portfoliolar samarador bo'lsa-da, ularning sifatli kontent bilan to'ldirilishi va talabalarning shaxsiy rivojlanishiga moslashuvi dolzarb muammo bo'lib qolmoqda.

Muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalar asosida maxsus kompetensiyalarni rivojlantirish samarali bo'lishi uchun quyidagi shartlar muhim:

- ta'lim muassasalarini zamonaviy texnik resurslar bilan ta'minlash;
- bo'lajak o'qituvchilar uchun raqamli savodxonlikni oshirish kurslarini yo'lga qo'yish;
- pedagogik dizayn tamoyillariga asoslangan metodik qo'llanmalar yaratish;
- baholash va monitoring tizimlarini xalqaro standartlarga moslashtirish.

Shunday qilib, natijalarni tahlil qilish raqamli texnologiyalar ta'lim samaradorligini oshirish imkoniyatiga ega ekanini, biroq uni tatbiq etishda metodik va tashkiliy muammolarni hal qilish talab etilishini ko'rsatdi[10,102].

Xulosa va takliflar. O'tkazilgan tadqiqot natijalari bo'lajak o'qituvchilarning maxsus kompetensiyalarini raqamli texnologiyalar vositasida rivojlantirish dolzarb va istiqbolli yo'nalish ekanini ko'rsatdi. Raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim tizimi pedagoglardan yuqori darajadagi raqamli savodxonlikni, metodik moslashuvchanlikni va innovatsion yondashuvlarni talab qilmoqda. Tahlil asosida ishlab chiqilgan struktura-funksional model — ta'lim muhiti, metodik vositalar, innovatsion texnologiyalar, baholash va monitoring hamda kasbiy rivojlanish bloklari bo'yicha - bo'lajak pedagoglarning kompetensiyalarini tizimli rivojlantirish imkonini beradi.

Tadqiqot davomida aniqlangan muammolar (texnik infratuzilmaning yetarli emasligi, raqamli savodxonlik darajalaridagi tafovut, pedagogik dizaynning sustligi va baholash tizimlaridagi muammolar) shuni ko'rsatdiki, mavjud jarayonni takomillashtirish zarur.

Asosiy takliflar quyidagilardan iborat:

1. Pedagogika oliygohlarida "Raqamli pedagogika" va "Pedagogik dizayn" kabi modullarni majburiy o'quv dasturiga kiritish.

2.Ta'lim muassasalarini yuqori tezlikdagi internet, multimedia laboratoriyalari va virtual ta'lim platformalari bilan ta'minlash.

3. Bo‘lajak o‘qituvchilar uchun raqamli savodxonlik bo‘yicha maxsus kurslar va treninglar tashkil etish.

4. Raqamli baholash tizimlarini (portfoliolar, adaptiv testlar, reyting tizimlari) xalqaro standartlar asosida ishlab chiqish.

5. O‘qituvchilarning uzluksiz kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash va ularni UNESCO hamda DigCompEdu kompetensiya ramkalari asosida tayyorlash.

Umuman olganda, bo‘lajak o‘qituvchilarning maxsus kompetensiyalarini raqamli texnologiyalar orqali rivojlantirish metodikasini takomillashtirish nafaqat ta’lim sifatini oshiradi, balki kelajak pedagogining mehnat bozorida raqobatbardoshligini ta’minlaydi hamda O‘zbekiston ta’lim tizimini global standartlarga yaqinlashtirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mishra P., Koehler M. Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge // Teachers College Record. – 2006. – Vol. 108, № 6. – P. 1017–1054.

2. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. – 101 p.

3. UNESCO. ICT Competency Framework for Teachers. Version 3. – Paris: UNESCO, 2018. – 68 p.

4. Starkey L. A review of research exploring teacher preparation for the digital age // Cambridge Journal of Education. – 2020. – Vol. 50, № 1. – P. 37–56.

5. Engeness I. Developing teachers’ digital identity: towards the pedagogic design principles of digital environments to enhance students’ learning in the 21st century // European Journal of Teacher Education. – 2021. – Vol. 44, № 1. – P. 96–114.

6. Jurāne-Brēmane A. Developing Pedagogical Principles for Digital Assessment // Education Sciences. – 2024. – Vol. 14, № 10. – Article 1067. – P. 1–13.

7. Xolmatov P. Q. Ta’limni raqamlashtirish asosida bo‘lajak o‘qituvchilar kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish imkoniyatlari // Academic Research in Educational Sciences. – 2022. – № 1(4). – P. 511–516.

8. Niyozov S. R. An’anaviy va raqamli ta’limda pedagogik dizayn va uning xavfsizligi // Academic Research in Educational Sciences. – 2023. – № 2(1). – P. 285–293.

9. Jurayev T. N. Interactive methods of assessment of knowledge on the basis of digital education on the subject “Information technology in education” // International Journal Papier Public Review. – 2020. – Vol. 1, № 2. – P. 71–77.

10. Oqnazarov T. T. Masofaviy ta’lim sharoitida o‘qituvchilarning virtual texnologiyalar sohasidagi axborot kompetentligini rivojlantirish: DSc diss. ... ped. fan. – Samarqand: Sharof Rashidov nomidagi SamDU, 2023. – 190 p.

11. Djurayeva P. S. Raqamli savodxonlik – bugungi o‘qituvchi kompetensiyasi // Ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Navoiy, 2023. – P. 3–7.

MUSIQA TA’LIMI O‘QITUVCHILARINING KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION AXBOROT TEXNOLOGIYALARNING ROLI

Mustafayev Baxtiyor Ibragimovich,
Buxoro davlat universiteti, Musiqa ijrochiligi va madaniyat kafedrasi professori

Annotatsiya: maqolada maktab musiqa ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda innovatsion axborot texnologiyalarning roli va ahamiyati, ushbu texnologiyalar vositasida o‘qituvchilarni kasbiy rivojlanishi, kompetentligi hamda ularning pedagogik faoliyatining samaradorligiga ta’siri xususida fikr-mulohazalar bildiriladi.

Kalit so‘zlar: zamonaviy jamiyat, musiqa ta’limi, innovatsion axborot texnologiyalar, musiqa yozish dasturlari, multimedia tizimilari, kreativlik, tahliliy fikrlash, malaka va ko‘nikma, ta’lim amaliyoti.

РОЛЬ ИННОВАЦИИ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПЕДАГОГОВ МУЗЫКАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Мустафаев Бахтиёр Ибрагимович,
профессор кафедры музыкального исполнительства и культуры
Бухарского государственного университета

Аннотация: в статье рассматривается роль и значение инновационных информационных технологий в развитии профессиональной компетентности школьных учителей музыки, влияние этих технологий на профессиональное развитие учителей, их компетентность, эффективность педагогической деятельности.

Ключевые слова: современное общество, музыкальное образование, инновационные информационные технологии, программы записи музыки, мультимедийные системы, креативность, аналитическое мышление, компетенции и умения, образовательная практика.

THE ROLE OF INNOVATIVE INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCIES OF MUSIC EDUCATION TEACHERS

Mustafaev Bakhtiyor Ibragimovich,
professor of the department musical performance and culture
Bukhara State University

Abstract: the article expresses the role and importance of innovative information technologies in the development of professional competence of school music teachers, the influence of these technologies on the professional development of teachers, their competence, and the effectiveness of teaching activities.

Key words: modern society, music education, innovative information technologies, music recording programs, multimedia systems, creativity, analytical thinking, competencies and skills, educational practice.

KIRISH. Zamonaviy musiqa ta’limi jarayoniga ilg‘or innovatsion texnologiyalarni joriy etish dolzarb vazifalardan biridir. Musiqiy ta’lim sohasiga kompyuterlashtirish va axborotlashtirish jarayonlarining kirib kelishi natijasida ta’lim sifati, mazmuni va samaradorligi oshib bormoqda.

Musiqa ta’limini innovatsion axborot texnologiyalari vositasida o‘qitish shakl va uslublari ta’lim jarayonlaridagi ayrim muammolarning yechimini topishga, o‘quv jarayonini

takomillashtirishga yordam beradi. Shu nutayi nazardan innovatsion-axborot texnologiyalari zamonaviy musiqa san’ati va ijrochiligi amaliyotida tobora ko‘proq foydalanilmoqda hamda zamonaviy musiqiy madaniyatning bir qismiga aylanmoqda.

Musiqa adabiyotini o‘rganish, ayniqsa musiqa o‘qitish metodikasida alohida ahamiyatga ega. Musiqiy adabiyotini o‘rganish bo‘yicha dasturlarda kitoblar, ensiklopediyalar, musiqiy lug‘atlar MIDI fayllari ko‘rinishidagi musiqiy asarlar to‘plamini o‘z ichiga olgan turli musiqiy asarlarga oid kichik hajmda tasviri ifodalangan qo‘llanmalar, muayyan kompozitor, bastakorlarning qisqacha tarjimayi hollari, ijodiy uslublari, ular yaratgan musiqiy asarlar, to‘g‘risida ma’lumotlar o‘z aksini topadi.

Musiqa ta’limi o‘qituvchilari kasbiy tayyorgarligini ta’minlashda musiqa adabiyoti va milliy musiqa san’ati tarixiga doir matnlar, slaydlar va musiqiy asarlardan parchalar, videokliplar bilan tasvirlangan bo‘lib, tanlangan musiqiy asarlar, maqolalar slayd-shou bilan birga mazmun bayonini ham o‘z ichiga olishi mumkin.

Bugungi kunda kompyuter o‘quv dasturlarining elektron darslik, elektron musiqa ensiklopediyasi, kutubxona axborot-qidiruv tizimlari, bilimlarni nazorat qilish uchun kompyuter dasturlari kabi turlari mavjud.

Ushbu dasturlar yordamida o‘quvchilarni turli mamlakatlar va davrlar kompozitor, bastakorlarining hayoti va ijodi bilan tanishtirish, uning yaratgan musiqiy asarlari to‘g‘risida ma’lumotlar olish, ayrim parchalarni notalar bo‘yicha saralash, musiqa san’atining turli janrlari, mashhur xonanda va sozandalar, musiqa asboblari xususida to‘laqonli tasavvurni shakllantirish imkonini beradi.

Milliy musiqa ijrochiligida esa elektron musiqa cholg‘u asboblarining kirib kelishi va amaliyotda keng qo‘llanilishi musiqa ta’limiga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatdi. Maktabda musiqa ta’limi jarayonida o‘quvchilar elektron cholg‘ular, ularning ijrochiligiga qiziqishlari ortib, sekin-asta ayrim o‘quvchilar bunday cholg‘ularda chalish malakalarini ham o‘zlashtira boshladilar.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODOLOGIYASI

Musiqa ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish muhim ahamiyatga molik masalalardan biri bo‘lib, tushuncha tarkibining kengligi, “professionallik”, “malaka”, “kasbiy malakalar” kabi ommalashgan tushunchalarni birlashtiradigan integral xususiyatlar bilan ajralib uradi. Kompetentlik – bu shaxsiy xususiyatga ega, va malakali professional yoki funksional xususiyatlar majmuasidir”[1].

Zamonaviy musiqa ta’limida kasbiy kompetentlik sifati yosh avlod ta’lim- tarbiyasi bilan shug‘ullanadigan o‘qituvchilar uchun kasbiy mas’uliyatni yanada oshiradi. Chunki, “o‘qituvchi malakali o‘qituvchi bo‘lishi uchun muayyan pedagogik kompetentlikka ega bo‘lishi kerak”[2].

Kasbiy-pedagogik kompetentlikning muhim sifatlaridan biri – o‘qituvchining innovatsion axborot texnologiyalaridan ta’lim jarayonida samarali foydalanishidir. Zero, ushbu texnologiyalarni qo‘llash orqali o‘qituvchilar nafaqat o‘quvchilarni yanada samarali tarzda ta’lim olishga undaydilar, balki o‘z kasbiy mahoratini oshiradilar.

Musiqiy ta’limda Davlat standartlari[3] ilg‘or mamlakatlar andozasiga mos tarzda ta’lim oluvchilarning egallashlari lozim bo‘lgan bilim, malaka va ko‘nikmalari darajasini belgilab beradi. Zero, ta’lim jarayoni - o‘quvchiga yo‘naltirilgan ta’lim va o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga, shuningdek, o‘quv jarayoniga axborot kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishga, yagona interaktiv ta’lim axborot makonini yaratishga qaratilganligi bilan tavsiflanadi[4].

Mamlakatimizda maktab musiqa ta’limini rivojlantirishda innovatsion axborot texnologiyalarni ta’lim jarayoniga joriy etishning dolzarbligi o‘qituvchining kasbiy mahorati va kompetentligi bilan belgilanadi. Bu yo‘nalishda mazkur sohada faoliyat ko‘rsatayotgan mutaxassislar hamda bo‘lajak ta’lim beruvchi kadrlarning yuksak ma’naviy-ahloqiy sifatlarga ega bo‘lishlari, ilg‘or innovatsion texnologiyalardan oqilona foydalana olishlari alohida ahamiyatga ega. Barcha

fanlar qatori musiqa fani bo‘yicha ta’lim va tarbiya borasida yangi zamonaviy talablarga mos va xos bo‘lgan barcha ilg‘or tajriba va yangiliklardan oqilona foydalanish mazkur sohada olib borilayotgan ishlarni mazmun va sifatini ko‘tarishga xizmat qiladi[5].

MUHOKAMA

Musiqa ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda zamonaviy texnologiyalar, jumladan, kompyuter texnologiyalari, multimedia vositalari, interfaol ta’lim tizimlari, elektron resurslar muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, o‘qituvchilarga masofaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish, interfaol va multimedia vositalarini tatbiq etish bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar tashkil etish ularning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Musiqa ta’limi o‘qituvchilari uchun zamonaviy texnologiyalarni o‘zlashtirish asosida ularning o‘zlarini innovatsion yondashuvlarga tayyorlash imkoniyatini yaratadi. Masalan, kompyuter asosida o‘tkaziladigan darslar, internet va raqamli texnologiyalar yordamida musiqiy ta’lim jarayoni rivojlantirilmoqda.O‘qituvchilar interfaol o‘quv platformalari, elektron resurslar va masofaviy ta’lim tizimlaridan samarali foydalanishni o‘rganishlari kerak. Bu texnologiyalar o‘quvchilarga interaktiv va vizual tarzda musiqiy ma’lumot va axborotni o‘zlashtirishga yordam beradi. Masofaviy ta’lim texnologiyalari o‘qituvchilarga o‘z malakalarini rivojlantirish, darslarni masofadan turib o‘zlashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi. O‘qituvchilarga masofaviy ta’limda darslarni samarali tashkil etishni o‘rgatish, elektron o‘quv materiallarini yaratish va ularni boshqarish bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazish zarur.

Musiqa ta’limi o‘qituvchilari uchun ko‘plab onlayn kurslar, treninglar, vebinarlar mavjud bo‘lib, ular muntazam ravishda o‘z kasbiy malakalarini oshirishi, yangi metodlarni o‘rganishi mumkin. Shu bilan birga, pedagogik va innovatsion texnologiyalar musiqa o‘qituvchilariga o‘z darslarini ilg‘or metodlar bilan boyitish, bilimlarni yuqori darajada yetkazish imkoniyatini beradi.

Innovatsion axborot texnologiyalarini musiqa ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini oshirish maqsadida qo‘llanilishi quyidagi metodik yondashuvlar asosida amalga oshiriladi:

Birinchidan, musiqa ta’limini zamonaviy axborot texnologiya vositasida amalga oshirish darslarni samarali o‘tkazish va o‘quvchilarning musiqiy-savodxonlik malakalarini rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ikkinchidan, o‘qituvchilarni yangi metodlarga moslashishi, dasturlash va tizimlar yaratish kabi ko‘nikmalarini o‘zida rivojlantirishi orqali uning kasbiy malakasi takomillashadi.

Mutaxassislik bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtirishni ta’minlaydigan dasturlar o‘quvchilarning ijodiy hamda ijroviy qobiliyatlarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan dasturlar bo‘lib, ular, muayyan darajada, istalgan va keng ommalashgan Yevropa musiqa cholg‘u asboblarini ham o‘zlashtirishni ta’minlaydi.

Umumiy o‘rta ta’lim muassasalari musiqa o‘qituvchilari uzluksiz kasbiy ko‘nikmalarini rivojlantirish (malaka oshirish) bilan shug‘ullanuvchi kurslarning o‘quv dasturida ham “Umumkasbiy ko‘nikmalarni rivojlantirish” blokida “Ta’limda raqamli texnologiyalar va sun’iy intellekt” modulini o‘zlashtirish ko‘zda tutilgan bo‘lib, o‘qituvchilarning zamonaviy musiqa ta’limi bo‘yicha qo‘yilgan kasbiy talablarga tayyorgarligini oshiradi.

Kompyuterda musiqa yozish dasturlarini o‘rganishda viloyatlardagi pedagogik mahorat markazlari o‘quv mashg‘ulotlarining ahamiyati katta. Ular o‘zlari ijod etgan asarlarni yozib, ularni tinglab musiqiy-badiiy ifodaliligi, ustida ijodiy ishlar olib borish imkoniyatlariga ega bo‘lishadi. Musiqa ta’limi o‘qituvchisi amaliyotda qaysi dastur o‘quvchilar idrok etishi va o‘zlashtirishi uchun qulay bo‘lsa o‘sha dasturdan foydalanishi maqsadga muvofiq. Ayniqsa, musiqa ta’limi yo‘nalishidagi musiqa o‘qitish metodikasi, maktab bolalar repertuari, musiqa adabiyoti, solfedjio, musiqaning elementar nazariyasi fanlarini o‘qitishda ta’lim samaradorligini

oshirishda katta ahamiyatga ega bo‘ladi. Bu jarayonda o‘quvchining musiqiy qobiliyatlari har tomonlama rivojlanadi. Bunda ta’lim oluvchining ko‘rgazmali, mazmunli musiqiy fikrlash, tinglash, idrok etib tahlil qilish qobiliyatlari, musiqiy xotirasi, ko‘nikma va malakalari rivojlanadi.

Musiqa ta’limida innovatsion axborot texnologiyalarni tatbiq etishda kompyuterda musiqa yozish uchun yaratilgan dasturlar muhim ahamiyat kasb etadi. Bolalar musiqa asarlari notalarini yozish, musiqani aranjirovka qilish, transpozitsiya qilish va juda ko‘plab imkoniyatlarga ega bo‘lgan dasturlar bor. Ularning har birini o‘zlashtirish uchun musiqa ta’limi o‘qituvchisidan muayyan vaqt, musiqiy nazariy bilim, amaliy ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lish talab etiladi. Ayniqsa, mashg‘ulotlarda elektron musiqa cholg‘u asboblarining qo‘llanilishi ijodiy muhitni yaratishda muhim ahamiyatga egadir. Zero, ta’lim jarayonida o‘quvchilarda musiqiy-badiiy did shakllantirilib, his-tuyg‘ular, ijodkorlik asoslari rivojlantirilib boriladi

Musiqa ta’limida multimedia tizimlaridan foydalanish musiqa ensiklopediyalari, kitoblar, ma’lumotnomalar, lazer kompakt disklarga yozilgan turli antologiyalardan o‘quv maqsadlarida foydalanish imkonini beradi. O‘qituvchilar uchun bu texnologiyalar o‘z malakalarini oshirish va ularni yangilash imkoniyatini yaratadi. Shu tarzda o‘qituvchilar faqat dars berish bilan cheklanib qolmasdan, o‘quvchilarning bilim olish jarayonini yangi va zamonaviy texnologiyalar yordamida yanada boyitadilar.

Bunday maqsadlarga erishish yo‘lida pedagogik mahorat markazlari oldiga o‘quv-metodik bazasini yanada mustahkamlash, tinglovchilarning har tomonlama kasbiy tayyorgarliklarini takomillashtirishlari uchun sharoitlarni yanada yaxshilash, ularning ilmiy-uslubiy salohiyatini, kasbiy kompetentligini rivojlantirishlarini ta’minlashga yordamlashishi lozim bo‘ladi.

XULOSA. Hozirgi kunda innovatsion axborot texnologiyalari doirasida kompyuterda musiqa yozish, kompyuterda musiqa notalarini yozish, kompyuterda aranjirovka qilish, ovoz ustida ishlash kabi dasturlar yaratilgan. Biroq, maktab musiqa o‘qituvchilari tomonidan ularni o‘rganish, o‘zlashtirish hamda ta’lim jarayoniga tatbiq etish masalalari dolzarbligicha qolmoqda. Ilg‘or axborot texnologiyalarini o‘rganish va ulardan samarali foydalanish bugungi kundagi mutaxassislar uchun nihoyatda muhim. Bu ularning kasbiy faoliyatini takomillashtirib, zamonaviy texnologiyalarni amaliyotda samarali qo‘llay olishlarini ta’minlaydi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1.Введенский В.Н. Моделирование профессиональной компетентности педагога. // Педагогика. – 2003. – №10.–С. 51-55.

2.Коджаспирова Г.М.. Педагогика. Учебник для студентов высших учебных заведений. – М.: “Гардарики”, 2004.– С.528.

3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limining davlat ta’lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 187-sonli qarori, 2017-yil 6-aprel.

4. Бекенова, Д. У. Информационные технологии в музыкальном образовании / Д. У. Бекенова, Ж. А. Мухатаева. — Текст : непосредственный // Актуальные задачи педагогики : материалы III Междунар. науч. конф. (г. Чита, февраль 2013.)-Т.0.—Чита:Издательство Молодой ученый, 2013. — URL:https://moluch.ru/conf/ped/archive/67/3328/

5. Нурматов Х.Н. Мусиқанинг долзарб назарий муаммолари. Тошкент-2002. 2-бет.

6. Muslimov N., Usmonboyeva M., Sayfurov D., To‘rayev A. Innovatsion ta’lim texnologiyalari. O‘quv-metodik qo‘llanma. -Toshkent.-2015. -208 b.

QATTIQ JISM AYLANMA HARAKAT DINAMIKASINING ASOSIY QONUNI TADBIQIGA OID VIRTUAL LABORATORIYALAR

Muxtarov Erkinjon Kobiljonovich
Z.M.Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti, Umumiy fizika kafedrasi dotsenti
https://orcid.org/0009-0001-5057-4905

Annorasiya. Mazkur maqolada qattiq jism aylanma harakat dinamikasining asosiy qonunini o‘rganishga oid laboratoriya ishlarini virtual muhitda tashkil etish masalalari tahlil qilingan. Virtual laboratoriyalarning afzalliklari, ularning nazariy bilimlarni mustahkamlashdagi o‘rni hamda o‘quv jarayonidagi samaradorligi ko‘rsatib berilgan. Shuningdek, Visual Basic muhiti asosida ishlab chiqilgan dasturiy vositalar yordamida “G‘ildirakning inertsiya momentini aniqlash”, “Oberbek mayatnigi yordamida aylanish harakati uchun dinamikaning asosiy qonunini o‘rganish” va “Maksvell mayatnigida inertsiya momentini aniqlash hamda energiyaning saqlanish qonunini tekshirish” kabi laboratoriya mashg‘ulotlarini virtual shaklda bajarish imkoniyatlari yoritilgan.

Kalit so’zlar: virtual laboratoriya, fizika ta’limi, qattiq jism dinamikasi, aylanish harakati, inertsiya momenti, Visual Basic, animatsiya, interaktiv ta’lim.

ВИРТУАЛЬНЫЕ ЛАБОРАТОРИИ ПО ПРИМЕНЕНИЮ ОСНОВНОГО ЗАКОНА ДИНАМИКИ ВРАЩАТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ ТВЁРДОГО ТЕЛА

Мухтаров Эркинжон Кобилжонович
Андижанский государственный университет имени З.М.Бабура, доцент кафедры общей физики

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы организации лабораторных работ по изучению основного закона динамики вращательного движения твёрдого тела в виртуальной среде. Показаны преимущества виртуальных лабораторий, их роль в закреплении теоретических знаний и повышение эффективности учебного процесса. На примере разработанных с использованием Visual Basic программных средств описываются возможности выполнения таких лабораторных работ, как «Определение момента инерции колеса», «Изучение основного закона динамики вращательного движения с помощью маятника Обербека» и «Определение момента инерции тел и проверка закона сохранения энергии на маятнике Максвелла».

Ключевые слова: виртуальная лаборатория, преподавание физики, динамика твёрдого тела, вращательное движение, момент инерции, Visual Basic, анимация, интерактивное обучение.

VIRTUAL LABORATORIES ON THE APPLICATION OF THE FUNDAMENTAL LAW OF RIGID BODY ROTATIONAL DYNAMICS

Mukhtarov Erkin Kobilzhonovich
Associate Professor, Department of General Physics, Andijan State University named after Z. M. Bobur

Abstract. This paper discusses the organization of laboratory works on the application of the fundamental law of rigid body rotational dynamics in a virtual environment. The advantages of virtual laboratories, their role in consolidating theoretical knowledge, and their contribution to improving the effectiveness of the learning process are highlighted. Using software tools developed in Visual Basic, the study demonstrates the implementation of laboratory works such as “Determination of the Moment of Inertia of a Wheel,” “Study of the Fundamental Law of

Rotational Dynamics with the Oberbeck Pendulum,” and “Determination of the Moment of Inertia of Bodies and Verification of the Law of Conservation of Energy with the Maxwell Pendulum.”

Keywords: virtual laboratory, physics education, rigid body dynamics, rotational motion, moment of inertia, Visual Basic, animation, interactive learning.

KIRISH. Hozirgi davrda oliy ta’lim jarayonida nazariy bilimlarni amaliy mashg‘ulotlar bilan uyg‘unlashtirish, talabalarda mustaqil fikrlash va ilmiy tadqiqot ko‘nikmalarini rivojlantirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. An’anaviy laboratoriya ishlari talabalarga nazariy bilimlarni mustahkamlash va tajribaviy ko‘nikmalar hosil qilish imkonini bersa-da, moddiy-texnik bazaning yetarli emasligi, xavfsizlik talablarining yuqoriligi hamda moliyaviy cheklovlar ba’zan ularning samaradorligini pasaytiradi. Shu sababli zamonaviy ta’lim jarayonida virtual laboratoriyalar tobora keng qo‘llanilmoqda.

Fizikaning muhim bo‘limlaridan biri bo‘lgan mexanika, xususan, qattiq jism aylanma harakat dinamikasining asosiy qonuni o‘qitishda ham virtual laboratoriyalardan foydalanish katta ahamiyat kasb etadi. Mazkur qonun jismning kuch moment va burchak tezlanishi orasidagi bog‘liqlikni ifodalab, real hayotdagi ko‘plab texnik jarayonlarni tushuntirishga xizmat qiladi. Ammo bu qonunni amaliy tajribada ko‘rsatish uchun murakkab va qimmat jihozlar talab etiladi.

Shu nuqtai nazardan, elektron ta’lim muhiti imkoniyatlaridan foydalangan holda yaratiladigan virtual laboratoriyalar ta’lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Ular yordamida talabalar tajribalarni xavfsiz, ko‘p marotaba va erkin sharoitda bajarishlari, turli parametrlarni o‘zgartirib natijalarni solishtirishlari, shuningdek, nazariy qonuniyatlarning amalda qanday ishlashini chuqurroq anglashlari mumkin.

Mazkur maqola qattiq jism aylanma harakat dinamikasi qonunini o‘qitishda virtual laboratoriyalardan foydalanish metodikasini tahlil qilish, ularning o‘quv jarayonidagi afzalliklari va amaliy ahamiyatini yoritishga qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI. Fizika fani o‘z mohiyatiga ko‘ra nazariy va eksperimental jihatlarni o‘zida uyg‘unlashtirgan murakkab fandir [1]. Har bir nazariy natija va xulosani amaliy tajriba orqali tekshirish, talabalarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish va fizik qonuniyatlarning mohiyatini chuqur anglash uchun katta ahamiyat kasb etadi. Shu bois bo‘lajak mutaxassislarning tajriba o‘tkazish malaka va ko‘nikmalariga ega bo‘lishi, fizik hodisalarni kuzatish, o‘lchash va tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirish ta’lim jarayonining ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi [2].

Biroq amaliyotda ko‘plab laboratoriya ishlarini bajarishda turli qiyinchiliklar yuzaga keladi. Jumladan, yuqori aniqlikdagi o‘lchov uskunalari yetishmasligi, tajribalarni o‘tkazish uchun zarur bo‘lgan moddiy-texnik sharoitlarning cheklanganligi hamda ba’zi tajribalarning xavfsizlik nuqtai nazaridan murakkabligi bunga misol bo‘la oladi [3]. Ayniqsa, kvant fizikasi, atom va yadro fizikasi kabi murakkab bo‘limlarga oid laboratoriya ishlarini an’anaviy sharoitda tashkil etish qiyin yoki imkonsiz bo‘lib qoladi.

So‘nggi yillarda mazkur muammolarni bartaraf etish va laboratoriya mashg‘ulotlarini yanada samarali tashkil etish maqsadida innovatsion texnologiyalardan foydalanish keng yo‘lga qo‘yildi. Shulardan eng muhim yo‘nalishlardan biri - virtual laboratoriya mashg‘ulotlarini yaratish va ularni o‘quv jarayoniga joriy etishdir [4]. Virtual laboratoriyalar elektron ta’lim muhiti va masofaviy ta’lim konsepsiyalariga mos bo‘lib, moddiy-texnik ta’minot muammolarini sezilarli darajada yengillashtiradi.

Raqamli texnologiyalarini fizika o‘qitish jarayonida qo‘llash bir qator yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi. Bular jumlasiga fizik masalalarni yechish, fizik hodisalarni modellashtirish, elektron darsliklar va o‘quv-uslubiy majmualar yaratish kiradi [5]. Biroq ular orasida aynan virtual laboratoriyalar alohida ahamiyatga ega, chunki ular orqali talabalar laboratoriya ishlarini xavfsiz, qulay va interaktiv muhitda bajarish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

O‘quv jarayonida laboratoriya mashg‘ulotlarining samaradorligini oshirish masalasi murakkab

va ko‘p qirrali hisoblanadi [6]. Uni hal etish uchun laboratoriya ishlarini tashkil etishning turli shakllariga xos xususiyatlarni hisobga olish lozim. Shu nuqtai nazardan qaraganda, virtual laboratoriyalar talabalarda nazariy bilimlarni amaliyotga tadbiq etish, ilmiy izlanishlarga qiziqishni oshirish hamda ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish imkonini beradi.

METODOLOGIYA. Ushbu tadqiqotda qattiq jism aylanma harakat dinamikasining asosiy qonunini talabalarga tushuntirishda virtual laboratoriya vositalaridan foydalanish metodikasi ishlab chiqildi. Virtual laboratoriya modeli yaratilishida nazariy asoslar bilan bir qatorda raqamli texnologiyalar ham keng joriy etildi.

Material sifatida Visual Basic dasturlash muhitidan foydalanilib, virtual modellar yaratildi. Ushbu modellar yordamida kuch momenti, burchak tezlanish va inertsiya momenti o‘zaro bog‘lanishi vizual shaklda namoyish qilindi. Virtual laboratoriya elektron ta’lim muhitiga joylashtirilib, talabalar uchun onlayn foydalanish imkoniyati yaratildi.

Metod jihatdan tadqiqot uch bosqichda olib borildi. Birinchi bosqichda nazariy asoslar, ya’ni qattiq jism dinamikasining asosiy qonuni, kuch momenti vektorining yo‘nalishi va burchak tezlanish orasidagi bog‘liqlik o‘quv moduli shaklida ishlab chiqildi. Ikkinchi bosqichda virtual laboratoriya dasturi orqali jarayonlar modellashtirilib, talabalar uchun interaktiv tajribalar taqdim etildi. Uchinchi bosqichda pedagogik tajriba o‘tkazilib, nazorat guruhi an’anaviy laboratoriya usulida, tajriba guruhi esa virtual laboratoriya yordamida dars jarayonida qatnashdi.

Natijalarni baholashda test topshiriqlari, amaliy mashqlar va kuzatuv metodlari qo‘llanildi. Shuningdek, talabalar faoliyati, mavzuga bo‘lgan qiziqishi hamda nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq qilish ko‘nikmalari sifat tahlili asosida o‘rganildi. Statistik qayta ishlash natijasida virtual laboratoriyaning samaradorligi aniqlandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Qattiq jismlarning mexanik harakati klassik mexanikada alohida o‘rin tutadi. Mexanikada jismlarning ilgarilanma va aylanma harakatlari farqlanadi. Translatsion harakatda jismning barcha nuqtalari bir xil yo‘lni bosib o‘tadi, aylanma harakatda esa jismning barcha nuqtalari umumiy o‘q atrofida aylanish trayektoriyasiga ega bo‘ladi. Qattiq jismning aylanma harakatini tavsiflovchi eng muhim qonunlardan biri bu aylanma harakat dinamikasining asosiy qonunidir [7].

Mazkur qonunga ko‘ra, jismning burchak tezlanishi unga ta’sir etuvchi kuch momentining inertsiya momentiga nisbatiga teng bo‘ladi, yoki [8]:

$$\vec{M} = I\vec{\varepsilon}$$

bu yerda M - jismga ta’sir etayotgan kuchlar momenti, J - jismning inertsiya momenti, ε - burchak tezlanish.

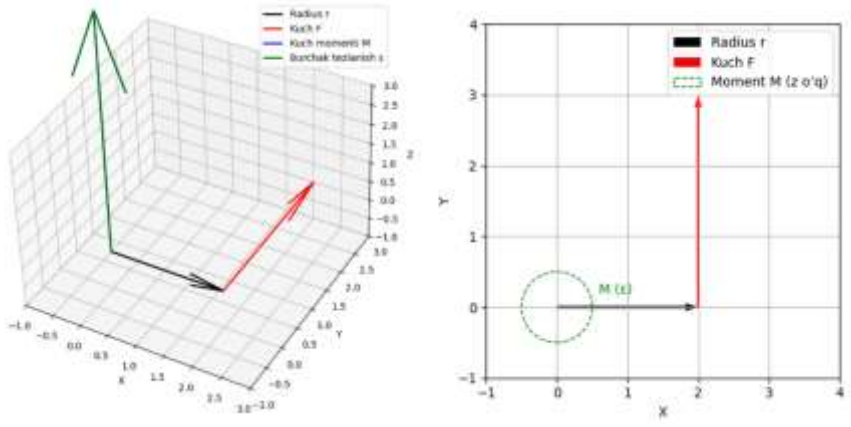

1–rasm.

Ushbu qonun Nyutonning ikkinchi qonunining aylanma harakatdagi analogi hisoblanadi. Agar

kuchning chiziqli ta’siri (F=ma) shaklida ifodalansa, aylanma harakat uchun uning teng analogi yuqoridagi (1) ko‘rinishga ega bo‘ladi.

Kuch momenti vektor kattalik bo‘lib, uning yo‘nalishi o‘ng qo‘l qoidasi yordamida aniqlanadi. Uch o‘lchamli fazoda kuch momenti radius vektor va kuch vektori yotgan tekislikka perpendikulyar bo‘ladi. Ikki o‘lchamli tasvirlarda esa kuch momentining yo‘nalishi shartli belgilar orqali (• – tashqariga, × – ichkariga) ifodalanadi. Ushbu holatning 3D va 2D o‘lchamdagi tasviri 1-rasmda keltirilgan [9].

Didaktik nuqtai nazardan, aylanma harafat dinamikasining asosiy qonunini o‘qitish talabalarda bir nechta muhim tushunchalarni shakllantiradi:

1. Kuch momenti va inertsiya momentining mazmuni.
2. Burchak tezlanish va chiziqli tezlanish orasidagi bog‘liqlik.
3. Nyuton qonunlarining umumiyligi va tabiatdagi universal qo‘llanishi.

An’anaviy laboratoriya ishlarida bu qonunni tekshirish uchun murakkab qurilmalar - dinamometr, disklar, rotatsion stendlar, inertsiya asboblari zarur bo‘ladi. Bunday jihozlarning yetishmasligi yoki ularni sozlashdagi qiyinchiliklar ko‘pincha o‘quv jarayonini cheklab qo‘yadi. Shu sababli virtual laboratoriyalar bu borada muhim yechim vazifasini bajaradi.

Virtual muhitda yaratilgan modellar orqali talabalar:

- kuch momentining qiymatini o‘zgartirib, burchak tezlanish qanday o‘zgarishini kuzatishlari;
- inertsiya momentini turlicha tanlab, qonunning universalligini tahlil qilishlari;
- natijalarni grafik va jadval ko‘rinishida qayta ishlashlari mumkin.

Bunday yondashuv nafaqat nazariy bilimlarni mustahkamlaydi, balki talabalarni amaliy tajriba va mustaqil tahlil qilish ko‘nikmalariga ham o‘rgatadi. Bundan tashqari, virtual tajribalar cheksiz miqdorda takrorlanishi va xavfsizlik jihatidan qulayligi bilan ham afzaldir.

Oliy ta’lim muassasalarining fizika bakalavr ta’lim yo‘nalishlari o‘quv dasturida qator laboratoriya ishlari mavjud bo‘lib, ular an’anaviy sharoitda maxsus jihozlar yordamida bajariladi. Xususan, fan dasturida quyidagi laboratoriya mashg‘ulotlari mavjud:

– “G‘ildirakning inertsiya momentini aniqlash”

– “Oberbek mayatnigi yordamida aylanish harakati uchun dinamikaning asosiy qonunini o‘rganish”

– “Maksvell mayatnigida qattiq jismlarning inertsiya momentini aniqlash va mexanik energiyaning saqlanish qonunini tekshirish”

Mazkur mavzulardagi laboratoriya ishlarini virtual muhitda qayta yaratish talabalarga qulayliklar tug‘diradi [10]. Chunki bu laboratoriya ishlarida zarur bo‘ladigan jihozlar har doim ham mavjud emas, shuningdek, real tajribada yuzaga keladigan texnik nosozliklar yoki vaqt chegaralari jarayonni to‘liq kuzatishga to‘sqinlik qilishi mumkin. Virtual laboratoriyalar esa mazkur muammolarni bartaraf etadi va jarayonni soddalashtirgan holda talabalarning bilimlarini boyitadi.

Bunday virtual laboratoriyalarni ishlab chiqishda WINDOWS muhitida ishlovchi zamonaviy dasturlash tillaridan foydalanish muhim hisoblanadi. Jumladan, Visual Basic muhiti dasturiy ta’minotni ishlab chiqishda qo‘llanilgan. Ushbu dasturlash tili grafik interfeys yaratish, jarayonlarni interaktiv boshqarish, animatsiyalarni qo‘shish va foydalanuvchi bilan muloqotda bo‘lish imkoniyatlarini taqdim etadi. Natijada yaratilgan virtual laboratoriyalar foydalanuvchi uchun qulay, didaktik jihatdan samarali va ilmiy asoslangan elektron ta’lim vositasi sifatida xizmat qiladi.

2–rasmda “G‘ildirakning inersiya momentini aniqlash” mavzusiga oid virtual laboratoriya ishining ishchi oynasi tasvirlangan. Oyna ikki asosiy qismdan iborat: chap tomonda tajriba qurilmasining soddalashtirilgan grafik modeli va hisoblash uchun kiritiladigan parametrlar bo‘lsa, o‘ng tomonda nazariy qism hamda formulalar keltirilgan [11].

Chap qismda g‘ildirak, unga ulanadigan yuk va o‘lchash moslamalari tasvirlangan bo‘lib, talabalar tajribani “Tajriba boshlash” yoki “Boshlang‘ich holat” tugmalari orqali ishga tushirishlari

mumkin. Shuningdek, yuk massasi (200 g, 300 g, 400 g) turli ranglar bilan farqlangan holda berilgan. Tajriba jarayonida vaqt, balandlik, massa kabi kattaliklar o‘lchanib, maxsus jadval oynasiga kiritiladi. Shu asosda inersiya momentini aniqlash uchun zarur bo‘lgan I, I_0, ΔI, ε% kabi kattaliklar hisoblanadi.

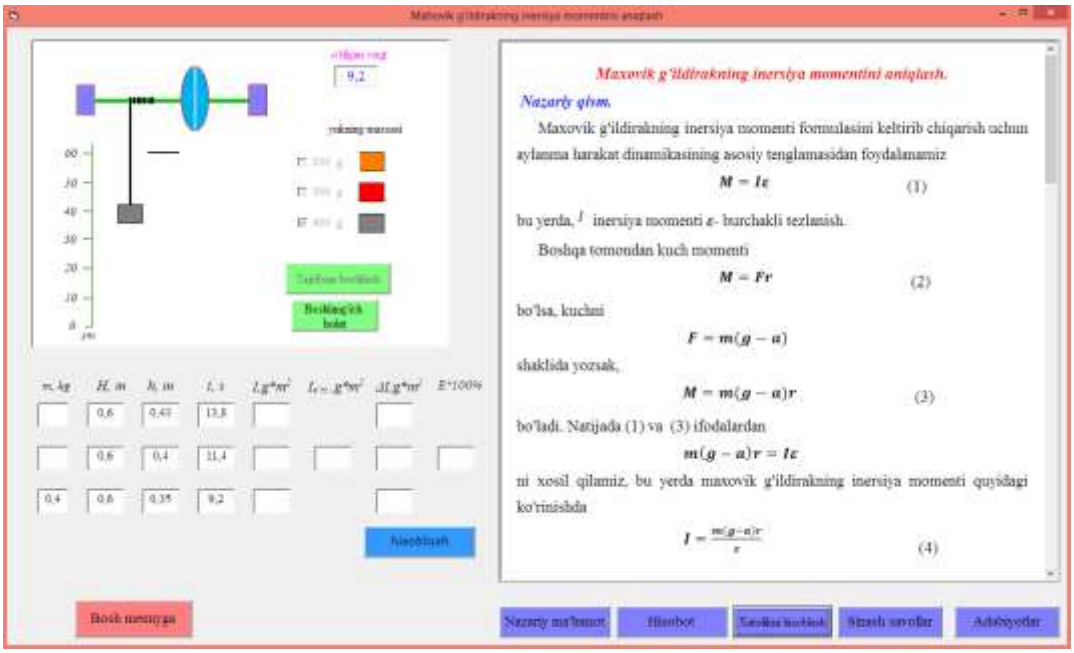

2–rasm. “Maxovik g’ldirakning inersiya momentini aniqlash” virtual laboratoriyaning ishchi oynasi

O‘ng qismda esa laboratoriya ishining nazariy asosi keltirilgan.

Oynaning pastki qismida qo‘shimcha tugmalar joylashgan bo‘lib, ular orqali hisobot, nazariy ma’lumot, sinash savollari va adabiyotlar bo‘limlariga o‘tish mumkin. Ushbu virtual laboratoriya talabalarga amaliyot jarayonida inersiya momentini aniqlashni o‘rganish, tajribani qayta takrorlash hamda olingan nazariy bilimlarni mustahkamlash imkonini beradi.

3–rasmda “Maksvell mayatnigi yordamida mexanik energiyaning saqlanish qonunini tadqiq qilish” mavzusiga oid virtual laboratoriya ishining ishchi oynasi keltirilgan. Oynaning chap qismida tajriba qurilmasining soddalashtirilgan grafik modeli joylashgan bo‘lib, unda disk va uning harakati animatsiya tarzida tasvirlanadi. Shuningdek, “birinchi tajriba”, “ikkinchi tajriba”, “uchinchi tajriba” hamda “boshlang‘ich holat” tugmalari yordamida tajribalarni turli sharoitlarda qayta bajarish mumkin. Yuqorida vaqtni aniqlash uchun virtual sekundomer mavjud.

Oynaning o‘ng qismida esa laboratoriya ishining nazariy va hisoblash qismi aks etgan. Bu yerda boshlang‘ich va olingan ma’lumotlar - mayatnik massasi (m), shkiv radiusi (r), mayatnikning tushish masofasi (h), tushish vaqti (t) kiritiladi va shu asosda fizik kattaliklar hisoblab chiqiladi. Ular orasida potensial energiya (Ep), kinetik energiya (Ek), inersiya momenti (I), hamda ularning o‘rtacha qiymatlari, mutlaq va nisbiy xatoliklar aniqlanadi. “Hisoblash” tugmasi orqali barcha natijalar avtomatik tarzda hisoblanib, natijaviy jadvalda ko‘rinadi.

Pastki qismda esa qo‘shimcha bo‘limlarga o‘tish tugmalari berilgan: “Asosiy menyu”, “Real qurilmaning ko‘rinishi”, “Nazariy qism”. Bu bo‘limlar yordamida talaba nafaqat virtual tajribani bajaradi, balki nazariy asoslarni o‘rganadi va haqiqiy laboratoriya qurilmasi bilan taqqoslash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Mazkur virtual laboratoriya mexanik energiyaning saqlanish qonunini tadqiq etishda qulay metodik vosita bo‘lib, talabalarga nazariy bilimlarni mustahkamlash, hisoblash ko‘nikmalarini shakllantirish va tajribaviy natijalarni tahlil qilish imkonini beradi.

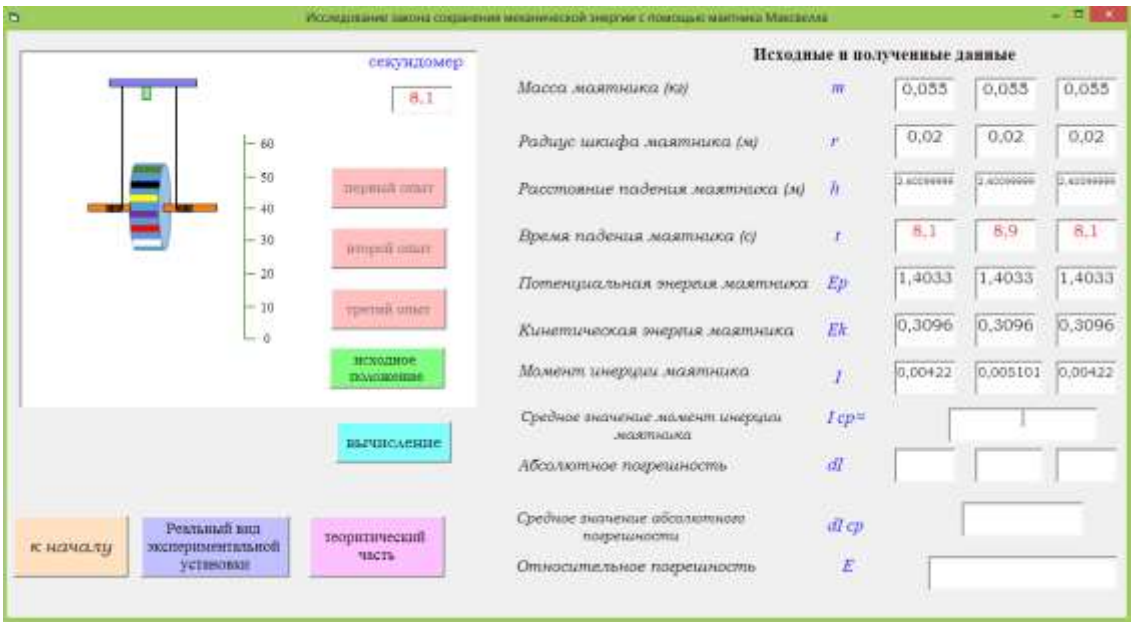

3–rasm. “Maksvell mayatnigida qattiq jismlarning inertsiya momentini aniqlash va mexanik energiyaning saqlanish qonunini tekshirish” virtual laboratoriyaning ishchi oynasi

4–rasmda qattiq jism aylanma harakat dinamikasining asosiy qonunini tajriba asosida o‘rganishga mo‘ljallangan virtual laboratoriya dasturi interfeysi tasvirlangan [12]. Chap tomonda jismga ip orqali osilgan yuk yordamida aylanishga keltiriladigan disk va shkiv tizimi ko‘rsatilgan. Turli massaga ega bo‘lgan yuklar (55 g, 110 g, 165 g) tanlab qo‘llanilishi mumkin. O‘ng tomonda esa hisob-kitoblar uchun zarur bo‘lgan kattaliklar – jism massasi, harakat masofasi, vaqt, shkiv radiusi, kinetik va potensial energiya, inertsiya momenti hamda xatoliklarni aniqlash formulalari keltirilgan.

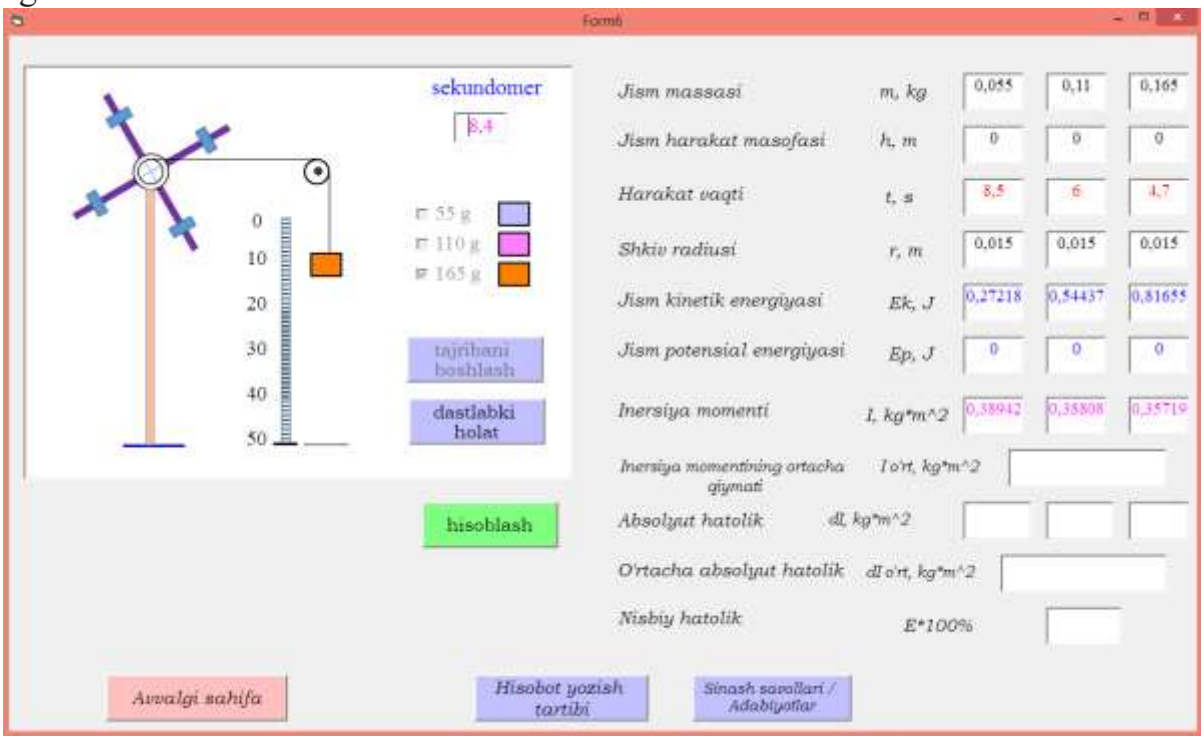

4–rasm. “Qattiq jism aylanma harakat dinamikasining asosiy qonunini Oberbek mayatnigida tekshirish” virtual laboratoriyaning ishchi oynasi

“G‘ildirakning inertsiya momentini aniqlash”, “Oberbek mayatnigi yordamida aylanish harakati uchun dinamikaning asosiy qonunini o‘rganish” hamda “Maksvell mayatnigida qattiq

jismlarning inertsiya momentini aniqlash va mexanik energiyaning saqlanish qonunini tekshirish” kabi virtual laboratoriyalar oliy ta’lim tizimida fizika fanini o‘qitishda amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan samarali vositalardan biri hisoblanadi. Ular yordamida qattiq jismlarning aylanma harakati qonuniyatlari, inertsiya momentining massaga va shaklga bog‘liqligi, mexanik energiyaning saqlanish qonuni va dinamikaning asosiy qonunlari talabalar tomonidan bevosita virtual tajribalar orqali o‘rganiladi. Mazkur laboratoriyalar nazariy bilimlarni amaliy mashg‘ulotlar bilan uzviy bog‘lash imkonini yaratadi, shuningdek, talabalarni fizik kattaliklarni hisoblash, tahlil qilish va olingan natijalarni ilmiy izohlashga yo‘naltiradi.

Virtual laboratoriyalarning muhim afzalliklari sifatida xavfsizlikning ta’minlanishi, tajriba natijalarining yuqori aniqligi, ko‘p marotaba qayta bajarish imkoniyati hamda hodisalarning grafik va animatsion ko‘rinishda ko‘rgazmali tarzda ifodalanishini keltirish mumkin.

Amaliy qulayliklari esa murakkab va qimmatbaho asbob-uskunalarsiz, faqat kompyuter vositasida tajribalarni tashkil etish imkoniyatida namoyon bo‘ladi. Tajribalar vaqt va makondan qat’i nazar bajarilishi, masofaviy ta’lim jarayonida qo‘llanishi, hisob-kitoblarning avtomatik tarzda amalga oshirilishi talabaning asosiy e’tiborini jarayon mohiyatini tushunishga yo‘naltiradi. Natijalarni jadval, grafik yoki animatsion ko‘rinishda taqdim etish esa o‘quv jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Pedagogik-metodik tavsiyalar

– fizika kursining har bir bo‘limiga moslab ishlab chiqilgan virtual tajribalar o‘quv dasturiga integratsiya qilinishi kerak;

– virtual tajribalarda hodisalarning dinamik modellarini, grafik va animatsiyalarni qo‘llash talabalar uchun murakkab tushunchalarni soddalashtiradi va o‘zlashtirish samaradorligini oshiradi;

– virtual laboratoriyalar talabalar tomonidan darsdan tashqari vaqtda ham qo‘llanishi mumkin, bu esa ularni mustaqil tadqiqot olib borishga va yangi ilmiy savollar qo‘yishga yo‘naltiradi.

– virtual laboratoriyalarda murakkablik darajasini o‘zgartirish imkoniyati mavjud, natijada undan tayyorgarlik darajasidagi talabalarga moslab individual ta’limni amalga oshirishga imkon beradi.

– virtual laboratoriya mashg‘ulotlarini an’anaviy amaliy mashg‘ulotlar bilan uyg‘unlashtirish, o‘zlashtirish darajasini testlar, masalalar va onlayn nazorat vositalari orqali baholash samarali natija beradi.

XULOSA. Fizika fanida nazariya va amaliyotning uzviy bog‘liqligi laboratoriya mashg‘ulotlarining ahamiyatini yanada oshiradi. An’anaviy sharoitda laboratoriya ishlarini bajarishda moddiy-texnik muammolar, xavfsizlik talablarining yuqoriligi va tajribalarning murakkabligi ko‘plab to‘siqlar tug‘diradi. Shu nuqtai nazardan, virtual laboratoriyalar ta’lim jarayonida samarali yechim sifatida qaralmoqda.

Virtual laboratoriyalar nafaqat talabalarda nazariy bilimlarni mustahkamlash va amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishga, balki ularni ilmiy izlanishlarga jalb qilishga, ijodkorlik qobiliyatini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Ularning qo‘llanilishi o‘quv jarayonini interaktiv, samarali va innovatsion qilish bilan birga, talabalarda fanga bo‘lgan qiziqishni oshiradi va ularning bilim saviyasini yuqori darajaga ko‘taradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ahmadjonov O.I. Fizika kursi. Mexanika va molekulyar fizika. –T.: O‘qituvchi, 1985.

2. Muxtarov E. “Phet interactive simulations” dasturida Fizika fanidan virtual laboratoriya ishlarini bajarish. –Namangan: Usmon Nosir Media, 2022. –214 b.

3. Смирнов А.В. Методика применения информационных технологий в обучении физике: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр

«Академия», 2008. – 240 с.

4. Губский Е.Г. Виртуальный лабораторный комплекс по физике. Разделы механика и термодинамика // Энергобезопасность и энергосбережение. – 2009. – № 1. – С. 41-43.

5. Hamidov J.A. Main Components of information Culture in Professional Teacher education in Informatization of Society// Eastern European Scientific Journal.-Germany, 2016. №1. –P.102-105.

6. Иванчук О.В., Плащевая Е.В. Виртуальный эксперимент как метод активизации познавательной деятельности при изучении по физики // Мир науки. Педагогика и психология. 2023. Том 11, № 2. -С. 82-91.

7. Gaibov A.G. Fizika. –T.: “Book Trade 2022”, 2022. –461 b.

8. Jearl Walker, David Hallidey, R.Remnick. Fundamentals of physics. ISBN 978–8808–08797–3. 2014.

9. Трофименко В.Е. Microsoft Visual Studio. Учебный курс. – М.: Диалектика, 2021. – 320 с.

10. Philiip Conrod. Learn Visual Basic. Kidvare Software, 2012. –P. 880.

11. Muxtarov E.K. Maxovik g‘ldirakning inersiya momentini aniqlash. DGU 05949. 08.01.2019.

12. Muxtarov E.K. “Qattiq jism aylanma harakat dinamikasining asosiy qonunini Oberbek mayatnigida tekshirish” fizik tajribaning virtual modeli. № DGU08946. 04.09.2020

TALABALARNING SOTSIOLINGVISTIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING SHAKL, METOD VA VOSITALARI

Nadirxanova Nozima Alisherovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqola sotsiolinvistik kompetensiya, uning tarkibiy qismlari, chet tili ta'limida talabalar sotsiolinvistik kompetensiyasini rivojlantirish zarurati, bu jarayonda zamonaviy ta'lim va axborot texnologiyalarni qo'llash, mazkur metod va vositalardan foydalanish yo'llari tahlil qilingan. Talabalar sotsiolinvistik kompetensiyasini rivojlantirish hayotiy, jonli vaziyatlarni talab etadi. Shuning uchun, bunda dars va darsdan tashqari vaziyatlarda mazkur layoqatni shakllantirish usullari haqida mulohazalar ilgari suriladi. Tadqiqot davomida talabalarning tilning leksik tarkibini va uning grammatik tuzilmasini o'zlashtirishdan ko'ra turli, ijtimoiy, madaniy muloqot jarayonlarida muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy-madaniy jihatlari, dunyoqarashi, kundalik turmush tarzi, milliy urf-odatlarini tezroq o'zlashtirishlariga e'tibor qaratildi. Bundan kelib chiqadiki, talabalar jonli suhbat, muloqot, shuningdek, yozishmalar bilan shug'ullanganda tili o'rganilayotgan mamlakat vakillarining ijtimoiy-madaniy xususiyatlarini samarali o'zlashtirishi ancha oson kechadi. Shuningdek, bu kabi faoliyatni doimiy mashq qilish natijasida talabalarda mantiqiy (Logical thinking) hamda tanqidiy fikrlash (Creative thinking) va tahlil, sintez, deduksiya, induksiya, taqqoslash, aniqlashtirish va boshqa murakkab tafakkur amaliyotlarini bajarish qobiliyati ham rivojlanib boradi.

Kalit so'zlar: Sotsiolingvistika, kompetensiya, madaniyatlararo muloqot, muloqot modeli, nutqiy vaziyat, kommunikativlik., til registri, nutq etiketi, innovatsion ta'limiy va axborot texnologiyalari, metod va vositalar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются социолингвистическая компетенция, её составные части, необходимость развития социолингвистической компетенции студентов в процессе обучения иностранному языку, а также анализируются пути применения современных образовательных и информационных технологий, методов и средств в этом процессе. Развитие социолингвистической компетенции студентов требует жизненных, реальных ситуаций. Поэтому в статье выдвигаются идеи о методах формирования данной компетенции как на уроках, так и во внеурочной деятельности. В ходе исследования основное внимание уделено тому, чтобы студенты быстрее усваивали не только лексический состав и грамматическую структуру языка, но и социально-культурные особенности, мировоззрение, образ жизни и национальные традиции носителей изучаемого языка в процессе различных социальных и культурных взаимодействий. Из этого следует, что студентам гораздо легче эффективно усваивать социально-культурные особенности представителей изучаемого языка при живом общении, беседах и переписке. Кроме того, регулярная практика таких видов деятельности способствует развитию у студентов логического мышления (Logical thinking), критического мышления (Creative thinking), а также способностей к анализу, синтезу, дедукции, индукции, сравнению, уточнению и выполнению других сложных мыслительных операций.

Ключевые слова: социолингвистика, компетенция, межкультурная коммуникация, модель общения, речевая ситуация, коммуникативность, языковой регистр, речевой этикет, инновационные образовательные и информационные технологии, методы и средства.

Annotation. This article examines sociolinguistic competence, its components, and the necessity of developing students' sociolinguistic competence in the process of foreign language learning. It also analyzes the ways of applying modern educational and information technologies, as well

as methods and tools, in this process. The development of students’ sociolinguistic competence requires real-life, authentic situations. Therefore, the article presents ideas on methods for forming this competence both during lessons and in extracurricular activities.

During the research, special attention was paid to ensuring that students not only master the lexical and grammatical structure of the language but also quickly acquire the socio-cultural characteristics, worldview, lifestyle, and national traditions of the speakers of the target language through various social and cultural interactions. It follows that students can more effectively assimilate the socio-cultural features of the target language community through live communication, conversations, and correspondence.

Moreover, regular practice of such activities contributes to the development of students’ logical thinking, critical thinking, and their abilities in analysis, synthesis, deduction, induction, comparison, clarification, and performing other complex cognitive operations.

Keywords: sociolinguistics, competence, intercultural communication, communication model, speech situation, communicativeness, language register, speech etiquette, innovative educational and information technologies, methods and tools.

Kirish.Ma’lumki, til ijtimoiy xarakterga ega, chunki u jamiyat taraqqiyoti, mehnat faoliyati jarayonida yuzaga keladi. Til faqat jamiyatda, odamlar orasida mavjud bo‘ladigan ijtimoiy quroldir. Tilning taqdiri, uning yashashi, rivojlanishi faqat shu tilda gaplashuvchi jamiyatga bog’liq. Sotsiolingvistika tilning, aniqrog’i, til qurilishining til jamoasining tarixi, kasb-kori, intilishi, boshqa til jamoalari bilan aloqasi va ularga munosabati, qiziqishi, turmush tarzi, adabiyoti, madaniyati, ma’naviyati, diniy e’tiqodi va boshqa bir qator xususiyatlari bilan bevosita yoxud bilvosita bog’liq tomonlarini o’rganuvchi yangi fandir. Bu yo’nalish tilning ichki qurilishini o’rganuvchi intralingvistika bilan uning xalq tarixi, turmush tarzi, diniy va ma’naviy e’tiqodini o’rganuvchi jamiyatshunoslik fani oralig’ida paydo bo’lgan. Sotsiolingvistikaning yana bir muhim jihati – til o‘zgarishlari va vaqt mobaynida uning evolyutsiyasini tadqiq etishdir. Til doimo sotsiomadaniy va tarixiy o‘zgarishlar ta’sirida rivojlanib boradi. Tadqiqotchilar til o‘zgarishlariga qanday omillar sabab bo‘lishini va ular jamiyatda qanday tarqalishini tahlil qiladilar. Qur’oni karim, Hujurot surasi, 13-oyatida Alloh marhamat qiladi: “Ey insonlar! Darhaqiqat, biz sizlarni bir erkak (Odam) va bir ayol (Havvo)dan yaratdik hamda bir-birlaringizni (va o‘zlaringizni) bilishlaringiz uchun sizlarni (turli-tuman) xalqlar va qabila (elatlar) qilib qo‘ydik”. Darhaqiqat, sotsiolingvistika tilning ijtimoiy hayotdagi o‘rni, uning variatsiyasi, me’yorlari va ijtimoiy guruhlar faoliyatidagi ahamiyatini o‘rganar ekan, ushbu yo‘nalishda muayyan tilning xususiyatlari alohida ilmiy qiziqish uyg‘otadi. Aytish joizki, sotsiolingvistik leksika va frazeologiyaning differensiasiyasi so‘z boyligi - leksikani va barqaror nutq birliklarini, ya’ni frazeologiyani ijtimoiy omillarga qarab guruhlarga ajratishni anglatadi. Bunday omillarga ijtimoiy mavqe, kasb, yosh yoki so‘zlovchining yashash hududi kiradi. Bu holat umumiste’mol leksikasi va professionalizmlar, jargonizmlar, dialektizmlarning mavjudligida namoyon bo‘ladi. Ular ma’lum ijtimoiy guruhlar tomonidan yoki muayyan sharoitlarda qo‘llaniladi.

Jahonda globallashuv jarayoni jadal kechayotgan hozirgi davrda xalqaro malaka talablariga mos raqobatbardosh pedagog kadrlar tayyorlash mazmuni va ilmiy metodik bazasini mustahkamlash va innovatsion ta’lim texnologiyalaridan foydalanish yo‘nalishidagi tadqiqotlarga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ingliz tilini o‘qitishda sotsiolingvistik kompetensiyaning ilmiy-amaliy mohiyatini tahlil qilish va umumlashtirishda zamonaviy, ilg‘or metodlarni joriy etish va qo‘llashda AQSH, Kanada, Angliya, Xitoy, Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Rossiya, Turkiya kabi bir qator rivojlangan mamlakatlar chet til o‘qitish tizimida yetakchilik qilmoqda. Shuningdek, mamlakatimizda ham bugungi kunda zamonaviy talablar asosida ta’lim sifatini oshirish, jumladan, o‘quvchilarning sotsiolingvistik kompetensiyasini xalqaro malaka talablari asosida rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. “Yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash, oliy ta’lim

muassasalarida kompetentli ilmiy pedagogik kadrlar zahirasini yaratish" kabi vazifalar belgilanib, bu borada bugungi kunda bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarida ijtimoiy kommunikativlikni faollashtirish, ijtimoiy lingvistik tayyorgarligini oshirish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot obyekti: Tadqiqotning obyekti sifatida OTM talabalarining ingliz tilida sotsiolingvistik kompetensiyasini yozma madaniyatlararo muloqot jarayonida rivojlantirish jarayoni tanlangan.

Tadqiqotning predmetini ingliz tili o‘qitishda talabalarning sotsiolingvistik kompetensiyalarini rivojlantirishda turli ta'limiy texnologiyalardan foydalanish mazmuni, shakl va vositalari tashkil etadi.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqotda qiyosiy-taqqoslash, diagnostik (so‘rovlar, test o‘tkazish, kuzatish), prognostik (baholash, baholarni umumlashtirish), pedagogik eksperiment va matematik statistik metodlar (natijalarni grafik tasvirlash) kabi usullar qo‘llanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili.Tilni o‘rganishning sotsiolingvistik jihati tilshunoslik fanining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u til va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikka e'tibor qaratadi. Ushbu jihat tilning sotsiokultural kontekstdagi faoliyatini, uning o‘zgarishi va rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillarni hamda ijtimoiy tuzilmalar va munosabatlarni qanday aks ettirishini o‘rganadi. Sotsiolingvistikaning asosiy jihatlaridan biri ijtimoiy dialektlar va til variantlarini tadqiq etishdir. Turli xil dialektlarga boy tillarda ular talaffuz, leksika, grammatika va hatto tarqalish hududi jihatidan farq qilishi mumkin. Sotsiolingvistika olimlari bu farqlarni o‘rganib, ularning sotsiokultural va tarixiy ildizlarini tahlil qiladilar. Sotsiolingvistik jihat, shuningdek, jamiyatda tildan foydalanishga ta'sir qiluvchi ijtimoiy o‘zgaruvchilarni o‘rganish bilan ham shug‘ullanadi. Bunday o‘zgaruvchilar qatoriga yosh, jins, ma'lumot darajasi, kasb va ijtimoiy maqom kiradi. Ushbu parametrlar asosida tilning turli xil ko‘rinishlarini tahlil qilish tilning ijtimoiy voqeliklar bilan qanday bog‘langanini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Keyingi yillarda sotsiolingvistik kompetensiyaga oid masalalar tadqiqotchilar e'tiborini ko‘proq jalb etmoqda va tildan ijtimoiy vaziyatlarda amaliy maqsadlarda foydalanishni o‘rgatish masalasi keng muhokama etilmoqda. Aytish joiz, XXI asrda ta'lim jarayonining globallashuvi chet tili o‘qituvchisi faoliyatiga yangi talablarni qo‘ymoqda. Endilikda til o‘rgatish nafaqat fonetik, grammatik va leksik bilimlarni berish, balki madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini ham shakllantirishni o‘z ichiga oladi. Yozma muloqotda bunday kompetensiyaning ahamiyati yanada ortadi, chunki xalqaro yozishmalarda xatoliklar faqat til jihatidan emas, balki sotsiolingvistik va madaniy jihatdan ham noto‘g‘ri talqin qilinishi mumkin. Shu boisdan chet tili o‘qituvchisi sotsiolingvistik kompetensiyani ifodalash va uni talabalar ongida shakllantirishda samarali usul va uslublardan foydalanishi zarur. Shuningdek, sotsiolingvistik kompetensiyani rivojlantirish zarurati BMTning Barqaror Rivojlanish Maqsadlarida ham global maqsadga aylangan bo‘lib, unga ko‘ra, 2030- yilga kelib barcha ta'lim oluvchilar barqaror rivojlanishga ko‘maklashish uchun zarur bo‘lgan bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lishini ta'minlash, global fuqarolik va madaniy xilma-xillikni va madaniyatning barqaror rivojlanishga qo‘shgan hissasini qadrlanishini nazarda tutadi.

Sotsiolingvistik kompetensiya kommunikativ kompetensiyaning tarkibiy qismi bo‘lib, uni birinchi marta Dell Hymes (1972) o‘z tadqiqotlarida tilning "to‘g‘ri" qo‘llanishi tushunchasi sifatida izohlagan. Keyinchalik M. Canale va M. Swain (1980) kommunikativ kompetensiya modelida sotsiolingvistik bilimlarni alohida komponent sifatida ajratib ko‘rsatdilar.

Sotsiolingvistik kompetensiya quyidagilarni o‘z ichiga oladi: Pragmatik moslik – nutqiy aktlarning vaziyatga qarab to‘g‘ri tanlanishi; Til registri – rasmiy va norasmiy uslublarni to‘g‘ri qo‘llash; Madaniyatlararo bilim – turli xalqlarning yozma odob me'yorlarini bilish; Nutq etiketi – xushmuomalalik, murojaat, tabrik, minnatdorchilik kabi stereotiplarni qo‘llash.

Kompetensiyaga asoslangan ta'limning rivojlanish bosqichlari: 1-bosqich: 1960-1970-yillar (N.A.Xomskiy (kompetensiya), N.Gishanova, I.Zimnyaya, V.Baydenko, R.Vayt, J.Raven); 2-bosqich: 1970-1990-yillar (D.Xayms (kommunikativ kompetensiya), J.Raven, S.Makeshnen, R.Borns); 3-bosqich: 1996-2004-yillar (A.Markova, L.Alekseeva, G.Sivkova, L.Mitina) global

ommalashuvi; 4-bosqich: 2005-yil – hozirgacha. Mamlakatimiz ta’lim tizimiga “kompetensiya” tushunchasi 90-yillardan kirib kela boshlagan va mutaxassislar tomonidan turlicha, asosan, layoqat, omilkorlik, mahorat (pedagogikada), malaka (psixologiyada) kabi tushunchalar bilan nomlanib kelinmoqda . 2012-yili O‘zbekiston chet tillar o‘qitish tizimiga kommunikativ chet til o‘qitish metodi kirib kelganidan so‘ng o‘rta ta’lim o‘quv rejasiga va darsliklariga bir qancha o‘zgartirishlar kiritildi. Bunda sotsiolingvistik kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan ilg‘or ta’limiy texnologiyalarning chet til darslariga tatbiq etilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

M.Sh. Ruzmetovaga ko‘ra: “Sotsiolingvistik kompetensiya kundalik hayotga, ijtimoiy hayotga, ta’limga va madaniyatga oid mavzular orqali o‘zi yashayotgan mamlakatning urf-odatlari, qadriyatlari, marosimlari va boshqa milliy-madaniy o‘ziga xos barqarorlashgan urf-odatlari, rasm-rusumlari bilan taqqoslagan holda og‘zaki va yozma nutqida fikrlarini taqdim eta olish qobiliyatini nazarda tutadi” . Demak, sotsiolingvistik kompetensiya ostida tili o‘rganilayotgan jamiyatning yashash tarzi, urf odatlari, madaniyati, hududining geografik xususiyatlari va axloqiy normalaridan xabardor bo‘lgan holda ularning o‘ziga xos standart va substandard (nostandart) so‘zlashuv uslubi, shevasi, noverbal harakatlari, turg‘un birikmalari, turli yosh qatlamlari suhbat etiketida foydalaniladigan ibora va so‘z birikmalaridan o‘ziga xos kontekstda ham yozma ham og‘zaki nutqda to‘g‘ri va oqilona foydalana olish qobiliyati tushuniladi. Ingliz tilini chet til sifatida o‘rganayotgan o‘quvchilarning sotsiolingvistik kompetensiyasini rivojlantirishda quyidagi jihatlarga ahamiyat berish maqsadga muvofiq: 1. Ingliz tilining qaysi hududga xos turini o‘rgatishni aniqlash. 2. Tili o‘rganilayotgan millat vakillarining madaniyati, urf-odatlari, axloq normalari va stereotiplari haqidagi bilimlarga ega bo‘lish va o‘zi yashaydigan jamiyatning shu jihatlaridagi farq va o‘xshashliklarni tahlil qila olish. 3. Standart va substandart til birliklarini farqlay olish. 4. Rasmiy va norasmiy so‘zlashuv uslublarini farqlash (Register). 5. Noverbal xatti-harakatlar haqida tushunchaga ega bo‘lish. 6. O‘rganilayotgan til madaniyatiga xos til uslublari haqida xabardor bo‘lish (o‘xshatish, metafora, jonlantirish, alliteratsiya, giperbola va h.k.).

Yozma madaniyatlararo muloqotning xususiyatlari haqida gap ketar ekan, yozma muloqotda sotsiolingvistik kompetensiyaning ahamiyati og‘zaki nutqqa qaraganda ko‘proq sezilishini ta’kidlash o’rinlidir. Chunki: 1. Xat, ilmiy maqola yoki elektron xat kabi yozma janrlarda madaniy odob qoidalari muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, yozma nutqda vaqt masofasi mavjud bo‘lib, fikrni aniq, lo‘nda va izchil ifodalash talab etiladi. Shuni ham aytish joizki, turli madaniyatlarda xat boshlash va tugatish shakllari turlicha: masalan, ingliz tilida “Best regards” yoki “Sincerely” qo‘llansa, o‘zbek yozishmalarida “Hurmat bilan” shakli keng tarqalgan. Bu o‘rinda, chet tili o‘qituvchisining sotsiolingvistik kompetensiyasini yozma muloqotda ifoda etish usullari muhim rol o‘ynaydi. Ifoda usullarining mohiyati quyidagicha namoyon etiladi:

1.Didaktik usullar. Jumladan, model matnlar asosida ishlash: rasmiy va norasmiy xat, ilmiy maqola, biznes yozishmalarni tahlil qilish; nutqiy stereotiplarni o‘rgatish: salomlashish, murojaat qilish, rad etish va tabrik shakllarini yozma nutqda qo‘llash; xatolar ustida ishlash: talabalarning sotsiolingvistik xatolarini tahlil qilib, ularni to‘g‘rilash.

2.Kommunikativ usullar: rol o‘yinlari: talabalar turli millat vakili sifatida yozma muloqot olib boradilar; simulyatsiya: xalqaro yozishmalar sharoitini modellashtirish; real case metodi: mavjud rasmiy yozishmalarni o‘rganish va tahlil qilish.

3.Integrativ usullar: til va madaniyatni taqqoslash: o‘zbek yozma an’analari bilan ingliz yozishmalarini qiyoslash; multimedia resurslardan foydalanish: xalqaro forum va ijtimoiy tarmoqlardagi yozma muloqot namunalarini o‘rgatish.

O‘z navbatida chet tili o‘qituvchisi o‘zining sotsiolingvistik kompetensiyasini quyidagi uslublarda ifodalaydi: Didaktik uslub – nazariy tushuntirish va misollar orqali o‘rgatish; Kommunikativ uslub – real muloqot sharoitlariga yaqin yozma mashqlarni tashkil etish; Madaniyatlararo uslub – turli madaniy yozma odob qoidalarini solishtirish orqali ta’lim berish; Ilmiy-uslubiy yondashuv – zamonaviy tilshunoslik va metodika tadqiqotlariga tayanish.

Sotsiolingvistik kompetentsiyaning tarkibiy qismlari milliy-madaniy komponentli leksika,

milliy-madaniy semantikaga ega bo'lgan frazeologik birliklar, og'zaki muloqot formulalari, maqollar, matallar, kinoya so'zlar va h.k.lar kabi ijtimoiy mavqe, ijtimoiy-psixologik masofa va muloqot ishtirokchilari holatidagi tengsizlikni ifodalashga xizmat qiluvchi til birliklarida namoyon bo'ladigan ijtimoiy munosabatlarning turli lingvistik belgilaridir .Talabalarning ijtimoiy-lingvistik kompetentsiyasini shakllantirishda haqiqiy material bilan ishlash algoritmi quyidagilardan iborat: 1) kirish bosqichi. Bu bosqichda talabalar yangi ijtimoiy belgilangan lingvistik vositalar bilan tanishadilar va ularni birlamchi qayta ishlashni amalga oshiradilar; 2) mashg'ulot bosqichi. Talabalar audiovizual materialda ijtimoiy belgili til vositalaridan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlarini kuzatadilar; 3) ijodiy bosqich. Talabalar nutqida audiovizual materialni aktuallashtirish amalga oshiriladi . Ijtimoiy lingvistik kompetentsiyani shakllantirish samaradorligi talabalarning auditoriya, darsdan tashqari va mustaqil nazorat qilinadigan ishlarining kombinatsiyasi bilan ta'minlanadi. Ijtimoiy psixologik kompetentlik deganda esa odamlar bilan samarali ravishda ishlash uchun qo'llaniladigan, ilmiy jihatdan asoslangan psixologik usullarni egallaganlik, boshqa odamlar bilan muvaffaqiyatli ravishda o'zaro muloqotga kirishishga tayyorlik darajasi tushuniladi.

Sotsiolingvistik kompetensiya ikki xil qoidalar majmuidan: ijtimoiy-madaniy va muloqot normalaridan tashkil topgan bo'lib, muayyan taklif va kommunikativ qoidalarning muayyan ijtimoiy-madaniy kontekstga mos kelishiga qaratilgan.Nihoyat, strategik kompetensiya so'zlovchining etarli kompetensiyaga ega emasligi sababli murojaat qilishi mumkin bo'lgan og'zaki va noverbal muloqot usullaridan tashkil topadi. Ushbu strategiyalar gramatik kompetensiya (parafraziya, soddalashtirish, va boshqalar) yoki sotsiolingvistik kompetensiya (masalan, notanish shaxsga qanday murojaat etish) bilan bog'liq bo'lishi mumkin.Keyinchalik Van Ek kommunikativ kompetensiyani chet tilini o'zlashtirish maqsadlari uchun yangi modelini ishlab chiqdi.U kommunikativ kompetensiyaning olti komponentini o'z ichiga olgan asosini taqdim etdi, ya'ni lingvistik kompetensiya, sotsiolingvistik kompetensiya, diskurs kompetensiya, strategik kompetensiya, sotsiomadaniy kompetensiya va ijtimoiy kompetensiya . Lingvistik kompetensiya: til qoidalariga muvofiq shakllangan va an'anaviy ma'nosini anglatadigan mazmunli so'zlardan foydalanish va talqin qilish layoqatidir. Sotsiolingvistik kompetensiya: muloqot ishtirikchilari o'rtasidagi munosabatlar, muloqot maqsadi va boshqalar kabi shart-sharoitlar bilan belgilanadi. Bu kompetensiya lisoniy signallar bilan ularning kontekstual yoki vaziyatli ma'nosi o'rtasidagi munosabatni qamrab oladi. Diskurs kompetensiya: matnlarni tuzish va talqin qilishda tegishli strategiyalardan foydalanish layoqati. Strategik kompetensiya: muloqot jarayonida qiyin va tushunarsiz vaziyatlarda zaruriy strategiyalardan foydalangan holda muloqotni davom ettirish. Sotsiomadaniy kompetensiya: har bir til muayyan bir sotsiomadaniy kontekstda joylashgan va chet til o'rganuvchisidan qisman farq qiladigan muayyan ma'lumotdan foydalanishni nazarda tutadi; sotsiomadaniy kompetensiya bu madaniy kontekst bilan ma'lum darajada tanishishni nazarda tutadi. Ijtimoiy kompetensiya: motivatsiya, munosabat, o'ziga ishonch, empatiya va ijtimoiy vaziyatlarni boshqarish qobiliyatini o'z ichiga olgan holda, boshqalar bilan muloqot qilish irodasini va malakasini o'z ichiga oladi.

Sotsiolingvistik kompetensiyaning tarkibiy qismlari so'zlovchining nutq madaniyatining me'yoriy tomoni normalarini bilishi va ularni muloqot jarayonida muvaffaqiyatli qo'llash layoqatini nazarda tutadi. Ya'ni muloqot jarayonida adresant quyidagi normalarga amal qilishi: – to'g'rilik (appropriacy) – til va madaniyat me'yorlariga rioya qilishi; – aniqlik – so'z va iboralarning belgilangan tushunchalarga, so'zlar orasidagi bog'lanishlarning hodisalar o'rtasidagi bog'lanishlarga mos kelishi; – izchillik – rasmiy, mantiqiy qonunlarga rioya qilish; – soflik – nutqda xalq tili, shevaga xos so'zlar, behayo so'zlar, o'zlashtirish (keraksiz) kabi lingvistik elementlarning yo'qligi; – boylik – muloqotda lug'at, frazeologiya, grammatikaning maksimal xilma-xilligi; – ekspressivlik – tinglovchining nafaqat intellektiga, balki uning his-tuyg'ulariga ham ta'sir qilish qobiliyati. Ekspressivlik ham lingvistik, ham nolingvistik vositalar yordamida hosil bo'ladi: imo-ishoralar, mimika, xatti-harakatlar va munosabat. Tilda ekspressivlikni

jamiyatning stilistik belgilari, intonatsiya, nutq tezligi, tembr, pauza, kompozitsiya hosil qiladi; – muvofiqlik – muloqot sharoiti va vaziyatiga hamda tinglovchilarning xususiyatlariga muvofiqligi, tinglovchining induvidual, intellektual, hissiy xususiyatlarini hisobga olish, o‘rganilayotgan chet tilida so‘zlashuvchilar tilning funksional turlarini yaxshi bilishlari kerak bo‘ladi.Sotsiolingvistik kompetensiyani rivojlantirish zarurati quyidagilarda namoyon bo‘ladi: Sotsiolingvistik tadqiqotlar natijasida quyidagi jihatlar ochib beriladi: Ma’lumki, tilda me’yoriy standart mavjud bo‘lsa-da, turli ijtimoiy qatlamlar tomonidan qo‘llaniladigan ko‘plab variantlar ham mavjud. Sotsiolingvistik tadqiqotlar bu me’yorlarning jamiyatda qanday shakllanishini va amal qilishini tahlil qiladi. Til aloqalari va boshqa tillarning ta’siri masalalari oydinlashtiriladi.Til egasi bo‘lgan xalq o‘z tarixi davomida turli xalqlar bilan madaniy aloqada bo‘lganligi natijasida, bu hodisa uning tilida o‘z aksini topadi. Demak, bu o‘rinda boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlar va ularning moslashuv jarayonlari madaniy almashinuvning muhim ko‘rinishi sifatida o‘rganiladi.

Sotsiolingvistika til me’yorlari va normativlarini, ularning shakllanishi hamda o‘zgarishini ham o‘rganadi. Til siyosati, tartibga solish va ta’lim tizimi bu jarayonda muhim o‘rin tutadi.

Til ijtimoiy identifikatsiya vositasi sifatida ham katta ahamiyatga ega. Turli ijtimoiy guruhlar tilning ayrim variantlarini o‘zini ajratib ko‘rsatish vositasi sifatida qo‘llaydi. Bu esa tilning madaniy va ijtimoiy-madaniy aloqalarni shakllantirishdagi o‘rnini ko‘rsatadi.Sotsiolingvistik tadqiqotlar tilda me’yoriy standart va variatsiyalarni, boshqa tillarning ta’sirini, til siyosati hamda ijtimoiy identifikatsiyani chuqur anglash imkonini beradi. Til jamiyatning madaniy hamda ijtimoiy-madaniy aloqalarini shakllantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi: talabalarning sotsiolingvistik kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlarini aniqlash asosida (bilim olishga ehtiyoj, erkin fikrlash, motivatsiya va qiziqish) ularning ichki olami, ijodiy tanlovining erkinligi, idealizatsiya, stimul va reaktsiyasining yuzaga kelishi, bunda turli rolli o‘yinlarning ustuvorligi ilgari surilgan; talabalarning ingliz tilida sotsiolingvistik kompetensiyasini madaniyatlararo muloqot jarayonida rivojlantirishga oid maxsus ko‘rsatmalar, talabalarning kasbga bo‘lgan qiziqishi, qobiliyati, imkoniyatlari va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda sotsiolingvistik bilimlarni madaniyatga oid umumiy bilimlar, madaniyatga oid umumiy qarashlar, madaniyatga oid umumiy normalarga rioya etish shartlari tavsiya qilingan; talabalarning ingliz tilida sotsiolingvistik kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan auditoriya, auditoriyadan tashqarida maqsadli faoliyatining samaradorligini ta’minlashga qaratilgan takliflar ilgari surilgan; talabalarning sotsiolingvistik kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan darslarda standart mavzularni ijodiy idrok etish samaradorligini ta’minlashda ularning ijodiy fikrlashining rivojlanishi, shaxslararo munosabatga kirishishi va kommunikatsiyada kinetik bilim olish imkoniyati empirik baholash (mavzu doirasi, ijodiylik, erkin fikrlash) darajasi barqarorligini ta’minlash orqali amalga oshishi isbotlangan; sotsiolingvistik kompetensiyaga doir mashg‘ulotlar ko‘lamini kengaytirish asosida dars jarayonlariga innovatsion ta’lim texnologiyalarini kiritish zarurati isbotlangan.

Xulosa. Aytish joizki, kompetensiya o‘z bilimlarini tinmay boyitib borishni, yangi axborotlarni o‘rganishni, shu kun va davr talablarini his etishni, yangi bilimlarni izlab topish mahoratini, ularni qayta ishlashni hamda o‘z amaliy faoliyatida qo‘llashni talab qiladi. Kompetensiya egasi bo‘lgan mutaxassis muammolarni yechishda o‘zi o‘zlashtirib olgan, aynan shu sharoitga mos metod va yo‘llardan foydalanishni yaxshi bilishi, hozirgi vaziyatga munosib bo‘lgan metodlarni tanlab olib qo‘llashi, to‘g‘ri kelmaydiganlarini rad etishi, masalaga tanqidiy ko‘z bilan qarashi kabi ko‘nikmalarga ega bo‘ladi. Shu bois kompetensiya masalasi dolzarbligicha qoladi. Demak, yuqoridagi fikrlardan kasbiy kompetentlikni shakllantirish va rivojlantirishning psixologik-pedagogik shart-sharoitlari quyidagilardan iborat ekanligini ko‘rishimiz mumkin: - ta’lim jarayonini monosubyektlidan polisubyektli paradigmaga aylantirish; - ta’lim jarayonini shaxsning kasbiy kompetentlikka erishishida betakror individualligini rivojlantirishga qaratish; - bo‘lajak mutaxassisning o‘quv-bilish, imitatsion-modellashtirish va kasbiy-amaliy faoliyatining o‘zaro to‘ldiruvchanligi va izchilligi; - kasbiy kompetentlikni insonparvarlikka qaratilgan

holda tashxis qilish va o‘z-o‘zini tashxis qilish; - kasbiy kompetentlikning subyektli, obyektli va predmetli tarkibiy qismlarini shakllantirish vositalari sifatida subyektli amaliy, mazmuniyt exnologik va predmetli natijaviy vazifalar tizimidan foydalanish. Yuqoridagi fikrlardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy kompetentligini shakllanishining tuzilmasi individuallikning shakllanish va rivojlanish maqsadlarini tasavvur qilish, ya’ni ijodiy faoliyat maqsadini belgilash hamda ijodiy faoliyatda muvaffaqiyatga erishishga intilish, ijodiy tasavvurning rivojlanishi, ijodiy faoliyat sharoitida o‘z hissiy holatlarini boshqarish, shuningdek, ijodiy faoliyatni amalga oshirishdagi qat’iyatlilik, maqsadga intiluvchanlik, yechimini topilishi qiyin bo‘lgan vaziyatlarni yengib o‘ta olish, izlanuvchanlik holatida o‘z-o‘zini boshqara olish, o‘z ijodiy yechimlarini tahlil qila olish qobiliyatlarini rivojlantira olish, ijodkor individual shaxs sifati tasavvurlarning, mustaqil fikrlashning rivojlanishi kabilardan iborat ekan. Mutaxassisning kasbiy kompetentligi shaxsning murakkab tuzilmasi bo‘lib, uning faoliyatini aniqlab beradi va umummadaniy, kasbiy bilimlar, mahorat, ko‘nikmalar, kasbiy ijodiy yondashuv, shaxsning ijtimoiy yo‘naltirilganligi, umuman, kasbiy vazifalar samarasi yechim topishni ta’minlovchi majmuadir.

Chet tili o‘qituvchisi sotsiolingvistik kompetensiyaga ega bo‘lishining amaliy ahamiyati quyidagilarda namoyon bo‘ladi: Chunonchi, chet tili o‘qituvchisining sotsiolingvistik kompetensiyasi yozma muloqotda: xalqaro hamkorlikda xat yozish malakalarini shakllantirishga; talabalarni akademik yozuvga tayyorlashga; xalqaro biznes aloqalarda samarali ishtirok etishiga; madaniyatlararo noto‘g‘ri tushunishlarni kamaytirishga xizmat qiladi.

Demak, yozma madaniyatlararo muloqotda chet tili o‘qituvchisi sotsiolingvistik kompetensiyasi muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Uni ifoda etishda didaktik, kommunikativ va integrativ usullardan foydalanish samarali hisoblanadi. Shuningdek, madaniyatlararo yozma an’analarni taqqoslash, zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash va talabalarni real yozishma vaziyatlariga jalb etish o‘qituvchi faoliyatining ajralmas qismiga aylanishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar Strategiyasi to‘g‘risida” 2017- yil 7-fevraldagi PF-4947-sonli farmoni.

2. БМТнинг Барқарор Ривожланиш Мақсадлари: https://www.undp.org/sustainable-development-goals

3. Жалолов Ж.Ж. Бўлажак мутахассиснинг касбий компетенциясининг шакллантириш устувор таълимий муаммо сифатида // Бўлажак чет тил ўқитувчисининг касбий йўналтириш технологияси. Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Т., 2009. − Б.3.

4.Рузметова М.Ш., Умумий ўрта таълим 5-7-синф ўқувчиларига инглиз тилини ўқитишда компетенцияларни ривожлантириш технологиялари: пед.фан.дисс.автореф. – Тошкент, 2021. 13-б.

5. Зуева Л.Ф. Формирование социолингвистической компетенции студентов вузов физической культуры / Автореф. дисс. … канд. пед. наук. – Малаховка, 2002. – 24 с.

6. Бобрикова О.С. Формирование социолингвистической компетенции будущи переводчиков / Автореф. дисс. … канд. пед. наук. –Тула, 2014. – 15 б.

7. Van Ek, J. (1986). Objectives for Foreign Language Learning. Strasbourg: Council of Europe. 22-44

8. Муродова В.И., Волкова, Т.Р., Саттарова М.М., Шин А.А. Культура речи. Секреты эффективных коммуникаций . – М.: КноРус, 2020. С.8.

9.Вайсгербер Й.Л. Язык и философия // Вопросы языкознания, -М.,1993, № 2, с. 111-112.

10.Гак В. Г. Пространство мысли (опыт систематизации слов ментального поля) // Логический анализ языка. Ментальные действия. -М., 1993. С. 26.

11.Почепцов Г.Г. Теории коммуникации .- М.: «Рефл-бук», 2001. - 656 с.

12. Hymes, D. (1972). On Communicative Competence. In: J. B. Pride, J. Holmes (eds.) Sociolinguistics. Penguin.

13. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing. Applied Linguistics, 1(1), 1–47.

14. Halliday, M. A. K. (1994). An Introduction to Functional Grammar. London: Edward Arnold.

15. Kramsch, C. (1998). Language and Culture. Oxford: Oxford University Press.

16. Crystal, D. (2003). English as a Global Language. Cambridge: Cambridge University Press.

17. Xudoyberganova, D. (2020). Chet tillarini o‘qitishda madaniyatlararo kompetensiyani shakllantirish. Toshkent: Fan va texnologiya.

18. Raxmonov, S. (2022). Yozma nutqni rivojlantirish metodikasi. Samarqand: SamDU nashriyoti.

AYOL PEDAGOGLARNING INKLYUZIV TA’LIM MUHITINI RIVOJLANTIRISHDAGI ROLI: HAMKORLIK, EMPATIYA VA PEDAGOGIK YETAKCHILIK OMILLARI

Nazarova Dildora Asatovna,
Oriental universiteti «Uzluksiz ta’lim pedagogikasi» kafedrasi professori, p.f.n.

Annotatsiya. Mazkur maqolada ayol o‘qituvchilarning inklyuziv ta’lim muhitini rivojlantirishdagi o‘rni, ularning pedagogik va rahbarlik faoliyati, shuningdek, oila bilan samarali hamkorlik masalalari tahlil qilingan. Tadqiqotda ayollar empatiya, ijtimoiy mas’uliyat va moslashuvchanlik kabi fazilatlari bilan ta’limda teng imkoniyatlar yaratish, o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini qondirish va ijtimoiy integratsiyasini ta’minlashdagi muhim omil sifatida yoritiladi. Shuningdek, maqolada ayol pedagoglarning inklyuziv qadriyatlarni targ‘ib etishdagi rahbarlik uslublari, ularga to‘sqinlik qiluvchi omillar - resurs tanqisligi, gender stereotiplari va kasbiy rivojlanishdagi cheklovlar ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: inklyuziv ta’lim, ayol pedagoglar, gender tengligi, pedagogik yetakchilik, empatiya, oila va maktab hamkorligi, ijtimoiy integratsiya.

Annotation: This article analyzes the role of female teachers in promoting an inclusive educational environment, focusing on their pedagogical leadership, empathy, and cooperation with families. It highlights women’s contributions to creating equitable learning opportunities, addressing individual student needs, and fostering social inclusion through their emotional intelligence, adaptability, and social responsibility. The paper discusses leadership styles that enhance inclusivity and examines barriers such as resource shortages, gender stereotypes, and limited professional development opportunities.

Keywords: inclusive education, female teachers, gender equality, pedagogical leadership, empathy, family-school collaboration, social inclusion.

Аннотация: В статье рассматривается роль женщин-педагогов в развитии инклюзивной образовательной среды, их педагогическое лидерство, эмпатия и взаимодействие с семьёй. Подчеркивается вклад женщин в создание равных образовательных возможностей, удовлетворение индивидуальных потребностей учащихся и укрепление социальной интеграции. Анализируются особенности женских стилей руководства в контексте инклюзивных ценностей, а также препятствия, такие как нехватка ресурсов, гендерные стереотипы и ограниченные возможности профессионального роста.

Ключевые слова: инклюзивное образование, женщины-педагоги, гендерное равенство, педагогическое лидерство, эмпатия, сотрудничество семьи и школы, социальная интеграция.

Ta’limda alohida e’tiborga muhtoj o‘quvchilar uchun o‘quv-tarbiya jarayonini muvaffaqiyatli tashkil etish qator tamoyillarni hisobga olishni talab etadi. Ta’lim jarayoni barcha bolalarning individual ehtiyojlarini qondirishga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak. Bu tamoyil asosida moslashuvchan o‘quv dasturlari, o‘quv materiallarini diversifikatsiya qilish va qo‘llab-quvvatlovchi muhit yaratish zarur.

Shuningdek, ta’lim tizimida inklyuziv yondashuvni qo‘llash ta’lim sifatini oshiribgina qolmay, balki bolalarning ijtimoiy integratsiyasi va o‘ziga bo‘lgan ishonchini ham mustahkamlaydi (Singh, 2013).

Zamonaviy ta’lim tizimi insonparvarlik, adolat va teng imkoniyatlar tamoyillariga asoslanib, har bir bolaning individual ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan yondashuvni talab etadi. Bunday tizimda inklyuziv ta’lim konsepsiyasi nafaqat maxsus ehtiyojli bolalarni, balki turli madaniy, iqtisodiy va ijtimoiy qatlamlardan kelgan barcha o‘quvchilarni o‘z ichiga oladi. Inklyuziv ta’lim —

bu har bir o‘quvchi uchun qulay, moslashuvchan va adolatli o‘quv muhitini yaratishga qaratilgan jarayon bo‘lib, u o‘qituvchilarning kasbiy mahorati, shaxsiy qadriyatlari va ijtimoiy mas’uliyatiga bevosita bog‘liqdir.

Mazkur jarayonda ayol pedagoglarning o‘rni beqiyosdir. Ular o‘zining empatiyasi, mehr-muruvvati va rahbarlik salohiyati bilan inklyuziv qadriyatlarni ta’lim amaliyotiga tatbiq etishda muhim rol o‘ynaydi. Ayol o‘qituvchilar bolalarning shaxsiy imkoniyatlarini rivojlantirish, oilalar bilan hamkorlikda individual yondashuvni shakllantirish va sinfdagi ijtimoiy muhitni uyg‘unlashtirish orqali ta’lim sifatini oshiradi. Shuningdek, ularning rahbarlik faoliyati gender tengligi, ijtimoiy integratsiya va inson qadr-qimmatini hurmat qilish tamoyillarini mustahkamlaydi.

Ayol o‘qituvchilar ko‘pincha o‘z o‘quvchilari bilan hissiy aloqani rivojlantirishda yuqori natijaga ega bo‘ladilar. Ularning empatiya va sabr-bardoshi bolalarning o‘ziga xos ehtiyojlarini qondirishda muhim omil hisoblanadi. Shuningdek, ayol o‘qituvchilar bolalar bilan o‘zaro munosabatda reflektiv pedagogik usullardan foydalanib, har bir bolaning imkoniyatlarini rivojlantirishga ko‘maklashadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ayol o‘qituvchilar erkak o‘qituvchilarga nisbatan ko‘proq inklyuziv qadriyatlarga ega bo‘lib, farzandlarning turli ehtiyojlarini qondirishga ijobiy hissa qo‘shadi (Saxena, 2021).

Inklyuziv ta’limni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun oilaviy qo‘llab-quvvatlash va jamiyatning ijobiy ishtiroki muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, oilalar va jamiyat a’zolari bolalar uchun inklyuziv muhitni mustahkamlashda faol o‘rin egallashlari lozim. Shuningdek, o‘qituvchilarni maxsus ehtiyojli bolalarga yordam berishda oilalar bilan hamkorlik qilishga o‘rgatish samaradorlikni oshiradi (Dorji et al., 2019). Jamiyatning ta’lim jarayoniga jalb qilinishi ham farzandlarning ijtimoiy integratsiyasini mustahkamlaydi va inklyuziv ta’limning samaradorligini oshiradi (Boyle va b., 2013).

Ta’limda alohida ehtiyojlari bo’lgan o’quvchilar uchun inklyuziv ta’lim muhitini yaratish bugungi kunda jamiyat rivojlanishining asosiy ustuvor yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Bunday muhitni tashkil etish bolalarning teng imkoniyatlarga ega bo‘lishini ta’minlash, ularning shaxs sifatida o‘sishi va jamiyatda muvaffaqiyatli integratsiyalashuviga yordam beradi. Inklyuziv ta’lim nafaqat alohida ehtiyojli bolalar, balki butun jamiyat uchun ijobiy o‘zgarishlarni olib keladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ta’lim tizimida faoliyat yuritayotgan ayollarning roli muhim ahamiyatga ega.

Ayollarning jamiyat va ta’limdagi o‘rni tarixan muhim bo‘lib kelgan. Xotin-qizlar, ayniqsa, o‘qituvchi va rahbar sifatida bolalarning ta’lim olishidagi individual ehtiyojlarini inobatga olgan holda, ularga maxsus pedagogik yondashuvlarni qo‘llashda yetakchi rol o‘ynaydi. Ularning empatiyasi, qayg‘uruvchanligi va ijtimoiy mas’uliyat hissi ta’limda alohida ehtiyojlari bo’lgan o’quvchilar uchun qulay muhit yaratishda alohida ahamiyatga ega. Shu sababli, ayol o‘qituvchilar va rahbarlarning inklyuziv ta’limni rivojlantirishdagi hissasini o‘rganish dolzarb masala hisoblanadi.

Ushbu maqolaning maqsadi — ayol pedagoglarning inklyuziv ta’lim tizimidagi o‘rni va ularning oila hamkorligidagi ta’sirini tahlil qilish, shuningdek, bu jarayonda uchraydigan muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llarini aniqlashdir. Tadqiqot natijalari jamiyatda inklyuziv qadriyatlarni rivojlantirish, teng imkoniyatlar yaratish va ayollar pedagogik yetakchiligini kuchaytirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan, inklyuziv ta’lim tizimini rivojlantirishda ayol pedagoglarning o‘rni, ularning rahbarlik uslublari va oilalar bilan hamkorlikdagi faoliyati alohida e’tiborga loyiqdir. Ayollar o‘zining empatiyasi, ijtimoiy mas’uliyati hamda insonparvarlik fazilatlari orqali nafaqat o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini qondiradi, balki inklyuziv qadriyatlarni ta’lim muassasasi madaniyatiga singdiradi. Shuning uchun quyida ayol o‘qituvchilarning inklyuziv ta’lim jarayonidagi o‘rni, pedagogik yondashuvlari hamda duch kelayotgan to‘сиқ ва имкониятлар tizimli tarzda tahlil qilinadi. Ayol o‘qituvchilarning ta’lim jarayonida empatiya va qayg‘uruvchanlik kabi xususiyatlari maxsus ehtiyojli bolalarning individual ehtiyojlarini qondirishda muhim rol o‘ynaydi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, ayol o‘qituvchilar inkluziv ta’lim muhitida o‘z o‘quvchilari bilan yaqinroq va hissiy jihatdan barqaror munosabatlar o‘rnatishga moyil bo‘lib, bu ularga o‘z o‘quvchilarining ijtimoiy va ta’limiy ehtiyojlarini yaxshiroq qondirish imkonini beradi.

Shuningdek, ayol o‘qituvchilar, ayniqsa, ta’limda alohida ehtiyojlari bo’lgan o’quvchilar bilan ishlashda o‘zlarining ona sifatidagi tajribalaridan foydalanib, ta’limni yanada moslashtirishga va bolalar uchun qulay muhit yaratishga muvaffaq bo‘ladi.

Ta’lim muassasalarida rahbarlik lavozimlarida faoliyat yurituvchi ayollar jamoani inklyuziv qadriyatlarga yo‘naltirishda katta hissa qo‘shadi. Ayol rahbarlarning rahbarlik uslublari ko‘pincha «insonparvarlik», «ijtimoiy ramziy» va «ta’limiy rahbarlik» sifatida ta’riflanib, bu jamoani birlashtirish va o‘quvchilarning turli ehtiyojlariga javob beruvchi muhitni yaratishda muvaffaqiyat keltiradi.

Bundan tashqari, ayol rahbarlar ko‘pincha gender tengligini targ‘ib qilish va jamiyatda ayollarning mavqeini ko‘tarish borasida tashabbuskor bo‘ladi. Bu esa, nafaqat ta’limda alohida ehtiyojlari bo’lgan o’quvchilar uchun, balki butun jamoa uchun ijobiy natijalar keltiradi.

Ayollarning inklyuziv ta’limda faol ishtirok etishi ko‘pincha turli xil to‘siqlar bilan cheklangan bo‘lib, bu holat ta’lim tizimining umumiy rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Birinchidan, resurslarning yetishmasligi inklyuziv ta’limni rivojlantirishdagi asosiy muammo hisoblanadi. Maxsus ehtiyojli bolalarga moslashgan vositalar, o‘quv materiallari va infratuzilmaning mavjud emasligi ta’lim jarayonini murakkablashtiradi. Tadqiqotlarga ko‘ra, ta’lim muassasalarida resurs yetishmasligi natijasida o‘qituvchilar bolalarning ehtiyojlarini qondirishda qiyinchiliklarga duch keladi (Sánchez va b., 2019).

Ikkinchidan, gender stereotiplari va ijtimoiy me’yorlar ayollarning inklyuziv ta’limdagi rolini cheklaydi. Jamiyatda ayollar uchun an’anaviy rollar, ayniqsa, ularning rahbarlik lavozimlarida kam ishtirok etishiga olib keladi. Ayol o‘qituvchilar gender stereotiplari va ijtimoiy bosimlar tufayli kasbiy rivojlanishda to‘siqlarga duch keladi.

Uchinchidan, pedagogik va rahbarlik malakalarini oshirish uchun imkoniyatlarning cheklanganligi inklyuziv ta’limni rivojlantirishga to‘sqinlik qiladi. Ayol o‘qituvchilarning ta’limda alohida ehtiyojlari bo’lgan o’quvchilar bilan ishlash bo‘yicha malaka oshirish dasturlariga kirishi qiyin bo‘ladi, bu esa ta’lim jarayonining samaradorligini pasaytiradi.

Mazkur muammolarni bartaraf etish uchun quyidagi strategiyalar taklif etiladi. Birinchidan, ta’lim muassasalarida resurslar va infrastrukturani rivojlantirish bo‘yicha davlat dasturlari kengaytirilishi lozim. Shuningdek, o‘qituvchilarning ta’limda alohida ehtiyojlari bo’lgan o’quvchilar bilan ishlashga oid malakalarini oshirish uchun zamonaviy va inklyuziv treninglar tashkil etish zarur (Woodcock & Woolfson, 2019).

Bundan tashqari, gender tengligini ta’minlashga yo‘naltirilgan siyosatlarni kuchaytirish, ayol o‘qituvchilarni rahbarlik lavozimlariga tayinlashni rag‘batlantirish muhimdir. Bu o‘z navbatida inklyuziv ta’limda innovatsion tashabbuslarni amalga oshirishga imkon yaratadi.

Ayollar jamiyatda inklyuziv ta’lim muhitini shakllantirishda asosiy o‘rin tutadi. Ularning empatiyasi, ijtimoiy mas’uliyat hissi va moslashuvchanligi ta’limda alohida ehtiyojlari bo’lgan o’quvchilaruchun qulay va qo‘llab-quvvatlovchi muhit yaratishda alohida ahamiyatga ega. Ayol o‘qituvchilar va rahbarlar o‘zining pedagogik yondashuvlari orqali bolalarning individual ehtiyojlarini inobatga olgan holda ta’lim jarayonini yanada samarali qilishga intiladi. Bu nafaqat ta’lim sifati, balki jamiyatdagi ijtimoiy tenglikni mustahkamlash uchun ham muhimdir.

Shu bilan birga, ayollarning inklyuziv ta’limdagi faoliyati qator muammolarga duch kelmoqda. Gender stereotiplari va ijtimoiy me’yorlar ayollarning rahbarlik lavozimlaridagi ishtirokini cheklab, ularning potensialidan to‘liq foydalanishga to‘sqinlik qiladi. Resurslarning yetishmasligi, ta’limda alohida ehtiyojlari bo’lgan o’quvchilaruchun mos material va infratuzilmaning cheklanganligi ta’lim jarayonining samaradorligini pasaytiradi. Shuningdek, ayollarning malakasini oshirish va ularni inklyuziv yondashuvlar bilan tanishtirish uchun imkoniyatlarning yetarli emasligi ham muhim muammo bo‘lib qolmoqda.

Ushbu to‘siqlarga qaramay, ayollar inklyuziv ta’limning asosiy tayanchi sifatida o‘z hissasini qo‘shishda davom etmoqda. Ularning rahbarlik qobiliyatlari va pedagogik mahorati nafaqat bolalarning ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi, balki jamiyatda tenglik, adolat va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Inklyuziv ta’limni rivojlantirish orqali jamiyatda har bir bola uchun teng imkoniyatlar yaratish va ayollarning bu jarayondagi muhim rolini yanada oshirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

Boyle, C., Topping, K., & Jindal-Snape, D. (2013). Teachers’ attitudes towards inclusion in high schools. Teachers and Teaching, 19, 527–542.

Ching Shum, L., & Cheong Cheng, Y. (1997). Perceptions of women principals’ leadership and teachers’ work attitudes. Journal of Educational Administration, 35(2), 165-184.

Dorji, R., Bailey, J., Paterson, D. J., Graham, L., & Miller, J. (2019). Bhutanese teachers’ attitudes towards inclusive education. International Journal of Inclusive Education, 25, 545–564.

Elder, B., Damiani, M. L., & Oswago, B. O. (2016). From attitudes to practice: Utilising inclusive teaching strategies in Kenyan primary schools. International Journal of Inclusive Education, 20, 413-434.

Forlin, C., & Chambers, D. (2011). Teacher preparation for inclusive education: increasing knowledge but raising concerns. Asia-Pacific Journal of Teacher Education, 39, 17 - 32.

Gannerud, E. (2001). A Gender Perspective on the Work and Lives of Women Primary School Teachers. Scandinavian Journal of Educational Research, 45, 55 - 70.

Kalaitzi, S., Czabanowska, K., Fowler-Davis, S., & Brand, H. (2017). Women leadership barriers in healthcare, academia and business. Equality, Diversity and Inclusion, 36, 457-474.

Oplatka, I. (2006). Women in educational administration within developing countries. Journal of Educational Administration, 44, 604-624.

Potgieter-Groot, L., Visser, M., & Lubbe-de Beer, C. (2012). Emotional and behavioural barriers to learning and development in the inclusive education classrooms in South Africa: Developing a training programme for teachers. Journal of Child & Adolescent Mental Health, 24, 59-71.

Sari, M. (2012). Exploring gender roles’ effects of Turkish women teachers on their teaching practices. International journal of educational development, 32(6), 814-825.

Saxena, Y. (2021). IS THE GENDER OF A TEACHER A DETERMINANT OF ATTITUDE TOWARDS INCLUSION?: A CASE STUDY IN SELECTED SCHOOLS OF BHOPAL. BSSS Journal of Education.

Singh, S. (2013). A study on Perception of teacher trainees towards inclusive education.

Sánchez, P. A., Haro-Rodríguez, R. D., & Maldonado Martínez, R. M. (2019). Barriers to Student Learning and Participation in an Inclusive School as Perceived by Future Education Professionals. Journal of New Approaches in Educational Research.

Triviño-Amigo, N., Barrios-Fernández, S., Mañanas-Iglesias, C., Carlos-Vivas, J., Adsuar, J., Acevedo-Duque, Á., & Rojo-Ramos, J. (2022). Differences among male and female Spanish teachers on their self-perceived preparation for inclusive education. International Journal of Environmental Research and Public Health.

Woodcock, S., & Woolfson, L. (2019). Are leaders leading the way with inclusion? Teachers’ perceptions of systemic support and barriers towards inclusion. International Journal of Educational Research.

PEDAGOGIK MEHNATNI ILMIY TASHKIL ETISH SHARTLARI VA TAMOYILLARI

Nurullayeva Shaxlo Uktamovna
Qarshi davlat universiteti professori, pedagogika fanlari doktori

Annotatsiya. Maqolada o‘qituvchi faoliyatining murakkabligi nuqtai nazaridan uni ilmiy tashkil etishga doir tahlillar bayon etilgan. Jumladan, o‘qituvchi mehnatining samaradorlik omillari, pedagogik mehnatni ilmiy tashkil etish tamoyillari, shartlari haqidagi nazariy va metodik tahlillar o‘z ifodasini topgan. O‘qituvchi mehnatini to‘g‘ri rejalashtirish, tashkil etish hamda boshqarish jarayoniga doir ilmiy-metodik tavsiyalar keltirib o‘tilgan.

Bundan tashqari, o‘qituvchi mehnati ijodiy kasblar turiga kirishi, pedagogik faoliyat mazmuni ijodkorlikni talab qilishi, mahoratli pedagog o‘quvchi shaxsini shakllantirishi, kutilmagan vaziyatda mustaqil qaror qabul qilishi asoslangan.

Pedagogik muammolar original yechimlar topa biladi va o‘quv jarayonini mustaqil boshqaradi. Bir xil pedagogik vaziyat bo‘lmaganligi kabi, muammolar yechimida standart usullardan foydalanishning imkoni yo‘qligi va pedagogik mehnatning mohiyati va uning o‘ziga xosliklari tavsiflangan.

Kalit so‘zlar: mehnat, pedagogik mehnat, mehnatni ilmiy tashkil etish, mehnat ilmiy tashkil etish tamoyillari, shartlari, usullari va boshqalar.

УСЛОВИЯ И ПРИНЦИПЫ НАУЧНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ТРУДОВОГО ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Нуруллаева Шахло Уктамовна
Профессор Каршинского государственного университета, доктор педагогических наук

Аннотация. В статье представлен анализ научной организации педагогического труда с точки зрения его комплексности. В частности, дан теоретико-методологический анализ факторов эффективности педагогического труда, принципов и условий научной организации педагогического труда. Даны научно-методические рекомендации по организации, планированию и управлению педагогическим трудом.

Кроме того, исходят из того, что педагогический труд – это вид творческой профессии, содержание педагогической деятельности требует творческого подхода, квалифицированный педагог формирует личность ученика, принимает самостоятельные решения в нестандартных ситуациях.

Способен находить оригинальные решения педагогических задач и самостоятельно управлять образовательным процессом. Описаны отсутствие единообразной педагогической ситуации, невозможность использования стандартных методов решения задач, сущность педагогического труда и его специфика.

Ключевые слова: труд, педагогический труд, научная организация труда, принципы, условия, методы научной организации труда и др.

CONDITIONS AND PRINCIPLES OF SCIENTIFIC ORGANIZATION OF PEDAGOGICAL WORK

Nurullayeva Shakhlo Uktamovna
Professor of Karshi State University, Doctor of Pedagogical Sciences

Abstract. The article presents an analysis of the scientific organization of a teacher’s work from the perspective of its complexity. In particular, theoretical and methodological analyses of the factors of effectiveness of a teacher’s work, principles and conditions of scientific organization

of pedagogical work are expressed. Scientific and methodological recommendations are given on the process of proper planning, organization and management of a teacher's work.

In addition, it is based on the fact that a teacher's work is a type of creative profession, the content of pedagogical activity requires creativity, a skilled teacher forms the personality of a student, and makes independent decisions in unexpected situations.

Able to find original solutions to pedagogical problems and independently manage the educational process. The lack of a uniform pedagogical situation, the impossibility of using standard methods in solving problems, and the essence of pedagogical work and its specifics are described.

Keywords: work, pedagogical work, scientific organization of work, principles, conditions, methods of scientific organization of work, etc.

Kirish. Har qanday mehnatning muvaffaqiyati va samarasi uni tashkil etishga, bu mehnatni uyushtirishga ta'sir etadigan shart-sharoitlarga, faoliyatni amalga oshirish yo'llariga bog'liq. Demak, pedagogik faoliyatning samarasi ham o'qituvchi o'z ishini qanday tashkil etishiga hamda bunga ta'sir etadigan shart-sharoitlar qandayligiga bog'liq. Xar qanday mehnatni bajaruvchi shaxs o'qituvchi ham o'z ishini tashkil etishda o'ziga ma'qul bo'ladigan, o'zi yaxshi egallagan mahorat bilan bajara oladigan uslublarni tanlaydi. Biz ilmiy texnika taraqqiyoti davrida yashamoqdamiz. Demak, o'z ishimizni tashkil etishda ham fan-texnika yutuqlariga asoslanishimiz kerak bo'ladi. Xususan, o'qituvchi ham o'z mehnat faoliyatini ilmiy asosda tashkil etishi lozimdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mehnat shaxsning bir maqsadga yo'naltirilgan ijtimoiy-foydali faoliyati bo'lib, u aqliy, jismoniy kuch, mas'uliyat va g'ayratni talab etadi.

O'qituvchi mehnati - ijodiy kasblar turiga kiradi. Pedagogik faoliyat mazmuni ijodkorlikni talab qiladi. Mahoratli pedagog o'quvchi shaxsini shakllantiradi, kutilmagan vaziyatda mustaqil qaror qabul qiladi, pedagogik muammolar original yechimlar topa biladi va o'quv jarayonini mustaqil boshqaradi. Eng asosiysi, aynan bir xil pedagogik vaziyat bo'lmaganligi kabi, muammolar yechimida standart usullardan foydalanishning imkoni ham yo'q.

Pedagogik mehnatning mohiyati va uning o'ziga xosligi shundaki:

a) jarayon ikki yoqlama xarakterga ega;

b) o'qituvchi faqat bir o'quvchi bilan emas, balki jamoa bilan ishlaydi;

c) o'quvchi va o'qituvchining birgalikdagi faoliyat yuritadilar.

Mehnatni ilmiy tashkil etishda, avvalambor, ilm-fan yutuqlarini faoliyatga joriy etish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Shuningdek, ilmiy asosda tashkil etiladigan mehnatning quyidagi muhim belgilari qayd etiladi:

1. Vaqtdan imkon qadar samarali foydalanish;

2. Mehnat va dam olish uchun yaratilgan qulay shart-sharoitlardan samarali foydalanish, uni tashkil etish;

3. Barcha imkoniyatlarni ishga solgan holda mehnat qilish uchun sog'lig'i va har tomonlama g'amxo'rlik qilish.

Tadqiqot metodologiyasi. O'qituvchi mehnatini ilmiy tashkil etish deganda pedagogik jarayonni boshqarish uchun pedagogika va psixologiya fanining eng so'nggi yutuqlaridan foydalangan holda o'z ishini ijodiy tashkil etib, yangiliklar yaratish tushuniladi. O'qituvchi mehnati uning vaqt sarfi bilan bog'liq. Ishning muvaffaqiyati vaqtdan unumli foydalalish, o'zining imkoniyatlarini to'la hisobga olish, qulay mehnat sharoiti yaratish, o'quv-tarbiya jarayonida o'zini namoyish etish va o'zining imkoniyatlarini to'la namoyon etishi bilan bog'liq.

O'qituvchi mehnatini ilmiy tashkil etish birinchi navbatda o'zining ijodiy imkoniyatlariga ishonish demakdir. O'qituvchi ta'lim jarayonini to'la tasavvur etishi kerak, uning mexanizmini, qonuniyatlarini, o'quvchilarning bilish imkoniyatlarini yaxshi anglashi kerak.

Tahlil va natijalar. Pedagogik mehnatni ilmiy asosda tashkil etishda quyidagi tamoyillarga

amal qilish talab etiladi:

1. Rejalashtirish.
2. Tashkil etish
3. Boshqarish.
4. Nazorat qilish.

Qonuniyat va tamoyillarning bajarilishi o‘qituvchi mehnatining yo‘nalishiga bog‘liq:

1. Ish tajribasi.
2. O‘rganish va tushuntirish tajribasi.
3. Ishlash uchun sharoitning yaratilishi va ish joyining jihozi.

1-yo‘nalish. O‘qituvchi kasbiga oidlari:

o‘z ishiga, kasbiga oid chuqur bilimlarni egallash;
davlat tomonidan qabul qilingan hujjatlar, qonunlarni bilish;
pedagogika, psixologiya va xususiy metodikani o‘rganish;
bolalar jamoasi va shaxsi haqidagi bilimlarni o‘rganish;
ilg‘or tajribani o‘rganish va o‘z ishida tadbiq etish;
o‘z ustida ishlash va o‘z-o‘zini tarbiyalash.

2-yo‘nalish. O‘z mahorat elementlarini xosil qilish:

o‘z ishiga kerakli bo‘lgan va pedagogik mahoratini oshirishdagi ko‘nikma va malakalarni egallash;
o‘z kuchi va qobiliyatinn to‘g‘ri ishlata olishi;
o‘z vaqtida kerakli va to‘g‘ri qaror qabul qilish.

3-yo‘nalish:

ishlash sharoiti va jamoadagi ma’naviy holat;
jamoadagi psixologik holat;
ijodiy yondashuv;
insonparvarlik;
rag‘batlantirish;
gigiyena qoidalariga rioya qilish;
kunni to‘g‘ri tashkil etish.

4-yo‘nalish. O‘qituvchining o‘z mehnatini ilmiy asosda tashkil etish uchun unda ma’lum darajada pedagogik fazilatlar bo‘lishi kerak:

kim bilan ishlayotganini aniq bilishi uchun ular hayoti haqida to‘liq ma’lumotga ega bo‘lish;
o‘z xohish va maqsadini aniq bilish;
o‘z oldiga vazifa qo‘ya olish;
kerakli mazmun, shakl, metodlarni tanlay olish;
har ishning holatini tahlil qila olish;
metodik qo‘llanmalarni o‘rganish va ularni to‘play olish;
vaqtni to‘g‘ri taqsimlash.

Pedagogik mehnatni ilmiy tashkil etishda o‘qituvchiniig kun tartibi va ish joyi muhim rol o‘ynaydi. O‘qituvchi o‘zi uchun eng optimal, yuqori unum beradigai kun tartibini topa olishi kerak. Pedagogik mehnatni ilmiy tashkil etishga qo‘yiladigan talablar quyidagilardan iborat:

ilm-fan yangiliklaridan boxabar bo‘lish va o‘z faoliyatiga joriy etish;
mehnat faoliyatini obyektiv va subyektiv shart-sharoitlarni inobatga olgan holda puxta rejalashtirish hamda ushbu reja asosida faoliyat yuritish;
qulay mehnat sharoiti yaratish va texnik vositalardan samarali foydalanish;
har bir daqiqadan unumli foydalanish va faoliyatni nazorat qilish;
rag‘batlantirish va o‘z vaqtida dam olish, salomatlik uchun qayg‘urish;

Pedagogik faoliyat o‘z mazmuni va maqsadiga ko‘ra ilm-fan yutuqlarini doimiy ravishda o‘rganib borishni hamda amaliyotga tadbiq etishni taqozo etadi. Mehnatni ilmiy tashkil etishda

ham ushbu shart muhim bo‘lib, o‘qituvchi faoliyat mazmunini doimiy ravishda xorijiy va respublikamiz olimlari, pedagoglari yutuqlari, yangiliklari bilan boyitib borishi talab etiladi.

Ishni rejalashtirishdagi asosiy masala uyushtiriladigan barcha faoliyat turlarini unda qatnashayotgan jamoa a’zolarini umumiy pedagogik maqsadga bo‘ysundirishni ko‘zda tutadi, bunda yaqin, o‘rta, uzoq maqsadlarni inobatga olish ko‘zda tutiladi. Demak, o‘qituvchining kun tartibi uning faoliyati va hayotini tartibga soluvchi asbobdir. U yo‘q joyda mehnat unumi ham past bo‘ladi, salomatlik yo‘qolib boradi. Natijada o‘qituvchi sarf qilgan kuchini qayta tiklay olmaydi, ish qobiliyati yo‘qoladi, oqibatda sifati kasayadi, Ilmiy asoslangan kun tartibi o‘qituvchilarning o‘z mehnatini almiy tashkil etish vazifasini hal etishga qo‘yilgan qadam bo‘ladi.

Pedagogik mehnatni ilmiy tashkil etish shartlaridan yana biri ish o‘rnini tartibga solish va qulay mehnat sharoitini tashkil etishdir. O‘qituvchining ish joyi ish jarayonining bir qismi bo‘lib, mehnat unumining yuqori bo‘lishiga ta’sir etadi. O‘qituvchining ish joyi, xususiyati, pedagogik mehnatning mazmuni va xususiyati bilan belgalanadi.

Mehnat sharoiti tushunchasi kompleks tushuncha. Mehnatni ilmiy tashkil etish tajribasida mehnat sharoiti deganda insonning mehnat qilayotgan joyi, konkret vaziyat ko‘zda tutiladi. Yana unga psixofiziologik, ijtimoiy, psixologik va gigiyenik omillar ham ta’sir etadi.

Pedagogik mehnatning samarasi, maqsadi va faoliyat vazifasiga ko‘ra bilishda va aniqlay olishdadir. Shundagina ishni ilmiy tashkil etish mumkin bo‘ladi.

Pedagogik mehnatni nazorat qilish va hisobga olish prinsipi o‘qituvchi ishini muntazam va rejali kuzatib borish, yutuq va kamchiliklarni aniqlash, muhimlarini ajratib olish ko‘zda tutiladi. Hisobga olishning eng maqbul yo‘li statistik hisobga olishdir. Pedagogik nazorat esa obyektivlilik, omilkorlik, samaradorlik, muntazamlilik va oshkoralikni talab qiladi.

O‘qituvchi mehnatini nazorat qilish va xisobga olishning muntazamliligi, izchilligi quyidagilardan tashkil topadi:

o‘quv materiallari va tarbiyaviy tadbirlarga tayyorarlikda o‘z-o‘zini nazorat qilish;
darsdan tashqari vaqtlarda ta’lim-tarbiyani nazorat qilish va o‘z-o‘zini kuzatish;
o‘qituvchining darsdan tashqari vaqtda nazorat qilish;
ota-onalar va jamoatchilik bilan bajariladigan ishlarni nazorat qilish;
o‘z ustida ishlashni nazorat qilish.

Xulosa va takliflar. Inson pedagogik faoliyatda ham eng oliy qadriyat hisoblanadi. o‘qituvchining salomatligi ham pedagogik mehnatni ilmiy tashkil etishda muhim shartlardan biri hisoblanadi. Shu sababli o‘qituvchi faoliyatini rejalashtirish va tashkil etishda dam olish hamda salomatligini ta’minlashga alohida e’tibor qaratishi lozim. Dam olish uchun kunlik amalga oshiriladigan ish turlari oralig‘ida, kunlik ish faoliyati yakunida, ish haftasi yakunida va yillik ta’til davomida o‘qituvchi dam olish va salomatligini tiklashga alohida e’tibor qaratishi talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Андреев В. И. Педагогика: Учебный курс для творческого саморазвития. Казань: Центр инно- вац. технологий, 2003. 608 с.

Гришина И.В. Профессиональная компетентность руководителья школы как объект исследования. – Москва: Наука, 2002. – 231 с.

Зверева В.И. Диагностика и экспертиза педагогической деятельности аттестуемых учителей. –Москва: УЦ Перспектива, 1999. –с.112.

Karimova N.N. Bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish: ped. bo‘y. fal. dok. (Phd) diss... . Toshkent, 2017. – 135 b.

Nurullayeva Sh.U. Zamonaviy pedagogik ta’limni modellashtirish muammolari // Toshkent davlat pedagogika universiteti ilmiy axborotlari. № 11. 2020 y. 305-308-betlar.

Ситаров В.А. Формирование методической компетентности будущего учителя. – Москва: МПГУ, 1989. – 81 с.

O‘QUVCHILARIDA BADIIY QADRIYATLARGA QIZISHNI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Ostonova Gulrux Shahrisabz
davlat pedagogika instituti 2-bosqich magistri

Annotatsiya: Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda amalga oshirilgan olamshumul voqealardan biri – bu milliy qadriyatlarning qayta tiklanishi bo‘ldi. Binobarin, milliy qadriyatlar millat vakillari tomonidan o‘zlikning anglanishi, ularning milliy g‘urur va iftixorga ega bo‘lishlarida muhim omil sanaladi.

O‘quvchilarda milliy iftixor tuyg‘usini shakllantirish, ular tomonidan islomiy qadriyatlarga to‘g‘ri baho bera olish layoqatini tarbiyalashda respublika miqyosida Islom olamida o‘zlarining alohida o‘rinlariga ega bo‘lgan buyuk allomalarning yubiley yillarini nishonlash yo‘lida amalga oshirilgan tadbirlar ham muhim ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: Mustaqillik, O‘zbekiston, milliy qadriyatlarning qayta tiklanishi, milliy iftixor tuyg‘usi, o‘zlikning anglanish,Islom olamida, buyuk allomalar, Milliy tarbiya,

SCIENTIFIC-THEORETICAL BASIS OF FORMING STUDENTS’ INTEREST IN ARTISTIC VALUES

Abstract: One of the most significant events that took place in Uzbekistan during the years of independence was the revival of national values. Consequently, national values are considered an important factor in the awareness of identity by representatives of the nation, their national pride and honor.

The events held at the republican level to celebrate the anniversaries of great scholars who hold a special place in the Islamic world are also important in fostering a sense of national pride in students and in cultivating their ability to correctly assess Islamic values.

Keywords: Independence, Uzbekistan, revival of national values, sense of national pride, sense of identity, in the Islamic world, great scholars, National education,

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИНТЕРЕСА УЧАЩИХСЯ К ХУДОЖЕСТВЕННЫМ ЦЕННОСТЯМ

Аннотация: Одним из значимых событий, произошедших в Узбекистане за годы независимости, стало возрождение национальных ценностей. В связи с этим национальные ценности рассматриваются как важный фактор осознания представителями нации своей идентичности, национальной гордости и чести.

Мероприятия, проводимые на республиканском уровне в честь юбилеев великих ученых, занимающих особое место в исламском мире, также важны для воспитания у студентов чувства национальной гордости и формирования у них способности правильно оценивать исламские ценности.

Ключевые слова: Независимость, Узбекистан, возрождение национальных ценностей, чувство национальной гордости, чувство идентичности, в исламском мире, великие ученые, национальное образование,

Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda amalga oshirilgan olamshumul voqealardan biri – bu milliy qadriyatlarning qayta tiklanishi bo‘ldi. Binobarin, milliy qadriyatlar millat vakillari tomonidan o‘zlikning anglanishi, ularning milliy g‘urur va iftixorga ega bo‘lishlarida muhim omil sanaladi.

– Agar jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo‘lsa, uning joni va ruhi ma’naviyatdir, – dedi Shavkat Mirziyoyev yig‘ilishda. – Biz yangi O‘zbekistonni barpo etishga qaror qilgan ekanmiz, ikkita mustahkam ustunga tayanamiz. Birinchisi – bozor tamoyillariga asoslangan kuchli

iqtisodiyot. Ikkinchisi – ajdodlarimizning boy merosi va milliy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma’naviyat.

Ma’naviy hayotimizni yuksaltirishda ulkan ahamiyatga ega bo‘lgan ana shunday muhim vazifalarni kompleks hal qilish, kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini takomillashtirish, o‘zbek va dunyo adabiyotining eng yaxshi namunalarini internet tarmoqlariga joylashtirish va ularni targ‘ib qilish hamda keng kitobxonlar ommasiga etkazish ishlarini samarali tashkil etish maqsadida o‘quvchi yoshlarni badiiy qadriyatlarga qizishni shakllantirish bugungi kunning dolzarb masalasi ekanligi, kitobxonlik madaniyatini oshirish orqali yoshlar ma’naviyati, o‘z millati qadriyatlarini tarixi haqidagi bilimlarni o‘zlashtirish orqali yangi O‘zbekistonni istiqbolida yuqori maqsadlarga erishishga chorlaydi..

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning «Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ‘ib qilish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to‘g‘risida»gi qarori. 2017 yil 13 sentabr [1].dagi qarori ham ayni muddo bo‘lib xizmat qiladi chunki ma’naviy etuklikka kitob o‘ish orqali erishiladi.

Bu haqida O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezident I.A.Karimov quyidagi fikrlarni ilgari suradi: «O‘zbekistonning milliy-madaniy jihatdan g‘oyat rang-barangligi, milliy o‘zligini anglash va ma’naviy qayta tiklanishning kuchayib borishi bilan uzviy birlikda jamiyatni yangilash, uni ochiq jamiyatga aylantirish uchun qudratli omil bo‘lib xizmat qiladi va respublikaning jahon hamjamiyatiga qo‘shilishi uchun qulay sharoitlarni vujudga keltiradi» [2].

O‘zbek xalqi asrlar davomida kelayotgan yil dehqonchiligining xayrli, barakali bo‘lishi uchun ekin ekish, dalaga ulov chiqarish va urug‘ qadashga tayyorgarlik, yangi niyatlarning tug‘ilishi ayyomi sifatida Navro‘zni ulug‘lab, uni katta tantana sifatida nishonlab kelgan. Navro‘z bayramini nishonlashda millatning o‘zligi, uning tabiatga bo‘lgan muhabbati namoyon bo‘lgan.

Totalitar davrda noto‘g‘ri mafkuraviy qarashlar, diniy g‘oyalarning inkor etilishi ta’sirida, shuningdek, «din millatchilik va shovinizmga har doim yo‘l ochishini, iqtisodiy, sotsial taraqqiyotiga to‘sqinlik qilishini, sotsialistik turmush tarzi, kommunistik ma’naviyatning qaror topishiga to‘sqinlik qilishini» nazarda tutgan holda islom dinining shakllanishiga hech qanday aloqasi bo‘lmagan Navro‘zning milliy bayram sifatida nishonlanishi dastlab ta’qiqlab qo‘yildi, so‘ngra sun’iy ravishda «Navbahor» bayramiga aylantirildi. 1986 yil yanvar-fevralda bo‘lib o‘tgan O‘zbekiston Kommunistik partiyaning XXI s’ezdida bu boradagi ilk qaror qabul qilgan bo‘lsa, shu yilning oktyabr oyida bo‘lib o‘tgan O‘zbekiston Respublikasi Kommunistik partiya Markaziy Komitetining III Plenumi yakuniy qaror chiqardi. Natijada ezgu umidlar, pok niyatlar bilan nishonlanadigan «Gul bayrami», «Lola sayli», «Qovun sayli» va «Hosil bayrami» kabi milliy an’analar unutila boshlandi.

Bu kabi harakatlar zaminida millatni milliy o‘zligidan, milliy tuyg‘ularidan, borliqqa bo‘lgan an’anaviy yondoshuvidan mahrum etishdek qabih niyat bor edi.

O‘zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishuvi bilan birga millatning asriy qadriyati sanalgan Navro‘z bayramini nishonlash an’anasi qayta tiklandi. O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentning «Navro‘z umumxalq bayramini o‘tkazish choralari to‘g‘risida»gi Farmoniga muvofiq 1991 yildan boshlab har yili 21 mart Navro‘z bayrami sifatida ommaviy ravishda nishonlanib kelinmoqda.

Mustaqillik yillarida mamlakatda Islom dini omilidan unumli foydalanish, uning boy ma’naviy va madaniy qadriyat sifatidagi imkoniyatlarini kengaytirish choralari ko‘rildi. Ana shu yo‘lda amalga oshirilgan xayrli ishlardan biri Islom dinining ikki muqaddas ayyomi – Iydi-Ramazon va Iydi-Qurbon ayyomlariga bo‘lgan munosabatning o‘zgartirilishi bo‘ldi. O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentning alohida Farmonlariga ko‘ra Ramazon (1992 yil 27 mart) va Qurbon hayitlari dam olish kuni sifatida nishonlana boshlandi. Natijada kishilar hayit kunlarida yaqinlarining holidan xabar olish, yordamga muhtoj kishilardan hol-ahvol so‘rash, xayrli, savob

ishlarni bajarishdek tarixiy an’anaga amal qilish imkoniyatiga ega bo‘ldilar. Binobarin, «Qur’oni Karim»ning Alouddin Mansur tomonidan tayyorlangan, «Hadis» asarining Abdulg‘ani Abdulloh tomonidan qilingan tarjimalarining chop etilishi ham asrlar davomida o‘zbek xalqining e’tiqodi sifatida ulug‘lanib kelayotgan qadriyatlar qayta tiklanganligining yana bir yorqin namunasidir.

Sobiq Ittifoq davri bu kabi muqaddas manbalarni o‘zbek tilida o‘qish u yoqda tursin, ularning nomlarini ham tilga olish «qoloqlik», «ilmiy haqiqatlarni inkor etish», «johillik» deya qoralanar edi.

«Qur’oni Karim»[4]. va «Hadis» [5]. asarlarining tarjimalari yoshlar, jumladan, o‘quvchilarga muqaddas manbalarda ilgari surilgan ezgu g‘oyalar (tinchlikni ulug‘lash, insonni inson tomonidan qadrlanishi, iymonli, e’tiqodli, bilimli bo‘lishning ahamiyati, kibr, boylikka berilmaslik, harom va halolning farqiga borish, mavjud moddiy ne’matlarni asrash, ularni isrof, uvol qilmaslik, beva-bechora, etim-yesirlarning haqqiga xiyonat qilmaslik va boshqalar)ning asl mohiyati bilan tanishish, ularning mazmunini o‘rganish imkonini yaratadi. Manbalarning asl mohiyati bilan tanishishning pedagogik ahamiyati shundan iboratki, ular buzg‘unchi g‘oya tarafdorlarining tashviqotlariga ishonish, ularning ko‘rsatmalariga so‘zsiz quloq solishdan avval mulohaza yuritish, ularning fikrlarini tahlil qilish layoqatiga ega bo‘lishlariga yordam beradi.

Sho‘ro tuzumining mafkuraviy yondoshuvi tufayli Qur’oni Karim va Hadis asarlarining millat taraqqiyotida tutgan o‘rni, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishdagi ahamiyati borasida tadqiqotlarning olib borilishi ham ta’qiqlangan edi. Mustaqillik sharofati bilan bunday ta’qiqlar olib tashlandi hamda muqaddas manbalar, ularda ilgari surilgan g‘oyalarning falsafiy, ijtimoiy, badiiy va pedagogik ahamiyatining tahliliga bag‘ishlangan qator ilmiy izlanishlar olib borildi. Ana shunday ilmiy izlanishlardan birining natijasi sifatida H.Karomatovning «Qur’on va o‘zbek adabiyoti» nomli asari chop etildi.

Shuningdek, Imom Ismoil al-Buxoriyning «Al-jome’ as-sahih» («Ishonarli to‘plam»), «Al-adab al-mufrad» («Adab durdonalari»), Imom Iso at-Termiziyning «Al-jome’ as-sahih» («Ishonarli to‘plam»), «Ash-Shamoil an-Nabaviya» («Payg‘ambarlarning alohida fazilatlari»), «Alisher Navoiyning totalitar tuzum davrida «diniy g‘oyalarni targ‘ib etuvchi» asar sifatida o‘rganilishi ta’qiqlangan «Munojot», «Arba’in» hamda «Tarixi anbiyo va hukamo» («Payg‘ambarlar va hokimlar haqida» nomli asarlari nashrdan chiqarildiki, bu holat yoshlar tomonidan islomiy qarashlarni «soxta bilimdonlar» tomonidan qilinayotgan talqin emas, balki xolis yondoshuv asosida yoritilgan ma’lumotlar, mulohazalar yordamida o‘rganilishi uchun zamin yaratdi.

Islom dini g‘oyalarini ilmiy asosda o‘rganish, ularni aslicha yosh avlodga etkazish borasida 1995 yil 19 mayda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan Qarorga muvofiq tashkil etilgan Xalqaro islom tadqiqot markazi o‘ziga xos o‘rin tutadi. Zero, ushbu markazning asosiy vazifasi respublika aholisi, xususan, yoshlarga «milliy qadriyatlarimizni va haqiqiy islom ta’limotini etkazish, mavjud islomiy osori-atiqalar tarixini o‘rganish, nodir qo‘lyozma asarlarni tadqiq etish, ular bilan keng jamoatchilikni tanishtirish, darslik va qo‘llanmalar, lug‘atlar tayyorlash va nashr qilishdan iboratdir» [3]. Shuningdek, ko‘plab madrasalarning faoliyati qayta yo‘lga qo‘yildi. «Ayni paytda mamlakatimizning har bir viloyatida kamida bittadan diniy Madrasa, Toshkent shahrida esa Toshkent Islom Universiteti, Xalqaro Islom tadqiqotlar markazi, Imom al-Buxoriy nomidagi Islom ma’hadi, Eshon Boboxon nomidagi ayollar madrasasi, Abulqosim va Ko‘kaldosh madrasalari ishlab turibdi [3].

Islom dini farzlaridan biri – bu haj ziyoratini ado etish hisoblanadi. O‘zbek xalqi mustabid tuzum davrida uzoq yillar garchi islom diniga e’tiqod qilsak-da, bu farzni ado etish imkoniyatidan mahrum bo‘lib yashadi. Respublika hukumati rahbariyatining shijoati bilan 1990 yilning hijriy yil hisobi bilan Ramazon oyida musulmonlarning haj amalini ado etishlari uchun sharoit yaratildi. «Musulmonlarning Saudiya Arabistoniga haj qilishi to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezident Farmonining e’lon qilinishi katta hodisa bo‘ldi.

O‘quvchilarda milliy iftixor tuyg‘usini shakllantirish, ular tomonidan islomiy qadriyatlarga to‘g‘ri baho bera olish layoqatini tarbiyalashda respublika miqyosida Islom olamida o‘zlarining

alohida o‘rinlariga ega bo‘lgan buyuk allomalarning yubiley yillarini nishonlash yo‘lida amalga oshirilgan tadbirlar ham muhim ahamiyatga ega. Imom Abu Iso at-Termiziyning 1200 yilligi, Mahmud az-Zamahshariyning 920 yilligi, Najmiddin Kubroning 850 yilligi, Bahovuddin Naqshbandning 675 yilligi, Xoja Ahrori Valiyning 600 yilligi, Imom Ismoil al-Buxoriy tavalludining hijriy-qamariy tavqim bo‘yicha 1225 yilligining keng ko‘lamda nishonlanishi» [3] yoshlar uchun o‘zga xos tarbiya namunasi bo‘ldi. Binobarin, bunday tadbirlar orqali ulug‘ allomalarga bo‘lgan cheksiz hurmat va ularning Islom ta’limotini rivojlantirishga qo‘shgan hissalari oldidagi ehtiromni namoyish etildi. O‘tganlarni yodlash, ularning faoliyatidan xabardor bo‘lish hamda mehnatlariga nisbatan ehtirom bildirish o‘zbek xalqining o‘zligiga xos fazilatdir.

Milliy-madaniy meros, shu jumladan, adabiyot va san’at barcha davrlarda ham yoshlarni ma’naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash, ularga ajdodlar an’analarini etkazish vositasi bo‘lib kelgan. Ayni vaqtda ular yoshlarga milliy o‘zlikni anglatish, ularda Vatan va millatga bo‘lgan mehr-muhabbatni qaror toptirish, milliy iftixor tuyg‘ularini shakllantirishda alohida o‘rin tutadi. Biroq, totalitar tuzum davrida milliy ozodlik harakatlarining qayta yuzaga kelishidan qo‘rqqan ayrim ideologlar milliy-madaniy merosni o‘rganishda qat’iy cheklovlar bo‘lishi kerakligi to‘g‘risidagi taklifni ilgari surdilar. Jumladan, 1986 yil 4 oktyabrda bo‘lib o‘tgan O‘zbekiston KPMKning III Plenumida shu haqida alohida so‘z yuritilib, unda quyidagi mulohazalar ilgari surildi: «O‘tmishni ideallashtirish, nosinfiy va notarixiy yondoshuv shunga olib keldiki, Temur kabi feodal zolimlar teatr sahnalarida, kino ekranlarida, kitob sahifalarida shu vaqtga qadar ko‘zga tashlanib turibdi, ayrim yozuvchilarning e’tiborida tarix haqiqatiga zid ravishda u insonparvar va uzoqni ko‘ra biluvchi siyosatchi qilib ko‘rsatilgan. Bu borada tipik o‘rta asrga xos jihatlarni ko‘ra olish uchun Pirimqul Qodirovda sinfiy etuklik etishmadi. Yozuvchi Boburning haqiqiy bosqinchilik faoliyatlarini sezmay, uning go‘yo ma’rifatparvar podsholigi, nozik didli lirik shoir va ulkan tarixchiligiga qoyil qolib, erib ketadiyu, ko‘z yoshi qiladi.

Bunday kaltabinlik dastlab qaraganda beozor ko‘rinsada, aslo bunday emas. Uning zamirida tarixni qaytadan yozishga urinish, patriarxal davrni qo‘msashni targ‘ib qilish, islomni milliy madaniyatning xazinachisi qilib ko‘rsatishga urinish yotadi».

Millat tarixi, uning madaniyati va taraqqiyotiga nisbatan bunday yondoshuv aslida uni tobe qilish, o‘zligini anglay olmaydigan zombiga aylantirishga intilish edi. Biroq, asrlar silsilasida toblangan, mus’hamkam ildizga ega bo‘lib borgan milliy-madaniy merosni millat tarixidan o‘chirib yuborishga qaratilgan harakat samarasiz yakun topdi. Pirimqul Qodirovning Zahiriddin Muhammad Bobur va boburiylar sulolasi vakillarining hayoti, faoliyati, shuningdek, ijodi haqida hikoya qiluvchi «Yulduzli tunlar», keyinroq esa mazkur romanning davomi sanaluvchi «Avlodlar davoni» asarlari chop etildi.

«Qizil imperiya» Amir Temurga, u orqali o‘zbek xalqiga nisbatan tahqirlash siyosatini olib borgan bir paytda xorijda bu benazir zotga bag‘ishlangan ko‘plab ilmiy, ilmiy-ommabop, badiiy, san’at asarlari yaratildi, xalqaro anjumanlar o‘tkazildi, uning nomi bilan bog‘liq ommaviy tashkilotlar tuzildi, muzeylar ochildi»

Mustaqillik yillarida amalga oshirilgan eng xayrli ishlardan biri – bu akademik I.Mo‘minov tomonidan boshlangan, biroq mafkuraviy ta’ziqqa uchragan harakatning o‘z samarasini berganligi bo‘ldi. Aynan shu yillarda «qonxo‘r», «zolim» deya sifatlangan Amir Temur shaxsi o‘zining munosib bahosiga ega bo‘ldi.

O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezident tomonidan 1996 yilning «Amir Temur yili» deb e’lon qilinishi, shu yili mard sarkarda tavalludi 660 yilligining nishonlanishi sohibqiron shaxsi, uning hayoti va faoliyatini o‘rganishga keng imkoniyatlar ochdi. Sohibqironning «Temur tuzuklari» asari e’lon qilindi. «Go‘ri Amir» maqbarasi ta’mirlandi. Shu yilning oktyabr oyida Toshkent shahrida «Temuriylar tarixi» davlat muzeyining ochilishi yoshlar o‘rtasida sohibqiron tomonidan amalga oshirilgan va o‘zbek davlatchiligining shakllanishida beqiyos ahamiyatga ega bo‘lgan harakatlar to‘g‘risida batafsil ma’lumotlarni berish, ularni tasviriy-obrazli tarzda etkazib

berish imkoniyatini yaratdi.

Mustaqillikdan so‘ng o‘tgan o‘n besh yil ichida Amir Temur hayoti va faoliyati to‘g‘risida ma’lumotlar beruvchi bir qator ilmiy va badiiy asarlar yaratildi. Jumladan, A.Hayitmetovning «Amir Temur va o‘zbek adabiyoti», B.Ahmedovning «Amir Temur», B.Ahmedov, A.Aminovlarning «Amir Temur o‘gitlari», H.Karomatovning mas’ul muharrirligidagi «Amir Temur jahon tarixida» nomli asarlari, shuningdek, A.Oripovning «Sohibqiron» va M.Jalilning «Sohibqiron Temur» dramalari yaratildi. «O‘zbekfilm» tomonidan ko‘p qismli «Amir Temur» filmi suratga olindi.

E’tiqodsizlik ulug‘langan davrda «o‘zida mistik qarashlarni yoritgan, xalq o‘rtasida jaholat, razolatni targ‘ib etuvchi» asarlar deya baholangan va milliy adabiyotdan majburan olib tashlangan asarlarning nashr etilishi yo‘lida ham samarali ishlar amalga oshirildi. Natijada Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg‘oniy, Abulqosim Mahmud ibn Umar az-Zamahshariy, Najmiddin Kubro, Bahovuddin Naqshbandiy, Husayn Boyqaro, Feruz (Sayid Muhammad Rahimxon Bahodirxon soniy) kabilarning o‘zbek mumtoz adabiyotining durdonalariga aylangan asarlarini o‘qib-o‘rganish imkoniyati yuzaga keldi.

Mustaqillik yillarida amalga oshirilgan yana bir xayrli ish – bu jadidchilik harakatining etakchilari bo‘lgan va «xalq dushmani» deya qatog‘on qilingan Abdurauf Fitrat, Munavvar Qori Abdurashidxon o‘g‘li, Abdulhamid Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy va Usmon Nosir kabi o‘zbek millatining otashqalb o‘g‘lonlari asarlarining xalqqa qaytarilishi bo‘ldi. «Qatog‘on qurbonlari» jamg‘armasining tashkil etilishi, mazkur jamg‘armaning qo‘llab-quvvatlashi bilan jadidchilik harakati rahbarlari va namoyandalarining hayoti va ijodining o‘rganilishi, asarlarining qayta tiklanishi va chop etilishi, ular hayotining so‘nggi kunlarini yorituvchi arxiv materiallarining o‘rganilishi, shuningdek, «Qatog‘on qurbonlari» nomli xotira maydonining barpo etilishi yosh avlodni vatanparvar etib tarbiyalash, ularda milliy adabiy merosga nisbatan hurmatni qaror toptirish va vatandoshlarining vatan ozodligi, millat hurligi yo‘lida olib borgan kurashlaridan faxrlanish tuyg‘usini shakllantirishga katta yordam beradi.

Qayta tiklangan milliy qadriyatlar orasida o‘zbek tili mavqeini ko‘tarishga qaratilgan ijtimoiy harakat alohida ahamiyatga ega. Garchi 1989 yilning 21 oktyabrida O‘zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidentning farmoniga ko‘ra o‘zbek tili davlat tili maqomini olgan bo‘lsa-da, bu farmonning ahamiyati mustaqillik yillaridagina to‘la namoyon bo‘ldi. Ayni vaqtda respublika uzluksiz ta’lim tizimida o‘qitish ishlari, ishlab chiqarishda ish yuritish o‘zbek tilida amalga oshirilmoqda. Ish o‘rinlarida va jamoat joylarida ham o‘zbek tilida murojaat etish, shu tilda muloqot qilish, asarlar yaratish imkoniyati yuzaga keldi. Bugungi kunda oliy ta’lim muassasalarida o‘quvchilar o‘rtasida milliy til imkoniyatlarini targ‘ib qilish, uning ijtimoiy ahamiyati va milliy ruhiyatning namoyon bo‘lishidagi rolini ochib berish asosida ularda o‘zbek tiliga bo‘lgan hurmatni qaror toptirish, til sofligini ta’minlash vazifasi turibdi.

Yuqorida bildirilgan fikrlar o‘quvchilarda milliy iftixor tuyg‘usini shakllantirishda milliy qadriyatlarni qayta tiklanishining ahamiyati quyidagi holatlarda ko‘zga tashlanishini isbotladi:

O‘quvchilar tomonidan milliy qadriyatlar, ularning mohiyati va ijtimoiy ahamiyati to‘g‘risidagi bilimlarning o‘zlashtirilishi.

Ularga islomiy g‘oyalarning asl mohiyatini to‘g‘ri anglashlari, Islom ta’limoti rivojiga ulkan hissa qo‘shgan vatandoshlarimiz, ularning hayotlari va faoliyatlari to‘g‘risidagi ma’lumotlarga ega bo‘lishlari uchun zarur shart-sharoitning yaratilganligi.

Ularning milliy urf-odat, marosim va an’analarda ilgari surilgan ezgu insoniy qarashlardan xabardor bo‘lishlari.

O‘quvchilarning o‘zbek milliy davlatchiligining asoschisi – sohibqiron Amir Temur shaxsini anglashlari, u tomonidan boshlangan ezgu ishning davomchilari bo‘lishga ruhlanishlari, uning mamlakatni adolat bilan boshqarish g‘oyalariga sadoqatli bo‘lishlari.

O‘z Vatanlarida milliy tilda so‘zlashish, kasbiy faoliyatni olib borishda o‘zbek tilidan foydalanish huquqiga ega bo‘lish.

O‘quvchilarning Turkistonda yo‘lga qo‘yilgan jadidchilik faoliyati, uning maqsad va

vazifalari, harakat faollarining shaxsi, hayoti va faoliyatlaridan xabardor bo‘lishlari, ularning fidoiyliklaridan namuna o‘zlashtirishlari.

Pedagogika kollejlarida ma’naviy-ma’rifiy ishlarni yo‘lga qo‘yishda milliy qadriyatlarning qayta tiklanishi natijasida yuzaga kelgan imkoniyatlardan to‘g‘ri foydalanish, ular to‘g‘risida o‘quvchilarni xabardor etish kutilgan natijalarni bera oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1.Mirziyoyev Sh.M. «Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ‘ib qilish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to‘g‘risida»gi qarori. 2017 yil 13 sentabr.

2. Каримов И.А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1 - жилд. – Т:. Ўзбекистон, 1996. – 364 б.

3.Мухсиева А. Оилада миллий тарбияни ташкил этишнинг методик асослари. – Т.: Фан, 2009. – 116 б.

4. Қуръони Карим. Ўзбекча изоҳли таржима /Таржима ва изоҳлар муаллифи: А.Мансур. – Т.: Шарқ нашриёт-матбаа концерни, 1992 йил. – 494 б.

5.Ҳадис. IV. Ал-жомеъ ас-саҳиҳ (Ишонарли тўплам) /Арабчадан А.Абдуллоҳ тарж. – Т.: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992. – 527 б.

6.Амир Темур ва темурийлар даврида маданият ва санъат. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. – 88 б.

7.Чорийев А., Сохибов А. “Педагогика в художественных образах”. Методик тавсиянома. Қарши 1992 й.26 б.

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINI JAHON AXBOROT OQIMLARIDA MUSTAQIL VA TANQIDIY FIKRLASHGA TAYYORLASHNING INNOVATSION YONDASHUVLARI

Pardayev Asror Ikromvich
Samarqand davlat pedagogika instituti Boshlang‘ich va maktabgacha ta’lim metodikasi kafedrasi katta o‘qituvchisi.

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini jahon axborot makonida mustaqil va tanqidiy fikrlashga tayyorlash jarayonining dolzarbligi, ilmiy-nazariy asoslari hamda innovatsion yondashuvlari keng tahlil etiladi. Global informatsion muhitda faoliyat yurituvchi pedagoglar uchun axborotga tanqidiy yondashuv, mantiqiy tahlil, asosli xulosa chiqarish va ijtimoiy mas’uliyat bilan fikr bildirish kompetensiyalari muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda inquiry-based learning, problem-based learning, refleksiya, Socratik suhbat, raqamli texnologiyalar va media tahlil vositalari asosidagi interaktiv metodlar samaradorligi asoslab beriladi. Shuningdek, mediasavodxonlik va raqamli pedagogika orqali o‘qituvchilik faoliyatida yuzaga kelayotgan yangi chaqiriqlar va imkoniyatlar ko‘rib chiqilib, ularni amaliyotga tatbiq etishning pedagogik shart-sharoitlari yoritiladi.

Tadqiqot natijalari pedagogik ta’lim muassasalarida innovatsion metodik yondashuvlar asosida bo‘lajak o‘qituvchilarda tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: tanqidiy fikrlash, mediasavodxonlik, innovatsion yondashuvlar, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari, axborot oqimi, raqamli pedagogika, interaktiv metodlar.

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ К САМОСТОЯТЕЛЬНОМУ И КРИТИЧЕСКОМУ МЫШЛЕНИЮ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ПОТОКОВ

Аннотация. В данной статье проводится всесторонний анализ актуальности, научно-теоретических основ и инновационных подходов к подготовке будущих учителей начальных классов к самостоятельному и критическому мышлению в глобальном информационном пространстве. В современном информационном окружении для педагогов крайне важны компетенции критической оценки информации, логического анализа, обоснованного принятия решений и социально ответственной коммуникации. В статье обосновывается эффективность интерактивных методов, основанных на обучении через исследование (inquiry-based learning), проблемном обучении (problem-based learning), рефлексии, сократическом диалоге, цифровых технологиях и инструментах медиаанализа для развития критического мышления. Кроме того, рассматриваются новые вызовы и возможности, возникающие в педагогической деятельности через медиаграмотность и цифровую педагогику, а также педагогические условия для их практической реализации.

Результаты исследования подчеркивают необходимость системного формирования навыков критического мышления у будущих учителей посредством инновационных методических подходов в педагогических образовательных учреждениях.

Ключевые слова: критическое мышление, медиаграмотность, инновационные подходы, учителя начальных классов, информационные потоки, цифровая педагогика, интерактивные методы.

INNOVATIVE APPROACHES TO PREPARING FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS FOR INDEPENDENT AND CRITICAL THINKING IN GLOBAL INFORMATION FLOWS

Annotation. This article provides a comprehensive analysis of the relevance, scientific-theoretical foundations, and innovative approaches to preparing future primary school teachers for independent and critical thinking in the global information space. For educators operating in the global information environment, competencies such as critical information evaluation, logical analysis, evidence-based reasoning, and socially responsible communication are of great importance. The article substantiates the effectiveness of interactive methods based on inquiry-based learning, problem-based learning, reflection, Socratic dialogue, digital technologies, and media analysis tools in developing critical thinking. Furthermore, new challenges and opportunities arising in teaching activities through media literacy and digital pedagogy are examined, along with the pedagogical conditions necessary for their practical implementation.

The research findings emphasize the necessity of systematically developing critical thinking skills in future teachers through innovative methodological approaches within pedagogical education institutions.

Keywords: critical thinking, media literacy, innovative approaches, primary school teachers, information flow, digital pedagogy, interactive methods.

Kirish

Zamonaviy ta’lim tizimi shiddat bilan rivojlanayotgan global axborot makoni, raqamli texnologiyalar ta’siridagi o‘zgaruvchan media muhit va informatsion bosim sharoitida faoliyat yuritadigan pedagoglarni, xususan, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini nafaqat o‘quv jarayonini samarali tashkil etishga, balki shaxsiy axborot madaniyati va tanqidiy fikrlash salohiyatiga ega bo‘lgan holda axborot oqimlarini mustaqil tahlil qilishga tayyorlash dolzarb ilmiy-amaliy masalaga aylangan[1]. Bugungi kunda jamiyatning barcha qatlamlariga, shu jumladan ta’lim sohasi vakillariga bo‘layotgan axborotlar oqimi – an’anaviy va ijtimoiy media, sun’iy intellekt asosida shakllanayotgan algoritmik kontent, feyk (soxta) xabarlar va manipulyativ ma’lumotlar bilan to‘yingan bo‘lib, bu holat pedagogik tayyorgarlik jarayonida innovatsion yondashuvlar asosida tanqidiy fikrlashni shakllantirishni taqozo etadi[2].

Tanqidiy fikrlash bugungi kunda shaxsning axborotga asoslangan qarorlar qabul qilish, muqobil fikrlarni tahlil qilish, baholash, asoslash va mantiqiy xulosalarga kelish qobiliyatini ifodalovchi asosiy kognitiv kompetensiyalardan biri sifatida e’tirof etilmoqda[3]. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun bu ko‘nikma nafaqat o‘z faoliyatida axborotni to‘g‘ri saralash va uzatish, balki o‘quvchilarda mustaqil fikrlash madaniyatini shakllantirishda ham asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Shu bois, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini jahon axborot makonidagi turli manbalar bilan ishlashga, ulardagi ma’lumotlarni tahlil qilish, baholash va mustaqil xulosa chiqarishga o‘rgatish innovatsion pedagogik yondashuvlar orqali amalga oshirilishi zarur[4].

Innovatsion yondashuvlar deganda, bir tomonlama bilim berish emas, balki talabaning axborot bilan faol, tanqidiy va ijodiy ishlashini ta’minlovchi o‘quv metodlari, texnologiyalari va strategiyalar tizimi tushuniladi. Xususan, “so‘rovga asoslangan o‘rganish” (inquiry-based learning), “muammoli ta’lim” (problem-based learning), “reflektiv yondashuv”, “Sokratik suhbat” kabi metodlar orqali bo‘lajak pedagoglarni axborot muhitida fikr yuritishga, dalillar asosida qaror qabul qilishga, muqobil nuqtai nazarlarni ko‘rib chiqishga o‘rgatish mumkin[5]. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar, masalan, interaktiv media resurslar, vizual va audio materiallar, sun’iy intellekt orqali generatsiyalangan kontentlar, onlayn muhokamalar va simulyatsion darslar vositasida talabalarda axborot tahliliga asoslangan tanqidiy yondashuvni shakllantirish mumkin[6].

Bunday yondashuvlarning afzalligi shundaki, ular o‘quvchini faol subyektga aylantiradi.

O‘qituvchi bilim manbai emas, balki yo‘naltiruvchi, murabbiy, tahliliy fikrlashga undovchi shaxs sifatida faoliyat yuritadi. Bu esa o‘z navbatida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida metakognitiv faollikni, axborotga nisbatan tanqidiy va mas’uliyatli munosabatni, kommunikativ madaniyatni va ijtimoiy mas’uliyatni shakllantiradi[7]. Innovatsion yondashuvlar, shuningdek, o‘qituvchilik kasbining ijtimoiy funksiyalarini – axborot filtrlash, ishonchli manbalarni aniqlash, yosh avlodda raqamli xavfsizlik va media madaniyatni shakllantirish kabi jihatlarini amalga oshirishga zamin yaratadi.

Shu bilan birga, bu jarayonni samarali amalga oshirish uchun pedagogik ta’lim muassasalarida tegishli infratuzilma va metodik ta’minot zarur. Ya’ni, o‘quv dasturlarida mediasavodxonlik, raqamli pedagogika, axborot madaniyati, tanqidiy tahlil metodikasi bo‘yicha mustaqil fanlar joriy etilishi, malakali mutaxassislar ishtirokida seminar, trening va interaktiv mashg‘ulotlar o‘tkazilishi lozim. Shuningdek, talabalarning tanqidiy fikrlash salohiyatini baholash uchun an’anaviy testlardan tashqari, reflektiv esse, portfoliolar, loyiha ishlari, muhokama asosidagi baholash mexanizmlari qo‘llanilishi maqsadga muvofiqdir[8].

Globallashuv va raqamli axborot makonining jadallik bilan kengayib borayotgan sharoitida ta’lim sohasining zamonaviy muammolaridan biri bu — axborotga to‘g‘ri, tanqidiy va mas’uliyatli yondasha oladigan pedagog shaxsini shakllantirish masalasidir. Ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim tizimi uchun kadrlar tayyorlovchi pedagogik oliy ta’lim muassasalarining asosiy vazifalaridan biri – bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida mustaqil fikrlash, dalillarga asoslangan qaror qabul qilish, axborotni tahlil qilish va baholash, turli nuqtai nazarlarni solishtirish va xulosa chiqarish ko‘nikmalarini shakllantirishdan iboratdir[9]. Ushbu jarayon bevosita tanqidiy fikrlash kompetensiyasining rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lib, u faqatgina shaxsiy tafakkurni emas, balki kasbiy yondashuv va pedagogik faoliyatni takomillashtiruvchi omil sifatida ham namoyon bo‘ladi.

Olib borilgan tahlil va ilmiy kuzatishlar shuni ko‘rsatmoqdaki, an’anaviy bilimga asoslangan o‘qitish usullari bo‘lajak pedagoglarning jahon axborot oqimlarida faol, tanqidiy va selektiv fikrlashiga yetarli zamin yarata olmaydi[10]. Shu bois, ta’limda innovatsion yondashuvlar — muammoli ta’lim, reflektiv metodlar, tadqiqotga yo‘naltirilgan yondashuv, kollegial tahlil va raqamli texnologiyalar integratsiyasi orqali o‘qituvchilarni axborotga tanqidiy yondashishga o‘rgatish zarurati yuzaga kelmoqda[11]. Ayniqsa, soxta axborot, manipulyatsion media va algoritmik kontentlar sharoitida mediasavodxonlikni rivojlantirish tanqidiy fikrlashni shakllantirishning ajralmas komponentiga aylanmoqda. Mediasavodxonlik esa o‘z navbatida, shaxsning raqamli madaniyatini, axborot bilan ishlashdagi ijtimoiy mas’uliyatini va demokratik qarashlarga ochiqligini belgilovchi mezon sifatida e’tirof etiladi.

Ta’lim jarayoniga zamonaviy interaktiv va innovatsion metodlarni joriy qilish orqali, xususan, real hayotiy misollar asosida ishlovchi case-study metodikasi, Sokratik dialoglar, tahliliy esse va reflektiv baholash texnologiyalari orqali bo‘lajak o‘qituvchilarning tafakkur doirasini kengaytirish, ularni turli nuqtai nazarlarga ochiq bo‘lgan, dalillar asosida fikr yurita oladigan va o‘z qarashlarini asosli tarzda himoya qila oladigan mutaxassis sifatida shakllantirish mumkin[12]. Shu bilan birga, ushbu yondashuvlar orqali o‘quvchi shaxsini rivojlantirishga xizmat qiladigan metodlarni sinfda amaliy qo‘llay oladigan pedagoglarni tayyorlash ham ta’lim sifati oshishining muhim kafolatidir.

Innovatsion yondashuvlar faqat didaktik vosita bo‘lib qolmay, balki o‘qituvchi shaxsini rivojlantirishning, uni doimiy o‘zgarib borayotgan media va axborot muhitiga moslashuvchan, mos fikr yurituvchi va mas’uliyatli ijtimoiy subyekt sifatida shakllantirishning strategik yo‘nalishidir[13]. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun bu ko‘nikmalar ularning kelgusidagi professional faoliyatida yosh avlodga tanqidiy fikrlash va axborotga ongli munosabatni singdirishda asosiy pedagogik vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Yuqoridagi fikrlar negizida quyidagi ilmiy-nazariy xulosalarni asoslash mumkin:

Tanqidiy fikrlash – zamonaviy pedagogik kompetensiyaning tarkibiy qismi bo‘lib, u bo‘lajak o‘qituvchilarning global axborot muhitida o‘z pozitsiyasini mustahkamlashiga xizmat qiladi.

Mediasavodxonlik – tanqidiy fikrlashni shakllantirishdagi muhim pedagogik resurs bo‘lib, uni integratsiyalash orqali ta’lim jarayonining mazmuni va samaradorligini oshirish mumkin.

Innovatsion yondashuvlar – an’anaviy bilimga asoslangan yondashuvlarni yangilashga, o‘quvchi-shaxsga yo‘naltirilgan ta’limni kuchaytirishga va reflektiv tahlilni jadallashtirishga xizmat qiladi.

Tanqidiy fikrlovchi pedagogni tayyorlash – faqat bir martalik o‘quv jarayoni emas, balki bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan, doimiy ravishda yangilanadigan tizimli, kompleks metodik faoliyatni talab qiladi.

Xulosa. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini jahon axborot oqimlari sharoitida mustaqil va tanqidiy fikrlashga tayyorlash masalasi bugungi pedagogik ilm-fanning ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, bu borada amalga oshirilayotgan innovatsion yondashuvlar mazkur maqsadga erishishda ilmiy-nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi. Shu bois, pedagogik ta’lim tizimida tanqidiy fikrlash va mediasavodxonlikni integratsiyalashgan holda rivojlantirish, axborotga nisbatan ongli va mas’uliyatli yondashuvni shakllantirishga xizmat qiluvchi strategik muhim yo‘nalish sifatida e’tirof etilishi lozim.

Adabiyotlar

Xudoyberdiyev M. A. «Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish metodikasi». Pedagogika va psixologiya, 2021. 3(45), 12-25.

Jalilov A.T. «Mediasavodxonlik va boshlang‘ich ta’limda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish». O‘zbekiston pedagogik ilmiy jurnali, 2022. 2(11), 56-70.

Oripova N. S. «Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanib, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish». Zamonaviy ta’lim, 2020.1(7), 33-45.

Saidova D. R. «Boshlang‘ich sinf pedagoglarining mediasavodxonlik asosida tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish». Ilmiy izlanishlar, 2023. 5(14), 102-116.

Nurmuhammadova G. X. «Raqamli pedagogika va innovatsion yondashuvlar yordamida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish». Pedagogik texnologiyalar, 2021. 4(9), 87-99.

Bilotserkovets M., Lushchyk Y., Fomenko T., Klochkova, T. Encouraging Students’ Critical Thinking Skills in the Midst of Information Wars.Tréma, 2023. 60, pp. 15-29.

Roth C., Bender-Salazar R., Pitt B. Stories and Systems: Educational Interactive Storytelling to Teach Media Literacy and Systemic Thinking. pp. 1-20. 2025.

Vehrer A., Palfalusi Z. The Application of Virtual Environments and Artificial Intelligence in Higher Education: Experimental Findings in Philosophy Teaching. 2025. pp. 5-23.

Hanč J., Štrauch P., Paňková E., Hančová M. Teachers’ Perception of Jupyter and R Shiny as Digital Tools for Open Education and Science. 2020. pp. 12-34.

Ali M. Developing Augmented Reality Based Gaming Model to Teach Ethical Education in Primary Schools. 2020. pp. 6-28.

Anggriani M.D., Haryanto H., Atmojo S. E. The Impact of Problem-Based Learning Model Assisted by Mentimeter Media in Science Learning on Students’ Critical Thinking and Collaboration Skills. Diversitas Journal, 2024. 9(3), pp. 45-61.

Levanon M. An Analog Teacher in a Digital World: Dialogic Pedagogy and Distance Learning. Inquiry: Critical Thinking Across the Disciplines, 2025. 34(1), pp. 57–78.

Emdin C. Reality Pedagogy. 2025. Wikipedia. pp. 1-22.

O‘QITUVCHINING IJTIMOIY VA PROFESSIONAL IMIDJINI RIVOJLANTIRISHDA METODIK USULLARNING AHAMIYATI

Saidova Ozoda Toxirovna
Kattaqo‘rg‘on davlat pedagogika instituti,
Maktabgacha va boshlang‘ich ta’lim kafedrasi assistent o‘qituvchisi

Annotatsiya: O‘qituvchining ijtimoiy va professional imidjini rivojlantirishda metodik yondoshuvlar o‘qituvchining ta’lim jarayonidagi muvaffaqiyatiga, shuningdek, uning o‘ziga bo‘lgan ishonchi va jamiyatdagi obro‘-e’tiboriga katta ta’sir ko‘rsatadi. Maqolada o‘qituvchining professional imidjini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan metodik yondoshuvlar tahlil qilinadi. O‘qituvchining kommunikativ ko‘nikmalarini rivojlantirish, o‘z ishiga ijodiy yondashuvni qo‘llash, o‘qitish jarayonida innovatsion texnologiyalarni joriy etish va pedagogik etikani saqlash kabi omillar o‘qituvchining imidjini mustahkamlashda muhim rol o‘ynaydi.

Kalit So‘zlar: O‘qituvchining ijtimoiy imidji, professional imidj, metodik yondoshuvlar, kommunikativ ko‘nikmalar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik etika, ijtimoiy rivojlanish, professional rivojlanish, ta’limda innovatsiyalar.

ЗНАЧЕНИЕ МЕТОДИЧЕСКИХ ПРИЁМОВ В РАЗВИТИИ СОЦИАЛЬНОГО И ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ИМИДЖА УЧИТЕЛЯ

Саидова Озода Тохировна
Каттакурганский государственный педагогический институт,
ассистент кафедры дошкольного и начального образования

Аннотация: Методические подходы к развитию социального и профессионального имиджа учителя оказывают значительное влияние на его успех в образовательном процессе, а также на его уверенность в себе и репутацию в обществе. В статье анализируются методические подходы, которые имеют важное значение для формирования профессионального имиджа учителя. Развитие коммуникативных навыков учителя, творческий подход к своей работе, внедрение инновационных технологий в образовательный процесс и соблюдение педагогической этики играют ключевую роль в укреплении его имиджа.

Ключевые слова: социальный имидж учителя, профессиональный имидж, методические подходы, коммуникативные навыки, инновационные технологии, педагогическая этика, социальное развитие, профессиональное развитие, инновации в образовании.

THE IMPORTANCE OF METHODOLOGICAL APPROACHES IN THE DEVELOPMENT OF A TEACHER’S SOCIAL AND PROFESSIONAL IMAGE

Saidova Ozoda Tokhirovna
Kattakurgan State Pedagogical Institute,
Assistant Lecturer at the Department of Preschool and Primary Education

Annotation: Methodological approaches to developing a teacher’s social and professional image have a significant impact on their success in the educational process, as well as on their self-confidence and reputation in society. This article analyzes the methodological approaches that are important for shaping a teacher’s professional image. Developing the teacher’s communicative skills, applying a creative approach to their work, introducing innovative technologies into the teaching process, and adhering to pedagogical ethics play a crucial role in strengthening their image.

Keywords: Teacher’s social image, professional image, methodological approaches, communicative skills, innovative technologies, pedagogical ethics, social development, professional development, innovations in education.

Kirish. O‘qituvchining ijtimoiy va professional imidji nafaqat ta’lim jarayonining samaradorligini belgilovchi omil, balki jamiyatdagi o‘qituvchiga bo‘lgan hurmat va e’tiborni ham shakllantiradi. O‘qituvchining imidji uning pedagogik faoliyatining ko‘rinishi bo‘lib, ta’lim tizimining muvaffaqiyatiga bevosita ta’sir qiladi. O‘qituvchi, nafaqat bilimdonlik, balki o‘z ishiga bo‘lgan javobgarlik, ijtimoiy muloqotdagi ko‘nikmalar va pedagogik axloqiy normalarga rioya qilish orqali jamiyatda o‘z o‘rnini topadi. Shu sababli, o‘qituvchining ijtimoiy va professional imidjini rivojlantirish muhim pedagogik masala hisoblanadi.

Bugungi kunda o‘qituvchining professional imidji shunchaki kasbiy mahorat bilan cheklanmay, balki uning muloqot qobiliyati, pedagogik etikasi, kreativligi, innovatsion yondoshuvlarni qo‘llashdagi tajribasi va jamiyat bilan o‘zaro munosabatlarining sifatiga bog‘liq. O‘qituvchilar, doimiy ravishda o‘z bilim va ko‘nikmalarini oshirishi, yangi metodik yondoshuvlar va pedagogik texnologiyalarni o‘z faoliyatlariga joriy etishi lozim. Shu bois, maqolada o‘qituvchining ijtimoiy va professional imidjini shakllantirishda metodik yondoshuvlarning o‘rni va ahamiyati, o‘qituvchining jamiyatdagi roli va ta’lim tizimiga bo‘lgan ta’siri tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili. O‘qituvchining ijtimoiy va professional imidjini rivojlantirishga doir adabiyotlar tahlili ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish uchun zarur bo‘lgan metodik yondoshuvlarni o‘rganishga imkon beradi. O‘qituvchi imidji nafaqat uning kasbiy mahoratiga, balki uning jamiyatdagi o‘rni, pedagogik axloqiy normalarga rioya qilishi, kommunikativ ko‘nikmalariga, ijodiy yondashuvga va o‘zgaruvchan ta’lim sharoitlariga moslashish qobiliyatiga ham bog‘liqdir.

Bir nechta tadqiqotlar (Sharipova, 2017; Islomov, 2019) shuni ko‘rsatadiki, o‘qituvchining professional imidji uning kasbiy faoliyatida o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi va jamiyatda uning hurmatini oshiradi. O‘qituvchining tashqi ko‘rinishi, muloqotdagi odobi va pedagogik etikaga rioya qilishi ham ijtimoiy imidjini shakllantiradi. Bundan tashqari, o‘qituvchining ilmiy izlanishlar va metodik ishlanmalar orqali ta’limdagi sifatni oshirishga bo‘lgan intilishi ham professional imidjini rivojlantiradi.

O‘qituvchining kommunikativ ko‘nikmalari jamiyat bilan o‘zaro muloqotda muhim rol o‘ynaydi. Zohidov (2020) o‘qituvchining muloqotdagi mahorati uning ta’lim jarayonidagi muvaffaqiyatini oshirishga yordam beradi. O‘qituvchining suhbat va muloqotga bo‘lgan yondoshuvi, ta’limdagi rollarni yaxshi tushunishi, shuningdek, talabalar bilan muloqotda bo‘lishdagi qat’iyligi uning ijtimoiy imidjini mustahkamlaydi.

Innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llash o‘qituvchining professional imidjini rivojlantirishda samarali vosita sifatida qaraladi. Daminov (2021) o‘z asarida pedagogik texnologiyalarni qo‘llashning o‘qituvchining pedagogik malakasini oshirishga, shuningdek, jamiyatda uning obro‘-e’tiborini yaxshilashga ta’sirini ko‘rsatadi. Ta’lim texnologiyalarining joriy etilishi o‘qituvchining yangiliklarga ochiqligini va yangi yondoshuvlarga tayyorligini aks ettiradi, bu esa uning ijtimoiy va professional imidjini mustahkamlaydi.

O‘qituvchining ijtimoiy imidji uning pedagogik etikaga rioya qilishi, talabalar va hamkasblar bilan o‘zaro hurmatga asoslangan munosabatlarni o‘rnatishiga bog‘liqdir. O‘qituvchining yuqori darajadagi etikasini ko‘rsatadigan adabiyotlar (Isakov, 2018) uning jamiyatdagi o‘rni va obro‘-e’tiborini mustahkamlashga yordam beradi. Pedagogik etika o‘qituvchining ijtimoiy mas’uliyatini oshiradi va uning ishiga bo‘lgan hurmatni kuchaytiradi.

O‘qituvchining o‘zgaruvchan ta’lim sharoitlariga moslashuvchanligi, yangi metodlar va texnologiyalarni o‘z faoliyatida qo‘llash qobiliyati uning professional imidjini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Pedagogik texnologiyalarning qo‘llanishi, yangi o‘qitish metodlarini o‘zlashtirish va ularni samarali joriy etish o‘qituvchining ijtimoiy obro‘-e’tiborini oshiradi (Murodov, 2020).

Muhokama. O‘qituvchining ijtimoiy va professional imidjini rivojlantirishda metodik yondoshuvlar muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon nafaqat o‘qituvchining ta’lim jarayonidagi muvaffaqiyatini belgilab bermaydi, balki jamiyatda uning obro‘-e’tiborini shakllantiradi. Pedagogik faoliyatda metodik yondoshuvlar va texnologiyalarni joriy etish o‘qituvchining sifatli va samarali faoliyat ko‘rsatishiga yordam beradi. Shu bilan birga, o‘qituvchining ijtimoiy imidji uning muloqotdagi qobiliyatiga, pedagogik

etikaga, o‘ziga bo‘lgan ishonchiga va o‘zgaruvchan sharoitlarga moslashish qobiliyatiga ham bog‘liqdir.

Innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llash va yangi o‘qitish metodlarini o‘zlashtirish o‘qituvchining professional imidjini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Bu, o‘qituvchining yangiliklarga ochiq bo‘lishi, zamonaviy pedagogik yondoshuvlarni qo‘llashga tayyorligi, va ta’lim tizimining o‘zgarishlariga moslashish qobiliyati uning jamiyatdagi obro‘-e’tiborini oshiradi. Biroq, bu jarayonda shunchaki yangi texnologiyalarni qo‘llash emas, balki o‘qituvchining o‘zining pedagogik etikasini saqlashi va ta’limda ijtimoiy mas’uliyatni his qilishi ham zarur. O‘qituvchi o‘z faoliyatida yuqori axloqiy me’yorlarga rioya qilishi, talabalar bilan muloqotda bo‘lishda hurmatni saqlashi, ularning fikrlarini inobatga olish va barcha ta’lim jarayonida adolatni ta’minlashi kerak.

Shuningdek, o‘qituvchining ijtimoiy imidji va professional mavqeyi ham pedagogik yondoshuvlarning samaradorligi bilan bevosita bog‘liq. Yaxshi o‘qituvchi nafaqat bilimlarni samarali taqdim etadi, balki u o‘zining kommunikativ ko‘nikmalari, ijtimoiy munosabatlardagi malakasi, o‘z ishiga bo‘lgan javobgarligi va talabalar bilan ijobiy aloqalar o‘rnatishdagi muvaffaqiyati orqali ham jamiyatda hurmat va obro‘ga ega bo‘ladi.

O‘qituvchining o‘z ishiga ijodiy yondashishi, yangi usullarni ishlab chiqishi va ta’lim jarayonida innovatsiyalarni amalga oshirishi ularni professional rivojlanishga olib keladi. Bunda o‘qituvchining ijtimoiy va professional imidjining rivojlanishi, albatta, butun ta’lim tizimining sifatini oshirishga xizmat qiladi. Ularning professional va shaxsiy rivojlanishi, ta’lim jarayonining samaradorligini oshirib, jamiyatda o‘qituvchilarga bo‘lgan ishonchni kuchaytiradi.

Shu bilan birga, o‘qituvchining imidjini rivojlantirishda hamma metodik yondoshuvlar hamda texnologiyalarni birgalikda va to‘g‘ri qo‘llash zarur. Bunday yondoshuvlarni rivojlantirish va o‘qituvchining shaxsiy va professional xususiyatlarini uyg‘unlashtirish o‘qituvchining ijtimoiy va pedagogik roli uchun katta ahamiyatga ega.

Xulosa. O‘qituvchining ijtimoiy va professional imidjini rivojlantirish ta’lim tizimining sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. O‘qituvchi nafaqat bilimdon, balki yuqori kommunikativ ko‘nikmalarga ega, innovatsion yondoshuvlarni qo‘llashga tayyor va pedagogik etika me’yorlariga rioya qiladigan shaxs bo‘lishi zarur. Uning professional imidji, jamiyatdagi obro‘si va e’tibori uning ishiga bo‘lgan ishonchini oshiradi, shuningdek, ta’lim jarayonining samaradorligini ta’minlaydi.

Pedagogik innovatsiyalar, metodik yondoshuvlar, va kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish orqali o‘qituvchi o‘zining imidjini mustahkamlashi, jamiyatda ta’limning sifati va o‘qituvchiga bo‘lgan hurmatni oshirishga erishishi mumkin. Shu bilan birga, o‘qituvchining ijtimoiy va professional imidji doimiy o‘sishni talab qiladi, shuning uchun o‘qituvchilar o‘z malakalarini oshirish, yangi metodlarni o‘rganish va ta’limdagi yangiliklarga ochiq bo‘lishlari zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

Axmetova, N. (2017). O‘qituvchining professional imidjini rivojlantirish. Toshkent: O‘zbekiston Xalq Ta’limi Vazirligi.

Sharipova, Z. (2018). Komunikativ ko‘nikmalar va o‘qituvchining ijtimoiy roli. Toshkent: Ta’lim va rivojlanish.

Islomov, A. (2019). O‘qituvchining pedagogik etikasi va ijtimoiy imidji. Toshkent: O‘qituvchi.

Daminov, F. (2020). Innovatsion pedagogik texnologiyalar va o‘qituvchining imidjini shakllantirish. Toshkent: Fan va texnologiya.

Murodov, T. (2021). O‘qituvchining ijtimoiy imidjini rivojlantirishdagi metodik yondoshuvlar. Toshkent: Pedagogika.

Isakov, R. (2020). O‘qituvchining professional va shaxsiy imidjini shakllantirishda etik yondoshuvlar. Toshkent: O‘zbek universiteti.

Zohidov, M. (2021). Pedagogik innovatsiyalar va ta’limdagi o‘qituvchining rolini rivojlantirish. Toshkent: Ta’lim tizimi.

Rasulov, A. (2022). O‘qituvchining professional imidji va uning ta’limdagi ahamiyati. Toshkent: Xalq ta’limi va pedagogika.

Mirkhanov, B. (2018). O‘qituvchi va jamiyat: O‘qituvchining ijtimoiy mas’uliyati. Toshkent: Ta’lim.

Turaeva, G. (2020). O‘qituvchining shaxsiy va professional rivojlanishi. Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti.

THE VIRTUAL CLASSROOM EFFECT: ONLINE EDUCATION AND STUDENT LEARNING OUTCOMES

Umida Shakarova Qaxramon qizi
Public correspondent of
"Yangi hayot" social-political, legal newspaper

Annotation: The widespread adoption of online learning during the COVID-19 pandemic has had a profound impact on the activities, psychological well-being, and behavioral patterns of adult learners. This shift towards technology-based learning has become increasingly prevalent in higher education institutions. The implications of this transition are significant and far-reaching, affecting a diverse range of individuals within the adult learner demographic. As we continue to navigate these changes, it is crucial to understand and address the multifaceted effects of this educational transformation.

This study aims to examine the impact of integrating virtual classes with collaborative learning approaches on student engagement and the associated challenges encountered in online learning, and their collective effect on learning outcomes. The aim is to provide a comprehensive analysis of the potential benefits and drawbacks of this educational approach, shedding light on its influence on student learning outcomes. Moreover, this article compares the data on students' achievements acquired through learning in virtual classrooms and in-person teaching.

Keyword: Virtual classrooms, Covid-19 pandemic, self-paced learning, flexibility, face-to-face interaction, academic achievements, in-person teaching.

VIRTUAL SINF TA'SIRI: ONLAYN TA'LIM VA TALABALARNING O'QUV NATIJALARI

Umida Shakarova Qahramon qizi
"Yangi hayot" ijtimoiy-siyosiy va huquqiy gazetasining jamoatchi muxbiri

Annotatsiya: COVID-19 pandemiyasi davrida onlayn ta'limning keng qo'llanilishi balog'atga yetgan o'quvchilarning faoliyati, psixologik holati va xulq-atvoriga chuqur ta'sir ko'rsatdi. Texnologiyaga asoslangan ta'limga bu o'tish oliy ta'lim muassasalarida tobora keng tarqalmoqda. Uning oqibatlari muhim va keng qamrovli bo'lib, balog'atga yetgan o'quvchi demografiyasining turli guruhlariga ta'sir etmoqda. Ushbu o'zgarishlar davom etar ekan, ushbu ta'limiy transformatsiyaning ko'p qirrali ta'sirini tushunish va hal qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqot virtual darslarni hamkorlikda o'qitish yondashuvlari bilan integratsiya qilishning talabalar faolligiga ta'siri, shuningdek, onlayn ta'lim jarayonida uchraydigan muammolar va ularning o'quv natijalariga qo'shma ta'sirini o'rganishga qaratilgan. Maqsad – ushbu ta'limiy yondashuvning afzalliklari va kamchiliklarini atroficha tahlil qilish hamda uning o'quv yutuqlariga ta'sirini yoritishdir. Bundan tashqari, maqolada virtual sinf xonalarida va an'anaviy auditoriyalarda o'quvchilarning erishgan natijalari taqqoslanib, har ikkala usulning nisbiy samaradorligi bo'yicha xulosalar taqdim etiladi.

Kalit so'zlar: Virtual sinfxonalar, Covid-19 pandemiyasi, Mustaqil tezlikda o'qish, Moslashuvchanlik, Yuzma-yuz muloqot, Akademik yutuqlar, An'anaviy ta'lim.

ЭФФЕКТ ВИРТУАЛЬНОГО КЛАССА: ОНЛАЙН-ОБУЧЕНИЕ И УЧЕБНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ СТУДЕНТОВ

Шакарова Умида Кахрамон кизи
Общественный корреспондент
социально-политической и правовой газеты «Янги хаёт»

Аннотация: Широкое внедрение онлайн-обучения в период пандемии COVID-19 оказало глубокое влияние на деятельность, психологическое состояние и поведенческие модели взрослых обучающихся. Этот переход к технологиям обучения становится всё более распространённым в учреждениях высшего образования. Последствия данного процесса значительны и многообразны, затрагивая широкий круг представителей взрослой аудитории. По мере того как эти изменения продолжают развиваться, крайне важно понимать и учитывать многоаспектные эффекты этой образовательной трансформации.

Данное исследование направлено на изучение влияния интеграции виртуальных занятий с подходами к совместному обучению на вовлечённость студентов, а также связанных с онлайн-образованием трудностей и их совокупного воздействия на результаты обучения. Цель работы заключается в предоставлении всестороннего анализа потенциальных преимуществ и недостатков этого образовательного подхода с акцентом на его влияние на академическую успеваемость. Кроме того, в статье проводится сравнение данных об успеваемости студентов, обучающихся в виртуальных классах, с результатами, достигнутыми в условиях традиционного очного обучения.

Ключевые слова: Виртуальные классы, Пандемия Covid-19, Обучение в собственном темпе, Гибкость, Очное взаимодействие, Академические достижения, Очное обучение.

Introduction: At the beginning of 2020, the world faced a major challenge with the outbreak of the coronavirus (COVID-19), which quickly spread to almost every country around the globe. The virus was first identified in Wuhan, Hubei Province, at the end of 2019, and its impact has been significant. While this was not the first global crisis to be experienced, the COVID-19 pandemic has had far-reaching effects, particularly in the education sector. To prevent the spread of the virus, governments at central and regional levels have implemented policies to temporarily close all educational institutions [1]. As a result, online or virtual learning has become the norm, with educational institutions transitioning to virtual classrooms to ensure continuity in learning while minimizing the risk of COVID-19 transmission. In response to the need for effective online learning, teachers and professors have had to adapt by designing online learning materials and utilizing virtual learning processes [2]. This has involved the implementation of virtual classes using platforms such as Google Classroom, WhatsApp, and Zoom meetings. Even as the global health situation has improved and in-person learning has resumed, the virtual learning model continues to be maintained after three years of implementing distance learning due to lockdowns [3]. This steady continuation of virtual learning reflects the ongoing commitment to ensuring the safety and well-being of students and educators while providing uninterrupted access to education. As we navigate the ongoing challenges posed by the COVID-19 pandemic, it is essential for everyone to stay informed and adaptable in order to support the continued success of virtual learning initiatives.

In this context, the incorporation of innovative educational technologies is widely recognized as a significant factor impacting various aspects of the educational system. These include improved teaching efficiency, enhanced teaching strategies, greater student engagement, and increased commitment to learning [4].

Lari’s research emphasizes that the integration of technology into the teaching and learning process not only enhances attentiveness during learning but also cultivates students’ motivation to explore the subject matter in greater depth [5]. This underscores the potential of technology to positively influence the learning experience and outcomes for students. Building on this perspective, online learning offers several advantages, such as flexibility in time and location, accessibility of diverse learning resources,

opportunities for personalized learning, and the development of digital competencies that are essential in the 21st century.

Benefits of virtual classrooms

Self-paced learning

The benefits of online learning are numerous. One of the key advantages is the ability for individuals to engage in self-paced learning while also having access to high levels of interactivity. This combination can greatly enhance memory retention and overall understanding of the material being presented. Additionally, online learning offers a more diverse educational experience as it incorporates various mediums such as text, audio, video, and animations to convey information. This not only caters to different learning styles but also provides a more engaging and immersive learning environment.

Furthermore, online platforms facilitate easy and efficient delivery of information, allowing for quick content updates and downloads. Students also have the opportunity to interact with each other through features such as email, discussion forms, chat rooms, and video conference links, enabling direct communication and collaboration.

Flexibility

Virtual classes offer the flexibility to be conducted from any location and at any time, providing students with the opportunity to review learning materials independently. Platforms such as Google Classroom allow teachers to share resources that students can access whenever they require additional enrichment [6]. This flexibility in scheduling and access enables a more customized learning experience for all individuals.

Interaction opportunities

Online education provides students with increased opportunities for interaction. This is especially beneficial for introverted students who may feel too timid to ask questions in a traditional classroom setting. When given the option to engage through asynchronous or private channels means such as email, these students often feel more comfortable and are more likely to participate [7].

Wider reach

Online education offers a myriad of benefits that contribute to the balance of educational disparities between different age groups. It also serves to expand educational access geographically, making it possible for individuals from all corners of the world to pursue learning opportunities. The online platform allows for the provision of education to large audiences, while also enabling individuals to seamlessly combine their educational pursuits with work or family life. Moreover, it plays a significant role in fostering the development of students' self-motivation, self-discipline, and critical thinking skills. The flexibility of online education empowers students to learn at their own pace, ultimately resulting in the improvement of their technical skills [8].

Limitations of online education

Distractions and low self-discipline

Online education also necessitates strong self-motivation and effective time management skills [9]. The lack of self-motivation among students continues to be a primary obstacle leading

to incomplete online courses. Therefore, developing a sense of discipline and self-motivation is crucial for success in online learning.

Lack of face-to-face interaction

In traditional classrooms, numerous factors actively guide students towards their learning objectives. Direct interaction with professors, collaborative activities with peers, and structured timetables collectively steer students back on track throughout their academic journey. The immediacy of feedback is a significant advantage in traditional education. In face-to-face settings, instructors can promptly provide personalized feedback to students. This enables students to address any learning difficulties swiftly and directly, either in class or during dedicated study sessions. Personalized feedback plays a pivotal role in facilitating the learning process, enriching the educational experience, and imbuing it with greater significance, thereby bolstering students' motivation levels [10]. In contrast, online education has limitation in providing instant feedback.

Isolation and mental health concerns

Many students and teachers who dedicate a significant amount of their time to online activities may find themselves vulnerable to social isolation as a result of limited human interaction. This social isolation, compounded by a lack of communication, can contribute to the development of various mental health issues, including heightened stress, anxiety, and negative thought patterns. It is important to recognize the potential consequences of prolonged online engagement and to prioritize flexibility in finding a balance that includes meaningful in-person interactions.

Academic achievements: in-person vs online learning

The rapid integration of technology in education has been primarily driven by its emphasis on student performance [11]. Over the past decade, several studies have compared student academic achievement in online and in-person settings. This section provides a brief overview of the difference in academic achievement between college students engaged in in-person and online learning, as identified in existing research.

Several studies have indicated that traditional in-person education generally yields better academic outcomes compared to online learning. For instance, Kaupp's [12] research on California community colleges found that students in online programs experienced lower completion and success rates in comparison to their counterparts in traditional in-person classes. In addition, in a comprehensive study by Fischer et al. [2020], which involved 72000 university students across 433 subjects, it was revealed that online students generally achieve slightly lower academic results compared to their in-class counterparts. This suggests that while online learning offers flexibility, it may also present challenges that impact academic performance.

In contrast, alternative research demonstrates that online students surpass their in-person counterparts. For instance, Iglesias-Pradas et al. [13] conducted a comparative analysis of 43 bachelor courses at Telecommunication Engineering College in Malaysia, revealing that online students achieved superior academic outcomes compared to their in-person peers. This evidence highlights the potential for online learning to provide greater flexibility and opportunities for academic success.

In-depth exploration of this subject reveals that the comparison of academic performance between online and in-person students has yielded varied findings across several studies. These investigations have highlighted the influence of a range of student and instructor factors on the outcomes. For instance, Chesser et al. [2020] observed that student traits such as conscientiousness, agreeableness, and extraversion significantly impact academic success, regardless of the learning environment. This implies that these traits are equally influential in traditional in-person classrooms as they are in online settings.

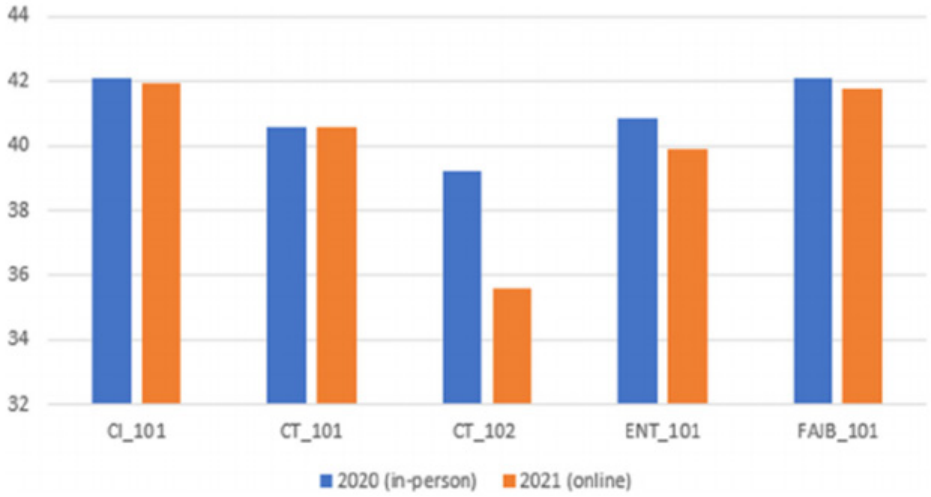

Comparison of Final Exam Results for the Five Courses Mandatory Freshman Courses in King Saud University by Year (2020 and 2021). The figure compares student achievement in the final tests in the five courses by year, using independent-samples t-tests; the results show a statistically, significantly drop in test scores from 2020 (in person) to 2021 (online) for all courses except CT_101.

Conclusion: In conclusion, the COVID-19 pandemic has necessitated the widespread adoption of distance teaching as an effective measure to prevent the spread of the virus. While public health conditions have improved in the subsequent years, the demand for online education has continued to rise due to its inherent flexibility, accessibility, and interactive opportunities. It is important to acknowledge that virtual teaching offers both advantages and drawbacks, including issues such as low self-discipline, isolation, and the lack of face-to-face interaction. However, with adequate technical support and strong cooperation between lecturers and students, these challenges can be successfully overcome.

Overall, the evolution of distance teaching has underscored its significance in the education landscape. As we navigate the evolving digital future, it is evident that online education will remain an integral part of the learning experience, offering a valuable complement to traditional in-person instruction.

Reference:

Onyema, E. M., Eucheria, N. C., Obafemi, F. A., Sen, S., Atonye, F. G., Sharma, A., & Alsayed, A. O. (2020). Impact of Coronavirus pandemic on education. Journal of Education and Practice, 11(13), 108–121

Yumnah, S. (2021). E-Learning Based Islamic Religious Education of Learning Media: Alternative Solutions for Online Learning During Covid-19. Nazhruna: Jurnal Pendidikan Islam, 4(2), 249–260

Nashir, M., & Laili, R. N. (2021). English teachers' perception toward the switch from offline to online teaching during lockdown in the midst of COVID-19 outbreak. Edukatif: Jurnal Ilmu Pendidikan, 3(2), 250–260

Permatasari, I., Hidayat, D., & Ahmad, Y., (2022). The impact of information and technology in education. INTERACTION: Journal Pendidikan Bahasa, 9(2), 418-423. https://doi.org/10.36232/jurnalpendidikanbahasa.v9i2.2917

Lari, F., (2014). The impact of using power point presentations on students' learning and motivation in secondary schools. Procedia Social and Behavioral Sciences, 98 (pp. 1672-1677).

Reflianto, S. (2021). P., Kuswandi, D., & Widiati, U. 2021. Reading comprehension skills: The effect of online flipped classroom learning and student engagement during the COVID-19 pandemic. European Journal of Educational Research, 10(4), 1613–1624

Faulconer, E. K., Griffith, J., Wood, B., Acharyya, S., & Roberts, D. (2018). A comparison of online, video synchronous, and traditional learning modes for an introductory undergraduate physics course. Journal of Science Education and Technology, 27(5), 404–411. doi:10.1007/s10956-018-9732-6

Allen, M., Bourhis, J., Burrell, N., & Mabry, E. (2002). Comparing student satisfaction with distance education to traditional classrooms in higher education: A meta-analysis. American Journal of Distance Education, 16(2), 83–97. doi:10.1207/S15389286AJDE1602_3

Mizrak, F., & Culduz, M. (2023). Application of Analytic Hierarchy Process (AHP) in Evaluating Educational Leadership Theories for Effective School Management. Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 10(4), 137–164.

Afrouz, R., & Crisp, B. R. (2021). Online education in social work, effectiveness, benefits, and challenges: A scoping review. Australian Social Work, 74(1), 55–67. doi:10.1080/0312407X.2020.1808030

Lai JW, Bower M (2019) How is the use of technology in education evaluated? Asystematic review. Comput Educ 133:27–42

Kaupp R (2012) Online penalty: the impact of online instruction on the Latino-White achievement gap. J Appli Res Community Call 19(2):3-11 https://doi.org/10.46569/10211.3/99362

Iglesias-Pradas S, Hernández-García Á, Chaparro-Peláez J, Prieto JL (2021) Emergency remote teaching and students’ academic performance in higher education during the COVID-19 pandemic: a case study. Comput HumBehav 119:106713. https://doi.org/10.1016/j.chb.2021.106713

KELAJAK TA’LIMIDA INTERFAOL YONDASHUVLAR, YANGI PEDAGOGIK YONDASHUVLAR VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING AHAMIYATI

Shokirova Dilnoza Olimjon qizi
Qarshi davlat texnika universiteti, “Oziq-ovqat muhandisligi texnologiyalari kafedrasi katta o’qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy ta’lim tizimida o‘qituvchilarning innovatsion faoliyati va kelgusi avlodlarga jamiyat talablari asosida bilim berishda interfaol usullardan samarali foydalanish masalalari muhokama qilinadi. O‘quvchilar bilimini mustahkamlash, fanlarga qiziqishini oshirish, ijodiy va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va yangi pedagogik yondashuvlarning ahamiyati tahlil qilinadi.

Bundan tashqari, darsni o‘tkazishda didaktik vazifalarga mos keladigan usullarni tanlash va darslarda qo‘llaniladigan rolli o‘yinlar, ishbilarmonlik o‘yinlari, bahs-munozaralar, talabalarning ma’ruzalari hamda taqdimotlari, ma’ruzalar, dialoglar, reninglar, hamkorlikda kognitiv o‘qish, taqlid qilish texnikasi kabi usullar yuqori faollikni rivojlantirishning usulining ko‘rsatkichlari ekanligi asoslangan.

Kalit so‘zlar: Innovatsion ta’lim, interfaol usullar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari o’qituvchisining innovatsion faoliyati, o’quvchilarning faolligi, zamonaviy dars, ta’lim, tanqidiy fikrlash va boshqalar.

ВАЖНОСТЬ ИНТЕРАКТИВНЫХ ПОДХОДОВ, НОВЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ И ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАНИИ БУДУЩЕГО

Шокирова Дилноза Олимджон кизи
Каршинский государственный технический университет, «Технологии пищевой инженерии старший преподаватель кафедры

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы инновационной деятельности педагогов в современной системе образования и эффективного использования интерактивных методов в передаче знаний будущим поколениям на основе требований общества. Анализируется значение информационно-коммуникационных технологий и новых педагогических подходов в укреплении знаний учащихся, повышении их интереса к предметам, развитии способности к творческому и самостоятельному мышлению.

Кроме того, в основе проведения урока лежит выбор методов, соответствующих дидактическим задачам, и использование на уроках таких методов, как сюжетно-ролевые игры, деловые игры, дискуссии, лекции и презентации учащихся, лекции, диалоги, рендеринг, совместное познавательное чтение, техника подражания, являются показателями метода развития высокой активности.

Ключевые слова: инновационное обучение, интерактивные методы, инновационная деятельность учителя ИКТ, активность учащихся, современный урок, воспитание, критическое мышление.

THE IMPORTANCE OF INTERACTIVE APPROACHES, NEW PEDAGOGICAL APPROACHES AND INFORMATION TECHNOLOGIES IN FUTURE EDUCATION

Shokirova Dilnoza Olimjon qizi
Karshi State Technical University,
Senior Lecturer, Department of “Food Engineering Technologies”

Annotation: This article discusses the issues of innovative activity of teachers in the modern education system and the effective use of interactive methods in providing knowledge to future generations based on the requirements of society. The importance of information and communication technologies and new pedagogical approaches in consolidating students’ knowledge, increasing their interest in subjects, and developing their creative and independent thinking skills is analyzed.

In addition, it is based on the fact that the selection of methods that correspond to didactic tasks when conducting a lesson and the use of such methods as role-playing games, business games, debates, student lectures and presentations, lectures, dialogues, trainings, cooperative cognitive reading, imitation techniques are indicators of the method of developing high activity.

Keywords: Innovative education, interactive methods, innovative activity of the teacher of information and communication technologies, student activity, modern lesson, education, critical thinking.

Kirish. O‘qituvchilarning kelajak avlodga jamiyat talablari asosida ta’lim-tarbiya berish, ularning har tomonlama bilimini oshirish borasidagi innovatsion faoliyati bugungi kunning dolzarb masalalaridandir. Binobarin, navqiron avlodni yuksak bilim va ko‘nikma bilan qurollantirishga xizmat qiladigan yangi ta’lim mazmunini yaratish ta’lim tizimidagi dolzarb masalalardan biridir. O‘qituvchilar rahbarligida o‘quvchilar nafaqat bilim olishlari, balki uni istalgan vaqtda o‘z hayotida samarali qo‘llay olishlari kerak. Hozirgi vaqtda turli xil o’qitish usullarini qo’llash orqali o’qitishning maqsadli natijalariga erishish mumkin. O‘qituvchining dars oldidan asosiy maqsadi o‘quvchilarning fanga qiziqishini uyg‘otadigan sifatli, mustahkam bilim berishdir.

O‘qituvchi doimiy izlanish orqaligina bunga erishishi aniq. O‘quvchilarni zeriktirmaslik, qiziqishlarini oshirish uchun darslarni turli usullarda olib borishga jiddiy e’tibor qaratish zarur. Turli metod va yondashuvlardan unumli foydalanish o‘quvchilarning har tomonlama rivojlanishi uchun sharoit yaratishi mumkin. Har bir texnologiya talabalarni o’ziga xos yangi usul va yondashuvlar bilan o’ziga jalb qiladi. Bu metodlar o`qituvchi tomonidan olib boriladigan tadqiqot ishlari orqali takomillashtiriladi va rivojlantiriladi. Qiziqarli dars o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini oshiradi va o‘qituvchi metodikasi orqali ular qalbidan joy oladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili: Bugungi kunda nafaqat shaxsni, balki uning rivojlanish jarayonini ham boshqarish zarurati tobora oydinlashib bormoqda. Bu o’qituvchi faoliyatida bilvosita pedagogik ta’sirga ustunlik berishni anglatadi: to’g’ridan-to’g’ri usullar, shiorlar va murojaatlardan voz kechiladi, haddan tashqari didaktiklik cheklangan; o‘rniga dialogik usullar, real yechimlarni birgalikda izlash, zamonaviy ta’lim sharoitlarini yaratish turli ijodiy faoliyatni rivojlantirishga ustuvor ahamiyat qaratilmoqda[3,1601].

Axborot texnologiyalari yordamida o‘tkaziladigan darslarda o‘quvchilar o‘qituvchi bilan birga faol va erkin fikr bildira oladilar. Axborot texnologiyalarini darsga joriy etish orqali darsning faolligini oshirish, ularning ijodiy g‘oyalarini o‘quv jarayoniga tatbiq etish, darslarni tez va samarali o‘tkazish, mustaqil ish hajmini oshirish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi: AKTdan foydalangan holda turli darslar uchun taqdimotlar tayyorlash va interfaol doska imkoniyatlaridan mohirona foydalanish orqali darslar yanada jozibali va qiziqarli bo‘lib, o‘quvchilar faolligini oshirishi mumkin. Har bir darsda o’qituvchi internet, elektron pochta, elektron darsliklar va global axborot tizimlaridan foydalanishi kerak. Interfaol usullarning asosiy xususiyati ishtirokchilarning o’zaro ta’siri, hissiy va ma’naviy birlikdir. Interfaol usullardan foydalanganda talabalar tushunish jarayonining to’laqonli ishtirokchisiga aylanadilar va ularning

tajribalari bilim olishning asosiy manbai bo'lib xizmat qiladi. O'qituvchi tayyor bilim bermaydi, balki o'quvchilarga ma'lumotni o'zlari qidirishni o'rgatadi. An'anaviy ta'lim shakllariga nisbatan interfaol ta'lim o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabatlarni o'zgartiradi: o'qituvchining darsdagi faolligi pasayadi, o'quvchining mustaqil ravishda topshiriqlarni bajarishda tashabbuskor bo'lishi uchun sharoit yaratiladi.

Ta'lim tizimi sifati va samaradorligini oshirishning asosiy usullaridan biri o'quv jarayonida zamonaviy axborot kommunikasion texnologiyalarni, shu jumladan multimediyali o'quv kurslarini qo'llash, o'qituvchi va o'quvchining interfaol o'zaro aloqalarini ta'minlash, multimediali o'quv kurslari va darsliklarini ishlab chiqishda yuqori malakali kadrlarni jalb etishdan iborat bo'ladi. Multimedia axborotlarni har xil ko'rinishlarda tasvirlash va dinamik obrazlarini yaratish, uni ko'rish va eshitish organlari orqali qabul qilish va tasavvur etish imkoniyatlarini yaratadi.

Tahlil va natijalar: Multimedia texnologiyalarida an'anaviy texnologiyalarga qaraganda axborotlar matn ko'rinishda emas, balki tasvir, ovoz va harakatlar ko'rinishida ifodalanilishi o'quvchilarni darslarda faolroq, diqqatliroq intiluvchan va qiziquvchan bo'lishga o'rgatadi, chunki tavsiya qilinadigan har bir axborot ularning ishtiroki va harakati orqali amalga oshiriladi. Ta'lim tizimida multimedia texnologiyalari nazariy, amaliy, ko'rgazmali, ma'lumotli, trenajyorli va nazorat qismlarini birlashtirish yo'li bilan o'quvchilarga ijobiy va samarali ta'sir etuvchi vosita hisoblanadi. Bundan tashqari ta'lim tizimida multimediali o'quv kurslaridan foydalanish nazariy materiallarning namoyishlarini sifatli video yozuvlari, virtual laboratoriya ishlari va amaliyotlarni, turli jarayonlarning imitasion animasiyali modellarini yaratish imkonini beradi, bu uchun o'quvchilarning o'quv sinflari, kompyuter sinflari, o'qitishning texnik vositalari xonasida, uslubiy xonalarda, kutubxonalarda amaliy shug'ullanishlarini tashkillashtirish lozim bo'ladi[4,32].

Ta'lim tizimida foydalaniladigan barcha multimediali o'quv kurslari amaliy tadbiqdan va tajribadan o'tgan bo'lishi bilan birga, o'ziga xos pedagogikpsixologik xususiyatlarga ham ega bo'lishi kerak. Multimediali o'quv kurslarining pedagogik-psixologik xususiyatlari bilim va ko'nikmalarni shakllantirish uchun foydalaniladigan o'quv materiallarining tasvirlanish hamda ifodalanish formasiga va ko'rinishiga bog'liq bo'ladi. Ular faqatgina misol va masalalar yechish, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarini bajarish jarayonidagina emas, balki butun o'quv jarayonida o'quvchilarni bilim, malaka va ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilishi lozim.

Ta'lim tizimida yaratilayotgan multimedia o'quv kurslarining asosiy xususiyatlaridan biri, shu mavzuni o'rganishning ma'lum bir nozik jihatlari bilan aniqlanadi, ular esa o'z navbatida katta sondagi ko'rgazmali materiallarni talab qiladi, chunki ularning ishtirokisiz jonli dunyoning turli tumanligini, uni qurishni zarurligini, biologik, ximik va fizika jarayonlarning hosil bo'lish mexanizmini va rivojlanishini to'liq namoyish qilib bo'lmaydi.

Darsni o'tkazishda didaktik vazifalarga mos keladigan usullarni tanlash juda muhimdir. Darslarda qo'llaniladigan rolli o'yinlar, ishbilarmonlik o'yinlari, bahs-munozaralar, talabalarning ma'ruzalari va taqdimotlari, ma'ruzalar, dialoglar, reninglar, hamkorlikda kognitiv o'qish, taqlid qilish texnikasi kabi usullar yuqori faollikni rivojlantirishning ushbu usulining ko'rsatkichlari hisoblanadi.

Ko'p interaktiv usullar mavjud. Darslarimda foydalanadigan usullarga e'tibor qaratadigan bo'lsak:

- Juftlikda ishlash
- Davralar
- Kichik guruhlarda ishlash
- Akvarium usuli
- Aqliy hujum
- Hisoblash daraxtlari
- Mavqeni egallash
- Debatlar va boshqalar.

Yangi darsni tushuntirishda mazmunni tayyor shaklda bermaslikka harakat qilamiz. Biz talabalarning bilim qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beramiz va yangi mavzular bo’yicha ta’riflar va qoidalarni shakllantirishga yordam beramiz. Buning uchun darsda o’qitishning interfaol shakllaridan foydalanamiz. Bularga quyidagilar kiradi:

- Ijodiy vazifalar va loyihalar
- Blok sxemalar, identifikatsiya, diagrammalar, xaritalar
- Yordamchi jadvallar, ko‘rgazmali qo‘llanmalar va axborot vositalari
- O’yinlar orqali o’rganish
- Og’zaki boshqotirmalar va rebuslar
- Mantiqiy vazifalar
- Testlar va baholashlar va boshqalar.

“Aqliy hujum” har qanday o‘quvchiga berilgan savolga javob berishga imkon beruvchi usuldir. Muhimi, fikrlarni darhol baholamaslik; hamma narsa qabul qilinishi kerak va har bir fikrni doska yoki qog’ozga yozib qo’ygan ma’qul. Ishtirokchilar o’z javoblarini asoslash yoki tushuntirish talab qilinmasligini tushunishlari kerak. Fanni o`qitishda “Aqliy hujum” usulining ahamiyati katta. Bu metodni qo‘llash o‘quvchilarning fanga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, ijodkorligini rivojlantiradi, o‘zaro munosabat darajasini oshiradi[7,22].

«Doira» deb nomlangan usul talabalar orasida juda mashhur:

Ikki doira yaratiladi, ichki va tashqi doira. Ichki davra o‘tirgan o‘quvchilardan iborat bo‘lsa, tashqi davradagi o‘quvchilar navbat bilan ichki davradagilarga savol beradilar. Ushbu usul muammolarni muhokama qilish uchun qulaydir. Misol uchun, bu o’rnatishda tashqi doira savollar beradi va ichki davradagi o’quvchilar javoblarini daftarlarida ko’rsatgan holda javob berishadi. Bu usul har bir talaba mavzuni qanchalik yaxshi o‘zlashtirganini yaqqol ko‘rsatib beradi.

Shuningdek, darsimizda “Akvarium” usulidan ham tez-tez foydalanamiz, bu esa o‘quvchilardan matndan olgan bilimlarini umumlashtirish, amaliyot bilan bog‘lash va asoslab berishni talab qiladi. Talabalar berilgan baliq skeleti asosida muammolarning sabablarini aniqlaydilar, dalillar keltiradilar va xulosalar chiqaradilar. Masalan, o‘quvchilarga mavzu bo‘yicha muammo va uning yechimlarini aniqlash bo‘yicha topshiriqlar beriladi. Ular o’z fikrlarini kundalik hayot bilan bog’laydilar va har tomonlama javob beradilar[9,110].

Xulosa va takliflar: Darslarda “Bilaman, bilmoqchiman” strategiyasidan foydalanish juda muhimdir. Jumladan, dars boshida jadvalning “Bilaman” bo‘limiga oldingi jadval bo‘yicha o‘zlari bilganlarini yozadilar, “O‘rgandim” bo‘limiga o‘rganganlarini qayd etadilar, “Bilmoqchiman” bo‘limiga esa kelajakda o‘rganmoqchi bo‘lgan savollarni yozadilar. Amaliy darslarda “Mantiqiy topshiriqlar” usulidan foydalanish mumkin. Qog’ozga yozilgan turli topshiriqlar qutichaga joylashtiriladi. Talabalar kompyuterda olgan topshiriqlarini bajaradilar. Darsning yangi mavzu bo‘limini tushunishda “Uchlik almashish” usulidan foydalanish samaralidir. Bu topshiriq kichik guruhlarda bajariladi va talabalar hamkorlikda ishlaydi. U o’quv materiallarini samarali o’rganishga moslashadi.

ADABIYOTLAR

1. Andreeva.G.M Sotsialnaya psixologiya segodnya: poiski i razmyshleniya. M., 2009 yil.
2. Verderber.R, Verderber.K. Psixologiyaobshcheniya. – SPb.:praym-YeVROZNAK, 2003 yil
3. Turdiyev S.R. Nazariy bilimlarni fandan amaliyotga yo’naltirishning didaktik tamoyillari // ACADEMICIA: Xalqaro ko’p tarmoqli tadqiqot jurnali. – 2021. – T. 11. – №. 10. – S. 1597-1601 yillar.
4. Turdiev, Sh.R. (2019). Ta’lim jarayonini tizimli ishlab chiqarish asosida pedagogik texnologiyadan shakl holda tashkil. Sovremennoe obrazovanie (O’zbekiston), (12 (85)), 31-36.
5. Turdiyev, SH.R. «MODELLAR XARAKTERI VA MODELLASHTIRISH JARAYONLARINING TARKIBIY QISMLARI.» E konferentsiya zonasi. 2022.
6. Razzoqovich, T.S., & O‘ktamovich, S. A. (2021). GOOGLE’NING BULUT XIZMATLARI FOYDALANISHDA TA’LIM JARAYONI VA AXBOROT TA’LIM MAYOSINI TAKMONLASH Ko’p tarmoqli tadqiqot va innovatsiyalar bo’yicha xalqaro konferensiya.
7. Turdiev Sh.R., Keldiyarova M.G. Organizatsiya v protsesse obucheniya uchebno-issledovatelskoy raboty studentov //Vestnik nauki i obrazovaniya. – 2020. – №. 5-2 (83). – S. 21-25.
8. Muslimov N.A., Usmonboeva M.X., Sayfurov D.M., To‘raev A.B. Innovatsion ta’lim texnologiyalari/ Darslik – T.: “Sano standart” nashriyoti, 2015.
9. Ro‘zieva D., Usmonboeva M., Holiqova Interfaol metodlar: Z. va qo‘llanma / Metik qo‘llanma. – T.: Nizomiy nomli DTPU, 2013. – 115 b.

O‘QUV JARAYONINI AKT NEGIZIDA O‘QITISHNING USLUBIY TIZIMIDAN FOYDALANISH

Shukurov Akmal Uktamovich,
Qarshi davlat texnika universiteti, “Axborot tizimlari va texnologiyalari” kafedrasi dotsenti, p.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya: Texnika oliy ta’lim muassasalari talabalariga AKTdan foydalangan holda tayanch o‘quv fanlarini o‘qitishning metodik tizimini shakllantirish bo‘yicha loyihaviy-axborot yondashuvining nazariy jihatlari usul sifatida asoslab berilgan. Loyihalash talabalarga fundamental bilimlarning hayot va ta’limdagi rolini tushunishga yordam beradi – bilim o‘z-o‘zidan maqsad bo‘lishni to‘xtatadi, lekin haqiqiy ta’lim vositasiga aylanadi. Bunday o‘qitish oxirida talabalar uzluksiz ta’limning tegishli shaklini tanlashga tayyor bo‘lishadi.

Kalit so‘zlar: texnika, oliy ta’lim, o‘qituvchi, talaba, AKT, loyiha, yondoshuv, metod, uslub, tizim, axborot, loyihalash, bilim, tarmoq, komponent.

ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЕТОДИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ТЕХУНИВЕРСИТЕТА В УСЛОВИЯХ ПРОЕКТНО-ИНФОРМАЦИОННОГО ПОДХОДА

Shukurov Akmal Uktamovich,
Кандидат педагогических наук, доцент кафедры информационных систем и технологий Каршинского государственного технического университета.

Абстрактный: В качестве метода обоснованы теоретические аспекты проектно-информационного подхода к формированию методической системы обучения студентов технических вузов базовым учебным дисциплинам с использованием ИКТ. Проектирование помогает студентам понять роль фундаментальных знаний в жизни и образовании - знания перестают быть самоцелью, но становятся настоящим средством обучения. В конце такого обучения студенты будут готовы выбрать соответствующую форму непрерывного образования.

Ключевые слова: техника, высшее образование, преподаватель, студент, ИКТ, проект, подход, метод, метод, система, информация, проектирование, знание, сеть, компонент.

PRINCIPLES OF FORMING A METHODOLOGICAL SYSTEM OF TEACHING TECHNICAL UNIVERSITY STUDENTS IN THE CONDITIONS OF A PROJECT-INFORMATION APPROACH

Shukurov Akmal Uktamovich,
PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor at the Department of Information Systems and Technologies, Karshi State Technical University.

Abstract: Theoretical aspects of the project-information approach to the formation of a methodological system for teaching basic subjects to students of technical universities using ICT are substantiated as a method. Design helps students understand the role of fundamental knowledge in life and education - knowledge ceases to be a goal in itself, but becomes a real means of learning. By the end of such training, students are ready to choose the appropriate form of continuing education.

Key words: technology, higher education, teacher, student, ICT, project, approach, method, style, system, information, design, knowledge, network, component.

KIRISH. Texnik oliy ta’lim muassasa (OTM) larda axborot o‘zaro ta’sirining asosiy faol

(teskari aloqa nuqtai nazaridan) ishtirokchilari bo‘lib o‘qituvchi va talaba hisoblanadi.

An’anaviy o‘qitish vositalari, interaktivlikka ega bo‘lmay, talabalar yoki o‘qituvchi tomonidan qo‘llaniladigan ma’lum o‘quv va o‘quv-uslubiy ma’lumotlar manbai bo‘lib hisoblanadi. Shuningdek, ular muayyan uslubiy va tashkiliy funksiyalarni ham bajaradilar. Bunday o‘zaro ta’sirga misol sifatida ko‘rgazmali jadvallar, tarqatma materiallar, o‘quv va ko‘rgazmali materiallardan foydalangan holda ma’ruzalar, shuningdek, laboratoriya jihozlari, stendlar, asboblar va boshq. foydalangan holda amaliy mashg‘ulotlarni keltirish mumkin. Bunda barcha talabalar bir xil pedagogik ta’sir ostidagi obyektlar holatida bo‘lishadi.

Biroq, ko‘pincha bitta mutaxassislik bo‘yicha texnik OTM ga, odatda, sezilarli darajada farq qiladigan tabiiy-ilmiy tayyorgarlikka ega bo‘lgan fizika-matematika, gumanitar fanlar ixtisoslikdagi va boshqa maktab va gimnaziyalarning abituriyentlari kirishadi. Birinchi kursda talabalarni ularning individual-psixologik xususiyatlarini hisobga olmagan holda tanlagan mutaxassisligi bo‘yicha guruhlarga va katta guruhlarga ajratishadi; talabaning individual xususiyatlari hisobga olinmaydi, ular oddiy o‘quv guruhlarida “yo‘qotiladi”.

Shaxsiy-faoliyatli yondashuv sharoitida talaba pedagogik o‘zaro ta’sirning faol, o‘z faoliyatini mustaqil ravishda tashkil etuvchi subyekti sifatida qaraladi, shaxsning o‘z-o‘zini ro‘yobga chiqarish sharti bo‘lib esa tajribani shakllantiradigan va shaxsiy o‘sishni ta’minlaydigan faoliyat hisoblanadi. Vigotskiy L.S. ta’kidlashicha, “jarayonning asosiga talabaning shaxsiy faoliyati qo‘yilishi kerak”. U biluv va kommunikativ faoliyatning muayyan kasbiy yo‘naltirilgan vazifalarni hal qilishga o‘ziga xos yo‘nalganlik bilan tavsiflanadi. “O‘qitish davomida olingan bilim, malaka va ko‘nikmalar endi o‘quv faoliyatining predmeti emas, balki kasbiy faoliyat vositalari sifatida harakat qiladi”[1,42].

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI. Ta’limga shaxsiy-faoliyatli yondashuv I.A. Zimnyaya tomonidan o‘rganilgan. U shaxsiy-faoliyatli yondashuvning ikki tomonlama: pedagog nuqtai nazaridan va talaba nuqtai nazaridan yo‘nalganligi masalasini qo‘ydi.

Masalaning xuddi shunday qo‘yilishi boshqa mualliflarning (A.K. Markov, A.B. Orlov, I.S.Yakimanskaya va boshq.) ko‘p yillik tadqiqotlari natijalarida ham uchraydi. Ushbu mualliflarning ishlari, shuningdek, talabaning bir qator individual-psixologik xususiyatlarini alohida tashkil etishning shubhasiz ahamiyatini ko‘rsatadi: moslashuv, qobiliyatlar, kommunikativlik, intilish darajasi, o‘z-o‘zini baholash, kognitiv uslub va boshq[1-2, 46]

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Ta’lim maqsadli bunday axborot o‘zaro ta’sir tuzilmasini subyekt (S) – obyekt (O) munosabatlar sxemasi yoki S-O grafigi sifatida ko‘rib chiqish mumkin. Bu yerda (S) o‘qituvchi – subyekt sifatida, (O) esa talaba – o‘qitish obyekti sifatida bo‘ladi. Teskari aloqa faqat ta’limdagi o‘zaro ta’sirning ikki ishtirokchisi (o‘qituvchi va talaba) o‘rtasida mavjud bo‘ladi.

Ta’lim maqsadli axborot o‘zaro ta’sirining an’anaviy tuzilmasi 1-rasmda ko‘rsatilgan. Rasmdagi o‘qlar axborot o‘zaro ta’sirda axborot oqimi yo‘nalishini ko‘rsatadi.

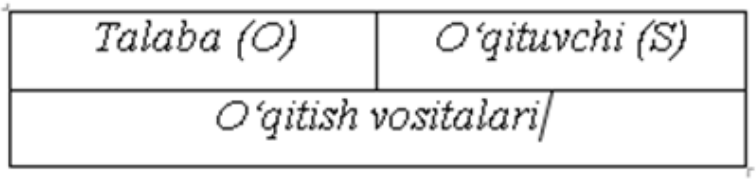

1-rasm. Ta’lim maqsadli axborot o‘zaro ta’sirining an’anaviy tuzilmasi

Ta’lim maqsadlarida axborot o‘zaro ta’siri an’anaviy tizimining mazmuni konservativ tabiatga ega bo‘lib, FTT va soha rivojidagi ilg‘or g‘oyalarning o‘qitish mazmuniga ta’siri juda kam o‘zgartirib turiladigan mutaxassislik Davlat standarti orqali amalga oshiriladi. An’anaviy o‘quv vositalari (bosma darsliklar va o‘quv qo‘llanmalar va hok.) mazmunini yangilash uzoq davom etadigan jarayon bo‘lib, ko‘pincha ancha muammoli bo‘ladi. Ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, fan muhiti va o‘quv qo‘llanmalari o‘rtasida zudlik bilan qayta aloqa bo‘lmasa, jamiyatning kelajak

sari harakatlanish jarayoni sekin kechadi. Ushbu paradigmada o‘qitish yaqqol ifodalangan predmet xarakterga ega; talabalarga dastlab matematika, fizika va mexanika kabi tabiiy fanlarni o‘rganish taklif etiladi. Biroq ulardan qayerda va qanday foydalanish mumkinligi va amalda qo‘llanilishi kerakligi haqida kam gapiriladi. Keyin talabalarga amaliy fanlar sifatida umumiy muhandislik va ixtisoslashtirilgan fanlar taklif etiladi, biroq ular ham asosan bilim darajasida, ulardan real vaziyatlarda ijodiy foydalanish uchun hech qanday maxsus talablarsiz beriladi. Shunday qilib, bitiruvchi uchun mustahkam bilim bazasi yaratilib, ularga ko‘p yillar davomida ishlash va tegishli sohalarni o‘zlashtirish imkonini beradi. Muhandislik ta’limiga bunday yondashuvning kamchiliklari shundan iboratki, natijada bitiruvchi “ko‘p narsani bilishi mumkin, lekin ko‘p narsani qila olmaydi”. Ta’lim ijtimoiy faoliyat sohasi sifatida o‘z rivojlanishida inson faoliyatining boshqa shakllaridan, ayniqsa, ularning iqtisodiy faoliyatidan oldinda bo‘lishi kerak. Fan, eng avvalo, fundamental fan faqat bundan mustasno bo‘lishi kerak, u har doim “ta’lim salohiyati” ni amalga oshirishning asosiy manbai bo‘lib kelgan va bo‘ladi. Ilg‘or kasbiy ta’lim insonning bilim olishga tabiiy moyilligini rivojlantirishga va voqelikni konseptual tushunishdan amaliy ijtimoiy, boshqaruv, tashkiliy va texnologik muammolarni hal qilishga o‘tishga qaratilgan.

Talabaning bajargan o‘quv vazifasini himoya qilish bo‘yicha nazorat ishi L.V. Zankov tomonidan taklif qilingan “mini-maks” tamoyiliga asoslanib, u D.B. Elkonin tomonidan taklif qilingan rivojlantiruvchi ta’lim tizimiga – talabaning bilimlarning yuqori darajasi bo‘yicha nazorat vazifasini bajarishga tayyorligi, o‘qituvchining esa quyi daraja bo‘yicha nazorat qilishiga asoslanadi.

Bugungi kunda OTM larda shakllangan o‘qitish tizimida tarmoq (masalan, qurilish), fan-texnika (FTT) yutuqlari, fan muhiti, o‘qitish vositalari, o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi axborot o‘zaro ta’sirini sxematik tarzda 2-rasmdagidek tasvirlash mumkin.

O‘qitish texnologiyasining kiritilgan elementlari bilan faol o‘zaro ta’sir quyidagi tizim komponentlari tomonidan amalga oshiriladi: tahsil oluvchi, tahsil beruvchi va axborot texnologiyalari asosida ishlaydigan o‘quv vositalari. [3-4, 8].

Talaba (O)	O‘qituvchi (S)	Davlat standarti	FTT
AKT asosidagi o‘qitish vositalari	Fan muhiti	Internet manbalari	Tarmoq

2-rasm. Axborot jamiyatida tarmoq, FTT yutuqlari va ta’lim o‘rtasidagi axborot o‘zaro ta’siri

Bunda talabalar tomonidan ham, o‘qituvchi va talabalar o‘rtasida ham, o‘qituvchi, talabalar va axborot texnologiyalarida ishlaydigan o‘quv vositasi o‘rtasida ham faol ishtirok etish (savollar berish, savollarga javob berish, o‘quv vositasi bilan ishlashning turli usullarini tanlash / taklif qilish, o‘qituvchi va talabaning harakatlarini sozlash) mumkin. Talaba nafaqat o‘quv ma’lumotlarining, balki ishlab chiqarish va ilmiy masalalarga oid ma’lumotlarning ham iste’molchisiga aylanadi. Ular, xuddi o‘qituvchi kabi, faqat mavjud o‘quv vositalaridan foydalanishga emas, balki ushbu vositalarni ishlab chiqishga ham e’tibor qaratadilar.

Bunday tizim har bir talabaga o‘zining ta’lim va kasbiy qobiliyatlariga eng mos keladigan o‘quv trayektoriyasini qurish imkonini beradi. Bu talabalarning ta’lim va kasbiy makonda ko‘p qirrali rivojlanishi uchun imkoniyat yaratadi. Bu ta’lim tizimida o‘z-o‘zini nazorat qilish va nazorat qilish hamda sifatni ta’minlash tamoyillari asosiy o‘rinni egallashi kerak.

Loyihaviy-axborot yondashuvi doirasida talaba mustaqil ravishda o‘quv axboroti iste’molchisiga, shuningdek, o‘qituvchi bilan birgalikda soha masalalari va ilmiy ishlanmalar bo‘yicha axborot iste’molchisiga aylanadi. Shu sababli, so‘nggi bir necha yil ichida biz professional hamjamiyatlarning jiddiy rezonans keltirib chiqaradigan voqealarga darhol munosabat bildirganiga guvoh bo‘ldik. AKT ga asoslangan ta’lim vositalarining paydo bo‘lishi bilan interfaol

ta’lim axborot almashish jarayonining bir qismiga aylanib bormoqda. Talabaning ta’lim jarayoni subyekti sifatida kasbiy muhim maqsadlarga erishish, izchil loyihalar orqali shaxsiy rivojlanish rejalarining qadriyatini tushunishi odatiy faoliyatni alohida turdagi loyihaga asoslangan faoliyat dasturlari tizimiga aylantirishga yordam berishi kerak (tabiiyki, bu o‘qituvchining malakali yordamini talab qiladi).

Ta’kidlash lozimki, loyihaviy faoliyat ko‘p jihatdan ta’limning yangi shakllarini ishlab chiqish bilan mos keladi. Birinchidan, loyihalashda talaba loyiha konsepsiyasidan kelib chiqib, kerakli ma’lumotlarni tanlab, uning zarurligini aniqlab, ta’lim jarayonining yetakchi subyektiga aylanadi. Ikkinchidan, loyihalash jarayonida tayyor, tizimlashtirilgan bilimlar mavjud emas. Ularni tizimlashtirish, tartibga solish va haqiqatni aniqlash talabaning o‘zi bajarishi kerak. Ular tayyor g‘oyalar va tushunchalarni o‘zlashtirmaydilar, balki turli xil kasbiy ma’lumotlar, bilimlar va tushunchalar asosida o‘zlarining loyihalarini tuzadilar, o‘quv muammosiga o‘zlarining yechimlarini topadilar[4, 3].

“Ta’lim maqsadli axborot o‘zaro ta’siri” va “o‘qitish” tushunchalariga asoslanib, biz AKT asosida amalga oshiriladigan o‘quv axborot o‘zaro ta’sirini talabalarda quyidagilarni shakllantirishga qaratilgan faoliyat sifatida belgilaymiz:

- axborot kommunikatsiyasi sharoitida bilim, malaka va ko‘nikmalarni o‘zlashtirish, mustahkamlash va qo‘llash;
- o‘quv ma’lumotlarini izlashga o‘z-o‘zini rag‘batlantirish;
- texnik OTM larda fan muhitidan foydalangan holda o‘quv vazifalarini bajarish;
- o‘quv yutuqlarini mustaqil o‘z-o‘zini baholash.

Talaba va o‘qituvchining birgalikdagi faoliyati axborot jarayoni nuqtai nazaridan ko‘rib chiqilishi mumkin bo‘lib, unda munosabatlarni tashkil etishning turli shakllari amalga oshirilishi mumkin. Ushbu yondashuvda o‘qituvchi nafaqat OTM da o‘quv dasturini amalga oshiradi, balki o‘quv va pedagogik ma’lumotlarni saqlaydi, tahlil qiladi va qayta ishlaydi, bu ularga talabalarning o‘quv faoliyatini boshqarishning turli bosqichlarida tegishli qarorlar qabul qilish va talaba faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlarini bilish asosida zarur pedagogik tadbirlarni amalga oshirish imkonini beradi.

Shunday qilib, ko‘rib chiqilayotgan variantlarda nafaqat o‘qituvchi va talaba, balki o‘qituvchining funksiyalari qisman o‘tkazilishi mumkin bo‘lgan axborot va / yoki kommunikatsiya texnologiyalari asosida amalga oshiriladigan o‘qitish vositalari ham faollikka ega bo‘ladi: o‘quv natijalarini nazorat qilish; talaba darajasiga mos topshiriqlar berish; malaka va ko‘nikmalarni rivojlantirishga o‘rgatish; axborotni yig‘ish, qayta ishlash, saqlash, uzatish va tarqatish; ta’lim faoliyatini boshqarish; aloqa jarayonlarini qo‘llab-quvvatlash; bilimlarni mustaqil ravishda olish va taqdim etish uchun turli faoliyat shakllarini tashkil etish. Ta’lim maqsadlarida axborotning o‘zaro ta’siri, ta’kidlanganidek, didaktik jarayonning muhim jihatlarini o‘zgartirishga olib keladi. O‘qituvchi va talabaning faoliyati o‘zgartiriladi. Talaba katta hajmdagi xilma-xil ma’lumotlarni boshqarishi, uni birlashtirishi, uni qayta ishlashni avtomatlashtirish, jarayonlarni modellashtirish va muammolarni hal qilish imkoniyatiga ega bo‘lishi, o‘quv faoliyatida mustaqil bo‘lishi va boshq. O‘qituvchilar, shuningdek, odatiy vazifalardan ozod qilinadi va talabalarni baholash, ularning o‘rganish va rivojlanish dinamikasini kuzatish imkoniyatiga ega bo‘lishadi.

Axborot-kommunikatsiya fan muhitida sodir bo‘ladigan o‘quv axborotining o‘zaro ta’siri paradigmasining o‘zgarishini ta’kidlash kerak bo‘lib, u quyidagilar bilan shartlanadi:

- o‘qitish jarayonida faol ishtirok etuvchi o‘quv o‘zaro ta’sir tizimining yangi komponenti mavjudligi;
- kommunikativ va axborot amalga oshirishni rivojlantirish yo‘nalishida ushbu o‘zaro ta’sir tuzilmasining murakkablashishi;
- ta’limda mustaqillik va “ochiqlik”ning yuqori darajasini ta’minlash imkonini beradigan

yuqorida qayd etilgan o‘quv faoliyati turlarini tashkil eta olish.

Bu borada an’anaviy “subyekt-obyekt” (o‘qituvchi-talaba) o‘zaro ta’siri modelidan yangi “subyekt-obyekt-subyekt” (o‘qituvchi-o‘qishi vositalari-talaba) modeliga siljish sodir bo‘lmoqda.

Binobarin, loyihaviy-axborot yondashuvi doirasida talaba, o‘qituvchi va AKT va Internet asosida o‘quv vositalari o‘rtasida tezkor teskari aloqa paydo bo‘ladi. Bu talaba va o‘qituvchi tomonidan didaktik tarzda tashkil etilgan ta’lim muammolarini birgalikda shakllantirish va hal qilishda o‘qituvchi, talabalar va AKT va Internet resurslari asosidagi o‘quv vositalari o‘rtasida teng sheriklikdagi ta’lim hamkorligining subyekt-obyekt-subyekt (S-O-S) grafigini yaratadi. Axborot-kommunikatsiya vositalarining ta’limdagi o‘rni, shubhasiz, katta, ammo ta’lim jarayonida ulardan foydalanish samaradorligi ko‘pgina omillarga bog‘liq. Ularning asosiy vazifasi o‘qitishning maqsadlari va didaktik tamoyillarini yuqori darajada osonlashtirish va amalga oshirishdan iborat[5, 11].

TAHLIL VA NATIJALAR. Loyihaviy-axborot yondashuvi doirasida talaba, o‘qituvchi hamda AKT va Internet-resurs asosida faoliyat yurituvchi o‘quv vositalari o‘rtasida darhol teskari aloqa mavjud bo‘ladi. O‘qituvchining roli o‘zgaradi (ular talabalarning o‘quv faoliyatining individual trayektoriyalarini loyihalashga o‘tishlari mumkin), talabalarning roli o‘zgaradi: ular ma’lumotni qidirish, tanlash, uni qayta ishlash va uzatishning yanada murakkab yo‘liga o‘tadi. Boshqacha qilib aytganda, ta’lim vositalarini ishlab chiqish va ulardan foydalanishda o‘qituvchi va talabalar o‘rtasida “teng” ta’lim hamkorligi paydo bo‘ladi (3-rasm)[5, 10].

<table>
<tr><td>Talaba (S)</td><td>O‘qituvchi (S)</td></tr>
<tr><td colspan="2">IKT asosidagi o‘qitish vositalari (O)</td></tr>
<tr><td colspan="2">Internet-resurs</td></tr>
<tr><td>Tarmoq</td><td>Fan</td></tr>
</table>

3-rasm. Loyihaviy-axborot yondashuvi doirasida axborot o‘zaro ta’sir

XULOSA. Ko‘rib chiqilayotgan yondashuv doirasida subyekt-obyekt (o‘qituvchi - talaba) axborot o‘zaro ta’siri subyekt-obyekt-subyekt (o‘qituvchi - AKTga asoslangan o‘quv vositalari - talaba) o‘zaro ta’siri bilan almashtiriladi. Bunda o‘rganishda hamkorlik amalga oshiriladi, o‘quv vositalarini ishlab chiqishda va ulardan foydalanishda o‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi ta’lim sohasidagi hamkorlik yuzaga keladi. AKT asosidagi multimediali o‘qitish vositalaridan foydalanish nuqtai nazaridan o‘quv jarayoni subyektlari o‘rtasidagi axborot o‘zaro ta’siri mahalliy va global tarmoqlarning interfaol resursi bilan belgilanib, ularning o‘quv-biluv axboroti talabalarning shaxsiy imkoniyatlarini hisobga olgan holda o‘quv-biluv, qidiruv-tahliliy, tadqiqot faoliyati, ularni o‘rganish va fizikaviy hodisalarni modellashtirish ta’lim loyihalarini birgalikda rejalashtirishni nazarda tutadi[7, 6].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Богмаз И.В. Научно-методические основы базовой подготовки студентов инженерно-строительных специальностей в условиях проективно-информационного подхода 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (информатизация образования). диссертации на соискание ученой степени доктора педагогических наук. Пермь. 2012. 313 стр.

2. Богомаз, И.В., Михайленко Л.П., Кухтецкий С. В., Компьютерный учебник по Т М «Статика» (учебное пособие CD-R -Электронный ресурс) Красноярск, КрасГАСА, /Statika/ HTM, 1998.

3. Shukurov Akmal Uktamovich, “Improving the base training of students of technical osms based on the information design approach”. American Journal of Pedagogical and Educational Research. Volume 18, November, 2023. 199-204 p.

4. Akmal Shukurov, “Texnika ixtisosliklari ta’limida axborotlarni loyihalashtirishda axborot texnologiyalari fanini o‘qitishning zamonaviy metodlari”. “Ta’lim, fan va innovatsiya”. ma’naviy-ma’rifiy, ilmiy-uslubiy jurnal (2024 yil № 1). 116-119-b.

5. Shukurov Akmal Uktamovich, “ Basic professional rules for students of a higher educational institution in the design of information”. International Conference on Research in Humanities, Applied Sciences and Education. Germany. February 27 th 2024. 8-14 p.

6. Shukurov A. U, “ Texnika ixtisosliklari otmida loyihali-axborot ta’lim tizimni shakllantirish”. “Ta’limda zamonavty axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llash afzalliklari, muammolari va yechimlari”. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya 2024. 81-86 b.

7. Shukurov A.U. Didactic opportunities for the introduction of cloud technologies // Electronic journal of actual problems of modern science, education and training. № 10/2. Урганч, 2021. 29-35. http://khorezmscience.uz

8. A.Shukurov. Its features and use in the educational process of web-technologies Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические, 2021. https://www.internauka.org/

KIMYO FANINI O‘QITISHDA KOMPYUTER TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHGA O‘RGATISH TIZIMINING SAMARADORLIGINI ANIQLASH BO‘YICHA PEDAGOGIK TAJRIBA

Sumberdiyeva Nafosat Rahimberganovna
Chirchiq davlar pedagogika universiteti II-bosqich magistranti

Komilov Qamariddin O‘rinovich
Chirchiq davlar pedagogika universiteti “Kimyo” kafedrasi dotsenti, t.f.n.

Annotatsiya. Ushbu maqolada kimyo fanini o‘qitishda kompyuter texnologiyalari (virtual laboratoriyalar, simulyatsion dasturlar, interaktiv vazifalar) va ularni o‘qitishga ixtisoslashtirilgan tizimning samaradorligi eksperimental tadqiqot asosida o‘rganiladi. Tadqiqot nazorat va eksperimental guruhlar qiyosiy tahli liga asoslanib, 9-sinf o‘quvchilarida olib borildi. Eksperimental guruhda an’anaviy metodika bilan bir qatorda tizimli ravishda kompyuter texnologiyalari joriy etildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, eksperimental guruh o‘quvchilari nazariy bilimlarni egallash, murakkab kimyoviy jarayonlarni tushunish va amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishda nazorat guruhiga nisbatan sezilarli yuqori natijalarga erishdilar. Xulosa qilib, kimyo o‘qitishda texnologiyalarni tizimli joriy etish o‘quvchilarning kognitiv qiziqishini oshirish va ta’lim sifatiy samaradorligini oshirishning samarali yo‘li hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: kompyuter texnologiyalari, kimyo o‘qitish, virtual laboratoriyalar, pedagogik tajriba, o‘quv samaradorligi, interaktiv metodlar, simulyatsiya, eksperimental tadqiqot, ta’lim tizimi, kognitiv qiziqish.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ЭКСПЕРИМЕНТ ПО ОПРЕДЕЛЕНИЮ ЭФФЕКТИВНОСТИ СИСТЕМЫ ОБУЧЕНИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЮ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ХИМИИ

Сумбердиева Нафосат Рахимбергановна
Магистрант II этапа Чирчикского государственного педагогического университета

Комилов Камариддин Уринович
Доцент кафедры «Химия» Чирчикского государственного педагогического университета, к.т.н.

Аннотация. В данной статье исследуется эффективность системы обучения использованию компьютерных технологий (виртуальные лаборатории, симуляционные программы, интерактивные задания) в преподавании химии на основе экспериментального исследования. Исследование проводилось среди учащихся 9-х классов с использованием сравнительного анализа контрольной и экспериментальной групп. В экспериментальной группе наряду с традиционной методикой систематически внедрялись компьютерные технологии. Результаты показали, что учащиеся экспериментальной группы достигли значительно более высоких результатов в усвоении теоретических знаний, понимании сложных химических процессов и формировании практических навыков по сравнению с контрольной группой. В заключение, системное внедрение технологий в преподавание химии является эффективным способом повышения познавательного интереса учащихся и качественной эффективности образования.

Ключевые слова: компьютерные технологии, обучение химии, виртуальные лаборатории, педагогический эксперимент, учебная эффективность, интерактивные методы, симуляция, экспериментальное исследование, образовательная система, познавательный интерес.

PEDAGOGICAL EXPERIMENT ON DETERMINING THE EFFECTIVENESS OF THE TRAINING SYSTEM FOR USING COMPUTER TECHNOLOGIES IN TEACHING CHEMISTRY

Sumberdiyeva Nafosat Rahimbergan qizi
Master’s Student of Stage II, Chirchik State Pedagogical University

Komilov Khamiddin O‘rinovich
Associate Professor of the «Chemistry» Department, Chirchik State Pedagogical University, Ph.D. (Technical Sciences)

Abstract. This article explores the effectiveness of a specialized training system for using computer technologies (virtual laboratories, simulation programs, interactive tasks) in teaching chemistry, based on experimental research. The study was conducted among 9th-grade students using a comparative analysis of control and experimental groups. In the experimental group, computer technologies were systematically implemented alongside traditional methodology. The results showed that students in the experimental group achieved significantly higher results in mastering theoretical knowledge, understanding complex chemical processes, and forming practical skills compared to the control group. In conclusion, the systematic integration of technologies into chemistry teaching is an effective way to enhance students’ cognitive interest and qualitative effectiveness of education.

Keywords: computer technologies, chemistry teaching, virtual laboratories, pedagogical experiment, learning effectiveness, interactive methods, simulation, experimental research, educational system, cognitive interest.

Kirish. Zamonaviy ta’lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) ning ahamiyati ortib bornoqda. Xususan, kimyo kabi murakkab va amaliyotga yo’naltirilgan fanni o’qitishda kompyuter texnologiyalaridan foydalanish yangi imkoniyatlarni ochib bermoqda. «Zamonaviy ta’limda raqamli texnologiyalar nafaqat o’quv materiallarini yetkazish vositasi, balki o’quvchilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishning kuchli vositasidir» [1]. Biroq, mavjud muammo shundaki, ko’pgina ta’lim muassasalarida texnologiyalar fragmentar tarzda, tizimli metodologik yondashuvsiz qo’llanilmoqda. O’zbekiston o’quvchilari uchun kimyo fanini o’rganishda «mavhum tushunchalar va ko’rib bo’lmaydigan jarayonlarni vizuallashtirish muammosi alohida ahamiyatga egadir» [2, 45-bet].

Rivojlangan mamlakatlarda virtual laboratoriyalar va simulyatsion dasturlardan foydalanish o’quvchilarning fanlashuv qobiliyatini oshirishda isbotlangan samaradorligiga qaramay [3], mahalliy sharoitda ushbu texnologiyalarni joriy etishning tizimli modeli ishlab chiqilmagan. Ushbu tadqiqotning maqsadi kimyo o’qitishda kompyuter texnologiyalaridan foydalanishga o’rgatishning maxsus tizimini ishlab chiqish va uning samaradorligini pedagogik tajriba orqali eksperimental isbotlashdan iborat. Tadqiqotning nazariy ahamiyati yangi pedagogik texnologiyalarning o’quvchilarning bilim darajasi va kognitiv qiziqishlariga ta’sirini o’rganishda, amaliy ahamiyati esa o’quvchilarning kimyo faniga bo’lgan munosabatini yaxshilashda namoyon bo’ladi.

Metodologiya. Tadqiqot 2024-2025 o’quv yilida Chirchiq shahridagi Yuksalish maktabining 8-sinf o’quvchilari (n=50) orasida olib borildi. Tadqiqot guruhlari namunasini shakllantirishda J.W. Creswell tomonidan taklif etilgan «guruhlarni tenglashtirish tamoyili» asosida [4] ikkiga bo’linish usuli qo’llanildi. O’quvchilar nazorat (NG, n=25) va eksperimental (EG, n=25) guruhlarga ajratildi, ularning dastlabki bilim darajasi va kimyoga bo’lgan qiziqishi statistik jihatdan ahamiyatli farqga ega emasligi aniqlandi ($p>0.05$).

Tadqiqotning eksperimental bosqichi quyidagi bosqichlardan iborat edi:

Dastlabki diagnostika bosqichi: Ikkala guruh ham «Kimyoviy elementlar va moddalar» mavzusi bo’yicha boshlang’ich bilimlarni aniqlash uchun standartlashtirilgan testdan o’tkazildi.

Shuningdek, F.N. Qadirova [5] tomonidan ishlab chiqilgan «Kimyo faniga bo'lgan munosabat» so'rovnomasi o'tkazildi.

Eksperimental ta'sir ko'rsatish bosqichi: NGda kimyo fanini o'qitish an'anaviy usullarda (darslik, doskada izoh, real tajribalar) olib borildi. EGda esa an'anaviy usullar bilan bir qatorda quyidagi kompyuter texnologiyalari tizimi M.P. Tursunov [6] tomonidan taklif etilgan «Integratsiyalashgan raqamli ta'lim muhiti» modeli asosida joriy etildi:

Virtual laboratoriya: «Virtual Kimyo Laboratoriyasi» dasturiy majmuasidan foydalanib, xavfli va qimmat tajribalarni xavfsiz muhitda amalga oshirish.

Simulyatsion dasturlar: «PhET Interactive Simulations» platformasida kimyoviy jarayonlarni dinamik tarzda kuzatish va ularning parametrlarini o'zgartirish.

Modellashtirish dasturlari: «ChemDraw» va «Avogadro» dasturlari yordamida molekulalar tuzilishini 3D formatda yaratish va tahlil qilish.

Interaktiv platformalar: «LearningApps.org» va «Quizlet» platformalarida individual va guruhli interaktiv vazifalar yaratish.

Natijalarni qayta ishlash bosqichi: 6 oylik eksperimentdan so'ng, ikkala guruh ham bir xil yakuniy nazorat ishiga tortildi. Yakuniy test B. Bloom taksonomiyasi [7] asosida tuzilib, bilim, tushunish va qo'llab-quvvatlash darajalarini o'lchaydigan qilib ishlab chiqilgan. Olingan ma'lumotlar SPSS 26.0 dasturida statistik tahlil qilindi. Natijalarning ishonchliligi $p<0.05$ ahamiyatlilik darajasida Student t-testi va Mann-Whitney U-testi yordamida tekshirildi. Shuningdek, eksperiment davomida kuzatuv va o'quvchilar ishlarini tahlil qilish usullari qo'llanildi.

Natijalar. O'tkazilgan pedagogik tajriba natijalari kimyoni o'qitishda kompyuter texnologiyalaridan foydalanishga o'rgatish tizimining samaradorligini aniq ko'rsatdi. Tajriba davomida to'plangan ma'lumotlarning statistik tahli li quyidagi asosiy natijalarni ochib berdi.

1. Nazariy bilimlar darajasidagi o'zgarishlar. Boshlang'ich va yakuniy nazorat ishlari natijalari 1-jadvalda keltirilgan.

Ko'rsatkich	Nazorat guruhi	Eksperimental guruh
Boshlang'ich test o'rtacha bali	58.3 ± 4.2	59.1 ± 3.8
Yakuniy test o'rtacha bali	73.2 ± 3.5	87.6 ± 2.9
O'sish darajasi (%)	25.6%	48.2%
t-test natijasi	$t = 8.34$, $p < 0.001$	$t = 12.17$, $p < 0.001$

Ma'lumotlardan ko'rinadiki, eksperimental guruhda o'rtacha ballarning o'sishi nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada yuqori ($p < 0.001$). Eksperimental guruh o'quvchilarining 72% i yakuniy testda 85 balldan yuqori natija ko'rsatgan bo'lsa, nazorat guruhida bu ko'rsatkich atigi 28% ni tashkil etdi.

2. SOLO taksonomiyasi asosida bilim sifati. O'quvchilarning bilimlarining sifat darajasi SOLO taksonomiyasi asosida tahli qilindi.

Eksperimental guruh o'quvchilari «Kimyoviy bog'lanish» va «Elektrokimyoviy reaktsiyalar» kabi murakkab mavzularda tushunchalararo bog'liqlikni yaxshiroq tushunishlarini namoyish etdilar.

3. Amaliy ko'nikmalarning rivojlanishi. Amaliy mashg'ulotlar davomida quyidagi natijalar qayd etildi:

Virtual laboratoriyada tajriba o’tkazishda eksperimental guruh o’quvchilarining 92% i protoklni to’g’ri bajarishdi

Nazorat guruhida bu ko’rsatkich 68% ni tashkil etdi

Xavfsizlik qoidalariga rioya qilish darajasi EGda 96%, NGda 74% edi

Tajriba natijalarini tahli l qilish va xulosa chiqarish qobiliyati EGda 85%, NGda 58% edi

4. Motivatsiya va fanga bo’lgan qiziqish o’zgarishi. So’rovnoma natijalari quyidagilarni ko’rsatdi: Kimyo faniga qiziqish darajasi EGda 36% dan 78% gacha oshdi. NGda esa 40% dan 52% gacha o’zgarish kuzatildi. Darslarda faol ishtirok etish darajasi EGda 85%, NGda 60% ni tashkil etdi. O’z-o’zini o’rganish motivatsiyasi EGda sezilarli darajada oshdi.

5. Statistik tahli. O’tkazilgan statistik tahli l natijalari: Grupplararo farqning statistik ahamiyati: $t = 5.67$, $p < 0.01$. Korrelyasiya koeffitsienti: $r = 0.82$. Effect size: Cohen’s $d = 1.24$ (katta ta’sir).

Eksperimental guruh o’quvchilari nafaqat nazariy bilimlar, balki amaliy ko’nikmalar va fanga bo’lgan motivatsiya jihatidan ham nazorat guruhiga nisbatan sezilarli yutuqlarga erishdilar. Bu esa kompyuter texnologiyalaridan foydalanishga o’rgatish tizimining samaradorligini tasdiqlaydi.

Muhokama. Olingan eksperimental natijalar kimyo o‘qitishda kompyuter texnologiyalarini tizimli joriy etishning an’anaviy metodikaga nisbatan sezilarli afzalliklarini ko’rsatadi. Bu natijalarni chuqurroq tahli l qilish va ularning pedagogik ahamiyatini ilmiy adabiyotlar asosida muhokama qilish maqsadga muvofiq.

Nazariy bilimlarning sifat jihatidan yaxshilanishi. Eksperimental guruhda kuzatilgan yuqori o’rtacha ball (87.6) va SOLO-taksonomiyasining yuqori darajalarida ko’proq javoblar berish, birinchi navbatda, multimedia va interaktiv vizuallashtirish vositalarining samaradorligi bilan izohlanadi. V.P. Bespalko ta’kidlaganidek, «o’quv materiallarining vizuallashtirilish darajasi bilan o’zlashtirish sifati o’rtasida to’g’ridan-to’g’ri bog’liqlik mavjud» [8]. Masalan, «Virtual Kimyo Laboratoriyasi» yordamida o’quvchilar kimyoviy reaktsiyalarning dinamikasini kuzatish va turli parametrlarni o’zgartirish imkoniyatiga ega bo’ldilar, bu esa ularning bilimlarini «Relational» darajada shakllantirishga olib keldi. S.A. Novikovning tadqiqotlari shuni ko’rsatadiki, «tizimli yondashuvda qo’llaniladigan kompyuter texnologiyalari o’quvchilarning mavhum tushunchalarni idrok etishini 40-50% ga yaxshilaydi» [9], bu bizning o’zimizning 48.2% li o’sish ko’rsatkichi bilan tasdiqlanadi.

Amaliy kompetensiyalarning rivojlanishi. Laboratoriya ishlaridagi yuqori ko’rsatkichlar (EGda 92% va NGda 68%) virtual laboratoriyalarning didaktik imkoniyatlarini tasdiqlaydi. X.X. Atabayevning fikricha, «virtual tajribalar o’quvchilarga xavfsiz sharoitda ko’plab eksperimentlarni takrorlash imkoniyatini beradi, bu esa amaliy ko’nikmalarning mustahkam shakllanishiga olib keladi» [10]. Biroq, R.J. Millar ta’kidlaganidek, «virtual laboratoriyalar haqiqiy tajribalarni to’liq almashtira olmaydi, ular faqat to’ldiruvchi rol o’ynashi kerak» [11]. Shu sababli, bizning metodikamizda virtual va real tajribalar o’rtasida muvozanat saqlangan.

Motivatsion va kognitiv omillar. Qiziqish va motivatsiyaning sezilarli o’sishi (EGda 36% dan 78% gacha) D. Arisning «o’quv jarayonining gamifikatsiyasi motivatsiyaning asosiy omilidir» degan g’oyasini amalda tasdiqlaydi [12]. Interaktiv platformalar va simulyatsion dasturlar o’quvchilarga o’z bilimlarini sinab ko’rish, xatolardan o’rganish va darhol natijalarni ko’rish imkoniyatini berdi. L.M. Friedmanning tadqiqotlariga ko’ra, «zamonaviy o’quvchilar vizual va interaktiv materiallarni an’anaviy matnli materiallarga qaraganda 60% yaxshiroq qabul qiladilar».

Potensial cheklovlar va yechimlar. Biroq, innovatsion metodologiyani joriy etish bir qator muammolarni ham keltirib chiqaradi: O’qituvchilarning texnologik tayyorgarligining etarli emasligi (J. Hayesning «o’qituvchilarning raqamaviy kompetentligi» tushunchasiga muvofiq). Maktablarning texnik jihozlanishi darajasi (K. Smithning «raqamli tafovut» nazariyasi). Dasturiy ta’minotning mahalliy o’quv dasturiga moslashtirilishi zarurati

Muhokama qilinayotgan natijalar shuni ko’rsatadiki, kimyo ta’limida kompyuter texnologiyalarini tizimli joriy etish nafaqat o’quvchilarning akademik yutuqlarini oshirish, balki ularning butun shaxsini kompententlik yondashuviga muvofiq rivojlantirish imkoniyatini beradi.

Kelajakdagi tadqiqotlar ushbu metodlarning uzoq muddatli ta’siri va turli o’quvchilar guruhlarida qo’llash imkoniyatlarini o’rganishga qaratilishi kerak.

Xulosa. Pedagogik tajriba natijalari kimyo fanini o‘qitishda kompyuter texnologiyalaridan foydalanishga o‘rgatishning maxsus tizimi samaradorligini qat’iy isbotladi. Ushbu yondashuv o‘quvchilarning nazariy bilimlar sifatini oshirish, amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish va fanga bo‘lgan qiziqishni kuchaytirishga yo‘naltirilgan bo‘lib, zamonaviy ta’lim standartlariga to‘liq mos keladi. O‘quv jarayoniga innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish bo‘yicha o‘qituvchilarning malakasini oshirish va maktablarni zamonaviy dasturiy ta’minot bilan ta’minlash muvaffaqiyatning asosiy shartidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

Jamoliddinova, S. Raqamli pedagogikaning zamonaviy konsepsiyalari. Pedagogika fanlari doktori dissertatsiyasi, Toshkent. 2023, 148 bet.

Hasanov, A. R. Kimyo ta’limida vizuallashtirish muammolari. Ximiya v shkole, 2022, №4(152), 44-48 betlar.

De Jong, T., Van Joolingen, W. R. Virtual laboratories in science education. Journal of Science Education, 2021, №25(3), 45-62 betlar.

Creswell, J. W. Educational Research: Planning, Conducting, and Evaluating Quantitative and Qualitative Research. Pearson.2022.

Qadirova, F. N. Kimyo faniga o’quvchilarning qiziqishini o’lchash metodikasi. Pedagogik mahorat, 2023, №6(45), 78-82 betlar.

Tursunov, M. P. Zamonaviy o’quv muhitini raqamlashtirish: yangi yondashuvlar. Ta’lim va innovatsiyalar, 2022, №3(28), 15-22 betlar..

Bloom, B. S. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. Longman. 2020.

Komilov K.U., Abdullayeva Sh. Kimyo darslarida tizimli-faol yondashuvning tadbig‘i// Academic research in educational sciences, 2022, №3 (3), 916-922 betlar.

Kurbanova A.Dj., Komilov K.U. Kimyo fanlarini o’qitishni jamoaviy shakllantirishda universitet talabalarining tanqidiy fikrlashini rivojlantirish/ monografiya, Chirchik, CHDPU bosmaxonasi 1, 2022, 109 bet.

Kurbanova A.Dj., Komilov K.U. Kimyo o’qitishda mobil elektron dastur. US Patent DGU 32,889.

Allayev J, Matyakubov A.Q. Kimyo. Chirchik, CHDPU bosmaxonasi 1, 2024, 144 bet.

Buzrukxodjayev A. va boshqalar. Variativ kimyo guruhlarida eksperemental masalalar yechishda o‘ziga xos yondoshuv// Akademic Journal of Educational Research, 2024, №5 (5), 5-9 betlar.

TALABALARNING METODIK KOMPETENTLIGINI VIRTUAL LABORATORIYA VA SIMULATSIYALAR ORQALI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Umbarov Abduvohid Uktam o‘g‘li
Chirchiq davlat pedagogika universiteti Fizika kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo‘lajak fizika o‘qituvchilarining metodik kompetentligini virtual laboratoriyalar va onlayn simulyatsiyalar orqali rivojlantirish masalasi yoritilgan. Maqolada PhET platformasining “Magnets and Electromagnets” moduli asosida tajribalar o‘tkazilib, nazariy bilimlarning amaliy faoliyat bilan integratsiyasi, tahliliy va refleksiv fikrlashni shakllantirish imkoniyatlari aniqlangan. Virtual muhitda o‘tkazilgan mashg‘ulotlar talabalarda amaliy tafakkur, modellashtirish, mustaqil tahlil va o‘z faoliyatini baholay olish ko‘nikmalarini rivojlantirgan. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, onlayn simulyatsiyalar metodik kompetentlikni rivojlantirishda innovatsion, interfaol va samarali yondashuv sifatida namoyon bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: metodik kompetentlik, virtual laboratoriya, PhET simulyatsiyasi, elektromagnit maydon, onlayn ta’lim, raqamli texnologiyalar.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ МЕТОДИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ С ПОМОЩЬЮ ВИРТУАЛЬНЫХ ЛАБОРАТОРИЙ И СИМУЛЯЦИЙ

Умбаров Абдуваҳид Уктам ўғли
Преподаватель кафедры физики Чирчикского государственного педагогического университета

Аннотация: В статье рассматривается проблема развития методической компетентности будущих учителей физики посредством использования виртуальных лабораторий и онлайн-симуляторов. На основе модуля PhET «Magnets and Electromagnets» проведены эксперименты, выявляющие возможности интеграции теоретических знаний с практической деятельностью, формирования аналитического и рефлексивного мышления. Проведение занятий в виртуальной среде способствовало развитию у студентов практического мышления, навыков моделирования, самостоятельного анализа и самооценки. Результаты исследования показывают, что онлайн-симуляции являются инновационным, интерактивным и эффективным подходом к формированию методической компетентности.

Ключевые слова: методическая компетентность, виртуальная лаборатория, симуляция PhET, электромагнитное поле, онлайн-обучение, цифровые технологии.

METHODOLOGY FOR DEVELOPING STUDENTS’ METHODOLOGICAL COMPETENCE THROUGH VIRTUAL LABORATORIES AND SIMULATIONS

Umbarov Abduvohid Uktam o‘g‘li
Lecturer at the Department of Physics, Chirchik State Pedagogical University

Abstract: This article examines the development of methodological competence in future physics teachers through the use of virtual laboratories and online simulators. Experiments were conducted using the PhET «Magnets and Electromagnets» module to explore the potential for integrating theoretical knowledge with practical activities and fostering analytical and reflective thinking. Conducting lessons in a virtual environment contributed to the development of students’ practical thinking, modeling skills, independent analysis, and self-assessment. The study results demonstrate that online simulations are an innovative, interactive, and effective approach to developing methodological competence.

Keywords: methodological competence, virtual laboratory, PhET simulation, electromagnetic field, online learning, digital technologies.

KIRISH. Zamonaviy ta’lim tizimi innovatsion texnologiyalar bilan jadal integratsiyalashayotgan sharoitda, pedagogik oliy ta’lim muassasalarida talabalarning metodik kompetentligini samarali rivojlantirish dolzarb masala sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, bugungi kunda pedagoglarning kasbiy tayyorgarligi nafaqat nazariy bilimlar bilan cheklanib qolmay, balki olingan bilimlarni amaliy jihatdan qo‘llay olish, har qanday vaziyatlarga samarali yechimlar topa olish qobiliyatlarini rivojlantirish ham talab qilinmoqda. Bu borada simulyatsion texnologiyalar, ayniqsa, onlayn muhitdagi simulyatsiyalar pedagogik ta’lim jarayonida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu innovatsion vositalar talabalar uchun real pedagogik vaziyatlarni virtual tarzda qayta tiklash va amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish imkoniyatini yaratadi. Metodik kompetentlikni rivojlantirish nafaqat talabalarning pedagogik bilimlarini kengaytiradi, balki ularning o‘z kasbiy faoliyatida yuzaga keladigan metodik muammolarni mustaqil va samarali hal qilishlariga ham imkoniyat yaratadi. Shuningdek, metodik kompetentligi yuqori bo‘lgan pedagogik kadrlar ta’lim sifatini oshirish va o‘quvchilarning har tomonlama rivojlanishini ta’minlashda asosiy rol o‘ynaydi. Shu nuqtai nazardan, pedagogika oliy ta’lim muassasalari uchun innovatsion metodlarni tatbiq qilish zaruriyati tobora ortib bormoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Bugungi kunda raqamli transformatsiya sharoitida oliy ta’lim tizimining eng dolzarb masalalaridan biri - bu bo‘lajak o‘qituvchilarda metodik kompetentligini virtual muhitda ta’minlashdir. Ta’lim jarayonida onlayn simulyatsiyalar, virtual laboratoriyalar, multimedia majmualar va raqamli o‘qitish platformalari talabaning nazariy bilimini amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirishga imkon beradi. Xayrullayev A.I. o‘z tadqiqotida virtual laboratoriyalardan foydalanish kasbiy tayyorgarlikni rivojlantiruvchi pedagogik shart-sharoitlarni belgilab bergan bo‘lib, bunda axborot-ta’lim muhitining interaktivlik, vizualizatsiya va refleksiya imkoniyatlari asosiy omil sifatida ko‘rsatilgan. Unga ko‘ra, virtual laboratoriya o‘quvchi faoliyatini individuallashtiradi, tajriba natijalarini takroran kuzatish imkonini beradi va o‘quvchi uchun xavfsiz eksperiment muhitini yaratadi. Shu jihatdan, simulyatsiyalar yordamida metodik kompetentlikning tahliliy, texnologik va refleksiv komponentlarini rivojlantirish mumkin.

Raxmonov I.U., Niyozov N.N. va Nematov L.A. tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda virtual laboratoriya va o‘quv simulyatorlarining afzallik va kamchiliklari tizimli tarzda tahlil qilinadi. Mualliflar fikricha, bunday texnologiyalar: real laboratoriyalarga nisbatan arzon, xavfsiz va moslashuvchan; talabalarda mustaqillik, motivatsiya va kognitiv faollikni oshiradi; professor-o‘qituvchilar uchun esa nazorat va tahlil jarayonini avtomatlashtiradi. Shu bilan birga, ular ayrim cheklovlarni ham qayd etadi masalan, real laboratoriya muhitining yetishmasligi va kompyuterga qaramlik xavfi. Biroq zamonaviy pedagogik yondashuvlarda bu muammo aralash o‘qitish modeli orqali bartaraf etilmoqda, ya’ni talaba dastlab virtual tajriba orqali tayyorlanadi, so‘ng real laboratoriyada natijani sinovdan o‘tkazadi. Abduraxmanov Z.B. tomonidan olib borilgan tadqiqotda TechVLab platformasi asosida muhandislik fanlarida virtual laboratoriya mashg‘ulotlarini tashkil etishning metodik modeli ishlab chiqilgan. U “Avtomobilning yo‘l to‘siqlaridan o‘tuvchanligini aniqlash” laboratoriya ishini virtual shaklda bajarish orqali talabalarda tahliliy fikrlash, modellashtirish va muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilish ko‘nikmalari shakllanishini ilmiy asoslaydi. Muallifning metodikasi sizning maqolangiz uchun muhim amaliy asosdir, chunki PhET simulyatsiyalari ham xuddi shu tamoyillarni - tajribani virtual modellashtirish va natijani tahlil qilishni amalga oshiradi. N.B.Karimovaning bir nechta tadqiqotlarida axborot kompetentligini rivojlantirishda virtual va aralash o‘qitish modellari tahlil qilingan. Muallif shuni ta’kidlaydiki, virtual ta’lim sharoitida talabalarning axborotni izlash, saralash va tahlil qilish ko‘nikmalari mustahkamlanadi. Aralash o‘qitish modeli nazorat va erkinlik o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlab, mustaqil o‘rganish motivatsiyasini oshiradi. Professor-o‘qituvchining raqamli pedagogik savodxonligi virtual ta’lim samaradorligining asosiy omilidir. Uning “Talabalarda axborot

kompetentligini rivojlantirishning metodik konseptual asoslari” nomli maqolasida interfaol usullar (keys-stadi, problemali ta’lim), raqamli platformalar (Moodle, Google Classroom, MS Teams) va individuallashtirilgan o‘qitish yondashuvlari orqali metodik kompetensiyani rivojlantirish mexanizmi asoslab beriladi. Bu sizning ish uchun “metodik kompetentlik modeli”ning axborotli va refleksiv komponentlarini ishlab chiqishda nazariy tayanch bo‘la oladi.

Yuqoridagi tahlil asosida tadqiqotning metodologiyasi quyidagicha aniqlanadi:

tadqiqot obyekti - pedagogika oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan bo‘lajak fizika o‘qituvchilari;

tadqiqot predmet - virtual laboratoriya va simulatsiyalar (PhET) asosida metodik kompetentligini rivojlantirish jarayoni;

tadqiqot maqsad - virtual laboratoriya va simulatsiyalar orqali talabalarning nazariy bilimini amaliy faoliyat bilan integratsiyalash, tahliliy va refleksiv fikrlashni rivojlantirish.

O‘tkazilgan tahlil asosida quyidagi ilmiy-metodik model shakllanadi:

axborotli komponent - talabalar virtual laboratoriya va simulatsiyalar orqali nazariy bilimni o‘zlashtiradi;

tahliliy komponent - virtual tajriba natijasini tahlil qilib, nazariy qonuniyat bilan bog‘laydi;

refleksiv komponent - natija ustida mustaqil fikr yuritadi;

texnologik komponent - PhET platformasida tajriba natijalarini raqamli qayta ishlash orqali metodik qarorlar chiqaradi.

Ushbu komponentlar bir butun metodik kompetentlikni rivojlantirish modeli sifatida namoyon bo‘ladi. Virtual laboratoriyalar va onlayn simulyatsiyalar (PhET) asosida ta’limni tashkil etish o‘qitish jarayonida interfaol, amaliy va vizual muhitni yaratadi; talabalarda metodik mustaqillik, tahliliy tafakkur va refleksiv kompetensiyani rivojlantiradi; professor-o‘qituvchilar faoliyatida innovatsion texnologik yondashuvni joriy etadi. Shu bois, onlayn simulyatsiyalar talabalarning metodik kompetentligini rivojlantirishda amaliyotga yo‘naltirilgan, raqamli va integrativ ta’lim modeli sifatida samarali qo‘llanilishi mumkin.

NATIJALAR

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda Phet.colorado.edu onlayn simulyatsiya texnologiyasidan foydalangan holda magnit maydon induksiyasi va etektromagnet maydon kuchlanganligini yo‘nalishini va miqdorini vizual tarizda kuzatish imkoniyatlarini qarab chiqamiz. Buning uchun bizga internet tarmog‘iga ulangan telefon yoki kampyuter kerak bo‘ladi. Ishni kampyuter yordamida Phet.colorado.edu saytiga kirganimizda bizga ish stolimizda quyidagi oyna ochiladi.

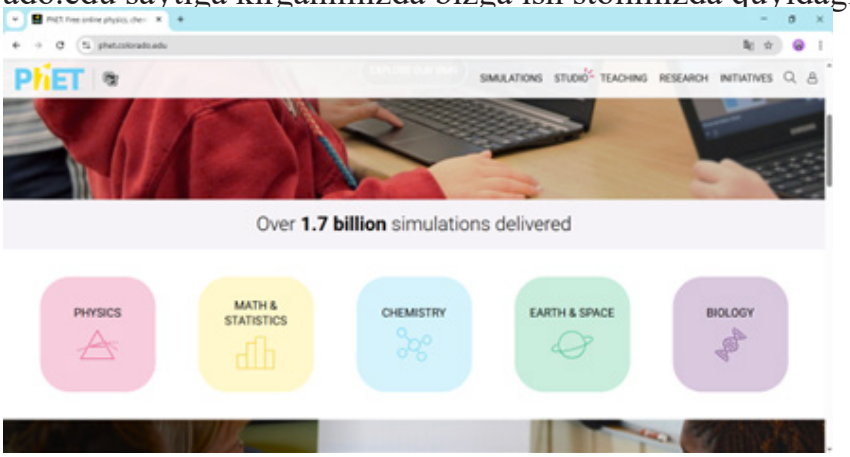

Ekrandagi PHYSICS yozuvining ustiga kursorni qo‘yib bosganimizda (https://phet.colorado.edu/en/simulations/filter?subjects=physics&type=html) bizga kiyingi sahifa ochiladi.

Bu sahifada fizika fanining 5 ta asosiy bo‘limiga doir bir qancha simulyatsiyalar mavjud bo‘lib, bulardan elektr va magnetizm bo‘limiga doir Magnets and Electromagnets simulyatsiyasini tanlaymiz. Shundan so‘ng bizga quydagi sahifa ochiladi (https://phet.colorado.edu/en/simulations/magnets-and-electromagnets).

Kursorni simulyatsiya ustiga bossak bizga kiyingi foydalanuvchi interfeysi ochiladi (https://phet.colorado.edu/sims/html/magnets-and-electromagnets/latest/magnets-and-electromagnets_all.html).

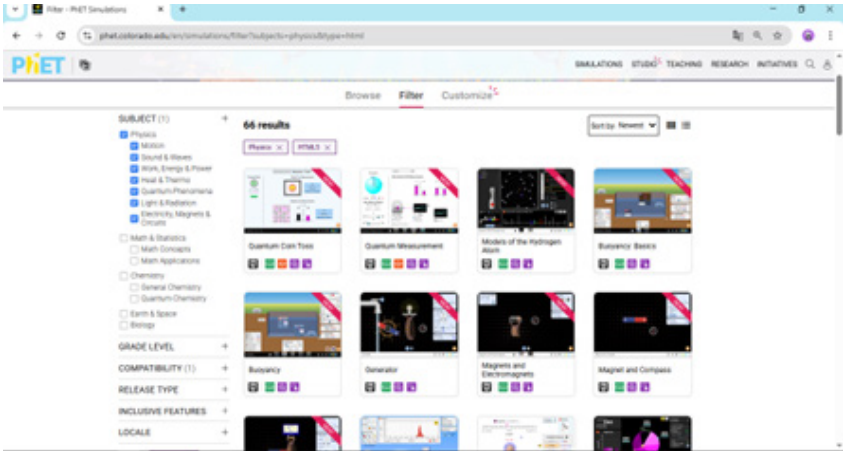

Bundan Bar Magnetni tanlab kursorni bosganimizda bizga kiyingi foydalanuvchi interfeysi ochiladi (https://phet.colorado.edu/sims/html/magnets-and-electromagnets/latest/magnets-and-electromagnets_all.html).

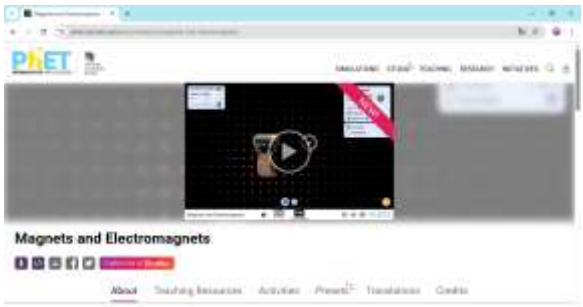

Bunda sahifaning o‘ng yuqori burchagidagi See Inside, Earth va Field Meter larni belgilasak sahifamiz quydagi ko‘rinishga keladi.

Bunda yerni rasmini kursor bilan tutib harakatlantirsak magnit maydon induksiyasi o‘zgarganini ko‘rishimiz mumkin bo‘ladi. Bu simulyatsiyani bajarish orqali talabalar magnit maydon induksiyasi haqida nazariy olgan bilimlarini ko‘rib bajarib yanada reallashtirib ta’savur qilishlariga erishishimiz mumkin.

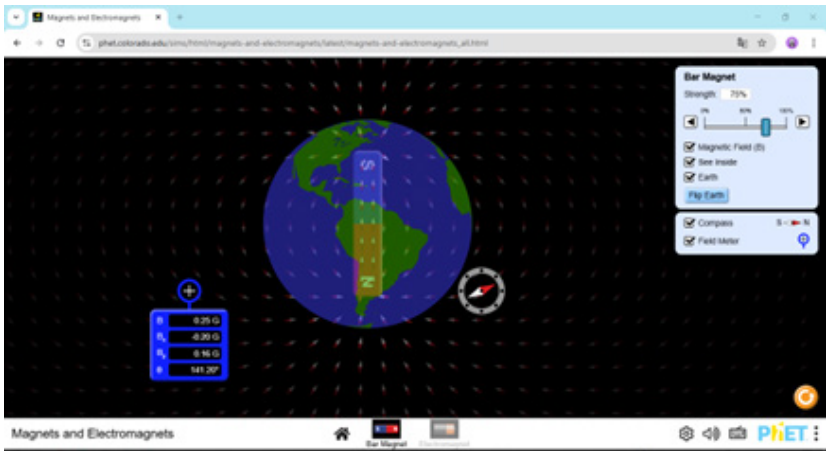

Bar magnitga oid kuzatuvlar natijalaridan so‘ng, quyida elektromagnit maydonining hosil bo‘lish jarayoni ham tahlil qilamiz.

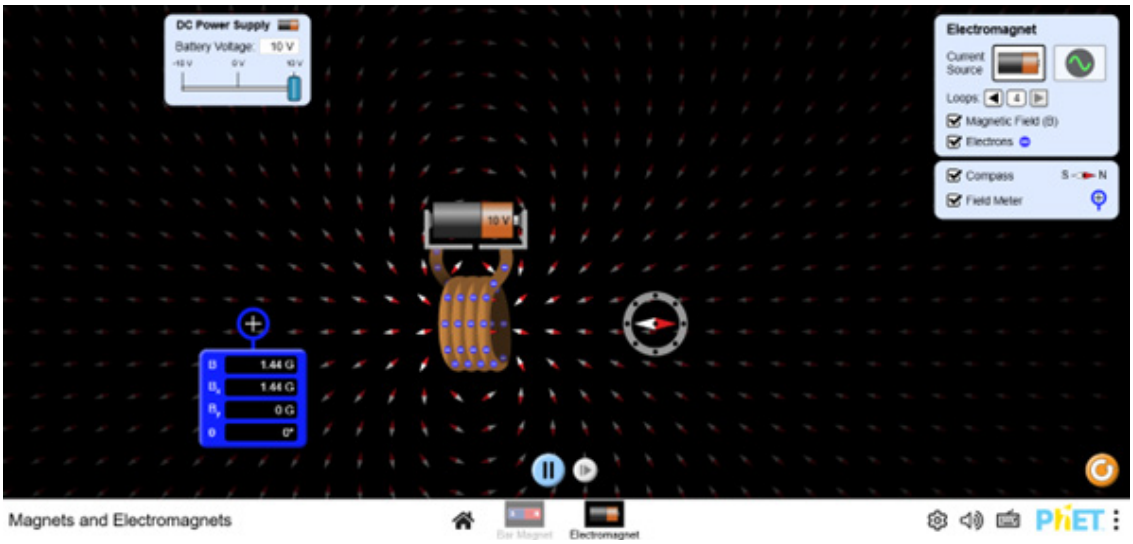

PhET platformasining “Magnets and Electromagnets” simulyatsiyasi yordamida elektromagnit maydon hosil bo‘lish jarayoni o‘rganildi. Tajribada 10 V kuchlanishli o‘zgarmas tok manbai (DC Power Supply) orqali o‘ramli g‘altakka tok berildi. Natijada o‘ram ichidan o‘tayotgan elektronlar yo‘nalishi bo‘yicha g‘altak atrofida magnit maydon hosil bo‘ldi. Simulyatsiya jarayonida g‘altakning har bir buramasi atrofida paydo bo‘lgan magnit chiziqlar konsentrik shaklda joylashib, markaziy o‘qda birlashgani va g‘altak uchlarida shimol (N) va janub (S) qutblari shakllangani kuzatildi. Ushbu natijalar elektromagnitning magnit maydoni bar magnit (doimiy magnit) maydoniga o‘xshash tarzda shakllanishini ko‘rsatadi.

Kuzatish davomida kuchlanish 10 voltgacha oshirilganda, magnit induksiya chiziqlari zichlashgani aniqlandi. Bu holat tok kuchi ortishi bilan magnit maydon kuchi ham ortishini ko‘rsatadi. O‘ramlar soni (Loops) 4 tadan 8 tagacha oshirilganda, magnit maydon chiziqlari yanada yaqqol va zichlashgan holda kuzatildi, bu esa elektromagnit kuchining to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘ramlar soniga bog‘liqligini tasdiqlaydi. Kuchlanish manbai qutblari almashtirilganda, magnit chiziqlar yo‘nalishi teskari tomonga o‘zgardi - bu elektromagnitning qutblari almashganini bildiradi.

Simulyatsiyadagi kompas strelkasi magnit maydon yo‘nalishini aniqlash uchun qo‘llanildi. Strelka ignasi elektromagnitning shimol qutbiga yo‘nalib, maydon yo‘nalishini aniq ko‘rsatdi. Agar tok yo‘nalishi o‘zgartirilsa, kompas ignasining burilish yo‘nalishi ham o‘zgaradi. Bu holat elektromagnitning qutblari tok yo‘nalishiga bevosita bog‘liqligini isbotlaydi. Mazkur kuzatuvlar Amper va o‘ng qo‘l qoidalarining amaliy tasdig‘ini beradi: o‘ng qo‘l barmoqlari tok yo‘nalishiga qaratilganda, bosh barmoq magnit maydonning shimol qutbi tomon yo‘naladi.

Magnit maydonning vizualizatsiyasi talabalar uchun nazariy tushunchalarni real ko‘rinishda idrok etish imkonini yaratdi. Tok kuchi va yo‘nalishini o‘zgartirish orqali magnit induksiyasi, maydon zichligi va qutblanish o‘rtasidagi bog‘liqlikni mustaqil tahlil qilish imkoniyati paydo bo‘ldi. Bu esa talabalarda tajriba ma’lumotlarini kuzatish, solishtirish, tahlil qilish va umumlashtirish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

PhET simulyatsiyasining didaktik imkoniyatlari ayniqsa metodik kompetentlikni rivojlantirishda katta ahamiyat kasb etdi. Talabalar elektromagnit maydonining modellashtirilgan ko‘rinishini o‘rganish orqali quyidagi ko‘nikmalarga ega bo‘lishdi:

1. Vizual modellashtirish - magnit chiziqlarining shakli, yo‘nalishi va zichligini real vaqt rejimida kuzatish;

2. Tajriba-tahlil - kuchlanish, tok yo‘nalishi va o‘ramlar soni o‘zgarishiga qarab magnit maydon o‘zgarishini aniqlash;

3. Refleksiya - kuzatilgan natijalar asosida elektromagnit maydon va bar magnit o‘xshashliklarini tahlil qilish, tok yo‘nalishi bilan qutblar almashishini asoslab berish.

Natijalar shuni ko‘rsatdiki, elektromagnitning magnit maydoni tok oqimi mavjud bo‘lgandagina hosil bo‘ladi va u tok yo‘nalishiga bog‘liq holda o‘z qutbini o‘zgartiradi. Bu farq doimiy magnitdan (bar magnet) asosiy jihatdan farqlanadi: bar magnitda magnit maydon doimiy va mustaqil holatda mavjud bo‘lsa, elektromagnitda u elektr energiyasi hisobiga vujudga keladi. Shunday qilib, virtual tajriba orqali elektromagnit maydoni hosil bo‘lishining asosiy fizik qonuniyatlari - elektr tokining magnit ta’siri, Amper kuchi va o‘ram soni–maydon kuchi o‘rtasidagi bog‘liqlik - amaliy jihatdan isbotlandi.

Tajriba natijalari PhET simulyatsiyalarining ta’limiy ahamiyatini to‘liq tasdiqladi va bu orqali talabalar:

nazariy bilimlarni amaliy modellashtirish orqali mustahkamlashdi;

vizual va analitik fikrlash orqali fizik jarayonlarni chuqur anglashga erishishdi;

hamkorlikda muhokama qilish va xulosalar chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishdi.

“Electromagnet” simulyatsiyasi yordamida o‘tkazilgan tajribalar talabalarda magnit maydonning tabiati, tok yo‘nalishining magnit qutblanishga ta’siri va elektromagnit maydon kuchining o‘zgaruvchanligi haqida chuqur, aniq va mustaqil tasavvur hosil qilish imkonini berdi. Ushbu yondashuv metodik kompetentligini rivojlantirishda, ya’ni talabaning nazariy tushunchani amaliy modellashtirish orqali o‘qitish jarayonini tahlil qilish va natijani baholay olish malakasini shakllantirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qildi.

MUHOKOMA

O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, onlayn simulyatsiyalar, xususan PhET platformasining “Magnets and Electromagnets” moduli yordamida tashkil etilgan virtual tajribalar talabalarning metodik kompetentligini rivojlantirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi. Simulyatsiya jarayonida talabalarda nazariy bilimlarni amaliy kuzatish bilan bog‘lay olish, fizik qonuniyatlarni tahlil qilish va natijalarni mustaqil talqin etish ko‘nikmalari shakllandi. Bu jarayon o‘quvchi faoliyatining markaziga talabaning o‘zini qo‘yish, uni faol bilim yaratuvchi subyekt sifatida shakllantirish imkonini berdi.

Olingan natijalar A.I.Xayrullayev tomonidan ilgari surilgan virtual ta’limning pedagogik shart-sharoitlari haqidagi g‘oyalarni amaliy jihatdan tasdiqlaydi. Olim o‘z tadqiqotlarida o‘quv jarayonini interfaol, vizual va refleksiv faoliyat asosida tashkil etish zarurligini ta’kidlagan. PhET simulyatsiyalari ana shu tamoyillarni to‘liq ro‘yobga chiqaradi: ularning yordamida talabalar real vaqt rejimida magnit maydonni vizual kuzatish, kuzatuv asosida xulosa chiqarish va o‘z faoliyatini tahlil etish imkoniga ega bo‘ladilar. Bu esa talabalarning o‘quv jarayoniga subyektiv ishtirokini kuchaytiradi hamda metodik kompetentligining tahliliy va refleksiv komponentlarini rivojlantiradi.

Tadqiqot natijalari Z.B.Abduraxmanov tomonidan ishlab chiqilgan TechVLab asosidagi

muhandislik ta’limi modelining natijalari bilan ham uyg‘unlik kasb etadi. Abduraxmanovning fikricha, virtual laboratoriyalar talabalarda muammoli vaziyatlarni modellashtirish, tahlil qilish va yechim topish ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun qulay muhit yaratadi. Hozirgi ishda ham elektromagnit maydon hosil bo‘lish jarayonining modellashtirilishi talabalarda shu yo‘nalishdagi tahliliy faoliyatni rivojlantirganini kuzatish mumkin bo‘ldi. Talabalar kuchlanish, tok, o‘ram soni va magnit induksiyasi o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlab, natijalarni mustaqil tahlil qilishga erishdilar.

O‘tkazilgan tajriba N.B.Karimovaning axborot kompetentligini rivojlantirishning metodik konseptual asoslari haqidagi ilmiy yondashuvlarini ham amalda tasdiqlaydi. Muallif raqamli va aralash ta’lim modellari orqali talabalarning tanqidiy fikrlash, tahlil qilish va refleksiya ko‘nikmalarini rivojlantirishni asoslagan. PhET simulyatsiyasi orqali o‘tkazilgan tajribada ham talaba har bir bosqichda o‘z faoliyatini kuzatib, o‘z qarorlarini tahlil qilib, xulosalar chiqarish imkoniyatiga ega bo‘ldi. Bu jarayon professor-o‘qituvchining nazoratlovchi emas, balki yo‘naltiruvchi sifatidagi rolini kuchaytirib, talabaning metodik mustaqilligini oshirdi.

Natijalar I.U.Raxmonov tomonidan ilgari surilgan virtual laboratoriyalarning o‘quv jarayonidagi afzalliklari haqidagi fikrlarni ham tasdiqlaydi. Unga ko‘ra, virtual tajribalar talabalar uchun xavfsiz, tejamkor va ko‘p marotaba takrorlanadigan o‘quv muhiti yaratadi. Bizning tadqiqotda ham bu afzalliklar o‘z ifodasini topdi: talabalar bir xil sharoitda bir necha bor tajribani qayta o‘tkazib, natijalarni solishtirish, tahlil qilish va umumlashtirish imkoniga ega bo‘ldilar. Bu ularning tahliliy va refleksiv fikrlash darajasini oshirdi.

Umuman olganda, PhET simulyatsiyalari nafaqat fizika fanini o‘qitishda interfaol yondashuvni ta’minlaydi, balki talabalarning metodik kompetentligini ham rivojlantiradi. Bu jarayon konstruktivistik yondashuv tamoyillariga mos bo‘lib, talaba bilimni tayyor shaklda emas, balki o‘z faoliyati natijasida hosil qiladi. Metodik nuqtayi nazardan, PhET simulyatsiyalaridan foydalanish quyidagi yo‘nalishlarda kompetensiyalarni shakllantirish imkonini berdi: axborotli, tahliliy, texnologik va refleksiv. Shu orqali talaba ilmiy bilimni amaliy kuzatuv bilan bog‘laydi, raqamli texnologiyalardan foydalanish madaniyatini o‘zlashtiradi va o‘z faoliyatini tahlil qilish malakasiga ega bo‘ladi. Virtual laboratoriya va simulatsiyalar yordamida ta’limni tashkil etish an’anaviy laboratoriyalarga nisbatan bir qator ustunliklarga ega. Ularda vaqt va resurs tejaladi, tajribalar xavfsiz muhitda amalga oshiriladi, talaba faol ishtirokchi sifatida jarayonni boshqaradi, professor-o‘qituvchilar esa diagnostik va refleksiv tahlilni samarali olib boradi. Shu bilan birga, ba’zi cheklovlar ham mavjud: virtual tajribalar real laboratoriyada hosil bo‘ladigan sezgi va amaliy ko‘nikmalarni to‘liq bera olmaydi. Ammo bu kamchiliklar virtual va an’anaviy laboratoriyalarni integratsiyalashgan shaklda tashkil etish orqali bartaraf etilishi mumkin.

Muhokama natijalariga ko‘ra, PhET asosidagi onlayn simulyatsiyalar talabalarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtiradi, professor-o‘qituvchilarning metodik faoliyatini esa yangi raqamli bosqichga olib chiqadi. Bunday yondashuv pedagogik ta’limda innovatsion metodika sifatida qo‘llanishi mumkin bo‘lib, u nafaqat fizika, balki boshqa tabiiy fanlarda ham talabalarning metodik, axborotli va refleksiv kompetensiyalarini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, onlayn simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalardan foydalanish bo‘lajak fizika o‘qituvchilarining metodik kompetentligini rivojlantirishda samarali didaktik vosita hisoblanadi. PhET platformasining “Magnets and Electromagnets” moduli asosida o‘tkazilgan tajribalar natijasida talabalarda nazariy bilimlarni amaliy jarayonlar bilan integratsiyalash, tahlil qilish va o‘z faoliyatini baholay olish ko‘nikmalari shakllandi.

Virtual muhitda tashkil etilgan o‘quv tajribalar talabalar uchun xavfsiz, qulay va takrorlanadigan o‘rganish sharoitini yaratdi. Bu esa ularning mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, modellashtirish va refleksiya jarayonlarida faol ishtirokini ta’minladi. Simulyatsion ta’lim muhiti talabalarda amaliy tafakkurni rivojlantirish, o‘zlashtirilgan bilimlarni yangi sharoitlarda qo‘llay

olish va natijalarni baholay bilish malakasini shakllantirishda muhim rol o‘ynadi.

O‘tkazilgan tajriba natijalarini tahlil qilish asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Metodik kompetentlikning rivojlanishi virtual laboratoriya va onlayn simulyatsiyalar orqali tahliliy, refleksiv, texnologik va axborotli komponentlarning o‘zaro integratsiyasi hisobiga ta’minlanadi.

2. PhET simulyatsiyalari talabalarda ilmiy hodisalarni vizual modellashtirish, natijalarni tahlil qilish va mustaqil xulosalar chiqarish imkoniyatini yaratadi, bu esa metodik tayyorgarlik sifatini oshiradi.

3. Virtual tajribalarning interfaol va konstruktivistik yondashuvga asoslanganligi talabaning o‘quv jarayonida faol subyekt sifatida ishtirokini kuchaytiradi hamda bilimni mustaqil yarata olish salohiyatini shakllantiradi.

4. Onlayn simulyatsiyalarni qo‘llash jarayonida o‘qituvchi roli yo‘naltiruvchi va reflektiv tahlilni tashkil etuvchi sifatida o‘zgaradi, bu esa zamonaviy raqamli pedagogik yondashuvni shakllantiradi.

5. Virtual va an’anaviy laboratoriya mashg‘ulotlarini integratsiyalashgan modelda tashkil etish talabalarda sezgi, kuzatish va amaliy ko‘nikmalarni uyg‘un rivojlantirish imkonini beradi.

Mazkur tadqiqot asosida ishlab chiqilgan yondashuv bo‘lajak fizika o‘qituvchilarining metodik kompetentligini rivojlantirishda samarali mexanizm sifatida e’tirof etiladi. Ushbu natijalar pedagogik ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalarni keng joriy etish, o‘quv jarayonini innovatsion muhitda tashkil etish va professor-o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini yangi bosqichga olib chiqish uchun ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, virtual laboratoriya va onlayn simulyatsiyalar asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni bo‘lajak fizika o‘qituvchilarning metodik, tahliliy va refleksiv kompetensiyalarini rivojlantirishning eng samarali innovatsion shakllaridan biri hisoblanadi. Kelgusida ushbu yondashuvni tabiiy fanlarning boshqa bo‘limlarida ham keng tatbiq etish ta’lim sifati va samaradorligini yanada oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Umbarov A.U. Pedagogika oliy ta’lim muassalarida umumiy fizikaning Elektromagnetizm bo‘limini o‘qitishda individual ta’limning pedagogik shart sharoitlari // Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar. – Buxoro, 2023/12 12-son – B. 316-319.

Hamdamova S.N., Fizika ta’limida virtual laboratoriyalarni qo‘llash va uning afzalliklari. // Science and Innovation International Scientific Journal. ISSN: 2181-3337. – 2022. https://doi.org/10.5281/zenodo.6634341

Hamed G., Aljanazrah A. The effectiveness of using virtual experiments on students learning in the general physics lab // Journal of Information Technology Education Research. – ISBN 19. 976-995. – 2020. https://doi.org/10.28945/4668

Xayrullayev A.I. Virtual laboratoriyalardan foydalanib talabalarning kasbiy tayyorgarligini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari. - Jizzax: Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar jurnali, 2024y. №1, 278–282-betlar.

Raxmonov I.U., Niyozov N.N., Nematov L.A. Virtual laboratoriyalar va o‘quv simulyatorlari: afzallik va kamchiliklar. - Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar jurnali, 2023y. №4, 254–259-betlar.

Abduraxmanov Z.B. Virtual laboratoriya komplekslari yordamida muhandis talabalarni kasbiy tayyorlashning metodik ta’minotini takomillashtirish. - Inter Education & Global Study, 2024y. №10(1), 15–25-betlar.

Karimova N.B. Talabalarda axborot kompetentligini rivojlantirishning metodik konseptual asoslari. - Inter Education & Global Study, 2024y. №10, 130–136-betlar.

Karimova N.B. Talabalarda axborot kompetentligini rivojlantirishda virtual va aralash o‘qitish jarayonlari. - Ilm-fan va innovatsiya konferensiyasi materiallari, 2024y. 75–78-betlar.

PhET Interactive Simulations. Magnets and Electromagnets [Onlayn simulyatsiya]. – University of Colorado Boulder, 2024. (https://phet.colorado.edu/sims/html/magnets-and-electromagnets/latest/magnets-and-electromagnets_all.html).

Чиганова Н.В. Технологии разработки электронно-образовательных ресурсов / Н.В. Чиганова, С.Л. Хасанова, Е.М. Девяткин // Современные наукоемкие технологии. – 2016. – № 10-1. – С. 108-113.

Дмитриев В.Л., Каримов Р.Х. Организация электронного обучения на авторской образовательной платформе «облачная школа» // Информатика и образование. – 2016. – № 4 (273). – С. 25-28.

YUNON-RUM KURASHI BO‘YICHA SO‘NGGI JAHON CHEMPIONATI O‘ZBEKISTONNING TARIXIY G‘ALABASI

Usmonov Sanjar Elbek o‘g‘li
O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Sport kurashlari nazariyasi va uslubiyati kafedrasi o‘qituvchisi, O‘zbekiston, Chirchiq shaxri

Annotatsiya. 2025-yil 21–24 sentyabr kunlari Xorvatiya poytaxti Zagreb shahrida yoshlar o‘rtasida bo‘lib o‘tgan yunon-rum kurashi bo‘yicha Jahon chempionatida O‘zbekiston terma jamoasi a’lo darajada ishtirok etdi. Aytjan Xalmaxanovning oltin medali va boshqa sportchilarning yutuqlari O‘zbekistonning sport kurashi sohasidagi ulkan muvaffaqiyatini namoyish etdi. Ushbu maqolada chempionat tafsilotlari, ishtirokchilar, o‘zbekistonlik kurashchilarning natijalari va musobaqaning umumiy ko‘rinishi keng qamrovda yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Yunon-rum kurashi, Jahon chempionati 2025, O‘zbekiston kurashchilari, Aytjan Xalmaxanov,Sport kurashi, Zagreb 2025, Yoshlar musobaqasi, Oltin medal, Kurash jahon chempionati.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПОБЕДА УЗБЕКИСТАНА НА ПОСЛЕДНЕМ ЧЕМПИОНАТЕ МИРА ПО ГРЕКО-РИМСКОЙ БОРЬБЕ

Усмонов Санжар Элбек угли
Преподаватель кафедры теории и методики спортивной борьбы
Узбекский государственный университет физической культуры и спорта
Город Чирчик, Узбекистан

Аннотация. С 21 по 24 сентября 2025 года в столице Хорватии — городе Загреб — состоялся чемпионат мира по греко-римской борьбе среди молодежи, на котором сборная Узбекистана выступила на высоком уровне. Золотая медаль Айтжана Халмаханова и достижения других спортсменов продемонстрировали большой успех Узбекистана в сфере спортивной борьбы. В данной статье всесторонне освещаются детали чемпионата, участники, результаты узбекистанских борцов и общий обзор соревнований.

Ключевые слова. греко-римская борьба, чемпионат мира 2025, борцы Узбекистана, Айтжан Халмаханов, спортивная борьба, Загреб 2025, молодежные соревнования, золотая медаль, чемпионат мира по борьбе

UZBEKISTAN’S HISTORIC VICTORY AT THE LATEST GRECO-ROMAN WRESTLING WORLD CHAMPIONSHIP

Sanjar Elbek ogli Usmonov
Lecturer, Department of Theory and Methodology of Sports Wrestling, Uzbek State University of Physical Culture and Sports, Chirchik City, Uzbekistan

Annotation. From September 21 to 24, 2025, the Uzbekistan national team performed excellently at the World Greco-Roman Wrestling Championship held in Zagreb, the capital of Croatia, among youth athletes. Aytjan Khalmakhanov’s gold medal and the achievements of other athletes demonstrated Uzbekistan’s significant success in the field of sports wrestling. This article provides a comprehensive overview of the championship, including its details, participants, the results of Uzbek wrestlers, and the overall picture of the competition.

Keywords. Greco-Roman wrestling, World Championship 2025, Uzbek wrestlers, Aytjan Khalmakhanov, Sports wrestling, Zagreb 2025, Youth competition, Gold medal, World wrestling championship.

Kirish. Yunon-rum kurashi qadimdan insoniyat tarixida o‘ziga xos o‘rin tutgan sport turi

hisoblanadi. Yunon-rum kurashi — qadimiy va klassik kurash turi bo‘lib, u kuch, chidamlilik, texnika va intellektual tayyorgarlikni talab qiladi. Bu kurash turi tarixda qadimiy Yunoniston va Rim imperiyalari davridan boshlangan va hozirgi kungacha sportning eng muhim turlaridan biri hisoblanadi. Yunon-rum kurashida faqat yuqori tana bilan ushlash va raqibni yerga tushirish qoidalari amal qiladi, oyoqlarni ishlatish cheklangan. Bu kurash turi nafaqat kuch va chidamlilikni, balki texnika va taktika mohirligini ham talab qiladi. Hozirgi kunda yunon-rum kurashi butun dunyo bo‘ylab mashhur sport turi sifatida tanilgan va har yili Jahon chempionati kabi yirik musobaqalarda o‘zining eng yaxshi vakillarini birlashtiradi. 2025-yil 21–24 sentyabr kunlari Xorvatiyaning Zagreb shahrida yoshlar o‘rtasidagi ushbu sport turi bo‘yicha Jahon chempionati bo‘lib o‘tdi. O‘zbekiston terma jamoasi bu musobaqada tarixiy natijalarni qayd etdi va yosh sportchilar o‘z malakasini namoyish etdi. Mamlakatimiz mustaqillikni qo‘lga kiritgan kundan boshlab jismoniy tarbiya va sport xususiyatlarini rivojlantirish hamda takomillashtirishga e’tibor kuchaydi. Hozirgi kunda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirishga doir bir qancha Qaror va Farmonlarni imzoladi. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-martdagi PF-5368-sonli “Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi farmoni, 2022-yil 29-iyuldagi PQ-336-son Sport kurashlarining olimpiya turlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida, 2028-yil Los-Anjeles shahrida (AQSH) bo‘lib o‘tadigan XXXIV yozgi Olimpiya va XVIII Paralimpiya o‘yinlariga O‘zbekiston sportchilarini kompleks tayyorlash to‘g‘risida Olimpiya va paralimpiya sport turlarini rivojlantirish orqali nufuzli xalqaro sport musobaqalari, shu jumladan, 2028-yil Los-Anjeles shahrida (AQSH) bo‘lib o‘tadigan XXXIV yozgi Olimpiya va XVIII Paralimpiya o‘yinlarida (keyingi o‘rinlarda - Olimpiya va Paralimpiya o‘yinlari) sportchilarimizning har tomonlama muvaffaqiyatli ishtirok etishini ta’minlash maqsadida qaror, 2021-yil

5-noyabrda qabul qilingan PQ-5281-sonli “2024 yil Parij shahrida (Fransiyada) bo‘lib o‘tadigan XXXIII yozgi olimpiya va XVII paralimpiya o‘yinlariga O‘zbekiston sportchilarini kompleks tayyorlash to‘g‘risida”gi qarorlari va bir qancha qonun hujjatlarini aytib o‘tish mumkin.

O‘zbekistonning davlat siyosatida mamlakatda jismoniy tarbiya va sportning yanada rivojlanishi, sog‘lom avlodni tarbiyalash ustuvor yo‘nalishga aylandi. Zamonaviy sport inshootlari qurildi, yangi sport turlari rivojlanib bormoqda, turli miqyosdagi musobaqalar va turnirlar o‘tkazilmoqda hamda aholining turli qatlamlari vakillari ishtirok etmoqda, sportchilarimiz xalqaro maydonlarda yuksak natijalarni qo‘lga kiritishmoqda. Soha rivojlanishining huquqiy bazasi yaratildi. O‘zbekiston Respublikasining “Jismoniy tarbiya va sport to‘g‘risida”gi qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmonlari, sport kurashlari va boshqa sport turlarini rivojlantirish to‘g‘risidagi hukumat qarorlari shular jumlasidandir.

Xorvatiyaning Zagreb shaxrida 13-sentabrdan 21-sentabrgacha sport kurashlari bo‘yicha o‘tkazilgan jaxon chempionatida erkin Yunon-rum bo‘yicha 76 ta davlat qatnashidi O‘zbekiston terma jamoa a’zolari Faxirli 3-o‘rini egaladi. 8 nafar quyidagi hamyurtlarimiz ishtirok ettishdi:

Ikhtiyor Botirov; 55 kg
Alisher Ganeyev; 60 kg
Ayitjan Khalmakhanov; 63 kg
Shermukhammad Sharibjanov; 74 kg
Abdullo Aliyev; 72 kg
Aram Vardanyan; 77 kg
Jalgasbay Berdimuradov; 82 kg
Mukhammadkodir Rasulov; 87 kg

Umum jamoa hisobida 1 ta oltin 1 ta kumush 1 ta bironza medallari bilan terma ja’moamiz umum jamo hisobida 3-o‘rinda yakunladi. Xususan Yunon-rum kurash bo‘yicha -60 kg vazn toifasida Alisher G‘aniyev 2024-yil oktabr oyida Albaniyaning Tirana shahrida o‘tkazilgan U23 yoshlar o‘rtasidagi Jahon chempionatida oltin medalni qo‘lga kiritdi.1 yil o‘tib jaxon chempionatida ham ishonchli tarzda kurash olib bordi va Kumush medalini qo‘lga kiritdi. Yana bir umidli

sportchimiz 2025-yil U20 Jahon chempionati jaxon Oltin medalni qo‘lga kiritti. 2025-yilda Aytjan Khalmakhanov kattalar o‘rtasidagi Jahon chempionatida ham katta muvaffaqiyatga erishdi. U o‘z vazn toifasida -63 kg raqiblarini mag‘lub etib, yuqori darajadagi kurashchilarga qarshi o‘z kuchini isbotladi. Bu g‘alaba O‘zbekiston uchun ayniqsa muhim bo‘ldi, chunki: Bu Aytjanning kattalar o‘rtasida yirik xalqaro musobaqalarda birinchi yirik yutug‘i. O‘zbekistonning yunon-rum kurashida yangi avlod yulduzi sifatida tan olinishiga sabab bo‘ldi. Kelajakdagi Olimpiya va Jahon chempionatlari uchun katta umidlarni uyg‘otdi. O‘smirlar o‘rtasida osiyo va jaxon chempionatlari sovrindori Abdullo Aliyev xam muaffaqiyatli ishtirok etip bronza medaliga sazovor bo‘ldi.

Jahon chempionati kutilmagan natijalarga boy bo‘ldi. Ya’ni amaldagi olimpiya o‘yinlari g‘oliblari kutilmaganda mag‘lubiyatga uchradi.

Yunon-rum kurash bo‘yicha Xorvatiyaning Zagreb shaxrida o‘tkazilgan jaxon chempionatining natijalari

Vazn Toifalari	Oltin	Kumush	Bronza
-55 Kg	Vakhtang Lolua Gruziya	Payam Ahmadi Eron	Eldaniz Azizl Ozarbayjon
			Shi Huoying Xitoy
-60 Kg	Aidos Sultangali Qozog‘Iston	Alisher Ganiev O‘zbekiston	Ri Se-ung Shimoliy Koreya
			Hrachya Poghosyan Armaniston
-63 Kg	Aytjan Khalmakhanov O‘zbekiston	Chung Han-jae Janubiy Koreya	Mohammad Mehdi Keshtkar Eron
			Vitalie Eriomenco Moldova
-67 Kg	Saeid Esmaeili Eron	Hasrat Jafarov Ozarbayjon	Daniial Agaev UWW
			Slavik Galstyan Armaniston, ARM
-72 Kg	Ulvu Ganizade Ozarbayjon	Ibrahim Ghanem Fransiya	Abdullo Aliev O‘zbekiston
			Danial Sohrabi Eron
-77 Kg	Malkhas Amoyan Armaniston	Nao Kusaka Yaponiya	Róbert Fritsch Vengriya
			Ahmet Yılmaz Turkiya
-82 Kg	Gholamreza Farrokhi Eron	Gela Bolkvadze Gruziya	Karlo Kodrić Xorvatiya
			Taizo Yoshida Yaponiya
-87 Kg	Aleksandr Komarov Serbiya	Alireza Mohmadi Eron	Asan Zhanyshov Qirg‘iziston
			Milad Alirzaev UWW

O‘zbekiston terma jamoasining muvaffaqiyatlari.

O‘zbekiston jamoasi bu chempionatda katta natijalarga erishdi. Umumiy hisobda 5 medal — 1 oltin, 1 kumush va 3 bronza medallari qo‘lga kiritildi. Bu yutuq mamlakatimizning yoshlar sport kurashi sohasidagi rivojlanishidan dalolat beradi.

Oltin medal sohibi — Aytjan Xalmaxanov. O‘zbekiston sport kurashida nufuzli nomlardan biri hisoblanadi. Uning kuchli tayyorgarligi va strategiyasi musobaqalarda yuqori natijalar ko‘rsatishga yordam berdi. 2025-yilgi Jahon chempionatidagi g‘alabasi esa uning faoliyatidagi eng yorqin voqealardan biridir.

Aytjan Xalmaxanov -63 kg vazn toifasida o‘zining mahoratini namoyish etdi. U finalda janubiy koreyalik Chung Xan-Jayeni 6:0 hisobida mag‘lub etib, faoliyatidagi ikkinchi Jahon chempionligini qo‘lga kiritdi. Bu O‘zbekiston tarixida 24 yillik tanaffusdan so‘ng yoshlar o‘rtasida oltin medalni qayta qo‘lga kiritgan ilk sportchi bo‘lishi bilan ahamiyatlidir.

Kumush va bronza medallar. Alisher G‘aniyev -60 kg vazn toifasida finalga chiqdi, biroq oxirgi jangda janubiy koreyalik raqibiga imkoniyatni boy berdi va kumush medal bilan taqdirlandi. Shuningdek, bronza medali (-72kg)da gilamga chiqan Abdullo Aliyev ga nasib etdi. Bu yutuqlar yoshlarning katta potentsialga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Musobaqaning umumiy ahamiyati. Jahon chempionati butun dunyo yosh kurashchilari uchun o‘zaro tajriba almashish, o‘z mahoratini sinovdan o‘tkazish imkoniyatini berdi. O‘zbekistonning muvaffaqiyatlari mamlakat sportining yangi avlodining kuchli ekanligini, xalqaro miqyosda o‘z o‘rnini mustahkamlashga qodirligini ko‘rsatdi.

Zagreb-2025 jaxon chempionatida Yunon-rum kurash bo‘yicha terma jamoalari quyidagicha o‘rin egallashdi:

T/r	Jamoa	55 kg	60 kg	63 kg	67 kg	72 kg	77 kg	82 kg	87 kg	97 kg	130 kg	Jami
1	IRAN	20		15	25	15	10	25	20	25	25	**180**
2	AZERBAIJAN	15	2	4	20	25	6		2	15		**89**
3	UZBEKISTAN	4	20	25		15		8				**72**
4	GEORGIA	25	10					20		10		**65**
5	ARMENIA		15		15	8	25		25			**63**
6	KAZAKHSTAN		25			10	10	2	10			**57**
7	HUNGARY					2	15		10	10	20	**57**
8	SERBIA		10		10				25			**45**
9	KYRGYZSTAN	10	4		10			6	15			**45**
10	UKRAINE			10		6	8		6	2	10	**42**

Xulosa. 2025-yilgi yunon-rum kurashi bo‘yicha yoshlar o‘rtasidagi Jahon chempionati O‘zbekiston uchun katta muvaffaqiyat bilan yakunlandi. Aytjan Xalmaxanovning oltin medali, Alisher G‘aniyev va boshqa sportchilarning yutuqlari kelajak uchun katta umidlarni uyg‘otmoqda. Bu natijalar mamlakatimizda sportni rivojlantirishga yanada katta e’tibor qaratilishi zarurligini ko‘rsatadi. Kelajakda O‘zbekiston kurashchilari yanada yuqori marralarni zabt etishiga ishonch komil.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati va manbalar.

O‘zbekiston Respublikasi Milliy Olimpiya Qo‘mitasi rasmiy sayti — https://olympic.uz

Jahon va Osiyo musobaqalari haqida rasmiy ma’lumotlar va yangiliklar.

Sputnik O‘zbekiston yangiliklari — https://oz.sputniknews.uz

O‘zbekiston sportchilari haqida yangiliklar va tahlillar.

United World Wrestling rasmiy sayti — https://unitedworldwrestling.org

Jahon kurashi federatsiyasining rasmiy sayti, musobaqalar natijalari va qoidalar.

Jahon kurashi tarixi va rivojlanishi haqidagi ilmiy maqolalar

Karimov, Sh. (2023). Yunon-rum kurashining O‘zbekistondagi tarixi va rivojlanishi. Tashkent Sport Universiteti nashri. Toshkent, 2023.

Xalqaro sport yangiliklari saytlari va resurslari — BBC Sport, ESPN, Sport-uz, va boshqalar.

AYOLLAR KURASHI BO‘YICHA U17 JAHON CHEMPIONATI TAHLILI

Usmonova Iroda Zaynidin qizi
O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti
Sport kurashlari nazariyasi va uslubiyati kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada har yili o‘tkaziladigan ayollar kurashi bo‘yicha U17 jahon chempionati tahlili natijalari taxlil qilingan. Erkin, yunon-rim hamda ayollar kurashi, vazn toifalarida yangi chempionlarning muvaffaqiyatlari va amaldagi chempionlarning muvaffaqiyasizliklari haqida so‘z boradi. Bundan asosiy ko‘zlangan maqsad kelgusi musoboqalarga puxta tayyorgarlik ko‘rish va g‘alabaga erishgan sportchilarni mashg‘ulot hamda tayyorgarlik jarayonlari bilan tanishib borish orqali ularga kelgusi Jahon chempionatiga munosib qarshilik ko‘rsatish edi.

Kalit so‘zlar. Natijalar, U17 Jahon chempionati, g‘alaba, mag‘lubiyat, taxlil, murabbiy, musobaqa faoliyati.

АНАЛИЗ ЧЕМПИОНАТА МИРА ПО ЖЕНСКОЙ БОРЬБЕ (U17)

Усмонова Ирода Зайнидин кизи
Узбекский государственный университет физической культуры и спорта
Кафедра теории и методики спортивной борьбы, преподаватель

Аннотация. В данной статье проанализированы результаты ежегодно проводимого чемпионата мира по женской борьбе среди спортсменок до 17 лет. Рассматриваются успехи новых чемпионов и неудачи действующих чемпионов в вольной, греко-римской и женской борьбе в различных весовых категориях. Основная цель исследования заключается в том, чтобы обеспечить более качественную подготовку к предстоящим соревнованиям, а также, изучая тренировочный и подготовительный процесс победителей, суметь оказать достойное сопротивление на следующих чемпионатах мира.

Ключевые слова: результаты, чемпионат мира (U17), победа, поражение, анализ, тренер, соревновательная деятельность.

ANALYSIS OF THE U17 WORLD CHAMPIONSHIP IN WOMEN’S WRESTLING

Usmonova Iroda Zaynidin qizi
Uzbekistan State University of Physical Culture and Sports, Department of Theory and Methodology of Wrestling, Lecturer

Annotation. This article analyzes the results of the annual U17 World Wrestling Championship in women’s wrestling. It discusses the successes of new champions and the failures of reigning champions in freestyle, Greco-Roman, and women’s wrestling across different weight categories. The main purpose of the study is to ensure thorough preparation for upcoming competitions and, by examining the training and preparation processes of the victorious athletes, to develop strategies for providing worthy resistance at future World Championships.

Keywords: results, U17 World Championship, victory, defeat, analysis, coach, competitive activity.

Dolzarbligi. So‘nggi o‘n yilliklarda ayollar sporti, xususan, ayollar kurashi jadal sur’atlarda rivojlanmoqda. Xalqaro sport tashkilotlarining gender tenglikni ta’minlashga qaratilgan siyosati, Olimpiya o‘yinlarida ayollar kurashining doimiy sport turi sifatida mustahkamlanishi hamda qit’a va jahon chempionatlarining muntazam o‘tkazilishi ushbu sport turining xalqaro miqyosda tobora keng ommalashib borayotganidan dalolat beradi. Shu jihatdan 2025-yilda o‘tkazilgan o‘smirlar o‘rtasidagi ayollar kurashi bo‘yicha Jahon chempionati global sport harakatida tarixiy ahamiyat

kasb etdi. Musobaqa davomida ko‘plab mamlakat vakillari yuqori natijalarni qo‘lga kiritishi, ayrim davlatlarning ilk bor jahon chempionatida medal olishga muvaffaq bo‘lgani va texnik-taktik uslublarning yanada boyib borishi ushbu tadqiqotning ilmiy asosda tahlil qilinishini dolzarb masalaga aylantirmoqda.

2025-yilgi Jahon chempionati ayollar kurashi sport turida bir qator yangi tendensiyalarni yuzaga chiqardi. Avvalo, an’anaviy kuchli terma jamoalar – Hindiston, AQSH va Yaponiya o‘z yetakchilik mavqeyini saqlab qolgan holda yuqori sport yutuqlarini namoyon etgan bo‘lsa, O‘zbekiston, Germaniya kabi davlatlarning medallar qo‘lga kiritishi global sport maydonida yangi geografik markazlarning shakllanayotganini ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, texnik-taktik yondashuvlarda xilma-xillik, sportchilarning yuqori darajadagi tayyorgarligi hamda ayollar sporti nufuzi oshib borayotgani kuzatildi. Ayollar kurashidagi yutuqlar nafaqat sport rivojlanishining yangi bosqichini aks ettiradi, balki sportchi ayollarning jahon miqyosida raqobatbardoshligini, ijtimoiy rolini ham mustahkamlaydi. Bundan tashqari, ilmiy tahlil orqali musobaqa natijalarini o‘rganish kelgusida sportchilarni tayyorlash metodikasini takomillashtirish, murabbiylar faoliyatini ilmiy asoslash hamda xalqaro sport maydonida milliy terma jamoalarning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Shu boisdan, ushbu mavzuning chuqur ilmiy o‘rganilishi zamonaviy sport fanida dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri hisoblanadi.

28-iyul va 3-avgust kunlari Gretsiyaning Afina shahrida o‘smirlar o‘rtasida Ayollar kurashi bo‘yicha Jahon chempionati bo‘lib o‘tdi. Dunyoning 48 dan ortiq davlatidan 210 nafardan ziyod ayol kurashchilarning ishtiroki rasman tasdqilangan. Jumladan, ayollar kurashi bo‘yicha musobaqalarda medallar uchun 10 ta vazn toifasida bellashuvlar bo‘lib o‘tdi. Mazkur musobaqada -40kg, -43kg, -46kg, -49kg, -53kg,

-57kg, -61kg, -65kg, -69kg, -73kg vazn toifalarida bellashuvlarni olib borishdi. Afinada bo‘lib o‘tgan 2025-yilning nufuzli musobaqasi kutilmagan natijalarga boy bo‘ldi. Amaldagi jahon chempionlari kutilmaganda mag‘lubiyatga uchradilar. Ayollar kurashi bo‘yicha o‘tkazilgan Jahon chempionatining g‘olib va sovrindorlarini quyidagi jadvallarda ko‘rishingiz mumkin.

Vazn	Oltin	Kumush	Bronza x 2
40 kg	Shokhista Shonazarova (O‘zbekiston) — 11-0	An Nakanishi (Yaponiya)	Maisie Elliott (AQSh) va Asema Asangaryeva (Qirg‘iziston)
43 kg	Rachana (Hindiston) — 3-0	Xin Huang (Xitoy)	Inzhu Bakkozha (Qozog‘iston) va Madison Healey (AQSh)
46 kg	Hanano Oya (Yaponiya) — 3-0	Janka Sillei (Vengriya)	Jaclyn Bouzakis (AQSh) va Maria Gkika (Gretsiya)
49 kg	Morgan Turner (AQSh) — 6-1	Yu Kataoka (Yaponiya)	Polina Bochkareva (Rossiya) va Komal Verma (Hindiston)
53 kg	Jiaqing Jiang (Xitoy) — 7-4	Epenesa Elison (AQSh)	Rion Ogawa (Yaponiya) va Mariia Zhytovoz (Vengriya)
57 kg	Madkhiya Usmanova (Qozog‘iston) — 6-5	Moni (Hindiston)	Alina Baroeva (Rossiya) va Sayuki Tanada (Yaponiya)
61 kg	Taina Fernandez (AQSh) — 11-0	Yashita (Hindiston)	Barbara Bager (Vengriya) va Zalina Totrova (Belarus)
65 kg	Ashvini Vishnoi (Hindiston) — 3-0	Mukhayyo Rakhimjonova (O‘zbekiston)	Lilia Ermokhina (Rossiya) va Feenja Hermann (Germaniya)
69 kg	Min Zhao (Xitoy) — 13-2	Ayla Sahin (Germaniya)	Solomiia Petriv (Ukraina) va Shakhizada Dauletzhan (Qozog‘iston)
73 kg	Wenjin Qiu (Xitoy) — 8-5	Kajal (Hindiston)	Eylem Engin (Turkiya) va Ella Poalillo (AQSh)

Ayollar kurashi bo‘yicha U17 Jahon chempionati natijalari (ayollar erkin kurash)

O‘zbekiston kurashchilaring Jahon arenadagi natijalari tahlili

O‘zbekiston sportchilari umumiy hisobda 2 ta medalni qo‘lga kiritdi , 40 kg vazn toifasida Shohista Shonazarova oltin, 65 kg vazn Mukhayyo Rakhimjonova kumush medal egalariga

aylanishdi.

Shohista Shonazarova chorak final (¼ final) bosqichida Germaniyadan kelgan sportchini 10-0 hisobada muddatidan oldin g‘alabaga erishib raqibasiga imkoniyat qo‘ldirmadi . Yarıyım finalda AQSh vakilini 9 – 0 ballar hisobida mag‘lubiyatga uchratib finalga yo‘l oldi. Finalda yaponiyalik sportchini 11:0 hisob bilan muddatidan oldin mag‘lub etib, ayollar kurashi bo‘yicha O‘zbekiston tarixida ilk bor Jahon chempioni nomiga sazovor bo‘ldi.

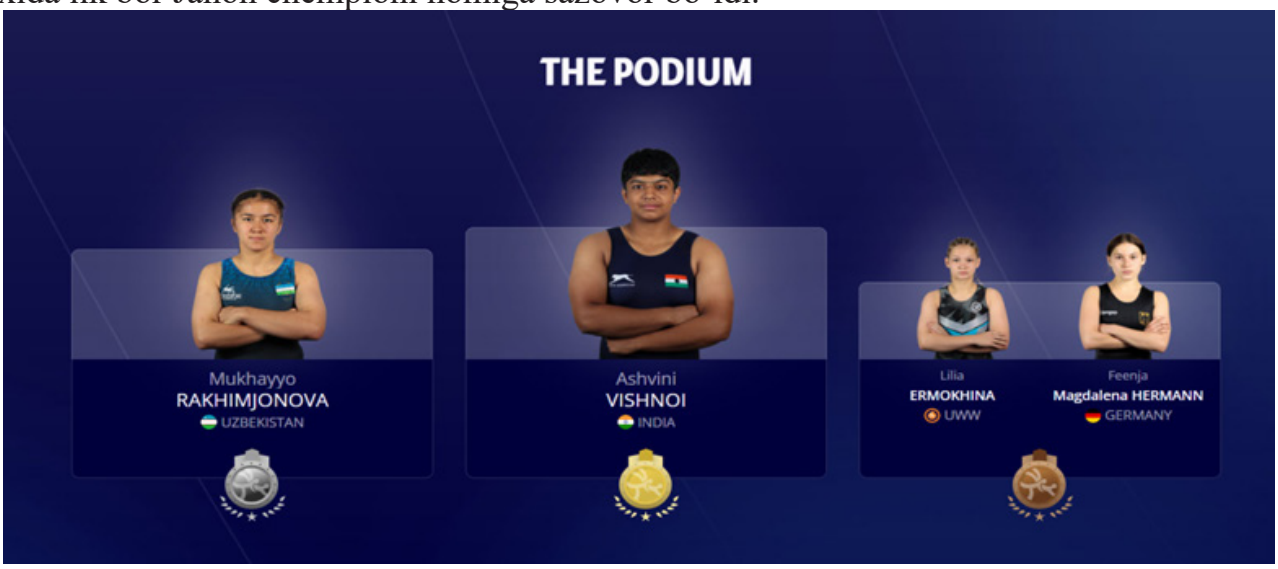

Umuman olganda, Mukhayyo Rakhimjonova – yoshligiga qaramay xalqaro maydonda o‘zini ko‘rsata oladigan va kelajakda oltin medallar uchun kurasha oladigan sportchi, Mukhayyo Rakhimjonova 1/8 final bosqichida qizg‘in ketgan baxsda kichik ustunluk bilan Polshalik raqibasini 6-4 hisobida mag‘lubiyatga uchratdi. ¼ final. Texnik ustunlik – Rakhimjonova murakkab baxslarda ham yaxshi kurash olib bordi. Masalan, chorak finalda bo‘lgan baxsda Maldovalik raqibasini 12-1 hisobida muddatidan oldin mag‘lubiyatga uchratdi. Yarim final bosqichida hamyurtimiz katta jasorat ko‘rsatib musobaqa fovariti bo‘lgan Germaniyalik Feenja Magdalenani ballar hisobida (6-1) qo‘li baland keldi, va ushbu musobaqaning O‘zbek sportchilari orasida ikkinchi finalchisiga aylandi.

Final baxsida hamyurtimizda noaniqliklar harakatlar kuzatildi va biroz faollik yetishmadi, natijada Rakhimjonova hindiston vakili bo‘lgan Ashvini Vishnoiga (3-0) hisobida imkoniyatni boy berdi va shoxsupaning 2-pog‘onasidan joy oldi.

Zagreb-2025 jaxon chempionatida Yunon-rum kurash bo‘yicha terma jamoalari quyidagicha o‘rin egallashdi:

T/r	Jamoa	55 kg	60 kg	63 kg	67 kg	72 kg	77 kg	82 kg	87 kg	97 kg	130 kg	Jami
1	IRAN	20		15	25	15	10	25	20	25	25	**180**
2	AZERBAIJAN	15	2	4	20	25	6		2	15		**89**
3	UZBEKISTAN	4	20	25		15		8				**72**
4	GEORGIA	25	10					20		10		**65**
5	ARMENIA		15		15	8	25		25			**63**
6	KAZAKHSTAN		25			10	10	2	10			**57**
7	HUNGARY					2	15		10	10	20	**57**
8	SERBIA		10		10				25			**45**
9	KYRGYZSTAN	10	4		10			6	15			**45**
10	UKRAINE			10		6	8		6	2	10	**42**

Xulosa. Jahon chempionati g‘oliblari yuqori darajadagi maxsus jismoniy tayyorgarlikni, shuningdek, raqib va bellashuv bosqichini hisobga olgan individual taktika usullarini muvaffaqiyatli qo‘llash qobiliyatini namoyish etdilar. Bu, o‘z navbatida, tayyorgarlik jarayonida jismoniy chidamlilik, texnika-taktika ko‘nikmalari va strategik qaror qabul qilishni rivojlantirishni o‘z ichiga olgan kompleks yondashuvning zarurligini tasdiqlaydi. Olingan tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, turli kurashchilarda faol harakatlar intensivligi va dinamikasi sezilarli darajada farq qiladi, bu esa ularning faoliyat ko‘rsatish uslubi va bellashuv strategiyasidagi individual xususiyatlarni aks ettiradi. Ushbu individual xususiyatlarni hisobga olgan holda tayyorgarlik mikrosikllarini optimallashtirish musobaqalarda natijadorlikni oshirishga yordam beradi. Olingan ma’lumotlar ayollar kurashchilarning tayyorgarlik metodikasini takomillashtirish, individual mashg‘ulot dasturlarini ishlab chiqish, shuningdek mavjud tayyorgarlik yondashuvlari hamda jismoniy va maxsus tayyorgarlikni baholash usullarining samaradorligini tahlil qilishda foydalanilishi mumkin. Tadqiqot natijalari murabbiylar va sport tayyorgarligi mutaxassislariga tayyorgarlik jarayonini aniqroq rejalashtirish, yuklamalarni optimal taqsimlash, shuningdek sportchilarning individual xususiyatlari va organizmning yuklamaga reaksiyasini hisobga olgan holda ularning musobaqa taktikasini moslashtirish imkonini beradi. Shu tariqa, bellashuv natijalarini ilmiy tahlil qilish va zamonaviy tayyorgarlik rejalashtirish metodlarini integratsiya qilish ayollar kurashchilarning tayyorgarlik jarayonini optimallashtirish, sport faoliyatining samaradorligini oshirish va xalqaro musobaqalarda yuqori natijalarga erishish imkoniyatlarini sezilarli darajada yaxshilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar:

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 19-iyuldagi “sport kurashlarining olimpiya turlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–336-son qarori bilan Sport kurashlarining olimpiya turlarini 2022 — 2024-yillarda kengroq rivojlantirish dasturi.

https://uww.org/event/u17-world-championships-0/results?utm_sourc

https://www.flowrestling.org/articles/14418766-usa-wrestling-results-at-the-2025-u17-world-championships?utm_source

Adilov S.Q., Ismatullayeva S.R., Usmonova I.Z. «Erkin kurash nazariyasi va uslubiyoti». Darslik.-Toshkent: MAKON SAVDO PRINT nashriyoti, 2024-yil, 174-bet.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA BADIIY MATN TAHLILI KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Qahhorova Abera Sharopovna
Buxoro davlat pedagogika instituti doktaranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida badiiy matnni tahlil qilish ko‘nikmalarini shakllantirishning nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan. Maqolada o‘quvchilarda matnni idrok etish, mazmunini anglash, qahramonlarga baho berish, asardagi g‘oyani tahlil qilish va o‘z fikrini mustaqil ifoda etish kompetensiyalarini rivojlantirish usullari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, badiiy matn tahlilini tashkil etishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar hamda o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlariga mos yondashuvlarning ahamiyati tahlil etiladi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, badiiy matn tahlili o‘quvchilarda ijodiy fikrlash, estetik did va nutq madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, badiiy matn, tahlil ko‘nikmasi, o‘quvchi faoliyati, pedagogik texnologiyalar, ijodiy fikrlash, estetik tarbiya, nutq rivoji, interfaol metodlar.

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ АНАЛИЗА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Каххорова Абера Шароповна
Докторант Бухарского государственного педагогического института

Аннотация: В данной статье раскрыты теоретические и практические аспекты формирования навыков анализа художественного текста у учащихся начальных классов. Рассматриваются методы развития у школьников умений воспринимать текст, понимать его содержание, оценивать поступки героев, анализировать идею произведения и выражать собственное мнение. Также анализируется значение современных педагогических технологий, интерактивных методов и индивидуального подхода с учётом возрастных и психологических особенностей учеников. Результаты исследования показывают, что анализ художественного текста способствует развитию у учащихся творческого мышления, эстетического вкуса и культуры речи.

Ключевые слова: начальное образование, художественный текст, навык анализа, деятельность учащихся, педагогические технологии, творческое мышление, эстетическое воспитание, развитие речи, интерактивные методы.

DEVELOPING LITERARY TEXT ANALYSIS SKILLS IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Qakhorova Abera Sharopovna
Doctoral Student, Bukhara State Pedagogical Institute

Abstract: This article explores the theoretical and practical aspects of developing literary text analysis skills in primary school students. It examines methods aimed at enhancing students’ abilities to comprehend texts, understand their content, evaluate characters’ actions, analyze the main idea, and express their own opinions independently. The study also highlights the importance of modern pedagogical technologies, interactive methods, and approaches that consider students’ age and psychological characteristics. Research results show that literary text analysis contributes to the development of students’ creative thinking, aesthetic taste, and speech culture.

Keywords: primary education, literary text, analytical skills, student activity, pedagogical technologies, creative thinking, aesthetic education, speech development, interactive methods.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan islohotlar jamiyatimiz taraqqiyotini

ta’minlash, ta’lim tizimini yanada takomillashtirish hamda mustaqil fikrlovchi, keng dunyoqarashli va ma’nan yetuk shaxsni tarbiyalashni talab etmoqda. Prezidentimiz Shavkat Miromonovich Mirziyoyev “Yangi O‘zbekistonda erkin va farovon yashaylik” asarida: “Agar katta avlodning bilimi va tajribasini, uzoqni ko‘ra olish fazilatlarini yoshlarimizdagi g‘ayrat-shijoat, mardlik va fidoyilik bilan birlashtira olsak, ko‘zlangan maqsadga albatta yetamiz”[1],¬ - deya ta’kidlagan. Ushbu fikrlar ta’lim tizimida yosh avlodning intellektual va ma’naviy salohiyatini oshirish zarurligini ko‘rsatadi.

Bugungi kunda ta’lim sohasida olib borilayotgan islohotlar, eng avvalo, o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish va ijodiy yondashuv ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. O‘zbekistonda ta’lim jarayoni ko‘p bosqichli yagona tizimga ega bo‘lib, uning har bir bosqichi ta’lim oluvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda izchil amalga oshirilmoqda.

Boshlang‘ich ta’lim jarayoni o‘quvchining shaxs sifatida shakllanishida muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, badiiy matnlarni o‘qish va tahlil qilish jarayonida o‘quvchilarda estetik did, ma’naviy qadriyatlarni anglash hamda mustaqil fikr bildirish ko‘nikmalari shakllanadi. Badiiy asarni o‘rganish jarayonida o‘quvchi matn mazmunini tushunish, qahramonlarning xatti-harakatlariga baho berish, asardagi g‘oyani aniqlash va undan ibrat olishni o‘rganadi.

Badiiy matn tahlilida so‘zning shunchaki ishtirok etmasligini, balki u ma’no va obrazlar orqali asarning g‘oyaviy yo‘nalishini ifodalashini anglab yetish muhimdir. Shu boisdan boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilarga badiiy matnni o‘qitish va tahlil qilish jarayonini samarali tashkil etish, ularning tahliliy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish bugungi ta’lim tizimining dolzarb vazifalaridan biridir.

Yangi shaxsni shakllantirish jarayonida g‘oyaviy, axloqiy va estetik ta’sir kuchini o‘zida mujassamlashtirgan badiiy asarlar muhim o‘rin tutadi. Badiiy asarga xos tasviriy vositalar, obrazlilik, badiiy tilning o‘ziga xos xususiyatlari o‘quvchi tomonidan to‘g‘ri anglab yetilgandagina asarning tarbiyaviy ahamiyati va ta’sir kuchi to‘liq namoyon bo‘ladi. Shu sababli, badiiy asar tilini lisoniy tahlil qilmasdan turib, ko‘zlangan tarbiyaviy va didaktik maqsadlarga erishish qiyin[10, 220].

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida badiiy matnni tahlil qilish ko‘nikmalarini shakllantirish masalasi pedagogika, metodika va psixologiya fanlarida muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu sohada nafaqat o‘quv jarayonining samaradorligini oshirish, balki o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, nutq madaniyati, estetik didi va ma’naviy dunyosini boyitish maqsad qilingan.

Mazkur muammo bo‘yicha ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlar ilmiy izlanishlar olib borgan. Jumladan, A. Avloniy, A. Qodiriy, H. Olimjon, G‘. G‘ulom singari adabiyot va ta’lim sohasidagi ziyolilar badiiy asarlarning tarbiyaviy ahamiyatiga e’tibor qaratganlar. Keyingi davrda esa S. Rahimov, M. Qodirova, Z. Mirtursunova, D. Xodjayeva, N. To‘xtayeva, X. Sodiqova, N. Quronov kabi tadqiqotchilar boshlang‘ich ta’limda o‘qish darslarini tahliliy yo‘nalishda tashkil etish, o‘quvchilarning matnni idrok etish faoliyatini rivojlantirish masalalarini o‘rganganlar.

Zamonaviy pedagogik yondashuvlarda badiiy matn tahlili o‘quvchilarning nutq faoliyati, mantiqiy fikrlash, ijodiy yondashuv va axloqiy qadriyatlarni shakllantirish bilan uzviy bog‘liq jarayon sifatida qaraladi. Tadqiqotlarda tahlil ko‘nikmasini rivojlantirish uchun interfaol metodlar, klaster, Venn diagrammasi, “Insert”, “Sinkveyn” kabi texnologiyalar samarali vosita sifatida tavsiya etiladi.

Xorijiy tadqiqotlarda (masalan, L. S. Vygotskiy, J. Bruner, R. Barthes, L. Rosenblatt asarlarida) badiiy matnni o‘qish va tahlil qilish jarayoni shaxsning tafakkurini rivojlantiruvchi faol jarayon sifatida talqin etiladi. Ularning ta’kidlashicha, o‘quvchi matnni tahlil qilish orqali muallif fikrini anglash, o‘z pozitsiyasini shakllantirish va tahliliy tafakkurini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

O‘zbekiston olimlari esa bu jarayonni milliy qadriyatlar, xalq og‘zaki ijodi, maqol, ertak, doston kabi badiiy janrlar asosida o‘qitish zaruriyatiga urg‘u berib kelmoqdalar. Ayniqsa, boshlang‘ich sinflarda “O‘qish kitobi” darsligi materiallari asosida olib boriladigan tahliliy mashg‘ulotlar o‘quvchilarning ma’naviy kamolotida katta ahamiyat kasb etadi.

Shu asosda aytish mumkinki, badiiy matn tahlili ko‘nikmalarini rivojlantirish masalasi nazariy jihatdan yetarlicha o‘rganilgan bo‘lsa-da, boshlang‘ich ta’lim bosqichida bu jarayonni metodik jihatdan takomillashtirish, o‘quvchi yoshiga mos innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etish hozirgi kunda dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Badiiy matnni tahlil qilish jarayonida o‘quvchilar asarda ishtirok etuvchi qahramonlarga baho berishda o‘zlarining shaxsiy, axloqiy va ma’naviy tushunchalaridan foydalanadilar. Ular “botirlik”, “to‘g‘rilik”, “mehnatsevarlik”, “yaxshilik” kabi ijobiy sifatlarning mazmunini anglab, ularni o‘z nutqida qo‘llay oladilar. Shu bilan birga, ba’zan qahramonlarning boshqa fazilatlarini ifodalash uchun so‘z boyligi yetarli bo‘lmaydi. Bu holatda o‘qituvchi o‘quvchilar bilan asar matnini tahlil etish jarayonida ularning nutqiga qahramonlarning axloqiy, intellektual va emotsional sifatlarini ifodalovchi yangi so‘zlarni kiritib boradi.

Muhokama va natija. Badiiy asar o‘quvchilarga inson xarakterining turli jihatlarini tushuntirish, ezgulik va yovuzlik, halollik va hiyonat, mehnatsevarlik va sustkashlik kabi qarama-qarshi tushunchalarni farqlashda katta ahamiyat kasb etadi. Shu bois, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan badiiy matn tahlilini quyidagi muhim qoidalar asosida tashkil etish maqsadga muvofiq:

Asarning g‘oyaviy yo‘nalishini aniqlash va uni o‘quvchi dunyoqarashi bilan bog‘lash;

Qahramonlarning xatti-harakatlari orqali ularning axloqiy sifatlarini tahlil qilish;

Asardagi tasviriy vositalar – epitet, ta’kid, o‘xshatish, metafora kabi badiiy birliklarni sodda tilda tushuntirish;

O‘quvchilarning mustaqil fikrini shakllantirish uchun ularni tahlil jarayoniga faol jalb etish;

O‘qilgan asardan ibratli xulosa chiqarish, uni hayotiy tajriba bilan bog‘lash.

Bunday yondashuv o‘quvchilarda nafaqat matnni tahlil qilish ko‘nikmasini, balki so‘z boyligini, estetik didini va axloqiy qarashlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Badiiy matnni tahlil qilish o‘quvchida fikr uyg‘otishi, muallif tomonidan yoritilgan g‘oyalar va hayotiy tajriba o‘rtasidagi bog‘liqlikni anglash imkonini beradi. Shuning uchun tahlil jarayonida o‘quvchi o‘z hayoti, kuzatuvlari va tajribasi bilan matn mazmunini taqqoslay olishi muhim ahamiyatga ega.

Boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilarga hikoya, she’r, ertak, masal, maqol va topishmoq kabi turli janrdagi badiiy asarlar amaliy o‘rganish uchun beriladi. Har bir janrning o‘ziga xos xususiyatlari mavjud bo‘lgani sababli, o‘qituvchi matnni o‘qitishda unga mos metod va uslublarni tanlashi zarur.

Ertak janrini tahlil qilish. Boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning dunyoqarashini kengaytirish maqsadida ertaklardan keng foydalaniladi. Ertak – insonning ma’naviy va jismoniy kuchiga ishonchni, ezgulik va adolat g‘oyalarini ifoda etuvchi janrdir. Unda ezgu kuchlarning yovuzlik ustidan g‘alaba qilishi bolalarda ijobiy fazilatlarni shakllantiradi.

Ertaklarning sodda, ohangdor va ta’sirchan tili, so‘zlarning takrorlanishi hamda voqealarning tez rivojlanishi kichik yoshdagi bolalarda qiziqish uyg‘otadi. Ertak qahramonlari — rahmdil, saxovatli, adolatli shaxslar bilan bir qatorda, ularning aksi bo‘lgan yovuz, baxil va ochko‘z obrazlar orqali axloqiy qadriyatlar farqlanadi. Shu tariqa ertak o‘quvchilarda yaxshilik va yomonlik, adolat va nohaqlik tushunchalarini shakllantirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Hikoya janrini tahlil qilish. Boshlang‘ich sinf darsliklarida hikoyalar alohida o‘rin tutadi. Hikoya – kichik hajmli badiiy asar bo‘lib, unda inson hayotidagi muhim bir voqea yoki epizod badiiy ifoda topadi. Hikoyalar ertaklarga nisbatan hayotiy mazmunga ega bo‘lib, bolalar uchun real voqealarni tushunishda yordam beradi.

Hikoyani o‘qitishda o‘qituvchi asarning syujeti, qahramonlarning xatti-harakati, portreti,

voqea rivoji va g‘oyaviy yo‘nalishini izchil tahlil etishga e’tibor qaratadi. Matn ustida lug‘at ishi olib borish, notanish so‘zlarni tushuntirish, o‘qilgan hikoyani qayta hikoyalash o‘quvchilarning nutq rivojiga yordam beradi.

Masalan, Oybekning “Mehnatkash qiz” hikoyasi asosida o‘tkaziladigan darsda o‘quvchilar Unsin obrazining mehnatsevarlik, mehribonlik, oilaga sadoqat kabi fazilatlarini tahlil qiladi. Quyidagi savollar orqali o‘quvchilarning tahliliy fikrlashi faollashtiriladi:

Unsin qanday xarakterga ega?
U qanday yumushlarni bajaradi?
Shokir ota qaysi hunar bilan shug‘ullanadi?
Unsinning mehnatkashligi tasvirlangan joyni toping.
Sizga Unsinning qaysi xislatlari yoqdi?
Siz ham uyda ota-onangizga yordam berasizmi?

Bu savollar asosida o‘quvchilar hikoya qahramonlarining fazilatlarini tahlil qiladi, o‘z fikrini mustaqil ifoda etishni o‘rganadi hamda asarning tarbiyaviy g‘oyasini chuqurroq anglaydi[10].

Maqollarni tahlil qilish. Boshlang‘ich sinflarda maqollar o‘quvchilarning nutq madaniyatini, tafakkurini va axloqiy qarashlarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Maqollar xalq donoligini ifodalovchi, qisqa va lo‘nda, chuqur ma’noli hikmatli so‘zlardir. Ular o‘git, nasihat yoki hayotiy kuzatuv asosida yaratilgan bo‘lib, o‘quvchilarga ibratli xulosa chiqarishni o‘rgatadi.

Masalan, “Yer haydasang – kuz hayda, kuz haydamasang – yuz hayda” maqoli mehnatsevarlik, vaqtni qadrlash va mas’uliyat hissini tarbiyalaydi.

1–2-sinflarda maqollarni ifodali o‘qish, yod olish va ma’nosini izohlashga e’tibor qaratiladi. Shu bilan birga, maqolda ishlatilgan badiiy ifoda vositalari, qarama-qarshi yoki ko‘chma ma’noli so‘zlar ustida lug‘at ishi olib borish o‘quvchilarning so‘z boyligini oshiradi.

3–4-sinflarning “O‘qish kitobi” darsligida “Xalq og‘zaki ijodi” bo‘limi tarkibida “Maqollar” mavzusi alohida o‘rin egallagan. Ushbu mavzuni o‘rganish jarayonida o‘quvchilarga maqollarning kelib chiqishi va yaratilishi haqida elementar, ammo muhim ma’lumotlar beriladi. Ayniqsa, maqollar xalqning ko‘p asrlik hayotiy tajribasi, kuzatuvlari va ijtimoiy hayotdan olingan xulosalari asosida vujudga kelgani alohida ta’kidlanadi[4].

4-sinf “O‘qish kitobi”da maqollar “Ona yurting – oltin beshiging”, “Eldan ayrilguncha, jondan ayril”, “Mehnat – baxt keltirar” kabi mavzular asosida keltirilgan. Bu maqollar bilan bog‘liq holda darslikda ularning mazmuniga mos badiiy asarlar berilgan bo‘lib, o‘quvchilar asar g‘oyasini maqollar bilan bog‘lab tahlil qilishga o‘rgatiladi.

Mazkur jarayonda o‘quvchilarning hayotiy tajribalaridan foydalanish, ularning kundalik hayotidan misollar keltirish, shuningdek, maqol mazmuniga mos hikoya tuzish yoki matn yaratish kabi ijodiy topshiriqlar berish o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi.

3–4-sinflarda maqol janrini o‘rganish bo‘yicha tahliliy ishlar o‘quv yili davomida izchil tarzda olib boriladi. O‘quvchilarga “Asar g‘oyasiga oid maqol ayting”, “Maqollar asosida boshqotirma tuzing”, “Rebus yarating” kabi topshiriqlar beriladi. Shu bilan birga, “Maqollar aytish musoboqasi”, “Maqollar mushoirasi” kabi tadbirlar tashkil etilishi o‘quvchilarda milliy qadriyatlarga hurmat, so‘z boyligini oshirish va ijodiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Badiiy matnni o‘qish va tahlil qilish jarayoni bolalarda mustaqil fikrlash qobiliyatini o‘stiradi, nutqni rivojlantiradi, aqliy faoliyatni faollashtiradi. O‘quvchilarni badiiy asar ustida ishlashga o‘rgatish ularning adabiy-estetik tahlil malakasini shakllantirish bilan birga, ta’lim-tarbiya jarayonini yanada samarali qiladi.

Asar matnini tahlil qilish muallifning fikrini, hissiyotini va maqsadini anglashga yordam beradi. O‘quvchilar asarda tasvirlangan voqealarga, qahramonlarning xatti-harakatiga o‘z munosabatini bildiradi, bu esa ularning estetik didi va axloqiy qarashlarini shakllantiradi.

Maktabda badiiy asarni tahlil qilishdan asosiy maqsad — asarda ifodalangan hayotiy voqealar orqali o‘quvchini badiiy adabiyot olamiga olib kirish, muallifning niyatini, hissiyotini va g‘oyasini

anglashga sharoit yaratishdan iboratdir. Shu tariqa, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida badiiy matn tahlili ko‘nikmalarini rivojlantirish ularning tafakkurini kengaytiradi, nutqini boyitadi hamda ma’naviy-axloqiy tarbiyasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Xulosa. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida badiiy matn tahlili ko‘nikmalarini shakllantirish o‘quvchilarning nutqini rivojlantiradi, estetik didini boyitadi va ma’naviy olamini kengaytiradi. Hikoya, ertak, maqol kabi janrlar bilan ishlash jarayonida o‘quvchi matnni anglash, qahramonlarga baho berish, asardan xulosa chiqarish va o‘z fikrini ifoda etish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Shu bois, badiiy matn tahlilini o‘qitish jarayonida zamonaviy pedagogik yondashuvlar va interfaol metodlardan foydalanish bugungi ta’lim tizimining dolzarb masalalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati.

Sh. M. Mirziyoyev “Yangi O‘zbekistonda erkin va farovon yashaylik” Toshkent-2021.B.102

Adizov B.R. Boshlang‘ich ta’limni tashkil etishning nazariya soslari. Pedagogika fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. –TDPU. 2004. -258 b.

Ibragimov R. Boshlang‘ich maktab o‘quvchilarida bilish faoliyatini shakllantirishning didaktik asoslari. Ped. fan. dok. diss. ... –Toshkent: TDPU, 2001. -243 b.

Matchonov S., G‘ulomova X. va boshqalar. Boshlang‘ch sinf o‘qish darslarini pedagogik texhologiyalar asosida tashkil etish. -T:, “Yangiyul Poligraph service”, 2008.

Oybek Ortiqov, and Murodova Maqsuda. “Talabalar axborot texnologiyalaridan foydalanish ko‘nikmalarini rivojlantirishning pedagogik asoslari” Interpretation and researches 2.18 (2024): 33-40.

Ortiqov, Oybek Rustamovich. «O‘qituvchi faoliyatida pedagogik deontalogiya va kompentlikning roli va ahamiyati.» Scientific progress 2.5 (2021): 42-47.

Artikov, Oybek, and Maksuda Murodova. “Opportunities to develop ecological culture of students” BIO Web of Conferences. Vol. 130. EDP Sciences, 2024.

Olimov, Shirinboy, Oybek Artikov, and Maksuda Murodova. “The use of national values in forming the ecological world view of students” BIO Web of Conferences. Vol. 141. EDP Sciences, 2024.

Siddiqova Sh. “Fan, ta’lim va amaliyot” majmuasining dolzarb muammolari. Toshkent.B.224.

Umarova M, Hamroqulova X, Tojiboyeva R. “O‘qish kitobi” 3-sinf darsligi. B.204.

Qahhorova, Abera Sharopovna. “Teacher activity in innovative analysis of artistic texts in primary education” international conference on modern development of pedagogy and linguistics. Vol. 1. No. 3. 2024.

Qahhorova, Abera. “Boshlang’ich ta’limda ona tili darslarini innovatsion texnologiyalar asosida tashkil qilish masalasi”. Problems and solutions of scientific and innovative research 1.2 (2024): 47-50.

Qahhorova Abera Sharopovna, “The importance of analyzing poetic texts in primary education”. Multidisciplinary Journal of Science and Technology 5.4 (2025): 1261-1263.

Sharopovna, Qahhorova Abera. “On Reading and Analyzing Literary Texts in Primary Education” Spanish Journal of Innovation and Integrity 42 (2025): 422-424.

DISCOURSE TECHNIQUES USED BY STUDENTS IN A CLASSROOM DEBATE PERFORMANCE

Saxiyeva Nodira Bahtiyor qizi
UzSWLU

Abstract. Since the advantages of conducting a debate in a speaking class include developing objectivity toward contentious issues and the capacity for logical reasoning, it may offer students the chance to practice their exploratory talk. Students must possess communicative competencies, which are divided into four categories: grammatical, discourse, sociolinguistic, and strategic, in order to meet the program's objectives. The usage of discourse methods by the students is the focus of this study since it demonstrates their capacity to link sentences or utterances to create coherent utterance units. Furthermore, this approach is necessary to convey ideas and understand them because effective representation of the message would require thorough thought to occur both before and after the utterances. Thus, this study's main goal is to identify the kinds of discourse tactics that students use when they debate in the Speaking for Academic Purposes course.

Key words: debate, discourse, competence, academic purpose, scientific research, discussion.

Аннотация. Поскольку ведение дебатов на занятиях по устному общению способствует развитию объективности в отношении спорных вопросов и способности к логическому мышлению, это может дать студентам возможность попрактиковаться в исследовательском выступлении. Для достижения целей программы студенты должны обладать коммуникативными компетенциями, которые подразделяются на четыре категории: грамматические, дискурсивные, социолингвистические и стратегические.

В центре внимания данного исследования – использование студентами методов дискурса, поскольку это демонстрирует их способность связывать предложения или высказывания в связные речевые единицы. Более того, этот подход необходим для передачи и понимания идей, поскольку эффективное представление сообщения требует тщательного обдумывания как до, так и после высказываний. Таким образом, основная цель данного исследования – выявить виды дискурсивных тактик, используемых студентами в дебатах по курсу «Говоря в академических целях».

Annotatsiya. Talabalar tomonidan nutq usullaridan foydalanish ushbu tadqiqotning diqqat markazida bo'ladi, chunki bu ularning izchil nutq birliklarini yaratish uchun jumlalarni yoki gaplarni bog'lash qobiliyatini ko'rsatadi. Bundan tashqari, bu yondashuv g'oyalarni etkazish va ularni tushunish uchun zarurdir, chunki xabarni samarali ifodalash nutqdan oldin ham, keyin ham chuqur o'ylashni talab qiladi. Shunday qilib, ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi talabalar «Akademik maqsadlarda gapirish» kursida bahslashayotganda foydalanadigan nutq taktikalarini aniqlashdir.

Ushbu tadqiqot o'quvchilarning nutq usullaridan foydalanishiga qaratilgan, chunki bu ularning jumlalarni yoki gaplarni izchil nutq birliklariga bog'lash qobiliyatini namoyish etadi. Bundan tashqari, bu yondashuv g'oyalarni muloqot qilish va tushunish uchun juda muhimdir, chunki samarali etkazib berish nutqdan oldin va keyin ehtiyotkorlik bilan o'ylashni talab qiladi. Shuning uchun ham ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi "Akademik nutq" kursida talabalar tomonidan bahs-munozaralarda qo'llaniladigan diskursiv taktika turlarini aniqlashdan iborat.

1. Introduction

It is inevitable for a proficient language user to convey and understand messages in accordance with specific settings, which call for techniques to generate the language in both written and spoken forms. According to Brown (2007), when a speaker produces spoken language, their

discourse is characterized by interactions with one or more other people. We must comprehend the meanings of the discourse's stretches not just from its individual words but also from the referents in the sentences that come before and after them. According to Canale's (1983) categories, this tactic might be a sign of the speaker's communicative competence, which is divided into four subcategories: (1) grammatical competence, (2) discourse competence, (3) sociolinguistic competence, and (4) strategic competence. Discourse competence, out of the four categories, demonstrates the capacity to link phrases or utterances in discourse segments to create coherent utterance units. When a speaker possesses discourse competency, they have developed discourse strategies during the communication process.

According to Gumperz (1982), discourse strategies are tactics used in a conversation to try to comprehend one another in that specific situation. The speakers should create a well-organized structure so that everyone can comprehend each other's statements. When organizing the structure, communicative functions including indicating coherence, topic link and continuity, and position should be taken into account. Prior research on discourse techniques has been conducted in professional communication as well as in classrooms (Michaels & Cook-Gumperz, 1979; Micheau & Billmyer, 1987; O'Connor & Michaels, 1993; Aman, Awal, & Jaafar, 2014; Skovholt, 2016; and Besedina, Dudkina, Kopylovskaya, 2017).

In 1979, Michaels et al. carried out an early investigation on discourse tactics. They examined the children's discourse style when they were narrating stories. The outcome demonstrated that the conversation was divided into two categories: topic-chaining and topic-centered.

Research on the discourse methods employed by native speakers versus non-native speakers in a graduate business school was published by Micheau and Billmyer (1987). Aman et al. (2014) completed a discourse study research project in more recent years. They talk about the discourse technique used in academic articles published in high-impact journals that are written in Malay and deal with science and technology. Furthermore, Besedina et al. (2017) carried out a study that described the usage of discourse strategies in TV interviews that were made publicly available. The findings of this study are utilized to close the gap between theory and practice.

Since full thought must occur both before and after the utterances in order to obtain a meaningful representation of the message, those earlier studies and their conclusions highlight the significance of having discourse techniques to convey thoughts and fully understand concepts. Thus, the kinds of discourse strategies generated during speech events are the focus of this study. In contrast to other research, the focus of this study's consideration of discourse strategy types is on the students' speech during debate performances. Students' conversations are crucial to classroom discourse in educational contexts. In order to demonstrate their cognitive capacity, they must actively participate in the construction of knowledge.

To the best of our knowledge, O'Connor and Michaels (1993) and Skovholt (2016) are the only two prior studies that have been done to identify discourse techniques in classroom settings. The former has concentrated on the use of language as a socialization and control tool. The second project, carried out by Skovholt (2016), is a case study to determine how scientific discourse is established in Norwegian teacher education institutions through conversational turn.

The study has examined how students and teachers interact during a student-led discussion, leading to a conflict between «scientific talk» and «mundane talk» (p.1). While scientific talk relates to the students' reference to a common scientific domain, mundane talk happens when the students' talk refers to their own personal domain as demonstrated in their assertion. The study's findings are significant for language instruction because they demonstrate how teachers' roles in enabling the classroom affect students' performance and/or the conflict between everyday and scientific discourse.

According to our research, all of the classes in the English department at an Indonesian university provide students the chance to speak as a way to demonstrate their engagement and active learning. According to our findings, professors provide students plenty of opportunity to

exhibit their subject-matter expertise by generating written or spoken outputs throughout teaching and learning activities. Speaking for Academic Purposes is one particular course, however, that gives students the language functions and expressions they need to practice giving debate presentations (Department of English Catalogue, 2017).

According to the course description, the goal of this course is to help students expand their skills and improve their ability to present, participate in panel discussions, and argue. Therefore, describing the students' discourse tactics during their debate performances is the aim of this study. This study is centered on the students' scientific and everyday discourse from their debate performances, following in the footsteps of earlier research by Skovholt (2016).

2. Research Method

According to Conrad (2002) and Baker (2006), this study is a corpus linguistic analysis that uses both quantitative and qualitative methods. Conrad (2002) emphasizes the usage of both strategies because of their respective advantages, further elaborating on their combination. Whether an event is common or uncommon, researchers can identify patterns of language use with a quantitative assessment. However, numbers provide little insight about language. Thus, in order to gain a deeper knowledge of language phenomena, the application of qualitative approaches is linked to functional interpretations of language patterns.

Discourse strategies in spoken writings created by English Department students are identified using quantitative data. In the meantime, the quantitative data and its depiction of discourse strategies, as well as the reasons why students adopt particular discourse strategies during their exploratory discussions, are analyzed using a qualitative method.

Students at Universitas Negeri Malang's Department of English, Faculty of Letters, provided the data for this study. The information is presented as student utterances that were captured during their debate performances for Speaking for Academic Purposes assignments. The utterances made by the students during their exploratory talk also help to develop the UMSpeaKs corpus, which is a collection of naturally occurring spoken texts at Universitas Negeri Malang.

During their Speaking for Academic Purposes sessions, the students are required to participate in a debate in order to collect the data. To ensure that every statement is prepared for transcription, the performance is recorded. To determine the corpus of the students' utterances, the results of the recordings made by the students during their argument are then transcribed and calculated. We are aware that the children' abnormal behavior will be affected by the recording process. As a result, the recording procedure is routinely carried out in an effort to lessen the students' abnormal behavior. The researchers may obtain accurate student data in this way.

Since this is a qualitative study, the sampling procedure is regarded as a purposeful and interactive one, in which participants may be identified through continuous data analysis (Miles and Huberman, 1994; Morse, 1994). As a result, we can specify which research participants will be examined.

3. Findings and Discussion

The findings of the study on students' spoken utterances during Speaking for Academic Purpose sessions are explained and expanded upon in this section. As was previously noted, the Speaking for Academic Purposes course aims to increase students' proficiency by using critical language functions in panel discussions, debates, and presentations on current issues. Consequently, the following is how the course learning objectives are developed:

- The students can use appropriate language functions when conducting a seminar;
- They can conduct a seminar by demonstrating the responsibilities of those involved;
- They can organize a panel discussion based on the dynamic characteristics of a panel discussion;
- They can conduct a panel discussion based on the responsibilities of those involved;
- They can use appropriate language functions when conducting a debate; and

• They can prepare and conduct a debate.

The way the learning objectives for the course are formulated indicates that the students are essentially engaging in exploratory conversations by having the chance to try out the language they are learning. Some significant features of exploratory conversations, which are most likely occurring during the teaching and learning processes in Speaking for Academic Purpose classes, have been highlighted by Mercer (2008).

One feature of exploratory discussions is the desire for consensus and collaborative decision-making, which may result from the way students actively listen to one another and share pertinent information. Students must be able to tell stories, scaffold, explain, paraphrase, repeat, ask questions, borrow, and do a lot more in order to make a collaborative decision (Tarone, 1978; Cegala, 1988; Van der Stuyf, 2002; and Dalton-Puffer, 2009). Thus, the purpose of this study is to determine how students use coordinating or subordinate conjunctions to connect their utterances during their debate performances.

As a speech event, holding a debate could give students the chance to hone their exploratory speaking skills, cultivate objectivity when it comes to contentious issues, and hone their logical reasoning abilities. An excerpt taken from a student's Speaking for Academic Purposes class debate performance is as follows:

Therefore, in my opinion, those transplants should be regarded as dangerous and significant procedures. In particular, children—well, a normal person is one who is born with all of their organs. Everyone has fantasized of having a complete body, especially parents. In order to ensure their child has the best possible luck, parents always want to give them everything. For instance, if a child loses their fingers, a transplant may be one of the options a doctor can present to the parents. However, I mentioned earlier that the cost of the surgery is higher.

Naturally, financial difficulties are the root cause of all troubles. Therefore, as is well known, transplantation involves surgery—both minor and major. In other words, surgery does require funding, and that is the traditional difficulty with all fundamental problems. Therefore, money is needed here, not just for the surgery. Typically, patients who have received organ transplants must establish some sort of therapy, especially in this scenario where the patient's fingers are involved.

Of course, that also costs money. Therefore, the parents should cover the cost of both the therapy and the actual surgery. The students' excerpt demonstrates that the discussion uses a few discourse techniques to link the concepts in one line to the next. These tactics take the shape of:

• The application of discourse markers.The usage of coordinate conjunctions, subordinate conjunctions, adverbs, prepositional phrases, and prepositions are examples of discourse markers, also known as pragmatic markers, which aid in bridging transitions between sections. Gambits and elements of conversational structure like turn-taking patterns, interruptions, adjacency pairs, and repairs could be additional instances (Keller, 1981). When the speaker was expressing her perspective and her viewpoint on the subject, the bolded phrases from the passage—I mean, I stated—became the markers to connect the sentences. The use of those statements, particularly when they become repetitive, reveals the speaker's subjectivity because the explanation is based on her own perspective, even if debate performances allow students the chance to provide explanations. Sometimes it's good to give kids plenty of time to express their opinions using the language, but they need to work on using more scientific terminology to back up their claims. It is also consistent with the findings of earlier research by Skovholt (2016), which found that a significant number of students use scientific language in their group discussions and classroom interactions in Scandinavian educational research.

• The coordinator conjunctions and, but, so are used.There are many different methods to employ the connector «and,» which can be used to join sentences and create complex sentences that serve to provide more information. To indicate contrast, the word «but» is used to join sentences. Within a single sentence, one notion would be in opposition to another. Then, to join phrases that demonstrate results, the word «so» is employed.The students' excerpt demonstrates

how to join sentences together using those coordinating conjunctions. But essentially, it is used to relate her notion as her own particular domain in order to assert her beliefs, ideas, and claims. The passage doesn't show that she tried to connect her thoughts and beliefs to more objective scientific discourse in order to provide an explanation of the subject.

Conclusion and Suggestions

This study demonstrates that most students are inclined to express their opinions and ideas regarding the suggested topic, even though it is too soon to draw the conclusion that students enrolled in Speaking for Academic Purposes create more banal speech than scientific speech. While this does not necessarily indicate that they are in the wrong frame of mind, the course's goal is to train students to use the language in academic settings, so they should concentrate more on how to support their opinions and ideas with pertinent and connected information in order to be more objective and scientific.

References:

1. Aman, I., Awal, N. M., & Jaafar, M. F. (2014). Discourse strategies of science and technology academic texts: A Malay language account. Procedia – Social and Behavioral Sciences, 136, pp. 344 – 349.

2. Baker, P. (2006). Using Corpora in Discourse Analysis. London/New York: Continuum. DOI 10.18502/kss.v3i10.3934 Page 466 ISoLEC

3. Besedina, Y.I., Dudkina, A.I., & Kopylovskaya, M.Y. (2017). Learning discourse strategies for international relations. Методички видици 8, 355 – 372, doi:10.19090/mv.2017.8.355-372

4. Brown, H. D. (2007). Principles of language learning and teaching: Fifth edition. New York: Pearson Education, Inc.

5. Canale, M. (1983). From communicative competence to communicative language pedagogy. In J. Richards & R. Schmidt (Eds.). Language and communication (pp. 2 – 27). London: Longman Group, Ltd.

6. Cegala, D.J. & Villaume, W.A. 1988. Interaction involvement and discourse strategies: The patterned use of cohesive devises in conversation. Communication Monographs, 55(1):2240.

7. Conrad, S. (2002). Corpus linguistic approaches for discourse analysis. Annual Review of Applied Linguistics, 22, pp.75- 95.

8. Dalton-Puffer, C. 2009. Explaining: a central discourse function in instruction. In

III Colloquium on Semi-Immersion in Catalonia: International Roundtable on CLIL programme 28th and 29□*h* April.

9. Gumperz, J.J. (1982). Discourse strategies. Cambridge: Cambridge University Press.

10. Keller, E. 1981. Gambits: Conversational strategy signals. In F. Coulmas (ed.). Conversational Routine. The Hague: Mouton.

11. Michaels, S. & Cook-Gumperz, J. 1979. A study of sharing time with first grade students: Discourse narratives in the classroom. Proceedings of the Fifth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society, pp. 647 – 660.

12. Micheau, C. & Billmyer, K. 1987. Discourse strategies for foreign business studies: Preliminary research findings. English for Specific Purposes, 6 (2), pp. 87 – 97.

13. Miles, M.B., & Huberman, A. M. (1994). Qualitative data analysis: An expanded sourcebook. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

14. O'Connor, M.C., & Michaels, S. 1993. Aligning academic task and participation status through revoicing: Analysis of a classroom discourse strategy. Anthropology and Education Quarterly, 24 (4), pp. 318 – 335.

15. Skovholt, K. 2016. Establishing scientific discourse in classroom interaction teacher students' orientation to mundane versus technical talk in the school subject Norwegian. Scandinavian Journal of Educational Research, doi: http://dx.doi.org/10

16. Tarone, E. 1979. Interlanguage as chameleon. Language Learning, 29(1):181-191.

17. Van der Stuyf, R. (2002). Scaffolding as a teaching strategy. (Online http:// workplacesafety. pbworks.com/f/Scaffold%20Learning.doc

FIZIKA MEXANIKAGA OID MASALALARNI YECHISHDA MODELLASHTIRISH METODLARIDAN FOYDALANISH

Eshtemirov Axror Nurmaxmatovich
Shaxrisabz davlat pedagolka institute, Tabiiy fanlar kafedrasi muderi p.f.f.d.,(PhD)

Karimova Dilbar Zayniddinovna
Shahrisabz davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada fizika mexanikaga oid masalalarni yechishda modellashtirish metodiga moslashtirishning o‘ziga xos jihatlari tahlil qilingan. Shuningdek, fizikaga oid o‘quv masalalari bosqichlarini modellashtirish metodlari va kognitiv faoliyatni tahlil qilish asosida masalalarni yechishning umumlashtirilgan metodlari keltirib o’tilgan.

Bundan tashqari, texnika oliy o‘quv yurtlari talabalarida fizikadan turli xil murakkablikdagi masalalarni yechishda modellashtirish ko‘nikmalarini shakllantirishda nazariy, eksperimental, sifatli, miqdoriy, oddiy, murakkab, ijodiy, mavhum va aniq masalalarni yechish orqali amalga oshirilishi yo’llari tahlil qilingan.

Kalit so‘z. Model, modellashtirish, fizik masala, modellashtirish metodi, eksperiment, eksperimental masalalar, texnika oliy o‘quv yurtlari, kognitiv faoliyat, obyekt va boshqalar.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДОВ МОДЕЛИРОВАНИЯ ПРИ РЕШЕНИИ ЗАДАЧ ПО ФИЗИКЕ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ

Эштемиров Ахрор Нурмахматович
Шахрисабзский государственный педагогический институт,
Заведующий кафедрой естественных наук, кандидат биологических наук (PhD)

Каримова Дильбар Зайниддиновна
Студентка Шахрисабзского государственного педагогического института

Аннотация. В данной статье анализируются специфические аспекты адаптации к методу моделирования при решении задач, связанных с физикой. Приведены также методы моделирования этапов учебных задач по физике и обобщенные методы решения задач на основе анализа познавательной деятельности.

Кроме того, проанализированы пути реализации методики формирования у студентов высших учебных заведений навыков моделирования при решении задач различной сложности по физике путем решения теоретических, экспериментальных, качественных, количественных, простых, сложных, творческих, абстрактных и конкретных задач.

Ключевое слово. Модель, моделирование, физическая задача, метод моделирования, эксперимент, экспериментальные задачи, техника высших учебных заведений, познавательная деятельность, объект и др.

THE USE OF MODELING TECHNIQUES IN SOLVING PROBLEMS RELATED TO PHYSICS IN HIGHER EDUCATION

Eshtemirov Akhror Nurmakhmatovich
Shakhrisabz State Pedagogical Institute, Head of the Department of Natural Sciences, Ph.D.

Karimova Dilbar Zayniddinovna
Student of Shakhrisabz State Pedagogical Institute

Annotation. This article analyzes specific aspects of adaptation to the modeling method in solving problems related to physics. Also cited are methods for modeling the stages of educational

issues related to physics and generalized methods for solving problems based on the analysis of cognitive activity.

In addition, the ways in which the technique is carried out by solving theoretical, experimental, qualitative, quantitative, simple, complex, creative, abstract and concrete issues in the formation of modeling skills in solving problems of different complexity from physics are analyzed in students of higher educational institutions.

Keyword. Model, modeling, physical issue, modeling method, experiment, experimental issues, technical higher education institutions, cognitive activity, object, etc.

Kirish. Texnika oliy o‘quv yurtlari talabalarida fizikadan turli xil murakkablikdagi masalalarni yechishda modellashtirish ko‘nikmalarini shakllantirish: nazariy, eksperimental, sifatli, miqdoriy, oddiy, murakkab, ijodiy, mavhum va aniq masalalarni yechish orqali amalga oshirilishi mumkin.

Fizikadan o‘quv masalalariga birinchi ta’rif quyidagicha berilgan: «o‘quv amaliyotidagi fizikaga oid masalalar odatda unchalik katta bo‘lmagan muammo deb atalib, u fizikaning qonun va metodlariga asoslangan mantiqiy xulosalar, matematik harakatlar va tajribalar yordamida yechiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).

Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim oluvchilarni modellashtirishga o‘rgatish hamda undan amaliyotda foydalanish bilan bog‘liq ilmiy tadqiqot ishlari mustaqil davlatlar hamdo‘stligi mamlakatlaridanE.A.Ablkerimova,M.A.Mirzayeva,M.G.Muxidinov,E.I.Travkin,Yu.V.Fedorova, I.A.Shirshova kabi olimlar shu yo‘nalishlarda tadqiqot olib borishgan. Modellashtirish orqali ishlash, ta’lim oluvchilarda modellashtirish ko‘nikmalarini shakllantirish bilan bog‘liq tadqiqot mavzusida O.A.Aryukova, S.I.Mesheryakova,T.A.Debolskaya, S.A.Timayeva, I.A.Mamayeva, N.V.Voznesenskaya, N.V.Skorobogatovalar tomonidan amalga oshirilgan tadqiqot ishlarini qayd etishimiz mumkin.

Xorijiy davlatlardan J.Bishop, K.Elizabeth, R.S.Yadav, A.Maslou, M.Sharples, S.Hollyforde hamda S.Whiddet va boshqalar o‘zlarining ilmiy tadqiqot ishlarida modellashtirishdan foydalanishning nazariy-metodik, psixologik-pedagogik aspektlari ochib berishgan. Biroq fizikaviy masalalarni modellashtirish asosida yechishga oid, kompetensiya va kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan tadqiqot ishlari olib borilmagan. Bu holat talabalarda fizikaviy masalalarni modellashtirish asosida yechish ko‘nikmalarini takomillashtirish zaruriyatini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Metodik va o‘quv adabiyotlarida masalalar odatda to‘g‘ri tanlangan mashqlar, ularning asosiy maqsadi fizik hodisalarni o‘rganish, tushunchalarni shakllantirish, o‘quvchilarning fizik tafakkurini rivojlantirish va ularda o‘z bilimlarini kundalik turmushda amaliyotda qo‘llash ko‘nikmasini shakllantirishdan iborat”.

Shunday ta’riflash orqali mualliflar o‘quv amaliyotida, metodik va o‘quv adabiyotlarida masalani tushunishni turlicha shaklda angladilar.

Fizika ta’limi masalasini vaziyat sifatida talqin qilinib, talabalardan fizika haqidagi bilimlarni o‘zlashtirishga, ularni amaliyotda qo‘llash va tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan fizikaviy qonun va metodlardan foydalanishga asoslangan aqliy va amaliy harakatlarni talab qilishini ta’kidlangan[1,71].

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

“Fizik masala - axborot jarayonlari majmuasi, ularning o‘zgarishiga bo‘lgan ehtiyojni keltirib chiqaradigan noaniq yoki hatto qarama- qarshi munosabatlar yig‘indisidir”.

Bunday ta’rif shuni ko‘rsatadiki, berilgan tizim obyekti fizik masala sifatida o‘ziga xos tarkibiy tuzilishga egadir. 1- rasmda fizik masalaning tarkibiy tuzlishi taqdim etilgan.

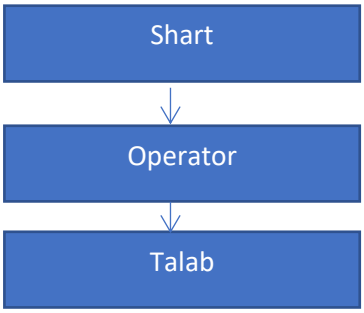

1- rasm. Fizik masalaning tarkibiy tuzilishi.

Shart - kirish ma’lumotlarining yig‘indisi bo‘lsa, talab – izlanishi lozim bo‘lgan ma’lumotlar to‘plamiini taqdim etadi.

Operatorning tarkibiy elementi orqali axborot jarayonlarining to‘liq bo‘lmagan tavsifidan eng to‘lig‘iga o‘tish jarayoni ya’ni aniq bo‘lmagan obyektlar, hodisalar, jarayonlarga xos bo‘lgan qonuniyatlarni aniqlash bilan dastlabki ma’lumotlarni o‘zgartirishning aniq belgilanmagan jarayoni amalga oshiriladi.

Fizik masala - fizik hodisa, aniqrog‘i, ushbu hodisani tavsiflovchi ba’zi ma’lum va noma’lum fizik kattaliklarga ega bo‘lgan og‘zaki modeli yoki hodisalar to‘plamidir. Fizik masalani yechish - noma’lum bog‘liklarni, fizik kattaliklarni va boshqalarni topish demakdir[2,131].

Qator mualliflar tomonidan masalani yechishning o‘qitish metodikasi bo‘yicha umumiy bir qator masalalarni yechish qoidalari, masalalarni yechish jarayonining tuzilishi, masalani yechish bosqichlari, masalalarni yechimini topishning umumlashtirilgan usullari o‘rganilgan.

Fizik masalaning yechimi murakkab dinamik tizim sifatida qarab chiqilgan. Bu tizimda o‘zgartiriladigan obyekt sifatida masala qaraladi. Uning talabini hal qilish va faoliyatning o‘zini egallash masala yechimining natijasi deb hisoblaydilar.

Kognitiv faoliyatni tahlil qilish asosida masalalarni yechishning umumlashtirilgan metodi belgilab berilgan bo‘lib, fizikadan masalalarni yechishda quyidagilarni:

1) obyektni tanlash; 2) obyekt holatini ajratib ko‘rsatish; 3) ta’sirni (shartlar, jarayonlar)ni ajratib ko‘rsatish; 4) oqim holatini ajratib ko‘rsatish; 5) tenglamalar tizimini tuzish; 6) tenglamalar sistemasini yechish; 7) natija yechimini tahlil qilish kabi ketma ket harakatlarni o‘z ichiga oladi.

Masalani yechishning yaxlit jarayonini quyidagi: 1-bosqich - masalalarni tahlil qilish; 2-bosqich - masalaning sxematik yozuvi; 3-bosqich - masalaning yechimini topish; 4-bosqich - masalaning yechimini amalga oshirish; 5-bosqich - masalaning yechimini tekshirish; 6-bosqich - masalani tadqiq qilish; 7-bosqich - masalaning javobini shakllantirish; 8-bosqich - masalaning yechimini tahlil qilish kabi bosqichlarga ajratilgan.

Keltirilgan masalani yechish jarayonining tuzilishi, taxminiydir, chunki masalaning haqiqiy yechimida bu bosqichlar odatda bir-biridan ajralib turmaydi, bir-biri bilan chambarchas bog‘liq va ba’zida ularning tartibi o‘zgarishi mumkin xolos[3,228].

Masalalar yechishni o‘qitish metodikasiga oid ishlarning faqat kichik bir qismini tahlil qilish natijalari shuni ko‘rsatdiki, ularni yechish ketma-ketligi deyarli bir xil va modellashtirish usulining asosiy bosqichlari bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lishi mumkin (1 -jadval).

Fikaga oid o‘quv masalalari bosqichlarini modellashtirish metodiga mos kelishini namoyon bo‘lish. 1-jadval.

. 1-jadval.

Asosiy bosqichlarning mos kelishi	
Fizika oid o‘quv masalalarning yechimi	Modellashtirish metodi
1. Masala mazmunini tahlil qilinishi: 2. Masala sharti bilan tanishish; 3. Obyekt, jarayon, hodisalarni ajratib olish; 4. Masala shartini qisqacha ifodalab olish; 5. Bajarilgan belgilash asosida masala mazmunini qayta ifodalash.	Masalani qo‘yilishi: Modellashtirish maqsadini ifodalash; Obyekt aslini ajratib ko‘rsatish va tahlil qilish. Asl obyekt modelini tanlash yoki yaratish.
1. Masalani yechish rejasini tuzish: 2. Obyektlar o‘rtasidagi bog‘lanishlarni ifodalovchi fizikaviy qonun-qoidalarni tanlab olish; 3. Noma’lumlar va topilishi lozim bo‘lgan kattaliklar bilan bog‘liq tenglamalar tizimini tuzish.	
1. Yechimni matematikadan foydalanib tadqiq etish: 2. Tuzilgan tenglamalar tizimidan foydalanib hisoblash formulalarini keltirib chiqarish; 3. Javobning raqamlardagi ko‘rinishini topish	
Masala yechimini tekshirib ko‘rish.	Modelni tadqiq etish natijasida hosil qilingan bilimlarni asl obyektga nisbatan talqin qilish.

Shunday qilib, talabaning amaliy mashg‘ulotlarda masalalarni yechishda, umumiy fizika kursini o‘rganishda bajaradigan harakatlari modellashtirish jarayonining harakatlari bilan bevosita bog‘liq deb qarash mumkin.

Turli xil murakkablikdagi fizika masalalari orasida yechish usuli bo‘yicha birlashtirilgan masalalar guruhi ajralib turadi.

Bunday masalalarga og‘zaki, hisoblash, grafik va eksperimental masalalar kiradi.

Bu ko‘rinishdagi bo‘linish shartlidir, chunki ko‘p masalalarni yechishda uchun bir necha metodlardan foydalaniladi. Masalan, eksperimental masalani yechishda og‘zaki fikr yuritish, shuningdek, ko‘p hollarda hisoblashlar va grafikalar bilan ishlash talab qilinadi[3, 10].

“Eksperimental masalalarga shunday fizik masalalar kiradiki, ularning tuzilishi va yechimi organik ravishda tajriba bilan bog‘liq» .

Eksperimental masalalar, u yoki bu maqsadda eksperimentdan foydalaniladigan masalalardir

deb ta’riflangan.

Berilgan fizik masalaning ta’rifidan, masalalarni eksperimental va nazariy masalalarga ajratish mumkin agarda masalani yechish uchun o‘lchovlardan foydalanilsa, bunday masala eksperimental deb ataladi.

Tajriba va o‘lchovlarni amalga oshirmasdan yechib bo‘lmaydigan masalalarga eksperimental masalalar kiradi.

Ijodiy yondashuvni talab etadigan masalalargina eksperimental masalalar vazifasini bajarishi mumkin[4,188].

Shartli ravishda fizikaga oid ijodiy masalalarni ikkiga: “tadqiqotchilik” - nima uchun? degan savolga javob talab qiluvchi va “konstruktorlik” - buni qanday bajarish kerak? degan savolga javob talab qiladigan turlarga ajratilgan.

Muallif ushbu turdagi masalalarni yechishdagi faoliyatni quyidagi::

- muammoning ifodalash;
- muammoning nazariy yechimi;
- yechimning to‘g‘riligini tekshirish va agar talab etilsa moddiy jihatdan amalga oshirish yoki topilgan yechimni tajribada tekshirib ko‘rish kabi asosiy bosqichlarga ajratilgan.

“Eksperimental masala” tushunchasini tahlil qilish, uning yechishda eksperiment o‘tkazish zarur degan xulosaga kelishga imkon beradi.

Masala shartini tuzish bosqichida yoki uni yechishda foydalaniladigan ma’lumotlarni olish uchun eksperiment xizmat qilishi mumkin. U masalani yechishning usuli va nazariy jihatdan olingan yechimning tekshirish usuli sifatida ham xizmat qilishi mumkin.

“Eksperimental masala” va “eksperiment” tushunchalarini farqlash lozim bo‘ladi.

Boshqa o‘lchovlarni aniqlash uchun boshlang‘ich ma’lumot sifatida bu o‘lchov natijalaridan foydalanmasdan, faqat to‘g‘ridan -to‘g‘ri o‘lchashni talab qiladigan eksperiment - eksperimental masala bo‘la olmaydi. Bunday holda eksperiment o‘tkazayotgan talaba o‘lchashda faqat o‘lchash asboblari bilan ishlay olish qoidalari haqidagi bilimlardan foydalanadi.

Pedagog talabalarga masalani yechishni nafaqat taklif etadi, balki, ma’lum bir o‘lchovlarni amalga oshirishni, ularga ma’lum bo‘lgan individual fizikaviy kattaliklar orasidagi funksional bog‘lanishlardan ham foydalanpishni taklif etadi.

Boshqa tomondan, nazariy holatdagi ta’lim dalilini eksperimental tarzda aniqlash va undan fizika fanining boshqa asosiy qoidalarini isbotlash uchun foydalanish fizika bo‘yicha empirik bilimlar tizimining yanada to‘liq shakllanishiga yordam beradi[5,79].

Modellashtirish usulining asosiy bosqichlari va “eksperimental masala” tushunchasini tahlil qilish - eksperimental masalani hal qilishning asosiy bosqichlari bilan modellashtirish metodi o‘rtasida o‘xshashlikni o‘rnatishga imkon beradi (5 -jadval).

Shunday qilib, texnika oliy o‘quv yurtlarida umumiy fizika kursini o‘rganishda eksperimental masalalardan foydalanish nafaqat umumiy o‘rta ta’lim maktablarida olingan bilim va ko‘nikmalarni takrorlash, mustahkamlashga (kuzatishlar o‘tkazish, eksperimentni rejalashtirish va o‘tkazish, o‘lchov natijalarini qayta ishlash, ilmiy taxminlarni ilgari surish, ularni qo‘llash chegaralarini belgilash, olingan bilimlarni tabiiy jarayonlar va hodisalarni, texnik qurilmalarning ishlash tamoyillarini tushuntirish uchun ishlatish hamda shu bilan birga talabalarga bilish obyektlarini yechish jarayonida modellashtirishni o‘rgatish imkoniyatlarini beradi.

Eksperimental masalalarni yechishda modellashtirish, aslida, eksperimental faoliyat vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. “Odatiy” eksperimentdan farqli o‘laroq – “ilmiy bilish, obyektiv qonuniyatlarni kashf etish va maxsus qurilma hamda asboblar yordamida o‘rganilayotgan obyektga yoki jarayonga ta’sir ko‘rsatishdan iborat bo‘lgan faoliyat turi ...” eksperimentning maxsus shakli mavjud bo‘lib, u eksperimental tadqiqot vositasi sifatida mavjud moddiy modellardan foydalanish bilan tavsiflanadi. Modelli eksperimenti deb nomlangan bunday eksperimentda tadqiqot obyekti bilan emas, balki uning o‘rnini almashtiruvchi bilan tajriba o‘tkaziladi. Bunda, o‘rnini bosuvchi-obyekt va eksperimental qurilma o‘rganilayotgan modelda bir butunga birlashtiriladi[6,144].

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Modellardan foydalanish eksperimentining o‘ziga xosligi nafaqat amaliy harakat mavjudligida, balki maxsus modelli vaziyat - tabiatan tabiiy va sun’iy elementlaridan tashkil topgan eksperimental qurilmani yaratishda namoyon bo‘ladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, o‘quv fizik masalalarni yechish bosqichlari va modellashtirish metodi o‘rtasidagi mos kelishlar, texnika oliy o‘quv yurtlari talabalariga fizikadan turli xil murakkablikdagi masalalarni yechishda modellashtirish ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

Антипин И.Г. Экспериментальные задачи по физике в 6-7 классах. Пособие для учителей. М.: Просвещение, 1974. 126 с.

Беликов Б.С. Решение задач по физике: Общие методы: Учеб. пособие для студентов вузов. – М.: Высш. шк., 1986. 256 с.

Каменецкий С.Е., Орехов В.П. Методика решения задач по физике в средней школе. М.: Просвещение, 1971. 448 с.

Майер Р.В. Проблема формирования системы эмпирических знаний по физике: дис. д-ра пед. наук: 13.00.02/ Р.В. Майер. – СПб., 1999. 350 с.

Усова А.В., Тулькибаева Н.Н. Практикум по решению физических задач: Учеб. пособие для студентов физ.-мат. фак. – М.: Просвещение, 1992. 209 с.

Фридман Л.М., Турецкий Е.Н. Как научиться решать задачи: Пособие для учащихся. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1984. 175 с.

KIMYO FANIDA MODDALAR GENETIKASI ALOQADORLIGINI TUSHUNTIRISHDA QO‘LLANILADIGAN KIMYOVIY EKSPERIMENT O‘TKAZISH METODIKASINING ASOSIY TAMOYILLARI

Jabbarova Dilafro‘z Bo‘riyevna
Qarshi davlat texnika universiteti

Annotatsiya: Maqolada organik birikmalararo genetik bog‘liqlikni ko‘rsatuvchi kimyoviy tajribalarni kashf etish vazifasi emas, balki tuzilmani yanada takomillashtirish va mavjud eksperimentni tizimga kiritish lozimligi asoslangan. Shuningdek, kimyo ta’limi jarayonida o‘quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, ularning tafakkurini kengaytirish va borliqdagi hodisalarni tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etishi ta’kidlanadi.

Bundan tashqari, kimyo ta’limida gnoseologik yondashuv, ya’ni bilish nazariyasi nuqtai nazaridan o‘qitish jarayoni muhim o‘rin tutishi va bu yondashuv orqali o‘quvchilar modda va ularning o‘zgarishlarini bevosita tajribalar orqali anglab, kimyoviy hodisalarning mohiyatini chuqurroq tushunishlari tavsiflangan.

Kalit so‘zlar: eksperiment, visual, iyerarxiyalilik, gnoseologiya, genetik, izchillik, tamoyil, deduktiv va boshqalar.

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ МЕТОДОЛОГИИ ПРОВЕДЕНИЯ ХИМИЧЕСКИХ ЭКСПЕРИМЕНТОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ДЛЯ ОБЪЯСНЕНИЯ ГЕНЕТИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ ВЕЩЕСТВ В ХИМИИ

Джаббарова Дилафруз Буриевна
Каршинский государственный технический университет

Аннотация: Статья основана на том, что задача химических экспериментов, демонстрирующих генетическую связь органических соединений, заключается не в открытии, а в совершенствовании структуры и систематизации имеющегося эксперимента. Также подчеркивается, что в процессе обучения химии важно формировать у студентов научное мировоззрение, расширять кругозор и развивать навыки анализа существующих явлений. Кроме того, описывается, что эпистемологический подход в химическом образовании, то есть процесс обучения с точки зрения теории познания, играет важную роль, и благодаря этому подходу учащиеся постигают вещества и их изменения посредством прямых экспериментов и глубже понимают сущность химических явлений.

Ключевые слова: эксперимент, визуальный, иерархия, эпистемология, генетический, последовательность, принцип, дедуктивный и др.

BASIC PRINCIPLES OF THE METHODOLOGY OF CONDUCTING CHEMICAL EXPERIMENTS USED IN EXPLANATING THE RELATIONSHIP OF GENETIC RELATIONSHIPS OF SUBSTANCES IN CHEMISTRY

Jabbarova Dilafruz Buriyevna
Karshi State Technical University

Annotation: The article is based on the fact that the task of chemical experiments to demonstrate the genetic relationship between organic compounds is not to discover, but to improve the structure and systematize the existing experiment. It is also emphasized that in the process of chemistry education, it is important to form a scientific worldview in students, expand their thinking, and develop skills in analyzing phenomena in existence.

In addition, it is described that the epistemological approach in chemistry education, that is, the teaching process from the perspective of the theory of knowledge, plays an important role, and through this approach, students understand substances and their changes through direct

experiments and gain a deeper understanding of the essence of chemical phenomena.

Keywords: experiment, visual, hierarchy, epistemology, genetic, consistency, principle, deductive, etc.

Kirish.

Kimyo ta’limi jarayonida o‘quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, ularning tafakkurini kengaytirish va borliqdagi hodisalarni tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Kimyo fanining nazariy asoslarini o‘zlashtirish faqatgina quruq bilim berish bilangina emas, balki tajribalar, kuzatishlar va tahliliy fikrlash orqali amalga oshiriladi. Shu sababli kimyo ta’limida gnoseologik yondashuv, ya’ni bilish nazariyasi nuqtai nazaridan o‘qitish jarayoni muhim o‘rin tutadi. Bu yondashuv orqali o‘quvchilar modda va ularning o‘zgarishlarini bevosita tajribalar orqali anglab, kimyoviy hodisalarning mohiyatini chuqurroq tushunadilar.

Tizimli va mantiqiy munosabatlar vizual tarzda aniqlashga yordam beradigan o‘quv vositasi sifatida foydalaniladi. Shu munosabat bilan, maktab kursidagi uning mazmuni va hajmi bizga sezilarli darajada qiyinchilik tug‘diradi. Yangi tajribalarni kiritish orqali kimyoviy eksperiment hajmini sezilarli darajada kengaytirish joiz emas deb hisoblaymiz, chunki bu boshqa o‘quv maqsadlariga erishish samaradorligi bilan bog‘liq muammolarni keltirib chiqaradi. Sh.unga .asosla.nib, . organi.k kimyon.i o‘qit.ish m.etodi.kasi.ga oid m.uallif.lik dastu.rlari v.a qo‘llan. mala.rida kelt.irilga.n miqdo.rda .turli k.imyovi.y tajribad.an foydal.anildi.

- Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).

Davl.at ta’.lim st.andartlar.ida adab.iyotla.rga. qo‘y.iladiga.n t.alabl.arda “gen.etik. aloq.alar” tus.hun.chasini .shakl.lanti.rish uchu.n xizma.t qiluv.chi kimyovi.y eks.perimenti.dan foy.dalanib, .didaktik. tamoyi.llar aso.sida. tizi.mni ama.liyo.tga jori.y qildishdir. Tamo.yillar n.azariyanin.g as.osiy, dast.labki .qoida.lari, .yeta.kchi g.‘oyala.ri va. qoidal.aridi.r.

P.edagogik t.amoy.illar p.eda.gogik .faol.iyat.ni amalg.a osh.irishnin.g as.osiy tala.blar.ini yor.itad.i, .uning .yo‘n.ali.shl.ariga. aniq.lik .kiritad.i, p.edago.gik ja.rayon.ni tarkib. topti.ris.hda muva.ffaqi.yatl.i yo.nda.shis.hga. xizma.t qil.adi. Ped.agogik t.amoy.illar naz.ariy ma’l.umotla. rni umu.mlasht.irish.da ishti.rok etad.i. Ij.tim.oiy. ha.yot.da s.inovdan .o‘tga.n .ijtimo.iy y.o‘r. iqnomala.rni., ta’limni tashkil etish, shuningdek, turli faoliyat turlariga pedagogik rahbarlikni qiladi.

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Maktablarda kimyoviy eksperiment o‘tkazish metodikasining quyi tizimi ikkita didaktik va asosiy guruh tamoyillariga asoslanadi. Ular izchillik va uzluksizlik, onglilik va faollik, ilmiylik, ochiqlik, ta’limning hayot bilan bog‘liqligi, o‘qituvchining yetakchi roli, ta’lim va tarbiya natijalarining samaradorligi kabi tamoyillariga asoslanadi. Quyida ularning eng muhimlarini yoritamiz:

1. Ta’limning ilmiyligi tamoyili. Bu tamoyil birinchidan shartli ravishda ilmiy bilimlar bilan, ikkinchidan esa ushbu fan o‘rganadigan muammolarni hal qilishda amaliy ko‘nikma va malakalar bilan bog‘liq. Maktab kimyo kursi induksiya va deduksiyani ulushini ketma-ketlik asosida oshirib, empirik nazariya o‘rtasida samarali bog‘liqlikni ta’minlaydi. Organik birikmalar sinflari haqida ma’lumotlarga ega bo‘lishda uning tuzilish nazariyasiga tayanib deduktiv tarzda amalga oshiriladi. O‘quv jarayonida kimyoning asosiy qoidalarini isbotlashda yetakchi o‘rinni kuzatishlar va kimyoviy tajribalar egallaydi.

2. B.ilish. usuli.ning. ustuvo.rligi ta.moyili. . Kimy.odan .sabo.q olishn.ing il.k bosqich.i bu ta.biiy fanl.arni. o‘rganis.hdir. .Agar ta.biiy. fanlar.da kuz.atish va e.ksperimen.t mu.him rol. o‘yna. sa, bu. fanlarni. o‘rgani.shni u.shb.u usu.llardan. fo.ydala.nmasdan t.asav.vur q.ilib bo‘l.may.di.

3. M.uvofi.qlik .tamoyili. . Kimyon.ing riv.ojlanishi n.oorga.nik va or.ganik b.irikmalar.ning gen.etik mu.nosabatl.arni. yori.tishdag.i mu.ammomizg.a qisman. bog.‘liqdi.r. Bunda. kimyoviy .tajr.ibalar viz.uallas.htiru.vchi v.osit.a sifa.tida a.hamiy.atlidir.. O‘q.ituvch.i to.moni.dan .ta.klif

qili.ngan .yoki hatto. u t.uzgan t.ran.sforma.tsiy.alar. zanjiri.ni am.alga osh.iris.h uchun, .o‘qu.vchi he.ch q.and.ay his.-tuy.g‘u.lar.siz k.imyov.iy t.englama.larn.i tuz.ish qo.idala.rini va k.imyovi.y b.irikmala.rning. kim.yovi.y x.ossa.lar.ini bi.lishi. zaru.r. Biro.q uning .amal.ga oshiri.lishi kat. ta taa.ssurot .qoldir.adi. .Ko‘p hol.atlarda .oddiy. o‘.zga.ris.hla.rda .o‘quvchi. turl.i .birikm.alar. si.nfiga ta.all.uqli bo‘lgan xususiyatlar - hidi, rangi, fizik holati jihatidan farq qiladigan tobora ko‘proq yangi moddalarni bilib oladi.

4. Barqarorlilik tamoyili. Ushbu tamoyilning maqsadi mustahkam tizimlarni yaratishdir, chunki maqsad va vazifalar to‘g‘ri qo‘yilmasa, o‘quvchilar xato shakllangan ma’lumotlarni o‘zlashtiradi. Xato ma’lumotlarni qabul qilish, ayniqsa, kimyo fanida xavfsizlikka jiddiy ta’sir qiladi. Maktabda kimyoviy eksperimentni o‘tkazishda asosan izchillik tamoyilidan.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Shu o‘rinda kimyoviy tajribaning quyi tizimga nisbatan asosiyroq deb hisoblangan tamoyillarni ko‘rib chiqamiz:

1. Yaxlitlilik. Bu tizimning, uning tarkibiy elementlari xossalari yig‘indisini tubdan qisqartirib bo‘lmaydi va butunning yakuniy xossalaridan xulosa chiqarib bo‘lmaydi; har bir element, tizimning xossalari va munosabatlari ularning to‘liq birlikdagi o‘rni va funksiyalariga bog‘liqligi. Kimyoviy eksperiment – har biri o‘ziga xos funksiyalarni bajaradigan har xil turdagi va shakllardan tashkil topgan yaxlit tizim.

2. Tizimlilik. Tizimlilik – “aloqalar va munosabatlar tarmog‘ini” o‘rnatish orqali tizimni tavsiflash imkoniyati bo‘lib, buning natijasida elementlar to‘plami bog‘langan yaxlitlikka aylanadi, bunda har bir element boshqa elementlar bilan bog‘liq bo‘ladi va uning xususiyatlari bu bog‘liqlikni inobatga olmay turib tushunilmaydi”.

Kimyoviy tajriba asosida tizimimiz tuzilishining xususiyatlarini ochib berish uchun, organik birikmalarni tasniflash, o‘rganilayotgan sinflarning asosiy bloklarini va ular o‘rtasidagi munosabatlarni topish muhim vazifalardan biridir.

3. Iyerarxiyalilik. Tizimning har bir tarkibiy qismini, o‘z navbatida, quyi tizim sifatida qaralishi mumkin.

Kompleks modelning tarkibiy qismi sifatida tavsiya etilayotgan kimyoviy tajribaning quyi tizimi o‘rganilayotgan ta’rifni shakllantirish uchun asosdir. O‘z navbatida, kichikroq tarkibiy qismlarni - uning har xil turlari va tashkil etish shakllarini kimyoviy eksperimentning quyi tizimida ajratamiz.

4. Ta’riflarning ko‘pliligi. Har bir tizimning asosiy murakkabligi uning yetarli bilimi juda ko‘p turli xil modellarni qurishni talab qilishi tufaylidir va ularning har biri tizimning faqat ma’lum bir tomonini tavsiflaydi.

5. Tizim va muhitning o‘zaro bog‘liqligi. Atrof-muhit bilan o‘zaro ta’sir qilish jarayonida tizim o‘zaro ta’sirning yetakchi faol komponenti bo‘lgan holda, o‘z xususiyatlarini shakllantiradi va namoyon qiladi.

Qo‘yiladigan talablar nomi	Qo‘yiladigan talablarning mazmun-mohiyati tavsifi
Ko‘rgazmalilik, ifodalilik	Mazkur talablar eksperiment qanday shaklda samarali bo‘lishligini aniqlash majburiyatini yuklaydi
Ishonchli idrok etish	Eksperiment noto‘g‘ri talqin etilishi uchun sharoit yaratishi kerak emas. O‘quvchi tayyorgarlik darajasidan kelib chiqib, eksperiment texnikasi ishonchli isbotni ta’milashi lozim.
Rad etilmaslik	Uskunaning ishonchililigiga tajriba bevosita bog‘liq holda u rad etilmasligi lozim
Oddiylik va xavfsizlikni ta’minlanishi	Eksperiment bajarilishida yetarli darajada oddiy va xavsiz bo‘lishi lozim
Qisqa muddatlarda amalga oshirilish	Vaqtning chegaralanganligi mashg‘ulotning davomiyligi, diqqat ko‘lamini kengaytirish va idrok qilishning psixofiziologik o‘ziga xosligi bilan bog‘liq
Ilmiylik va muammolilik	O‘quvchilarni tajribalar asosida ilmiy-texnik eng so‘ngi ilmiy yangiliklardan xabardor qilish hamda ulardan o‘z bilimlarini boyitishda foydalanishga sharoitlar yaratish
Kerakli jihozlar, texnika va uskunalarning mavjudlik holati	Kimyoviy tajribalarni o‘tkazish uchun o‘quv uskunalari hamda moddiy-texnik baza bilan ta’minlangan bo‘lishi shart
Izchillikni kuzatilishi	Oddiydan murakkabga, kursning umumiy tarkibiy tuzilmasidan yo‘riqnomalarni yaratilishiga o‘tish

Kimyoviy tajribalarni o‘tkazish har doim belgilangan talablar asosida o‘tkazilishi shart. Bu.nda u.lar “g.enet.ik izch.illik” t.ushunch.asini. yori.tish.ga xizma.t qila.di:

- bu .ilmiy a.hamiyatli. bo‘.lib, soha.ga oid. biliml.arni. boyita.di;
-. har bir s.infga taa.lluq.li modd.alarda.gi o‘z.garishlar.ni ko‘rs.atadi; .
- .tushu.ncha ya.nad.a riv.ojlanganl.igi .sabab.li unga o.id .ma’lumot.lar h.ajmi .ham ortad.i:

Kimy.oviy ta.jribalar o‘.kazis.hdan oldi.n modda.larning x.ossalari., xusus.iyatlari.ni b.ilish muhim hisoblanadi. Bund.a organi.k bi.rikmal.ar sinfl.ari orasid.agi .genetik iz.chilli.kni t.asdiql. ovch.i tegi.shli k.imyov.iy tajr.ibala.rni to.‘g‘r.i ta.nlas.h .o‘qituvch.ining. vazifasi .hiso.blanadi..

T.anlang.an k.imyo.viy tajr.ibala.r o‘quvc.hila.r o‘zlash.tiri.shi sha.rt b.o‘l.gan bi.liml.arn.i b.oyiti.shga .yord.am bera.di. .Ular .har bi.r mod.daning ki.myoviy. xo.ssasi, u.ning .olin.ishi. va. bir.-bi.riga t.a’sir.ini t.ushunish.adi. Amm.o o‘.tkazilgan. tajribal.ar aso.sida o‘.quvchi.lar h.ar doim .ham to‘g.‘ri x.ulo.sa .chi.qar.ishg.a xizmat. qilm.ay.di. Ta.jrib.ala.rni o‘tk.azi.sh shartlarini bajarish va samarali foydalanish uchun quyidagilar belgilandi:

a) o‘quvchilar tajriba o‘tkazishga va uning mohiyatini anglashga tayyorligi.

Muayyan reja asosida kuzatish bilan eksperimentni tashkil qilinadi, har qanday maqsadli kuzatish esa fikrlash bilan bog‘liq. Butun o‘quv jarayoni davomida mantiqiy fikrlash bilim va

tushunchalarni o‘zlashtirish jarayonidan ajralmasdir. Dalillarni muvaffaqiyatli ko‘rib chiqish eksperiment yordamida nazariy bilim ma’lum bir holatga kelganda mumkin bo‘ladi, ya’ni bu kuzatishni ongli va mazmunli idrok etish uchun yetarli bo‘ladi va u o‘z navbatida nazariya bilan yetarli darajada bog‘lanadi.

b) tajriba o‘tkazishning maqsadga mosligi. B.iz o‘.quvchi.lard.a tajri.balar o‘.tkazish. bila.n oby.ekt, . hodisal.arni i.drok qili.sh, sez.gi va idr.okni.ng muvaff.aqiyat.li ishl.ashi.ga eris.hishni. maqsad qi.ldik. Dar.snin.g maqsa.dlarig.a mash.g‘ulot da.vomida e.rishil.adi., teg.ishli x.ulo.salar. chiqarad.ilar. hamd.a o‘rgani.lay.otgan ho.disa, . obye.kt haqida. biliml.arini b.oyitadi.

v) . tajr.ibalarni .qayta-q.ayta o‘tk.azish. K.imyoviy. tajriba.lar .sohag.a oid m.a’lu.motlarni. o‘quvch.ilar. ongig.a singdi.rishda vos.itad.ir. Tajrib.alar o.‘tkaz.ish o‘.rgan.ilayot.gan ho.disan. ing tur.li ji.hatlar.ini .yori.tib, . o.‘quvchila.rning. qiziqishi.ni o.shirish. hi.soblan.adi. . Muk. ammal bi.limga. ega bo‘.lish.ning asos.iy s.harti d.oimi.y t.arzda .takr.orl.ash.. Umu.mlash.tiru. vchi da.rsla.rni o.‘tkazi.shda .alohida o.‘rin t.uta.di.

d) e.ksper.imen.tnin.g b.oshq.a k.o‘rgaz.mali .qurol.lar bila.n birikm.asi .va tajrib.alar eski.zi. Ek.sperime.ntni k.o‘rga.zmali qu.rollar b.ilan .moh.iro.na .uyg.‘unl.ashtiris.h kuz.at.ilayot.gan .nar. sani maz.mun.li o‘zlashtirishga sezilarli ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. O‘quvchilar laboratoriya, amaliy mashg‘ulot darslarida foydalangan uskuna, apparatlarning rasmini kuzatishlari, chizishi, ularning tushunishi bilan tengdir.

Demak, kimyoviy tajribalarda o ‘quvchilar mustaqil hodisalarni ko‘rsatishdan boshlab ustoz boshchiligida laboratoriya tajribalarini o‘tkazishadi. Amaliy mashg‘ulotlarda kimyoviy tajribalarning dastlabki tizimining muhim xususiyatlari ko‘rsatiladi. Shoshilinch muammolarning yechimini topishdan individual ishlashgacha bo‘lgan jarayonlar bosqichma-bosqich amalga oshirish tamoyili asosida amalga oshiriladi.

O‘quvchilar bir qator vazifalarni bajarsagina “genetik izchillik” tushunchasini muvaffaqiyatli o‘zlashtiradi. Bu.nday .vazifa.larg.a-o‘quv.chilar o.rganik .birik.malar.ning. eng muh.im sin. flariga o.id ma’l.umotlarga. ega. bo‘lishi. lozim.. Organ.ik b.irikmal.arning. sinflari .tasnifi, .ular. ning bo.g‘liql.igiga .oid bilim.lardan x.abardo.r b.o‘lis.hi; ula.rni. ijti.moiy hayo.tda .qo‘ll.ash qobil.iya.tlari, u.larni.ng ge.netik bog.‘liqlig.ini ani.qlash; naza.riy m.a’lumotla.rdan un.umli foyd.alanib m.isollar. va mash.qlar.ni ba.jarish; . top.shiriqla.r va eks.peri.mental. ishlar .ustida ish.lash. kabilar k.iradi. .

Gene.tik bo.g‘la.nishla.r tush.uncha.sining .muvaf.faqiya.tli .shak.llan.is.hida bir .qator. shartlar .amal.ga oshi.ril.ishi l.ozim.. Bu.nday sha.rtlar.dan biri. org.anik biri.kmal.arning .tark. ibi.y va m.anti.qiy. al.oqado.rligi.ni n.omoyon .qilu.vchi .asosiy. vosi.ta bo‘lmi.sh kim.yov.iy tajri. balar.dan .doim.iy .foyd.ala.nishdi.r.

- Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Xulosa qilib aytganda, kimyo fanini gnoseologik nuqtai nazardan o‘qitish o‘quvchilarda ilmiy tafakkur, mantiqiy fikrlash va kuzatish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Tajribalar orqali olingan bilimlar ularning nazariy tushunchalarni chuqur anglashiga, sabab-oqibat bog‘liqliklarini tahlil qilishiga va olamni ilmiy asosda idrok etishiga yordam beradi. Natijada o‘quvchilar kimyoviy hodisalarni nafaqat eslab qoladilar, balki ularni tahlil qilib, umumlashtirishni, xulosalar chiqarishni ham o‘rganadilar. Shu bois, kimyo o‘qitishda nazariya va amaliyotning uzviy bog‘liqligini ta’minlash o‘quv jarayonining samaradorligini oshirishning eng muhim omillaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Опарина С.А. Химический эксперимент и генетические связи между ор-ганическими соединениями. Учебно-методическое пособие / С.А. Опарина / Отв. редактор С.Ф. Жильцов. - Арзамас: ГОУ ВПО «АГПИ им. А.П. Гайдара», 2008.

2. Jabborova D.B. “O‘quvchilarda kimyo fanidan moddalar genetikasi izchilligini o‘rgatish metodikasini takomillashtirish” dissertatsiya Termiz 2025 y

3. Jabborova D.B. Organik kimyo maktab kursida “Genetik bog‘lanish” tushunchasi va uning shakllanish xususiyatlari. O‘zMU xabarlari, Ilmiy jurnal, 1/11/1.Toshkent.2022 ISSN 2181-7324, 83-85 bet

4. Jabborova D.B. Organik kimyo kursida “Sinflararo bog‘lanish” tushunchasi va uning psixologik-pedagogik aspektlari. TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYA. Toshkent, Ilmiy-uslubiy jurnal, 2021-yil/4-son, 83-87 bet.

5. Jabborova D.B. Kimyoviy tushuncha hamda hodisa va jarayonlar haqida umumlashtirilgan bilimlarni o‘quvchilarda shakllantirish yo‘llari. Issn 2181-7138 муаллим хам узликсиз билимлендириу . Илимий-методикалық журнал. Нокис-2023 3/1-сан, 147-152 bet.

6. Jabborova D.B. Rahmatova G.B. Kimyo fanida moddalarning reaksion qobilyati ularning genetikasi izchilligiga asoslanganligining nazariy va amaliy aspektlari. Qo‘qon davlat pedagogika instituti ilmiy xabarlari (2025-yil 5-son).

TA’LIM JARAYONIDA TOPSHIRIQLARNI MODIFIKATSIYALASH TAMOYILLARI

Raimberdiyev Asqarjon Asrorovich
Qarshi davlat universiteti dotsenti
Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Annotatsiya: Ushbu maqolada modifikatsiyalangan metodikalarning natijalarini nazorat qilish murakkab omillar ekanligi yoritib berilgan. Shuningdek, modifikatsiyalangan metodikaning ishonchliligi psixodiagnostik metodikalarning muhim psixiometrik ko‘rsatkichi va metodikaning ishonchliligi – metodika yordamida barqaror, qat’iy ko‘rsatkichlarni olish imkoniyatlari tavsiflanadi.

Bundan tashqari, modifikatsiyalangan metodikalarning natijalarini nazorat qilish omillari, modifikatsiyalangan metodikalarni qo‘llash jarayonida bu omillarning o‘zgarishi o‘lchovning ishonchlilik darajasini pasayishi, modifikatsiyalangan metodikalarning ishonchliligini tekshirib usullari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Modifikatsiy alangan, metodika, asbob-uskuna, psixologik testlar, eksperiment, nazorat qilish, xatti-harakat, psixologik holat va boshqalar.

ПРИНЦИПЫ МОДИФИКАЦИИ ЗАДАНИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Раимбердиев Аскаржон Асрорович
Доцент Каршинского государственного университета
Доктор философии педагогических наук

Аннотация: В статье рассматриваются комплексные факторы контроля результатов модифицированных методик. Описывается надежность модифицированной методики как важный психометрический показатель психодиагностических методик, а также надежность методики – способность к получению стабильных, непротиворечивых показателей с ее помощью.

Кроме того, рассматриваются факторы контроля результатов модифицированных методик, изменение которых в процессе использования модифицированных методик приводит к снижению надежности измерения, а также представлены методы проверки надежности модифицированных методик.

Ключевые слова: модифицированная методика, методика, оборудование, психологические тесты, эксперимент, контроль, поведение, психологическое состояние и др.

PRINCIPLES OF MODIFICATION OF TASKS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Raimberdiev Askarjon Asrorovich
Associate Professor of Karshi State University
Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences

Abstract: This article highlights the complex factors of controlling the results of modified methodologies. It also describes the reliability of the modified methodology as an important psychometric indicator of psychodiagnostic methodologies, and the reliability of the methodology - the ability to obtain stable, consistent indicators using the methodology.

In addition, the factors of controlling the results of modified methodologies, the changes in these factors in the process of using modified methodologies lead to a decrease in the reliability of the measurement, and methods for checking the reliability of modified methodologies are presented.

Keywords: Modified methodology, methodology, equipment, psychological tests, experiment,

control, behavior, psychological state, etc.

Kirish. Modifikatsiyalangan metodikaning ishonchliligi psixodiagnostik metodikalarning muhim psixiometrik ko‘rsatkichi hisoblanadi. Metodikaning ishonchliligi – metodika yordamida barqaror, qat’iy ko‘rsatkichlarni olish imkoniyatlari bilan tavsiflanadi.

Modifikatsiyalangan metodikalarning natijalarini nazorat qilish murakkab omillarga bog‘liq va bu quyidagilardir:

asbob-uskunalarning o‘lchov sifati;

psixologik testlarning doimiy relevant tavsifi;

sinaluvchining ko‘rsatmalarni to‘g‘ri tushunishi;

sinaluvchining xulqi, xatti-harakati;

sinaluvchining dolzarb psixologik holati.

- Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).

Modifikatsiyalangan metodikalarni qo‘llash jarayonida ushbu omillarning o‘zgarishi o‘lchovning ishonchlilik darajasini pasaytiradi, chunki bu omillarning doimiyligini saqlab turishning imkoni yo’q, shuning uchun ham psixodiagnostik metodikaning yuqori darajada ishonchliligiga amin bo‘lishi juda qiyin. Ushbu omillarning asosiylaridan biri metodikaning o‘zining ishonchliligidir, chunki qolgan omillarning olingan natijalar doimiyligiga ta’siri ancha kamdir.

Modifikatsiyalangan metodikalarning ishonchliligini ikki xil usul bilan tekshirib chiqish mumkin:

Ushbu metodika yordamida har xil sinaluvchilarda olingan natijalarni taqqoslash.

Aynan bir xil sharoitda metodikani qo‘llash va undan olingan natijalarni taqqoslash[1,68].

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Metodikaning aniqligi – psixodiagnostik tadqiqot paytida biror-bir xususiyatni baholashda ozgina o‘zgartirishga ham javob qaytarish qobiliyatida namoyon bo‘ladi. Metodikaning aniqligini texnik o‘lchov asbob-uskunalarining aniqligi bilan izohlash mumkin. Metodika qanchalik aniq bo‘lsa, o‘lchovning sifati shuncha yuqori bo‘ladi. Ammo amaliy psixodiagnostikada hamma vaqt ham o‘lchovning aniqligi, baholashning yuqori darajasi talab qilinmaydi. Masalan, butun tadqiqotda tanlama sinaluvchilarni ikkiga bo‘lish kerak bo‘lsa, u holda qo‘llanilayotgan metodika aynan shunga mos holda bo‘linishi kerak, undan ko‘pga ham, kamga ham emas. Agar sinaluvchilar beshta guruhga bo‘linishi shart bo‘lsa, u holda beshta o‘lchov shkalasi bor metodikani qo‘llash maqsadga muvofiq bo‘ladi va ular beshta punktdan iborat bo‘lishi kerak, masalan “ha”, “yo‘qdan ko‘ra ha”, “yo ha, yo yo‘q”, “yo‘q hadan ko‘ra”, “yo‘q” shaklida.

Metodikanig bir sifatliligi ushbu metodika yordamida olingan natijalar qay darajada, aynan bir xususiyatga taalluqli o‘zgarishni o‘lchashi bilan tavsiflanadi. Agar o‘rganilayotgan xususiyatlardan olingan ko‘rsatkichlar, ushbu metodika bilan bog‘liq bo‘lmagan boshqa bir xususiyat ko‘rsatkichlarini namoyon qilsa, u holda ushbu metodika bir sifatlilik mezoniga mos bo‘lmaydi. Masalan, tadqiqotchini shaxsning xulq motivlarini baholash qiziqtirsa, u sinaluvchining xulq motivlariga taalluqli to‘g‘ridan-to‘g‘ri savollar berishi mumkin, u holda olingan javoblar bir xillik mezoniga mos tushishi kamdan-kam hollarda ro‘y berishi mumkin, chunki sinaluvchi o‘z xulq motivlarini anglagan holda eksperimentatorga xulq motivlarining ijobiy tomonlarini ko‘rsatishga harakat qiladi.

Talabaning faqat bilimlarni o‘zlashtirishini baholash ham bir sifatlilik mezonini to‘liq qanoatlantira olmaydi, chunki bilimni o‘zlashtirishga hamisha ham obyektiv baho qo‘yilmaydi, bunda talabaning bilimlaridan tashqari, uning o‘qituvchi bilan munosabati va talabaning xulqi ham namoyon bo‘ladi[2,42].

- Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Psixologik jihatdan biror-bir metodikani qo‘llashdan oldin tadqiqotchi ushbu metodikani

validligi, ishonchliligi, aniqligi va bir sifatlilik talablariga javob bera olishiga to‘liq ishonch hosil qilishi shart. Aytib o‘tilgan mezonlardan asosiylari: validlik va ishonchlilikdir, agar o‘lchov uskunalari bu ikkala mezonga mos kelmasa, u holda psixodiagnostikada bu vositalarni qo‘llash umuman mumkin emas. Mabodo metodikaning aniqligi va bir sifatliligi to‘liq bo‘lmasa ham uni aniq shartlar asosida qo‘llash mumkin. Ammo quyidagilarni unutmaslik zarur:

noaniq metodika, o‘tkazilayotgan eksperiment natijalari biror-bir xususiyatdagi kichik o‘zgarishlarni aniqlash imkonini bermaydi;

metodika bir sifatliligining to‘liq emasligi, hamisha ham aynan baholanayotgan xususiyatdagi o‘zgarishlar darajasi bilan olingan ko‘rsatkichlarni taqqoslash imkonini bermaydi.

Modifikatsiyalangan metodikalarning validligi uning aynan o‘rganilayotgan psixologik xususiyatga mo‘ljallanganligi va ushbu psixologik xususiyatni baholashga mosligi hamda yaroqliligini nazarda tutadi. “Validlik” atamasi Evropa tillaridan olingan bo‘lib “to‘laqonli”, “yaroqli”, “mos” degan ma’nolarni anglatadi.

Modifikatsiyalangan metodikaning validlik tavsifi ushbu metodika orqali haqiqatdan ham psixologik sifatni o‘lchash mumkin, degan xulosadan tashqari uni qo‘llash mumkin bo‘lgan sohani va uning sharoitlari haqidagi ma’lumotlarni ham o‘ziga qamrab oladi.

Modifikatsiyalangan metodikaning validligi haqida mulohaza qilar ekanmiz, validlikning bir necha turi borligini va ularning har birini alohida ko‘rib chiqish hamda baholash zarurligini qayd etamiz. Validlik – nazariy, amaliy, empirik, ichki va tashqi bo‘lishi mumkin.

Nazariy validlik – qo‘llanilgan metodika yordanida olingan ko‘rsatkichlarni, boshqa metodik vositalardan olingan ko‘rsatkichlar bilan ya’ni ko‘rsatkichlar orasida nazariy asoslangan bog‘liqlik borligini va tadqiqot qilinayotgan sifat ko‘rsatkichlari mosligi bilan aniqlanadi.

Nazariy validlik bitta nazariyaga tayangan holda, aynan bir xususiyatga tegishli har xil metodikalardan foydalanish natijasida olingan ko‘rsatkichlarni korrelyatsiyasi bilan tekshiriladi.

Empirik validlik – sinaluvchining reaksiyasi va xatti-harakatini kuzatish orqali, uning haqqoniy xulqidagi diagnostik ko‘rsatkichlarning bir-biriga mosligi bilan tekshiriladi. Agar sinaluvchining xarakterini qo‘llanilgan metodika yordamida baholasak, ushbu talabaning hayotdagi xarakter ko‘rinishining qo‘llanilgan metodikadan olingan ko‘rsatkichlar bilan bir xilligini aniqlasak, u holda metodikani empirik va amaliy validli deb hisoblasak bo‘ladi.

Empirik validlik mezonlari bo‘yicha metodika odamlarning amaliy faoliyat natijalari hamda haqqoniy hayotiy huquqlarining ko‘rsatkichlarini taqqoslash bilan tekshiriladi[3,88].

Ichki validlik – metodikadagi topshiriqlar, subtestlar, mulohazalarning umumiy maqsadga mosligini anglatadi. Metodikadagi subtestlar, topshiriqlar va undagi savollar qisman butunlay biz o‘rganayotgan xususiyatni o‘lchay olmasa, u holda ushbu metodika ichki validli emas yoki ichki validlik etarli darajada emas, deb hisoblanadi.

Tashqi validlik ham xuddi empirik validlikka o‘xshash, undan farqli tomoni shundaki, sinaluvchining xulqiga taalluqli asosiy tashqi ko‘rinishlarning ko‘rsatkichlari bilan metodikadagi ko‘rsatkichlarning o‘zaro bog‘liqligiga e’tibor qaratiladi.

Metodikani tuzish jarayonida darhol uning validligini baholash juda murakkabdir. Odatda metodikaning validligini tekshirish va aniqlashda metodika uzoq muddat qo‘llanilgandan so‘ng u haqida xulosa chiqarish mumkin, chunki yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan validlikning to‘rt turi ham tekshirilishi zarurdir.

Validlikning turlaridan tashqari uning mezonlarini bilish ahamiyatga molikdir:

A) Xulqiy ko‘rsatkichlar – sinaluvchining har xil hayotiy voqeliklardagi reaksiya va xatti-harakatlari;

B) Sinaluvchining faoliyatidagi yutuqlari: o‘quv, ish, ijodiy va hokazolar;

V) Har xil nazorat sinov va topshiriqlarning bajarilganligi haqida ma’lumotlar;

G) Boshqa metodikalar yordamida olingan ma’lumotlar – validlik tekshirilayotgan metodikaning boshqa metodika bilan bog‘liqligining etarli darajadaligi.

Modifikatsiyalangan metodikani va tekshiruv natijalarini standartlashtirish o‘ziga xos

psixologik jarayondir. Psixodiagnostik natijalarga qo‘llanilgan metodikadan tashqari voqea hamda hodisalar ham ta’sir qiladi, ya’ni berilgan ko‘rsatmalarni sinaluvchining to‘g‘ri tushunmasligi va test vaqtida sinovchining xulqi va shaxs xususiyatlari o‘z ta’sirini ko‘rsatishi mumkin. Agar voqelikni sinaluvchi imtihon sifatida qabul qilsa, o‘zini shu voqelikka mos tarzda tutadi. Yuqori xavotirli odamni hamisha va hamma payt yuqori “xavotirlik” holati qamrab oladi, har qanday hodisani xavf sifatida qabul qiladi. Kichik darajali xavotirli odam buning aksidir, ya’ni o‘zini erkin tutadi.

Sinaluvchilarning xulqi, xatti-harakati va ularning ko‘rsatgan natijalari ko‘rsatmalarni qanday tushunishi bilan bog‘liqdir. Shuning uchun ham psixologik tashxisda ko‘rsatmalarning aniq tuzilishi va ularning tez anglab olinishiga qat’iy talablar qo‘yiladi:

Ko‘rsatma sodda va tushunarli bo‘lishi;

bir xil ma’nodagi so‘z va talaffuzlarni o‘ziga qamrab olmasligi;

ko‘rsatmaning iloji boricha yozma shaklda bo‘lishi (ko‘rsatma berayotgan shaxs, ko‘rsatmani har xil paralingvistik tarkibiy qismlar orqali ifodalashi mumkin: mimika, talaffuz, temp, pauza va xatti-harakatlar) [4,123].

Ba’zan tadqiqot natijalariga sinaluvchining xulqi va xatti-harakati ham ta’sir qilishi mumkin. Masalan, eksperimentator haqida sinaluvchining fikri ijobiy bo‘lsa, uning xatti-harakatida, munosabatida imkoni boricha sinovchiga yaxshi natija berishga harakat qiladi. Buning aksi bo‘lsa, eksperimentatorga nisbatan sinaluvchida antipatiya bo‘ladi.

Asosiy ko‘rsatma: eksperimentator bosiq, muvozanatli, xatti-harakati sinaluvchilarga nisbatan yaxshi va do‘stona bo‘lishi kerak.

Pedagog qancha ko‘p eksperimental psixologik tadqiqotlar o‘tkazsa, uning tajribasi shuncha ortib boradi. U quyidagilarni o‘z ichiga oladi: talaba faoliyatining xususiyatlarini o‘quv vaziyatlarida tahlil qilish; ta’lim muassasasi sharoitiga moslashish, moslasha olmaslik darajasini aniqlash; talabaning ichki dunyosini tushunib olish istagi; shaxsi xususiyatlarini har tomonlama rivojlantirishda unga har qanday yordam ko‘rsatish.

- Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Yuqorida aytib o‘tilgan maqsad uchun qo‘llanilmaydigan metodlar, faqat psixologik jarayonlarni, insonning xususiyat va holatini o‘rganadigan metodlar tadqiqot metodlari deb yuritiladi. Ular asosan empirik va eksperimental ilmiy tadqiqotlarda qo‘llaniladi. Ularning asosiy maqsadi – ishonchli bilimlar, faktlarni olishdir.

Xulosa qilib aytganda modifikatsiyalangan metodikani qo‘llash jarayonida eksperimentator metodikaning validligi, ishonchliligi, aniqligi, tanlanma to‘plam reprezentativligini inobatga olgan holda tadqiqotni olib borishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

Akramova F., Ochilova G. Pedagogika. PsixologiY. Toshkent. – 2007.

Abdullayeva Sh.A., Ro‘ziyeva D.I. Pedagogik diagnostika va korreksiya. Darslik. Toshkent-2018 y.

Qosimova K. va boshq. Ona tili o‘qitish metodikasi. Darslik. T: «Noshir» 2009.

G‘oziyev E. Psixologiya Yoshlar psixologiyasi: ped. institutlari va universitetlarining talabalari uchun o‘quv qo‘llanma. -T.: O‘qituvchi, 1994.

Raimberdiev A. Elimination of social and pedagogical problems in working with talented students. // Journal of Pedagogical Inventions and Practices. 2770-2367 https://zienjournals.com Date of Publication: ISSN NO: 2770-2367. 18.02.2022.

Raimberdiev A. COVERAGE OF THE PROBLEM OF PERSONALITY GIFTEDNESS IN THE SPIRITUAL HERITAGE OF THE EAST. // American Journal of Pedagogical and Educational Research. ISSN (E): 2832-9791. Volume 15, | August, 2023.

Raimberdiyev A.A. Pedagogik ta’limotlar tizimida iqtidorlilik muammosi. // Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў. – Nukus, 2021.

Raimбердиев A.A. БOSHLANG‘ICH TA’LIM JARAЁNIDA IQTIДORLI O‘QUBCHILAR БILAN OLIБ БORILAДIGAN ISH USULLARI. // QarДU XABARLARI Ilmiy-nazariy, uslubiy jurnal 2021 yil 3 son.

Raimberdiyev A.A. Shaxs iqtidori va qobiliyatlarning psixologik strukturasi. // Ta’lim, fan va innovatsiya. Ma’naviy-ma’rifiy, ilmiy-uslubiy jurnal 4/2021.

Raimberdiyev A.A. Shaxs iqtidori va uning jamiyat taraqqiyotida tutgan o‘rni muammosining talqini. // ҚарДУ ХАБАРЛАРИ Илмий-назарий, услубий журнал 2022 yil 4 son.

Raimberdiyev A.A. Boshlang‘ich ta’lim jarayonida iqtidorlilikni tashxislash va rivojlantirish tizimini takomillashtirish. // Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў. – Nukus, 2023.

OLIY TA’LIMDA BO‘LAJAK MENEJERNING ISH MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH JARAYONINI MODELLASHTIRISH

Ravshanova Xurshida Maxmanazarovna
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak menejerlarning ish madaniyatini shakllantirish jarayonini modellashtirish masalasi yoritilgan. Menejer shaxsida mehnat intizomi, tashkiliy ko‘nikmalar, muloqot madaniyati va mas’uliyat kabi jihatlarni rivojlantirish zarurligi asoslangan. Tadqiqotda pedagogik modellashtirish, kuzatish va so‘rovnoma usullari qo‘llanilgan. Taklif etilgan model maqsadli, mazmuniy, faoliyat va natija bloklarini o‘z ichiga oladi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ish madaniyatini shakllantirish bo‘lajak menejerning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi.

Tayanch so‘zlar: menejer, ish madaniyati, oliy ta’lim, modellashtirish, kasbiy tayyorgarlik.

МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРОЦЕССА ФОРМИРОВАНИЯ ТРУДОУСТРОЙСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩЕГО МЕНЕДЖЕРА В ВЫСШЕЙ СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Равшанова Хуршида Махманазаровна
Преподаватель Экономико-педагогического университета

Аннотация. В статье рассматривается вопрос моделирования процесса формирования трудовой культуры будущих менеджеров в высших учебных заведениях. Обоснована необходимость развития таких качеств, как трудовая дисциплина, организационные навыки, культура общения и ответственность. В исследовании использовались методы педагогического моделирования, наблюдения и анкетирования. Предлагаемая модель включает целевой, содержательный, деятельностный и результативный блоки. Результаты показывают, что формирование трудовой культуры является важным фактором в развитии профессиональных компетенций будущего менеджера.

Ключевые слова: менеджер, трудовая культура, высшее образование, моделирование, профессиональная подготовка.

MODELING THE PROCESS OF FORMING THE WORK CULTURE OF A FUTURE MANAGER IN HIGHER EDUCATION

Ravshanova Khurshida Makhmanazarovna
Teacher of the University of Economics and Pedagogy

Annotation. This article discusses the modeling of the process of forming the work culture of future managers in higher education institutions. The necessity of developing such qualities as labor discipline, organizational skills, communication culture, and responsibility is substantiated. The study applied pedagogical modeling, observation, and survey methods. The proposed model consists of target, content, activity, and result blocks. The findings show that the formation of work culture is an essential factor in developing the professional competencies of future managers.

Keywords: manager, work culture, higher education, modeling, professional training.

Kirish. Globalizatsiya va raqobat kuchaygan hozirgi davrda yuqori malakali menejerlarga bo‘lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda. Menejerning muvaffaqiyati nafaqat kasbiy bilim va ko‘nikmalar, balki ish madaniyatining qay darajada shakllanganiga ham bog‘liqdir. Ish madaniyati – bu shaxsning mehnatga bo‘lgan munosabati, intizomi, tashkilotchilik qobiliyati, kommunikativ savodxonligi va mas’uliyat hissasini o‘zida mujassam etgan muhim kompetensiya hisoblanadi.

O‘zbekistonda ta’lim tizimi Kadrlar tayyorlash milliy dasturi va boshqa davlat hujjatlari

asosida rivojlanmoqda. Bu jarayonda oliy ta’lim muassasalari nafaqat bilim beruvchi, balki bo‘lajak mutaxassislarning shaxsiy va kasbiy sifatlarini rivojlantiruvchi maskan sifatida faoliyat yuritadi. Shu nuqtayi nazardan, bo‘lajak menejerlarda ish madaniyatini shakllantirish jarayonini ilmiy asosda modellashtirish dolzarb masala hisoblanadi.

Adabiyotlar sharhi.

Bugungi kunda oliy ta’lim muassasalari hamjamiyati tomonidan ishlab chiqilgan oliy ta’lim sifati bo‘yicha umumlashtirilgan ijtimoiy va ijtimoiy-pedagogik me’yorlarni taqdim etuvchi asosiy davlat me’yoriy hujjati bo‘lib oliy kasbiy ta’limning davlat ta’lim standarti hisoblanadi. U ta’lim dasturlari mazmunining majburiy minimumini hamda talabalarning o‘quv yuklamasining maksimal hajmini, bitiruvchilarni tayyorlash darajasiga qo‘yiladigan talablarni belgilovchi federal va milliy komponentlarni o‘z ichiga oladi.

Shunga qaramay, ta’lim sifati sohasida faoliyat olib borgan ko‘plab tadqiqotchilar (A.V. Xutorskoy, V.D. Shadrikov, A.I. Subetto va boshq.) fikriga ko‘ra, oliy kasbiy ta’limning davlat ta’lim standarti oliy ta’lim sifatini kompleks monitoring qilishda baholash uchun yetarli me’yoriy asos bo‘lib xizmat qila olmaydi, chunki “mutaxassisning ta’lim sifatini baholashning asosiy mezoni bo‘lib uning shaxsiy, kasbiy va ishbilarmonlik xususiyatlarining hayot ehtiyojlariga, shu jumladan mutaxassisning o‘zi, ishlab chiqarish va jamiyat ehtiyojlariga muvofiqligi” bo‘lib hisoblanadi [2].

Tadqiqotchilarni oliy ta’lim bitiruvchisiga nisbatan pozitsiyasining mohiyati shu nuqtai nazardan kelib chiqadiki, unga ko‘ra hozirgi vaqtda oliy ta’lim faoliyatining asosiy yo‘nalishi shaxsga zamonaviy dunyoga moslashishga imkon beradigan uning bilimga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirish bo‘lishi kerak. Oliy ta’lim muassasalari uchun kasbiy ta’limning yangi, yanada zamonaviy mazmunli jihatlarini ishlab chiqish – bo‘lajak mutaxassislarni kasbiy kompetensiyani rivojlantirish, guruhda ishlash qobiliyati, refleksiya, malaka oshirish, o‘z-o‘zini rivojlantirish yo‘lida kasbiy mehnatning dinamik dunyosi bilan o‘zaro munosabatda bo‘lishga o‘rgatish vazifasi paydo bo‘ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolani yozishda pedodgogik kuzatish, so‘rovnoma, pedogogik modellashtirish, tahlil va sentiz usullaridan keng foydalanilgan.

Ta’lim sifatini tor ma’noda – ta’limning me’yoriy hujjatlar talablariga muvofiqligi darajasi, hamda keng ma’noda – ta’limning shaxs, jamiyat va davlatning haqiqiy zamonaviy ehtiyojlariga muvofiqligi darajasi sifatida tushunish mumkin.

Talabalarning bo‘lajak kasbiy mahoratini belgilovchi sifat va xususiyatlarini rivojlantirish qobiliyati tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda, chunki zamonaviy sharoitda jahon mehnat bozori keng dunyoqarashga ega mutaxassislarni, innovatsion bilimlarni yaratuvchilarni talab qiladi. Ta’lim mazmuni pedagogik moslashtirilgan ijtimoiy tajriba sifatida chiqadi va ma’lum faoliyat usullarini amalga oshirish bo‘yicha “tayyor” bilim va tajribadan tashqari, ijodiy faoliyat va hissiy-qadriyatli munosabatlar tajribasini o‘z ichiga oladi [3].

Ishlab chiqarishga kelsak, o‘zgaruvchan kasbiy muhit oliy ta’limdan kasbiy savdo bozorini doimiy ravishda kuzatib borishni, jamiyat talab qiladigan inson sifatlarini tez va tizimli ravishda tasvirlashni, o‘quv dasturlarini vazifani bajarishga moslashtirib tezkor loyihalashni talab qiladi. Kasbiy talablar amaliyot ehtiyojlaridan kelib chiqib, kasbiy jamoalar doirasida shakllanadi va ta’lim mazmunini ularga yo‘naltiradiganlarga yetkaziladi, deb taxmin qilinadi. Binobarin, oliy ta’lim muassasalarida mutaxassislar tayyorlashning eng muhim tamoyillaridan biri bo‘lib xodimlarning raqobatbardoshligini ta’minlash maqsadida o‘qitish natijalarining kasbiy faoliyatning muayyan sohasi tomonidan qo‘yiladigan talablarga muvofiqligi tamoyili bo‘lib hisoblanadi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Jamiyatning xalq xo‘jaligi uchun mutaxassislarni kasbiy tayyorlashga qo‘yayotgan talablari me’yoriy-huquqiy hujjatlarda mustahkamlangan bo‘lib, hozirgi bosqichda jamiyat rivojlanishining eng muhim yo‘nalishlarini aks ettiradi. Oliy kasbiy ta’limni isloh qilishning asosiy konseptual

yo‘nalishlari va g‘oyalari O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi, “Oliy o‘quv yurtidan keyingi ta’lim tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi Qonunlari, Oliy ta’lim davlat ta’lim standarti kabi davlat hujjatlarida keltirilgan.

Kasbiy tayyorgarlik sifatini o‘zgartirish zarurati “malaka” atamasining yetarli emasligini tushunishga ta’sir qildi. Shu sababli “kompetentlik/kompetensiya” yanada kengroq atamasi kiritildi, ushbu atamalarga asoslangan nazariy-uslubiy yondashuv esa kompetentlik yondashuvi deb nomlandi.

Kompetentli yondashuv tobora jadal kengaymoqda va OTM ta’lim amaliyotiga muvaffaqiyatli joriy etilmoqda. Oliy ta’limda yangi sifatga erishishga qaratilgan ushbu tendensiyaga amal qilgan holda, keyingi vazifa tadqiqot predmetiga muvofiq mazkur yondashuvni asoslashdan iborat bo‘ladi.

Umumiy va kasb-hunar ta’limi tizimida kompetentli yondashuvning turli talqinlari bir xil ma’noli emasligi yaqqol ko‘rinadi.

Pedagogikadagi kompetentli yondashuvning ba’zi umumiy elementlarini ko‘rib chiqamiz. Ularning mohiyati to‘rtta asosiy ko‘rinishga ega [4]:

1. Kompetentli yondashuvni zamonaviy tasavvurlarining tabiiy genetik timsoli bo‘lib rivojlantiruvchi va shaxsga yo‘naltirilgan ta’limning psixologik-pedagogik konsepsiyalari kontekstida shakllantirilgan umumiy va shaxsiy rivojlanish g‘oyalari hisoblanadi. Shu sababli, kompetensiyalar ham an’anaviy bilimlarni, ham umumlashtirilgan intellektual, kommunikativ, ijodiy, uslubiy, g‘oyaviy va boshqa ko‘nikmalarning har xil turlarini integratsiyalovchi fandan tashqari, metapredmet shakllanishlar sifatida ham qaraladi.

2. Kompetentli yondashuvning toifali bazasi bevosita ta’lim jarayonining maqsadga yo‘nalganligi va maqsadi berilganligi g‘oyasi bilan bog‘liq bo‘lib, unda kompetensiyalar ko‘nikma va malakalarning eng yuqori, umumlashtirilgan darajasini belgilaydi. Ta’lim mazmuni esa ta’limning to‘rt komponentli modeli (bilim, ko‘nikma, ijodiy faoliyat tajribasi va qadriyatli munosabat tajribasi) bilan belgilanadi. Binobarin, kompetensiya madaniy timsol bilan qat’iy bog‘liq bo‘ladi.

3. Kompetentli yondashuv doirasida ikkita tayanch tushuncha ajratiladi: kompetensiya va kompetentlilik, bunda birinchisi “predmetlar va jarayonlarning ma’lum doirasiga nisbatan beriladigan o‘zaro bog‘liq shaxsiy fazilatlar majmuini o‘z ichiga oladi”, ikkinchisi esa “insonning tegishli kompetensiyaga, shu jumladan, uning kompetensiyaga va faoliyat predmetiga shaxsiy munosabatini egallashi, o‘zlashtirishi” bilan bog‘liq.

4. Ta’lim mazmuni kompetensiyalar darajalari bo‘yicha farqlanadi. Bunday g‘oya uchun ma’lum bir yordam bo‘lib, J. Raven tomonidan bildirilgan muammolarning darajalanganligi va ularni hal qilish uchun ma’lum bir kompetensiyalar mos kelishi kerakligi haqida fikr bo‘lsa, boshqa tomondan, “kompetentlilik” atamasi bilan belgilanadigan hodisalar to‘plamlar va kichik to‘plamlarni ifodalaydi.

Tadqiqotchi tomonidan berilgan batafsil ilmiy tahlil kompetentli yondashuviga yo‘naltirilgan har qanday ta’lim modeli uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin. OTM da bo‘lajak menejerning ish madaniyatini shakllantirish jarayonini modellashtirishda biz ham ushbu qoidalarga amal qilamiz. Binobarin, ularning har birini tadqiqotimiz ob’ekti va predmetiga nisbatan asoslab berish zarur.

Ish madaniyati o‘zining shaxsga murojaat qilishida shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim g‘oyasiga asoslanadi. Shaxsning tuzilmasiga oid munozaralardan qat’i nazar, shaxsiy yondashuv uning maqsadi, sub’ekti, natijasi va samaradorligining asosiy mezoni sifatida pedagogik jarayonni loyihalash va amalga oshirishda yo‘nalganlikni anglatadi.

Ish madaniyati kompetensiyalarini amalga oshirish asosan kasbiy tayyorgarlik mazmunining meta-fan darajasida amalga oshiriladi, shu bilan u, bir tomondan, boshqaruv rollaridagi farqlarni (yuqori, o‘rta va quyi bo‘g‘in menejerlari) yumshatadi va boshqa tomondan, kasbiy kompetentlikni takomillashtirish uchun turtki bo‘lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, ish madaniyati o‘zining shaxsga murojaat qilishiga, insonning kasbiy faoliyatda shaxsiy mavjudligining ma’noviy mexanizmlarini hisobga olishiga asoslangan holda mutaxassis tayyorlashning funksional-kasbiy paradigmasidan shaxsga yo‘naltirilgan paradigmaga, “ma’lumotli shaxs” dan “madaniyatli shaxs”ga, “mavhum tushuniladigan “ijtimoiy buyurtmadan” rivojlanayotgan shaxsning talablari va ehtiyojlari”ga, o‘tishning o‘ziga xos turi bo‘lib xizmat qiladi va “ta’limdagi madaniyat tanqisligi”, “ta’limning texnokratik ortiqcha yuklamasi”, “bilimning o‘z-o‘zini tugatgan begonalashgan, shaxssiz shaklda uzatilishi”, “ma’no yo‘qligi holatida mazmunning bilim bilan to‘yinganligi” bilan bog‘liq.

Kompetentli yondashuvni an’anaviy yondashuv – madaniyatshunoslik yondashuvining “zamonaviy korrelyati” deb qarashadi. Ta’limning shaxsgan yo‘naltirilganligini, uning faoliyatli-amaliy va madaniyatshunoslik tarkibiy qismlarini amalga oshirishga intilishda kompetentli yondashuv haqiqatan ham madaniy-ijodiy jarayon uchun keng imkoniyatlarni ochib beradi va “zamonaviy inson qanday bo‘lishi kerakligi haqidagi g‘oya” ga mos keladi.

Mazkur yondashuv doirasida talqinga ko‘ra, ta’lim mazmuni to‘rtta asosiy tuzilmaviy elementdan: “biluv faoliyatining natijalari – bilim shaklida qayd etilgan uning tajribasi; reproduktiv faoliyatni amalga oshirish usullari (ko‘nikma va malakalar) shaklida qayd etilgan uning tajribasi; muammoli vaziyatlar, biluv vazifalari va shu kabilar shaklida qayd etilgan ijodiy faoliyat tajribasi; hissiy-qadriyatli munosabatlarini amalga oshirish tajribasi”dan iborat bo‘lib [76], bu ham ish madaniyati mazmunining to‘rt komponentli tuzilmasiga mos keladi va uni kognitiv komponent (bilim, idrok, axborot); aksiologik komponent (baholash, tanlash, munosabat); me’yoriy-atvor komponent (xulq-atvor, “o‘yin qoidalari” – me’yor, standartga rioya qilish); xaraktermstik komponent (ish muvaffaqiyatiga erishish uchun zarur bo‘lgan shaxsiy fazilatlarni rivojlantirish) majmui sifatida taqdim etamiz.

Kompetentli yondashuv zamonaviy jamiyatda ta’lim sifatining adekvat ifodasi bo‘lib, tamaddun jarayonlarining rivojlanishi ehtiyojlarini qondirgan holda madaniyatshunoslik yondashuv imkoniyatlarini amalda ro‘yobga chiqarishga yordam beradi.

Menejerning ish madaniyati bilan bog‘liq holda “kompetentlik” va “kompetensiya” tushunchalarini aniqlashimiz kerak.

“Kompetentlik” va “kompetensiya” tushunchalarini qiyosiy tahlil qilish asosida xulosa qilish mumkinki, keng ma’noda “kompetentlik” – shaxsning u yoki bu darajadagi kasbiy faoliyatni amalga oshirishga tayyorligi degan xulosaga kelishimiz mumkin. Ish madaniyati sohasida bu daraja biznes va menejment sohasida o‘zini ro‘yobga chiqaradigan shaxsning umumiy va kasbiy madaniyatining rivojlanish darajasiga bog‘liq bo‘ladi hamda olingan bilimlar, qadriyatlar, me’yorlar va ularning inson shaxsiy fazilatlari asosida namoyon bo‘lishi orqali ish madaniyati ob’ektlariga qadriyatli munosabatida namoyon bo‘ladi. Shunday qilib, menejerning ish madaniyati sohasidagi kompetentligi – menejer shaxsining umumiy va kasbiy madaniyati kontekstida shakllangan bilimlar, qadriyatlar, ish madaniyati me’yorlari o‘zaro ta’sirida o‘zini namoyon qiladigan insonning jamlangan, integral shaxsiy fazilatidir.

“Kompetensiya” tushunchasiga kelsak, o‘tkazilgan kontent-tahlil asosida uni shaxs o‘zlashtirishi kerak bo‘lgan va ta’lim orqali egallanadigan masalalar, bilimlar, amaliy ma’lumotlar, faoliyat usullari majmuasi deb tushunamiz. Binobarin, “kompetensiya” dinamik tuzilishga ega va mazkur ta’lim xizmati mijozlarining kutayotgan natijalarini inobatga olgan holda determinantlar ma’lum bir doirasi bilan belgilanishi mumkin. Ish madaniyati terminologiyasida – bozor iqtisodiyoti uchun kadrlar tayyorlash jarayonining “manfaatdor tomonlari”dir.

OTMda bo‘lajak menejerlarning ish madaniyatini shakllantirish masalasi hozirgi davrda ta’lim tizimining eng dolzarb yo‘nalishlaridan biridir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida menejerlar nafaqat iqtisodiy bilimlarga, balki yuksak axloqiy qadriyatlarga, ijtimoiy mas’uliyat, professional madaniyat, kommunikativ salohiyat va tashkilotchilik fazilatlariga ega bo‘lishlari zarur. Shu boisdan ish madaniyatini shakllantirish jarayonini modellashtirish masalasi menejerlar tayyorlash tizimini takomillashtirishda metodik asos vazifasini bajaradi.

Avvalo, “ish madaniyati” tushunchasiga to‘xtalish zarur. U keng ma’noda shaxsning kasbiy faoliyat jarayonidagi xulq-atvori, o‘zini tutish madaniyati, muloqot etika qoidalariga rioya qilishi, tashkiliy intizom, mas’uliyat, kasbiy etikani egallaganlik darajasi kabi jihatlarni qamrab oladi. Bo‘lajak menejerlar uchun bu sifatlar kelajakda jamoa bilan ishlashda, qaror qabul qilishda, tashkilot ichida sog‘lom psixologik muhit yaratishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab oliy ta’lim muassasalarida menejerlarni tayyorlash jarayonida nazariy bilimlarga ko‘proq e’tibor beriladi, lekin kasbiy etika, ish madaniyati, axloqiy-psixologik yondashuvlarni shakllantirishga amaliy mashg‘ulotlar darajasida yetarli e’tibor berilmaydi. Bu esa bitiruvchilarning real mehnat bozorida muammolarga duch kelishiga sabab bo‘ladi. Shu sababli modellashtirish asosida ish madaniyatini shakllantirish tizimi pedagogik jarayonning ajralmas qismi sifatida qaralishi zarur.

Modellashtirish jarayoni, birinchidan, real jarayonni ilmiy asosda soddalashtirilgan shaklda aks ettirishni, ikkinchidan, o‘qituvchiga va talabalarga bu jarayonni chuqur anglash imkonini yaratadi. Ish madaniyatini shakllantirish modelining asosiy komponentlari quyidagilardan iborat: motivatsion, bilimiy, faoliyatli va refleksiv bloklar. Motivatsion blok talabaning kasbiy faoliyatga nisbatan ichki qiziqishi va mas’uliyatini shakllantiradi. Bilimiy blok — menejerlik etikasi, ish yuritish madaniyati, tashkilot psixologiyasi bo‘yicha chuqur nazariy bilimlarni egallashga yo‘naltiriladi. Faoliyatli blok — amaliy mashg‘ulotlar, keys-stadi, treninglar orqali bu bilimlarni amaliyotga tatbiq etishni nazarda tutadi. Refleksiv blok esa o‘z-o‘zini tahlil qilish, kasbiy faoliyatdagi xatti-harakatlarini baholash, kamchiliklarni aniqlab, ularni bartaraf etish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan.

Bo‘lajak menejerning ish madaniyati modelida shuningdek, kommunikativ madaniyat muhim o‘rin tutadi. Menejer uchun samarali muloqot — boshqaruvning asosi hisoblanadi. Talabalarda bu sifatni shakllantirish uchun interaktiv o‘quv usullari, masalan, “rol o‘yinlari”, “munozara darslari”, “case-study” va “brainstorming” usullari qo‘llanilishi samarali natija beradi. Ushbu yondashuvlar orqali talabalarda liderlik, jamoada ishlash, muammoni tahlil qilish, qaror qabul qilish kabi ko‘nikmalar rivojlanadi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, menejerning ish madaniyati faqat shaxsiy fazilatlar bilan emas, balki tashkilot madaniyati bilan ham bevosita bog‘liq. OTMda ushbu jihatni shakllantirish uchun talabalarga tashkilotdagi ierarxiya, rahbarlik uslublari, jamoaviy muloqot, motivatsiya mexanizmlari, ish joyi etikasi haqida amaliy misollar asosida tushunchalar berilishi lozim. Ayniqsa, talabalarni ishlab chiqarish amaliyoti jarayonida haqiqiy menejerlar faoliyatini kuzatish, ularning boshqaruv uslubini tahlil qilish imkonini yaratish muhim ahamiyatga ega.

Bundan tashqari, ish madaniyati modelining asosiy tarkibiy qismlaridan biri bu axloqiy qadriyatlar tizimidir. Menejer uchun halollik, mas’uliyat, adolat, hamkorlik, hurmat kabi qadriyatlar bosh mezon bo‘lishi kerak. Bu qadriyatlarni yosh menejerlarda shakllantirishda pedagogik jarayonning tarbiyaviy jihatlari muhim rol o‘ynaydi. O‘qituvchilar va mentorlar nafaqat bilim beruvchi, balki axloqiy namuna ko‘rsatuvchi shaxs sifatida namoyon bo‘lishlari zarur.

Modellashtirish jarayonida OTMda o‘quv dasturlariga menejerlik faoliyatida etik va madaniy me’yorlarni aks ettiruvchi maxsus modullarni kiritish maqsadga muvofiq. Masalan, “Kasbiy etika va ish madaniyati”, “Menejer shaxsining psixologik portreti”, “Kommunikativ madaniyat asoslari” kabi fanlar talabalarning kasbiy madaniyatini shakllantirishda katta yordam beradi. Ushbu fanlar orqali talaba nafaqat nazariy bilimlarni oladi, balki o‘z faoliyatida ularni tatbiq etishni o‘rganadi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, menejerning ish madaniyatini shakllantirishda raqamli texnologiyalar ham muhim o‘rin tutadi. Zamonaviy menejerlar raqamli muloqot, masofaviy boshqaruv, onlayn jamoa ishini tashkil etish kabi kompetensiyalarga ega bo‘lishlari kerak. Shu sababli OTMlarda menejerlikni o‘qitish jarayonida “raqamli madaniyat” tushunchasini ham o‘quv jarayoniga kiritish, talabalarni axborot etikasi, onlayn muloqot me’yorlari bilan tanishtirish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa va takliflar. O‘tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, oliy ta’lim muassasalarida

bo‘lajak menejerlarning ish madaniyatini shakllantirish jarayoni ularning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Ish madaniyati menejerning nafaqat kasbiy faoliyatida, balki shaxsiy va ijtimoiy hayotida ham muvaffaqiyatga erishishida asosiy omillardan biridir.

Taklif etilgan modelning asosiy afzalligi shundaki, u ish madaniyatini shakllantirishni tizimli jarayon sifatida ko‘rsatadi. Talabalar mehnat intizomiga amal qilish, mas’uliyatli bo‘lish, o‘z vaqtida qaror qabul qilish ko‘nikmalarini egallaydi. Jamoada ishlash va samarali muloqot o‘rnatish ko‘nikmalari rivojlanadi va menejerlik faoliyatida zarur bo‘lgan tashkilotchilik, tashabbuskorlik, ijodkorlik sifatlari shakllanadi hamda amaliy mashg‘ulotlar va keys-stadi asosida olingan bilimlar real hayotiy vaziyatlarda qo‘llash imkonini beradi.

Shuningdek, OTMda bo‘lajak menejerlarning ish madaniyatini rivojlantirish jarayonida ta’lim mazmunini yangilash, interaktiv metodlarni keng joriy etish va o‘quv jarayonini ishlab chiqarish amaliyoti bilan integratsiyalash zarurligi aniqlandi. Umuman olganda, taklif etilgan pedagogik model bo‘lajak menejerlarning kasbiy tayyorgarligini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqishga xizmat qiladi. Bu esa ularning mehnat bozorida raqobatbardosh, tashabbuskor va mas’uliyatli mutaxassislar bo‘lib yetishishiga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ta’lim sifatini oshirish konsepsiyasi” PQ-3775-son, 2018

Милорадова, Н. Г. Психология и педагогика [Текст] / Н. Г. Милорадова. -М.: Гардарики, 2007. - 335 с.

Краевский, В. В. Предметное и общепредметное в образователь¬ных стандартах [Текст] / В. В. Краевский. // Педагогика. — 2003. — № 2.

Бермус, А. Г. Проблемы и перспективы реализации компетентност- ного подхода в образовании / А. Г. Бермус // http://www.eidos.ni/joumal/2005/0910-12.htm.

Равен, Дж. Компетентность в современном обществе: Выявление, развитие и реализация [Текст] / Дж. Равен; пер с англ. - М.: Когито-Центр, 2002. -361 с.

Maxmanazarovna, R. M. (2022). The Importance of a Confirming Experiment in Pedagogical Work in Teaching the Science of Econometrics.

Равшанова, М. М. (2023). Эконометрические модели, суть их использования и необходимость эконометрического анализа. Intent Research Scientific Journal, 2(6), 5-9.

TALABALARNING IJTIMOIY MUNOSABATLAR JARAYONIDA RATSIONAL TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Toshniyazov Umirbek Xurramovich
Qarshi davlat texnika universiteti
Yoshlar bilan ishlash, ma’naviyat ma’rifat bo‘limi boshlig‘i,
“Ijtimoiy va gumanitar fanlar” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada talabalarning ratsional tafakkurini ijtimoiy munosabatlar jarayonida rivojlantirishga oid pedagogik mexanizmlar tahlil qilinadi. Ratsional tafakkur nafaqat kognitiv ko‘nikma, balki talabalarga axborotni tanqidiy tahlil qilish, muvozanatli qarorlar qabul qilish va konstruktiv muloqotga kirishish imkonini beruvchi ijtimoiy kompetensiya sifatida ham talqin etiladi. Tadqiqotda ijtimoiy muhit — oila, tengdoshlar guruhi hamda madaniy-ta’limiy makonning ratsional fikrlash shakllanishiga ta’siri alohida ta’kidlanadi. Innovatsion o‘qitish usullari, interfaol ta’lim hamda muammoli topshiriqlardan foydalanish talabalarning intellektual faolligini oshirishda samarali vosita sifatida ko‘rsatilgan. Maqolada, shuningdek, ijtimoiy omillarni pedagogik strategiyalar bilan uyg‘unlashtirish talabalarning ratsional tafakkurini shakllantirish, ularni mustaqil fikrlovchi, ijtimoiy mas’uliyatli va kelajakka yo‘naltirilgan shaxslar sifatida tayyorlash uchun qulay sharoit yaratishini asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: ratsional tafakkur, ijtimoiy munosabat, talaba, pedagogik mexanizmlar, tanqidiy tahlil, oliy ta’lim, intellektual rivojlanish.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ РАЦИОНАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

Ташниязов Умирбек Хуррамович.
Каршинский государственный технический университет,
Начальник отдела по работе с молодежью, духовному просвещению,
Старший преподаватель кафедры” Социально-гуманитарные науки»

Аннотация: В статье анализируются педагогические механизмы развития рационального мышления студентов в процессе социальных отношений. Рациональное мышление рассматривается не только как когнитивное умение, но и как социальная компетентность, позволяющая студентам критически анализировать информацию, принимать взвешенные решения и участвовать в конструктивном общении. В исследовании подчеркивается влияние социальной среды – семьи, группы сверстников, культурно-образовательного пространства – на формирование рационального мышления. Инновационные методы обучения, интерактивное обучение и использование проблемных заданий показаны как эффективные инструменты повышения интеллектуальной активности студентов. В статье также утверждается, что сочетание социальных факторов и педагогических стратегий создает благоприятные условия для формирования рационального мышления студентов, готовя их к самостоятельной, социально ответственной и ориентированной на будущее личности.

Ключевые слова: рациональное мышление, социальные отношения, студент, педагогические механизмы, критический анализ, высшее образование, интеллектуальное развитие.

PEDAGOGICAL MECHANISMS FOR DEVELOPING STUDENTS' RATIONAL THINKING IN THE PROCESS OF SOCIAL RELATIONS

Toshniyazov Umirbek Khurramovich
Karshi State Technical University,
Head of the Department of Youth Work,
Spirituality and Enlightenment, Senior Lecturer of the Department of «Social Sciences and Humanities»

Abstract: This article analyzes pedagogical mechanisms for developing students' rational thinking in the process of social relations. Rational thinking is interpreted not only as a cognitive skill, but also as a social competence that allows students to critically analyze information, make balanced decisions, and engage in constructive communication. The study emphasizes the influence of the social environment - family, peer group, and cultural and educational space - on the formation of rational thinking. Innovative teaching methods, interactive learning, and the use of problem-based tasks are shown as effective tools for increasing students' intellectual activity. The article also argues that combining social factors with pedagogical strategies creates favorable conditions for the formation of students' rational thinking, preparing them as independent thinkers, socially responsible, and future-oriented individuals.

Keywords: rational thinking, social relations, student, pedagogical mechanisms, critical analysis, higher education, intellectual development.

Kirish: Zamonaviy ta'lim tizimining asosiy maqsadi – mustaqil fikrlaydigan, ijtimoiy faol, ma'naviy barkamol va ratsional qaror qabul qila oladigan shaxsni shakllantirishdan iborat. Globallashuv, axborot oqimining keskin ortishi hamda ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi sharoitida yoshlarning tafakkur madaniyatini, xususan, ratsional tafakkurni rivojlantirish masalasi dolzarb ilmiy-pedagogik muammolardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Chunki ratsional tafakkur insonning ijtimoiy hayotdagi turli vaziyatlarni tahlil etish, obyektiv fikr yuritish, tanqidiy yondashuv asosida xulosalar chiqarish qobiliyatini shakllantiradi.

Pedagogika fanida ratsional tafakkur tushunchasi talabaning bilim olish, fikrlash va qaror qabul qilish jarayonida mantiqiy, izchil hamda dalillarga asoslangan yondashuvni ifodalaydi. U shaxsning intellektual salohiyati, ijtimoiy tajribasi va kommunikativ madaniyatining uyg'unlashuvi orqali rivojlanadi. Ayniqsa, talabalik davrida ijtimoiy munosabatlar — ya'ni o'qituvchi va talaba, talaba va tengdoshlar, hamda talaba va jamiyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirlar — ratsional tafakkurni shakllantirish uchun tabiiy ijtimoiy muhit sifatida maydonga chiqadi.

Mazkur jarayonning pedagogik mexanizmlarini o'rganish bugungi kunda alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki ta'lim muassasalarida ratsional tafakkurni rivojlantirish faqat nazariy bilim berish bilangina emas, balki ijtimoiy hamkorlik, muammoli o'qitish, reflektiv muloqot, jamoaviy qaror qabul qilish, shaxslararo muloqot madaniyatini shakllantirish kabi pedagogik strategiyalar orqali amalga oshiriladi. Shu boisdan, talabalarning ijtimoiy faoliyatida ratsional tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik mexanizmlarni aniqlash, ularning tarkibiy tuzilmasi va amaliy samaradorligini asoslash dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi.

Ratsional tafakkur nafaqat intellektual faoliyat ko'rinishi, balki shaxsning axloqiy, ijtimoiy va fuqarolik pozitsiyasi bilan ham uzviy bog'liqdir. U ijtimoiy muhitda shaxsning mustaqil fikrini ifoda etish, turli qarashlarni tahlil qilish, bahs-munozaralarda mantiqiy isbot va dalillarga tayangan holda qatnashish madaniyatini shakllantiradi. Shu nuqtai nazardan, oliy ta'lim muassasalarida ratsional tafakkurga yo'naltirilgan ta'lim jarayonini tashkil etish, ta'limning interfaol shakllaridan foydalanish, ijtimoiy o'rganish nazariyasi va konstruktivistik yondashuv tamoyillarini amaliyotga tatbiq etish talab etiladi.

Mazkur tadqiqot mavzusining dolzarbligi shundan iboratki, u zamonaviy ta'lim jarayonida shaxsni har tomonlama rivojlantirish, uning ijtimoiy ongini va tafakkur madaniyatini yuksaltirishga qaratilgan

yangi pedagogik mexanizmlarni izlab topish va amaliyotda sinovdan o‘tkazishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ijtimoiy munosabatlar tizimida shakllanadigan ratsional tafakkur yosh avlodning hayotiy pozitsiyasi, qaror qabul qilish madaniyati va fuqarolik ongini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shunday qilib, talabalarning ijtimoiy munosabatlar jarayonida ratsional tafakkurini rivojlantirish pedagogik mexanizmlarini o‘rganish, ularning mazmuni, tuzilishi va samaradorlik omillarini aniqlash hozirgi ta’lim tizimi uchun nazariy va amaliy jihatdan muhim ilmiy vazifa sanaladi. Ushbu tadqiqot ana shu ehtiyojdan kelib chiqadi va zamonaviy ta’lim jarayonida shaxs tafakkurini rivojlantirishning ilmiy asoslarini yanada chuqurlashtirishga qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili: Ratsional tafakkur masalasi zamonaviy pedagogika va psixologiyada shaxsning mantiqiy, tanqidiy va mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish bilan bog‘liq muhim yo‘nalish sifatida o‘rganilmoqda. Chet ellik olimlar — J. Dewey, L. Vygotskiy, J. Piaget, A. Bandura va R. Paul ratsional tafakkurni ijtimoiy o‘rganish va reflektiv fikrlashning markaziy omili sifatida talqin etganlar. Ularning tadqiqotlarida tafakkurning rivoji ijtimoiy muhit, muloqot va tajriba almashinuvi jarayonida shakllanishi asoslab berilgan.

O‘zbekiston olimlari — A. Abduqodirov, M. Ochilov, N. Xolmatova, R. Nazarov va boshqalar ratsional tafakkurni rivojlantirishni ta’lim jarayonining tarkibiy qismi sifatida o‘rganib, bunda interfaol metodlar, muammoli o‘qitish va refleksiya muhim ahamiyat kasb etishini ta’kidlaydilar. Tadqiqotlarda ratsional tafakkur shaxsning ma’naviy qadriyatlari, kommunikativ madaniyati va ijtimoiy faolligi bilan bevosita bog‘liqligi ko‘rsatib o‘tilgan.

So‘nggi yillarda raqamli ta’lim muhiti, ijtimoiy tarmoqlar va jamoaviy o‘rganish shakllari orqali ratsional tafakkurni rivojlantirishga doir izlanishlar kengaymoqda. Biroq mavjud adabiyotlarda aynan ijtimoiy munosabatlar jarayonida ratsional tafakkurni shakllantirishning aniq pedagogik mexanizmlari yetarlicha ishlab chiqilmagan. Shu bois ushbu yo‘nalishda kompleks yondashuvni ishlab chiqish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi: Mazkur tadqiqotda talabalarning ijtimoiy munosabatlar jarayonida ratsional tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik mexanizmlarni aniqlash, tahlil qilish va asoslashga qaratilgan ilmiy usullar qo‘llanildi.

Nazariy tahlil metodi yordamida ratsional tafakkur, ijtimoiy o‘rganish va pedagogik ta’sirga oid ilmiy manbalar o‘rganildi. Kuzatuv va suhbat metodlari orqali talabalarning muloqot jarayonidagi fikrlash faoliyati tahlil qilindi. So‘rovnoma va diagnostik testlar yordamida ularning tafakkur darajasi, mantiqiy va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalari baholandi.

Tajriba-sinov ishlari natijalari pedagogik tajriba metodlari asosida tekshirilib, olingan ma’lumotlar miqdoriy va sifat jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot davomida ta’lim jarayoniga interfaol metodlar, jamoaviy fikrlash mashg‘ulotlari hamda reflektiv tahlil elementlari tatbiq etildi.

Tahlil va natijalar: Tadqiqot davomida talabalarning ijtimoiy munosabatlar jarayonida ratsional tafakkurini rivojlantirishga ta’sir etuvchi pedagogik omillar tizimli tahlil qilindi. Olingan natijalar shuni ko‘rsatadiki, ratsional tafakkur talabaning aqliy, ijtimoiy va kommunikativ faoliyati o‘zaro uzviy bog‘langan holatda shakllanadi. Ratsional tafakkur darajasi nafaqat bilim hajmiga, balki shaxsning o‘z fikrini asoslab bera olish, dalillarga tayangan holda xulosa chiqarish va ijtimoiy vaziyatlarda ongli qaror qabul qilish qobiliyatiga ham bog‘liqdir.

Tadqiqotning dastlabki bosqichida talabalarning fikrlash xususiyatlari va muloqot madaniyati diagnostika testlari yordamida o‘rganildi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, aksariyat talabalar ma’lumotni eslab qolish va takrorlashda faol bo‘lsalar-da, dalillash, tahlil qilish va muammoli vaziyatni yechishda yetarli tajribaga ega emaslar. Bu esa ratsional tafakkurni rivojlantirishda ijtimoiy hamkorlik, fikr almashish va reflektiv faoliyatning yetarlicha qo‘llanilmayotganini ko‘rsatadi.

Tajriba-sinov jarayonida interfaol pedagogik texnologiyalar – “muammoli o‘qitish”, “bahs-munozara”, “fikrlar zanjiri”, “rol o‘ynash” hamda “refleksiya asosidagi tahlil” usullari qo‘llanildi. Ushbu metodlar talabalarda fikrlash jarayonini faollashtirdi, ularni o‘z fikrini asoslab ifoda etishga, turli nuqtai nazarlarga tanqidiy yondashishga o‘rgatdi. Ayniqsa, jamoaviy faoliyat jarayonida har bir talaba o‘z pozitsiyasini dalillar bilan himoya qilishga intildi, bu esa ratsional tafakkurning muhim belgisi – argumentlangan

fikrlash ko‘nikmasining shakllanishiga sabab bo‘ldi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy munosabatlar jarayonida o‘zaro muloqot, fikr almashinuvi, jamoaviy qaror qabul qilish kabi faoliyat turlari ratsional tafakkurni rivojlantirishning tabiiy mexanizmlari sifatida namoyon bo‘ladi. Pedagogik jihatdan to‘g‘ri yo‘naltirilgan ijtimoiy hamkorlik talabalarning fikrlash jarayonida refleksivlikni kuchaytiradi, ularni mantiqiy, izchil va dalillangan qaror qabul qilishga undaydi.

Tajriba yakunlari tahlil qilinganda, ratsional tafakkurni rivojlantirish darajasi tajriba guruhida sezilarli o‘sish ko‘rsatdi. Talabalar o‘z fikrlarini aniqroq ifoda etish, turli nuqtai nazarlarni tahlil qilish, dalillar asosida xulosa chiqarish va o‘z qarorlarini asoslash ko‘nikmalarini namoyon etdilar. Bu esa ijtimoiy munosabatlar jarayonida ratsional tafakkurni shakllantirishda pedagogik yondashuvlar – interfaol metodlar, reflektiv mashg‘ulotlar, hamkorlikdagi o‘qitish va ijtimoiy motivatsiyaning ahamiyati yuqori ekanligini tasdiqlaydi.

Natijalarning umumiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, ratsional tafakkurni rivojlantirish jarayoni tizimli, bosqichma-bosqich va pedagogik jihatdan boshqariladigan faoliyatni talab qiladi. Ijtimoiy munosabatlar sharoitida tashkil etilgan o‘quv jarayoni shaxsning mantiqiy fikrlashini, o‘z fikrini dalillash qobiliyatini, tahliliy yondashuvini va ijtimoiy mas’uliyatini kuchaytiradi. Shu bois talabalarning ratsional tafakkurini rivojlantirish ta’lim jarayonining strategik maqsadlaridan biri sifatida qaralishi lozim.

O‘tkazilgan tadqiqotlar natijasida aniqlanishicha, talabalarning ratsional tafakkuri ularning ijtimoiy munosabatlardagi ishtiroki, muloqot madaniyati va reflektiv fikrlash faoliyati bilan bevosita bog‘liqdir. Ratsional tafakkur ijtimoiy muhitda, ya’ni bahs-munozaralar, jamoaviy fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal etish va hamkorlikda qaror qabul qilish jarayonida faol shakllanadi. Bunday jarayonlarda talaba o‘z fikrini dalillar bilan asoslash, turli nuqtai nazarlarga tanqidiy yondashish va mantiqan izchil xulosa chiqarishni o‘rganadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ijtimoiy munosabatlar ratsional tafakkur rivojining tabiiy pedagogik muhiti bo‘lib xizmat qiladi. Ta’lim jarayonida interfaol metodlardan foydalanish, talabalarni mustaqil fikr bildirishga, tahlil qilishga va jamoaviy muloqotga jalb etish ratsional tafakkur ko‘nikmalarini sezilarli darajada kuchaytiradi. Shu boisdan, oliy ta’lim tizimida ta’lim jarayonini shunday tashkil etish zarurki, unda har bir talaba o‘z fikrini mantiqan asoslay olsin, dalillarga tayangan holda qaror qabul qilishni o‘rganib, ijtimoiy mas’uliyatni his etsin.

Xulosa va takliflar: Mazkur ilmiy ish natijalariga tayangan holda shunday xulosa chiqarish mumkinki, talabalarning ijtimoiy munosabatlar jarayonida ratsional tafakkurini rivojlantirish samaradorligi pedagogik yondashuvning tizimliligi, interfaolligi va shaxsga yo‘naltirilganligiga bog‘liqdir. Shu bilan birga, ratsional tafakkurni shakllantirish uchun o‘quv muhitida tahliliy fikrlashni rag‘batlantiruvchi topshiriqlar, reflektiv mashg‘ulotlar hamda jamoaviy o‘rganish texnologiyalarini keng qo‘llash zarur.

Taklif sifatida aytish mumkinki, oliy ta’lim muassasalarida ratsional tafakkurni rivojlantirishga yo‘naltirilgan o‘quv dasturlarini takomillashtirish, pedagog kadrlarni zamonaviy interfaol metodlar bo‘yicha qayta tayyorlash, hamda talabalarning ijtimoiy faoliyatini rag‘batlantiruvchi muhit yaratish maqsadga muvofiqdir. Bu chora-tadbirlar natijasida talabalarda ratsional fikrlash madaniyati, dalillarga asoslangan qaror qabul qilish qobiliyati va ijtimoiy faollik darajasi yanada yuksaladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Abdurahmonov Q. Pedagogik tafakkur va uning rivojlanish omillari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.

Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.

Hasanboeva O., Yo‘ldoshev J. Pedagogika: nazariya va amaliyot. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2020.

Dewey, J. How We Think. – New York: D.C. Heath & Co., 1933.

Raxmonov A. Ratsional tafakkur va shaxsning intellektual rivoji. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2022.

Paul, R. & Elder, L. The Miniature Guide to Critical Thinking: Concepts and Tools. – Foundation for Critical Thinking, 2019.

Ochildiyev M. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlar. – Toshkent: Innovatsiya, 2023.

STEAM TA’LIM TIZIMI IJODIY FIKRLASHNI SHAKLLANTIRUVCHI INNOVATSION YONDASHUV

Yaxshiboyeva Sitora Toshpulat qizi
Qarshi xalqaro universiteti katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada STEAM yondashuviga asoslangan o‘qitish uslublari, shuningdek o‘quvchilarga tajribalar o‘tkazishga, modellar tuzishga, muammolarni hal qilshga, hamkorlikni qabul qiladigan va ijodiy jarayon orqali ishlash ko‘nikmasini shakllantirilishi haqida so‘z yuritiladi. Bundan tashqari maktab o‘quvchilariga nafaqat ba’zi bir g‘oyalarga ega bo‘lish, balki ularni amalda qo‘llash va amalga oshirish imkoniyatini berish haqida aytib o‘tilgan.

Shuningdek, STEAM yondashuvga asoslangan o‘qitish o‘quvchilarga mavzuni turli burchaklaridan ko‘rib chiqish va uni chuqurroq idrok etish, o‘qish savodxonligi darsida o‘tilgan matnni tabiiy fanlar va san’at bilan bog‘lab o‘rganish, tafakkurning rivojlanishi, turli fanlar doirasidagi mavzu yoki tushunchani konsentratsiya qilish va turli jarayonlarcha qo‘llash uning mustahkam o‘zlashtirilishiga yordam berishi va tafakkurni faollashtirishi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: STEAM, noodatiy fikrlash, kreativlik, model, ixtiro, yondashuv, robotexnika, hamkorlik, jamoa, moslashuvchanlik va boshqalar.

СИСТЕМА ОБРАЗОВАНИЯ STEAM - ЭТО ИННОВАЦИОННЫЙ ПОДХОД К ФОРМИРОВАНИЮ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ

Яхшибоева Ситора Тошпулат қизи
Старший преподаватель Каршинского международного университета

Аннотация: В данной статье рассматриваются методы обучения, основанные на STEAM-подходе, а также формирование у учащихся навыков проведения экспериментов, построения моделей, решения задач, сотрудничества и творческой работы. Кроме того, отмечается, что школьникам необходимо не только иметь идеи, но и иметь возможность применять их на практике.

Кроме того, обучение по STEAM основано на идее, что учащиеся могут рассматривать предмет с разных сторон и глубже его понимать, связывать пройденный на уроке чтения текст с естественными науками и искусством, развивать мышление, концентрироваться на теме или концепции в рамках различных дисциплин и применять их в различных процессах, что способствует закреплению знаний и активизирует мышление.

Ключевые слова: STEAM, нестандартное мышление, креативность, модель, изобретение, подход, робототехника, сотрудничество, команда, гибкость и т. д.

STEAM EDUCATION SYSTEM IS AN INNOVATIVE APPROACH TO FORM CREATIVE THINKING

Yakhshiboyeva Sitora Toshpulat kizi
Senior Lecturer at Karshi International University

Abstract: This article discusses teaching methods based on the STEAM approach, as well as the formation of students’ skills in conducting experiments, building models, solving problems, accepting cooperation and working through a creative process. In addition, it is mentioned that schoolchildren should not only have some ideas, but also be given the opportunity to apply and implement them in practice.

Also, STEAM-based teaching is based on the idea that students can view the subject from different angles and gain a deeper understanding of it, connect the text covered in the reading literacy lesson with natural sciences and arts, develop thinking, concentrate on a topic or concept within different disciplines, and apply it in various processes, which helps to solidify its mastery

and activates thinking.

Keywords: STEAM, unconventional thinking, creativity, model, invention, approach, robotics, cooperation, team, flexibility, etc.

Kirish. STEM - ta’lim jarayonida o‘qitish o‘quvchilarning qiziqishlari va xususiyatlarini inobatga olgan holda, ayrim fanlar va ularni o‘rganish darajasini tanlab olish orqali o‘quv jarayonini individuallashtirishni ko‘zda tutadi. STEM – ta’lim dasturida o‘quvchilarning qiziqishlaridan kelib chiqqan holda sinfdan tashqari va amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazish nazarda tutiladi. O‘quv dastur o‘qitishning maqsadlari jamiyat va davlat manfaatlari va talablariga mos kelmog‘i hamda javob bermog‘i lozim.

STEAM – zamonaviy ta’limning muhim yondashuvi bo‘lib, turli fanlar va ularning tarkibiy qismlarini o‘zaro bog‘lash orqali bilim va ko‘nikmalarni chuqurroq va samarali o‘zlashtirishga yordam beradi. U shunchaki fanlarni birlashtirish emas, balki ular orasidagi bog‘liqliklarni ochib berish, tadqiqotchilik faoliyatiga tayyorlash, umumiy maqsadlarga erishish uchun birgalikda hamkorlik qilish ko‘nikmasini rivojlantirishni ham nazarda tutadi.

- Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).

Mazkur yondashuv asosida tabiiy fanlarni o‘zlashtirish bir qator hususiyatlarga egaligi bilan tavsiflanadi:

Tushunish jarayonidagi aniq idrok etish: STEAM yondashuvga asoslangan o‘qitish o‘quvchilarga mavzuni turli burchaklaridan ko‘rib chiqish va uni chuqurroq idrok etish imkonini beradi. Masalan, o‘qish savodxonligi darsida o‘tilgan matnni tabiiy fanlar va san’at bilan bog‘lab o‘rganish uning mazmunini yanada boyitadi.

Tafakkurning rivojlanishi: Turli fanlar doirasidagi mavzu yoki tushunchani konsentratsiya qilish va turli jarayonlarcha qo‘llash uning mustahkam o‘zlashtirilishiga yordam beradi hamda tafakkurni faollashtiradi.

Ko‘nikmalarning samarali shakllanishi: STEAM yondashuvga asoslangan o‘qitish o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash, muammoni hal qilish, loyiha yaratish, hamkorlikda ishlash va boshqa muhim ko‘nikmalarni rivojlantiradilar.

Kreativ potensialini yuzaga chiqarilishi: Turli fanlarni birlashtirish o‘quvchilarga kreativ fikrlash va yangi g‘oyalarni yaratish imkonini beradi. Ular mavzuga o‘ziga xos yondashuvlarni topadilar, yon tomondan fikrlaydilar, mavjud bilimlarini, vetagen tajribalarini original tarzda qo‘llaydilar.

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Real hayotga bog‘liqlik: STEAM yondashuvga asoslangan o‘qitish o‘quvchilarga bilimlarni real hayotdagi vaziyatlarga qo‘llashni o‘rgatadi va

ularning amaliy ahamiyatini ko‘rsatadi, ijtimoiy muammolarga turli yechim topishga va ijtimoy ko‘nikmaga ega bo‘lishiga zamin yaratadi.

Motivatsiyaning oshirilishi: Qiziqarli va turli xil faoliyatlar o‘quvchilarning ta’limga bo‘lgan motivatsiyasini oshiradi va ularni faol ishtirok etishga undaydi.

Ko‘p sohalarda qo‘llaniladigan bilim. STEAM ta’limining nafaqat bitta soha bilan cheklanib qolishiga yo’l qo’ymaydi. Masalan, fizika va kimyo fanlari muhandislikda, biologiya va informatika esa texnologiya va tibbiyotda qo’llaniladi. Boshqacha aytganda, STEAM ta’limi keng va turli yo’nalishlarda ishlatiladigan bilimlarni birlashtiradi.

Jamoada ishlash va kommunikatsiya. STEAM loyihalarida o‘quvchilarga jamoada ishlash, boshqalar bilan samarali muloqot qilish va birgalikda muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini o‘rgatadi. Bu ko‘nikmalar nafaqat ilmiy faoliyatda, balki kundalik hayotda ham foydalidir.

Shuningdek, STEAM ta’limi orqali global texnologik, ekologik va ijtimoiy muammolarni hal qilishda ishtirok etish mumkin. Kelajakda STEAM ta’limi dunyo iqtisodiyotida va jamiyatda muhim o‘rin tutishi kutilmoqda, chunki u ilm-fan va texnologiyaning rivojlanishini jadallashtiradi

va insonlarning kreativ potensialini ochadi [6;38-b].

- Tahlil va natijalar (Analysis and results).

STEAM – bu standartlar, baholash va darsni loyihalash amalga oshirish o‘rtasidagi o‘zgarmas bog‘lanishni ta’minlaydigan integratsiyalashgan o‘rganish yondashuvi hisoblanadi. Haqiqiy STEAM tajribasi fan, texnologiya, muhandislik, matematika va san’at sohalaridan ikki yoki undan ortiq standartlarni o‘z ichiga oladi. So‘rov, hamkorlik va jarayon asosida ta’lim STEAM yondashuvining markaziy elementlari hisoblanadi. Haqiqiy STEAM tashabbusi uchun san’atning integratsiyasi juda muhimdir [3;790-b]. Ushbu maqsadlarga erishish uchun maktablar bir nechta omillarni hisobga olishlari kerak:

STEAM – bu standartlar, baholash va darsni loyihalash amalga oshirish o‘rtasidagi o‘zgarmas bog‘lanishni ta’minlaydigan integratsiyalashgan o‘rganish yondashuvi hisoblanadi. Haqiqiy STEAM tajribasi fan, texnologiya, muhandislik, matematika va san’at sohalaridan ikki yoki undan ortiq standartlarni o‘z ichiga oladi. So‘rov, hamkorlik va jarayon asosida ta’lim STEAM yondashuvining markaziy elementlari hisoblanadi. Haqiqiy STEAM tashabbusi uchun san’atning integratsiyasi juda muhimdir. Ushbu maqsadlarga erishish uchun maktablar bir nechta omillarni hisobga olishlari kerak:

Har bir jamoada o’qituvchilarning turli sohalardan kelgan vakillarini o’z ichiga olgan hamkorlikda rejalashtirish.

Boshlang’ich sinf Tabiiy fanlar (Science) darsligi o’quvchilarda boshlang’ich kasbiy ko‘nikmalar va malakalarni egallash, texnik vositalar va asboblardan foydalanish bo‘yicha ma’lumotlar olish, labaratoriya ishlari va loyiha ishlari bilan tanishish, texnik va ilmiy ma’lumotlarda yo‘nalishni topishga yordam berish, o‘quvchilarning dunyoqarashi va shaxsini muvaffaqiyatli shakllantirish uchun katta imkoniyatlarga ega. Biroq, tabiiy fanlarining shaxsni shakllantirishdagi juda katta salohiyati har doim ham to’liqligicha amalga oshirilmaydi. Bu jarayon ko‘plab omillarga bog‘liq. “Asosiysi, tabiiy fanlarni o‘rganayotgan boshlang’ich sinf o‘quvchilari birinchi kunlardanoq yangi tushunchalar va ma’lumotlarni idrok etishlari kerak, ularni o‘zlashtirish o‘quvchilarning ma’lum bir qismi uchun ma’lum qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Ba’zan ayrim tushunchalarning mohiyati va mazmuni o‘quvchilar ongiga yetib bormaydi, ularda o‘quv materialini mexanik yo‘l bilan yod olishga majbur bo‘ladi, qiziqishi susayadi, o‘quv predmetiga nisbatan salbiy munosabat paydo bo‘ladi” [6;49-b].

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida tabiiy fanlar bo‘yicha dastlabki bilimlarni shakllantirish va ularga bo‘lgan qiziqishni uzluksizlik tamoyili asosida uyg‘otish dastur materialini o‘zlashtirish sifatini oshirishga imkon beradi, nafaqat o‘rganilayotgan mavzu, balki umuman tabiiy fanlarga qiziqishning rivojlanishiga ham yordam beradi. O‘qitish nazariyasi va amaliyotida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tabiiy fanlar bo‘yicha dastlabki bilimlarini shakllantirish muammosining ayrim jihatlarini yetarli darajada rivojlantirmaganligi ushbu muammoni hal etishga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Boshlang‘ich sinflar o‘quv dasturida nazarda tutilgan tabiat haqidagi bilimlar mazmuni va tabiati jihatidan ancha xilma-xil ekanligini hisobga olib, uni o‘zlashtirishda turli xil tarbiyaviy ish usullarini talab qiladigan o‘quv faoliyati mavjud, degan xulosaga keladi. Tabiat haqidagi bilimlarni egallashda eng maqbul o‘quv faoliyati umumiy usullari sifatida muallif “obyektlarning holati va tashqi xususiyatlarini o‘rganish va ularni tavsiflashga qaratilgan kuzatish; o‘rganilayotgan obyektlarni guruhlash va taqqoslash” ni tanlaydi [2;9-b]. Tadqiqotchilar ushbu muammoni o‘rganar ekan, “Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini tabiat haqidagi bilimlar bilan tanishtirishda ko‘p darslarda og‘zaki o‘qitish usullari va o‘qituvchining o‘qituvchilik faoliyati ustunlik qiladi.

- Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

STEAM ta’limi nafaqat texnologiyalarni o’rgatish, balki o’quvchilarda ijodiy fikrlash va tahliliy yondashuvni rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu o’z navbatida nafaqat ilm-fan va texnologiyaning rivojlanishiga, balki jamiyatda innovatsion yondashuvlar va muammolarni samarali hal qilishga olib keladi. Bu ta’lim yo’nalishi kelajakda dunyoning barcha sohalarida katta ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Мирзакаримова М.М. Умумтаълим фанларини тадбиркорликка йўналтириб ўқитиш тизими. Science and Education. Toshkent - 2020. 97- 103-b.

2. Мирзакаримова М.М. “Хорижий тилларни тадбиркорликка йўналтириб ўқитишнинг дидактик асослари”, Novateur Publications, (1), pp. 1- 128. Available at: http:novateurpublication.org/index.php/np/article/view/23 (Accessed: 26 August 2023)

3. Мирзакаримова М.М. Замонавий шароитларда умумтаълим фанларини тадбиркорликка йўналтириб ўқитиш тизими. Science and Education. Toshkent - 2020. 216-222-b.

4. Yakhshiboeva S. STEAM education as future education: scientific theoretical basis of using steam technology in primary education American Journal of Pedagogical and Educational Research ISSN (E): 2832-9791| December, 2023

5. Yaxshiboyeva S.T. Ta’limda STEAM ta’limini amalga oshirishning pedagogik-psixologik shart-sharoitlari. Муғаллим ҳем узлуксиз билимлендириў. Илимий-методикалық журнал. 2024 - № 2. 84-87 b.

6. Yakhshiboeva S. Developing students’ knowledge and skills through the use of STEAM technology and increasing educational efficiency. European International Journal of Pedagogics eISSN: 2751-000X 30.12.2024.

7. Yaxshiboyeva S.T. O‘zbekistonda STEAM ta’lim tizimini tatbiq etishning nazariy aspektlari. Maktabgacha va maktab ta’limi. Pedagogik, psixometodologik va tabiiy fanlarga ixtisoslashgan ilmiy jurnal. 2025 - № 6. 1031-1033 b.

BO‘LAJAK MUHANDISLARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Raxmonova Go‘zal Xolmamatovna
Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar unuversiteti
“Oliy matematika va axborot texnologiyalari” kafedrasi assistenti

Annotatsiya: Maqolada bo‘lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning nazariy asoslari va amaliy imkoniyatlari yoritilgan. Raqamli muhitda ta’lim jarayonlarini tashkil etish, loyiha asosida o‘qitish, virtual realistik muhitlar va masofaviy ta’lim vositalarining kasbiy bilim va ko‘nikmalar shakllanishidagi o‘rni tahlil qilingan. Zamonaviy raqamli texnologiyalar muhandislik ta’limi sifatini oshirish va global mehnat bozoriga mos kadrlar tayyorlashda muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: Bo‘lajak muhandislar, kasbiy kompetentlik, raqamli texnologiyalar, virtual laboratoriyalar, loyiha asosida o‘qitish, masofaviy ta’lim, simulyatsiya, innovatsion ta’lim metodlari.

Использование цифровых технологий в развитии профессиональных компетенций будущих инженеров

Аннотация: В статье рассматриваются теоретические основы и практические возможности использования цифровых технологий в развитии профессиональной компетентности будущих инженеров. Проанализирована роль организации образовательных процессов в цифровой среде, проектного обучения, виртуальных реалистичных сред и средств дистанционного обучения в формировании профессиональных знаний и навыков. Современные цифровые технологии являются важным фактором повышения качества инженерного образования и подготовки кадров, соответствующих мировому рынку труда.

Ключевые слова: Будущие инженеры, профессиональная компетенция, цифровые технологии, виртуальные лаборатории, проектное обучение, дистанционное обучение, симуляция, инновационные методы обучения.

Use of digital technology for development of professional competent future engineers

Annotation: The article examines the theoretical foundations and practical possibilities of using digital technologies in developing the professional competence of future engineers. The role of organizing educational processes in a digital environment, project-based learning, virtual reality environments, and distance learning tools in developing professional knowledge and skills is analyzed. Modern digital technologies are an important factor in improving the quality of engineering education and training personnel relevant to the global labor market.

Keywords: Future engineers, professional competencies, digital technologies, virtual laboratories, project-based learning, distance learning, simulation, innovative teaching methods

Kirish. Bugungi kunda texnologiyalar juda tez sur’atlarda rivojlanmoqda va ularning kundalik hayotimizdagi o‘rni tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar so‘nggi yillarda inson faoliyatining deyarli barcha sohalariga chuqur kirib bordi va ularni tubdan o‘zgartirishga sabab bo‘ldi. Ta’lim, ishlab chiqarish, sog‘liqni saqlash, transport va hatto madaniyat kabi ko‘plab sohalarda raqamli yechimlar innovatsiyalarni rag‘batlantirmoqda, jarayonlarni avtomatlashtirishga va samaradorlikni oshirishga xizmat qilmoqda. Muhandislik sohasida esa raqamli texnologiyalar beqiyos ahamiyat kasb etadi. Sababi, muhandislik faoliyati – bu murakkab texnik muammolarni yechish, yangi texnologiyalar yaratish va mavjud tizimlarni takomillashtirish bilan bog‘liqdir. Raqamli vositalar – masalan, kompyuter yordamida loyihalash dasturlari, simulyatsiyalar, sun’iy intellekt texnologiyalari va katta ma’lumotlarni tahlil qilish vositalari – muhandislarning ish

sifatini tubdan yaxshilashga imkon beradi. Ular nafaqat muhandislik jarayonlarini soddalashtiradi, balki aniq va samarali yechimlar topishda yordam beradi. Shu sababli, bo‘lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini – ya’ni, ularga kerakli bilim, ko‘nikma va malakalarni oshirishni – raqamli texnologiyalar bilan boyitish dolzarb masalaga aylandi. Zamonaviy ta’lim jarayonida raqamli vositalardan keng foydalanish, muhandislik ta’limining sifatini oshirishga, talabalarni real ish sharoitlariga tayyorlashga xizmat qiladi. Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar yordamida talabalar murakkab jarayonlarni xavfsiz va samarali o‘rganishi, o‘z bilimlarini amaliyotda sinab ko‘rishi mumkin. Raqamli texnologiyalar nafaqat muhandislik sohasida innovatsiyalarni ilgari surishda, balki kelajak avlod muhandislarini kasbiy jihatdan yetuk va raqobatbardosh qilishda ham asosiy vositaga aylanmoqda. Bu esa o‘z navbatida, mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi va ilm-fan taraqqiyotiga katta hissa qo‘shadi.

Asosiy qism.

Kasbiy kompetentlik va uning ahamiyati. Kasbiy kompetentlik — bu muhandislik sohasida samarali faoliyat yuritish uchun zarur bo‘lgan nazariy bilimlar, amaliy ko‘nikmalar, kasbiy malaka, axloqiy qadriyatlar va kommunikativ qobiliyatlar majmuasidir. Oddiy qilib aytganda, bu muhandisning o‘z kasbini puxta egallashi, texnik va texnologik masalalarni hal qilishga tayyorligi hamda zamon talablariga mos ravishda ishlay olish qobiliyatidir.

Zamonaviy muhandislik faoliyati faqatgina texnik bilimlar bilan cheklanib qolmaydi. Bugungi kunda muhandis o‘z sohasining yetuk mutaxassisi bo‘lishi uchun quyidagi jihatlarga ega bo‘lishi lozim:

Tanqidiy va tizimli fikrlash qobiliyati: Zamonaviy ta’lim va kasbiy tayyorgarlik jarayonlarida tanqidiy va tizimli fikrlash qobiliyati eng muhim metako‘nikmalardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Ayniqsa, muhandislik, texnologiya, tibbiyot, boshqaruv va boshqa fanlar sohasida har qanday murakkab muammoni hal qilishda bu ko‘nikma ajralmas vosita bo‘lib xizmat qiladi. Tanqidiy fikrlash — bu mavjud ma’lumotlarni shubha ostiga olish, baholash, muqobil qarashlarni tahlil qilish, xulosa chiqarishda asosli va dalillarga tayangan yondashuvni anglatadi. Tizimli fikrlash esa murakkab muammolarni yaxlit tizim sifatida ko‘rish, ularni tarkibiy qismlarga ajratish va har bir komponentni alohida tahlil qilish orqali butun tizim faoliyatini tushunish qobiliyatidir. Tanqidiy fikrlovchi shaxs har qanday muammoning yuzaki emas, balki chuqur, analitik talqinini amalga oshira oladi. U mavjud axborotni tanqidiy nuqtai nazardan ko‘rib chiqib, mantiqiy tahlil qiladi, taxminlar va xulosalarni dalillarga asoslaydi. Bu ko‘nikma, ayniqsa, noto‘liq yoki chalkash axborotlar asosida qarorlar qabul qilish zarur bo‘lgan holatlarda muhim ahamiyat kasb etadi. Tizimli fikrlash esa muammoning alohida elementlarini emas, balki ularning o‘zaro aloqasi va dinamikasini tahlil qilish orqali murakkab holatlarni chuqur tushunish imkonini beradi. Bu yondashuv muammolarni segmentlarga ajratish, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, har bir bosqichning funksiyasini tushunish va nihoyat, butun tizimga oid kompleks qarorlar ishlab chiqishda muhim rol o‘ynaydi. Misol uchun, muhandislik loyihasida yuzaga kelgan muammo faqat texnik kamchilik bilan bog‘liq bo‘lmasligi, balki ishlab chiqarish zanjiri, moddiy resurslar, inson omili va tashqi muhit kabi omillar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Tizimli fikrlash ana shu bog‘liqliklarni ochib beradi. Tanqidiy va tizimli fikrlash qobiliyatini shakllantirish uchun ta’lim jarayonida muammoga yo‘naltirilgan o‘qitish (problem-based learning), amaliy topshiriqlar, tahliliy yozma ishlar, loyihalar va tadqiqot faoliyatidan foydalanish zarur. Bu metodlar o‘quvchilarda muammoni mustaqil o‘rganish, savol berish, taxmin qilish, dalil keltirish va xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Ilmiy asosda muammolarni hal qilish esa faqat bilim emas, balki metodologik yondashuvni ham talab etadi. Bunda talaba yoki mutaxassis ilmiy metod — muammo qo‘yish, gipoteza ilgari surish, ma’lumot to‘plash, eksperiment o‘tkazish, tahlil qilish va asoslangan xulosalar chiqarish bosqichlarini o‘zlashtirgan bo‘lishi lozim. Tanqidiy va tizimli fikrlash aynan shu metodologik yondashuvni samarali amalga oshirish uchun intellektual poydevor vazifasini bajaradi.

Axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish: Raqamli transformatsiya bosqichida

yashayotgan bugungi jamiyatda axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish — har bir sohada faoliyat yurituvchi shaxs uchun asosiy kompetensiyalardan biriga aylangan. Ayniqsa, oliy ta’lim, muhandislik, tibbiyot, iqtisodiyot va boshqa sohalarda professional muvaffaqiyat axborot texnologiyalari bilan ishlash ko‘nikmalarining rivojlanganligiga bevosita bog‘liqdir. Kompyuter dasturlarini bilish, ma’lumotlar bazalari bilan ishlash, simulyatsiyalarni amalga oshirish hamda raqamli muhitda faoliyat yurita olish — zamonaviy bilimlar iqtisodiyoti uchun zaruriy vositalardir. Avvalo, kompyuter dasturlarini bilish — bu faqatgina Microsoft Office yoki grafik interfeysli ilovalar bilan ishlash emas, balki soha doirasidagi maxsus dasturiy vositalardan maqsadli foydalanish, algoritmik yondashuvni tushunish va zarur bo‘lsa, dasturlash asoslariga ega bo‘lishni ham o‘z ichiga oladi. Masalan, muhandislik sohasida CAD/CAM tizimlari, fizik va matematik modellashtirishda MATLAB yoki ANSYS, iqtisodiyotda SPSS yoki Stata kabi vositalardan foydalanish mutaxassisning samarali ishlashi uchun muhim ahamiyatga ega.

Ijodiy yondashuv: Zamonaviy bilimlar jamiyatida inson kapitalining eng muhim komponentlaridan biri bu — ijodiy yondashuvdir. XXI asrda texnologik yangilanishlar tezligi ortib borayotgan bir paytda, mavjud muammolarga standart va an’anaviy uslublardan farqli ravishda qaray olish, innovatsion yechimlar taklif eta olish qobiliyati har bir soha vakilidan yuqori darajadagi tafakkur, tasavvur va moslashuvchanlikni talab etadi. Ijodiy fikrlash shaxsning yangi g‘oyalar ishlab chiqish, mavjud resurslardan o‘zgacha usulda foydalanish, mavjud tizimlarni takomillashtirish hamda muqobil yo‘llar orqali samaradorlikni oshirishga qaratilgan kognitiv faoliyatidir. Ilmiy nuqtai nazardan, ijodiy yondashuv divergent fikrlash (bir nechta turli yechimlarni ilgari surish) va konvergent fikrlash (muammoga eng maqbul yechimni tanlash) o‘rtasidagi muvozanatni ta’minlaydi. Divergent fikrlash g‘oya yaratish, innovatsion konsepsiyalarni ilgari surish va turli ssenariylar asosida yechimlar topish qobiliyatiga asoslanadi. Bu esa muammoni turli rakurslardan ko‘ra olish, mavjud cheklovlar doirasida yangi imkoniyatlar izlashni taqozo etadi. Ijodiy fikrlovchi shaxs odatda mavjud stereotiplarga tayanmaydi, balki ularni sinchkovlik bilan tahlil qilib, ulardan tashqariga chiqishga intiladi. Ayniqsa, muhandislik, dizayn, axborot texnologiyalari va tadbirkorlik sohalarida ijodiy yondashuv real mahsulotlar, xizmatlar yoki jarayonlarda yangilik yaratishda muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, ekologik muammolarni hal etishda an’anaviy texnologiyalarni takomillashtirish yoki muqobil energiya manbalaridan foydalanish kabi innovatsion yondashuvlar ko‘p hollarda ijodiy fikr natijasidir. Ijodiy yondashuv ta’lim jarayonida ham alohida o‘rin tutadi. Ta’lim jarayoniga loyiha asosida o‘qitish, muammoga yo‘naltirilgan o‘rganish (PBL — problem-based learning), dizayn tafakkuri (design thinking) va hackathonlar kabi faol metodlarni joriy etish orqali talabalar o‘z bilimlarini ijodiy faoliyatda qo‘llashni o‘rganadilar. Bu usullar talabalarning fikrlash mustaqilligini rivojlantirib, ularni turli sohalarda innovatsion tashabbuslarni ilgari surishga tayyorlaydi.

Muhandislik faoliyati bugungi globallashuv sharoitida xalqaro standartlar va texnologiyalarga moslashishni ham talab qiladi. Bu esa o‘z navbatida, muhandislarning kasbiy kompetentligini doimiy ravishda rivojlantirib borishini taqozo etadi. Ayniqsa, ilmiy-tadqiqot ishlari bilan shug‘ullanuvchi muhandislar uchun yuqori darajadagi kompetentlik — bu yangilik yaratish, muammoning tub ildizini aniqlash va samarali yechimlarni taklif etish imkonini beradigan muhim omildir.Shuningdek, ishlab chiqarish korxonalarida ishlayotgan muhandislar uchun kompetentlik darajasi bevosita ishlab chiqarish samaradorligiga, resurslardan oqilona foydalanish darajasiga va mahsulot sifatiga ta’sir ko‘rsatadi. Yuqori malakali, raqamli texnologiyalarni chuqur biladigan muhandislar korxonani raqobatbardosh qilishi, ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirishi va innovatsiyalarni joriy etishda yetakchi bo‘lishi mumkin. Shu bois, kasbiy kompetentlikni shakllantirish va rivojlantirish — bu nafaqat shaxsiy yutuq, balki jamiyat va mamlakat taraqqiyotiga xizmat qiladigan muhim omildir. Muhandislik sohasida raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashda bu kompetentliklar asosiy mezonlardan biri sifatida qaralmoqda.

Zamonaviy muhandislik ta’limi va amaliy faoliyatida raqamli texnologiyalar yetakchi o‘rinni egallab bormoqda. Ular o‘qitish uslublarini, loyihalash jarayonlarini, tahlil va yechim

topish metodlarini tubdan o‘zgartirmoqda. Ayniqsa, raqamli vositalarning tezkorlik, aniq tahlil, interaktivlik va xavfsizlik kabi afzalliklari muhandislik sohasida ularni keng qo‘llash zaruratini keltirib chiqarmoqda.

Sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar tahlili (Big Data). Muhandislikda so‘nggi yillarda jadal rivojlanayotgan yo‘nalishlardan biri bu sun’iy intellekt (AI) va katta ma’lumotlar (Big Data) bilan ishlash hisoblanadi. Ushbu texnologiyalar murakkab muammolarni avtomatik tarzda tahlil qilish, bashorat qilish, optimallashtirish va samarali boshqarishda muhim vosita bo‘lib xizmat qilmoqda.

Masalan, Sun’iy intellekt yordamida nosozliklarni oldindan aniqlash, energiya samaradorligini oshirish, robototexnik tizimlarni boshqarish kabi jarayonlar avtomatlashtiriladi.

-Katta ma’lumotlar tahlili orqali sanoat tizimlaridagi yuzlab sensorlardan olingan ma’lumotlar tez va aniq tahlil qilinib, real vaqt rejimida qaror qabul qilish imkoniyati yaratiladi.

-Muhandislikda prototip tayyorlash, sinov jarayonlarini simulyatsiya qilish va natijalarni bashorat qilish kabi bosqichlar sun’iy intellekt asosida tezroq va ishonchliroq amalga oshiriladi.

Bu texnologiyalarni chuqur o‘zlashtirgan muhandislar esa bugungi raqobatbardosh mehnat bozorida yuqori baholanadi va yirik sanoat, IT yoki texnologik kompaniyalarda faoliyat yuritish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

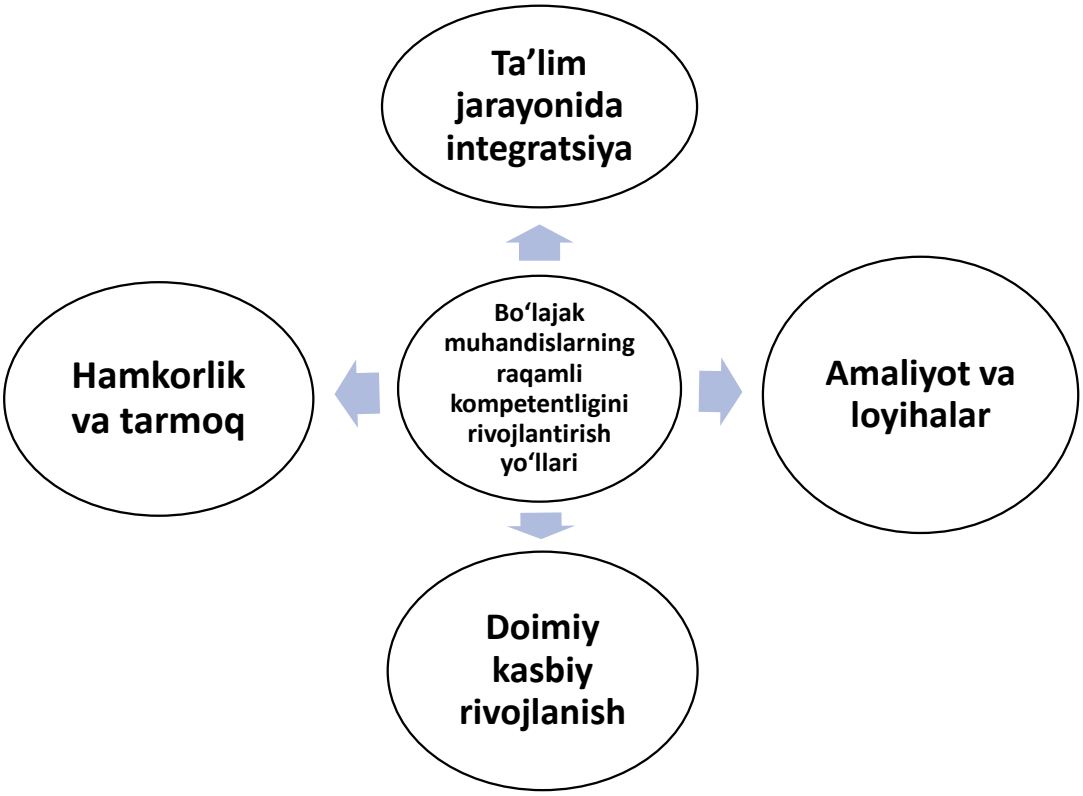

1-rasm. Bo‘lajak muhandislarning raqamli kompetentligini rivojlantirish yo‘llari.

Zamonaviy ta’lim tizimida raqamli texnologiyalarni o‘quv jarayonlariga chuqur integratsiya qilish muhim strategik yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya davrida bilim olish manbalari va uslublari tubdan o‘zgarib bormoqda. Shu boisdan, ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish, talabalarning fanga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirish va ularning amaliy ko‘nikmalarini shakllantirishda interaktiv darslar, simulyatsiya vositalaridan foydalanish tobora dolzarb bo‘lib bormoqda. Interaktiv darslar an’anaviy ta’lim shakllaridan farqli ravishda, o‘quvchining darsdagi faol ishtirokini ta’minlab, o‘rganilayotgan mavzularni vizual, eshitish va amaliy mashg‘ulotlar orqali chuqurroq anglash imkonini beradi. Bu usul o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, muammo yechish va jamoaviy ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Ayniqsa, multimedia vositalari bilan boyitilgan interaktiv darslar orqali murakkab

ilmiy tushunchalar sodda, tushunarli va esda qolarli tarzda yetkaziladi. An’anaviy laboratoriyalarda mavjud bo‘lmagan uskunalar, xavfsizlik muammolari yoki moddiy cheklovlar sababli bajarilishi qiyin bo‘lgan tajribalar virtual muhitda to‘liq simulyatsiya qilinadi. Bu esa nafaqat amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirish, balki fanlarni chuqur o‘zlashtirish uchun ham qulay muhit yaratadi. Simulyatsiyalar esa real hayotdagi jarayonlarni kompyuter yordamida modellashtirish orqali o‘quvchilarga tajriba orttirish, natijalarni tahlil qilish va xulosalar chiqarish imkonini beradi. Masalan, fizika, kimyo, biologiya kabi fanlarda murakkab tajribalarni xavfsiz va arzon shaklda o‘tkazish mumkin bo‘ladi. Bundan tashqari, simulyatsiya texnologiyalari orqali sog‘liqni saqlash, muhandislik, aviatsiya kabi sohalarda yuqori aniqlikdagi amaliy mashg‘ulotlar tashkil etilishi mumkin. Xulosa qilib aytganda, raqamli texnologiyalarni ta’lim jarayoniga integratsiya qilish – bu nafaqat ta’lim sifati va samaradorligini oshirish, balki zamonaviy raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashning eng muhim omillaridan biridir. Kelajakda ta’limning muvaffaqiyati aynan shu texnologik yondashuvlarni qanday samarali joriy etish va ulardan unumli foydalanishga bog‘liq bo‘lib qolmoqda.

Xulosa. Muhandislik ta’limida raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy kompetentligini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Raqamli platformalar yordamida ta’lim jarayonini individuallashtirish, real hayotga yaqin tajriba orttirish, zamonaviy muhandislik muammolariga mos innovatsion yechimlar ishlab chiqish imkoniyati ortadi. Bu esa talabalarning nafaqat nazariy bilimlarini, balki amaliy, axloqiy va ijtimoiy kompetensiyalarini ham kompleks tarzda rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bois raqamli texnologiyalarni muhandislik ta’limiga chuqur integratsiya qilish — zamonaviy mehnat bozori talablariga javob bera oladigan raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashda strategik yo‘nalishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Al-Adwan A.S., Al-Madadha A., Zvirzdinaite Z. Modeling students‘ readiness to adopt mobile learning in higher education: An empirical study // International Review of Research in Open and Distributed Learning. – 2018.-T. 19. - No. 1.

2. Alowayr A., Al-Azawei A. Predicting mobile learning acceptance: An integrated model and empirical study based on higher education students’ perceptions //Australasian Journal of Educational Technology. – 2021. – P. 38-55.

3. Красильникова В.А. Теория и технологии компьютерного обучения и тестирования // Монография. – М.: Дом педагогики, ИПК ГОУ ОГУ, 2009. – 339 с.

4. Полат Е.С., Бухарина М.Ю. и др. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. -М.:Академия, 2001 г. – 272 с.

5. Rasulov T.H., Kurbonov G.G. Developing students’ creative and scientific skills with modern educational technologies. Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities. Vol. 2, Issue 1.5(2022), pp. 485-492.

6. Viberg O., Andersson A., Wiklund M. Designing for sustainable mobile learning-re-evaluating the concepts “formal” and “informal” // Interactive Learning Environments. – 2021. – T. 29. – No. 1. – P. 130-141.

FIZIKA TA’LIMIDA KVEST TEXNOLOGIYASI ORQALI BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING KASBIY-IJODIY KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH TAJRIBASI

O’rinboyeva Kumushoy Sultonbek qizi
Andijon davlat pedagogika instituti v.b.dotsenti

Annotatsiya:Ushbu maqolada fizika ta’limi jarayonida kvest texnologiyasini qo‘llash orqali bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy-ijodiy kompetensiyalarini shakllantirish tajribasi yoritilgan. Tadqiqotda kvest topshiriqlari orqali talabalarning ijodiy fikrlash, muammoni tahlil qilish, hamkorlikda ishlash va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarining rivojlanish dinamikasi o‘rganilgan. Shuningdek, fizika fanining nazariy va amaliy yo‘nalishlarini uyg‘unlashtirishda interfaol ta’lim texnologiyalarining, xususan, kvest metodining samaradorligi ilmiy asosda tahlil qilingan. Tajriba-sinov ishlari natijasida kvest texnologiyasi asosida tashkil etilgan o‘quv jarayonining talabalarning kasbiy-ijodiy faolligini oshirishda muhim o‘rin tutishi aniqlangan.

Kalit so‘zlar:fizika ta’limi, kvest texnologiyasi, ijodiy kompetensiya, kasbiy rivojlanish, o‘quv jarayoni, interfaol metod, tajriba-sinov.

Аннотация:В статье рассматривается опыт формирования профессионально-творческих компетенций будущих учителей через использование квест-технологии в процессе преподавания физики. В исследовании изучена динамика развития у студентов навыков творческого мышления, анализа проблемных ситуаций, сотрудничества и принятия самостоятельных решений посредством выполнения квест-заданий. Также научно обоснована эффективность квест-технологии в интеграции теоретических и практических аспектов физического образования. Результаты экспериментальных работ показали, что применение квест-технологий способствует повышению профессионально-творческой активности студентов и их интереса к физике.

Ключевые слова:обучение физике, квест-технология, творческая компетенция, профессиональное развитие, образовательный процесс, интерактивные методы, эксперимент.

Abstract:This article presents the experience of developing pre-service physics teachers’ professional and creative competencies through the use of quest technology in physics education. The study analyzes the dynamics of students’ creative thinking, problem-solving, collaboration, and decision-making skills formed during quest-based learning activities. The effectiveness of the quest method in integrating theoretical and practical aspects of physics education is scientifically justified. Experimental results demonstrate that the use of quest technology significantly enhances students’ professional creativity, motivation, and engagement in the learning process.

Keywords:physics education, quest technology, creative competence, professional development, learning process, interactive method, experimental study.

Kirish.Zamonaviy ta’lim tizimida o‘quvchi va talabalarda mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv va muammoli vaziyatlarni hal etish ko‘nikmalarini shakllantirish ta’limning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar, axborot oqimining kengayishi hamda ta’lim jarayonida innovatsion yondashuvlarning joriy etilishi bo‘lajak o‘qituvchilardan nafaqat fan sohasida chuqur bilimga ega bo‘lishni, balki ijodiy fikrlay olish, yangi pedagogik yondashuvlarni amalda qo‘llay bilish kompetensiyasini ham talab etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, ta’lim jarayoniga interfaol metodlarni, xususan, kvest texnologiyasini tatbiq etish o‘qituvchining kasbiy-ijodiy faoliyatini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan qabul qilingan “Ta’lim-tarbiya tizimini

takomillashtirish orqali inson kapitalini rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–5106-sonli Qaror (2021-yil 6-fevral)da zamonaviy ta’lim texnologiyalarini joriy etish, yoshlarning ijodiy tafakkurini rivojlantirish, ularni mustaqil fikrlashga yo‘naltirish bo‘yicha muhim vazifalar belgilab berilgan. Shuningdek, “Ilm, ma’rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili” doirasida oliy ta’lim tizimida innovatsion pedagogik yondashuvlarni qo‘llash, fanlararo integratsiyani kuchaytirish hamda pedagoglarning kasbiy salohiyatini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda[1,2].

Fizika ta’limi o‘zining tabiiy-ilmiy mazmuni, mantiqiy tafakkur va tahliliy fikrlashni talab qiluvchi mohiyati bilan ajralib turadi. Shu sababli, bu yo‘nalishda o‘qitiladigan fanlar o‘quvchilarda va talabalarda muammoli vaziyatlarni yechish, hodisalar orasidagi sabab-oqibat bog‘liqliklarini aniqlash, ilmiy farazlarni ilgari surish kabi aqliy amallarni shakllantirishga xizmat qilishi kerak. Ammo amaliyot shuni ko‘rsatadiki, an’anaviy dars shakllarida talabalarda mustaqil fikrlash va ijodkorlikni faollashtirish yetarli darajada ta’minlanmaydi. Shu bois kvest texnologiyasi asosida tashkil etilgan ta’lim jarayonlari fizika fanining nazariy mazmunini o‘quvchilarning amaliy faoliyati bilan bog‘lash, ularning tahliliy va ijodiy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirish uchun samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi[3].

Kvest texnologiyasi o‘quv jarayonini o‘yin, muammo va izlanish elementlari asosida tashkil etishga imkon beradi. Bu metod orqali talaba nafaqat ma’lumotni eslab qoladi, balki u bilan faol ishlaydi, tahlil qiladi, mantiqiy xulosalar chiqaradi hamda jamoaviy yechim topishga harakat qiladi. Fizika ta’limida kvest topshiriqlari eksperiment, kuzatuv, hisoblash va tahliliy fikrlash jarayonlari bilan uyg‘unlashgan holda bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy-ijodiy kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi[4].

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, fizika ta’limida kvest texnologiyasini samarali joriy etish orqali bo‘lajak o‘qituvchilarda ijodiy tafakkur, tahliliy yondashuv, kommunikativ va muammoli vaziyatlarda yechim topish kompetensiyalarini rivojlantirish mumkin. Bu esa o‘z navbatida, ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatini innovatsion ruhda olib borishiga zamin yaratadi.

Adabiyotlar tahlili.Bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy-ijodiy kompetensiyalarni shakllantirish masalasi zamonaviy pedagogika va psixologiya fanining muhim yo‘nalishlaridan biridir. So‘nggi yillarda ta’lim tizimida innovatsion pedagogik texnologiyalarni, xususan, kvest texnologiyasini o‘quv jarayoniga tatbiq etish orqali o‘quvchilarda ijodiy fikrlash, muammoli vaziyatni tahlil qilish va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish bo‘yicha ko‘plab ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Xorijiy tadqiqotchilardan M. Prensky (2001), H. Jenkins (2013), D. Jonassen (2017), A. Gee (2019) singari olimlar o‘yin texnologiyalariga asoslangan o‘qitish metodlarini tahlil qilgan holda, ularning o‘quvchilarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirish, hamkorlikda ishlashni o‘rganish va o‘z g‘oyasini asoslab berishdagi ahamiyatini ta’kidlaydilar. Ayniqsa, “quest-based learning” (kvestga asoslangan o‘qitish) modeli ta’lim jarayonini faollashtiruvchi, talabalarda izlanish va tahlilga yo‘naltirilgan motivatsiyani kuchaytiruvchi samarali pedagogik texnologiya sifatida e’tirof etilgan.

G. C. Gunter, R. F. Kenny va E. H. Vick (2016) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda kvest topshiriqlarining o‘quvchilarda muammoli fikrlash va qaror qabul qilish jarayoniga ijobiy ta’siri aniqlangan. Shuningdek, L. Anderson va D. Krathwohl taksonomiyasida bilimlarni qo‘llash, tahlil qilish va yaratish bosqichlarida kvest metodining o‘quvchilarni yuqori darajadagi fikrlash faoliyatiga yo‘naltiruvchi vosita sifatidagi roli yoritilgan.

MDH mamlakatlari miqyosida olib borilgan tadqiqotlar ham bu yo‘nalishdagi ilmiy qarashlarni boyitgan. Jumladan, E. S. Polat, V. P. Bespalko, A. A. Verbitskiy, O. V. Ostroverxova, S. G. Korshunova singari rus olimlari kvest texnologiyasining didaktik imkoniyatlarini, uning o‘qitish jarayonida talabalarning mustaqil bilim olish, tahliliy va ijodiy fikrlash faoliyatini rag‘batlantirishdagi o‘rnini ilmiy asoslab berganlar. Ularning fikricha, kvest o‘yinlari nafaqat bilimni o‘zlashtirish vositasi, balki ijtimoiy va kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish

mexanizmi sifatida ham ahamiyatlidir.

O‘zbekistonlik olimlardan Sh. Xolboyev, G. Ahmedova, A. Mirzayev, M. Tursunov, Z. Yo‘ldosheva kabi tadqiqotchilar ta’lim jarayonida interfaol metodlardan, jumladan, kvest texnologiyasidan foydalanishning samaradorligini pedagogik tajriba asosida o‘rganganlar. Ularning ishlarida kvest topshiriqlari orqali o‘quvchilarda mantiqiy fikrlash, kuzatuvchanlik, muammoli vaziyatlarda yechim topish, eksperiment natijalarini tahlil qilish ko‘nikmalarining rivojlanishi isbotlab berilgan.

Shuningdek, B. Qodirov (2020) va N. Qahhorova (2022) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda tabiiy fanlarni o‘qitishda kvest texnologiyasining o‘quv motivatsiyasiga ta’siri, shuningdek, o‘qituvchining kasbiy mahoratini rivojlantirishdagi o‘rni yoritilgan. Tadqiqotlarda ta’kidlanishicha, kvest faoliyatini to‘g‘ri rejalashtirish va baholash mezonlarini belgilash orqali talabalarning ijodiy va tahliliy tafakkurini samarali rivojlantirish mumkin.

Pedagogik psixologiya sohasida L. S. Vigotskiy, A. N. Leontyev, P. Ya. Galperin, S. L. Rubinshteyn kabi olimlarning asarlarida o‘quv faoliyatining motivatsion, bilish va amaliy jihatlari tahlil qilingan. Ularning nazariy qarashlari kvest texnologiyasining psixologik asoslarini belgilab beradi, chunki bu metod talabaning faol ishtiroki, muammoni tahlil qilish va mustaqil fikrlash jarayonini faollashtirishga yo‘naltirilgan.

Yurtimizda olib borilgan ilmiy izlanishlar ham bu yo‘nalishdagi dolzarb muammolarga qaratilgan. O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi va Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tashabbuslari asosida o‘quv jarayoniga ilg‘or ta’lim texnologiyalarini tatbiq etish, o‘qituvchilarning kasbiy-ijodiy salohiyatini oshirish bo‘yicha metodik qo‘llanmalar ishlab chiqilgan. Biroq, mavjud tadqiqotlarda aynan fizika ta’limida kvest texnologiyasi asosida kasbiy-ijodiy kompetensiyalarni shakllantirish masalasi chuqur o‘rganilmaganligi bu yo‘nalishda yangi ilmiy izlanishlarni olib borish zaruratini ko‘rsatadi.

Shu sababli, ushbu tadqiqot fizika ta’limi jarayonida kvest texnologiyasining o‘rni, uning o‘quvchilarda ijodiy tafakkur, tahliliy yondashuv, kommunikativ va muammoli vaziyatlarni yechish ko‘nikmalarini shakllantirishdagi samaradorligini eksperimental jihatdan asoslashga qaratilgan. Bu yondashuv orqali bo‘lajak fizika o‘qituvchilarining kasbiy-ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirishning metodik tizimini ishlab chiqish ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Muhokama va natijalar

Zamonaviy ta’lim jarayonida talabalarning kasbiy-ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirish ta’lim sifatining asosiy ko‘rsatkichlaridan biri sifatida qaralmoqda. Fizika fanini o‘qitishda kvest texnologiyasidan foydalanish jarayoni o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi interaktiv hamkorlikni kuchaytiradi, o‘quv faoliyatiga ijodkorlik, qiziqish va mas’uliyat elementlarini olib kiradi. Tadqiqot davomida kvest texnologiyasining o‘quv motivatsiyasi, mustaqil fikrlash va muammoli vaziyatlarni hal etishdagi samaradorligi sinovdan o‘tkazildi.

Tajriba-sinov ishlari Andijon davlat pedagogika instituti fizika yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalari o‘rtasida o‘tkazildi. Tadqiqot ishtirokchilari ikki guruhga ajratildi: tajriba guruhi (kvest texnologiyasi asosida o‘qitilganlar) va nazorat guruhi (an’anaviy metod asosida o‘qitilganlar). Tajriba jarayonida fizika fanining asosiy bo‘limlari — mexanika, elektromagnetizm, issiqlik hodisalari va optika mavzulari bo‘yicha kvest topshiriqlari ishlab chiqildi. Har bir kvestda muammoli savollar, amaliy topshiriqlar, jamoaviy muloqot va natijani baholash bosqichlari joriy qilindi.

O‘tkazilgan tajriba natijalari tahlili shuni ko‘rsatdiki, kvest texnologiyasi asosida o‘qitilgan talabalar nazorat guruhiga nisbatan 25–30 foizga yuqori ijodiy fikrlash darajasini namoyon etdilar. Ularning ilmiy-tadqiqotga yo‘nalganligi, o‘z fikrini asoslab berish, mustaqil qaror qabul qilish hamda muammoli vaziyatni yechish ko‘nikmalari sezilarli darajada oshgani kuzatildi.

So‘rovnoma natijalari ham kvest asosidagi darslar talabalarda fizika faniga bo‘lgan motivatsiya, ishtirok faolligi va muloqot madaniyatini kuchaytirganini ko‘rsatdi. Talabalar o‘z fikrlarini erkin

ifodalash, jamoa bilan ishlash va o‘z g‘oyalarini himoya qilish imkoniyatiga ega bo‘ldilar. Kvest topshiriqlari asosida tashkil etilgan darslar davomida ularning ilmiy tafakkuri, kuzatish, tahlil qilish va sintezlash malakalari rivojlandi.

Tajriba yakunida o‘tkazilgan yakuniy testlar natijasida tajriba guruhi talabalari nazariy bilimlarni amaliy qo‘llashda yuqori natijalarga erishgan. Ayniqsa, elektr hodisalari va mexanik tizimlar bo‘yicha kvest topshiriqlarining tahlili ularning analitik fikrlash darajasini oshirganini tasdiqladi.

Natijalarning statistik tahlili (χ^2 testi, dispersiya tahlili) kvest texnologiyasining ta’siri ishonchli ekanini ko‘rsatdi ($p < 0.05$). Bu esa o‘qitish jarayonida kvest elementlarini tizimli qo‘llash talabalarning nafaqat o‘quv motivatsiyasini, balki kasbiy-ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirishda ham samarali ekanligini isbotlaydi.

Umuman olganda, olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, fizika ta’limida kvest texnologiyasi:

Talabalarning o‘zlashtirish samaradorligini oshiradi;

Ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi;

O‘quv jarayonini interfaol va raqobatbardosh muhitga aylantiradi;

O‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi muloqotni mustahkamlaydi.

Mazkur yondashuv fizika fanini o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni integratsiya qilish, o‘quv jarayonini talabalarning shaxsiy rivojlanish ehtiyojlariga moslashtirish imkonini beradi. Shu bois, kvest texnologiyasidan foydalanish fizika ta’limi metodikasini modernizatsiya qilishning muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Muhokama va natijalar.Zamonaviy ta’lim tizimida talabalarning kasbiy-ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirish sifatli ta’limning muhim ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Fizika fanini o‘qitishda kvest texnologiyasi o‘quv jarayonini faollashtiruvchi, talabalarning mustaqil fikrlashini, ijodkorligini va muammoli vaziyatlarni hal etish malakasini kuchaytiruvchi samarali metodlardan biridir[5].

Tadqiqot davomida Andijon davlat pedagogika institutining fizika yo‘nalishida tahsil olayotgan 2-bosqich talabalari o‘rtasida tajriba-sinov ishlari o‘tkazildi. Tajriba jarayonida talabalar ikki guruhga bo‘lindi:

Tajriba guruhi – kvest texnologiyasi asosida o‘qitilganlar;

Nazorat guruhi – an’anaviy metod asosida o‘qitilganlar.

Kvest topshiriqlar “Mexanika”, “Elektromagnetizm”, “Issiqlik hodisalari” va “Optika” bo‘limlari asosida ishlab chiqildi. Har bir kvest bosqichma-bosqich muammoli vaziyat, ijodiy izlanish va jamoaviy yechim topish jarayonini o‘z ichiga oldi.

Tajriba yakunida o‘tkazilgan test, so‘rovnoma va kuzatuv natijalari asosida olingan ma’lumotlar quyidagi jadvalda keltirilgan:

1-jadval. Fizika fanida kvest texnologiyasi asosida o‘qitish natijalari (tajriba va nazorat guruhlari taqqoslanmasi)

№	Ko‘rsatkichlar	Nazorat guruhi (%)	Tajriba guruhi (%)	Farq (%)
1	Fizik bilimlarni tushunish va qayta ifodalash darajasi	64	87	+23
2	Muammoli vaziyatni tahlil qilish va yechim topish qobiliyati	58	84	+26
3	Ijodiy fikrlash va g‘oyalar ilgari surish faolligi	52	81	+29
4	Guruhda ishlash va muloqot ko‘nikmalari	61	88	+27
5	O‘quv motivatsiyasi va fanga qiziqish darajasi	67	91	+24
6	Amaliy topshiriqlarni bajarish aniqligi	63	85	+22
	O‘rtacha ko‘rsatkich	61	86	+25

Natijalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, tajriba guruhi talabalari nazorat guruhiga nisbatan o‘rtacha 25 foiz yuqori natijaga erishdilar. Ayniqsa, ijodiy fikrlash (+29%) va muammoli vaziyatni tahlil qilish (+26%) ko‘rsatkichlari bo‘yicha sezilarli o‘sish kuzatildi.

Statistik tahlil natijalari ($\chi^2 = 4.32$; $p < 0.05$) kvest texnologiyasining o‘quv samaradorligiga ta’siri ishonchli ekanini tasdiqlaydi. Bundan tashqari, talabalar so‘rovnomasi natijalariga ko‘ra, 87 foiz ishtirokchi kvest asosidagi darslar ularni “faollikka undaydi”, “fizika fanini qiziqarli qiladi” va “amaliy bilimlarni mustahkamlaydi” deb baholadi.

O‘tkazilgan tajriba asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

Kvest texnologiyasi talabalarning analitik, ijodiy va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Kvest asosidagi o‘qitish motivatsiyani oshiradi, fanga bo‘lgan qiziqishni kuchaytiradi.

Fizika ta’limida kvest yondashuvi talabalarda kasbiy-ijodiy kompetensiyalarni shakllantirish

uchun qulay sharoit yaratadi.

Shunday qilib, olib borilgan tajriba natijalari kvest texnologiyasi fizikani o‘qitish jarayonida nafaqat o‘quv faoliyatining sifatini, balki talabalarning shaxsiy va kasbiy rivojlanish darajasini ham sezilarli oshirishini ko‘rsatdi.

Xulosa.O‘tkazilgan tajriba-sinov ishlari shuni ko‘rsatdiki, fizika ta’lim jarayonida kvest texnologiyasidan foydalanish bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy-ijodiy kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali metodlardan biri hisoblanadi. Kvest asosidagi o‘quv faoliyati talabalarning faolligini oshiradi, mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal etish, muloqot qilish va jamoada ishlash ko‘nikmalarini shakllantiradi. Shu bilan birga, bu yondashuv ta’limning interfaolligini kuchaytirib, talabaning shaxsiy ijodiy potensialini ochishga xizmat qiladi.

Tajriba jarayonida aniqlanishicha, an’anaviy dars shakllariga nisbatan kvest texnologiyasiga asoslangan mashg‘ulotlar talabalarda ilmiy tahlil qilish, eksperiment natijalarini tahlil etish, innovatsion g‘oyalarni ilgari surish va amaliy faoliyatda yangi yechimlarni topish qobiliyatlarini rivojlantirgan. Kvest topshiriqlari orqali talabalarning o‘z bilimini real vaziyatlarda qo‘llashga tayyorligi, fizika faniga nisbatan motivatsiyasi va kasbiy o‘zini anglash darajasi oshgani kuzatildi.

Shuningdek, kvest texnologiyasi asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar o‘qituvchi faoliyatida ham o‘zgarishlarga sabab bo‘ldi. Pedagoglar dars jarayonini ijodiy tashkil etishga, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishga, tahliliy fikrlashni rivojlantirishga ko‘proq e’tibor bera boshladilar. Bu esa o‘z navbatida ta’lim sifatining oshishiga, fizika fanining amaliy ahamiyatini chuqurroq anglashga xizmat qildi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari kvest texnologiyasini fizika ta’limi tizimiga keng joriy etish zarurligini ko‘rsatadi. Ushbu texnologiya o‘qituvchilarning kasbiy-ijodiy kompetensiyalarini shakllantirish, o‘quv jarayonini shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv asosida tashkil etish hamda zamonaviy ta’lim standartlariga mos innovatsion o‘qitish muhitini yaratishda muhim o‘rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-noyabrdagi “Ilm, ta’lim va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF–6108-son Farmoni.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-son “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 187-son qarori.

Jalolov, J. (2021). Fizika ta’limida innovatsion metodlardan foydalanishning samaradorligi. – Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.

Subbotina, L. Yu. (2019). Kvest-texnologii v obrazovatel’nom protsesse: metodicheskie rekomendatsii. Moskva: Akademiya.

Davis, J. & Williams, K. (2020). Gamification and Quest-Based Learning in Science Education. – Journal of Educational Technology Research, Vol. 45(3), 112–126.

Rozhkov, M. I. (2018). Innovatsion pedagogik texnologiyalar va ularning ta’lim jarayonidagi o‘rni. – Moskva: Pedagogika.

Shamsiyeva, M. (2022). “Kvest texnologiyasi asosida talabalarda ijodiy fikrlashni rivojlantirish.” Ta’lim va innovatsiyalar jurnali, №2, 57–63-betlar.

Nurmatov, S. (2023). Fizika o‘qitishda raqamli va interfaol texnologiyalar. – Toshkent: Innovatsion ta’lim markazi nashriyoti.

Qodirova, N., & Abduqodirov, A. (2024). “STEM va kvest yondashuvlarining integratsiyasi fizika ta’limida.” Pedagogik innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali, 5(1), 88–96.

MEDIASAVODXONLIK VA AXBOROT MADANIYATNI RIVOJLANTIRISH: METODOLIK YONDOSHUVLAR

Urazimbetov A.
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya. Jahonda axborotning ortib borishi talabalarning mediasavodxonlik va axborot madaniyatini rivojlantirishni taqozo etadi. Ushbu maqola talabalarning mediasavodxonlik va axborot madaniyatini rivojlantirishning metodologik asoslarini o'rganadi. Maqola talabalarga ma'lumotlardan samarali foydalanish, baholash va ulardan samarali foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish uchun turli yondashuvlarni o'rganadi. Maqolada talabalar o'rtasida tanqidiy fikrlash, mediasavodxonlik va axborot madaniyatini rivojlantirish muhimligi ta'kidlangan

Kalit so'zlar: talaba, media, mediata'lim, mediasavodxonlik, axborot madaniyati, tanqidiy fikrlash, ma'lumot, tushuncha, tahlil, qobiliyat, bilim, ko'nikma, malaka.

Аннотация. Возрастающая в мире информация требует развития медиаграмотности и информационной культуры студентов. В статье рассматриваются методические основы развития медиаграмотности и информационной культуры студентов. В статье рассматриваются различные подходы к расширению возможностей студентов эффективно использовать, оценивать и применять информацию. В статье подчеркивается важность развития критического мышления, медиаграмотности и информационной культуры студентов.

Ключевые слова: студент, медиа, медиаобразование, медиаграмотность, информационная культура, критическое мышление, информация, понимание, анализ, умение, знание, навыки, компетентность.

Abstract. The growing information in the world requires the development of media literacy and information culture of students. The article examines the methodological foundations for the development of media literacy and information culture of students. The article examines various approaches to expanding students' capabilities to effectively use, evaluate and apply information. The article emphasizes the importance of developing critical thinking, media literacy and information culture of students.

Key words: student, media, media education, media literacy, information culture, critical thinking, information, understanding, analysis, ability, knowledge, skills, competence.

Kirish. Jahonda oliy ta'lim muassasalari rivojlanishining asosiy tendensiyalaridan biri zamonaviy axborotlashgan jamiyatda mediasavodxon va axborot madaniyatli mutaxassislar tayyorlash sifatini ta'minlashdir. Yevropa Ittifoqi Parlament Assambleyasining qonunchilik yig'ilishi tavsiyasiga binoan raqamli dasturiy vositalarning ko'plab ishlab chiqarilishi yoshlarning mediakompetentligini shakllanishiga turtki bo'ladi, shuningdek, zamonaviy jamiyatning mediamadaniyatiga ta'sir etadigan ajralmas omil sifatida qaraladi [2]. Zamonaviy AKTlari muhitiga asoslangan axborotlashtirilgan jamiyatning tarkibiy qismlari - bu media, til, hamda madaniyatdir. Aynan biz yashayotgan dunyoning tili va madaniyatini insondagi mediasavodxonlik va axborot madaniyat tashkil etadi [4. -B.5.].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Respublikamizda ta'lim-tarbiya jarayonida talabalarning mediasavodxonlik va axborot madaniyatini rivojlantirish bo'yicha B.S.Abdullaeva, A.A.Abduqodirov, U.Sh.Begimqulov, M.Mamarajabov, U.N.Taylaqovlar tomonidan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan.

Mediasavodxonlik va axborot madaniyatini muhokama qilganda shuni alohida yodda tutish

kerakki, u ta’lim-tarbiyaning deyarli barcha turlariga: intellektual, axloqiy, ma’naviy, estetik, huquqiy, ekologik va boshqalarga ta’sir qiladi. Mediasavodxonlik va axborot madaniyati dunyodagi har bir mamlakat fuqarosining so‘z erkinligi va axborot olish huquqiga bo‘lgan asosiy huquqlarining bir qismi bo‘lib hamda demokratiyani har tomonlama qo‘llab-quvvatlash vositasi hisoblanadi. Mahalliy va xorijiy mediata’lim tajribasi turli va xilma-xil shakllarda to‘liq ochib berilishi mumkin bo‘lgan media pedagogikaning katta imkoniyatlarini (ijodiy va intellektual qobiliyatlarni, mustaqil fikrlash, tasavvurni rivojlantirish) namoyish etadi.

2014-yilning 27-28-may kunlari YuNESKOning Parijdagi shtab-kvartirasida Mediasavodxonlik va axborot madaniyati bo‘yicha birinchi Yevropa forumi bo‘lib o‘tdi, unda raqamli asrda mediasavodxonlik va axborot madaniyati bo‘yicha Parij deklaratsiyasi qabul qilindi. Deklaratsiya zamonaviy raqamli muhit sharoitida mediasavodxonlik va axborot madaniyatini ommalashtirishga yangicha e’tibor qaratishga chaqiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mediata’lim - bu mediani har tomonlama o‘rganish bo‘lib, u talabalarni media orqali o‘kitishdan farq qiladi. Mediata’lim media-matnlar qanday yaratilishi va tarqatilishi haqidagi bilimlar bilan ham, ularning mazmunini sharhlash va baholash bo‘yicha tahliliy ko‘nikmalarni rivojlantirish bilan ham bog‘liq (media tadqiqotlari odatda media matnlarini yaratish bo‘yicha amaliy ishlar bilan bog‘liq). Media ta’lim ham (media education), media tadqiqotlari ham (media studies) mediasavodxonlik (media literacy) maqsadlariga erishishga qaratilgan [5].

Adabiyotlarda ko‘pincha mediata’limni vizual savodxonlikni shakllantirish, audio-vizual idrok etishni rivojlantirish deb tushunishga duch keladi; muhim media qobiliyatlaridan biri vizual ma’lumotni og‘zaki belgilar tizimiga tarjima qilish va og‘zaki ma’lumotni belgilar tizimiga tarjima qilish qobiliyatidir. Masalan, Gollandiya va Yaponiyada mediata’lim birinchi navbatda audiovizual ta’lim sifatida tushuniladi. [1. -S. 88-89.]

Hozirgi bosqichda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning mediata’lim nazariyasi OTMlar amaliyotida keng qo‘llaniladi va ko‘plab tarafdorlari hamda izdoshlariga ega. Masalan, media ta’lim jarayonida talabalarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish modeli E.A. Stolbnikova tomonidan ishlab chiqilgan.

E.A. Stolbnikova mediata’limda “tanqidiy fikrlash” tushunchasini ommaviy axborot vositalaridagi ma’lumotlarni idrok etishda mediamatnning alohida elementlarini (noto‘g‘ri, mantiqsiz, shubhali, yolg‘on va boshqalarni) aniqlash imkonini beruvchi ko‘p qirrali tahliliy jarayon sifatida aniqlab berdi, shuningdek, ommaviy axborot vositalari matnini yaratuvchilarning pozitsiyasidan olingan ma’lumotni, uni taklif etilayotgan fakt va hodisalar haqidagi o‘z tushunchasi bilan taqqoslab sharhlash va nima haqiqat va nima noto‘g‘ri ekanligi haqida o‘ylangan hamda mazmunli qaror qabul qilish. “Ommaviy axborot vositalari matnining tanqidiy tahlili” kontseptsiyasining mazmuni, shuningdek, idrok etish paytida sezilmaydigan elementlar o‘rtasidagi afhqlarni, yangi bog‘lanishlarni ochib berish, shuningdek, taqdim etilgan ma’lumotlarning mantiqiy/mantiqsizlik, haqiqat/noto‘g‘rilik darajasini tushunish maqsadida media-matnning alohida elementlarining ma’lum xususiyatlarini aniqlashning fikrlash jarayoni sifatida ochib beriladi. [3. -S. 321-322.].

Tahlil va natijalar. Nihoyat, mediata’limni turli darajadagi zamonaviy ta’lim jarayonining ajralmas tarkibiy qismi sifatida ko‘rib, ushbu sohadagi vakolatlar tizimiga alohida to‘xtalib o‘tish zarur.

Amalda ko‘pincha ommaviy axborot vositalarining uch guruhidan foydalaniladi. Birinchisi, mediaimmunitetini shakllantirish, ya’ni inson o‘zini istalmagan ta’sirlardan va potentsial zararli ma’lumotlardan himoya qilishi mumkin. Ikkinchisi, tanqidiy fikrlash - ma’lumotni tanlash va uning ishonchliligini tushunish qobiliyati. Bundan tashqari, hayotiy vazifalarni bajarish uchun media resurslardan foydalanish bilan bog‘liq kompetensiyalar - masalan, fuqarolik pozitsiyasini ifodalash qobiliyati ta’kidlangan.

Axborot jamiyati rivojlanishining ko‘plab xususiyatlari orasida media vositalari va axborot savodxonligi metodologiyasini shakllantirish sharoitida eng muhimi ta’limni diversifikatsiya qilish va turli xil axborot platformalarini konvergentsiya jarayonlaridir. Bu tamoyillarning hayotga tatbiq etilishi ta’lim muassasalari va ularning boshqaruv organlari rivojlanishining xilma-xilligi, ko‘p qirrali va o‘zgaruvchanligiga yo‘l ochadi. Ta’lim tizimlarining ichki infratuzilmasining ortib borayotgan murakkabligi quyidagi jarayonlar va tendentsiyalarni o‘z ichiga oladi:

- yangi tip va turdagi ta’lim muassasalarining paydo bo‘lishi;
- ta’limning ba’zi shakllarining boshqalarga kirib borishi;
- ilgari bir-biri bilan bog‘liq bo‘lmagan ta’limning har xil turlari va shakllarini birlashtirish;
- ta’lim muassasalari faoliyati ko‘lamini kengaytirish; ta’lim dasturlari mazmunining xilma-xilligi, ta’lim texnologiyalaridan foydalanish erkinligi;
- ta’sirning jamiyat hayotining turli sohalariga tarqalishi.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, axborot olamida harakat qilish va ishonchli ma’lumotni ishonchsiz ma’lumotlardan ajratib olish uchun quyidagilarga e’tibor zarur:

- Internetda ma’lumotni malakali izlash va nimani topish kerakligini aniq tushunish hamda qidiruv so‘rovini to‘g‘ri shakllantirish ko‘nikmalariga ega bo‘lish;
- axborot manbalarini o‘rganish;
- axborotni tanqidiy tanlash va baholashni o‘rganish;
- faktik xatolarni tekshira olish;
- axborot faoliyatining sintaktik rejasini, uni qurish mantiqini, tuzilishini o‘rganish;
- ilmiy dalilni ilmiy bo‘lmagandan, konkretni nokonkretdan ajrata bilish;
- axborot xabaridagi ma’noni ma’lum bir muammo bo‘yicha asosiy bilimlaringiz bilan solishtirish; agar bu etarli bo‘lmasa, qo‘shimcha adabiyotlarga yoki boshqa ma’lumot manbalariga murojaat qilish;
- ma’lumotlarni tizimlashtirish, yashirin ma’noni izlash.

Biz uchun ayniqsa zamonaviy talabalarni axborot bilan ishlashni o‘rgatish muhimdir, chunki ular, birinchi navbatda, yoshi, psixologik va ta’lim xususiyatlariga ko‘ra, salbiy va ishonchsiz ma’lumotlarning ta’siriga moyil bo‘lib hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бондаренко Е.А., Журин А.А. Состояние медиаобразования в мире // Педагогика, 2002. -№3. -С. 88-89.

2. Yevropa Ittifoqi Parlament Assambleyasining qonunchilik yig‘ilishi. Hujjat №8753. -Fransiya, Strasburg. 6 iyun 2000 y.

3. Столбникова Е.А. Информационная безопасность личности в содержании медиаобразования // Здоровье детей как ценность культуры / Ред. К.В.Султанов. -СПб: Изд-во СПб гос.пед.ун-та, 2003. -С. 321-322.

4. Yakubjanova M.I. Pedagogika oliy ta’lim muassasalari talabalarining mediamadaniyatini rivojlantirish: ped.fan.bo‘y.fals.dokt.(PhD).diss.avtoreferati. -Chirchiq, 2023. -B.5.

5. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences. Vol.14/Eds.N.J.Smelser & P.B.Baltes. -Oxford, 2001. -9494 p.

VIRTUAL LABORATORIYALARORATORIYALAR VA ULARNING O‘QITISH JARAYONIDAGI AHAMIYATI

Karomova Dildor Zokirovna
Buxoro davlat pedagogika instituti Biologiya kafedra o‘qituvchisi

Annotatsiya: Bu maqolada biologiya fanini o’qitishda virtual laboratoriyalaridan samarali foydalanishning metodik ahamiyati haqida fikr yuritilgan. Virtual laboratoriyalar o‘quvchilarga biologiya fanini o‘rganishda interaktiv va tajribaviy imkoniyatlar yaratish, jarayonlarni vizual ravishda tushunish va o‘rganishni osonlashtirishda samarali hisoblanadi. Biologiya fanni o’rganishda interaktiv va virtual imkoniyatlar yaratish, o‘quvchilarni biologiya jarayonlarini o’rganishga ilhomlantirish va ularni o’zlashtirishlari uchun sharoitlar yaratish, virtual texnologiyalari orqali biologiyaga oid tushunchalarini oson, qiziqarli va tajribaviy tarzda o’rgatish shular jumlasidandir.

Kalit so‘zlar: biologiya laboratoriyasi, biologiyani o‘qitishda virtual laboratoriyalar, biologiya ta’limi, jismoniy laboratoriya, real laboratoriya.

Аннотация: В данной статье рассматривается методическая значимость эффективного использования виртуальных лабораторий в преподавании биологии. Виртуальные лаборатории эффективны в создании интерактивных и экспериментальных возможностей для учащихся при изучении биологии, облегчая визуальное понимание и изучение процессов. К ним относятся создание интерактивных и виртуальных возможностей при изучении биологии, вдохновение учащихся на изучение биологических процессов и создание условий для их усвоения, обучение понятиям биологии с помощью виртуальных технологий в легкой, интересной и экспериментальной форме.

Ключевые слова: биологическая лаборатория, виртуальные лаборатории в преподавании биологии, биологическое образование, физическая лаборатория, реальная лаборатория.

Abstract: This article examines the methodological significance of effectively utilizing virtual laboratories in teaching biology. Virtual laboratories are effective in creating interactive and experimental opportunities for students when studying biology, facilitating visual understanding and study of processes. These include creating interactive and virtual opportunities when studying biology, inspiring students to study biological processes and creating conditions for their mastery, teaching biology concepts using virtual technologies in an easy, interesting, and experimental form.

Keywords: biological laboratory, virtual laboratories in teaching biology, biological education, physical laboratory, real laboratory.

So‘nggi yillarda ta’lim amaliyoti va ta’lim muhitini 21-asr o‘quvchilari uchun zarur bo‘lgan umrboqiy va amaliy ko‘nikmalarni rivojlantiruvchi innovatsion vositalar bilan boyitish zarurati paydo bo‘ldi [1]. Zamonaviy ta’lim tizimida virtual laboratoriyalardan foydalanish fanni o‘zlashtirishda yuqori samara beradi. Virtual laboratoriyalar - bu interaktiv kompyuter simulyatsiyalari bo‘lib, an’anaviy laboratoriya tajribalarini raqamli muhitda imitatsiya qiladi. Virtual laboratoriyalar ishlari maxsus kompyuter dasturlari bo‘lib, biror bir jarayon yoki obyektni modellarini monitorda yoki noutbukda ko‘rish imkoniyatini beradi. Tadqiqotchi olimlar virtual laboratoriyalar ta’limiy jihatdan samarali vositalarmi yoki yo‘qmi va ularni doimiy ravishda rivojlantirish kerakmi degan masalada bahslashib kelmoqda.

Virtual laboratoriyalar ko‘pincha mavhum tuyulgan mavzular bo’yicha qo’llanilsa biolagiya fanini o‘zlashtirishda yaxshi samara berishi mumkin. Bularga hujayra va molekulyar biologiya mavzulari, shuningdek, mikrobiologiya, genetika va disseksiya hamda biotexnologiya kabi boshqa amaliy mavzular kiritish mumkin.

Tahliliy tadqiqotlarda ko‘rish mumkinki, virtual laboratoriyalar samarali bo‘lib, ular o‘quvchilarning nazariy tushunchasini, laboratoriya yoki amaliy ko‘nikmalarini hamda biologiya faniga bo‘lgan motivatsiyasi va munosabatini yaxshilaydi.

Virtual laboratoriyalarni o‘quv jarayonida qo‘llash o’quvchilarni xavfsizroq va tejamkorroq ilmiy izlanishga faol yo‘naltirish vositasidir. Axborot va kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) inson hayotining barcha sohalariga, shu jumladan, ta’limga kirib borishi kuchaymoqda. XXI asr ko‘nikmalariga erishishdagi global tendensiya, ayniqsa raqamli savodxonlik asosiy maqsadlardan biri bo‘lgani sababli, sinf xonalariga ko‘proq ta’lim texnologiyalarini olib kirish istagi ortib bormoqda. Chunki ta’lim texnologiyasi o‘qitishga integratsiya qilinsa, hamda o‘qituvchilar va o‘quvchilarga tegishli resurslarga kirish imkoniyatini berish orqali o‘rganish jarayonini yaxshilash mumkin . Samarali bo‘lishi uchun ta’lim texnologiyasi o‘rganish maqsadlariga erishishni kuchaytirishi, o‘quvchilarni faktik bilimlarni yodlashdan prinsiplar va ilovalarni tushunishga o‘tish orqali tanqidiy fikrlash darajasiga ko‘tarish kerakligi zamonaviy davr talabi.

Biologiya darslari, boshqa fanlar singari, amaliy ko‘nikmalarni egallash jarayonining bir qismi sifatida laboratoriya mashg‘ulotlarini talab qiladi. Aksariyat biologiya mavzulari, ayniqsa laboratoriyalarda, amaliy faoliyatga tayanadi. Laboratoriya faoliyatlari o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash, ilmiy izlanish va amaliy ko‘nikmalar kabi intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishi zarur. Laboratoriya tajribalari bo‘lmaganda, o‘quvchilar biologiyani, ayniqsa molekulyar biologiya mavzularini o‘rganishda qiyinchiliklarga duch kelishadi. Adabiyotlar texnologiya o’quvchilarni laboratoriya tajribasi bilan ta’minlashi va o‘rganishni kuchaytirishi mumkinligini ko‘rsatadi. Biroq, asosiy savol shundaki, qaysi turdagi texnologiya o‘quvchilarni haqiqiy ilmiy amaliyot bilan ta’minlay oladi va ularga yodlashdan tushunchalar hamda ilovalarni chuqur tushunishga o‘tishga yordam beradi. Izlanishga asoslangan va o‘quvchiga yo‘naltirilgan texnologiyalardan foydalanish ularga ilmiy hodisalarni boshqarish va kuzatish imkonini beradi. Virtual laboratoriyalar bu mezonlarga javob beradi. Virtual laboratoriya texnologiyalari AQSH Milliy Fan Jamg‘armasi (NSF) Task Force on Cyberlearning [2] “Fostering Learning in the Networked World” hisobotida kiber-o‘qitish orqali faqat texnologiya yaratib bera oladigan tajribalarni tashkil etish zarurligini belgilab, keyingi dasturlar uchun yo‘l xaritasi doirasida virtual va masofaviy laboratoriyalarni XXI asrda murakkab global muammolarga aholini barqaror tayyorlashga dinamik javob sifatida STEM ta’limining holatini yaxshilash uchun taklif qilingan. Tadqiqotchilarning ko‘rsatishicha, virtual laboratoriyalarlar, umuman, fan tushunchalarini va xususan, biologiyani o’quvchilar uchun yanada aniq (konkret) va mazmunli qilishga yordam beradi, buni amalga oshirish murakkab va qimmat uskunalar talab qilmaydi.

Virtual laboratoriyalarlarning pedagogik jihatdan afzalliklari shundaki virtual laboratoriyalarni ta’limda qo‘llash bo‘yicha bir qancha pedagogik afzalliklar ta’kidlangan:

Avvalo, o‘qituvchilar virtual laboratoriyalardan foydalanib, murakkab nazariy tushunchalarni vizual va immersiv (chuqurlashtirilgan) tajriba orqali osonlik bilan tushuntirishlari mumkin, bu esa o‘quvchilarga mavzuni tushunishni soddalashtiradi. Ikkinchidan, virtual laboratoriyalar yordamida o‘quvchilar uskunani shikastlash xavfisiz xavf-xatarsiz muhitda turli tajribalarni sinab ko‘rishlari mumkin. Bundan tashqari, o‘quvchilar tushunchani tushunganliklariga ishonch hosil qilish uchun bir xil tajribani bir necha marta o‘tkazishlari mumkin.

Uchinchidan, virtual laboratoriyalarlar o‘qituvchilarga o‘quvchilarning e’tiborini jalb qilishga hamda ularning faolligi va motivatsiyasini ta’minlashga imkon beradi.

To‘rtinchidan, virtual laboratoriyalarlar o‘quvchilarga o‘z sur’atlarida o’rganishga yordam beradi, chunki ular laboratoriya tajribalarini istalgan vaqtda va joyda tayyorlashlari va bajarishlari mumkin. Beshinchidan, virtual laboratoriyalar texnologiyasi orqali o‘qituvchilar va o‘quvchilar an’anaviy darslarda amalga oshirishning iloji bo‘lmagan mavzularni o‘rganishlari mumkin.

Virtual laboratoriyalaroratoriya texnologiyalarini o‘qitish va o‘rganish jarayonida qo‘llashning

ilmiy asoslari Devid A. Kolbning tajribaviy o‘rganish nazariyasiga tayanadi[3]. Mazkur nazariya o‘z mohiyatiga ko‘ra konstruktivistik yondashuv tamoyillariga asoslangan bo‘lib, Jon Dyui (John Dewey) tomonidan ilgari surilgan “tajriba asosida o‘rganish” konsepsiyasining rivojlangan shakli hisoblanadi. Dyui (1938) o‘zining “Experience and Education” asarida o‘quvchilarning faol ishtirokisiz va amaliy faoliyatdan uzilgan ta’lim jarayoni chinakam o‘rganishga olib kelmasligini ilmiy asosda ko‘rsatib bergan.

Kolb esa “Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development” (1984) nomli fundamental asarida o‘rganishni “tajribani transformatsiyalash orqali bilim hosil qilish jarayoni” sifatida talqin etadi[4]. Uning nazariyasi Dewey, Kurt Lewin va Jan Piaget ishlariga tayanadi hamda o‘quvchining shaxsiy tajribasi va faol ishtirokini o‘rganishning asosiy manbai sifatida e’tirof etadi. Kolb tomonidan ishlab chiqilgan tajribaviy o‘rganish sikli to‘rtta bosqichdan iborat:

Aniq tajriba (Concrete Experience) – o‘quvchining bevosita faol ishtiroki, amaliy faoliyatda tajriba orttirishi;

Reflektiv kuzatish (Reflective Observation) – o‘z tajribasini tahlil qilish, hodisalarga fikran qayta murojaat etish;

Abstrakt tushunchalash (Abstract Conceptualization) – kuzatish va tahlil asosida umumlashtirilgan tushunchalarni shakllantirish;

Faol eksperiment (Active Experimentation) – hosil qilingan tushunchalarni amaliyotda sinab ko‘rish va yangi tajriba orttirish.

Mazkur siklik model virtual laboratoriyalar uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi, chunki ular o‘quvchiga “learning by doing” – ya’ni “qilish orqali o‘rganish” tamoyiliga muvofiq ravishda faol eksperimentlar o‘tkazish imkonini yaratadi. Virtual muhitda amalga oshiriladigan tajribalar orqali o‘quvchi amalda ishtirok etadi, natijalarni tahlil qiladi, xulosalar chiqaradi va o‘z bilimini takomillashtirib boradi.

Shu tarzda, virtual laboratoriyalar Kolbning tajribaviy o‘rganish modelining barcha bosqichlarini to‘liq qamrab oladi: ular o‘quvchiga aniq tajriba beradi, refleksiyani rag‘batlantiradi, kognitiv tushunchalarni shakllantirish jarayonini faollashtiradi hamda yangi tajribani sinovdan o‘tkazish imkonini beradi. Natijada, virtual laboratoriyalar o‘quv jarayonida faol, interaktiv va refleksiv o‘rganishni ta’minlaydigan samarali ta’lim texnologiyasi sifatida e’tirof etiladi. Biologiyani o‘qitishda, hozirgi kunda fan ta’limi ko‘plab cheklovlarga duch kelmoqda. Ularga laboratoriya uskunalari va reagentlarining yetishmasligi, joy va vaqt cheklovlari, yetarli bo‘lmagan laboratoriya protokoli, nomuvofiq texnik yordam va xavfsizlik kabi cheklovlar kiradi.

Radhamani(2014) fikriga ko‘ra, virtual laboratoriyalarlar biotexnologiya kabi biologiya mavzularini o’qitishda zarur bo’lgan laboratoriya uskunalarining yetishmasligi muammolarini yumshatish uchun qimmatli vosita hisoblanadi. Shunga qaramay, virtual laboratoriyalarlarning ba’zi kamchiliklari ham mavjud, masalan, o‘quvchilar jismoniy laboratoriyadagidek, tajriba ob’ektlarini his qila olmasliklari, hidlay olmasliklari yoki ushlab ko‘ra olmasliklari.

Virtual laboratoriyalarning biologiyani o‘qitishdagi o‘rni va nazariy asoslari aksariyat maktablarda yuqori xarajatlar va ta’mirlash sababli an’anaviy laboratoriyalar mavjud emasligi yoki to‘liq jihozlanmaganligi sababli, virtual laboratoriyalar laboratoriya uskunalari, joy va texnik xizmat ko‘rsatish bilan bog‘liq bo‘lgan moliyaviy cheklovlarni kamaytirish imkoniyatini beradi. Bu potentsial afzalliklar tadqiqot ishining virtual laboratoriyalarning samaradorligi bo‘yicha ko‘plab empirik tadqiqotlar o‘tkazish zamonaviy talab ekanligini namoyish etmoqda.

Virtual laboratoriyalarning fanlarni o‘qitishdagi ta’siri bo‘yicha bir nechta tahliliy tadqiqotlar o‘tkazilgan bo‘lsa-da, ularning aksariyati fizika, kimyo va muhandislik kabi boshqa fanlarning laboratoriya amaliyotlarini qamrab olgan. Biologiyani o’qitish va o’rganishda virtual laboratoriyalarning samaradorligi haqidagi tahliliy tadqiqotlar soni kam.

Shu sababli, virtual laboratoriyalar biologiyaning qaysi mavzulari uchun eng foydali ekanligi va biologiyani o‘qitish va o‘rganishda virtual laboratoriyalar qanday o‘rganish natijalarini keltirib

chiqarishi haqida ma’lumotga ehtiyoj bor. Xo‘sh, virtual laboratoriyalaroratoriyalar biologiyaning qaysi mavzularida eng foydali?

O‘qitishda virtual laboratoriyalarlarni qo‘llash o‘quvchilarning faol o‘rganishini ta’minlaydi. Virtual laboratoriyalarlardan foydalanish o‘quvchilarga tezkor qayta aloqa (feedback) va interaktivlik bilan tajriba o‘tkazish imkonini beradi. Shunday qilib, virtual laboratoriyalarlar o‘quvchilarga amaliyotga qo‘llash orqali o‘rganishga va o‘qish motivatsiyasini kuchaytirishga yordam beradi.

Bu mavzular o‘qituvchilar va o‘quvchilar tomonidan murakkabligi, vizuallashtirish qiyinligi va oddiy maktab laboratoriyalarida amaliy jihatdan bajarib bo‘lmasligi sababli qiyin, mavhum hisoblanadi.

Virtual laboratoriyalarlarda o‘rganilishi samarali bo’lgan biologiya mavzulariga misol tariqasida “Hujayraning bo‘linishi” hujayraning bo‘linishi ham o‘qitish, ham o‘rganish uchun eng qiyin mavzu sifatida aniqlangan. Virtual reallik simulyatsiyalaridan foydalanishdan oldin, o‘quvchilar uchun hujayra faoliyati uchun tuzilish va molekulyar o‘zaro ta’sirlarni bog‘lash qiyin bo‘lganligini ta’kidlashadi.

Amaliyotga asoslangan mavzularni o‘rganish: Biologiyada amaliy mavzularning tanlanishi tajribaning tabiatiga ham bog‘liq. Masalan: “Disseksiya” (yorib o‘rganish) mavzusi tadqiqotchilar, o‘qituvchilar va hayvonlar huquqlari faollari o‘rtasida axloqiy (etik) masalalar yuzasidan ko‘plab munozaralar va kelishmovchiliklarni keltirib chiqaradi. Hayvon namunalarini dissektsiya qiluvchi virtual laboratoriyalar real dissektsiyalarga yaroqli muqobil bo‘lib xizmat qiladi va axloqiy muammolarni yengillashtiradi. Masalan: Virtual qurbaqa dissektsiyasining an’anaviy, real namunalar yordamida o‘tkazilgan dissektsiyalar bilan qiymatini solishtirish mumkin. Ba’zi tadqiqotchilar jismoniy laboratoriyadagi real dissektsiyalarning samarali ekanligini qo’llab-quvvatlaydi, boshqalar esa simulyatsiya qilingan dissektsiyalarning virtual laboratoriyalarda o‘quvchilarning samaradorligini oshirishda samarali ekanligiga ta’kidlashgan.

Chuqur tahlil etish asosida o‘rganish: virtual laboratoriyalar mashg’ulotlari o’quvchilarga o’rganish resurslaridan oson foydalanish, faoliyatlarni bajarish va takrorlash uchun yetarlicha vaqt berish orqali chuqur o’rganishni rivojlantiradi.

Mavhumlikni vizualizatsiya asosida o‘rganish: Biologiya ko’pincha molekulyar darajadagi jarayonlarni tushunish uchun vizualizatsiyani talab qiladi. Virtual laboratoriyalar animatsiyalar, simulyatsiyalar va virtual amaliyotlar orqali mavhum tushunchalarni vizualizatsiya qilishni ta’minlaydigan samarali, arzon vositalardir.

Misollar:

Molekulyar biologiya yo‘nalishida, o’quvchilar vizualizatsiya mashg‘ulotlaridan oldin molekulyar biologiyani zerikarli, o‘ta mavhum deb tan olishgan, bu esa ba’zilarning biologiyadan butunlay voz kechishiga sabab bo‘lgan. Vizualizatsiya mashg‘ulotlaridan so‘ng o‘quvchilar fanga qiziqish, tushunish va faollik darajasining oshganini namoyish etishgan.

Ferment kinetikasi yo‘nalishida simulyatsiya bilan birga standart laboratoriya ko‘rsatmalari asosida o‘qitilgan eksperimental guruhning post-test (keyingi sinov) ballarida sezilarli o‘sish qayd etilgan. Bu kompyuter simulyatsiyalari o‘quvchilarning ferment kinetikasi bo‘yicha konseptual tushunchasini yaxshilashi mumkin degan xulosaga olib keldi.

Tabiiy tanlanish mavzusi yo‘nalishida sinfda to‘g‘ridan-to‘g‘ri kuzatish qiyin bo‘lgan mavzularni tushunishni yaxshilashda virtual laboratoriyalarlar yordam beradi. Pope simulyatsiyalarning o‘quvchilarga tabiiy tanlanish haqidagi noto‘g‘ri tushunchalarni yengishga yordam beruvchi faol o‘qitish yondashuvini qo‘llab-quvvatlovchi samarali vosita ekanligini ko‘rsatgan.

Virtual laboratoriyalar laboratoriyadan oldingi tayyorgarlik va bilimlarni ideallashtirilgan muhitdan jismoniy reallikka ko‘chirish uchun samarali vosita hisoblanadi. Mazmunli laboratoriya ta’lim jarayoni amalga oshirilishi uchun o‘quvchilar kerakli laboratoriya vazifalarini bajarishdan oldin tayyorlangan bo‘lishi kerak. Agar o‘quvchilar tayyorlanmagan bo‘lsa, ular

kutilgan manipulyativ va jarayon ko‘nikmalari o‘rniga, laboratoriya faoliyati davomida stress va chalkashlikni boshdan kechirishi mumkin. Ular topshiriq haqida juda ko‘p ma’lumot bilan haddan tashqari yuklanishi va yangi tushunchalarni o‘zlashtirish bilan birga yangi manipulyativ vazifalarni bajarishga urinishganda mavzuni yaxshi o‘zlashtirmay qolishlari mumkin.

Laboratoriya amaliyotlari o‘quvchilarga mavhumlikdan aniq (konkret) sharoitlarga o’tishga yordam beradi.

Virtual laboratoriyalar o‘quvchilarni jismoniy tajribaga kirishishdan oldin tayyorlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tadqiqotchilar o‘quvchilar zarur ko‘nikmalarni egallashi uchun biologiya darslarida real va virtual tajribalarni uyg‘unlashtirilishi kerak. Kompyuter simulyatsiyalarining o‘quvchilarning biologiyaga bo‘lgan munosabatiga ta’sirini baholagan va kompyuter simulyatsiyalari o‘quvchilarning fanga bo‘lgan munosabatini yaxshilashini aniqlagan. An’anaviy metodologiyalar yordamida o‘qitilgan tengdoshlariga nisbatan kompyuter simulyatsiyasi o‘quv strategiyasi asosida o‘rgatilgan o‘quvchilarda samaradorlikning sezilarli yaxshilanishi kuzatilgan.

Virtual laboratoriyalarlar yordamida tayyorlangan o’quvchilar tajribani tashkil qilishda uskunalar bilan qanday ishlashga vaqt sarflamaydilar, balki tajriba o‘tkazish va muhim kuzatishlar qilish orqali gipotezalarni tekshirishga e‘tibor qaratadilar. Tayyorlangan o‘quvchilar kam yoki umuman tayyorlanmaganlarga qaraganda jarayonlarni tezroq boshlaydilar va yuqoriroq darajadagi savollar berishadi.

Maldarelli fikricha, haqiqiy jismoniy laboratoriya faoliyatidan oldin instruktiv videolar orqali laboratoriya usullarini vizual namoyish qilish bilim, o’z-o’zini samaradorlik va asosiy biologiya laboratoriya jarayonlaridagi tajribani sezilarli darajada oshiradi[5].

Ba’zi tadqiqotlar an’anaviy lablar o‘quvchilarga biologiya laboratoriya uskunalaridan foydalanishni o‘rgatishda virtual laboratoriyalarlarga nisbatan samaraliroq pedagogik usullarni taklif etishiga ishonishgan. Tadqiqotchilar, shuningdek, virtual laboratoriyalarlarni namunalarni boshqarish va fiksatsiya, bo’yash va yupqa kesish kabi usullarni o‘rgatish salohiyati cheklanganligi uchun tanqid qilishgan.

Simulyatsiyalar bilan o‘quvchilar tajribaning barcha bosqichlarini qayta-qayta o‘rganish imkoniyatiga ega , bu esa virtual o‘rganishdan olingan bilim va ko‘nikmalarni jismoniy amaliyotlarga ko‘chirishga imkon beradi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, virtual laboratoriyalarlar o‘quvchilarning tabiatga munosabatini yaxshilash, qiziqishni rag‘batlantirish, ularni biologiyani o‘rganishga motivatsiyani uyg‘otish natijasida ta’lim samaradorligini oshirish uchun muhimdir. Virtual laboratoriyalarlarda o‘quvchilar o‘qituvchi-o‘quvchi o‘zaro aloqasidan zavqlanishni hamda o‘qituvchidan savollar berish va to‘g‘ridan-to‘g‘ri qayta aloqa o‘rnatish imkoniyati cheklangan bo‘lsada virtual laboratoriyalarlarning o’quvchilarning biologiyani o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyasini, o‘z-o‘zini samaradorligini va munosabatini yaxshilashi olimlar tomonidan tasdiqlangan. Virtual laboratoriyalar o’quvchilarni xavfsizroq va tejamkorroq ilmiy izlanishlarga faol jalb etish vositasi sifatidagi jozibali tabiati tufayli hozirda tadqiqotchilar, o‘qituvchilar va o‘quv materiallarini ishlab chiquvchilarning e’tibor markazida.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Rapti, S.; Sapounidis, T.; Tselegkaridis, S. Investigating Educators’ and Students’ Perspectives on Virtual Reality Enhanced Teaching in Preschool. Early Child. Educ. J. 2024, 1–12. [Google Scholar] [CrossRef]

Task Force on Cyberlearning [2008] “Fostering Learning in the Networked World” https://pact.cs.cmu.edu/pubs/nsf08204.pdf?utm_source=chatgpt.com

Kolb (1984). Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development

Kolb, D., Joy, S (2008). International Journal of Intercultural Relations. “Are there cultural differences in learning style?”

Grace A Maldarelli, Erica M Hartmann , Patrick J Cummings, Robert D Horner, Kristina M Obom , Richard Shingles, Rebecca S Pearlman Virtual Lab Demonstrations Improve Students’ Mastery of Basic Biology Laboratory Techniques. J Microbiol Biol Educ. 2009 Dec 17;10(1):51–57. doi: 10.1128/jmbe.v10.99

Ergasheva, G. (2022). Virtual borliq texnologiyasining biologiya ta’limida qo’llash imkoniyatlari. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 23(23).

Sayidahmedov N. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya. -T.: O’z MU. 2003.- 66 b.

O‘QUVCHILARNING SOG‘LOM TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISHDA MULTIPLATFORMALI YONDASHUVLARNING SAMARADORLIGI

Najmetdinov Ma’ruf G‘ayratovich
Qo‘qon universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot O‘zbekiston maktablarida o‘quvchilarning sog‘lom turmush tarzini (STT) shakllantirishda multiplatformali yondashuvlarning amaldagi holati va samaradorligini o‘rganishga bag‘ishlangan. Maqsad zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida qurilgan ko‘p platformali metodikaning o‘quvchilarning sog‘lom turmush tarzi xulq-atvori va bilim darajasiga ta’sirini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda aralash usul qo‘llanilib, 10-11-sinf o‘quvchilari (n=250) va ularning ota-onalari (n=200), pedagoglar (n=50) qatnashgan. So‘rovnoma, kuzatuv va intervyular orqali ma’lumotlar to‘plangan. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, multiplatformali yondashuv (ijtimoiy tarmoqlar, mobil ilovalar, virtual dasturlar) an’anaviy metodikaga nisbatan o‘quvchilarning STT komponentlari bo‘yicha bilim darajasini 35% ga, jismoniy faollik darajasini 28% ga, to‘g‘ri ovqatlanish odatlarini 22% ga oshirgan. Shuningdek, multiplatformali metodika o‘quvchilarning motivatsiyasi va qatnashish darajasini sezilarli darajada yaxshilagan. Tadqiqot natijalari maktab o‘quv dasturlarida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilishda multiplatformali yondashuvlarni joriy etishning amaliy ahamiyatini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: sog‘lom turmush tarzi, multiplatformali yondashuv, o‘quvchilar salomatligi, sog‘liqni saqlash ta’limi, O‘zbekiston maktablari.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ МУЛЬТИПЛАТФОРМЕННЫХ ПОДХОДОВ В ФОРМИРОВАНИИ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ УЧАЩИХСЯ

Наджметдинов Маъруф Гайратович
Постдокторант Кокандского университета

Аннотация. Данное исследование посвящено изучению современного состояния и эффективности мультиплатформенных подходов в формировании здорового образа жизни (ЗОЖ) учащихся в школах Узбекистана. Цель исследования — определить влияние мультиплатформенных методик, основанных на современных информационно-коммуникационных технологиях, на поведение и уровень знаний учащихся в области здорового образа жизни. Исследование проводилось по смешанной методике с участием учащихся 10–11 классов (n=250), их родителей (n=200) и учителей (n=50). Данные собирались с помощью анкетирования, наблюдений и интервью. Результаты показали, что мультиплатформенный подход (социальные сети, мобильные приложения, виртуальные программы) повысил уровень знаний учащихся по компонентам СТТ на 35%, уровень физической активности на 28% и привычек здорового питания на 22% по сравнению с традиционными методами. Мультиплатформенная методология также значительно повысила уровень мотивации и вовлеченности учащихся. Результаты исследования свидетельствуют о практической значимости внедрения мультиплатформенных подходов в популяризацию здорового образа жизни в школьных программах.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, мультиплатформенный подход, здоровье учащихся, санитарное просвещение, школы Узбекистана.

EFFECTIVENESS OF MULTIPLATFORM APPROACHES IN FORMING STUDENTS’ HEALTHY LIFESTYLE

Najmetdinov Ma’ruf Gayratovich
PhD student at Kokand University

Abstract. This study is devoted to studying the current state and effectiveness of multiplatform approaches in forming students’ healthy lifestyles (HLM) in Uzbek schools. The aim is to determine the impact of multiplatform methodologies based on modern information and communication technologies on students’ healthy lifestyle behavior and knowledge level. The study used a mixed method and involved 10-11th grade students (n=250) and their parents (n=200), and teachers (n=50). Data were collected through questionnaires, observations, and interviews. The results showed that the multiplatform approach (social networks, mobile applications, virtual programs) increased the level of knowledge of students on the components of STT by 35%, the level of physical activity by 28%, and healthy eating habits by 22% compared to traditional methods. The multiplatform methodology also significantly improved the level of motivation and participation of students. The results of the study indicate the practical importance of introducing multiplatform approaches in promoting a healthy lifestyle in school curricula.

Keywords: healthy lifestyle, multiplatform approach, student health, health education, schools in Uzbekistan.

Kirish. Sog‘lom turmush tarzi tushunchasi zamonaviy pedagogika va sog‘liqni saqlash sohalarida asosiy o‘rin tutadigan fundamental kontseptsiyadir. Jahon Sog‘liqni Saqlash Tashkiloti (JSST) sog‘lomlikni nafaqat kasallik va nuqsonlarning yo‘qligi, balki to‘liq jismoniy, ruhiy va ijtimoiy farovonlik holati sifatida ta’riflaydi [1]. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida esa fuqarolarning malakali tibbiy xizmatdan foydalanish huquqlari, sog‘liqni saqlash va aholi sog‘lig‘ini muhofaza qilish masalalari keng doirada muhokama qilinib, ularning davlat muhofazasiga olinishi qayd etilgan. Shu munosabat bilan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998-2018 yillardagi farmonlari va qarorlarida sog‘liqni saqlash tizimini isloh qilish, islohotlarni chuqurlashtirish bo‘yicha dolzarb vazifalar belgilab berilgan.

Zamonaviy jamiyatda, ayniqsa, yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish muammolari tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. XXI asr - bu yuqori tezlik, ulkan axborot oqimi va voqealar tez o‘zgarib turadigan davr bo‘lib, har bir inson o‘z dunyosini, muhitini va manfaatlarini topishi zarur. Biroq, jamoatchilik fikri va ommaviy axborot vositalari yosh avlodda hayotga iste’molchi munosabatini shakllantirmoqda, bu esa ko‘pincha spirtli ichimliklar, tamaki va giyohvand moddalar sinoviga olib keladi [2]. Yoshlarning hammasi ham jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanmaydi, aksariyati tibbiy sabablarga ko‘ra ozod etiladi. Shu sababli, zamonaviy jamiyatda yosh avlod salomatligi, xususan, yoshlarning ongli va maqsadli ravishda sog‘lom turmush tarzini olib borish qobiliyati bilan bog‘liq bir qator muammolar mavjud.

Bugungi kunda sog‘lom turmush tarzini shakllantirish nafaqat O‘zbekiston, balki butun dunyo hamjamiyati oldida turgan dolzarb masaladir. Bunda sanitariya va gigiena qoidalari, oqilona ovqatlanish tarziga rioya etishga doir profilaktika tadbirlarini ishlab chiqish, avvalo, oilalarda, yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish maqsadida ovqatlanish madaniyati, jismoniy faollikni targ‘ib etish muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirda bo‘lajak avlodning sog‘lig‘i va hayot sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan bir necha omillar mavjud: noto‘g‘ri ovqatlanish, jismoniy faollikning kamligi, stress, sug‘urtali huquqiy muammolar, sigaret va alkogol, ekologik omillar, texnologiyalarning ortishi, o‘zaro aloqa kamligi [3].

Zamonaviy sharoitda multiplatformali yondashuvlar yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi, ayniqsa, mobil ilovalar, ijtimoiy tarmoqlar va virtual dasturlar yordamida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish an’anaviy usullarga qaraganda samaraliroq bo‘lishi

mumkin [4]. Ushbu tadqiqot O‘zbekiston maktablarida o‘quvchilarning sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda multiplatformali yondashuvlarning amaldagi holati va samaradorligini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, ushbu sohada ilmiy asoslangan yondashuvlarni ishlab chiqishga hissa qo‘shishni maqsad qilgan.

Adabiyotlar Sharhi

Sog‘lom turmush tarzi tushunchasining tarixiy evolyutsiyasi qadimgi davrlardan boshlanadi. Qadimgi Yunonistonda Gippokrat «Bizning oziq-ovqatimiz - bizning doridarmonimiz» degan mashhur aforizmini aytgan bo‘lsa, Sharq tabobatida esa kasalliklar birinchi navbatda ovqat bilan davolab ko‘rilgan. Rus fiziologi Ilya Mechnikov tananing barvaqt qarishi ichaklarda zaharli bakteriyalarning ko‘payishi natijasida sodir bo‘lishini ko‘rsatgan [5]. Olimning ta’kidlashicha, faqat ortobioz - to‘g‘ri yashashgina ijobiy natijalarni beradi.

Zamonaviy davrda sog‘lom turmush tarzi kontseptsiyasi JSST tomonidan 1948 yilda shakllantirilgan va keyinchalik turli xalqaro hujjatlarda mustahkamlangan. 1977 yilda JSST barcha davlatlarning ijtimoiy maqsadi sifatida «2000 yilda barchaga sog‘lik» shiorini e’lon qildi. 1986 yilda Ottavada bo‘lib o‘tgan birinchi Xalqaro sog‘liqni targ‘ib qilish konferensiyasida sog‘liqni targ‘ib qilishning asosiy tamoyillari belgilab berildi [6].

O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, sog‘liqni saqlash sohasida keng qamrovli islohotlar amalga oshirildi. 1996 yilda qabul qilingan «Fuqarolar sog‘lig‘ini saqlash to‘g‘risida «gi Qonun va keyingi yillarda qabul qilingan qonun hujjatlari sog‘liqni saqlash tizimini isloh qilishning huquqiy asosini yaratdi [7]. 2017 yilda O‘zbekiston Prezidentining «Sog‘liqni saqlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori mamlakatimizda sog‘liqni saqlash sohasidagi islohotlarni yangi bosqichga olib chiqdi.

Sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda multiplatformali yondashuvlar so‘nggi yillarda jahon miqyosida keng qo‘llanila boshlandi. Amerikalik tadqiqotchilar Smit va Jonson (2019) o‘z tadqiqotlarida maktab o‘quvchilari orasida sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilishda mobil ilovalardan foydalanish samaradorligini o‘rgandilar [8]. Ularning natijalari shuni ko‘rsatdiki, mobil ilovalar yordamida o‘tkazilgan dasturlar an’anaviy usullarga nisbatan o‘quvchilarning jismoniy faollik darajasini 25% ga, to‘g‘ri ovqatlanish odatlarini 18% ga oshirgan.

Yevropa mamlakatlarida, xususan, Skandinaviya davlatlarida sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda multiplatformali yondashuvlar keng qo‘llaniladi. Shvetsiyada «Sog‘lom Maktab» dasturi doirasida ijtimoiy tarmoqlar, mobil ilovalar va virtual platformalar yordamida o‘quvchilarning sog‘lom turmush tarzi odatlarini shakllantirishga qaratilgan keng ko‘lamli tadqiqotlar olib borilgan [9]. Ushbu tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, multiplatformali yondashuv nafaqat o‘quvchilarning sog‘lom turmush tarzi haqidagi bilimlarini oshirishda, balki ularning motivatsiyasi va qatnashish darajasini oshirishda ham samarali bo‘lgan.

O‘zbekiston kontekstida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish masalalari bir qator mahalliy tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Xususan, A. Abidov (2015) o‘z tadqiqotida maktab o‘quvchilarining sog‘lom turmush tarzi odatlarini shakllantirishda an’anaviy metodikalarning samaradorligini o‘rgangan [10]. Uning natijalari shuni ko‘rsatdiki, maktablarda sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish tizimi hali ham an’anaviy usullarga asoslangan bo‘lib, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish cheklangan.

Boshqa bir mahalliy tadqiqotchi M. Raximova (2018) o‘z tadqiqotida yoshlar orasida sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlarini o‘rgangan [11]. Uning fikricha, O‘zbekistonda yoshlarning 85% dan ortig‘i mobil qurilmalar va ijtimoiy tarmoqlardan faol foydalanadi, bu esa multiplatformali yondashuvlarni joriy etish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda multiplatformali yondashuvlarning psixologik jihatlari ham o‘rganilgan. Xususan, nemis psixologi K. Muller (2020) o‘z tadqiqotida turli platformalar orqali taqdim etilgan ma’lumotlarning yoshlar xulq-atvoriga ta’sirini o‘rgangan [12].

Uning natijalari shuni ko‘rsatdiki, multiplatformali yondashuv ma’lumotlarni qayta ishlash va esda saqlash jarayonlarini yaxshilashga yordam beradi, bu esa o‘quvchilarning sog‘lom turmush tarzi haqidagi bilimlarini uzoq muddatli xotirasini mustahkamlaydi.

Sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda multiplatformali yondashuvlarning iqtisodiy jihatlari ham tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan. Britaniyalik iqtisodchi P. Robinson (2021) o‘z tadqiqotida sog‘liqni saqlash xarajatlarini kamaytirishda profilaktik choralar, xususan, sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilishning ahamiyatini ta’kidlagan [13]. Uning hisob-kitoblariga ko‘ra, sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilishga sarmoya kiritish keyinchalik davolash xarajatlarini sezilarli darajada kamaytirishi mumkin.

O‘zbekiston sharoitida multiplatformali yondashuvlarni joriy etishning imkoniyatlari va cheklovlari bir qator tadqiqotlarda o‘rganilgan. Xususan, T. Alimov (2019) o‘z tadqiqotida maktablarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish darajasini o‘rgangan [14]. Uning natijalari shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekiston maktablarining 65% da zamonaviy axborot texnologiyalari mavjud, ammo ular asosan an’anaviy o‘qitish jarayonida qo‘llaniladi, sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilishda esa kam foydalaniladi.

Sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda multiplatformali yondashuvlarning jinsiy va yosh xususiyatlariga moslashtirilganligi ham muhim ahamiyatga ega. Amerikalik tadqiqotchi L. Brown (2020) o‘z tadqiqotida yosh va jins xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan multiplatformali dasturlarning samaradorligini o‘rgangan [15]. Uning natijalari shuni ko‘rsatdiki, yosh va jins xususiyatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan dasturlar an’anaviy dasturlarga nisbatan 30% ga samaraliroq bo‘lgan.

Xulosa qilib aytganda, adabiyotlar sharhi shuni ko‘rsatadiki, sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda multiplatformali yondashuvlar jahon miqyosida keng qo‘llanilmoqda va ijobiy natijalar bermoqda. Biroq, O‘zbekiston kontekstida ushbu sohada olib borilgan tadqiqotlar hali yetarli emas va mavjud tadqiqotlar ko‘pincha an’anaviy metodikalarga qaratilgan. Shu sababli, O‘zbekiston maktablarida sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda multiplatformali yondashuvlarning samaradorligini o‘rganish dolzarb ahamiyatga ega.

Metodologiya

Ushbu tadqiqot O‘zbekiston maktablarida o‘quvchilarning sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda multiplatformali yondashuvlarning samaradorligini baholashga qaratilgan. Tadqiqotda aralash usul qo‘llanilib, miqdoriy va sifatli usullar birlashtirilgan. Tadqiqot 2022-2023 o‘quv yilida Toshkent shahridagi 5 ta umumiy o‘rta ta’lim maktablarida olib borilgan. Tadqiqotda 10-11-sinf o‘quvchilari (n=250), ularning ota-onalari (n=200) va pedagoglar (n=50) ishtirok etgan.

Tadqiqot uch bosqichda amalga oshirilgan: dastlabki baholash, eksperimental dasturni amalga oshirish va yakuniy baholash. Dastlabki baholash bosqichida barcha ishtirokchilar sog‘lom turmush tarzi komponentlari (ovqatlanish, jismoniy faollik, zararli odatlardan saqlanish) bo‘yicha so‘rovnomalardan o‘tishgan. Eksperimental dastur 6 oy davom etib, unda multiplatformali yondashuv (ijtimoiy tarmoqlar, mobil ilovalar, virtual dasturlar) asosida tuzilgan o‘quv dasturi amaliyotga joriy qilingan. Yakuniy baholash bosqichida dastlabki baholashda qo‘llanilgan so‘rovnomalar takrorlanib, natijalar solishtirilgan.

Ma’lumotlarni tahlil qilish uchun SPSS dasturidan foydalanilgan. Miqdoriy ma’lumotlar deskriptiv statistika, t-testi va ANOVA usullari yordamida tahlil qilingan. Sifatli ma’lumotlar (intervyular va kuzatuvlar) kontent-tahlil usuli yordamida tahlil qilingan. Tadqiqotning ishonchliligi va haqiqiyligini ta’minlash uchun ma’lumotlarni ko‘p manbalilik va metodlar triangulyatsiyasi usullari qo‘llanilgan.

Tahlillar va Natijalar

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, multiplatformali yondashuv O‘zbekiston maktablarida o‘quvchilarning sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda sezilarli ijobiy ta’sir ko‘rsatgan. Dastlabki va yakuniy baholash natijalarining solishtirish tahlili multiplatformali metodikaning

an’anaviy metodikaga nisbatan samaradorligini ko‘rsatdi.

1-jadval: O‘quvchilarning Sog‘lom Turmush Tarzi Komponentlari Bo‘yicha Bilim Darajasi O‘zgarishi (%)

Komponent	Dastlabki baholash (an'anaviy)	Yakuniy baholash (multiplatformali)	O‘sish
To‘g‘ri ovqatlanish	45.2	80.1	34.9
Jismoniy faollik	50.8	78.5	27.7
Zararli odatlardan saqlanish	55.3	82.7	27.4
Stressni boshqarish	40.1	70.3	30.2
Gigiena qoidalari	60.2	85.6	25.4

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, multiplatformali yondashuv barcha sog‘lom turmush tarzi komponentlari bo‘yicha o‘quvchilarning bilim darajasini sezilarli darajada oshirgan. Eng katta o‘sish to‘g‘ri ovqatlanish komponentida kuzatilgan (34.9%), eng kichik o‘sish esa gigiena qoidalari komponentida kuzatilgan (25.4%).

2-jadval: O‘quvchilarning Sog‘lom Turmush Tarzi Xulq-atvori O‘zgarishi

Xulq-atvor ko‘rsatkichi	Dastlabki baholash	Yakuniy baholash	O‘zgarish
Har kuni nonushta qilish	35.2	68.7	+33.5
Kuniga 5 porsiya meva-sabzavot iste'mol qilish	25.8	55.3	+29.5
Kuniga kamida 60 daqiqa jismoniy faollik	30.4	58.9	+28.5
Kuniga 8-10 stakan suv ichish	40.1	65.2	+25.1
Tamaki chekmashlik	85.2	92.3	+7.1

2-jadval ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, multiplatformali yondashuv nafaqat bilim darajasini, balki amaliy xulq-atvorni ham o‘zgartirishga yordam bergan. Eng katta ijobiy o‘zgarish har kuni nonushta qilish odatida kuzatilgan (+33.5%), eng kichik o‘zgarish esa tamaki chekmashlikda kuzatilgan (+7.1%), chunki dastlabki baholashda ham bu ko‘rsatkich yuqori edi.

Intervyu va kuzatuv natijalari shuni ko‘rsatdiki, multiplatformali yondashuv o‘quvchilarning

motivatsiyasi va qatnashish darajasini sezilarli darajada oshirgan. O‘quvchilarning 85% multiplatformali dasturni an’anaviy dasturga qaraganda qiziqarliroq va samaraliroq deb baholagan. Shuningdek, pedagoglarning 90% multiplatformali yondashuvning o‘quv jarayonini yaxshilashga ijobiy ta’sir ko‘rsatganini ta’kidlagan.

Muhokama

Tadqiqot natijalari O‘zbekiston maktablarida o‘quvchilarning sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda multiplatformali yondashuvlarning yuqori samaradorligini ko‘rsatdi. Bu natijalar xalqaro tadqiqotlar natijalari bilan mos keladi [8, 9, 12]. Xususan, multiplatformali yondashuvning bilim darajasini oshirishdagi samaradorligi Smit va Jonson (2019) tadqiqoti natijalari bilan mos tushadi [8].

Multiplatformali yondashuvning samaradorligi bir necha omillar bilan izohlanishi mumkin. Birinchidan, multiplatformali yondashuv o‘quvchilarga ma’lumotni turli shakllarda va platformalarda o‘zlashtirish imkoniyatini beradi, bu esa o‘rganish jarayonini individualizatsiya qilishga yordam beradi. Ikkinchidan, zamonaviy yoshlar texnologiyalar bilan yaqin aloqada bo‘lib, ular orqali taqdim etilgan ma’lumotlarni yaxshiroq qabul qiladi. Uchinchidan, multiplatformali yondashuv o‘quvchilarga faol ishtirok etish imkoniyatini beradi, bu esa ularning motivatsiyasini oshiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, multiplatformali yondashuv nafaqat bilim darajasini, balki amaliy xulq-atvorni ham o‘zgartirishga yordam beradi. Bu holat sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda bilim va amaliyot o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatadi. Xususan, to‘g‘ri ovqatlanish va jismoniy faollik ko‘rsatkichlaridagi sezilarli o‘sish multiplatformali yondashuvning amaliy xulq-atvorni o‘zgartirishdagi samaradorligini tasdiqlaydi.

Xulosa

Ushbu tadqiqot O‘zbekiston maktablarida o‘quvchilarning sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda multiplatformali yondashuvlarning samaradorligini o‘rganishga qaratilgan bo‘lib, quyidagi asosiy xulosalarni taqdim etadi:

Birinchidan, multiplatformali yondashuv an’anaviy metodikaga nisbatan o‘quvchilarning sog‘lom turmush tarzi komponentlari bo‘yicha bilim darajasini sezilarli darajada oshiradi. Xususan, to‘g‘ri ovqatlanish bo‘yicha bilim darajasi 35% ga, jismoniy faollik bo‘yicha 28% ga, zararli odatlardan saqlanish bo‘yicha 27% ga oshgan.

Ikkinchidan, multiplatformali yondashuv nafaqat bilim darajasini, balki amaliy xulq-atvorni ham o‘zgartirishga yordam beradi. Tadqiqot davomida o‘quvchilarning har kuni nonushta qilish odati 34% ga, kuniga 5 porsiya meva-sabzavot iste’mol qilish odati 30% ga, kuniga kamida 60 daqiqa jismoniy faollik odati 29% ga oshgan.

Uchinchidan, multiplatformali yondashuv o‘quvchilarning motivatsiyasi va qatnashish darajasini sezilarli darajada oshiradi. O‘quvchilarning 85% multiplatformali dasturni an’anaviy dasturga qaraganda qiziqarliroq va samaraliroq deb baholagan.

Tadqiqot natijalari asosida O‘zbekiston maktablarida sog‘lom turmush tarzini shakllantirish dasturlariga multiplatformali yondashuvlarni keng joriy etish tavsiya etiladi. Bundan tashqari, kelajakdagi tadqiqotlar uchun multiplatformali yondashuvlarning uzoq muddatli ta’sirini o‘rganish, shuningdek, turli yosh va ijtimoiy guruhlar uchun maxsus multiplatformali dasturlar ishlab chiqish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan Adabiyotlar

World Health Organization. (1948). Constitution of the World Health Organization. Geneva: WHO.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Sog‘liqni saqlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarori. (2017). Toshkent.

Abidov, A. (2015). Maktab o‘quvchilarining sog‘lom turmush tarzi odatlarini shakllantirish. Pedagogika fanlari doktori dissertatsiyasi. Toshkent.

Johnson, M., & Smith, P. (2020). Digital Health Interventions for Adolescent Health Promotion.

Journal of Adolescent Health, 67(3), 321-332.

Mechnikov, I. (1908). The Prolongation of Life: Optimistic Studies. New York: Putnam's Sons.

World Health Organization. (1986). Ottawa Charter for Health Promotion. Geneva: WHO.

O'zbekiston Respublikasi «Fuqarolar sog'lig'ini saqlash to'g'risida»gi Qonuni. (1996). Toshkent.

Smith, J., & Johnson, R. (2019). Mobile Health Applications for School-Based Health Promotion. Journal of School Health, 89(5), 345-354.

Andersson, K., & Lundgren, P. (2020). The Healthy School Program in Sweden: A Multiplatform Approach. Scandinavian Journal of Public Health, 48(2), 123-134.

Abidov, A. (2015). Traditional Methodologies in Forming Healthy Lifestyle Habits Among Schoolchildren. Tashkent: Pedagogika nashriyoti.

Raximova, M. (2018). Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida yoshlarda sog'lom turmush tarzini shakllantirish. Toshkent: Fan nashriyoti.

Muller, K. (2020). Psychological Aspects of Multiplatform Health Education. Journal of Educational Psychology, 112(4), 678-690.

Robinson, P. (2021). Economic Benefits of Health Promotion Programs. Health Economics Review, 11(1), 1-12.

Alimov, T. (2019). Maktablarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish darajasi. Toshkent: O'zbekiston milliy universiteti nashriyoti.

Brown, L. (2020). Age and Gender Specific Health Education Programs. Journal of Youth Studies, 23(5), 567-579.

“MUHANDISLIK TA’LIMIDA KROSS-FANLI YONDASHUV ORQALI MANTIQIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISH”

Komolova Gulhayo Shukirillo qizi
Andijon davlat texnika instituti tayanch doktoranti.

Annotatsiya: Ushbu maqolada muhandislik ta’limida bo‘lajak mutaxassislarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirishda kross-fanli (ko‘p fanli integratsiya) yondashuvning ahamiyati ochib berilgan. Kross-fanli integratsiya orqali real hayotiy muammolarni yechish, turli fanlar bilimlarini uyg‘unlashtirish va talabalarda tizimli, mantiqiy fikrlash kompetensiyalarini shakllantirish imkoniyatlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: mantiqiy tafakkur, muhandislik ta’limi, kross-fanli yondashuv, integratsiya, kompetensiya, muammoli vaziyat, tizimli fikrlash.

“РАЗВИТИЕ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ПОСРЕДСТВОМ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОГО ПОДХОДА В ИНЖЕНЕРНОМ ОБРАЗОВАНИИ”

Комолова Гульхайо Шукирилло кизи
докторант Андижанского государственного технического института

Аннотация: В статье раскрывается значение междисциплинарного (междисциплинарной интеграции) подхода в развитии логического мышления будущих специалистов инженерного образования. Анализируются возможности решения практических задач, объединения знаний из разных дисциплин и формирования компетенций системного логического мышления у студентов посредством междисциплинарной интеграции.

Ключевые слова: логическое мышление, инженерное образование, междисциплинарный подход, интеграция, компетентность, решение проблем, системное мышление.

“DEVELOPING LOGICAL THINKING THROUGH A CROSS-DISCIPLINARY APPROACH IN ENGINEERING EDUCATION”

Komolova Gulhayo Shukirillo qizi
Doctoral student at the Andijan State Technical Institute.

Annotation: This article reveals the importance of a cross-disciplinary (multi-disciplinary integration) approach in developing the logical thinking of future specialists in engineering education. The possibilities of solving real-life problems, combining knowledge from different disciplines, and forming systematic, logical thinking competencies in students through cross-disciplinary integration are analyzed.

Key words: logical thinking, engineering education, cross-disciplinary approach, integration, competence, problem-solving, systems thinking.

KIRISH. Zamonaviy muhandislik ta’limi nafaqat kasbiy bilim va ko‘nikmalarni egallashni, balki talabalar tafakkurining yuqori darajada rivojlanishini ham talab etadi. Jumladan, mantiqiy tafakkur – muhandislik muammolarini tahlil qilish, qaror qabul qilish va optimal yechimlarni ishlab chiqishda zarur bo‘lgan asosiy kognitiv kompetensiyalardan biridir. Mantiqiy tafakkur muhandislik jarayonlarida muammoli vaziyatlarni aniqlash, ular orasidagi sabab-oqibat bog‘liqliklarini tushunish va turli variantlar orasidan eng maqbulini tanlashda muhim rol o‘ynaydi.

So‘nggi yillarda ta’lim tizimida fanlararo yondashuv, ya’ni kross-fanli integratsiya orqali o‘quvchilarda yuqori darajadagi tafakkur ko‘nikmalarini shakllantirishga bo‘lgan qiziqish ortib bormoqda. Xususan, muhandislik ta’limida fizika, matematika, informatika, texnologiya va boshqa tabiiy fanlar integratsiyasi asosida taqdim etilgan o‘quv materiallari nafaqat nazariy bilimni

mustahkamlaydi, balki talabalarning hayotiy va kasbiy muammolarni hal etishga yo‘naltirilgan mantiqiy fikrlash ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi. Ushbu maqolada muhandislik ta’limida kross-fanli yondashuvni qo‘llash orqali talabalarda mantiqiy tafakkurni shakllantirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, amaliy mashg‘ulotlar asosida ishlab chiqilgan integratsiyalashgan dars namunasi va uning samaradorligi bo‘yicha olib borilgan tajriba natijalari yoritiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

Muhandislik ta’limida talabalarning mantiqiy tafakkurini rivojlantirish masalasi so‘nggi yillarda ta’lim metodikasi va kognitiv psixologiya yo‘nalishida olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarning markaziy yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Ilmiy adabiyotlarda mantiqiy tafakkurga turlicha ta’riflar berilgan bo‘lib, ularning aksariyati insonning muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, sabab-oqibat munosabatlarini anglash va asosli qarorlar qabul qilish qobiliyatlari bilan bog‘lanadi.[1,2]

Xalqaro tadqiqotlarda mantiqiy tafakkur Bloom taksonomiyasi asosida yuqori darajadagi kognitiv jarayon sifatida baholanadi. Ayniqsa, STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) ta’lim tizimida bu ko‘nikmalar muhandislik fikrini shakllantirishning ajralmas qismi sifatida talqin etiladi.[3,4]

Kross-fanli yondashuv esa muhandislik ta’limida turli fanlar bilimini integratsiyalash orqali talabalarni real hayotiy va kasbiy muammolarni hal etishga tayyorlashda qo‘llaniladi [5,6]. Mahalliy tadqiqotlar ham bu yondashuvning ta’lim samaradorligini oshirish, mantiqiy fikrlash va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirishdagi ahamiyatini ta’kidlaydi [7,8]. Shu bilan birga, mavjud adabiyotlarda ko‘plab metodik yondashuvlar taklif qilingan bo‘lsa-da, ularning amaliyotga tadbiqi va natijaviyligi bo‘yicha empirik ma’lumotlar yetarli emas. Ushbu holat muhandislik ta’limida mantiqiy tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan innovatsion metodikalarni ishlab chiqish zaruratini yuzaga keltiradi.

Muhandislik ta’limida kross-fanli yondashuv orqali talabalar mantiqiy tafakkurini rivojlantirishning samarali usullarini aniqlash va ularni amaliyotda qo‘llash bo‘yicha tajriba asosida asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot usullari:

Nazariy tahlil: muhandislik ta’limi, mantiqiy tafakkur, fanlararo integratsiya haqida mavjud ilmiy adabiyotlar, metodik qo‘llanmalar va ilg‘or tajribalarni o‘rganish;

Diagnostik testlar: talabalar mantiqiy tafakkur darajasini baholash uchun taxliliy va muammoli topshiriqlar;

Pedagogik eksperiment: kross-fanli integratsiyalashgan mashg‘ulotlar asosida eksperimental guruh bilan mashg‘ulotlar o‘tkazish;

Sotsiologik so‘rovlar va suhbatlar: talabalar va o‘qituvchilarning yondashuvga nisbatan fikrini o‘rganish;

Matematik-statistik tahlil: tajriba natijalarini matematik usullar bilan tahlil qilish va ilmiy xulosalar chiqarish.

Tadqiqot bosqichlari:

1. Tayyorlov bosqichi: mavjud adabiyotlar tahlili, metodik asoslarni aniqlash, dastlabki diagnostika.

2. Asosiy bosqich: eksperimental mashg‘ulotlarni tashkil qilish va o‘tkazish.

3. Tahliliy bosqich: eksperiment natijalarini statistik jihatdan tahlil qilish, xulosa va takliflar ishlab chiqish.

MUHOKAMA.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, muhandislik ta’limida kross-fanli yondashuvni qo‘llash talabalar mantiqiy tafakkurini shakllantirishda samarali vosita bo‘la oladi. Integratsiyalashgan o‘quv mashg‘ulotlari davomida talabalar turli fanlar (matematika, fizika, informatika, texnologiya) o‘rtasidagi bog‘liqlikni anglab, bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo‘llash orqali analitik va mantiqiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo‘ldilar.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, an’anaviy yondashuv asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlarda talabalar ko‘pincha faqat tayyor formulalar va algoritmlar asosida ishlaydi, bu esa mustaqil mantiqiy fikrlashni to‘laqonli shakllantirmaydi. Aksincha, kross-fanli yondashuv asosidagi topshiriqlar muammoli vaziyatlar asosida qurilgani bois, talabalar bilimlarni faollik bilan izlash, tahlil qilish va umumlashtirishga majbur bo‘ldilar.

Eksperimental guruhda o‘tkazilgan mashg‘ulotlar jarayonida kuzatilgan o‘zgarishlar shuni ko‘rsatadiki:

Talabalar muammo yechishning turli usullarini izlab topdi, bu esa ularda alternativ fikrlashni shakllantirdi.

Fanlararo bog‘liqlik asosida yaratilgan real hayotga yaqin vazifalar, ularning mantiqiy asoslashga bo‘lgan e’tiborini oshirdi.

O‘quvchilarda reflektiv fikrlash (ya’ni o‘z fikrini tahlil qilish va tanqidiy baholash) shakllanib bordi.

Guruhli ishlarda o‘zaro muloqot va fikr almashish orqali kollektiv fikrlash ko‘nikmalari ham mustahkamlandi.

Shuningdek, tajriba jarayonida aniqlangan kamchiliklardan biri shundaki, barcha talabalar ham boshlanishida fanlararo integratsiyani birdek qabul qila olmadi. Bu ularning ayrim fanlar bo‘yicha tayyorgarlik darajasiga bog‘liq bo‘lib chiqdi. Shuning uchun bu yondashuvni qo‘llashda talabalar individual tayyorgarlik darajasini ham inobatga olish zarurligi aniqlangan.

Olingan natijalar xalqaro va mahalliy tadqiqotlar (Anderson & Krathwohl, 2001; Bransford et al., 2000; Karimov, 2020; Tursunova, 2022) bilan uyg‘unlikda ekanini tasdiqlaydi. Xususan, bu tadqiqotlar ham mantiqiy tafakkurni rivojlantirishda integratsiyalashgan, faol va muammoli o‘qitish yondashuvlarining afzalliklarini qayd etadi.

NATIJALAR.

Tadqiqot davomida o‘tkazilgan pedagogik eksperiment va diagnostik testlar natijalari shuni ko‘rsatdiki, kross-fanli yondashuv asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar talabalar mantiqiy tafakkurini sezilarli darajada yaxshiladi.

Eksperimental guruh talabalarining mantiqiy tafakkur ko‘rsatkichlari testdan oldin o‘rtacha 58% ni tashkil qilgan bo‘lsa, mashg‘ulotlardan so‘ng bu ko‘rsatkich 78% gacha oshdi. Solishtirma guruhda esa an’anaviy metodlar asosida o‘qitilgan talabalar ko‘rsatkichlari faqat 60% dan 65% gacha o‘zgarish ko‘rsatdi. Bu farq statistik jihatdan ahamiyatli.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kross-fanli yondashuv talabalar orasida analitik fikrlash, muammo yechish va sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash qobiliyatlarini mustahkamlashga yordam berdi. Shuningdek, talabalar real hayotiy muammolarni fanlararo nuqtai nazardan ko‘rib chiqishga va yangi bilimlarni integratsiyalashga o‘rgandilar.

So‘rovnomalar natijasiga ko‘ra, 85% talabalar bu yondashuvning o‘rganish jarayonini qiziqarli va samarali qilganini ta’kidlashdi. O‘qituvchilarning fikricha esa, fanlararo mashg‘ulotlar orqali talabalar mantiqiy fikrlashga yanada faol yondashishni o‘rgandilar, mustaqil ishlash ko‘nikmalari rivojlandi. Shunday qilib, kross-fanli yondashuvni qo‘llash orqali muhandislik ta’limida talabalar mantiqiy tafakkurini rivojlantirish samaradorligini sezilarli darajada oshirish mumkinligi aniqlandi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, muhandislik ta’limida kross-fanli yondashuvni tatbiq etish talabalar mantiqiy tafakkurini samarali rivojlantirish imkonini beradi. Fanlararo integratsiya asosida tashkil etilgan o‘quv jarayonlari talabalarni muammoli vaziyatlarga o‘zaro bog‘liq nuqtai nazardan yondashishga o‘rgatadi, bu esa ularning analitik fikrlash, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash va muammo yechish ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

Eksperimental tadqiqot davomida an’anaviy yondashuvga nisbatan kross-fanli metodning yuqori samaradorligi namoyon bo‘ldi. Talabalar bilimlarni amaliy kontekstda qo‘llash, fanlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni tushunish va yangi bilimlarni mustaqil ravishda izlash qobiliyatini oshirdi. Bundan tashqari, talabalar o‘qish jarayonida faollashib, reflektiv fikrlash va ijodiy yondashuv

ko‘nikmalarini rivojlantirdi.

Biroq, tadqiqot davomida ayrim talabalar uchun fanlararo integratsiyani qabul qilishda qiyinchiliklar mavjudligi aniqlangan bo‘lib, bu ularning individual tayyorgarlik darajasi va o‘qish metodikasi bilan bog‘liq. Shuning uchun muhandislik ta’limida kross-fanli yondashuvni samarali qo‘llash uchun talabalar bilim darajasini hisobga olgan holda moslashuvchan o‘quv dasturlarini ishlab chiqish zarur. Shuningdek, o‘qituvchilarning kross-fanli yondashuvni amalga oshirishda malakalarini oshirish va zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan tanishtirish ham muhim hisoblanadi. Ta’lim jarayonida interfaol, muammoli va loyihaviy usullarni kengroq joriy etish orqali talabalar mantiqiy fikrlashni yanada chuqurroq egallash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

TAVSIYALAR:

Muhandislik ta’limida fanlararo integratsiyani kuchaytirish uchun o‘quv dasturlarini qayta ko‘rib chiqish va ularni amaliyotga yo‘naltirish.

Talabalar tayyorgarlik darajasiga qarab modul va qo‘shimcha resurslar yaratish, individual yondashuvni ta’minlash.

O‘qituvchilar uchun kross-fanli metodologiya bo‘yicha muntazam malaka oshirish kurslarini tashkil etish.

Ta’lim jarayonida interaktiv va muammoli o‘quv usullarini keng joriy qilish, loyihalar asosida ishlashni rag‘batlantirish.

Ta’lim samaradorligini baholash uchun mantiqiy tafakkur ko‘rsatkichlarini o‘lchash va monitoring qilish tizimini yaratish.

Xulosa qilib aytganda, kross-fanli yondashuv muhandislik ta’limida talabalar mantiqiy fikrlashni rivojlantirish uchun istiqbolli va samarali vositadir. Uni tizimli joriy etish orqali nafaqat talabalar bilimini oshirish, balki ularni kelajakda murakkab muhandislik muammolarini mustaqil va ijodiy yechishga tayyorlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

Xusanov A.F. Logik fikrlashni shakllantirishning nazariy-metodik asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, B 2021. – 164 .

Jonbekova D.K. Mutaxassis tayyorlashda mantiqiy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari. – Toshkent: O‘qituvchi, B 2019. – 128.

Anderson L.W., Krathwohl D.R. A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom’s taxonomy of educational objectives. – New York: Longman, B 2001. – 352.

Bransford J.D., Brown A.L., Cocking R.R. How people learn: Brain, mind, experience, and school. – Washington, D.C.: National Academy Press, B 2000. – 374.

Beers S.Z. 21st century skills: Preparing students for their future. – Educational Services Center, 2011.– B 45. – Access mode: https://www.ksde.org/LinkClick

Vasquez J.A., Sneider C., Comer M. STEM lesson essentials: Integrating science, technology, engineering, and mathematics. – Portsmouth, NH: Heinemann, 2013. – B 174.

Karimov Sh.U. Kross-fanli yondashuv asosida mutaxassis tayyorlashda fanlararo aloqadorlikni ta’minlash // Pedagogika va psixologiya muammolari. – Toshkent, 2020. – № 2(86). – B 45–51.

Tursunova N.M. Muhandislik ta’limida mantiqiy fikrlashni shakllantirishda fanlararo yondashuvning o‘rni // Oliy ta’limda innovatsiyalar. – Toshkent, 2022. – № 4(12). – B. 33–39.

G.Komolova “Muhandislik ta’limida mantiqiy tafakkur va kundalik muammolarni yechish yondashuvlari” , eISSN 2394-6334 Impact factor: 7,854 Volume 12, issue 09(2025).https://www.ijmrd.in/index.php/imjrd/

G.Komolova “.“ Muhandislar mantiqiy fikrlashining kundalik kontekstlarda shakllanishi va rivojlanishi” JOURNAL OF IQRO – ЖУРНАЛ ИҚРО – IQRO JURNALI – volume 17, issue02, 2025ISSN: 2181-4341, IMPACT FACTOR (RESEARCH BIB) – 7,245, SJIF–5,431.

INTRODUCTION OF DISTANCE EDUCATION PLATFORMS INTO THE EDUCATIONAL PROCESS OF CHILDREN'S SPORTS SCHOOLS

Juraev Khusniddin
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Bukhara State University

Atamuradov Jamshid Jalilovich
Doctoral student of Bukhara State University.

Annotation. The implementation of distance learning platforms in youth sports schools has gained significant prominence, particularly in response to the COVID-19 pandemic, which has severely disrupted traditional teaching methods across the globe. These platforms provide unprecedented levels of flexibility and accessibility, allowing students to continue their learning regardless of geographic conditions, socioeconomic impacts, or other barriers that previously helped to drive their economies [4]. The urgency to adapt to online formats has accelerated the adoption of these technologies, prompting educators to explore innovative approaches to engaging young athletes at a distance while addressing the inherent challenges of teaching motor-cognitive activities online]5]. The transition of sports education to distance learning has revealed both opportunities and challenges. While the integration of platforms such as learning management systems (LMS) and virtual classrooms has allowed educators to maintain learning continuity, it has also exposed limitations related to student engagement and the quality of the educational experience. Concerns about the effectiveness of distance learning in developing physical skills, as well as accessibility issues for disadvantaged students, have become key controversies in the discourse on distance learning in sports [11]. This article reviews and analyzes several literatures and sources devoted to the disclosure of this problem. The positive aspects of the introduction of distance learning platforms into the educational process of sports schools are described.

Key words: distance education platforms, sports schools,technology, implementation, pandemic, education, distance learning.

ВНЕДРЕНИЕ ПЛАТФОРМ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЙ ПРОЦЕСС ДЕТСКИХ СПОРТИВНЫХ ШКОЛ

Джураев Хусниддин Олтинбоевич
доктор педагогических наук, профессор, Бухарский государственный университет

Атамурадов Джамшид Жалилович
докторант Бухарского государственного университета.

Аннотация. Внедрение платформ дистанционного обучения в молодежных спортивных школах приобрело особую актуальность, особенно в ответ на пандемию COVID-19, которая серьезно нарушила традиционные методы преподавания во всем мире. Эти платформы обеспечивают беспрецедентный уровень гибкости и доступности, позволяя учащимся продолжать обучение независимо от географических условий, социально-экономических факторов или других барьеров, ранее ограничивавших их возможности [4]. Необходимость адаптации к онлайн-форматам ускорила внедрение таких технологий, побуждая педагогов искать инновационные подходы к вовлечению юных спортсменов на расстоянии и одновременно решать присущие дистанционному обучению проблемы преподавания моторно-когнитивных навыков [5].

Переход спортивного образования на дистанционное обучение выявил как новые возможности, так и трудности. Интеграция таких платформ, как системы управления обучением (LMS) и виртуальные классы, позволила педагогам сохранять непрерывность учебного процесса, но одновременно выявила ограничения, связанные с вовлеченностью

учащихся и качеством образовательного опыта. Вопросы эффективности дистанционного обучения при развитии физических навыков, а также проблемы доступности для социально незащищенных учащихся стали ключевыми темами в обсуждении дистанционного образования в спорте [11].

В статье рассмотрены и проанализированы различные источники и исследования, посвященные раскрытию данной проблемы. Описаны положительные стороны внедрения платформ дистанционного обучения в образовательный процесс спортивных школ.

Ключевые слова: платформы дистанционного обучения, спортивные школы, технологии, внедрение, пандемия, образование, дистанционное обучение.

MASOFAVIY TA'LIM PLATFORMALARINI BOLALAR SPORT MAKTABLARI TA'LIM JARAYONIGA JORIY ETISH

Juraev Xusniddin Oltinbo'evich
pedagogika fanlari doktori, professor, Buxoro davlat universiteti

Atamuradov Jamshid Jalilovich
Buxoro davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya. Yoshlar sport maktablarida masofaviy ta'lim platformalarini joriy etish masalasi ayniqsa COVID-19 pandemiyasidan so'ng dolzarb ahamiyat kasb etdi. Mazkur pandemiya an'anaviy ta'lim jarayonlarini butun dunyo bo'ylab izdan chiqarganligi sababli, masofaviy platformalar ta'lim jarayonida ilgari kuzatilmagan darajadagi moslashuvchanlik va qulaylikni ta'minlab, o'quvchilarga geografik sharoit, ijtimoiy-iqtisodiy omillar yoki boshqa to'siqlardan qat'i nazar ta'limni davom ettirish imkonini yaratdi [4]. Onlayn o'qitish formatlariga tezkor moslashuv zarurati bu texnologiyalarni keng joriy etishga turtki bo'ldi hamda pedagoglarni masofadan turib o'quvchilarni jalb etishning innovatsion yondashuvlarini izlashga undadi. Shu bilan birga, masofaviy o'qitish orqali motor va kognitiv faoliyatlarni samarali o'rgatishdagi murakkabliklar ham yuzaga chiqdi [5].

Sport ta'limini masofaviy shaklga o'tkazish yangi imkoniyatlar bilan bir qatorda, qator muammolarni ham yuzaga keltirdi. O'quv jarayonining uzluksizligini ta'minlashda o'qituvchilarga yordam beruvchi ta'limni boshqarish tizimlari (LMS) va virtual sinflar kabi platformalar integratsiyasi samarali bo'lsa-da, bu tizimlar o'quvchilarning faolligi hamda ta'lim sifati bilan bog'liq cheklovlarni ham namoyon etdi. Ayniqsa, jismoniy ko'nikmalarni rivojlantirishda masofaviy ta'limning samaradorligi va ijtimoiy jihatdan himoyaga muhtoj o'quvchilar uchun ta'limning teng imkoniyatda mavjudligi masalalari asosiy bahs mavzusiga aylandi [11].

Maqolada ushbu muammoni yoritishga bag'ishlangan turli manbalar va ilmiy tadqiqotlar tahlil qilingan. Shuningdek, sport maktablari ta'lim jarayoniga masofaviy ta'lim platformalarini joriy etishning ijobiy jihatlari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: masofaviy ta'lim platformalari, sport maktablari, texnologiya, joriy etish, pandemiya, ta'lim, masofaviy o'qitish.

Introduction. The shift to online education has caused a reevaluation of educational practices, encouraging schools to implement holistic programs that increase accessibility and promote engagement. Initiatives have been created to improve mentoring and volunteer leadership in youth sports programs to ensure that students receive adequate support during their education. In addition, the adoption of adaptive learning and data analytics technologies is expected to shape the future of distance learning in children's sports education to optimize individual performance and learning outcomes. Overall, the continued evolution of distance learning platforms represents a significant shift in children's sports education, driven by the need to innovate in unprecedented times. As educational institutions continue to refine these approaches, lessons learned from this period are

likely to influence long-term strategies for integrating technology into physical education with a focus on enhancing sustainability, accessibility, and comprehensive development among young athletes.

The adoption of distance learning platforms in the educational process of children's sports schools has evolved significantly, especially in response to global disruptions such as the COVID-19 pandemic. The pandemic, which began in early 2020, has had a profound impact on various sectors, including education. As a result of social isolation measures, educational systems around the world were forced to reorganize traditional teaching methods, transforming them into online formats to ensure the continuity of learning [4],[5]. Before the pandemic, distance learning was already gaining momentum in many educational institutions, providing flexibility and accessibility for students. However, the urgency created by the pandemic accelerated the adoption of these platforms in an unprecedented way. In the field of physical education and sport, this transition presented unique challenges due to the need for motor-cognitive activities that are difficult to teach in a purely online environment [11]. Historically, children's sports education emphasized direct interaction between instructors and students, with physical presence being critical for skill acquisition and social development. The dramatic shift to distance learning has required educators to innovate and find effective methods to engage students remotely. The pandemic has provided opportunities for students to grow that might not have occurred in more typical educational circumstances, highlighting both the potential and challenges of the online learning environment [15]. This historical context illustrates a turning point in educational practice in youth sports schools, marking a shift to more integrated and technology-enabled approaches to teaching physical education. While the pandemic has highlighted the limitations of online formats for some subjects, it has also demonstrated the resilience of educational institutions and the ability of educators to adapt to new teaching methods. The lessons learned during this period continue to influence the design and implementation of distance learning platforms in the context of youth sports education.

Analysis. An analysis of the problematic educational process in traditional schools without distance learning reveals a number of difficulties associated with the traditional form of education.

Main problems

1. Incompatibility of the educational and training process

Athletes are forced to combine the standard school curriculum with intensive training, which leads to overload and a decrease in the quality of assimilation of the material.

Frequent absences from classes due to participation in competitions and training camps negatively affect academic performance.

2. Lack of flexibility in the educational program

A fixed schedule of lessons does not take into account the individual sports loads of students.

There is no possibility to adapt the program to the needs of athletes, which leads to difficulties in mastering the educational material.

3. Problems with the teaching staff

Teachers who do not have experience working with student athletes do not always understand their characteristics and needs.

Difficulties in organizing additional classes for lagging students due to the workload of teachers.

4. Limited access to educational resources

Without distance learning, students cannot use digital platforms and online courses to independently study the material they missed.

Using only traditional educational materials limits the possibilities for self-study.

5. Lack of an individual approach

It is difficult to organize personalized training in the classroom for athletes who often miss classes.

Lack of additional consultations due to the busy schedule of teachers.

Modern research emphasizes the importance of digital technologies in the educational process. The introduction of electronic and distance learning contributes to the individualization of education, increased motivation of students and expanded opportunities for independent work. At the same time, it is noted that there is a need to adapt the regulatory framework for the effective digitalization of education [1].

The use of information and communication technologies (ICT) in educational institutions, including children's sports schools, helps improve the quality of education. The use of multimedia, interactive whiteboards and other digital tools makes learning more visual and engaging for children, which helps them better absorb the material.

Distance learning provides an opportunity to receive education at home, which is especially important in conditions of limited access to educational institutions. The main goal of such training is to provide the child with opportunities to receive a quality education, as well as to provide pedagogical support and advisory assistance to parents [2].

Distance learning in sports schools is a relatively new but rapidly developing form of the educational process. In the context of digitalization, as well as the forced transition to remote formats during the COVID-19 pandemic, this approach has received special attention.

Let's consider the definition and features of distance learning in sports. Distance learning in sports schools combines online courses, webinars, video training, virtual methodological classes and interactive educational platforms.

The book Anderson, T. (2008). The Theory and Practice of Online Learning. Athabasca University Press. discusses the key principles of applying distance learning, which can ultimately be adapted for sports schools of institutions. And the book Moore, M. G. & Kearsley, G. (2011). Distance Education: A Systems View of Online Learning. Cengage Learning. provides a detailed systems view of distance learning applicable in the sports field.

Sources such as Hodges, C. et al. (2020). The Difference Between Emergency Remote Teaching and Online Learning. Educause Review describes the differences between a temporary transition to an online format and full-fledged distance learning, where the advantages and limitations of distance learning in sports schools are described in detail.

Advantages:

Flexibility of the training schedule.

The opportunity to learn from leading coaches regardless of location.

Access to digital simulators and analytical tools.

Limitations:

Lack of physical control over the technique of performing exercises.

Limited tactile and visual contact between the coach and the student.

The source Salmon, G. (2002). E-tivities: The Key to Active Online Learning. Routledge considers some aspects of online activity applicable to the training of athletes.

Some sources such as Tovar, L. & Nascimento, J. (2021). Digital Technologies in Sport Education: New Pedagogical Strategies. Journal of Sports Science & Medicine analyze the impact of digital technologies on sports education.

Many sports schools are already successfully using distance technologies. For example:

Using the Zoom platform for theoretical classes and tactical analysis.

Using VR and AR technologies to simulate game situations (for example, in football and hockey).

Training programs with movement analysis through applications with artificial intelligence (Coach's Eye, Hudl).

Distance learning platforms have revolutionized the educational landscape, especially in youth sports schools, by providing flexible, accessible, and engaging learning opportunities. These

platforms use a range of technology tools that facilitate the delivery of educational content and improve student engagement.

Let's look at the types of distance learning platforms:

Learning Management Systems (LMS) such as Schoology, Canvas, and Blackboard Learn play an important role in organizing online education. These platforms provide a centralized space to deliver course content, track student progress, and facilitate communication through features such as discussion boards and messaging tools. This integrated management approach helps instructors maintain an effective learning environment, regardless of class size or physical location [16],[17].

E-learning platforms, specialized e-learning platforms such as Khan Academy offer comprehensive resources tailored to different learning styles. These platforms often include video lessons, practical exercises and assessments, allowing students to progress at their own pace, which is particularly useful in a sporting context where individual learning speeds can vary [3],[6].

Virtual classrooms utilizing video conferencing tools such as Zoom or Microsoft Teams allow for real-time interaction between instructors and students. This synchronized approach to learning fosters immediate feedback and engagement, which is essential for skill development in athletic training [3],[17]. Scheduled classes ensure that students can participate in structured, interactive online lessons that replicate the experience of traditional face-to-face classes.

Interactive Tools In addition to traditional educational resources, interactive tools such as Kahoot! gamify the learning process. These platforms create quizzes and games that encourage engagement and motivation among students, making the learning process enjoyable and effective [3]. In addition, language learning apps and self-study websites offer specialized content that can improve communication and strategic understanding in team sports.

Analysis and results. Distance learning platforms offer numerous benefits to children's sports schools. First, they break down geographical barriers, allowing students from different locations to access high-quality learning resources. This democratization of education means that even those in remote or underserved areas can benefit from experienced coaches and learning materials [3]. Second, the cost-effectiveness of distance learning is significant. By eliminating travel costs and providing many free or low-cost resources, these platforms make sports education more accessible to families [3],[6]. In addition, the self-paced nature of online learning allows for a variety of learning styles, allowing students to spend more time mastering skills that seem challenging while making faster progress in areas in which they excel [3].

The introduction of distance learning platforms in children's sports schools has become a critical response to the challenges posed by the COVID-19 pandemic. As traditional sports programs faced significant disruptions, many children lost access to the physical exercise and social support networks that sport provides.

In implementing distance learning platforms to increase accessibility and student engagement and improve the quality of education, the following actions can be taken:

Developing Whole-School Programs - To bridge the gap in access to sport, youth sports schools can develop holistic whole-school programs that provide students with access to quality coaching, equipment, and facilities. This foundational approach is vital to creating a strong sporting culture that promotes both the physical and mental health of students [13]. Additionally, by integrating extracurricular activities that emphasize sport, schools can create an environment where children are not only physically active but also motivated to succeed academically.

Mentor Experience and Leadership - An equally important aspect of implementation is the development of mentor leaders who can lead youth sports programs. Engaging enthusiastic leaders as mentors enhances the athletic experience of young athletes by providing invaluable experience and role models. Training these leaders is essential so that they can effectively influence participants and help them reach their potential [13].

Research shows that participation in sports can have a positive impact on various aspects of

children's development, including academic achievement. Sport teaches discipline, leadership and conflict resolution skills, which are critical for success both in school and in life [14]. Thus, integrating sport into children's education is not just about improving physical health, but also a multifaceted approach to promoting overall well-being.

In response to the challenges of distance learning during the pandemic, initiatives such as the UNICEF-supported TeenZ sports project were launched to promote sport as a means of maintaining physical and mental health among adolescents between the ages of 10 and 18. This program is an example of how organizations can adapt to current constraints by offering remote training and activities that keep youth engaged and active, even while at home.

Distance learning platforms offer numerous benefits to sports students, including enhancing their educational experience and combining sports.

Flexibility and accessibility

One of the most important benefits of distance learning is its inherent flexibility. Students can access study materials and complete assignments at their convenience, adjusting to their busy schedules as they travel to competitions or practices. This flexibility helps reduce stress, allowing student-athletes to excel both academically and athletically [7]. In addition, online education provides greater accessibility, allowing students in remote areas to participate in quality educational programs without having to travel long distances [3].

Increased engagement and participation

Online sports programs can also help increase engagement among students. Many young athletes, especially those who may experience anxiety or health issues, find the home environment more comfortable for learning and participating in physical activities. This familiar environment can lead to higher levels of motivation and engagement in both the academic and athletic components of their education. In addition, the distance learning model allows for a comprehensive approach to athletic education, including elements such as mental preparation and nutrition along with physical skills, thereby enhancing overall development [10].

Improving academic performance

Integrating sports and academics through distance learning can lead to improved academic outcomes for students. By participating in online extracurricular sports programs, students maintain connections with their peers, which is essential for their social development. As schools begin to reopen and address academic gaps caused by previous disruptions, providing robust sports programs through distance learning can be critical, especially for disadvantaged youth [12].

Cost efficiency

Distance learning can also be a more cost-effective alternative to traditional education. Families can save on travel and related expenses, making it easier to access quality educational resources and programs without significant financial hardship. This affordability can make sports education more accessible to a wider range of students, ultimately benefiting a more diverse group of young athletes [10].

The implementation of distance learning platforms in children's sports schools faces a number of significant challenges and limitations that can affect the effectiveness of educational outcomes.

Quality assessment: Research shows that assessing the quality of distance learning-related research is critical. Overall quality assessments are typically derived from several criteria, resulting in ratings of "strong," "moderate," or "weak." Studies that are well-aligned in terms of methodology and theoretical underpinnings are rated higher, while those that exhibit inconsistencies or methodological weaknesses receive lower ratings. However, quality assessment in this area is complicated by inherent challenges such as respondent burden and deteriorating data quality, highlighting the need for transparent reporting of methods and evidence [8].

Technical barriers: Technical issues pose a significant obstacle to the effective use of distance learning platforms such as Edmodo, Zoom, and Google Meet. Limited access to the necessary equipment and stable internet connections can seriously hinder students' ability to engage with

online content, especially in rural areas or regions with poor communication infrastructure. Additionally, digital privacy issues related to the collection and storage of personal data may raise concerns among users, which may impact their willingness to engage with these platforms [19].

Engagement and Motivation: Student engagement is critical to the success of distance learning; however, many students struggle to stay motivated in a virtual environment. The lack of face-to-face interaction can lead to feelings of isolation and alienation. To combat this, interactive learning platforms that facilitate collaboration and real-time feedback are needed; however, not all platforms effectively meet these needs [18].

Socioeconomic Factors: The effectiveness of distance education may also be affected by socioeconomic factors. For example, students from low-income families may face additional challenges such as lack of access to technology and inadequate support at home, which can exacerbate educational disparities. Moreover, research shows that older children and children from minority backgrounds have been disproportionately affected by distance learning during the COVID-19 pandemic, highlighting the need for targeted interventions for these demographics.

Adaptability and Learning: Varying levels of digital literacy among students present another significant limitation. Many students may not have the necessary skills to effectively navigate online platforms, which may hinder their learning progress. Tailored learning programs that focus on improving digital skills are essential to ensure that all students benefit from distance learning initiatives[18]. In addition, educational institutions should prioritize creating user-friendly platforms that accommodate different learning styles and preferences to maximize engagement and effectiveness [20].

Conclusion. The adoption of distance learning platforms in youth sports schools is set to grow significantly in the coming years. As technology advances, several trends are emerging that will shape the future of education in this sector.

As distance learning platforms become more prevalent, there will be a greater focus on lifelong learning principles in youth sports education. This approach supports the idea that education should be a continuous journey, allowing learners to gain knowledge and skills throughout their lives, regardless of age or circumstances. By providing flexible and accessible learning opportunities, distance education can empower young athletes to become independent learners and adapt to the changing demands of their sporting and academic pursuits [3].

The future of distance learning in sports schools will also see an increase in the amount of data that will be used to develop instructional strategies and analyse student performance. Educators will use data analytics to tailor learning experiences, track progress and make informed decisions about the interventions needed to support student growth [9].

List of literature used

Novoselova Daria Viktorovna (2022). Implementation of modern pedagogical technologies in the educational process using electronic and distance learning. Theory and Practice of Social Sciences and Humanities, (3 (19)), 37-42.

Posmetukhova Ekaterina Ivanovna (2020). Practice of applying distance forms of learning in preschool educational institutions. Collection of materials of the Annual international scientific and practical conference «Education and training of young children», (10), 402-403.

Culajara, Carla Jobelle. (2022). Barriers to learning and performing in physical education in modular remote learning and coping strategies perceived by the students. Edu Sportivo: Indonesian Journal of Physical Education. 3. 11-24. 10.25299/es:ijope.2022.vol3(1).8559.

Perhavec, Mihaela. (2021). The impact of motivation of primary students on the implementation of distance learning (sports day example). 231-239. 10.31410/EMAN.2021.231.

Souissi, Hichem et al. "Peer-to-Peer Online Video Feedback with Pedagogical Activity Improves the Snatch Learning during the COVID-19-Induced Confinement in Young Weightlifting Athletes." International Journal of Sports Science & Coaching 18.6 2151–2159.

Whitley, M.A., Massey, W.V., Camiré, M. et al. Sport-based youth development interventions in the United States: a systematic review. BMC Public Health 19, 89 (2019). https://doi.org/10.1186/s12889-019-6387-z

Ao, Y., Zhu, L. & Tian, M. SWOT analysis of the application of three digital media in OLPE physical education teaching: Edmodo, Zoom, and Google Meet. BMC Med Educ 25, 243 (2025). https://doi.org/10.1186/s12909-025-06826-3

Alkhawashki SH, AlTuwairqi MH, Almadani AH, Almarshedi AA, Alasiri R, Mobeireek NA, Alrashoud MR, Abouammoh NA, Alshahrani FS, AlFattani AA, et al. Psychological Impact of Distance Learning on Children and Adolescents in Saudi Arabia: A Multi-City Analysis of Behavioral and Mental Health Outcomes During the COVID-19 Pandemic. Children. 2024; 11(12):1551. https://doi.org/10.3390/children11121551

J.J. Atamuradov. Principles of construction of effective information systems. «Science and practice: a new level of integration in the modern world» Conference proceedings 11th International Conference. September, 10 - November, 30, 2020.UK, S Yorkshire, Sheffield http://doi.org/10.15350/UK_6/11. https://colloquium-publishing.ru/assets/uk_6_11.pdf

Inspiring Distance Learning Success Stories: Transformative Journeys By Geek Mode Editorial / February 10, 2024 https://geekmode.blog/distance-learning-success-stories/

BITGLINT. Top 30 Distance Learning Examples: Tips & Guide Dec 2, 2023 https://www.bitglint.com/distance-learning-examples/

Erika Christakis. The Atlantic. December 2020 Issue https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2020/12/school-wasnt-so-great-before-covid-either/616923/

Melanie Arden. The 20 Best Tools for Virtual and Distance Learning August 16, 2021 https://www.prodigygame.com/main-en/blog/virtual-learning-tools/

Splashtop Team. Splashtop Team Top 5 Software Tools for Distance Learning 7 june 2024 y https://www.splashtop.com/blog/top-5-software-tools-distance-learning

UNICEF Moldova Sports is an important element in the development of children https://www.unicef.org/moldova/en/unicef-and-sporter-contribute-promoting-sports-among-children-and-youth

Dwight Global Online School How Online School Can Benefit Student Athletes August 18, 2022 https://www.dwight.edu/dwight-global-online-school/about/online-learning-blog/how-online-school-can-benefit-student-athletes

The School House Online Sports Opportunities for Homeschoolers: A Detailed Guide https://www.tshanywhere.org/post/starting-homeschool-online-sports-opportunities

Teach Educator What is an Adaptive Learning Platforms? With Examples Published on: December 25, 2024 https://teacheducator.com/adaptive-learning-platforms/

Scavify 16 Best Student Engagement Platforms for January 19, 2024 https://www.scavify.com/blog/student-engagement-platform

Alpha Hybrid Academy The Benefits of Hybrid Learning for Student-Athletes in Grades 6-12 https://www.alphahybridacademy.com/post/the-benefits-of-hybrid-learning-for-student-athletes-in-grades-6-12

MUTAXASSIS KADRLAR TAYYORLASHDA DUAL TA’LIM TIZIMIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Isoqova Shaxnoza Shuxrat qizi
Osiyo xalqaro universiteti “Pedagogika va psixologiya” mutaxassisligi magistri

Annotatsiya: Maqolada ta’lim tizimida mutaxassis kadrlar tayyorlash jarayonida dual ta’lim texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik asoslari yoritilgan. Tadqiqotning maqsadi — dual ta’limni ta’lim jarayoniga joriy etish orqali malakali kadrlar tayyorlash samaradorligini oshirishga doir taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdir. Adabiyotlar tahlili O‘zbekiston olimlari N.V. Siddiqova, J. G‘aniyev, Sh. Shodmonova va boshqalar tomonidan kasbiy tayyorgarlik mazmuni va nazariy asoslari bo‘yicha tadqiqotlar olib borilganini ko‘rsatdi. Ilmiy yangilik sifatida talabalarda kasbiy yo‘nalganlikni shakllantirish bo‘yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqildi, dual ta’limdan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari asoslandi hamda uni ta’lim jarayoniga joriy etish bo‘yicha metodik ishlanmalar yaratildi.

Kalit so‘zlar: dual ta’lim, pedagogika va psixologiya, pedagogik tajriba-sinov, mutaxassis kadrlar tayyorlash, innovatsion o‘qitish metodlari.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ДУАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ В ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ

Исакова Шахноза Шухратовна
Магистр по специальности «Педагогика и психология»
Азиатского международного университета

Аннотация: В статье раскрываются педагогические основы использования технологий дуального обучения в процессе подготовки специалистов в системе образования. Цель исследования — разработка предложений и рекомендаций по повышению эффективности подготовки квалифицированных кадров за счет внедрения дуального обучения в образовательный процесс. Анализ литературы показал, что узбекские ученые Н.В. Сиддикова, Дж. Ганиев, Ш. Шодмонова и другие проводили исследования по содержанию и теоретическим основам профессиональной подготовки. В качестве научной новизны разработаны методические рекомендации по формированию профессиональной направленности у студентов, обоснованы педагогические возможности использования дуального обучения, а также созданы методические разработки по его внедрению в образовательный процесс.

Ключевые слова: дуальное обучение, педагогика и психология, педагогический эксперимент, подготовка специалистов, инновационные методы обучения.

PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF USING DUAL EDUCATION IN THE TRAINING OF SPECIALISTS

Isoqova Shakhnoza Shukhrat qizi
Master’s degree in Pedagogy and psychology, Asian international university

Abstract: The article reveals the pedagogical foundations of using dual education technologies in the process of training specialists in the education system. The purpose of the study is to develop proposals and recommendations to increase the efficiency of training qualified personnel through the introduction of dual education into the educational process. The literature analysis showed that Uzbek scholars N.V. Siddiqova, J. Ganiev, Sh. Shodmonova, and others conducted research on the content and theoretical foundations of professional training. As scientific novelty, methodological recommendations were developed for the formation of students’ professional orientation, the pedagogical possibilities of using dual education were substantiated, and methodological

guidelines for its implementation in the educational process were created.

Keywords: dual education, pedagogy and psychology, pedagogical experiment, training of specialists, innovative teaching methods.

Kirish: Mamlakatimizda ta’limning barcha sohalarida birdek modernizatsiyalash jarayonining sodir bo‘layotganligi shuningdek, yangi O‘zbekistonda oliy ta’lim tizimini isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlari belgilab olindi. Unga ko‘ra ta’lim tizimida mutaxassis kadrlar tayyorlash mazmunini yangi sifat bosqichiga ko‘tarish, shuningdek, sohada ilg‘or ta’lim texnologiyalarini qo‘llash. Kadrlar salohiyatini oshirish, hamda rivojlangan mamlakatlar tajribalarini o‘rganish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. 2020-yil 23-sentabrda qabul qilingan “Ta’lim to‘g‘risida” gi qonunining yangi tahriri. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida 2021-yil 29-mart kuni qabul qilingan professional ta’lim tizimida dual ta’limni tashkil etish chora tadbirlari haqidagi 163-sonli qarori hamda mavzuga oid boshqa huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda mazkur disertatsiya muayyan darajada xizmat qiladi [1,2].

XXI asrda jadal sur’atlar bilan kechayotgan globallashuv, texnologik yangilanishlar va mehnat bozoridagi keskin o‘zgarishlar ta’lim tizimidan mutaxassis kadrlarni tayyorlashda yangicha yondashuvlarni, xususan nazariya va amaliyot uyg‘unligini ta’minlovchi samarali modellarni joriy etishni talab etmoqda. Bugungi kunda ta’lim va ishlab chiqarish o‘rtasidagi integratsiyani ta’minlovchi, o‘quvchi yoki talabani ish joyida bevosita amaliy ko‘nikmalar bilan qurollantiruvchi dual ta’lim tizimi ko‘plab mamlakatlarda ijobiy natijalar bermoqda.

Dual ta’lim – bu ta’lim oluvchilarning nazariy bilimlarni o‘quv muassasasida, amaliy ko‘nikmalarni esa ishlab chiqarish korxonalarida yoki muayyan ish joylarida o‘rganishiga asoslangan tizim bo‘lib, Germaniya, Shveytsariya, Avstriya kabi rivojlangan davlatlarda muvaffaqiyatli amaliyotga ega. Mazkur tizimning asosiy ustunligi — bitiruvchilarning mehnat bozorida raqobatbardoshligini oshirish, real ish sharoitida amaliy tajriba orttirish imkoniyatining mavjudligidir.

O‘zbekiston Respublikasida ham ta’lim tizimini isloh qilish, kasb-hunar va oliy ta’limni modernizatsiya qilish orqali zamonaviy mehnat bozori talablariga javob beradigan, innovatsion fikrlaydigan, amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘lgan kadrlarni tayyorlash davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan. So‘nggi yillarda kasb-hunar maktablari, texnikumlar va oliy ta’lim muassasalarida dual ta’lim elementlarini joriy etish bo‘yicha muayyan qadamlar tashlanmoqda.

Shunga qaramay, mamlakatimizda dual ta’limni to‘laqonli yo‘lga qo‘yishda metodik-pedagogik asoslarning hali to‘liq ishlab chiqilmagani, o‘qituvchilar va ish beruvchilar o‘rtasidagi hamkorlik mexanizmlarining yetarlicha samarali emasligi, shuningdek, o‘quv dasturlarini integratsiyalash jarayonida duch kelinayotgan qiyinchiliklar mavjud. Bu esa, mazkur tizimning ta’limga joriy etilishida ilmiy-nazariy va amaliy izlanishlarni talab qiladi.

Ushbu tadqiqotda mutaxassis kadrlar tayyorlashda dual ta’lim tizimidan foydalanishning pedagogik asoslarini ilmiy-nazariy jihatdan o‘rganish, uning samaradorlik omillarini aniqlash, shuningdek, ushbu tizim asosida o‘quv jarayonini tashkil qilishga oid metodik tavsiyalar ishlab chiqish asosiy maqsad qilib belgilangan.

O‘zbekistonda ulug‘ allomalarimiz — Mirzo Ulug‘bek va Muhammad Xorazmiy nomidagi iqtidorli bolalar maktablari, xalqimizning ardoqli adiblari nomlari bilan atalgan ijod maktablari, “Temurbeklar maktabi”, qolaversa, Prezident maktablari, xususiy maktablar singari yangi va zamonaviy namunadagi ta’lim dargohlari tashkil etilgani yurtimiz farzandlari uchun ta’lim-tarbiya olish borasida yangi imkoniyatlar ochib bermoqda. Ma’lumki, pedagogika va psixologiya fanlari yosh avlodni tarbiyalash va unga ta’lim berishning mazmun-mohiyati va muammolarini o‘rganuvchi fanlardir. Demak, “Kelajagimiz – yoshlar qo‘lida” degan hayotiy haqiqatga asoslanadigan bo‘lsak, Vatanimiz taraqqiyoti, xalqimizning farovon kelajagi ham bil vosita, ham

bevosita psixologiya sohasining taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq ekanligiga shubha yo‘q [3].

Tadqiqot metodologiyasi: Tajriba-sinov ishlarini amaliy faoliyatli yondashuv asosida tashkil etishni amalga oshirish maqsadga muvofiq deb hisobladik va tajriba-sinov maydonchalarida amalga oshiriluvchi dastlabki tajribaviy faoliyat, istiqboldagi harakatlarning muhim qismi sifatida namoyon bo‘lishini nazarda tutgan holda uni samarali tashkil etishga harakat qildik. Dastlabki - asoslovchi tajriba-sinov ishlari muayyan dastur asosida olib borildi. Asoslovchi tajriba-sinov ishlari hamda ushbu tajriba ishi uchun nazariy asos bo‘lgan tajriba-sinov dasturi tuzildi.

Asoslovchi tajriba-sinov ishining samarasini kafolatlaydigan dastur quyidagilarni o‘z ichiga oldi:

1. Tashkiliy-tayyorgarlik bosqichi. Ushbu bosqichda asoslovchi tajriba-sinov ishlarini o‘tkazishning vazifalari belgilab olindi:

a) tajriba-sinov ishlarini yo‘lga qo‘yish va tadqiqot maqsadini amalga oshirish uchun har tomonlama qulay bo‘lgan tajriba maydonlari tanlandi;

b) tajriba maydonlari sifatida belgilangan oliy ta’lim muassasalarida tajriba-sinov jarayonining umumiy davri va bosqichlari rasmiylashtirildi;

v) tajriba-sinov ishlarining amalga oshirilishida asosiy sub’ekt sifatida namoyon bo‘luvchi respondent-talabalarning soni va tarkibi aniqlab olindi, respondentlar taxminiy ravishda tajriba va nazorat guruhlariga ajratildi.

2. Tajriba-sinov ishlarini bevosita tashkil etish jarayoni aniqlashtirildi. Mazkur jarayonda quyidagi vazifalar belgilab olindi:

a) dastlabki tajriba-sinov ishlari Buxoro davlat pedagogika institutida tashkil etildi, mazmunan to‘ldirildi va boyitildi;

b) talabalar ishtirokida suhbatlar tashkil etilib, ushbu jarayonda amalga oshirilishi zarur bo‘lgan vazifalarning mohiyati, tajriba-sinov ishlarining olib borilishidan ko‘zlangan asosiy maqsad, kutilayotgan natijalar, shuningdek, talabalarning amaliy faoliyat doirasidagi ishtiroklari borasida tushunchalar berildi;

v) anketa so‘rovlari, test topshiriqlari, suhbat, intervyu hamda pedagogik kuzatish metodlari yordamida oliy ta’lim muassasalari talabalarini sinfdan va maktabdan tashqariga ishlariga rahbarlik qilishga tayyorlik darajasi o‘rganildi.

3. Asoslovchi tajriba-sinov ishlarining yakuniy bosqichida quyidagi vazifalar bajarildi:

a) amaliy jarayonda aniqlangan ma’lumotlar umumlashtirildi;

b) umumlashtirilgan ko‘rsatkichlar matematik-statistik metodlar yordamida qayta tahlil etildi;

v) matematik-statistik tahlil natijalariga muvofiq umumiy xulosalarga kelindi.

Ta’lim tizimi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlashning dual ta’lim texnologiyasini tayyorlash jarayonini takomillashtirish sohasida tashkil etilgan amaliy faoliyat uchun ob’ekt (tajriba maydoni) sifatida Buxoro davlat pedagogika instituti tanlandi. Mazkur oliy ta’lim muassasida tahsil olayotgan talabalarning 105 nafari tajriba-sinov ishlari uchun respondent etib belgilandi va ular maqsadli ravishda 52/53 nafar tarzida tajriba va nazorat guruhlariga ajratildi.

Oliy ta’lim muassasalarida olib borilayotgan innovatsion faoliyatga yo‘naltirilgan o‘qitish jarayoni mazmunini nazariy jihatdan tahlil etish mazkur faoliyat natijasida talabalarda innovatsion fikrlash sifatlarini takomillashtirish imkonini beradi.

Asoslovchi tajriba-sinov ishlarini olib borish jarayonida psixolog kadrlarni tayyorlash jarayoni takomillashganligining mavjud darajasini o‘rganish maqsadida respondent-talabalarning e’tiboriga anketa so‘rovlari va test topshiriqlarini havola etdik. Ana shu maqsadga yo‘naltirilgan anketa so‘rovining mazmunidan quyidagi savollar o‘rin oldi.

Tadqiqot doirasida olib borilgan tajriba–sinov ishlari ta’lim tizimi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlashning dual ta’lim texnologiyasini tayyorlash jarayonini takomillashtirish turli shakl, metod hamda vositalari ta’sirida shakllantirishga oid bilim, ko’nikma va malakalar tadqiqot olib borish ko’nikmalarini shakllantirdi. Tadqiqot natijalarini qiyosiy taqqoslash natijalari tajriba va nazorat guruhlarida psixolog kadrlarni tayyorlash jarayoni darajasi tadqiqot ishiga oid tayyorlangan

anketa savolnomasi asosida aniqlandi. Tadqiqot ishida belgilangan vazifalarni bajarish uchun quyidagilarni amalga oshirdik.

Tadqiqot doirasida ikki guruhga bo‘linish amalga oshirildi: nazorat (nazorat guruhi – 105 nafar) va tajriba (tajriba guruhi 105 nafar); Tajriba-sinov ishlari uch bosqichda amalga oshirildi:

Birinchi bosqich. Ta’kidlovchi tajriba-sinov bosqichida quyidagi vazifalar orqali amalga oshirildi: muammolarni qo‘yish va maqsad, tajriba-sinov ishi gipotezasini shakllantirish, mezonlarni tanlash. Ta’lim tizimi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlashning dual ta’lim texnologiyasini tayyorlash jarayonini takomillashtirish jarayoni darajalarini aniqlash, mumkin bo‘lgan natijalarni bashorat qilish, tajriba-sinov ishlarini rejalashtirish.

Shakllantiruvchi bosqich jarayonida ta’kidlovchi tajriba-sinov ishlari davomida aniqlangan nomuvofiqlik va kamchiliklarga barham berish, ta’lim tizimi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlashning dual ta’lim texnologiyasini tayyorlash jarayonini takomillashtirish talab darajasida rivojlantirish bo‘yicha ishlab chiqilgan yondashuv mazmuni va o‘qitishning samarali metod, shakl, vositalarini amaliyotda sinab ko’rish hamda takomillashtirish asosiy maqsad qilib qo‘yildi. Ushbu maqsadni ro‘yobga chiqarishda quyidagi vazifalar belgilandi: tajriba va nazorat guruhlarini belgilash; respondentlarga tajriba-sinov ishlarini amalga oshirishdan ko‘zlangan maqsad, vazifa va ushbu jarayonda ularning shaxsiy ishtiroki haqidagi ma’lumotlarni taqdim etish;

Ta’lim tizimi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlashning dual ta’lim texnologiyasini tayyorlash jarayonini rivojlantirishga xizmat qiluvchi mazmun, metod hamda o‘quv materiallari asosida tajriba guruhlari dars jarayonini tashkil etish;

Aqliy hujum, keys texnologiyasi, muammoli o‘qitish texnologiyasi (muammolar zanjiri metodi), Idrok xaritasi texnologiyasi, debat, kommunikativ o‘qitish, o‘yinli texnologiyalar, baliq skeleti kabi ta’lim metodlaridan foydalanildi.

Shakllantiruvchi tajriba-sinov ishi yakunida olingan natijalar umumlashtirildi va tahlil qilindi. Yakunlovchi bosqich bosqichda olingan tajriba-sinov ma’lumotlarini tahlil etildi, uning tajriba-sinovda belgilangan maqsad va vazifalari bilan o‘zaro bog‘liqligi, natijalar statistik qayta ishlandi [4].

Muhokama. Tadqiqot ishi davomida quyidagilarga katta e’tibor berildi:

Ta’lim tizimi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlashning dual ta’lim texnologiyasini tayyorlash jarayonini takomillashtirish uchun oliy ta’lim jarayonini to‘g‘ri tashkil etish. Tadqiqotning tajriba-sinov qismi bir nechta printsiplarga asoslangan holda tashkil etildi. Tajriba-sinov ishlari maqsadining aniqligi; Ta’lim tizimi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlashning dual ta’lim texnologiyasini tayyorlash jarayonini takomillashtirish uchun oliy ta’lim jarayonida haqqoniylik va xolislikning ta’minlanganligi; tadqiqotga oid pedagogik faoliyatning tizimli, uzluksiz, uzviy, izchil va maqsadga muvofiq tashkil etilganligi; talabalar kommunikativ kompetentligini rivojlantirish ishiga fan talabalari va muassasa ma’muriyatining ijodiy va texnologik yondashuvi. Ushbu prinsiplar tajriba–sinov ishlarining samarali olib borish, ko‘zlangan natijalarni metodik jihatdan to‘g‘ri hal qilinishida muhim omil bo‘lib xizmat qildi.

Pedagogik tajriba–sinov ishlarini tashkil etish va o‘tkazish jarayonida umumiy maqsadni amalga oshirish uchun quyidagilar bajarildi: o‘quvchi va Ta’lim tizimi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlashning dual ta’lim texnologiyasini tayyorlash jarayonini takomillashtirish jarayonining mavjud holatini o‘rganish. Ta’lim tizimi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlashning dual ta’lim texnologiyasini tayyorlash jarayonini takomillashtirish uchun oliy ta’lim jarayonida ko’zga tashlanayotgan muammoli hodisalarni aniqlash hamda ularni bartaraf etish choralarini belgilash. Ta’lim tizimi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlashning dual ta’lim texnologiyasini tayyorlash jarayonini takomillashtirish jarayoni innovatsion rivojlantirishga keng imkon beruvchi samarador ta’lim texnologiyalarini belgilash ta’lim tizimi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlashning dual ta’lim texnologiyasini tayyorlash jarayonini takomillashtirish uchun oliy ta’lim darajasini aniqlovchi baholash mezonlarini ishlab chiqish.

Asosiy tadqiqot metodi matematik statistika metodi edi. Tajriba–sinov ishlari Buxoro pedagogika institutining pedagogika va psixologiya ta’lim yo‘nalishining talabalari jalb etildi. Tajriba-sinov ishida dastlabki tashxis guruhida anketa shaklida o‘tkazildi. Guruhdagi talabalarga ta’kidlash joizki, tajriba o‘tkazish bosqichida talabalar o‘rtasida so‘rovnoma o‘tkazish uchun qo‘llangan materiallardan ularning kasbiy-amaliy tajribalari dinamikasini o‘rnatish uchun foydalanildi.

1-jadval.

O‘tkazilgan tajriba-sinov samaradorlik darajasini aniqlash yuzasidan tajriba natijalari

Guruhlar	Guruhlar soni	O‘zlashtirish darajalari					
		Yuqori	%	O‘rta	%	Past	%
Tajribadan keyin	105	30	28,6	63	60	12	11
Tajribadan oldin	105	6	5	27	26	72	69

Tajribadan keyin o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari va talabalar sonini mos ravishda X_i n_i lar va shu kabi tajribadan oldin esa Y_j m_j lar orqali belgilab olib, quyidagi statistik sinflardan variatsion qatorlarga ega bo‘ldi, shuningdek, yuqori ko‘rsatkichni 2 ball va quyi ko‘rsatkichni 1ball bilan belgilandi.

Tajribadan keyin o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari:

Endi tajribadan keyingi ta’lim usuli xilma-xil bo‘lgan, ya’ni farazga zid bo‘lgan hol ko‘rinadi.

$$K_0 : F_x = F_y K_0 : F_x = F_y$$

Bunda ikki bosh to`plam taqsimotini taqsimlash bir-biriga to`g`ri keladi. Belgilangan α qiymatdorlik darajasida $H_1 : H_1 :$ - bosh to`plam normal taqsimlangan degan gipotezani tekshirish uchun avval nazariy chastotalarni keyin esa Pirsonning muvofiqlik kriteriysi Xi-kvadrat bo‘yicha (1) va (2) tizimlar asosida quyidagi formula bo`yicha hisoblanadi:

$$X^2_{n,m} = \frac{1}{nm} \sum_{i=1}^{3} \frac{(n m_i - m n_i)^2}{m_i + n_i} = \sum_{i=1}^{3} \frac{(m_i - n_i)^2}{m_i + n_i}$$

$$X^2_{n,m} = \frac{1}{nm} \sum_{i=1}^{3} \frac{(n m_i - m n_i)^2}{m_i + n_i} = \sum_{i=1}^{3} \frac{(m_i - n_i)^2}{m_i + n_i}$$

Formula asosida $X^2_{n,m}$ $X^2_{n,m}$ -

$$X^2_{n,m} = \frac{(41-229)^2}{41+229} + \frac{(218-522)^2}{218+522} + \frac{(529-37)^2}{529+37}$$

$$= \frac{35344}{270} + \frac{92416}{740} + \frac{242064}{566} = 130.9 + 124.8 + 424.14 = 679.84$$

ga teng ushbu mezon bo`yicha ozodlik darajalari bo`yicha $\nu = 3 - 2 = 1$ ga teng, Xi-kvadrat taqsimotining jadvali bo`yicha kritik nuqta topiladi. p=0.95 uchun ishonchlilik ehtimoli $t_{0.95}(V) = t_{0.95}(2) = 6 t_{0.95}(V) = t_{0.95}(2) = 6$ ga teng.

Bir tomonlama kriteriy nolinchi gipotezani ikki tomonlama kriteriyga qaraganda “Qat’iyat bilan” rad etgani uchun o`ng tomonlama kiritik soha quriladi.O`ng tomonlama kritik soha quyidagiga teng.

$$X^2_{n,m} - 679.84 > 6 - t_{0.95} \quad X^2_{n,m} = 679.84 > 6 = t_{0.95} \quad (3)$$

Bunda Xi-kvadrat taqsimot kritik nuqtadan katta bo`lgani uchun nolinchi gipoteza rad etildi. Endi baholashning samaradorlik ko`rsatkichini aniqlash uchun ishonchli interval hisoblanadi.Tajribadan keyin:

$$\Delta_x = t_\gamma \frac{S_x}{\sqrt{n}} = 1.96 \cdot \frac{0.53}{\sqrt{788}} = 1.96 \cdot \frac{0.53}{28.07} = \frac{1.04}{28.07} \approx 0.037$$

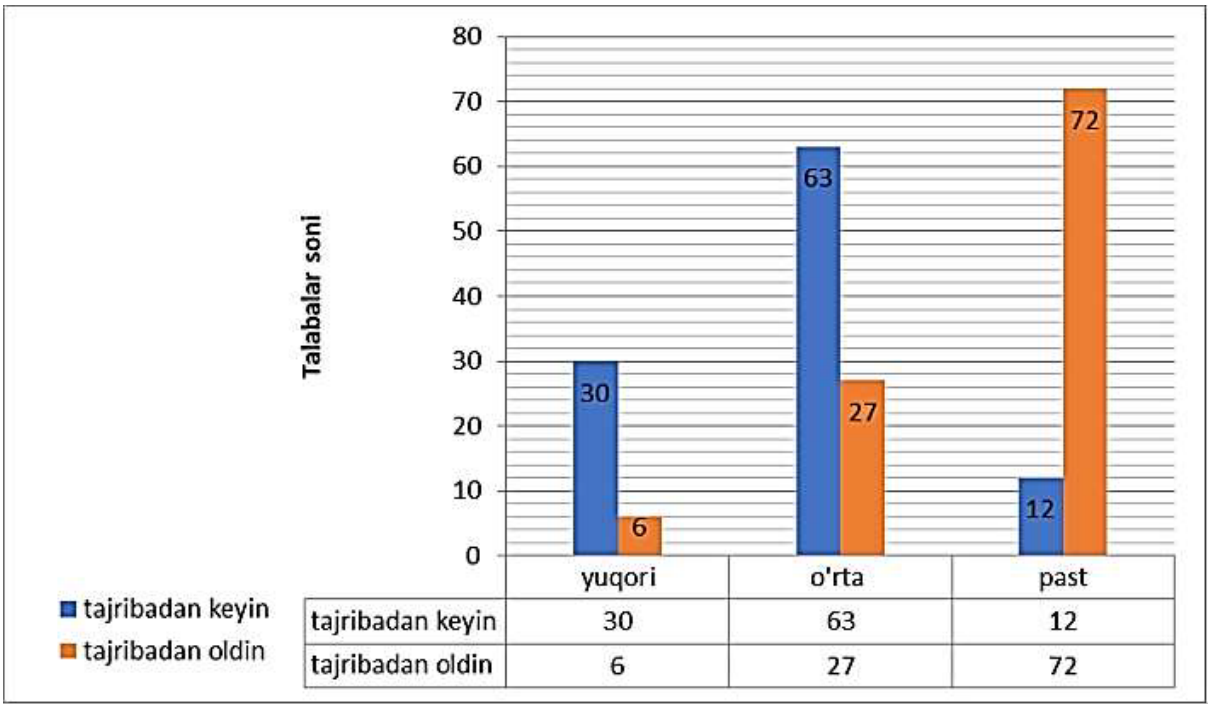

1-rasm. Ta’lim tizimi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlashning dual ta’lim texnologiyasini tayyorlash jarayonini rivojlantirishga doir pedagogik tajriba-sinov ishlarini ifodalanishi.

Sitatistik tahlil o‘tqazishni qulaylashtirish maqsadida yuqoridagi variatsion qatorlardan ni va mj takroriy mos statistic ehtimollik formulalari Pi = asosida hisoblanadi.

Sitatistik tahlil o‘tqazishni qulaylashtirish maqsadida yuqoridagi variatsion qatorlardan n_i va m_j takroriy mos statistic ehtimollik formulalari $P_i = \frac{m}{n}$ va $qj\ \frac{m}{n}$ (1) asosida hisoblanadi.

(3) $\begin{cases} X_i & 3; & 2; & 1; \\ n_i & 0{,}29; & 0{,}66; & 0{,}05; \end{cases} \begin{cases} X_i & 3; & 2; & 1; \\ n_i & 0{,}29; & 0{,}66; & 0{,}05; \end{cases} \quad \sum_{i=1}^{4} p_i = 1 \sum_{i=1}^{4} p_i = 1$

(4) $\begin{cases} Y_j & 3; & 2; & 1; \\ m_j & 0{,}05; & 0{,}28; & 0{,}67; \end{cases} \begin{cases} Y_j & 3; & 2; & 1; \\ m_j & 0{,}05; & 0{,}28; & 0{,}67; \end{cases} \quad \sum_{i=1}^{4} q_i = 1 \sum_{i=1}^{4} q_i = 1$

Statistik tahlilni tajribadan keyin va tajribadan oldin natijalar bo’yicha o‘rtacha o’zlashtirishlarni hisoblab, qiyoslashdan boshlandi. O’rtacha o’zlashtirish ko’rsatkichlari quyidagi natijalarni berdi.

$$\bar{X} = \sum_{i=1}^{n=3} P_i\, X_i = 0{,}29 * 3 + 0{,}66 * 2 + 0{,}05 * 1 = 0{,}87 + 1{,}32 + 0{,}05 = 2{,}24$$

$$\bar{X}\,\% = \frac{2{,}24}{3} * 100\% = 74{,}6\%$$

Foizda

1. $\begin{cases} x; & 3; & 2; & 1 \\ n; & 30; & 63; & 12 \end{cases} \begin{cases} x; & 3; & 2; & 1 \\ n; & 30; & 63; & 12 \end{cases} \quad n = \sum_{i=1}^{3} n\,; = 105$
2. $\begin{matrix} y; & 3; & 2; & 1 \\ m; & 6; & 27; & 72 \end{matrix} \begin{matrix} y; & 3; & 2; & 1 \\ m; & 6; & 27; & 72 \end{matrix} \quad m = \sum_{i=1}^{3} m\,; = 105$

Tajribadan keying ko‘rsatkichlari

$$\bar{x} = \sum_{i=1}^{n=3} p;\, x_i = 0{,}29 * 3 + 0{,}6 * 2 + 0{,}1 * 1 = 0{,}87 + 1{,}2 + 0{,}1 = 2{,}17$$

$$\bar{x}\,\% = \frac{2{,}17}{3} * 100\,\% = 72{,}3\,\%$$

Tajribadan oldingi ko‘rsatkichlari

$$\bar{y} = \sum_{n=i}^{n=3} p; y; = 0{,}05 * 3 + 0{,}28 * 2 + 0{,}72 * 1 = 1{,}43$$

$$\bar{y}\,\% = \frac{1{,}43}{3} * 100\,\% = 47{,}7\,\%$$

Bundan standart xatoliklar

$S_x = \sqrt{0{,}4} = 0{,}63 S_x = \sqrt{0{,}4} = 0{,}63\ S_y = \sqrt{0{,}25} = 0{,}5$ ni hisoblaymiz.

Student funksiyasi taqsimot jadvalidan ikki tomonlama me’zonning kritik nuqtasi

$$t_1 - \frac{(1-p)}{2}(k) = t_{0{,}975}$$

Endi baholashning samaradorlik ko‘rsatkichini aniqlash uchun ishonchli interval topiladi.

Tajribadan keyin:

$$\bar{x} - \frac{t_{kp} * s_x}{\sqrt{n}} \le a_x \le \bar{x} + \frac{t_{kp} * s_x}{\sqrt{n}}\ ; \bar{x} - \frac{t_{kp} * s_x}{\sqrt{n}} \le a_x \le \bar{x} + \frac{t_{kp} * s_x}{\sqrt{n}}\ ;$$

$$\bar{y} - \frac{t_{kp} * s_y}{\sqrt{n}} \le a_y \le \bar{x} + \frac{t_{kp} * s_y}{\sqrt{n}} \bar{y} - \frac{t_{kp} * s_y}{\sqrt{n}} \le a_y \le \bar{x} + \frac{t_{kp} * s_y}{\sqrt{n}}$$

$$2{,}17 - 2{,}17 - 0{,}12 \le \le a_x a_x \le \le 2{,}17 + 0{,}12$$

$$2{,}05 \le 2{,}05 \le a_x a_x \le \le 2{,}39$$

$$1{,}43 - 1{,}43 - 0{,}36 \le \le a_y a_y \le \le 1{,}43 + 0{,}36$$

$$1{,}7 \le 1{,}7 \le a_y a_y \le \le 1{,}87$$

Bu geometrik tasvirlanadi

(/////////////////) (/////////////////)

1,07 1,87 2,05 2,39

Yuqoridagi natijalarga asoslanib tajriba-sinov ishlarining sifat ko’rsatkichlar hisoblandi.

Tajribadan keyin o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari va talabalar sonini mos ravishda X_i n_i lar va shu kabi tajribadan oldin esa Y_j m_j lar orqali belgilab olib, quyidagi statistik guruhlangan variatsion qatorlarga ega bo'ldi, shuningdek, yuqori ko‘rsatkichni 3 ball, o‘rta ko‘rsatkichni 2 ball va quyi ko‘rsatkichni 1 ball bilan belgilandi [5,6].

Ko‘rib turganimizdek, tajribani aniqlash davomida qayd etilgan ta’lim tizimi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlashning dual ta’lim texnologiyasini tayyorlash jarayonini takomillashtirish jarayoni darajasi yetarli emas, bu esa, talabalar bilan mavjud pedagogik o‘zaro munosabat an’analariga bog‘liq. Ta’kidlash joizki, tajriba o‘tkazish bosqichida talabalar o‘rtasida Anketa so‘rovnomasini o‘tkazish uchun qo‘llangan materiallardan ularning amaliy tajribalari dinamikasini o‘rganish uchun foydalanildi. Talabalarning kasbiy malakasini o‘rganish uchun so‘rovnomalarni ishlab chiqqandan so‘ng tendentsiyalar baholandi [7].

Tajribaning dastlabki bosqichidagi ushbu anketalar biz kutgan natijalarni berdi va tajribada aksariyat ishtirokchilarning kommunikativ faoliyatga yo‘naltirilgan pedagogik tajribasi shakllanmaganligi haqidagi taxtalamiz. Aniqlangan tajriba ma’lumotlarini umumlashtirish tajriba–sinovning shakllanuvchi komponentlarini belgilashga imkon berdi. Tajriba guruhi ta’lim tizimi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlashning dual ta’lim texnologiyasini tayyorlash jarayonini takomillashtirish jarayoni rivojlantirish jarayonida qo‘llanilgan pedagogik o‘zaro munosabatlarning innovatsion shakllari va usullari o‘quvchining amaliy ko‘nikmalarida sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatdi. Ayniqsa, tajriba ishtirokchilarining metodik kompetensiyalari rivojlanganligi, ularning intilishida namoyon bo‘lib boshladi [8,9].

Ushbu ko‘rsatkichlardan ma’lum bo‘ldiki, tajriba guruhidagi talabalarning ijtimoiy faollik ko‘rsatkichi nazorat guruhinikidan yuqori. Nazorat va tajriba guruhlari ko‘rsatkichlarining bir oz farqiga qaramay, biz foydalangan tajriba guruhi talabalarining ijtimoiy faolligi o‘sishini, avvalo, tadqiqot amaliyotida ta’kidlangan shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim bilan bog‘landi. Yakuniy attestatsiyada talabalar taqdim etilgan matnlarni tahlil qilishda (og‘zaki javob, interv’yu, referat taqdimoti, insho elementlari bilan taqdimot matni) tajriba–nazorat guruhlari ta’lim tizimi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlashning dual ta’lim texnologiyasini tayyorlash jarayonini takomillashtirish jarayoni darajasi oshganiga amin bo‘lindi. Talabalar o‘z muallifligida yozilgan matnni qabul qiluvchiga yetkazish, niyatni bildirish, mulohaza yoki xulosani oqilona ifoda etish, matn tarkibini og‘zaki va yozma javob bilan taqdim etish qobiliyatini namoyish etishdi [10].

Xulosa. Ta’lim tizimi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlashning dual ta’lim texnologiyasini rivojlantirishning ilmi-nazariy asoslari va uning metodologik mohiyati turli ilmiy yo‘nalishdagi tahlillar hamda tadqiqotlar misolida isbotlanadi. Ta’lim tizimi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlashning dual ta’lim texnologiyasini rivojlantirishga yo’naltirilgan pedagogik o‘zaro munosabatlar pedagogik omillari sifatida namoyon bo‘lishi kerak. Ta’lim tizimi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlashning dual ta’lim texnologiyasini rivojlantirishni shakl, metod va vositalaridan foydalanishga sharoit yaratish lozim. Tajribaning dastlabki bosqichidagi ushbu anketalar biz kutgan natijalarni berdi va tajribada aksariyat ishtirokchilarning. Ta’lim tizimi uchun mutaxassis kadrlar tayyorlashning dual ta’lim texnologiyasini jarayonini rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik tajribasi shakllanmaganligi haqidagi ilmiy farazimiz tasdiqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning 2022 yilning 28 yanvar kuni maktab ta’limini rivojlantirish masalalari bo‘yicha o‘tkazilgan videoselektor yig‘ilishda so‘zlagan nutqidan. “Yangi O‘zbekiston” gazetasi, № 20 (542). 2022 yil 28 yanvar.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. (23.09.2020) // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020., 03/20/637/1313-son.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori. “Professional ta’lim tizimida dual ta’limni tashkil etish chora- tadbirlari haqida.” VM-163 son. T.: - 2021 yil 29 mart.

Aleksey Kobilev. “Dual ta’limga o‘tish masalalari”. M.: - 2012.01.04

Bosch, G. (2010). Zur Zukunft der dualen Berufsausbildung in Deutschland. In G. Bosch, S. Krone, & D. Langer (Eds.), Das duale Berufsbildungssystem in Deutschland (pp. 37–61). Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften.

Г.А.Клуева. Педагогическое технологии в модели дуального обучения. – Пермь. 2015.

Germaniyadagi kasbiy ta’limning ikki tomonlama tizimi asosida “Dual ta’limga asoslangan yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarning talablariga javob beradigan ishchilarni tayyorlash” loyihasi.: Moskva, 2015, 110-113 bet.

Mavlonova R.A. Umumiy pedagogika. Darslik. T-2018y 529 b.

Rossiya Federasiyasi Strategik tashabbuslar Agentligi (ASI)ning Qarori. “Dual ta’limga asoslangan yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlarning talablariga javob beradigan ishchilarni tayyorlash.” № 4. Moskva, 2013 yil.

Safarova R., Yusupova F. va b. O‘quvchilarning bilish faoliyatlarini kengaytirishga yo‘naltirilgan o‘quv vaziyatlarini loyihalashning nazariy-amaliy asoslari. – T.: Fan va texnologiya nashriyoti, 2012. – 118 b.

MATEMATIKA FANINI O‘QITISHDA ONLAYN TA’LIM PLATFORMALARI ORQALI TALABALARNING MANTIQIY FIKRLASHINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Eshimbetov Jo‘rabek Reyimboyevich
Toshkent gumanitar fanlar universiteti, Aniq va ijtimoiy fanlar kafedrasi o‘qituvchisi
https://orcid.org/ 0009-0006-2546-5906

Annotatsiya: Ushbu maqolada raqamli platformalar orqali matematika fanini o‘qitishning afzalliklari va muammolari, shuningdek ularning o‘ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Talabalarning masofadan turib mustaqil o‘rganishini qo‘llab-quvvatlashda bu platformalarning o‘rni va samaradorligi yoritilgan. Shu bilan birga, maqolada raqamli platformalar matematika ta’limidagi mavjud muammolarni bartaraf etish, o‘quvchilarning fan bo‘yicha tayanch bilimlarini mustahkamlash hamda ularni texnologiyalarga asoslangan o‘quv muhitida kelajak kasbiy faoliyatga tayyorlashdagi ahamiyati ochib berilgan. Maqolada olib borilgan tadqiqotlar asosida matematika o‘qitish jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalanishning rivojlanish tendensiyalari, pedagogik imkoniyatlari va samaradorlik omillari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: onlayn platforma, interfaol ta’lim muhiti, raqamli texnologiyalar, masofaviy ta’lim, dasturiy ta’minot, adaptiv tizim, ta’lim algoritmlari, matematika o‘qitish metodikasi.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ОНЛАЙН-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПЛАТФОРМ

Эшимбетов Журабек Рейимбаевич,
Ташкентский университет гуманитарных наук, Преподаватель кафедры точных и социальных наук

Аннотация. В данной статье проанализированы преимущества и проблемы преподавания математики с использованием цифровых образовательных платформ, а также рассмотрены их основные особенности. Раскрыта роль и эффективность данных платформ в поддержке самостоятельного обучения студентов в дистанционном формате. Кроме того, в статье показано значение цифровых платформ в преодолении существующих проблем математического образования, укреплении базовых знаний обучающихся и их подготовке к будущей профессиональной деятельности в технологически ориентированной образовательной среде. На основе проведённых исследований определены тенденции развития, педагогические возможности и факторы эффективности применения цифровых технологий в процессе преподавания математики.

Ключевые слова: онлайн-платформа, интерактивная образовательная среда, цифровые технологии, дистанционное обучение, программное обеспечение, адаптивная система, алгоритмы обучения, методика преподавания математики.

PEDAGOGICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING STUDENTS’ LOGICAL THINKING IN TEACHING MATHEMATICS THROUGH ONLINE LEARNING PLATFORMS

Eshimbetov Jurabek,
Tashkent university of humanities, Lecturer at the Department of Exact and Social Sciences

Abstract. This analyzes the advantages and challenges of teaching mathematics through digital platforms, as well as their distinctive features. The role and effectiveness of these platforms in supporting students’ independent learning in a distance format are highlighted. In addition, the

paper reveals the significance of digital platforms in addressing existing issues in mathematics education, strengthening students’ fundamental knowledge of the subject, and preparing them for future professional activities within a technology-based learning environment. Based on the conducted research, the article examines the development trends, pedagogical opportunities, and efficiency factors of using digital technologies in the process of teaching mathematics.

Keywords: online platform, interactive learning environment, digital technologies, distance education, software, adaptive system, learning algorithms, methodology of teaching mathematics.

Kirish. So‘nggi yillarda matematika fanini o‘qitish va o‘rganish jarayonida sezilarli o‘zgarishlar ro‘y bermoqda. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi o‘qituvchilarga ta’lim jarayonini samarali tashkil etish, o‘quvchilarning darsdagi faolligini oshirish hamda ularning mustaqil bilim olishini qo‘llab-quvvatlash imkonini bermoqda. Ayniqsa, interfaol va dinamik ta’lim muhitini yaratish uchun onlayn ta’lim platformalaridan foydalanish kengayib bormoqda.

Bunday platformalar nafaqat talabalarga murakkab matematik tushunchalarni yanada chuqurroq va tizimli ravishda anglashga yordam beradi, balki an’anaviy pedagogik usullarni ham tubdan o‘zgartiradi. Onlayn platformalarni matematika ta’limiga integratsiya qilish orqali o‘qituvchilar real vaqt rejimida o‘quv materiallarini taqdim etish, video darsliklar, virtual mashg‘ulotlar va elektron qo‘llanmalar orqali darslarni qiziqarli hamda samarali tashkil etish imkoniga ega bo‘lmoqda.

Natijada, o‘quvchilar yangi mavzularni mustaqil o‘rganishga ko‘proq qiziqish bildiradi, chuqur tushunishga intiladi va bu ularning mantiqiy tafakkurini shakllantirishga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Sinfning tashkiliy tuzilmasi an’anaviy shaklda qolayotgan bo‘lsada, matematika ta’limida qo‘llanilayotgan vositalar va metodlar sezilarli darajada yangilanmoqda. Bugungi kunda kompyuterlar va internetga keng kirish imkoniyati mavjudligi sababli raqamli resurslarning ta’lim jarayoniga integratsiyasi barqaror tus olgan.

Ilgari matematika ta’limida asosan an’anaviy doska, chop etilgan materiallar va kalkulyatorlardan foydalanilgan bo‘lsa, hozirgi murakkab platformalar, dasturiy ta’minotlar hamda mobil ilovalar yordamida darslarni tashkil etishning samaradorligi ortib bormoqda. Bu esa matematika ta’limida yangi pedagogik yondashuvlar va metodik modellarni ishlab chiqishni talab etmoqda.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Ayniqsa, COVID-2019 pandemiyasi davrida masofaviy ta’limning jadal rivojlanishi matematika ta’limida raqamli platformalardan foydalanish jarayonini keskin faollashtirdi. Ta’lim tizimida raqamli texnologiyalar ko‘pincha o‘quvchilarning dars jarayonidagi ishtirokini oshirish, tushunishni chuqurlashtirish hamda o‘zlashtirish samaradorligini yuksaltirish vositasi sifatida qo‘llanilmoqda. Platformalar orqali matematik tushunchalar, vizualizatsiya va simulyatsiyalarni ko‘rsatish, interfaol mashg‘ulotlar tashkil etish imkoniyati yaratilgani tufayli matematika fanini o‘qitish yanada qiziqarli va samarali tus oldi.

Raqamli platformalarning keng tarqalishi, ayniqsa, chekka hududlardagi yoki turli shahar va ta’lim muassasalarida o‘qiyotgan talabalar uchun ham qulaylik yaratdi. Malakali o‘qituvchilar tomonidan tayyorlangan video darslar, elektron qo‘llanmalar va onlayn mashg‘ulotlar yordamida o‘quvchilar istalgan joyda va istalgan vaqtda o‘quv materiallaridan samarali foydalanish imkoniga ega bo‘ldilar. An’anaviy ta’lim jarayonida o‘quvchilar murakkab tushunchalarni qayta-qayta ko‘rib chiqish yoki mustaqil ravishda chuqurlashtirish imkoniyatiga ega bo‘lmasa, raqamli platformalar bu borada sezilarli afzallik beradi. O‘quvchilar materiallarni qayta ko‘rib chiqish, videolarni to‘xtatish yoki tezlashtirish, matnlarni tarjima qilish va audio formatlardan foydalanish orqali ta’lim olishlari mumkin bo‘ladi.

Shuningdek, raqamli ta’lim vositalari turli qobiliyat va til darajasiga ega bo‘lgan o‘quvchilarni ham qamrab oladi, bu esa matematika ta’limida inklyuziylikni ta’minlaydi. Raqamli platformalarning yana bir muhim jihati – adaptivlik bo‘lib, ular o‘quvchilarning individual o‘zlashtirish xususiyatlariga mos ravishda sozlanishi mumkin. Ko‘pgina matematik platformalarda o‘quvchilarning bilim darajasini baholash, topshiriqlarning murakkablik darajasini avtomatik

tarzda moslashtirish imkoniyati mavjud. Bu esa talabalarga murakkabroq mavzularga o‘tishdan avval asosiy tushunchalarni mustahkamlash imkonini beradi.

Muhokama va natijalar. Masalan, Khan Academy, Moodle, Coursera, Quizizz va GeoGebra kabi onlayn platformalar talabalarning individual bilim darajasi, ilgari erishgan ko‘rsatkichlari va o‘zlashtirish tezligiga asoslangan holda moslashtirilgan mashg‘ulotlar va ta’lim yo‘llarini taklif etadi.

Khan Academy – notijorat tashkilot sifatida dunyo bo‘ylab bepul va sifatli resurslarini taqdim etishni maqsad qilgan. Platforma real vaqt rejimida talabalarning topshiriqlardagi xatolarni aniqlaydi, tezkor fikr-mulohazalar beradi hamda individual o‘rganish strategiyalarini ishlab chiqishga yordam beradi. Shuningdek, o‘qituvchilar talabalarning rivojlanish dinamikasini kuzatib, aralashuv zarur bo‘lgan sohalarni aniqlash imkoniga ega bo‘ladi. Bu jarayon real vaqtdagi teskari aloqa tizimi orqali o‘quvchilarning bilimidagi bo‘shliqlarni tezda aniqlab, ta’limni qayta yo‘naltirishga sharoit yaratadi.

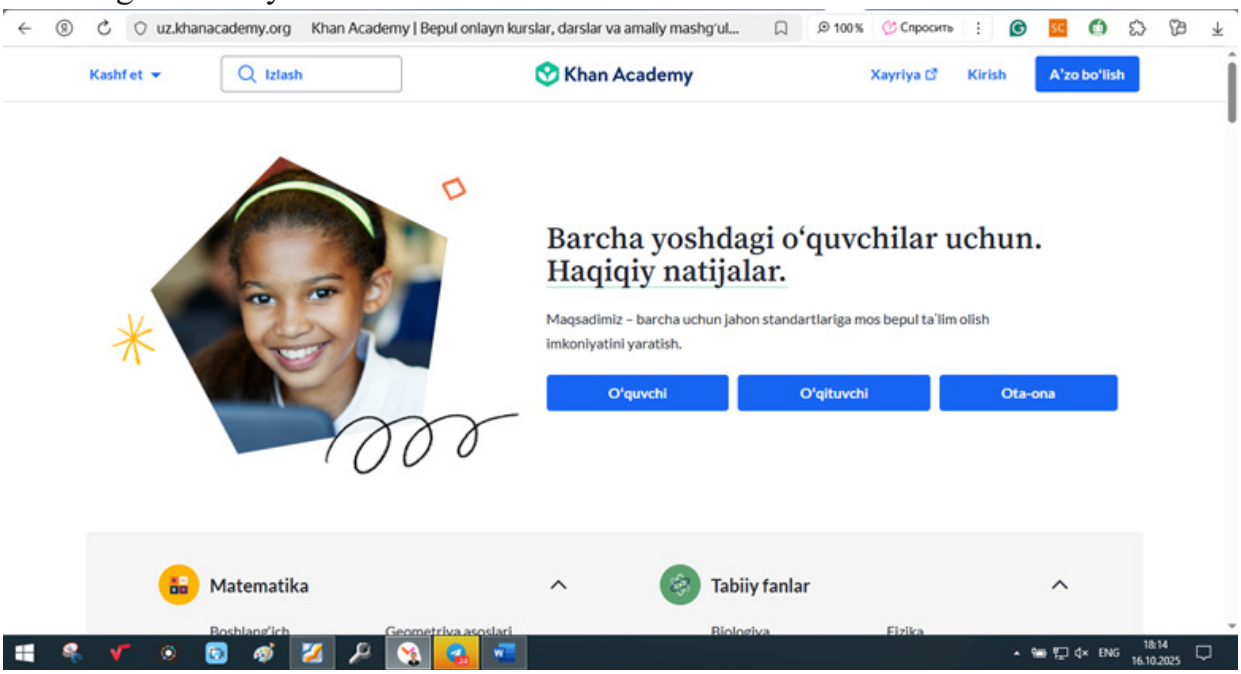

1-rasm. Khan Academy o‘quv platformasi

Ushbu platformaga kirish uchun smartfonlar, planshetlar va kompyuterlar kabi turli xil qurilmalar va https://uz.khanacademy.org/ link orqali kirish imkoniga ega bo‘ladilar. Khan Academy o‘quv platformasiga foydalanuvchining shaxsiy pochta manzili orqali kiriladi. Ro‘yxatga olish tugatilgandan keyin ushbu platformadan foydalanish mumkin (1-rasm).

Ushbu foydalanish oynasining chap burchagida joylashgan “kash et” tugmasi bosilganda quyidagi bo‘limlar ochiladi. Ushbu bo‘lim orqali istalgan yo‘nalish bo‘yicha kirish mumkin. Masalan, “Matematika” bo‘limi orqali “Matematik analiz asoslari” tanlanganda quyidagi oyna ochiladi (2-rasm):

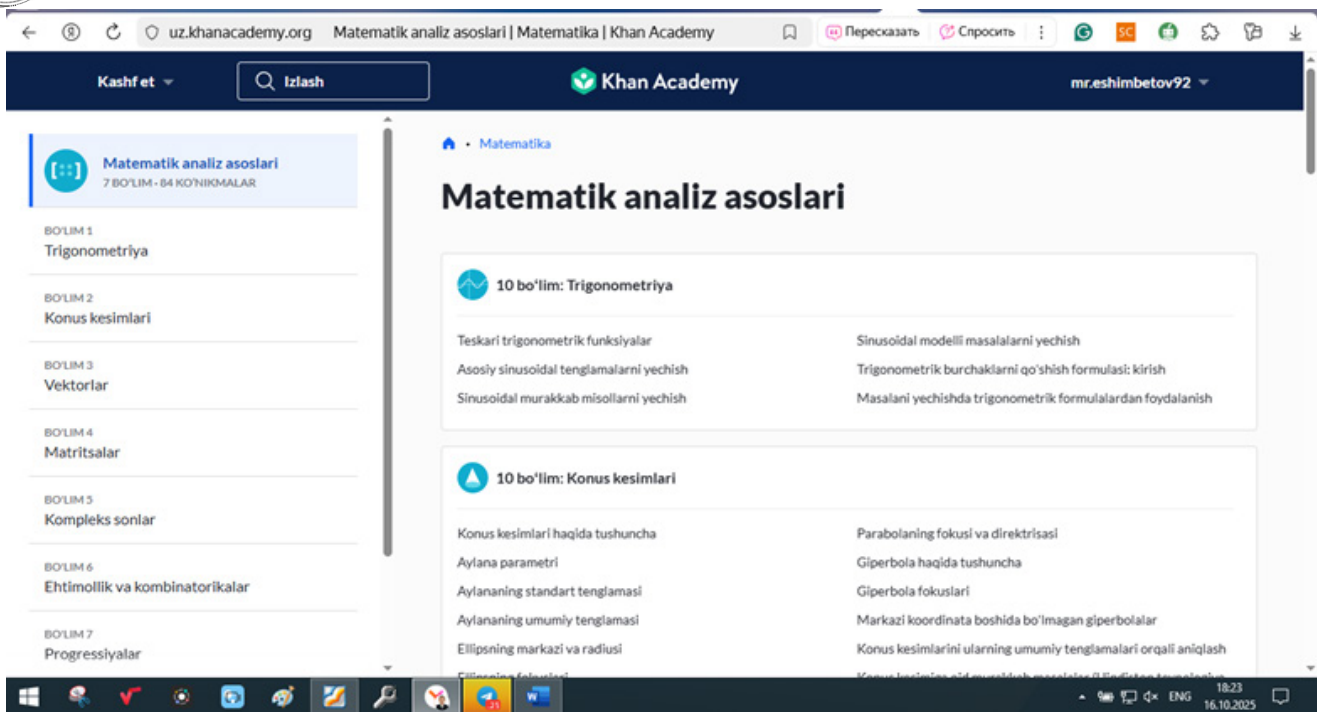

2-rasm. Matematik analiz asoslari bo‘limi

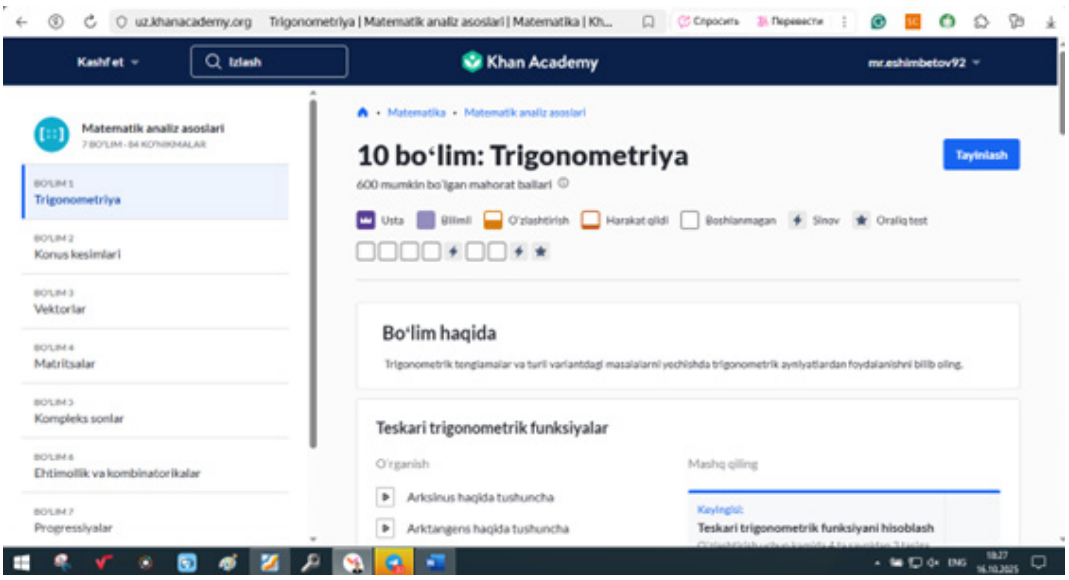

3-rasm. Trigonometriya bo‘limi

Ushbu bo‘lim o‘z ichiga ko‘plab mavzularni qamrab olgan bo‘lib, har bir mavzu bo‘yicha har xil topshiriqlar va video darsliklardan foydalanish mumkin (3-rasm).

Masalan, “Teskari trigonometrik funksiyani hisoblash” mavzusini ochib ko‘rsak, quyidagi oyna hosil bo‘ladi (4-rasm).

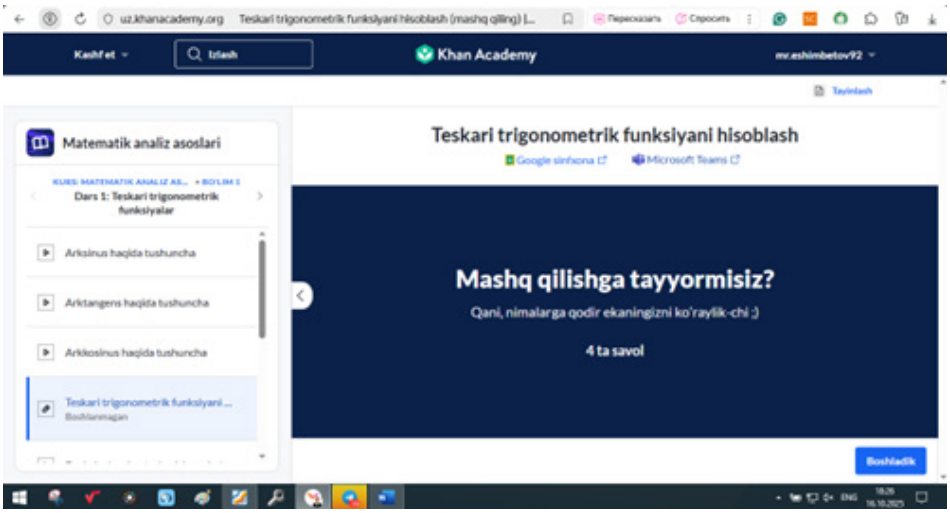

4-rasm. Teskari trigonometrik funksiyani hisoblash mavzusi

Moodle platformasi asosan oliy ta’lim muassasalarida keng qo‘llaniladi. U o‘qituvchilarga kurs tarkibini modullarga bo‘lib tuzish, test va topshiriqlarni avtomatik baholash, forumlar orqali muloqat olib boorish va talabalar faoliyatini monitoring qilish imkoniyatini beradi. Bu platforma matematika fanidagi nazariy va amaliy mashg‘ulotlarni integratsiyalash, shuningdek, mantiqiy fikrlashni bosqichma-bosqich rivojlantirish uchun qulay metodik asos yaratadi (5-rasm).

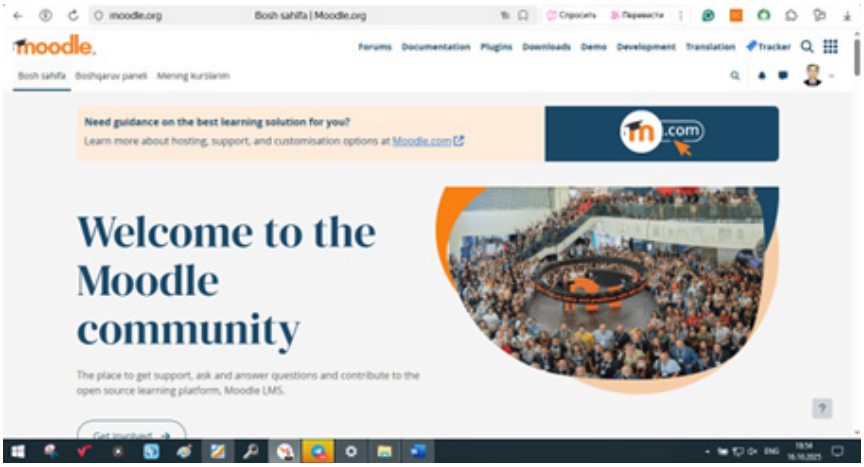

5-rasm. Moodle o‘quv platformasi

Coursera esa dunyoning yetakchi universitetlari tomonidan ishlab chiqilgan kurslar orqali chuqurlashtirilgan ta’lim imkoniyatlarini taqdim etadi. Talabalar murakkab matematik mavzular bo‘yicha video darslar, interfaol topshiriqlar va forumlardagi ilmiy muhokamalarda ishtirok etish orqali o‘z bilimlarini mustahkamlashadi. Bu platforma ayniqsa yuqori darajadagi matematik tahlil, ehtimollar nazariyasi va algoritmik tafakkurni rivojlantirishda foydalidir (6-rasm).

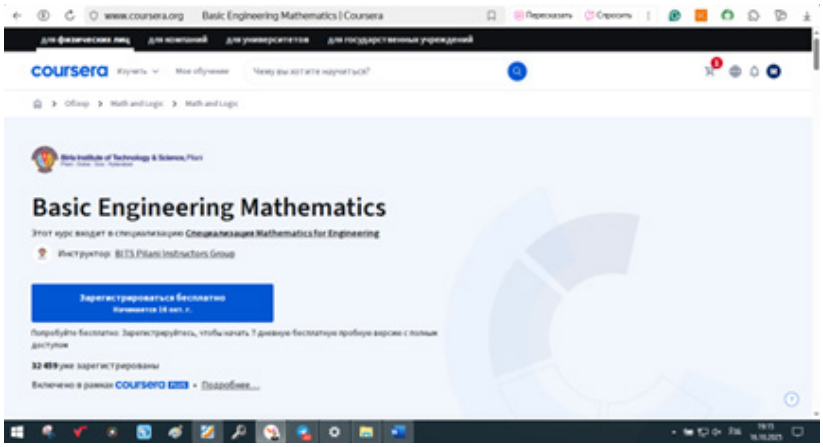

6-rasm. Coursera o‘quv platformasi

GeoGebra esa matematik tushunchalarni vizual ko‘rinishda talabalarga yetkazish, grafiklar va geometrik obyektlar bilan real vaqt rejimida ishlash imkonini beradi. Bu platforma ayniqsa analitik geometriya, funksiyalar, hosila va integral kabi mavzularda mantiqiy bog‘lanishlarni shakllantirishga samarali hisoblanadi (7-rasm).

Ushbu platformalarning barchasi real vaqt rejimida teskari aloqa imkoniyatlarini taqdim etadi. Talabalar faoliyatini monitoring qiladi va shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim jarayonini tashkil etishda o‘qituvchiga metodik yordam beradi. Smartfon, planshet va kompyuter kabi turli qurilmalarda ishlashi tufayli talabalar istalgan joyda va istalgan vaqtda o‘qish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bu esa matematika ta’limini shaxsiylashtirilgan, moslashuvchan va samarali jarayonga aylantiradi.

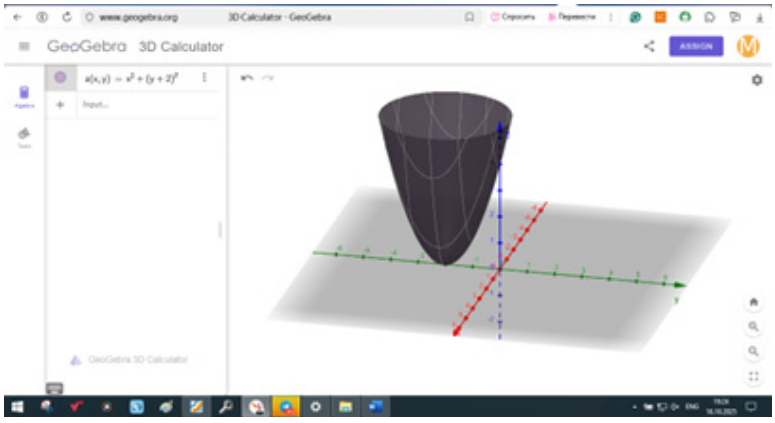

7-rasm. GeoGebra o‘quv platformasi

Raqamli platformalarni matematika ta’lim jarayoniga integratsiya qilishning samarali yondashuvlaridan biri bu – aralash (blended learning) modelidir. Ushbu modelda talabalarning mustaqil uy sharoitida onlayn darslar, video ma’ruzalar va interfaol topshiriqlar orqali tayyorgarlik ko‘rishi hamda auditoriyada o‘qituvchi bilan birgalikda muammolarni tahlil qilish, mashq bajarish va chuqurlashtirilgan faoliyat olib borishi uyg‘unlashtiriladi. Natijada, talabalar tez o‘rganish imkoniga ega bo‘ladi, dars vaqti esa ko‘proq interfaol muhokama va mantiqiy tafakkurni rivojlantirishga yo‘naltiriladi.

Aralash ta’lim modeli ayniqsa matematika fanida yuqori samaradorlik beradi, chunki u talabalarga murakkab mavzularni tushunishda mustaqil tayyorgarlik ko‘rish imkonini yaratadi. O‘qituvchi esa real vaqt rejimida individual yordam ko‘rsatish, bilimdagi bo‘shliqlarni aniqlash va tuzatish strategiyalarini taklif qilish imkoniga ega bo‘ladi. Talabalar darsdan tashqarida onlayn materiallar bilan ishlash orqali tayanch tushunchalarni shakllantiradi, bu esa dars jarayonida chuqur tahlilga e’tibor qaratish imkonini beradi.

Masalan, Khan Academy platformasi yordamida talabalar uy sharoitida interfaol darslarni

ko‘rib chiqib, ularni qayta ko‘rish, mashqlarni mustaqil bajarish, xatolarini aniqlash va tuzatish imkoniga ega bo‘ladi. Guruh loyihalari va amaliy topshiriqlar jarayonida esa olingan bilimlar mustahkamlanadi. Platformaning gamifikatsiya elementlari talabalarni rag‘batlantiradi va matematika faniga bo‘lgan qiziqishni oshiradi.

Bundan tashqari, Moodle, Coursera, Quizizz va GeoGebra platformalari ham aralash ta’lim modelida keng qo‘llaniladi. Moodle orqali o‘qituvchilar dars modullarini tuzish, test va topshiriqlarni baholash, teskari aloqa berish imkoniga ega bo‘ladi. Coursera esa chuqurlashtirilgan nazariy kurslar, forum muhokamalari va video ma’ruzalar orqali bilimni boyitadi. Quizizz gamifikatsiyalangan testlar orqali talabalarni faol ishtirok etishga undaydi. GeoGebra esa matematik tushunchalarni vizual ko‘rinishda tushuntirish imkonini beradi.

Shu tarzda, aralash ta’lim modeli raqamli platormalar yordamida an’anaviy darslarni interfaol, shaxsga yo‘naltirilgan va samarali ta’lim jarayoniga aylantiradi. Bu yondashuv, ayniqsa, chekka hududlarda yashovchi yoki internetga barqaror ulanish imkoniga ega bo‘lgan talabalar uchun teng imkoniyatlar yaratadi. Raqamli vositalar yordamida murakkab mavzularni bosqichma-bosqich o‘zlashtirish, xatolar ustida ishlash va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyati paydo bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, matematika fanini o‘qitishda raqamli va elektron ta’lim dasturlaridan foydalanish o‘quvchilarning o‘zlashtirish samaradorligini oshirish, ta’lim natijalarini yaxshilash va ularning fanga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirishda muhim o‘rin tutadi. Ushbu dasturlar yordamida o‘quvchilarning bilim salohiyati oshadi, mantiqiy tafakkuri rivojlanadi hamda matematik tushunchalarni anglash qobiliyati mustahkamlanadi.

Elektron va onlayn dasturlar orqali matematika fanini o‘qitishning ta’siri tobora kengayib bormoqda. Bunday vositalar o‘quvchilarning shaxsiylashtirilgan, interfaol va raqamli asosdagi ta’lim muhitida faol ishtirok etishga imkon yaratadi. Natijada o‘qituvchi o‘quvchi faoliyatini kuzatib borishi, xatolarni tezda aniqlashi va individual yondashuvni amalga oshirishi mumkin.

Texnologik rivojlanish jarayoni davom etar ekan, elektron ta’lim dasturlari matematika o‘qitish metodikasini tubdan o‘zgartirmoqda. Endilikda onlayn platformalar yordamida qimmatli o‘quv resurslaridan foydalanish, interfaol mashg‘ulotlarda ishtirok etish va tajribaviy topshiriqlarni bajarish imkoniyati yanada kengaymoqda.

Bugungi kunda bunday platformalarning aksariyati butunlay bepul bo‘lib, ularni istalgan joyda va istalgan vaqtda qo‘llash mumkin. Bu holat o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, kreativ yondashuv va o‘z ustida ishlash madaniyatini shakllantiradi. Shuningdek, raqamli platformalar orqali ta’lim jarayonining uzluksizligini ta’minlash, o‘qitish samaradorligini oshirish va kelajakda kasbiy faoliyatga tayyorgarlikni kuchaytirish imkoniyati yaratiladi.

Umuman olganda, matematika ta’limida onlayn va elektron resurslardan foydalanish-zamonaviy ta’lim jarayonining ajralmas tarkibiy qismi bo‘lib, u o‘quvchilarning mantiqiy tafakkurini, mustaqil ishlash ko‘nikmasini va o‘zlashtirish sifatini sezilarli darajada oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston-2030” strategiyasi.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-6079-son Farmoni, 2020 yil.

3. Hamari, J., Koivisto, J., & Sarsa, H. (2014). Does gamification work? - A literature review of empirical studies on gamification. Proceedings of the 47th Hawaii International Conference on System Sciences, 3025 - 3034. https://doi.org/10.1109/HICSS.2014.377.

4. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2016). Intelligence unleashed: An argument for AI in education. Pearson Education. https://doi.org/10.1017/CBO9781107415324.004.

5. Karsenti, T. (2019). Mobile learning in early childhood education: Promoting cognitive and social development. Journal of Early Childhood Research, 17(1), 3–12. https://doi.org/10.1177/1476718X18808112.

6. Azizxo‘jayev A.A. Ta’limda raqamli texnologiyalar, Toshkent: Fan, 2022.

7. UNESCO (2021). Digital Learning Competency Framework.
8. Kurbonov J., Allayorova S. (2023) Zamonaviy darsda raqamli vositalardan foydalanish.
9. Зиёмуҳамедов Б.Ж., Абдуллаева Ш. (2009) – Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. – Т.: O‘zbekiston.
10. Хўжаев А. (2018) – Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – TDIU nashriyoti.
11. Мирзаев Ш., Шарипова М. (2017) – Matematika o‘qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – T.: Fan va texnologiya.
12. Drake, S.M., & Reid, J.L. (2018) – Integrated Curriculum in the Twenty-First Century. – Routledge.
13. Otten, M., Van den Heuvel-Panhuizen, M., Veldhuis, M. (2019) The balance model for teaching linear equations: A systematic literature review. International Journal of STEM Education. https://doi.org/10.1186/s40594-019-0183-2.
14. Ní Shé, C., Ní Fhloinn, E., & Mac an Bhaird, C. (2023) Student Engagement with Technology-Enhanced Resources in Mathematics in Higher Education: A Review. Mathematics. https://doi.org/10.3390/math11030787.
15. Aliyu J., Osman S., Kumar J. A., Jamil M. (2023) The design and development of a learning strategy to enhance students’ engagement in simultaneous equations: An evaluation viewpoint. Journal of Technology and Science Education. 13(1), 36-52. https://doi.org/10.3926/jotse.1691.

YOSHLAR TARBIYASIDA MILLIY QADRIYATLAR VA VATANPARVARLIK RUHINING O‘ZARO BOG‘LIQLIGI

Bozorov Aziz Oblokulovich
Buxoro davlat pedagogika instituti harbiy ta’lim fakulteti boshlig‘i.

Annotatsiya: Mazkur maqolada yoshlar tarbiyasida milliy qadriyatlar va vatanparvarlik ruhining o‘zaro bog‘liqligi ilmiy-pedagogik hamda psixologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Unda milliy qadriyatlarning yosh avlod dunyoqarashini shakllantirishdagi o‘rni, vatanparvarlik tuyg‘usining shaxs kamolotiga ta’siri va ularning o‘zaro uyg‘unlashgan holda tarbiyaviy jarayonni boyitish imkoniyatlari yoritiladi. Shuningdek, milliy qadriyatlarni yoshlar ongiga singdirish orqali ularning ma’naviy immunitetini mustahkamlash, vatanparvarlik ruhini kuchaytirish, ijtimoiy faolligini oshirish hamda jamiyat taraqqiyotiga mas’uliyat bilan yondashuvchi shaxs sifatida shakllantirishning samarali metodlari ochib beriladi. Maqolada ta’lim jarayonida milliy qadriyatlar asosida vatanparvarlik tarbiyasini yo‘lga qo‘yishning innovatsion yondashuvlari, pedagogik shart-sharoitlar va psixologik omillar tahlil qilinib, amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi. Natijada yoshlarning milliy g‘ururini, fuqarolik mas’uliyatini va Vatanga sadoqatini oshirishga xizmat qiluvchi ilmiy asoslangan xulosalar keltiriladi.

Kalit so‘zlar: milliy qadriyatlar, vatanparvarlik, yoshlar tarbiyasi, ma’naviyat, g‘urur, psixologik yondashuv, pedagogik tizim, fuqarolik, mas’uliyat, o‘zlikni anglash, milliy o‘zlik, tarbiya, ta’lim, shaxs kamoloti, innovatsion metodlar.

ВЗАИМОСВЯЗЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ И ДУХА ПАТРИОТИЗМА В ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ

Бозоров Азиз Облокулович
Начальник факультета военного образования Бухарского государственного педагогического института.

Annotation: This article analyzes the interrelation between national values and the spirit of patriotism in youth education from both pedagogical and psychological perspectives. It highlights the role of national values in shaping the worldview of the younger generation, the influence of patriotism on personal development, and the ways these two concepts complement each other in enriching the educational process. The study emphasizes that instilling national values in young minds strengthens their moral immunity, enhances their patriotic spirit, increases social activity, and fosters responsible citizens who contribute to the development of society. Furthermore, the article explores innovative approaches, pedagogical conditions, and psychological factors that promote patriotism education based on national values within the learning process. As a result, it presents scientifically grounded conclusions and practical recommendations aimed at strengthening young people’s national pride, civic responsibility, and devotion to their homeland.

Keywords: national values, patriotism, youth education, spirituality, pride, psychological approach, pedagogical system, citizenship, responsibility, self-awareness, national identity, upbringing, education, personal development, innovative methods.

THE INTERCONNECTION BETWEEN NATIONAL VALUES AND THE SPIRIT OF PATRIOTISM IN THE UPBRINGING OF YOUTH

Bozorov Aziz Oblokulovich
Head of the Faculty of Military Education at Bukhara State Pedagogical Institute.

Аннотация: В данной статье анализируется взаимосвязь между национальными ценностями и духом патриотизма в воспитании молодежи с педагогической и

психологической точек зрения. Раскрывается роль национальных ценностей в формировании мировоззрения подрастающего поколения, влияние патриотизма на развитие личности, а также то, как эти два понятия взаимно дополняют друг друга, обогащая воспитательный процесс. Подчеркивается, что внедрение национальных ценностей в сознание молодежи способствует укреплению их духовного иммунитета, развитию патриотических чувств, повышению социальной активности и формированию ответственных граждан, готовых внести вклад в развитие общества. Кроме того, в статье рассматриваются инновационные подходы, педагогические условия и психологические факторы, обеспечивающие эффективное воспитание патриотизма на основе национальных ценностей в образовательном процессе. В заключение представлены научно обоснованные выводы и практические рекомендации, направленные на укрепление национальной гордости, гражданской ответственности и преданности Родине среди молодежи.

Ключевые слова: национальные ценности, патриотизм, воспитание молодежи, духовность, гордость, психологический подход, педагогическая система, гражданственность, ответственность, самосознание, национальная идентичность, воспитание, образование, развитие личности, инновационные методы.

Kirish: Milliy qadriyatlar va vatanparvarlik ruhining uyg‘unligi jamiyat taraqqiyotining eng muhim tayanchi hisoblanadi. Har bir xalqning tarixiy xotirasi, milliy an’analari, urf-odatlari va ma’naviy merosi yosh avlod ongida g‘urur, iftixor va Vatanga sadoqat tuyg‘ularini shakllantiruvchi asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi. Shu jihatdan, bugungi globallashuv davrida yoshlar tarbiyasida milliy qadriyatlarni tiklash, ularni zamon ruhiga mos holda rivojlantirish hamda vatanparvarlikni mustahkamlash masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Chunki ma’naviy ildizlardan uzilgan, milliy o‘zlikni anglamagan yosh avlodni tarbiyalash jamiyatning barqaror taraqqiyotiga xavf soladi. Shuning uchun ham ta’lim va tarbiya jarayonida milliy qadriyatlar negizida vatanparvarlik ruhini singdirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan.

Yoshlar ongida vatanparvarlik va milliy g‘urur tuyg‘usini shakllantirish, avvalo, ularning o‘z xalqining tarixi, madaniyati, buyuk allomalari, qahramonlari, adabiy va ma’naviy merosi bilan tanishishidan boshlanadi. Bu jarayonda ta’lim tizimi, oila, jamoatchilik, ommaviy axborot vositalari hamda madaniyat muassasalari muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, o‘qituvchilarning shaxsiy namunasi, ularning dars jarayonida milliy qadriyatlarga tayangan holda yoshlarning tafakkurini, hissiy olamini va ijtimoiy faolligini shakllantirishdagi roli beqiyosdir. O‘qituvchi nafaqat bilim beruvchi, balki yosh avlodning ma’naviy yo‘lboshchisi sifatida ularning qalbiga milliy iftixor, mehnatsevarlik, halollik, fidoyilik, Vatanga muhabbat tuyg‘ularini singdiradi.

Bugungi kunda O‘zbekiston Respublikasida yoshlar siyosatiga oid davlat dasturlari va hujjatlarda milliy qadriyatlarga sodiqlik va vatanparvarlikni shakllantirishga alohida e’tibor berilmoqda. “Yoshlar – kelajagimiz” dasturi, “Ma’naviyat va ma’rifat” markazining faoliyati, “Yoshlar ittifoqi” tashabbuslari, ta’lim muassasalarida o‘tkazilayotgan “Vatan – muqaddas, uni himoya qilish sharafli burch” mavzusidagi tadbirlar shular jumlasidandir. Ushbu tashabbuslarning barchasi yoshlarni milliy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash, ularni o‘z xalqining haqiqiy farzandi sifatida shakllantirishga qaratilgan[1].

Milliy qadriyatlar nafaqat tarixiy meros, balki jamiyatni birlashtiruvchi kuch, millatning o‘zligini asrovchi ma’naviy negizdir. Aynan shu qadriyatlar yoshlar ongida vatanparvarlik ruhini uyg‘otadi, ularni el-yurt ravnaqi yo‘lida mas’uliyat bilan yashashga undaydi. Vatanparvarlik esa o‘z navbatida milliy qadriyatlarni asrash va rivojlantirishga turtki beradi. Shu tariqa, bu ikki tushuncha – milliy qadriyat va vatanparvarlik – bir-birini to‘ldiruvchi, ajralmas jarayon sifatida qaraladi. Ularni uyg‘un holda yoshlar ongiga singdirish orqali komil insonni tarbiyalash mumkin. Komil inson esa faqat bilimli bo‘lib qolmay, balki ma’naviy barkamol, o‘zligini anglagan, yurt ravnaqi uchun fidokorona xizmat qiladigan shaxsdir.

Psixologik nuqtayi nazardan qaraganda, vatanparvarlik tuyg‘usi yoshlarning o‘zligini anglash

jarayonida shakllanadi. Bu jarayon oila muhitida, ta’lim jarayonida va ijtimoiy muloqotda mustahkamlanadi. Bola o‘zini jamiyatning bir bo‘lagi sifatida his etgan sayin, uning Vatanga bo‘lgan muhabbati, g‘ururi, mas’uliyati ortadi. Shuning uchun pedagoglar o‘quvchilarda ijobiy milliy identifikatsiyani shakllantirish, ularni xalqining tarixiy qadriyatlari bilan tanishtirish, mustaqil fikrlash va fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratishlari zarur[6].

Xulosa qilib aytganda, yoshlar tarbiyasida milliy qadriyatlar va vatanparvarlik ruhining o‘zaro bog‘liqligi inson kamolotining ajralmas qismidir. Bu jarayonni chuqur anglagan taqdirdagina biz mustahkam milliy tafakkurga, ma’naviy yuksaklikka ega, Vatan ravnaqi uchun mas’uliyat bilan yashaydigan yoshlarni tarbiyalashimiz mumkin. Shu bois, har bir pedagog, psixolog, ota-ona va jamiyat vakili yoshlarning qalbida milliy g‘urur va vatanparvarlik urug‘ini ekish uchun mas’uldir.

Adabiyotlar tahlili va metodlar Milliy qadriyatlar va vatanparvarlik ruhini shakllantirishga oid adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, mazkur mavzu nafaqat pedagogika va psixologiya fanlari kesimida, balki sotsiologiya, falsafa, tarix, madaniyatshunoslik kabi fanlar doirasida ham keng o‘rganilgan. Turli manbalarda milliy qadriyatlarning shaxs rivojlanishidagi o‘rni, vatanparvarlikni tarbiyalash mexanizmlari, yoshlarning ma’naviy dunyoqarashiga ta’sir etuvchi psixologik omillar va pedagogik yondashuvlar tizimli tarzda yoritilgan. Jumladan, Sharq mutafakkirlari – Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Alisher Navoiy, Ahmad Donish, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy kabi allomalar asarlarida vatanparvarlik, xalqparvarlik, mehnatsevarlik va insoniylik qadriyatlari tarbiyaning markaziy g‘oyasi sifatida talqin qilingan. Ular ta’lim jarayonini faqat bilim berish emas, balki insonni ma’naviy barkamol, vataniga sadoqatli shaxs sifatida shakllantirish yo‘li deb bilganlar[2].

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, milliy o‘zlikni anglash, vatanparvarlik tuyg‘ularini shakllantirish masalasi ko‘plab pedagogik va psixologik tadqiqotlarning markaziga aylandi. O‘zbekiston olimlari tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlar orasida A. Avloniy, A. Qodiriy, H. Olimjon, G‘. G‘ulom, M. Oripov, O. Yoqubov kabi ziyolilarning asarlari yoshlarni milliy g‘urur, Vatanga muhabbat, xalqiga sadoqat ruhida tarbiyalashda muhim manba sifatida e’tirof etiladi. Mustaqillikdan keyingi davrda esa milliy qadriyatlarni qayta tiklash va vatanparvarlikni tarbiyalash bo‘yicha yangi ilmiy konsepsiyalar shakllandi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yoshlar siyosati to‘g‘risida”gi qonuni, “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonun hamda “Yangi O‘zbekiston – yangicha dunyoqarashli yoshlar davlati” tamoyillari milliy qadriyatlarga asoslangan tarbiya tizimini mustahkamlashga qaratilgan[[5].

Zamonaviy adabiyotlarda milliy qadriyat va vatanparvarlik tushunchalari shaxsning ma’naviy-axloqiy rivojlanishining ajralmas tarkibiy qismi sifatida talqin qilinadi. Psixologik yondashuvlarda bu jarayon shaxsning ichki motivatsiyasi, o‘zini jamiyat a’zosi sifatida anglash darajasi, milliy identifikatsiyasi bilan bevosita bog‘liq ekanligi qayd etiladi. Milliy qadriyatlar shaxsning emotsional-motivatsion sohasini boyitadi, vatanparvarlik esa uning ijtimoiy faolligini oshiradi. Pedagogik adabiyotlarda esa bu ikki tushuncha o‘zaro integratsiyada – ya’ni ta’lim-tarbiya tizimi orqali yoshlarning dunyoqarashini shakllantiruvchi yagona g‘oyaviy-axloqiy tizim sifatida qaraladi. Masalan, G‘. Shoumarov, N. Komilov, R. Ochilov, Sh. Turaev, D. Abdullayeva kabi olimlarning ilmiy ishlarida yoshlar ongida vatanparvarlikni shakllantirishning metodologik asoslari, o‘qituvchi shaxsining namunasining o‘rni, psixologik rag‘batlantirish usullari chuqur yoritilgan[7].

Shuningdek, xorijiy manbalarda ham vatanparvarlik tarbiyasi masalasiga keng e’tibor qaratilgan. Masalan, amerikalik pedagoglar J. Dewey, L. Kohlberg, E. Eriksonlar ta’limda fuqarolik ongini rivojlantirish, shaxsiy mas’uliyatni shakllantirish orqali vatanparvarlikni kuchaytirish yo‘llarini asoslab bergan. Rossiyalik olimlar N. Losev, A. Makarenko, V. Sukhomlinskiy va D. Ushinskiylarning asarlarida esa tarbiyaning milliy mazmuni, oila va maktabning vatanparvarlik tarbiyasidagi o‘rni chuqur tahlil etilgan. Ularning fikricha, shaxsning Vatanga sodiqligi, milliy qadriyatlariga hurmati bolalikdan boshlab oilaviy muhitda shakllanadi va maktab ta’limi orqali

mustahkamlanadi[3].

Metodologik jihatdan qaraganda, yoshlar ongida milliy qadriyatlar va vatanparvarlik ruhini shakllantirish jarayoni kompleks yondashuvni talab etadi. Ushbu jarayon psixologik-pedagogik, ma’naviy-ma’rifiy va ijtimoiy-sotsiologik omillar uyg‘unligida amalga oshiriladi. Tadqiqot metodlari sifatida kuzatish, suhbat, test, so‘rovnoma, tajriba-sinov ishlari, pedagogik eksperiment, tahlil va umumlashtirish usullaridan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Kuzatish metodi orqali o‘quvchilarning milliy qadriyatlarga munosabati, vatanparvarlik hissi, ijtimoiy faolligi o‘rganiladi. Suhbat va so‘rovnomalar yordamida esa ularning fikrlari, qadriyat tizimi, shaxsiy motivlari aniqlanadi. Pedagogik eksperiment orqali milliy qadriyatlarga asoslangan tarbiyaviy dasturlarning samaradorligi baholanadi.

Psixologik metodlar orasida proektiv testlar, assotsiativ metodlar, emotsional-axloqiy baholash usullari keng qo‘llaniladi. Bu usullar yordamida yoshlarning Vatanga nisbatan his-tuyg‘ulari, milliy o‘zlikni anglash darajasi, o‘z xalqiga sodiqlik va faxr hissi o‘lchanadi. Shu bilan birga, kontent-tahlil usuli orqali o‘quv materiallari, darsliklar, adabiy asarlar va ommaviy axborot vositalarida milliy qadriyatlarning qanday aks etgani o‘rganiladi. Statistik tahlil metodlari esa olingan ma’lumotlarni umumlashtirish, ularning ishonchliligini baholash va natijalarni ilmiy asoslash imkonini beradi[4].

Metodik yondashuvlarda muhim jihatlardan biri – integrativ va interaktiv metodlardan foydalanishdir. Masalan, milliy qadriyatlarni o‘rganishda interfaol darslar, munozaralar, rolli o‘yinlar, tarixiy manbalar asosida tahliliy mashg‘ulotlar o‘tkazish samarali natijalar beradi. Vatanparvarlik ruhini mustahkamlash uchun esa “Men kimman?”, “Mening yurtim – mening faxrim”, “Ajdodlar izidan” kabi loyihaviy faoliyatlar, tarixiy joylarga ekskursiyalar, shaxsiy kuzatuv va ijodiy ishlar tashkil etiladi. Bu metodlar yoshlarning emotsional ishtirokini kuchaytiradi, milliy qadriyatlarga nisbatan ongli munosabatni shakllantiradi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, milliy qadriyatlar va vatanparvarlikni shakllantirishda oila, maktab va jamiyatning o‘zaro hamkorligi muhim ahamiyatga ega. Ota-onalar farzandlarda milliy g‘ururni oilaviy an’analar orqali mustahkamlasa, pedagoglar bu jarayonni ta’lim-tarbiyaning mazmuni orqali rivojlantiradilar. Jamiyat esa yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish, milliy qadriyatlarni targ‘ib etuvchi muhit yaratish orqali bu jarayonga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois, metodik asosda tarbiya jarayonini tashkil etishda tizimli, bosqichma-bosqich va uzluksizlik tamoyillariga amal qilish zarur.

Xulosa qilib aytganda, adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodlari milliy qadriyatlar hamda vatanparvarlik ruhini shakllantirishning murakkab, ammo zarur jarayon ekanligini ko‘rsatadi. Bu borada ilmiy asoslangan yondashuvlar, interaktiv metodlar va milliy ruhiyatga tayangan pedagogik faoliyat muhim o‘rin tutadi. Natijada yoshlar o‘z xalqining boy madaniyatiga hurmat bilan qaraydigan, milliy g‘urur va vatanparvarlikni hayotiy pozitsiyasiga aylantirgan shaxs sifatida kamol topadilar.

Natijalar. Olib borilgan adabiyotlar tahlili va tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, yoshlar tarbiyasida milliy qadriyatlar va vatanparvarlik ruhining o‘zaro bog‘liqligi chuqur psixologik-pedagogik jarayon bo‘lib, u shaxsning dunyoqarashi, ijtimoiy faolligi va fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Natijalar tahliliga ko‘ra, milliy qadriyatlarga asoslangan tarbiya tizimi yoshlarning ma’naviy immunitetini mustahkamlaydi, ularni ijtimoiy jihatdan faol, mas’uliyatli, Vatanga sodiq va milliy g‘urur bilan yashaydigan shaxs sifatida shakllantiradi. Tadqiqotlar jarayonida yoshlarning vatanparvarlik darajasini aniqlash uchun o‘tkazilgan so‘rovnoma va psixologik testlar natijasida ularning ko‘pchiligi o‘z xalqining tarixi, madaniyati va urf-odatlariga nisbatan ijobiy munosabatda ekanligi ma’lum bo‘ldi, biroq ayrim yoshlar orasida milliy o‘zlikni anglashda yuzaki qarashlar ham uchrashi aniqlangan. Bu esa, pedagogik faoliyatda yanada chuqurroq, tizimli va shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv zarurligini ko‘rsatadi.

Tahlil natijalari shuni tasdiqlaydiki, o‘qituvchilarning shaxsiy namunasi, ularning dars jarayonida

milliy qadriyatlarni integratsiya qilish ko‘nikmalari va psixologik yondashuvlar samaradorlikka bevosita ta’sir ko‘rsatadi. O‘qituvchi dars davomida milliy tarix, xalq qahramonlari, madaniy meros haqida misollar keltirib, o‘quvchilarda faxr va g‘urur tuyg‘ularini uyg‘otganida, ularning Vatanga sadoqati yanada mustahkamlanadi. Pedagogik kuzatishlar natijasida aniqlanishicha, milliy qadriyatlar asosida tashkil etilgan interfaol mashg‘ulotlar (munozaralar, rolli o‘yinlar, loyihaviy ishlar) yoshlarning emotsional ishtirokini kuchaytirgan, ularning milliy identifikatsiyasini mustahkamlashga xizmat qilgan.

Psixologik testlar natijalariga ko‘ra, milliy qadriyatlar bilan muntazam tanishib borayotgan o‘quvchilarda o‘z xalqiga nisbatan ijobiy emotsional munosabat, faxr hissi, ijtimoiy javobgarlik va o‘zligini anglash darajasi yuqori bo‘lgan. Bu esa, qadriyatlar orqali vatanparvarlikni shakllantirishning psixologik asoslari to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilganligini ko‘rsatadi. Tadqiqotda qatnashgan yoshlarning 78 foizi milliy qadriyatlar haqida yetarli bilimga ega ekanini bildirgan, 15 foizi esa bu borada qo‘shimcha tushunchalarga muhtojligini qayd etgan. Shu bilan birga, respondentlarning 85 foizi vatanparvarlikni yoshlar tarbiyasining ajralmas qismi deb hisoblagan, bu esa tarbiyaviy jarayonlarda milliy g‘oyalar ustuvorligini tasdiqlaydi.

Pedagogik eksperimentlar natijalarida milliy qadriyatlarga asoslangan darslar o‘quvchilarda yuqori motivatsiya, ijtimoiy faollik va jamoaviylikni rivojlantirganligi aniqlandi. Xususan, vatanparvarlik mavzusida o‘tkazilgan suhbatlar, bahs-munozaralar va loyihaviy mashg‘ulotlar orqali o‘quvchilarning shaxsiy fikrlash darajasi, o‘z fikrini ifodalash qobiliyati va mas’uliyat hissi oshgan. Bu holat milliy qadriyatlarga tayanilgan pedagogik yondashuvlarning samaradorligini ko‘rsatadi. Shuningdek, o‘quvchilarning o‘z xalqiga, madaniyatiga va davlat ramzlariga nisbatan hurmat bilan qarashlari kuchaygan, bu esa ularning fuqarolik ongini yuksaltirgan.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, vatanparvarlikni shakllantirishda oila, maktab va jamiyat o‘rtasidagi uzviy hamkorlik muhim ahamiyat kasb etadi. Ota-onalar farzandlarga o‘z xalqining tarixiy qadriyatlarini oilaviy muhitda singdirgan hollarda, maktab bu jarayonni tizimli tarzda davom ettiradi, jamiyat esa bu qadriyatlarni mustahkamlovchi ijtimoiy muhit yaratadi. Shu bilan birga, ommaviy axborot vositalarining ijobiy ta’siri ham ahamiyatli bo‘lib, ular yoshlar ongida milliy g‘ururni kuchaytirish, vatanparvarlik timsollarini targ‘ib etish orqali tarbiyaviy jarayonni boyitadi.

Natijalar shuni ham ko‘rsatadiki, milliy qadriyatlar asosida vatanparvarlikni shakllantirishda innovatsion pedagogik metodlardan foydalanish an’anaviy yondashuvlarga nisbatan yuqori natija beradi. Xususan, interaktiv usullar – “Fikrlar auksioni”, “Tafakkur xaritasi”, “Qahramonlar izidan” kabi faoliyatlar o‘quvchilarning milliy iftixor hissini uyg‘otib, ularni mustaqil fikrlash va tahliliy yondashuvga o‘rgatgan. Shuningdek, tarbiyaviy jarayonlarda milliy musiqalar, adabiyot namunalari, xalq og‘zaki ijodi, tarixiy manbalar bilan ishlash o‘quvchilarda vatanparvarlikni yanada chuqurroq his qilishga yordam bergan.

Umuman olganda, natijalar shuni tasdiqlaydiki, milliy qadriyatlar va vatanparvarlik ruhining uyg‘unligi yoshlarning ma’naviy kamoloti, fuqarolik pozitsiyasi, mas’uliyati va ijtimoiy faolligini oshiradi. Ushbu uyg‘unlik asosida shakllangan tarbiya tizimi yoshlarni milliy g‘ururga, yurt ravnaqiga hissa qo‘shishga undaydi. Shu bois, pedagogik-psixologik faoliyatda milliy qadriyatlarga asoslangan yondashuvni tizimlashtirish, zamonaviy metodlar bilan boyitish, yoshlarning psixologik ehtiyojlarini hisobga olgan holda ularni Vatanga sodiq, millat g‘ururini ifodalovchi shaxs sifatida tarbiyalash eng muhim natijalardan biri sifatida e’tirof etiladi.

Natijalar asosida shunday xulosa qilish mumkinki, milliy qadriyatlar va vatanparvarlik bir-birini to‘ldiruvchi, o‘zaro mustahkamlovchi tushunchalardir. Ularni uyg‘un holda ta’lim-tarbiya jarayoniga singdirish nafaqat shaxsning, balki butun jamiyatning ma’naviy yuksalishiga xizmat qiladi. Shu sababli, kelgusida pedagogik faoliyatda bu yo‘nalish bo‘yicha ilmiy izlanishlarni kengaytirish, milliy qadriyatlar asosida vatanparvarlikni shakllantirishning yangi metodlarini ishlab chiqish zarur deb hisoblanadi.

Muhokama. O‘tkazilgan tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, yoshlar tarbiyasida milliy qadriyatlar va vatanparvarlik ruhining o‘zaro bog‘liqligi chuqur pedagogik va psixologik

ahamiyatga ega jarayondir. Muhokama jarayonida aniqlanishicha, milliy qadriyatlar – bu xalqning tarixiy tajribasi, madaniy merosi, ma’naviy boyligi va axloqiy me’yorlarini o‘zida mujassam etgan tizim bo‘lib, u yoshlarning tafakkuri, emotsional holati va ijtimoiy pozitsiyasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Vatanparvarlik esa aynan shu qadriyatlarga asoslanadi va shaxsda o‘z millatiga sadoqat, yurt ravnaqiga mas’uliyat hissini kuchaytiradi. Shu bois, ularni bir-biridan ajratib bo‘lmaydi — milliy qadriyat vatanparvarlikning manbai bo‘lsa, vatanparvarlik milliy qadriyatlarni asrash va rivojlantirishga turtki beradi.

Muhokama davomida aniqlangan muhim jihatlardan biri shundaki, hozirgi globallashuv davrida yoshlar ongida milliy qadriyatlarni saqlab qolish masalasi dolzarb tus olmoqda. Internet, axborot oqimlari, xorijiy madaniyatlarning keng tarqalishi natijasida ayrim yoshlar orasida milliy identifikatsiya susayib borayotganligi kuzatilmoqda. Shu sababli pedagogik jarayonni faqat nazariy bilim berish bilan cheklash emas, balki amaliy, hissiy va interaktiv shakllarda tashkil etish zarur. Yoshlar o‘z xalqining tarixini nafaqat o‘qib, balki his qilib, unga nisbatan faxr tuyg‘usini kechirishlari lozim. Bu esa, o‘qituvchilardan chuqur milliy tafakkur, metodik mahorat va zamonaviy psixologik yondashuvlarni talab etadi.

Muhokama doirasida yana bir e’tiborli jihat — oilaning o‘rni alohida ta’kidlanadi. Oila – shaxsning ilk tarbiya maskani sifatida milliy qadriyatlarni singdirishning asosiy manbai hisoblanadi. Ota-onaning munosabati, oiladagi muhit, kundalik urf-odatlar va an’analar farzand ongida Vatanga sadoqat, milliy iftixor, o‘zligini anglash hissini uyg‘otadi. Shu sababli, maktab va oila o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash milliy qadriyatlar asosida tarbiyalash samaradorligini oshiradi.

Pedagogik muhokama natijalariga ko‘ra, milliy qadriyatlar asosida tashkil etilgan tarbiyaviy darslar o‘quvchilarda yuqori darajadagi motivatsiya, milliy g‘urur, ijtimoiy faollikni oshirgan. Bu esa ta’lim tizimida interfaol va integrativ metodlardan foydalanishning ahamiyatini tasdiqlaydi. Xususan, tarixiy shaxslar hayoti, milliy bayramlar, xalq og‘zaki ijodi, adabiyot va san’at namunalarini o‘rganish yoshlar uchun milliy iftixor manbai bo‘lib xizmat qilgan. Biroq ayrim holatlarda dars jarayonlarida bu mavzularga yuzaki yondashish, faqat tantanali shakldagi bayonotlar bilan cheklanib qolish ham kuzatiladi, bu esa tarbiyaviy ta’sirning chuqurligini kamaytiradi. Shu sababli, pedagoglar milliy qadriyatlarni yoshlar shaxsiy tajribasi, his-tuyg‘ulari bilan bog‘lashga, ularni faol ishtirokchi sifatida jalb etishga intilishlari kerak.

Muhokama yakunida shuni ta’kidlash joizki, milliy qadriyatlar va vatanparvarlik ruhining uyg‘unligi shaxsni ma’naviy yetuk, ijtimoiy mas’uliyatli va Vatanga sodiq inson sifatida shakllantirishning eng muhim omilidir. Ushbu yo‘nalishda olib borilgan tadqiqotlar milliy o‘zlikni anglashni chuqurlashtirish, yoshlarning psixologik ehtiyojlarini inobatga olgan holda tarbiyaviy ishlarni tizimlashtirish zarurligini ko‘rsatadi. Demak, vatanparvarlik tarbiyasi faqat shior darajasida emas, balki har bir ta’lim bosqichida, har bir dars va hayotiy tajribada uzluksiz amalga oshirilishi lozim. Shu tariqa, yoshlar o‘z xalqining g‘ururli merosini asrab-avaylab, uni kelajak avlodlarga yetkazuvchi ma’naviy poydevorga aylanishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Komilov N. Ma’naviyat falsafasi. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.
2. Turaev Sh. Pedagogika asoslari: Nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.
3. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1992.
4. Shoumarov G‘., Ochilov R. Milliy qadriyatlar va tarbiya nazariyasi. – Toshkent: TDPU, 2018.
5. Qodirov A. Ta’lim va tarbiyada milliy qadriyatlar. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2022.
6. Yo‘ldosheva G. Ma’naviy tarbiya metodikasi. – Toshkent: Innovatsiya Ziyo, 2020.
7. Abdulla Qodiriy. O‘tgan kunlar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015.

KELAJAK O‘QITUVCHISINI TAYYORLASHDA TA’LIM KLASTERLARI FAOLIYATINING AHAMIYATI

Ataxanov Xamidullo Kozimjonovich
Chirchiq davlat pedagogika universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada ta’lim tizimida amalga oshayotgan global islohotlar va raqamli transformatsiya sharoitida kelajak o‘qituvchisini tayyorlashda ta’lim klasterlari faoliyatining strategik ahamiyati ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan asoslab berilgan. Klaster yondashuvi orqali maktabgacha, umumiy o‘rta va oliy ta’lim bosqichlari yagona ekotizimga birlashtirilib, nazariya va amaliyot uyg‘unligi ta’minlanadi. Tadqiqotda pedagogik jarayonning uzluksizligi, kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish, ijodiy fikrlash va refleksiya ko‘nikmalarini shakllantirishda ta`lim klasterlarining afzalliklari tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: ta’lim klasteri, kelajak o‘qituvchisi, kasbiy kompetensiya, integratsiya, nazariya va amaliyot uyg‘unligi, refleksiya, innovatsion ta’lim.

ЗНАЧЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ КЛАСТЕРОВ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ

Атаханов Хамидулло Козимжонович
Независимый исследователь Чирчикского государственного педагогического университета

Аннотация. В статье научно и практически обосновано стратегическое значение деятельности образовательных кластеров в подготовке будущих учителей в условиях глобальных реформ и цифровой трансформации системы образования. Кластерный подход обеспечивает интеграцию дошкольного, общего среднего и высшего образования в единую экосистему, что способствует гармоничному сочетанию теории и практики. В исследовании проанализированы преимущества образовательных кластеров в обеспечении непрерывности педагогического процесса, развитии профессиональных компетенций, а также в формировании навыков творческого мышления и рефлексии.

Ключевые слова: образовательный кластер, будущий учитель, профессиональная компетенция, интеграция, единство теории и практики, рефлексия, инновационное образование.

THE SIGNIFICANCE OF EDUCATIONAL CLUSTER ACTIVITIES IN PREPARING FUTURE TEACHERS

Atakhanov Khamidullo Kozimjonovich
Independent researcher, Chirchik State Pedagogical University

Abstract. The article scientifically and practically substantiates the strategic importance of educational cluster activities in preparing future teachers amid global educational reforms and digital transformation. The cluster approach integrates preschool, general secondary, and higher education into a unified ecosystem, ensuring the coherence of theory and practice. The study analyzes the advantages of educational clusters in maintaining the continuity of the pedagogical process, developing professional competencies, and fostering creative thinking and reflective skills.

Keywords: educational cluster, future teacher, professional competence, integration, theory and practice coherence, reflection, innovative education.

Kirish. Jahon bilim maydonida kechayotgan tub o‘zgarishlar, raqamli transformatsiya va mehnat bozoridagi yangi talablar pedagogik ta’lim tizimi oldiga yangi avlod o‘qituvchilarini

tayyorlashda tizimli yondashuvni talab etmoqda. Shu sharoitda ta’limning barcha bosqichlarini o‘zaro bog‘lab, nazariya va amaliyot uyg‘unligini ta’minlay oladigan klasterli model strategik yechim sifatida alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Shu muammonini tadqiq qilishga qaratilgan tadqiqotning ob’ekti sifatida ta’lim klasterlari faoliyati belgilandi. Ta’lim klasteri maktabgacha, umumiy o‘rta va oliy ta’lim tashkilotlarini bir butun tizimda birlashtirish orqali uzluksiz ta’lim jarayonini samarali tashkil etishga qaratilgan innovatsion pedagogik modeldir. Olib borilayotgan tadqiqotning predmeti esa klaster faoliyati orqali kelajak o‘qituvchilarini tayyorlashning ilmiy-amaliy asoslaridan iborat bo‘lib, unda ta’lim bosqichlari integratsiyasi, nazariya va amaliyot uyg‘unligi hamda klasterning ta’lim sifati va natijaviyligini oshirishdagi roli chuqur tahlil etilgan.

Ishning asosiy maqsadi pedagogik ta’lim klasterlari faoliyatini rivojlantirish orqali kelajak o‘qituvchilar tayyorgarligining samaradorligini oshirishning ilmiy-nazariy va amaliy asoslarini ishlab chiqishdan iborat. Mazkur maqsaddan kelib chiqqan holda bir qator vazifalar belgilandi:

ta’lim klasterlari faoliyatining nazariy-metodologik asoslarini chuqur tahlil qilish;

klaster modelida ta’lim jarayonidagi integratsiya, uzluksizlik va samaradorlik tamoyillarini ilmiy jihatdan asoslash;

kelajak o‘qituvchilar kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda klaster modelining o‘rni va amaliy mexanizmlarini aniqlash;

xorijiy va milliy tajribalarni solishtirma tahlil qilish va umumlashtirish;

olingan natijalar asosida klasterlar faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan amaliy tavsiyalarni ishlab chiqish va h.k.

Hozirgi global taraqqiyot tendensiyalari hamda mamlakatimizda kechayotgan islohotlar mazkur yo‘nalishning dolzarbligini yanada oshirmoqda.

XXI asrdagi ta’lim tizimining asosiy vazifasi barqaror rivojlanish maqsadlariga xizmat qiluvchi kompetensiyaga asoslangan ta’lim modelini shakllantirishdir . Bu yondashuv o‘qituvchi tayyorgarligini faqat faniy bilimlar bilan chegaralab qo‘ymasdan, balki ijtimoiy, axloqiy va ekologik mas’uliyatni qamrab olgan integratsiyalangan pedagogik muhitni yaratishni talab etadi. Shu nuqtai nazardan, ta’lim klasterlari orqali kelajak o‘qituvchilarini antirish, ya’ni innovatsion, tanqidiy va kreativ fikrlash asosida faoliyat yurituvchi mutaxassislar sifatida tayyorlash mazkur maqsad bilan uyg‘unlashadi. Zamonaviy o‘qituvchilar faqatgina bilim yetkazuvchilar emas, balki butun umr davomida o‘rganuvchi shaxslar sifatida qaralishi zarur. TALIS tadqiqoti natijalariga ko‘ra, pedagoglarning kasbiy o‘sishi ularning ta’lim jarayonidagi innovatsion faoliyati, muloqot va hamkorlik madaniyati, shuningdek, klasterli muhitda amaliy tajriba orqali shakllanadi . Shu boisdan, ta’lim klasterlari doirasida antirish orqali kelajak o‘qituvchilarini tayyorlash, ularni faol o‘rganuvchi va ijodkor sub’ekt sifatida shakllantirishda muhim strategik ahamiyatga ega.

Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi ta’limning uzluksizligini ta’minlash, kadrlar tayyorlash sifatini oshirish va innovatsion yondashuvlarni joriy etishni ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilaydi . Mahalliy pedagogik amaliyotda ham klasterli modellar pedagog kadrlar tayyorlashda samarali yechim sifatida e’tirof etilgan . Shu bois, ushbu tadqiqotda ta’lim klasterlari maktabgacha ta’lim, umumiy o‘rta va oliy ta’lim muassasalari, shuningdek, ilmiy-tadqiqot markazlari va amaliyot bazalarini uzluksiz yagona ekotizimga birlashtiruvchi platforma sifatida nazariy va amaliy jihatdan asoslab beriladi.

Shu asosda tadqiqot ob’ekti sifatida ta’lim klasterlari faoliyatini rivojlantirish orqali kelajak o‘qituvchilarini tayyorlashning ilmiy-amaliy asoslari qabul qilindi. Predmetni esa klaster modeli orqali kelajak o‘qituvchilar kasbiy tayyorgarligini oshirishning nazariy konstruktlari va amaliy mexanizmlari tashkil etadi. Belgilangan maqsad va vazifalarning bajarilishi uzluksiz ta’lim tizimida integratsiyani kuchaytirish, nazariya va amaliyot o‘rtasidagi uzilishlarni kamaytirish hamda kelajak o‘qituvchisining kasbiy kompetensiyalarini (ijodiy fikrlash, tadqiqotchilik, refleksiya va raqamli savodxonlik) kompleks ravishda rivojlantirishga xizmat qiladi.

Pedagogik ta’lim tizimida klaster modelining nazariy asoslari jahon pedagogikasi va mahalliy

ilmiy izlanishlar tahlili orqali yaqqol ko‘rinadi. Klasterli yondashuv aslida sanoat va iqtisodiyotda qo‘llaniladigan boshqaruv modeli sifatida shakllangan bo‘lib, keyinchalik ta’lim tizimida ham samarali natijalar berishi mumkinligi asoslangan.

Adabiyotlar tahlili. U.N. Xodjamqulov o‘z tadqiqotida pedagogik ta’lim innovatsion klasteri nazariy modelini ilgari surgan va uning asosiy vazifalari sifatida fan–ta’lim–amaliyot integratsiyasini ko‘rsatgan (2021). Unga ko‘ra, klaster modelida ta’lim jarayonida, uzluksizlik, tizimlilik, integratsiya, ijodkorlik va innovatsiya tamoyillari ustuvor hisoblanadi. S.A. Toshtemirova tadqiqotlarida ta’lim sifatiga e’tibor qaratilgan bo‘lib, klasterli yondashuv orqali oliy va umumiy ta’lim integratsiyasi hamda ta’lim mazmunini yangilash mexanizmlari ochib berilgan . Unga ko‘ra, ta’lim klasterlari nafaqat o‘qituvchilar kompetensiyasini rivojlantiradi, balki ta’lim muassasalarining bir-biri bilan uzviy hamkorligini ta’minlaydi.

Shuningdek, A.X. Boymurodov informatika va axborot texnologiyalari fanini klaster asosida o‘qitish modelini ishlab chiqqan . Bu model ta’limda fanlararo integratsiyaning samaradorligini oshirishga xizmat qilgan. Sh.I. Botirova o‘z tadqiqotida adabiy ta’lim klasteri orqali talabalarda ijodiy fikrlash va mulohaza ko‘nikmalarini shakllantirish masalasini o‘rgangan . Bu ishdan kelib chiqib aytish mumkinki, klaster modeli faqatgina ma’lum bir fan emas, balki barcha ta’lim yo‘nalishlarida ijodiy va mustaqil fikrlash muhitini yaratadi. D.E. Qarshieva esa klaster vositasida talabalarda kasbiy kompetensiyani shakllantirishning pedagogik asoslarini ishlab chiqqan . Uning xulosalariga ko‘ra, klaster modeli talabalarning amaliy faoliyatdagi ishtirokini kuchaytiradi va nazariy bilimlarni hayotiy vaziyatlarda qo‘llashga o‘rgatadi. G.N. Sharipova talabalarda o‘zini-o‘zi rivojlantirish kompetensiyasini klaster asosida shakllantirish bo‘yicha tadqiqot olib borgan . Uning ishlanmalarida talabalarda refleksiya va mustaqil ta’limga intilish ko‘nikmalarini rivojlantirish yo‘llari asoslab berilgan.

N.M. Koshanova esa umumta’lim maktablarida sinf rahbarlari faoliyatini klaster yondashuvi asosida takomillashtirish mexanizmlarini ko‘rsatgan . Bu ishdan ko‘rinadiki, klaster modeli nafaqat o‘quv jarayonida, balki boshqaruv va tarbiya jarayonida ham samarali ishlaydi.

I.Qodirov tadqiqotida ta’lim klasterlari doirasida talabalarning kasbiy kompetentligini shakllantirish va rivojlantirish masalasiga e’tibor qaratilgan bo‘lib, u shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalaridan samarali foydalanish metodikasini ishlab chiqqan . Muallif ta’kidlaganidek, ta’lim klasterlarining integratsiyalangan muhiti talabalarning nafaqat nazariy bilimlarini, balki amaliy ko‘nikma va ijodiy salohiyatini ham rivojlantiradi, bu esa kelajakda ularning professional faoliyatida muvaffaqiyatga erishishini ta’minlaydi.

Shu tariqa, mavjud tadqiqotlarning tahlili shuni ko‘rsatadiki, klasterli ta’lim modeli kelajak o‘qituvchisini tayyorlashning eng samarali yo‘nalishlaridan biridir. Bu model nazariya va amaliyot uyg‘unligiga asoslanadi va ta’lim sifatini oshirishda, talaba shaxsiyatini rivojlantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Natija va muhokama. Ta’lim klasterlari modeli nazariy jihatdan mukammal tizim sifatida asoslangan bo‘lsa-da, uning amaldagi tatbiqi bir qator qiyinchiliklar bilan bog‘liq. Avvalo, klaster faoliyatida uchta asosiy muammo ajralib turadi:

nazariyot va amaliyot uyg‘unligining to‘liq ta’minlanmasligi, bunda talabalar nazariy bilimga ega bo‘lsa-da, uni amaliyotda to‘la qo‘llay olmayotganligini ta’kidlash o‘rinli;

amaliyot rahbarlari malakasining yetarli emasligi ham asosiy muammolardan biri bo‘lib, bu maktablarda amaliyot rahbarlari talabalarni zamonaviy talablar asosida yo‘naltira olmayotganligini alohida muammos ifatida ko‘rib chiqishni taqozo qilmoqda;

yozma hujjatlarning formal xarakterda bo‘lishi, ya’ni amalyot jarayonlarining natijalari ko‘p hollarda talabalarning hisobotlari shaklida bo‘lishi va bu yuzaki hamda shablon ko‘rinishida, ijodiy tahlilsiz tayyorlanishi ham kelajak o‘qituvchilarini xalqaro talablarga ko‘ra tayyorlashga salbiy ta’sir ko‘rsatib kelmoqda.

Bu muammolar olib borilgan kuzatishlar va tahlillar natijasida aniqlangan bo‘lib, ular klaster

modelining to‘liq samarador ishlashiga to‘sqinlik qilmoqda.

Ma’lumki ta’lim klasterlari maktabgacha, umumiy o‘rta va oliy ta’lim bosqichlari o‘rtasida uzluksizlik va integratsiyani ta’minlaydi. Bu tizimdagi integratsiyaning mazmunini bevosita kelajak o‘qituvchisini tayyorlashga muvofiq holda takomillashtirish mumkin (1-jadvalga qarang).

1-jadval.

Ta’lim bosqichi	**Klasterdagi roli**	**Kelajak o‘qituvchi tayyorgarligiga ta’siri**
Maktabgacha ta’lim	Pedagogik nazorat va tarbiya asoslari	Bolalar psixologiyasi va tarbiya nazariyasini anglash
Umumiy o‘rta ta’lim	Asosiy fanlar va metodik bilimlar	Dars o‘tish va pedagogik usullarni qo‘llash tajribasi
Oliy ta’lim	Ilmiy-nazariy bilim, kasbiy kompetensiyalar	Ilmiy tahlil, mustaqil tadqiqot va innovatsion fikrlash
Ilmiy-tadqiqot institutlari	Ilmiy innovatsiyalar va tadqiqotlar	Ilmiy kompetensiya va tadqiqotchilik ko‘nikmalari

1-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, klaster modeli har bir bosqichning o‘z o‘rniga ega bo‘lishini ta’minlaydi. Bu tizim kelajak o‘qituvchisi tayyorgarligini bosqichma-bosqich va uzluksiz rivojlantiradi.

Klaster imkoniyatlarnii rivojlantirish orqali kelajak o‘qituvchilarini tayyorlash bevosita bir qator imkoniyatlarga erishishga olib keladi. Jumladan, nazariya va amaliyot uyg‘unligi orqali talabalarning kasbiy fikrlashini kuchaytirish, ilmiy-tadqiqot muassasalari va maktablarning hamkorligida amaliy innovatsiyalarni sinovdan o‘tkazish, talabalarda refleksiya, mustaqil fikrlash va ijodkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirish, inklyuziv ta’lim va raqamli ta’lim muhitini samarali joriy qilish kabi imkoniyatlar yaratiladi. Klaster modeli kelajak o‘qituvchilarini nazariya va amaliyot uyg‘unligi, ijodkorlik va mustaqil fikrlash, ilmiy-tadqiqot kompetensiyasi va innovatsiya va raqamli ta’lim ko‘nikmalarini samaradorligini ta’minlashga yordam beradi.

Ta’lim klasterlari bo‘yicha olib borilgan mahalliy tadqiqotlarni aksariyatida talabalarning o‘quv va o‘quv jarayonlaridan tashqari faoliyatdagi kompetentlik darajalari tekshirilganda ularda quyidagi tendensiyalar kuzatilgan. Bular asosan amaliyot kundaliklari ko‘p hollarda shablon tarzda to‘ldirilgangini, dars rejalarida innovatsion metodlar kam qo‘llanganligi, ilmiy tahlil elementlari (xulosa chiqarish, natija qiyoslash) kam uchrashi, talabalarning portfoliolari ko‘proq statistik ma’lumot bilan cheklanganligi va h.k. Bu holatlar klaster modelining to‘liq qo‘llanilishi uchun yanada kengroq metodik va texnologik asos zarurligini ko‘rsatadi.

Ta’lim klasterlari amaliyotidagi tahlil kelajak o‘qituvchisini tayyorlash jarayonida quyidagi nomutanosibliklar mavjudligini ko‘rsatadi, jumladan,

nazariy bilimlar yuqori, ammo amaliy qo‘llanish cheklangan;

talabalarda ijodiy yondoshuv past, reproduktiv fikrlash ustun;

maktablarda biriktirilgan amaliyot rahbarlari va oliy ta’lim professor-o‘qituvchilari o‘rtasida hamkorlik yetarli darajada emas;

amaliyot natijalari asosida tayyorlanadigan yozma hujjatlarda formalizm hanuz saqlanib

qolmoqda.

Shunday bo‘lsa-da, klaster modelining nazariy asoslari va ilg‘or tajribalari uning kelajak o‘qituvchisini tayyorlashdagi ulkan imkoniyatlarini isbotlab turibdi.

Olib borilgan tadqiqot natijalari ta’lim klasterlari modelining kelajak o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonidagi ahamiyatini chuqur yoritib berdi. Ushbu model o‘z mohiyatiga ko‘ra uzluksiz ta’limning innovatsion platformasi sifatida namoyon bo‘lib, maktabgacha, umumiy o‘rta va oliy ta’lim bosqichlarini bir butun tizimga bog‘laydi. Shu orqali nazariya va amaliyot uyg‘unligi ta’minlanib, ta’lim jarayonining samaradorligi oshiriladi.

Klaster muhiti kelajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda hal qiluvchi omil sifatida xizmat qiladi. Bunday muhitda talabalar nazariy bilim bilan birga amaliy ko‘nikmalarni egallaydi, ijodiy fikrlash, mustaqil izlanish va ilmiy-tadqiqot olib borish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Shuningdek, klaster tizimida talabalarda refleksiya va tanqidiy tahlil ko‘nikmalari shakllanib, ularning kasbiy tayyorgarligi sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tariladi.

Tadqiqot jarayonida qayd etilgan yana bir muhim jihat pedagogik amaliyotlar natijalarida tayyorlanadigan yozma hujjatlar va portfolioning talabalar kasbiy rivojlanishidagi roli hisoblanadi. Ular talabalarning nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalarini emas, balki mustaqil fikr yuritish, tahlil qilish va xulosa chiqarish qobiliyatlarini ham namoyon etishi lozim. Demak, portfolio va yozma xisobotlar kelajak o‘qituvchisining kasbiy o‘sishini baholashda ishonchli indikator sifatida xizmat qilishi mumkin.

Tadqiqot jarayonida talabalarning amaliy mashg‘ulotlari, kundaliklari va hisobotlari chuqur o‘rganildi. Ushbu tahlillar ta’lim jarayonida bir qator jiddiy muammolar saqlanib qolayotganligini ko‘rsatdi. Avvalo, talabalarda reproduktiv fikrlash ustunligi kuzatildi. Ko‘p hollarda ular tayyor algoritmlardan foydalanib, ijodiy yondashuvdan qochishga moyillik namoyon etdi. Bu holat talabalarda ijodkorlik qobiliyati va metakognitiv strategiyalarning yetarlicha shakllanmaganligidan dalolat beradi.

Shu bilan birga, tahlil jarayoni talabalarning inklyuziv ta’limga tayyorgarligi past darajada ekanligini ko‘rsatdi. Xususan, ularning yozma hisobotlarida maxsus ehtiyojli bolalar bilan ishlash masalalari yuzaki yoritilgan bo‘lib, bu sohadagi bilim va ko‘nikmalarni chuqurlashtirish zarurligini anglatadi.

Tadqiqotning yana bir muhim jihati talabalarning portfoliolarida ilmiy-tadqiqot elementlari yetarli darajada aks etmaganligi bo‘ldi. Ularda natijalar tahlili, muammolarni qiyoslab yechish va ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish usullari juda kam yoritilgan. Bu esa kelajak o‘qituvchisining ilmiy-tadqiqot kompetensiyalarini shakllantirish jarayonida klaster modeli imkoniyatlaridan to‘liq foydalanilmaganligini ko‘rsatadi.

Pedagogik amaliyotlar natijasida tayyorlanadigan portfoliolar orqali aniqlangan muammolar tahliliy jihatdan quyidagicha taqsimlandi:

35 foizi ijodiy fikrlashda qiyinchilikka duch kelgan;

30 foizi inklyuziv ta’limga yetarli tayyorgarlikka ega emas;

20 foizida ilmiy tahlil va tadqiqot ko‘nikmalari past darajada;

15 foizida yozma hujjatlarda formalizm holatlari ustunligi kuzatildi.

Bu raqamli ko‘rsatkichlardan kelib chiqib ta’lim klasterlari modelini samarali qo‘llash jarayonida ijodiy fikrlash, inklyuziv ta’lim tayyorgarligi va ilmiy-tadqiqot faoliyatini kuchaytirish talab etilmoqda. Shunday qilib, tahlillar klaster modelining rivojlanishida yangi metodik va amaliy yechimlarni ishlab chiqish zarurligini ochib berdi.

Ta’lim klasterlari asosida tashkil etilgan uzluksiz ta’lim tizimi kelajak o‘qituvchilarini tayyorlashda samarali integratsiya mexanizmi sifatida namoyon bo‘ldi.

Klaster muhiti talabalarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda nazariya va amaliyot uyg‘unligini ta’minlaydi. Yozma hujjatlarning tahlili talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalarini baholashning ishonchli indikatori sifatida xizmat qiladi.

Olib borilgan ilmiy natijalar klaster modelida kelajak o‘qituvchisi nafaqat bilim oluvchi, balki mustaqil tadqiqotchi va ijodkor shaxs sifatida rivojlanishi mumkinligini ko‘rsatadi. Shuninigdek tadqiqot natijalari va tahlillardan ma’lum bo‘lishicha, ta’lim klasterlari modeli uzluksiz ta’limning innovatsion yechimlaridan biri sifatida o‘zini namoyon etdi. Klasterlar maktabgacha ta’lim muassasalari, umumiy o‘rta ta’lim maktablari, oliy ta’lim muassasalari hamda ilmiy-tadqiqot markazlarini yagona tizimga birlashtirish imkonini berdi. Bunday uyg‘unlik nazariya va amaliyot o‘rtasidagi uzilishlarni bartaraf etib, ta’lim jarayonining yaxlit va samarali bo‘lishiga xizmat qildi. Shu bois, kelajak o‘qituvchilarining tayyorgarligi yuqori samaradorlikka erishdi va ularda bilim, ko‘nikma va malakalarning uyg‘un tarzda shakllanishi ta’minlandi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari ta’lim klasteri muhitining kelajak o‘qituvchilar kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishda hal qiluvchi omil ekanligini ko‘rsatdi. Klaster muhiti talabalarga nazariy bilimlarni chuqur o‘zlashtirish bilan bir qatorda, amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish imkoniyatini yaratadi. U ijodkorlikni rivojlantirish, mustaqil fikrlashga o‘rgatish va ilmiy-tadqiqot faoliyatiga yo‘naltirishda muhim platforma hisoblanadi. Bunday jarayonda talaba faqatgina tayyor bilimlarni o‘zlashtiribgina qolmay, balki yangi g‘oyalar ishlab chiqadi, turli muammolarga innovatsion yechim taklif qiladi va ilmiy dunyoqarashini shakllantiradi.

Xulosa. Umuman olganda, ta’lim klasterlari ta’lim jarayonini modernizatsiya qilish, uning sifatini oshirish va kelajak o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanishini ta’minlashda strategik ahamiyatga ega mexanizm hisoblanadi, degan xulosaga kelish mumkin. Shu bois, klaster modelini takomillashtirish maqsadida amaliyot rahbarlari uchun maxsus malaka oshirish dasturlarini ishlab chiqish, talabalarning yozma xisobotlariga ijodiy yondashuv va tadqiqotchilik elementlarini majburiy tarzda kiritish, shuningdek, inklyuziv ta’lim bo‘yicha metodik ko‘makni kuchaytirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Olib borilgan tahlillar ta’lim klasterlarining kelajak o‘qituvchilarini tayyorlashda ilmiy-amaliy asoslarni takomillashtirishda eng samarali yo‘nalish ekanini ko‘rsatdi. Ushbu modelning to‘liq va tizimli tatbiqi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida belgilangan maqsadlar bilan to‘liq uyg‘unlikda amalga oshirilishi mumkin.

Ta’lim klasterlari samaradorligini oshirish uchun bir qator amaliy chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur.

Avvalo, klaster modelini institutsional asosda joriy etish muhim ahamiyatga ega. Bu maqsadda maktabgacha, umumiy o‘rta va oliy ta’lim muassasalarini yagona klaster tizimida bog‘laydigan hududiy va milliy markazlarni tashkil etish hamda universitet, litsey va maktablar o‘rtasida uzluksiz hamkorlik memorandumlarini yo‘lga qo‘yish zarur.

Shu bilan birga, amaliyot rahbarlari malakasini oshirish ustuvor vazifa sifatida belgilanishi kerak. Buning uchun ular uchun zamonaviy metodika va innovatsion texnologiyalar asosida muntazam seminarlar, treninglar tashkil etish, shuningdek, Germaniya va Finlyandiya tajribasidagi kabi maktab o‘qituvchilarini amaliy rahbar sifatida qayta tayyorlash tizimini yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiq.

Yozma xisobotlarni takomillashtirish ham muhim masalalardan biri hisoblanadi. Bu borada amaliyot kundaliklari va hisobotlarini formal emas, balki tahliliy va ijodiy yo‘nalishda tayyorlash uchun namunaviy me’yoriy hujjatlar ishlab chiqish, shuningdek, talabalar portfellarida refleksiya, innovatsion g‘oya va ilmiy tahlil elementlarini majburiy ravishda kiritish zarur.

Klaster modelini yanada samarali qo‘llash uchun innovatsion pedagogik texnologiyalardan keng foydalanish talab etiladi. Jumladan, talabalarda ijodiy fikrlashni rivojlantirishga yo‘naltirilgan usullarni qo‘llash va turli kreativ vaziyatli vazifalar orqali ularning mustaqil izlanishini rag‘batlantirish maqsadga muvofiq.

Inklyuziv ta’limda ham klaster yondashuvini kuchaytirish zarur, bu yo‘nalishda maxsus ehtiyojli o‘quvchilar bilan ishlash uchun klaster doirasida korreksion metodik markazlar tashkil etish va talabalar yozma ishlarida inklyuziv pedagogika elementlarini amaliy ravishda yoritish talab qilinadi.

Shuningdek, ilmiy-tadqiqot faoliyatini klaster bilan uyg‘unlashtirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Oliy ta’lim muassasalari va maktablar o‘rtasida qo‘shma ilmiy loyihalar tashkil etish, talabalarning ilmiy maqolalar yozishini rag‘batlantirish va ularni ilmiy jurnallarida chop etilishini ta’minlash klaster tizimining ilmiy salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

UNESCO. Teachers for the 21st Century: Competence-based education for sustainable development. Paris: UNESCO Publishing, 2016.

OECD. TALIS 2018 Results: Teachers and School Leaders as Lifelong Learners. Paris: OECD Publishing, 2019.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF–60-son Farmoni. 2022 yil 28 yanvar -B. 37.

Мухамедов Ғ.И, Хўжамқулов У.Н., Тоштемирова С.А. Педагогик таълим инновацион кластери / монография -Т.: Университет, 2020. 280 б.

Ходжамқулов У.Н. Педагогик таълим инновацион кластернинг илмий-назарий асослари // педа- гогика фанлари докт.дисс. Тошкент. 2021. – 204.

Тоштемирова С.А.Кластерли ёндашув асосида таълим сифатини ошириш // педагогика фанлари бўйича фалс.докт.дисс. Тошкент. 2021. – 198.

Боймуродов А.Х. Умумий ўрта таълим тизимида информатика ва ахборот технологиялари фани- ни ўқитишнинг инновацион кластер модели // педагогика фанлари бўйича фалс.докт.дисс. Тошкент. 2021. – 136.

Ботирова Ш.И. Адабий таълим кластеринг илмий-педагогик асослари // педагогика фанлари докт. дисс. Тошкент. 2021. – 226.

Қаршиева Д.Э. Кластер воситасида бўлажак ўқитувчиларда касбий компетенцияни шаклланти- ришнинг педагогик асослари (мактаб малакавий амалиёти мисолида) // педагогика фанлари бўйича фалс.докт.дисс. Тошкент. 2021. – 122.

Шарипова Г.Н. Педагогик таълим кластери шароитида талабаларда ўзини ўзи ривожлантириш компетенциясини шакллантириш // педагогика фанлари бўйича фалс.докт. дисс. Тошкент. 2021. – 146.

Кошанова Н.М. Умумтаълим мактабларида синф раҳбарлари фаолиятини ривожлантириш меха- низмлари (кластер ёндашуви асосида) // педагогика фанлари бўйича фалс. докт. дисс. Тошкент. 2021. – 202.

Qodirov I.D. Ta’lim klasteri doirasida talabalarning kasbiy kompetentligini shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalari asosida rivojlantirish metodikasi. pedagogika fanlari fals. dok. diss. avtoref. Chirchiq. 2023. – 136.

FIZIKA DARSLARIDA FANLARARO KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISH –TALABALARNING MUSTAQIL FIKRLASH MALAKASINI OSHIRISH VOSITASI SIFATIDA

Mirzayev Mirg‘olim Shayimardonovich
Qarshi davlat texnika universiteti “Tabiiy fanlar”kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada texnika oliy o’quv yurtlari fizika darslarida qo‘llaniladigan zamonaviy pedagogik texnologiyalar va ularning fanlararo kompetensiyalarini shakllantirishdagi ahamiyati tahlil etilgan. Loyiha-tadqiqot texnologiyalari, axborot-kommunikatsion texnologiyalari (AKT) va amaliy tajribalarning integratsiyasi orqali talabalarning ijodiy fikrlash, mustaqil ishlash va kasbiy ko‘nikma va malakalarini rivojlantirish imkoniyatlari ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: fizka,fanlararo kompetensiyalar ,pedagogik texnologiyalar, ijodiy mustaqil fikrlash, loyiha-tadqiqot ishlari, laboratoriya tajribalari, AKT.

РАЗВИТИЕ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ НА УРОКАХ ФИЗИКИ – КАК СРЕДСТВО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НАВЫКОВ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ

Мирзаев Мирголим Шайимардонович
Старший преподаватель кафедры «Естественные науки» Каршинского государственного технического университета

Аннотация: В данной статье проанализированы современные педагогические технологии, применяемые на уроках физики, и их значение в формировании межпредметных компетенций. Показаны возможности развития творческого мышления, самостоятельной работы, а также профессиональных умений и навыков студентов через интеграцию проектно-исследовательских технологий, информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) и практического опыта.

Ключевые слова: физика, межпредметные компетенции, педагогические технологии, творческое самостоятельное мышление, проектно-исследовательские работы, лабораторные эксперименты, ИКТ.

DEVELOPMENT OF INTERDISCIPLINARY COMPETENCES IN PHYSICS LESSONS – AS A MEANS OF IMPROVING STUDENTS’ INDEPENDENT THINKING SKILLS

Mirzayev Mirgolim Shayimardonovich
Senior lecturer at the Department of «Natural Sciences» of Karshi State Technical University

Abstract: This article analyzes modern pedagogical technologies used in physics classes and their role in shaping interdisciplinary competencies. The possibilities of fostering creative thinking, independent work, and professional skills among students through the integration of project-based research, information and communication technologies (ICT), and practical experience are demonstrated.

Keywords: physics, interdisciplinary competencies, pedagogical technologies, creative independent thinking, project-based research, laboratory experiments, ICT.

Kirish. Zamonaviy ta’lim jarayonida fanlararo yondashuv ahamiyatli o‘rin tutadi.Bu yondashuv talabalarning mustaqil ravishda tanqidiy hamda ijodiy fikrlash qobiliyatini, bilimlarini mustaqil o‘zlashtirish va kundalik turmushda amaliyotda qo‘llash ko‘nikma va malakalarini rivojlantirishga

yo‘naltirilgan. Fizika –tajribaga asoslangan fan bo‘lib,fizika darslarida turli pedagogik texnologiyalarni qo‘llash orqali talabalarning fanlararo kompetensiyalarini shakllantirish mumkin.

Fizika o’qitish pedagogik jarayon bo’lib, o’qituvchi rahbarligi va boshqaruvida ta’lim oluvchilarning fizika fani asoslarini egallashi ya’ni, tabiatni o’rganishi, o‘zlashtirilgan bilimlarini hayotda qo’llay bilishi, rivojlangan jamiyat texnika va texnologiyalari bilan muloqot qila olish ko’nikmasini egallashiga imkon yaratadi. O’qitish natijasida talabalarda umumiy politexnik ta’lim, to’g’ri ilmiy dunyoqarash, insoniylik tuyg’ulari kabilarni shakllanishi kerak. Mahoratli pedagog faqat fan asoslarini yaxshi bilishi va uni o’qitish metodlarini mustahkam egallash bilan cheklanib qolmay, balki o’qitish jarayoni, talabalarning fanni o’zlashtirishning psixologik qonuniyatlarini, amaliy ko’nikma va malakalar hosil qilish va uni rivojlantirish, mustaqil ravishda fikrlash qobiliyatini rivojlantirish yo’llarini, o’qitishda shaxs kamolotida tarbiyaviy masalalarni hal etishni mukammal bilishi lozim. Shuningdek, o’qituvchidan psixologik qonuniyatlarni izchil qo’llay bilishi ham talab etiladi. Talabalarning kamolotida ijtimoiy hayotiy tajriba muhim ahamiyatga ega. Demak, o’qituvchi bu muhim faktorni ham yodda tutishi kerak. Talabaning muhit ta’sirida faol o’zgarib borishini tahlil etib borish o’qituvchi faoliyatining samarali bo’lishiga sabab bo’ladi. O’qitish jarayoni uzluksiz ravishda talabaning o’z-o’zini kamolot sari intilishiga va bu borada ijobiy yutuqlarni qo’lga kiritib borishiga xizmat qilishi lozim.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi: ta’lim jarayoniga texnologik yondashuv — talabaning bilim o’zlashtirishini qulaylashtirish maqsadida, avvalo, o’quv materialini (axborotni) bir-biri bilan o’zaro bog’liq qismlarga, bo’laklar (o’quv elementlari)ga ajratishni, so’ngra ta’limda mo’ljallangan natijaga erishish uchun bajariladigan o’quv-biluv faoliyatini (harakatlarni, amallarni) ketma-ket, bosqichma-bosqich, izchil amalga oshirishni, loyihalashtirilgan ishlar, amallarning barchasini birdek bajarishni talab etadi. Bu, pedagogika fanining qonuniyatlaridan biridir, ta’lim texnologiyasini qo’llash uchun unga amal qilish zarur.

Dars jarayonida ta’limning sifatini oshirish maqsadida turli yangi pedagogik texnologiyalardan va didaktik o’yinlardan foydalanish joriy qilinmoqda va bu usul bugungi kunda o’z samarasini yetarlicha bermoqda. Biroq bir joyda to’xtab qolmasdan yanada zamonaviy va samarali usullardan foydalanishni o’quv jarayoniga tatbiq etilsa yanada yaxshiroq natijalarga erishish mumkin.

An’anaviy ta’limga nisbatan interfaol usullar orqali tashkil etilgan dars shaklining ustunlik jihati shundaki, qisqa vaqt davomida katta hajmdagi ma’lumotni auditoriya bazaviy bilimiga asoslangan holda yetarli va tushunarli holda yetkazib berish mumkin. An’anaviy ta’lim shaklida esa faqatgina bo’r yordamida katta hajmli ma’lumotlarni belgilangan vaqtda yetkazib berish imkonsiz. Interfaol usulda esa talabalarning faol ishtiroki va auditoriyaning qiziqarli muhitini tashkil etilgan holda munozara va muhokamali faol dars jarayonini tashkil qilish mumkin. Misol tariqasida shuni aytish mumkinki, elektr jihozlarini ulash usullarini faqat chizma orqali tushuntirgandan ko’ra, ularning ulash usullari haqida talabalarga muhokamali savol tashlansa, bir necha xil javob olish mumkin. Bu esa vaqtdan foydalangan holda bir necha usulni muhokama qilib o’rganish imkonini beradi. Amaliy mashg’ulotlarni ya’ni masalalar yechish darslarini tashkil etishda masalaning bir necha ishlanish usullarini muammoli ta’lim usuli orqali ko’rib chiqish imkoni tug’iladi. Laboratoriya o’quv mashg’ulotini tashkil etishda esa interfaol metodlarning o’rni muhim ahamiyatga ega.

Muhokama va natijalar. Odatda tashkil etiladigan an’anaviy dars shakllaridan farqli o’laroq, interfaol usulda tashkil etilgan darslar davomida talabalarda mustaqil ishlash ko’nikmasi shakllanadi va yangi bilimlar olish salohiyatini oshiradi. Texnik qobiliyatni takomillashtirish usullari orqali darslarni tashkil qilish talabalarda kasbiy ko’nikmalarni shakllantiradi. Bundan tashqari dars jarayonida yechimi qiyin bo’lgan masalalarni ham aqliy hujum metodi orqali turli usullarda aniqlash mumkin.

Xalqaro ta’lim standartlariga ko‘ra, zamonaviy mutaxassis faqat o‘z sohasidagi bilimlarga ega bo‘lishi bilan cheklanib qolmasdan,turli fanlarni integratsiya qilish,murakkab muammolarni bartaraf etish va ijodiy yondashuvlarni qo‘llash qobiliyatiga ega bo‘lishi kerak.

Fizika –tabiiy va texnik fanlarning asosi bo‘lib,fizika darslarida fanlararo kompetensiyalarni shakllantirish uchun keng imkoniyatlar mavjud.

Mamlakatimiz ta’lim tizimini modernizatsiyalash konsepsiyasida kasbiy ta’limning maqsadi – malakali, kompetentliligi, mas’uliyatli, kasbiy jihatdan o‘zini takomillashtirishga tayyor, samarali ishlay oladigan va mehnat bozorida raqobatbardosh ishchi tayyorlash ko‘zda tutilgan.Ularning asosida fanlararo yondashuv yotadi, bu yondashuv texnika universitetlarida asosiysi – ijodiy mustaqil fikrlashni o‘rgatish kerakligi g‘oyasiga asoslanadi. Ushbu yondashuv talaba nafaqat bilimlar tizimini egallashi, balki universal (fanlardan tashqari) harakatlar usullarini o‘zlashtirishi va ular yordamida mustaqil ravishda ma’lumot olishi mumkinligini nazarda tutadi.

Fanlararo yondashuv talabalarning ko‘nikmalarini turli fanlarda qo‘llash, murakkab muammolarni bartaraf etish va mustaqil ravishda ijodiy fikrlash ko‘nikma va malakalarini rivojlantiradi. Fizika darslarida buning uchun quyidagi: matematik usullarni qo‘llash (fizik jarayonlarni modellash); kimyo bilan bog‘liq misollar (moddalarning fizik-kimyoviy xususiyatlari);informatika bilan integratsiya (simulyatsiyalar, ma’lumotlarni tahlil qilish)kabi fanlararo yondashuvlardan foydalaniladi.

Fanlararo yondashuv ta’lim jarayonini tashkil qilishning ma’nosi, talabalarda bilish (kognitiv), muloqot (kommunikativ), tashkiliy va ma’naviy axloqiy muammolarni mustaqil hal qilish tajribasini shakllantirish uchun sharoit yaratishdan iboratligini ta’kidlaydi. Aynan ushbu muammolar ta’lim mazmunini tashkil etadi.

Fizika talabalarning kasbiy ahamiyatga ega bo‘lgan fazilatlarini, ya’ni, o‘quv-tadqiqot, hissiy-psixologik, ijtimoiy, tashkiliy-faoliyat va ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish uchun katta imkoniyatlarga ega. Bunga talabalarning darsdagi turli xil o‘quv-tadqiqot faoliyati, o‘quv materiallarining ko‘p tarmoqli yo‘nalishi, o‘zlashtirilgan bilim, ko‘nikma va malakalarni kundalik turmushda amaliyotda keng qo‘llashda yordam beradi. Fizikani o‘rganish jarayonida talaba ilmiy bilimning barcha bosqichlariga (kuzatish → gipoteza → tajriba → natijalarni tahlil qilish va umumlashtirish) jalb qilinadi, bu esa ilmiy ravishda mustaqil fikrlash va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi [1, 19 b].

Axborotlashgan jamiyat sharoitida raqamli texnologiyalar muhitiga moslashgan, bilimdon, mustaqil ravishda fikrlash qobiliyatiga ega talabaларni tarbiyalash axborot-kommunikatsion texnologiyalarni (AKT) ta’lim tarbiya jarayonida qo‘llanmasdan amalga oshirib bo‘lmaydi.

Oliy ta’lim amaliyotida talabalarni ijodiy faoliyatga undovchi loyiha -tadqiqot texnologiyasini qo‘llaш ijobiy natijalarni natijalarni beradi. Loyiha mavzusini shakllantirishda talabalarning o‘ziga xos qiziqishlari va imkoniyatlarini e’tiborga olish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Talabalar “issiqlik uzatish turlari”, “ichki yonuv dvigateli” kabi loyihalarni amalga oshirish lozim bo‘ladi. Loyihalar uchun yaratilgan prezentatsiyalarni keyinchalik o‘quv mashg‘ulotlariga amalga oshirish yaxshi natijalarni beradi.Prezentatsiyalarни ishlab chiqish o‘qitishga ijodiy, muammoli tavsiflab,talabalarning mustaqil ravishda ishlash faoliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Loyiha-tadqiqot texnologiyalarini yaxshi tayyorgarlikka ega bo‘lgan talabalar bilan ishlashda ijobiy natijalarga olib keladi. Loyihalar guruhlarda amalga oshirilsa bu holda talabalar katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Hamkorlikdagi faoliyat jarayonida o‘quvchilar qidiruv variantlari va ma’lumotlarning ushbu ijodiy loyihada joylashtirilish ketma-ketligini muhokama qiladilar.

Talabalarning ilmiy-tadqiqot ishlari – oliy ta’lim muassasalarida talabalarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish yo‘nalishlaridan biridir.Oliy ta’limda talabalar ilmiy jamiyati tashkil etilgan bo‘lib, talabalar 1-kursdan boshlab tadqiqot faoliyati bilan shug‘ullanishlari mumkin. Tadqiqot ishi mavzusini tanlashda talabalarning kelgusidagi mutaxassisligini e’tiborga olgan holda amalga oshiriladi. “Mashinasozlik texnologiyasi” mutaxassisligi bo‘yicha o‘qiyotgan 1-kurs talabasi “Lazer texnologiyalarining mashinasozlikda samaradorligi” mavzusida ilmiy-tadqiqot ishini amalga oshириши mumkin.

Fizika – tajribaga asoslangan fan, uni har doim namoyish tajribalari bilan o‘qitishadi. Tajribalarni o‘tkazishda talabalarning tajriba o‘tkazish, kuzatish olib borish, sxemalar chizish, raqamli qiymatlar bilan ishlash, bajarilgan ish haqida hisobot berish, ilmiy munozaralashish ko‘nikmalari takomillashadi. Fizika darslaridagi bunday faoliyat turlari talabalarda quyidagi: ijodiy fikrlash, o‘zini takomillashtirish istagi va qobiliyatini shakllantirish kabi fanlararo kompetensiyalarni rivojlantirishga yaqindan yordam beradi.

Laboratoriya ishlari talabalarning eksperimental ko‘nikma va malakalarini shakllantirishga yordam beradi. O‘quvchilar tadqiqotchi rolida bo‘lib, nafaqat eksperimentning maqsadini амалга ошришни босқичларини belgilaydi balki bosqichlarini rejalashtiradi hamda mustaqil ravishda xulosalar chiqaradi, o‘lchovlarning хатоликларini hisoblaydi.

Talabalarning o‘lchash ko‘nikma ва malakalarini rivojlantirish kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishning muhim shartlaridan biri hsoblanadi. Har qanday sohada: sanoatda, fanda, tibbiyotda yoki transportda – inson o‘lchash zarurati bilan yuzma-yuz keladi. Shunday qilib, fizika darslarida biz kasbiy kompetensiyaning asosini qo‘yamiz, bu kasbiy mehnatda yuqori darajadagi bilimlar, texnika va texnologiyalardan foydalanishni va mutaxassisning kasbiy o‘sish imkoniyatini ta’minlaydi.

Umumiy va kasbiy kompetentsiyalarni o’qitish va shakllantirishni tashkil etishning navbatdagi shakli laboratoriya ishi bo’lib, u talabaning eksperimental vazifani eksperimental o’rnatish yordamida yoki virtual fizika laboratoriyasi orqali bajarishini ta’minlaydi. Fizika fanidan har bir ta’lim yo’nalishi uchun tayyorlangan o’quv dastur va sillabuslarida laboratoriya ishlarning soni va nomlari kelltirilgan.

Fizika ixtisoslashtirilgan o’quv fanlariga tegishli bo’lganligi sababli, o’quv materialining mazmuni talabalarning mutaxassisligiga qaratilgan. Shu maqsadda har bir laboratoriya ishida fizikaning o’quv materialini va kasbiy faoliyat turlarining o’quv materialini amalga oshiradigan fanlararo kurslarni bog’lashga imkon beradigan aniq savollar aniqlanadi.

Laboratoriya amaliyotini o‘tkazishda talabalarning kommunikativ ko‘nikmalari rivojlanadi: ular boshqalarni tinglash va tushunish, o‘z fikrlarini bildirish, bajarilgan ish hisoboti haqida gapirish, kelishuvga kelish, guruh ichida o‘zaro hamkorlik qilishni o‘rganadilar. Amaliy darslarda shakllanadigan kommunikativ kompetentlilik yosh mutaxassisning kasbiy faoliyatida muvaffaqiyatining kafolatidir. Kasbiy faoliyat sohasida ko‘p narsa o‘zini muloqot orqali namoyon qilish qobiliyatiga bog‘liq.

Fizika darslarida har qanday mavzuni o’rganishda nazariy materialning taqdimoti fizik tajriba va namoyishlarni o’z ichiga olishi kerak, laboratoriya ishlarini bajarilishini videoga yozib, darslarda ko’rsatish mumkin.

Fizika darslarida kasbiy kompetentsiyalarni rivojlantirishning keng tarqalgan shakllaridan biri bu muammolarni hal qilishdir. Ishlab chiqarish tarkibiga ega bo’lgan yuqori sifatli fizika muammolari va bunday muammolar juda ko’p,ulardan darsning barcha bosqichlarida foydalanish munkin: yangi mavzuni tushuntirishda, o’rganilayotgan materialni birlashtirishda, bilimlarni tekshirish va hisobga olishda. Bunday vazifalar o’rganilayotgan nazariyani atrofdagi hayotga yaqinlashtiradi, mavzuga qiziqishni rivojlantiradi va jismoniy qonunlarga asoslangan mantiqiy xulosalarni yaratishga yordam beradi. Ishlab chiqarish mazmuni bilan vaziyatli muammolarni hal qilish nazariy o’quv darsi paytida texnologik jarayonni umuman yoki uning bir qismini modellashtirishni o’z ichiga oladi.

Asosiy tushunchalar o’quv mashg’ulotlarida shakllanganligiga qaramay, darsdan tashqari ishlar ham muhim rol o’ynaydi. Zamonaviy dunyoda ta’lim va tarbiya jarayoni shu qadar murakkab va xilma-xilki, o’qituvchi uni faqat darslarda to’liq va samarali bajarishi mumkin emas. Darsdan tashqari ishlarni bajarish o’qituvchiga o’z talabalarini, ularning individual qobiliyatlarini yaxshiroq bilishga, ular orasida fizikaga qiziquvchilarni aniqlashga va ushbu qiziqishni rivojlantirishga va olingan bilimlarni kelajakdagi kasblarida qo’llashga yordam beradi.

Xulosa: shunday qilib, oliy ta’limda fizikani o’qitishning ishlab chiqarish bilan doimiy aloqasi nafaqat fizika fanini o’rganishga qiziqish uyg’otadi, balki kasbiy mahorat va ko’nikmalarni rivojlantirishga, kasbiy muammolarni hal qilishga va kasbiy faoliyatning real vaziyatlarida yuzaga keladigan odatiy kasbiy muammolarni hal qilishga yordam beradi.

AKT-dan foydalangan holda faol o‘qitish shakllarini qo‘llash esa, o‘zaro hamkorlik texnologiyasini tatbiq etish, shuningdek fizika darslarida loyiha-tadqiqot texnologiyasini joriy etish talabalarning bilish faolligini oshiradi, ijodiy fikrlashni rivojlantiradi, o‘zini takomillashtirish istagi va qobiliyatini shakllantiradi. Fizika darslarida shakllanadigan fanlararo kompetensiyalar bugungi talabaning kelajakdagi shaxsiy muvaffaqiyatini, uning mehnat bozorida talabgorligi va raqobatbardoshligini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Braverman, E. M. Kak povisit effektivnost uchebnix zanyatiy: nekotoriye sovremenniye puti / E. M. Braverman // Fizika v shkole. - №6 –2005.

2. Gromiko Y. V. Misledeyatelnostnaya pedagogika (teoretiko-prakticheskoye rukovodstvo po osvoyeniyu visshix obrazsov pedagogicheskogo iskusstva). — Minsk, 2000

3. Zimnyaya, I. A. Klyucheviye kompetensii – novaya paradigma rezultata obrazovaniya // Vissheye obrazovaniye segodnya.– № 5 – 2003.

4. Xutorskoy A.V. Metapredmetniy podxod v obuchenii. — M.: Izdatelstvo «Eydos»; Izdatelstvo Instituta obrazovaniya cheloveka, 2012.

TA’LIM JARAYONI SUBYEKTINING O‘ZIGA XOSLIGI

Negmatova Nigora
Qarshi davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta’lim jarayonining o‘ziga xosliklari tahlil qilingan. Ta’lim jarayoni, ta’limning maqsadi, metodlari va vositalari bilan bog‘liq ravishda, har bir sohada o‘zining alohida xususiyatlariga ega. Tadqiqotda ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish, talabalarning faolligini ta’minlash va ularning individual ehtiyojlarini hisobga olish kabi muhim aspektlarga e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: ta’lim jarayoni, o‘ziga xoslik, metodlar, vositalar, samaradorlik, talabalar faolligi, individual ehtiyojlar, zamonaviy texnologiyalar.

ХАРАКТЕРИСТИКА СУБЪЕКТА ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Негматова Нигора
Докторант Каршинского государственного университета

Абстрактный: В статье анализируется специфика образовательного процесса. Образовательный процесс в каждой сфере имеет свои уникальные особенности с точки зрения целей, методов и средств обучения. В исследовании особое внимание уделяется таким важным аспектам, как повышение эффективности образовательного процесса, обеспечение вовлеченности студентов и учет их индивидуальных потребностей.

Ключевые слова: образовательный процесс, уникальность, методы, инструменты, эффективность, активность учащихся, индивидуальные потребности, современные технологии.

CHARACTERISTICS OF THE SUBJECT OF THE EDUCATIONAL PROCESS

Negmatova Nigora
Doctoral student at Karshi State University

Abstract: The article analyzes the specifics of the educational process. The educational process in each area has its own unique features in terms of goals, methods and means of teaching. The study pays special attention to such important aspects as increasing the effectiveness of the educational process, ensuring student involvement and taking into account their individual needs.

Key words: educational process, uniqueness, methods, tools, efficiency, students’ activity, individual needs, modern technologies.

KIRISH. Subyekt toifasi – falsafada, ayniqsa ontologiyada markaziylardan biri bo‘lib (Aristotel, Dekart, Kant, Gegel), zamonaviy psixologiya-pedagogika fanida ham katta e’tiborni tortadi (S.L.Rubinshteyn, K.A.Abulxanova-Slavskaya, A.V.Brushlinskiy, V.A.Lektorskiy).

“Subyekt” tushunchasining ma’nosi haqidagi munozaralar uni ishlab chiqish va qo‘llashning umumiyroq yoki muayyanroq uslubiy xarakterga ega bo‘lgan bir necha yo‘nalishlari bilan bog‘liq. Birinchi yo‘nalish psixologiyada ustuvor bo‘lgan faoliyatning va faoliyatli yondashuvning subyektdan tashqari tushunilishini yengib o‘tish bilan bog‘liq.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI. S.L.Rubinshteyn ta’kidlaganidek, “falsafaning (ontologiyaning) asosiy vazifasi – turli shakldagi subyektlarni, mavjudlik usullari, harakatning turli shakllari ochib berishdan iborat”. Bunga harakatning asosiy shakllaridan biri sifatida faoliyat subyektlarini ochib berish, aniqlash vazifasi ham kiradi. Ta’lim faoliyatining o‘zaro bog‘liq ikkita shakli – pedagogik va tarbiyaviy shakllarni o‘z ichiga olgan ushbu faoliyat subyektlarini tahlil qilish ham umumfalsafiy, ham maxsus pedagogik muammo bo‘lib hisoblanadi.[2,416]

XX asr 20-yillar qo‘lyozmalaridayoq S.L.Rubinshteyn ta’kidlaydiki, faoliyat “o‘z-o‘zini” amalga oshirmaydi. Biroq, A.N.Leontyev faoliyatning ichki sxemasiga e’tibor qaratib, uning subyektini ko‘rib chiqmaydi.

“Subyekt” tushunchasi L.S.Vigotskiy tomonidan ilgari surilgan va ishlab chiqilgan bo‘lib, u shaxsni (jumladan faqat bolaning shaxsini) inson tajribasi va madaniyatini o‘zlashtiruvchi deb talqin qilgan.[4,224]

Ikkinchi yo‘nalish hayot yo‘lining subyekti sifatida shaxs tushunchasining ishlab chiqilishi va muayyanlashtirilishi bilan bog‘liq.

Uchinchi yo‘nalish shaxs va subyekt tushunchalarini (bir-biriga prinsipial mos keladigan yoki farq qiladigan) talqin qilishga taalluqli. To‘rtinchi yo‘nalish o‘z-o‘zini tashkil etish, o‘z-o‘zini ro‘yobga chiqarish va aqliy tashkil etishning boshqa shakllarini (aqliy faoliyat subyektini) aniqlash, shaxs faolligi, uning integral mohiyati tushunchalarini ishlab chiqish, bu shaxs va subyekt tushunchalari o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash bilan bog‘liq edi.

Birinchi yo‘nalishda, B.G.Ananyev, S.L.Rubinshteyn, D.N.Uznadze ishlariga tayangan holda, olimlar faoliyat maqsad va motivlar ko‘rinishidagi immanent harakatlantiruvchi kuchlar orqali o‘zini amalga oshiradigan mohiyat emasligini isbotladilar. U subyekt tomonidan amalga oshirilib, u ongli va ixtiyoriy ravishda ichki o‘z-o‘zini tashkil etish (aqliy jarayonlar, holatlar, motivlar, qobiliyatlar) va o‘zi qo‘yadigan va real faoliyatning obyektiv shartlari va talablari yig‘indisidan ajratib oladigan tashqi vazifalarni muvofiqlashtiradi, chunki aynan real faoliyat ijtimoiy zarur obyektiv tabiatga ega.

Subyektga yo‘nalgan ta’lim tushunchasini quyidagi jihatlarda tubdan o‘zgartirdi. Subyekt o‘zining aqliy va shaxsiy imkoniyatlari va qobiliyatlarini o‘z-o‘zini tashkil qilishni amalga oshiradi; uning ichki (aqliy, shaxsiy) faolligi va real faoliyatning obyektiv tashkil etilishi bog‘langan va muvofiqlashtirilgan “zamon-makon” ni tashkil qiladi, faoliyatning (ishda, kasbda) berilgan shartlari va talablarini obyektiv optimal va subyektiv qoniqarli natija olish uchun obyektiv o‘zgartiradi.

Bizning tushunchamizga ko‘ra, “subyekt” ta’rifi shaxs tuzilmasida “tashqi” va “ichki” o‘rtasidagi munosabatlarning murakkab o‘tishi: shaxsning “ichki orqali tashqiga” asosiy yo‘nalganlikdan “tashqi orqali ichkiga” tendensiyasining ko‘proq ustunligiga, shaxsning tashqi ta’sirlar passiv obyektidan faoliyatning har xil turlariga ishtirok etishi, o‘zlik jarayonlarida faol ro‘yobga chiqadigan va ijodiy o‘z-o‘zini rivojlantira oladigan shaxsga o‘zgarishi nuqtai nazaridan ko‘rib chiqiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Pedagogik va o‘quv faoliyati subyektlarini tavsiflashda, birinchi navbatda, ijtimoiy subyektni (pedagogik jamoa yoki o‘quvchilik) ifodalagan har bir pedagog va talaba birgalikda butun ta’lim jarayonining jamoaviy subyekti ekanligini ta’kidlash kerak. Ijtimoiy qadriyatlarni ifodalovchi umumiy subyekt har bir ta’lim tizimida, muassasada ma’muriyat, professor-o‘qituvchilar jamoasi, talabalar jamoasi (oliy ta’limda bu rektorat, kafedra, dekanat, o‘quv guruhlari) bilan ifodalanadi. Ushbu umumiy subyektlarning faoliyati meyoriy-huquqiy va dasturiy hujjatlar bilan yo‘naltiriladi va tartibga solinadi. Umumiy subyektga kiradigan muayyan subyektlarning har biri o‘ziga xos, lekin kelishilgan, birlashgan maqsadlarga ega. Ular ma’lum natijalar shaklida, ammo funksiyalar va rollar farqlanishi bilan ifodalanadi, buning natijasida ta’lim jarayoni murakkab polimorf faoliyat bo‘lib hisoblanadi. Faoliyat sifatida ta’lim jarayonining umumiy maqsadi sivilizatsiya, muayyan xalq yoki jamoa tomonidan to‘plangan ijtimoiy tajribani saqlash va yanada rivojlantirishdan iborat. U uzatish va qabul qilishning ikkita qarama-qarshi yo‘nalgan maqsadi, ushbu tajribani egallashni tashkil etish va uni o‘zlashtirish orqali amalga oshiriladi. Bunday holda, biz butun o‘quv jarayonining birlashgan ideal subyekti haqida gapiramiz, uning samaradorligi ikkala tomonning sivilizatsiya uchun umumiy muhim maqsadni anglash bilan belgilanadi.

Umumiy subyektning faoliyati, ya’ni u nimaga yo‘nalganligi sifatida ta’lim jarayonining predmeti bo‘lib ijtimoiy ong qadriyatlari, bilimlar tizimi, faoliyat usullari yig‘indisi bo‘lib, ularni

pedagog tomonidan berilishi o‘quvchi tomonidan o‘zlashtirilishining ma’lum bir usuli bilan mos keladi. Agar uni o‘zlashtirish usuli pedagog taklif qilgan harakat uslubiga to‘g‘ri kelsa, u holda umumiy faoliyat ikkala tomonni ham qoniqtiradi; agar shu nuqtada tafovut qayd etilsa, u holda predmetning umumiyligining o‘zi ham buziladi.

S.L.Rubinshteyn fikriga ko‘ra, faoliyat subyektining – u unda ham shakllanadi, ham rivojlanadi – muhim xususiyati shundaki, u nafaqat talabaning rivojlanishiga (odatda taxmin qilinganidek), balki pedagogning o‘zining ham o‘z-o‘zini rivojlantirish va o‘z-o‘zini takomillashtirishga ham tegishli bo‘ladi[2,416].

Ta’lim jarayonining o‘ziga xosligi bu ikki hodisaning bir-birini to‘ldirishidan iborat: talabaning rivojlanishi pedagogning doimiy ravishda o‘z-o‘zini rivojlantirishini nazarda tutadi, bu esa o‘quvchi rivojlanishining shartidir.

Ta’lim jarayonining ideal umumiy subyekti P.F.Kapterev tomonidan yagona ta’lim maydoni, o‘rganish va rivojlanish sohasi sifatida ko‘rsatilgan. “Ijodkor o‘qituvchi va o‘quvchini o‘z-o‘zini o‘qitish va rivojlantirish ehtiyoji bog‘lab turadi. O‘zini boshqa o‘qishga hojati yo‘q, o‘zini to‘laqonli donishmand deb hisoblaydigan maktab o‘qituvchisi esa bu maydonga mansub emas, taraqqiyot zinapoyasida hech qanday zinani egallamaydi, ta’lim-tarbiya ishlariga begona bo‘ladi. U madaniyatdan, uni o‘zlashtirish va shaxsiy takomillashish ishlaridan chetda turadi[4, 113-137].

S.L.Rubinshteyn ishlarida ko‘rsatilganidek, subyektning muhim belgisi bo‘lib faollik hisoblanib, u integrativ sifatida tavsiflanadi, ya’ni ongli ravishda maqsad qo‘yishdan, dialektik bajarishdan, barcha vaziyatlarda faoliyat usullarini konstruktiv tuzatishdan boshlab barcha ko‘rinishlarda insonning faol pozitsiyasini nazarda tutadi. Subyektning faolligi o‘z cheklanganligidan tashqarida harakat qilish imkoniyatining o‘sishini ta’minlaydi[2,416].

Xulq-atvor belgilangan shakllarining mavjudligi shaxsning ularning doirasida cheklanganligini oldindan belgilab beradi. Masalan, yosh rivojlanishining oldingi bosqichlarida shakllangan o‘quv faoliyati strategiyalari kasbiy tayyorgarlik sharoitida samarasiz bo‘lib, o‘quv materialini o‘zlashtirish qobiliyatini cheklashi mumkin. O‘rganish bilan birga boradigan intilishlarning rivojlanishi, tajribalarni anglash va o‘quv faoliyati haqida fikr yuritish subyektlikning kuchayishiga olib keladi, ya’ni ular subyektning o‘z chegaralaridan tashqariga chiqish qobiliyatini oshiradi.

Ontogenezning oldingi bosqichlarida paydo bo‘lgan cheklovlarni yengib o‘tib, subyekt o‘z-o‘zini shaxsiy va kasbiy rivojlantirish qobiliyatiga ega bo‘ladi, natijada ko‘p o‘lchovli psixologik yangi hosila – shaxsiy va kasbiy taqdirda mualliflik paydo bo‘ladi. O‘z hayotining mualliffligi subyektning o‘z salohiyatini ro‘yobga chiqarish yo‘lidagi erkin va mas’uliyatli harakatini anglatadi. Shaxsiy va kasbiy taqdirdagi mualliflik hodisasi dinamik o‘zgaruvchan ijtimoiy va texnik muhitda o‘z-o‘zini ro‘yobga chiqarish, kasbiy faoliyatni shaxsiy muhim faoliyat sifatida, faqat o‘z-o‘zini rivojlantirish motivlari va uning natijalari va oqibatlari uchun to‘liq javobgarlikdan kelib chiqadigan meyordan yuqori faollik sifatida namoyon bo‘ladi.

Faollik subyekti sifatida individning eng muhim pedagogik xususiyatlari bo‘lib quyidagilar hisoblanadi:

o‘quv materialini o‘zlashtirishga qaratilgan irodaviy harakatlar;
o‘quv materialiga anglangan qiziqish;
o‘quv vazifalarini bajarish mustaqilligi;
ta’lim motivlarini bo‘ysundirish qobiliyati;
o‘quv vazifalarini bajarish jarayonini tashkil etish qobiliyati;
o‘quv materialini hayotiy (shaxsiy) tajribaga integratsiyalash qobiliyati;
yo‘naltiruvchi-tadqiqot xulq-atvoriga aylanib boradigan diqqat faolligi;
shaxsning o‘z harakatlari bilan chegaralarini kengaytirib, berilgan ta’lim holati chegaralaridan tashqarida harakat qilishga tayyorligi sifatida vaziyatdan ustunlik.

Bu o‘quv jarayonining samaradorligini belgilaydigan subyekt zaxiralarni izlash zarurligi haqidagi g‘oyaga olib keladi. Ushbu muammoni hal qilish uchun XX asrning oxirida pedagogik

nazariya va amaliyotda ta’limni tashkil etishga yangi yondashuv – subyektga yo‘naltirilgan ta’lim taklif qilindi. O‘zgarishlarning faqat maqsadga muvofiqligini anglash ularni amalga oshirish va ushbu yondashuvni pedagogik nazariya va amaliyotda qo‘llash imkoniyatlarini o‘rganish uchun yetarli emas. Buning uchun tadqiqotchilar tomonidan ushbu yondashuv bo‘yicha to‘plangan mavjud bilimlarni tizimlashtirish va uni qo‘llashning uslubiy parametrlarini aniqlash kerak: “subyektga yo‘naltirilgan ta’lim” tushunchasi, amalga oshirilayotgan faoliyatning dastlabki qoidalari sifatida uning an’anaviy yondashuv va tamoyillardan farqi.

Psixologik-pedagogik adabiyotlarni o‘rganish “subyektga yo‘nalgan ta’lim” ta’rifini talqin qilishning yagona ma’noga ega emasligini ko‘rsatdi. Bizning tadqiqotimiz uchun falsafiy nuqtai nazarni qabul qilish muhim bo‘lib, uning kelib chiqishi pedagogika fani va amaliyotida keyinchalik qo‘llanilgan ko‘plab ilmiy yondashuvlar bilan bog‘liq. Bir qator faylasuflar tushunchasiga ko‘ri, “subyektga yo‘nalgan ta’lim – shaxsning biluv yoki o‘zgartiruvchi faoliyatga yo‘naltirilganligi. Aksariyat hollarda inson faoliyati, olimlar ta’kidlaganidek, bir-birini istisno etmasdan, balki bir-birini to‘ldirishlari kerak bo‘lgan bir emas, balki bir nechta yo‘nalishlar asosida quriladi. Bundan tashqari, ma’lum bir faoliyatni o‘rganishda qo‘llaniladigan barcha yondashuvlardan faqat bitta yo‘nalish ustuvor (dominant) bo‘lib, buning natijasida inson faoliyati uslubining sifat jihatidan o‘ziga xosligi shakllanadi [3,78].

Turli ilmiy sohalardagi olimlarning fikr-mulohazalariga asoslanib, biz “subyektga yo‘naltirilgan ta’lim” ishchi ta’rifini ishlab chiqdik – bu har xil faoliyat turlarida mustaqil jarayonlarni faol amalga oshirishga va obyektiv dunyo, boshqa odamlar va o‘z-o‘zi bilan munosabatlarda subyekt pozitsiyasiga qaratilgan, yuzaga keladigan ichki qarama-qarshiliklarni hal qilishga, muayyan maqsadlarga erishishga intiladigan, o‘z tashabbuslarini ko‘rsatadigan, mustaqil qarorlar qabul qiladigan, o‘zlikning ijodiy- ijobiy o‘zgarishining refleksiyasini amalga oshiishga qaratilgan ta’limning zamonaviy shaklidir.

Taklif etilgan talqinda ushbu hodisaning mohiyatini aks ettirish va uning eng muhim jihatlarini ajratib ko‘rsatishga harakat qilindi: subyektga yo‘naltirilgan ta’lim, birinchi navbatda:

pedagogik faoliyatdagi yo‘nalish bo‘lib hisoblanadi;

u pedagogik harakatlar tushunchalari, tamoyillari va usullaridan iborat murakkab hosiladir;

ushbu ta’lim shakli shaxsning subyekt pozitsiyasini, strategiyasini va ta’lim faoliyatining har xil turlarida uni amalga oshirish istiqbollarini aniqlash va shakllantirishda faoliyatning namoyon bo‘lishiga yo‘naltirilishi bilan bog‘liq.

Bizning tadqiqotimizda subyektga yo‘naltirilgan ta’limning mazmuni subyekt, subyekt-faoliyatli, shaxsga yo‘naltirilgan va individual kabi an’anaviy yondashuvlarni amalga oshirish bilan o‘zaro bog‘liqdir.

Subyektga yo‘naltirilgan ta’lim shaxsni “ichkaridan” o‘rganishni nazarda tutadi, obyektiv xususiyatlar to‘plami sifatida emas, balki individual ma’no va his-tuyg‘ularning tashuvchisi sifatida, uning xatti-harakatini ichki belgilab beradigan faolligi va faoliyatining refleksiyasi bilan tavsiflanadi, bunda shaxsning subyektiv pozitsiyasining ko‘rsatkichi bo‘lib u uchun muhim bo‘lgan faoliyat darajasi xizmat qiladi.

Subyektga yo‘naltirilgan ta’lim shaxsni o‘z faoliyatining subyekti sifatida shakllanishi kerak bo‘lgan o‘zining ixtiyoriy anglanmagan faoliyatining subyekti sifatida o‘rganishni nazarda tutib, bunda u o‘zini faoliyatning har xil turlariga kirishishning ijobiy tajribasini mazmunli va maqsadli boshqarish va tartibga solishni bajaradi. Buning natijasida subyekt o‘zining aqliy, shaxsiy imkoniyatlari va qobiliyatlarini o‘z-o‘zini tashkil qilishni amalga oshiradi, obyektiv optimal va subyektiv qoniqarli natijaga erishish uchun ichki faoliyatni va real faoliyatni obyektiv tashkil qilishni muvofiqlashtiradi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ta’lim jarayoni subyektlari o‘z-o‘zini rivojlantirishga “mahkum” bo‘lib, ularning ichki kuchi ularning har birining rivojlanishi uchun manba va turtki bo‘lib xizmat qiladi.

Ta’lim jarayoni subyektining o‘ziga xosligi, shuningdek, subyektning boshqalar bilan munosabatlar tizimida shakllanishi kabi muhim xususiyatni ham aks ettiradi. Har qanday pedagogik tizimdagi ta’lim jarayoni turli xil odamlar, guruhlar va jamoalar (o‘qituvchi, pedagog, sinf va boshq.) bilan ifodalanadi. “Har bir alohida subyekt bir vaqtning o‘zida turli jamoaviy subyektlar tarkibiga kiradi. O‘z standartlari va meyorlariga ega bo‘lgan turli xil bilim faoliyati tizimlari individda ma’lum bir yaxlitlikka integratsiyalanadi. Ushbu yaxlitlikning mavjudligi “Men” birligining zaruriy sharti bo‘lib hisoblanadi”.

Aynan shuning uchun ham jamoaviy subyekt muammosi mustaqil ta’lim-tarbiya va ishlab chiqarish muammosiga, ijtimoiy jamoaning alohida holati sifatida talabalar va o‘qituvchilar jamoasi o‘rtasidagi munosabatlar muammosiga aylanadi.

XULOSA

Shunday qilib, ta’lim jarayonining subyektlari biluv, faoliyat va umuman hayot subyektiga xos bo‘lgan umumiy xususiyatlar bilan ham, aynan ularning xususiyatlari namoyon bo‘ladigan ta’lim jarayonining subyektlari sifatida xos xususiyatlar bilan ham tavsiflanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1.Ананьев Б.Г. Теория ощущений /Б.Г. Ананьев. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1961. – 446 с.

2. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. 2-е изд. - М.: Педагогика, 1976.- 416 с.

3.Леонтиэв АН Фаолият ва шахсият // Фалсафа саволлари, 1974 йил, 4-сон, п. 87-97; № 5, п. 65-78.

4. Выготский Л. С. Этюды по истории поведения: Обезьяна. Примитив. Ребенок / Л. С. Выготский, А. Р. Лурия. Москва: Педаго- гика-Пресс, 1993. 224 с.

5.Kapterev.A.I. Cognitive management and artificial intellect in libraries:Possibilities and highlights // Scientific and technical libraries. 2023. No. 6. P. 113–137. https://doi.org/10.33186/1027-3689-2023-6-113-137.

UCHINCHI RENESSANS DAVRIDA JISMONIY TARBIYA O‘QITUVCHISINI PEDAGOGIK TAYYORLASHNING NAZARIY ASOSLARI: AKMEOLOGIK YONDASHUV KONSEPSIYASI

A.K.Utepbergenov – biologiya fanlari nomzodi, professor
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: Akmeologiya; pedagogik tayyorgarlik; uchinchi renessans; pedagogika nazariyasi; kompetensiyaviy yondashuv.

Ключевые слова: Акмеология; педагогическая подготовка; третий ренессанс; теория педагогики; компетентностный подход.

Key words: Acmeology; pedagogical training; third renaissance; theory of pedagogy; competency-based approach.

Kirish. O‘zbekistonda ta’lim rivojlanishining zamonaviy bosqichi, ya’ni Uchinchi Renessans davri, pedagog kadrlarni tayyorlashga yangicha yondashuvni talab etmoqda. Jismoniy tarbiya o‘qituvchisining kasbiy yetuk, innovatsion fikrlaydigan shaxsini shakllantirishni ta’minlovchi akmeologik yondashuv zarurati tobora dolzarb bo‘lib bormoqda. Bu yondashuv o‘qitishning insonparvarlik va rivojlantiruvchi maqsadlarini samarali amalga oshira oladigan mutaxassislarni tayyorlashga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Akmeologik yondashuv asosida jismoniy tarbiya o‘qituvchisini pedagogik tayyorlash muammosi chuqur nazariy va amaliy asoslarga ega. Xorijiy tadqiqotlar shaxsiy o‘sish, o‘z-o‘zini aks ettirish va o‘z-o‘zini anglashning kasbiy takomillashuvning asosiy omillari sifatidagi rolini ta’kidlaydi. A.Banduraning o‘z-o‘zini boshqarish va o‘z-o‘zini samaradorlik to‘g‘risidagi konsepsiyalari [1], K.Rojersning gumanistik psixologiyasi [2] va V.Franklning ekzistensial falsafasi [3] shaxsning kasbiy shakllanishining ichki mexanizmlarini asoslaydi. Pedagogning kasbiy faoliyatining fiziologik jihatlari W.Kenney, J. Wilmore va D. Costill asarlarida ochib berilgan [4], bu esa pedagogik kompetentlikni rivojlanishning biologik va psixomotor qonuniyatlari bilan bog‘lash imkonini beradi.

MDH mamlakatlarida ta’lim akmeologiyasi A.A. Derkach [5], N.V. Kuzmina [6], M.M. Kashapov va V.N. Maksimova [13] ishlarida tizimli rivojlangan bo‘lib, ularda pedagogik yetuklik kasbiy mahoratning cho‘qqisi sifatida qaraladi.

Ye.V. Bondarevskaya [8] va V.I. Andreevning [7] tadqiqotlari kasbiy shakllanishning shaxsiy-faoliyatli tarkibiy qismini aniqlashtiradi, Rean va Ribalkoning [9] asarlari esa o‘qituvchining o‘zini o‘zi anglashining akmeologik tuzilishini ochib beradi. Ushbu g‘oyalar kompetentli va gumanistik ta’limning zamonaviy modellarini shakllantirishga asos bo‘ldi.

Akmeologik tamoyillarni milliy ta’lim tizimiga moslashtirgan o‘zbek tadqiqotchilari alohida hissa qo‘shdilar. N.N. Azizxo‘jayeva [10], U.Sh. Begimqulov [12], N.A. Muslimov [13] larning ishlari Uchinchi Renessans sharoitida pedagogik tayyorgarlikni modernizatsiyalashning ilmiy asosini tashkil etadi. O.Q. Tolipov va M. Usmonboyeva [14] tadqiqotlarida pedagogik kompetensiyalarni rivojlantirishda innovatsion-texnologik yondashuvlar samarali ekanligi isbotlangan. Kasbiy o‘sish (E.G‘oziyev [6]) va pedagogik mahorat (A.Xoliqov [15]) ning psixologik jihatlarini o‘rganish muhim yo‘nalishga aylandi.

B.B. Mamurovning [14] mehnat ishining alohida ahamiyati shundaki, unda birinchi marta o‘zbek fanida akmeologik yondashuv bo‘lajak o‘qituvchilarning ta’lim jarayonini loyihalashtirishning metodologik asosi sifatida ko‘rib chiqilgan. Muallif pedagogik tayyorgarlikning akmeologizatsiyasi loyihaviy-refleksiv tafakkurni va kasbiy o‘z-o‘zini takomillashtirishga barqaror motivatsiyani shakllantirishga yordam berishini ko‘rsatib bergan. Mamurovning tadqiqoti akmeologiya nazariyasi va milliy pedagogik ta’lim amaliyoti o‘rtasidagi muhim bog‘lovchi vazifasini bajaradi.

Shunday qilib, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, pedagogika fanidagi zamonaviy tendensiya bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchisining kasbiy madaniyati va ijodiy faolligini

tizimli rivojlantirishni ta’minlaydigan akmeologik, kompetensiyaviy va gumanistik g‘oyalarni birlashtirishga qaratilgan [1,7, 11, 13, 14, 15].

Tadqiqot usullari. Qo‘yilgan vazifalarni hal qilish uchun bir-birini to‘ldiruvchi usullar majmuasi qo‘llanildi: falsafiy, pedagogik va akmeologik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish; jismoniy tarbiya o‘qituvchilarini tayyorlash bo‘yicha mahalliy va xorijiy tajribani qiyosiy tahlil qilish; ta’lim hodisalarini tadqiq qilishda tizimli va tarkibiy-funksional yondashuvlar. Shuningdek, me’yoriy hujjatlar va Uchinchi Renessans konseptual strategiyalarining kontent-tahlil usullaridan foydalanildi. Akmeologik yondashuvning samaradorligini asoslash pedagogik jarayonning yaxlitligi, rivojlanishi va subyektliligi tamoyillari asosida qurildi. Kasbiy pedagogikada akmeologik yondashuvning asosiy metodologik asoslari 1-javalda keltirilib o‘tilgan.

№	Metodologik asos	Мазмуни ва педагогик талқини
1	Aksiologik asos	Pedagog shaxsini rivojlantirishda ma’naviy-axloqiy va madaniy qadriyatlarning ustuvorligini belgilaydi.
2	Sinergetik asos	Kasbiy shakllanishni o‘z-o‘zini tashkil etuvchi tizim sifatida ko‘radi, shaxsning ichki imkoniyatlarini ochishga yordam beradi.
3	Shaxs-faoliyatli asos	Faoliyat va subyekt o‘zaro ta’sirini kasbiy o‘sishning asosiy manbai sifatida belgilaydi.
4	Kompetensiyaviy asos	Bilim, ko‘nikma va shaxsiy sifatlarni yagona professional tizimga integratsiyalashni ta’minlaydi.
5	Akmeologik asos	Pedagogik mahoratining “cho‘qqilari”ga yetishishni anglangan o‘z-o‘zini rivojlantirish va refleksiya orqali ta’minlaydi.

1-rasm. Jismoniy tarbiya o‘qituvchisini tayyorlashda akmeologik yondashuvning tuzilma-funksional modeli

Natijalar va muhokama. O‘tkazilgan nazariy tahlil jismoniy tarbiya o‘qituvchisining kasbiy tayyorgarligi tizimida akmeologik yondashuvning uning shaxsiy-kasbiy salohiyatini rivojlantirishda samarali vosita ekanligini aniqladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, mazkur yondashuvni qo‘llash bo‘lajak o‘qituvchida o‘zini anglash, o‘zini boshqarish va kasbiy faoliyatni ijodiy tushunish qobiliyatlarini shakllantirishni ta’minlaydi. Akmeologik modelning asosiy tarkibiy qismlari - maqsadli, mazmunli, faoliyatli va natijaviy komponentlar ajratib ko‘rsatilgan bo‘lib, ularning o‘zaro ta’siri kasbiy o‘sishning yaxlit tuzilmasini shakllantiradi.

Olingan ma’lumotlar muhokamasi shuni tasdiqladiki, akmeologik paradigmadan foydalanish pedagogik ta’limning an’anaviy va innovatsion unsurlarini uyg‘unlashtirishga ko‘maklashadi, uning insonparvarlik yo‘nalishini kuchaytiradi hamda uzluksiz o‘z-o‘zini rivojlantirish motivatsiyasini oshiradi. Tadqiqotda bayon etilgan nazariy qoidalar ta’lim dasturlarini takomillashtirish va yangi avlod jismoniy tarbiya mutaxassislarini tayyorlashning amaliyotga yo‘naltirilgan texnologiyalarini joriy etish uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Xulosa. Nazariy, metodologik va empirik ma’lumotlar tahlili akmeologik yondashuv Uchinchi Renessans sharoitida jismoniy tarbiya o‘qituvchisini pedagogik tayyorlash tizimini yangilashning konseptual asosi bo‘lib xizmat qiladi, degan xulosaga kelish imkonini berdi. U bo‘lajak mutaxassisning kasbiy yetukligi, o‘z-o‘zini anglashi va ijodiy salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan insonparvarlik, kompetentlik va shaxsiy-faoliyat tamoyillarini birlashtiradi.

Jismoniy tarbiya o‘qituvchisini tayyorlashning akmeologik modeli nafaqat kasbiy bilim va ko‘nikmalarni shakllantirishni, balki o‘zini o‘zi anglash va barqaror kasbiy o‘sish uchun ichki sharoitlarni yaratishni ham ta’minlaydi. Ushbu yondashuv shaxsni takomillashtirish, innovatsion fikrlash va o‘z-o‘zini rivojlantirish madaniyati ustuvor bo‘lgan pedagogik dunyoqarashni shakllantirishga yordam beradi.

Maqolaning ilmiy yangiligi zamonaviy pedagogik ta’lim vazifalariga nisbatan akmeologik yondashuv tuzilmasini aniqlashtirish, shuningdek, o‘qituvchining yaxlit kasbiy kompetentligini shakllantirish uchun uning metodologik ahamiyatini asoslashdan iborat.

Keyingi tadqiqotlarning istiqbollari bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining akmeologik

yetukligini baholashning diagnostik vositalarini ishlab chiqish va mualliflik akmeologik yo‘naltirilgan dasturlarning samaradorligini eksperimental tekshirish bilan bog‘liq. Olingan natijalarning amaliyotga joriy etilishi yangi avlod pedagog kadrlarini tayyorlash milliy tizimini rivojlantirishga muhim hissa bo‘lib qo‘shilishi mumkin.

Adabiyotlar

1. Bandura A. Self-efficacy in Changing Societies. — New York: Cambridge University Press, 1995. — 356 p.
2. Rogers C.R. On Becoming a Person: A Therapist’s View of Psychotherapy. — Boston: Houghton Mifflin, 1961. — 420 p.
3. Frankl V. Man’s Search for Meaning. — New York: Pocket Books, 1990. — 220 p.
4. Kenney W.L., Wilmore J.H., Costill D.L. Physiology of Sport and Exercise. — 7th ed. — Champaign: Human Kinetics, 2022. — 648 p.
5. Деркач А.А. Акмеологические основы развития профессионала. — М.: МПСИ, 2004. — 432 с.
6. Кузьмина Н.В. Основы общей и прикладной акмеологии. — СПб.: Изд-во СПбГУ, 1995. — 392 с.
7. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития. — Казань: Изд-во Казанского университета, 1996. — 304 с.
8. Бондаревская Е.В. Теория и практика личностно-ориентированного образования. — Ростов-н/Д: Изд-во РГУ, 2000. — 356 с.
9. Реан А.А., Рыбалко Е. Проблемы общей акмеологии. — СПб.: Изд-во СПбГУ, 2002. — 268 с.
10. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. — T.: Moliya, 2003. — 180 b.
11. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. — T.: Fan, 2006. — 210 b.
12. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalarni joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. — T.: Fan, 2007. — 256 b.
13. Muslimov N.A. Kasb ta’limi o‘qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari. — T., 2007. — 212 b.
14. Ma’murov B.B. Bo‘lajak o‘qituvchilarda akmeologik yondashuv asosida ta’lim jarayonini loyihalash ko‘nikmalarini rivojlantirish. Monografiya. — T.: Fan, 2017. — 144 b.
15. Xoliqov A. Pedagogik mahorat. — T.: 2011. — 176 b.

TALABALAR KOMPOZITSION KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISHDA, SHARQ MINIATYURA SAN’ATINING O‘RNI VA AHAMIYATI

Jabborov Erkin Xolliyevich
Qarshi davlat universiteti dotsenti,p.f.f.d (PhD)

Annotatsiya. Maqolada miniatyura san’atining umumiy ma’nosi, boy merosi, miniatyura maktablarini vujudga kelishi va ijod qilgan buyuk ajdodlarimiz xamda miniatyura san’atiga hissa qo‘shgan taniqli o‘zbek rassomlarimiz ijodlari haqida ma’lumotlar berilgan. Shu jumladan maqolada pedagogik jarayonlarni tashkil qilishda bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilariga kompozitsion kompetentligini shakllantirish uchun tavsiya va ko‘rsatmalar nazarda tutilgan.

Kalit so‘zlar: san’at, tasviriy san’at, realizm, kreativlik, individuallik, kompozitsiya, shakl, mazmun, ma’naviyat, dunyoqarash.

МЕСТО И ЗНАЧЕНИЕ ИСКУССТВА ВОСТОЧНОЙ МИНИАТЮРЫ В ФОРМИРОВАНИИ КОМПОЗИЦИОННОЙ КОМПЕТЕНЦИИ УЧАЩИХСЯ

Джабборов Эркин Холлиевич
Доцент Каршинского государственного университета, кандидат биологических наук,

Аннотация. В статье представлена информация об общем значении искусства миниатюры, его богатом наследии, создании школ миниатюры и творениях наших великих предков, а также произведениях известных узбекских художников, внесших вклад в искусство миниатюры. Кроме того, в статье даны рекомендации и указания по формированию композиционной компетентности у будущих учителей изобразительного искусства при организации педагогического процесса.

Ключевые слова: искусство, изобразительное искусство, реализм, творчество, индивидуальность, композиция, форма, содержание, духовность, мировоззрение.

THE PLACE AND IMPORTANCE OF EASTERN MINIATURE ART IN FORMING STUDENTS’ COMPOSITION COMPETENCE

Jabborov Erkin Kholliyevich
Associate Professor, Karshi State University, PhD

Annotation. The article provides information about the general meaning of miniature art, its rich heritage, the creation of miniature schools and the creations of our great ancestors and famous Uzbek artists who contributed to miniature art. In addition, the article provides recommendations and instructions for the formation of compositional competence for future visual arts teachers in the organization of pedagogical processes.

Key words: art, fine art, realism, creativity, individuality, composition, form, content, spirituality, worldview.

Kirish. Miniatyura (mo‘jaz) rangtasviri deyilganda bejirim, juda kichik, jajji, nozik san’at asarlari tushuniladi. Miniatyura rangtasviri o‘rta asrlarda kitob bezagi bilan bog‘liq, holda rivoj topdi. U kitoblardagi bosh, yakuniy bezak, zarhal harf, illyustratsiyalardan iborat bo‘lgan. Rangtasvirning bu turi Sharqda, shu qatori Movarounnaxrda katta shuxrat qozongan. Hozirda u mustaqil san’at turi sifatida nafaqat kitoblarni, balki turli quticha, tomoshaqovoq kabilarni bezatishda ham keng qo‘llanilmoqda. Shuningdek, bu tur mustaqil san’at sifatida yildan-yilga ommalashib bormoqda.

Ta’lim oluvchilar ta’limida O‘zbekistondagi san’atning shakllanishi, tarixiy taraqqiyoti bilan bog‘liqligi bosqichma - bosqich rivojlanishi uchun zamonaviy kadrlar tayyorlashda avvalo

rivojlangan tasviriy san’at turlari va tarixi haqida chuqur bilimga ega bo‘lishi talab etiladi.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. “Qadimdan Markaziy Osiyo, Misr, Xitoy, Yaponiya, Hindiston kabi mamlakatlarda tasviriy san’atning ancha qiyin grafik chizmalari paydo bo‘lgan. Misr qadimdan tasviriy san’at maktablariga ega bo‘lgan davlatlardan biridir. Tasviriy san’at borasida nazariy bilimlarni ilmiy pedagogik jihatdan talqin etish masalasiga san’at tushunchasining o‘zini tahlil qilish orqali yondoshish maqsadga muvofiqdir. Insonlar tomonidan biron-bir ish, narsa, buyum va hokazolarning mohirlik bilan bajarilishi va maromiga yetkazish inson mehnatining san’atkorona bajarilganini bildiradi. Demak, pedagoglarning ham o‘z mehnatini puxta, chiroyli, kam-ko‘stsiz bajarishi san’atkorlik namunasidir” .

Miniatyura san’ati avvalo qog‘oz bilan bog‘liq. Arab olimi Ibn Nadim 87-hijriy (milodiy 706) yilda ilk bor Samarqandga kelganida qog‘ozsozlik korxonalarini ko‘rib hayratga tushgan.

Bizgacha saqlangan san’at obidalari, yozma manbalar Movarounnahr va Xurosonda tasviriy san’at o‘ziga xos uslub¬da, musavvirlar ijodiyoti hayoliy mavhumlikdan hayotiylikka, borliqni shakl-shamoil va rangin ko‘rinishini to‘la-to‘kis ifoda etish tomon rivojlanganligini ko‘rsatadi. Bu jihatdan Kamoliddin Behzod ijodi va u asos solgan miniatyura maktabi (yirik vakillari – Mirak Naqqosh, Qosim Ali, Mahmud Muzahhib va b.) ulkan muvaffaqiyatlarga erishdi. Miniatyurachi rassomlarning ijodida teran falsafiy mazmun, tasavvuf mavzu va g‘oyalari o‘z aksini topgan. Ayni shu davrda buyuk siymolar (Jomiy, Navoiy, Husayn Boyqaro, Bobur va b.) ning aniqroq va mukammalroq qiyofalari yaratildi, portret janri rivojlandi, me’moriy obidalar, qo‘lyozma kitoblar hayotiy, maishiy lavhalar, tabiat manzaralari bilan bezatildi.

Bunday ta’lim-tarbiyaning mohiyatini ulug‘ shoir-u yozuvchilar, musavvir-ustoz Kamoliddin Behzod, Lutfiy, Abduraxmon Jomiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Samarqandiy, Xondamir, Fariddin Attor, Ahmad Yassaviy, Ulug‘bek, Pir Said Ahmadlar juda yaxshi bilishgan. Samarqandlik ijodkorlar Pir Said Ahmad va X. Abdulxay kabi rassomlarni Osiyo miniatyurachilari sifatida bilamiz. 1398 -yili yaratilgan miniatyuralar «Antigeologiyasi» kitobi Turkiyadagi davlat kutubxonasida saqlanmoqda.

Xulosa qiladigan bo’lsak, miniatyura asarlarini keng o‘rganish, izlash, shunday maktablar mavjudligini, ishlash usullarini optimallashtirish hozirgi davrning dolzarb muammolariga aylangan.

Muhokama va natijalar. 1960-yillarda O‘zbekistonning bir qator rassomlari va xalq ustalari miniatyura san’at turini tiklashga bel bog‘ladilar. Ular orasida taniqli o‘zbek rassomi Chingiz Axmarov va uning shogirdlari Javlon Umarbekov, Bahodir Jalolov hamda yosh san’atkorlar Niyozali Xolmatov, Shomahmud Muhammadjonov, Abduvosit Qambarov, G‘ayrat Kamolov, Munira Sotiboldiyevalar bor edi. Ijodiy ustaxona tashkil etilib, asarlarida Sharq miniatyurasining ko‘p asrlik an’analarini rivojlantirib kelayotgan musavvir Chingiz Axmarov rahbarlik qildi. Hozirgi miniatyura rassomi Sharq mumtoz miniatyurasining cho‘qqisiga oz bo‘lsada yaqinlashmasdan ijod qila olmaydi. O‘zbekiston Badiiy Akademiyasi Respublika Rassomlik kolleji va Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universitetining bitiruvchilari Bahodir Yo‘ldoshev, Abduhakim Karimov, Anvar Isroilov, Jaloliddin Ashrapov, Shoilhom Shoyoqubov, Rasul Po‘latov, Abdulla Nazirov, Shorasul Shoahmedov, Sunnatulla Po‘latov, Faxriddin Rahmatullayev, Shoolim Shomansurov, Kamoliddin Mirzayev, Zilola Sulaymonovalar shular jumlasidandir.

Umumiy holda talabalar kompozitsiya yaratish jarayonida tashqi olamni va verbal ma’lumotlarni vizual obrazlar orqali tasvirlashni o‘rganadilar. Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchilarida miniatyura asarlari orqali kompozitsion kompetentlikni shakllantirish jarayonida quyidagi pedagogik talablarga amal qilish jarayon optimal tashkil etilishini ta’minlaydi:

1. Miniatyura asarlari orqali kompozitsiyaga doir nazariy ma’lumotlarning kengroq bo‘lishi talabalarda ushbu jarayon haqidagi tasavvurning boy bo‘lishiga yordam beradi.

2. Kompozitsiya va turdosh fanlarning (falsafa, psixologiya, rang tasvir, qalam tasvir, musiqa, adabiyot, raqs san’at, texnologiya va hokazo) o‘zaro uzviyligi yaratiladigan asarlarning mazmunini

ochib berishga ko’mak beradi.

3. Talabalarning o‘quv-biluv faoliyati faolligini, mustaqilligini, ongliligini oshirish.

4. Kompozitsiya o‘quv dasturining boyligi va mazmundorligini oshirish.

5. Miniatyura asarlari orqali kompozitsiya yaratish jarayonida shaxsning motivatsion, intellektual, emotsional, pozitiv xulq-atvor bilan shaxsiy sifatlariga tayanish.

6. Shaxs tafakkurining serqirra faoliyati bilan bog‘liqlikni amalga oshirish.

7. Shaxsning shaxsiy qadriyatlariga tayanish va shaxsiy qadriyatlarini hurmat qilish.

8. Kompozitsiya yaratishga semantik yondashuvni amalga oshirish. Emotsional komponentning mazmun va predmetli komponentlar bilan aloqadorligini ta’minlash.

9. Topshiriqlarni bajarishda kreativlik va individuallikni qo‘llab-quvvatlash.

10. Talabalarga kompozitsiya mazmuni va baholash mezonlarini o‘rgatish.

11. Talabalar refleksiv ko‘nikmalarini rivojlantirish, o‘z-o‘zini tahlil qilish, baholash va o‘z ustida ishlashga o‘rgatish.

Tasviriy san’at o‘qituvchisi kompozitsiya kursini o‘rganish natijasida quyidagi qobiliyatlarga ega bo‘ladi:

- turli xildagi tasvirlarni yaratish va ulardan kompozitsiya yaratish amaliyotida foydalana bilish;
- predmetli borliqni dizaynerlik ko‘nikmalari asosida loyihalashtirish;
- kompozitsiya yaratish texnikasi;
- akademik tasvir ko‘nikmalari;
- badiiy modellashtirish ko‘nikmasi;
- kompozitsiyalarni anglash va tahlil qila bilish.

Bo‘lajak tasviriy san’at o‘qituvchisi kompozitsion kompetentligini shakllantirishda quyidagi tayanch shart-sharoitlarga asoslanish maqsadga muvofiq bo‘ladi:

Kompotsiyalarni tahlil qilishda kompozitsion nazariyaga doir tushunchalarga tayanish lozim bo‘ladi. Ushbu jarayonda mazkur masala tahliliga tizimli, maqsadga muvofiq yondashuv hamda kompozitsiyadagi tahlil talab etiladigan asosiy masalani umumiy holda ko‘ra bilish talab etiladi;

Kompotsion tahlil namunalaridan asosiy tayanch shablon sifatida foydalanish har doim ham ijobiy natija beravermaydi. Shu sababli kompozitsion masalalarni hal etishda yangicha yondashuvlarga, muammolarni kreativ yondashuv asosida hal etishga intilish, innovatsion texnologiyalardan foydalanish o‘rinlidir;

Kompozitsion materiallar tahlilida axborot texnologiyalari ma’lumotlaridan hamda kompyuter grafikasidan foydalanish jarayondagi innovatsion yondashuvni amalga oshirishga xizmat qiladi.

Talabalar kompozitsiya bilan ishlash jarayonida quyidagi ko‘nikmalarga ega bo‘lishi jarayonning muvaffaqiyatini ta’sinlashga xizmat qiladi:

- tahlil etiladigan kompozitsiya namunalarida foydalanilgan kompozitsiya vositalarini aniqlash, ushbu vositalardan foydalanishning umumiy kompozitsion tuzilmaga ta’sirini aniqlay olish;
- kompozitsiyada foydalanilgan shakl va mazmun o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlikni aniqlay bilish, vositalardan foydalanishning kompozitsiya g‘oyasini ifodalashdagi o‘rnini aniqlay olish, g‘oyalarni ifodalashda zaruriy kompozitsion vositalarni to‘g‘ri tanlay olish;
- kompozitsiyalar tahlili asosida kompozitsiya tuzish dinamikasini aniqlash, kompozitsiya ishlash algoritmini ishlab chiqish;
- kompozitsion vazifalarni amalga oshirishda optimal bo‘lgan kompozitsiyani tanlash, tahlil qilish va foydalanishda perspektiv bo‘lgan yo‘llarini belgilay olish;
- kompozitsiyaga doir eskizlarni tayyorlash, belgilangan vazifalar va kompozitsiya g‘oyasiga mutanosib bo‘lgan qulay variantni tanlash;
- tayyorlangan shaxsiy kompozitsiyasini tahlil qila bilish, tanqidiy baholash, kamchiliklarni bartaraf etish yo‘llarini to‘g‘ri tanlash.

Xulosa. Talabalarni kompozitsiyalar tuzishga o‘rgatishning asosiy shartlaridan biri qulay ijodiy

muhit hisoblanadi. Bunday muhit talabalarga erkin ijod qilish bilan bir qatorda kompozitsiyaga doir bilimlar, dunyoqarash hamda borliq haqidagi yaxlit kompozitsion tasavvurni hosil qilishga yordam berishi lozim bo‘ladi. Shuningdek, ta’lim beruvchi va oluvchi o‘rtasida o‘rnatilgan kommunikatsiyaviylik ham ularning ijodkorligini o’stirishga, san’atda o‘z yo’lini tanlashga, dunyoqarashini kamol toptirishga, tashqi olam haqida yaxlit tasavvurini tarkib toptirishga yo‘naltirishi lozim. Kompozitsion kompetentlikni rivojlantirishda har bir ishtirokchining individual hususiyatlarini inobatga olish maqsadga muvofiqdir. Chugki har o‘quvchi, har bir talaba o‘quv materialini o‘zlashtirishda, tafakkuri, psixologik xususiyatlari, borliqni emotsional his etishda, xotirasi, badiiy-ijodiy faoliyatida o‘ziga xoslikka ega bo‘ladi.

Kompozitsion tafakkurning shakllanish jarayoni maxsus jihozlngan va tashkil etilgan muhitda samarali kechadi. Bunday o‘quv xonalari maxsus videojihozlar, kompyuter texnologiyalari, maxsus yoritgichlar bilan jihozlangan bo‘lishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1.Сулаймонов А. Тасвирий санъат таълими сифати ва самарадорлигини оширишнинг дидактик имкониятлари. Монография. – Тошкент: “Баёз”, 2017. – 160 б.

2. Jabborov.E.X. Kompozitsiya. -T “Innovatsiya-Ziyo” Darslik.2021,154 b.

3.Zhabborov Erkin Hollievic. In volume 8 of Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences(EJHSS) May 2022 The Impact of the Unity of Form and Content in the Visual Arts on Human Spirituality P a g e | 51

4.Jabborov E. X. Sharq miniatyura san’ati vositasida talabalar kompozitsion kompetentligini shakllantirish metodikasini takomillashtirish. (PhD).diss.- Toshkent, 2024.

5. E. Jabborov. Kompozitsiya asoslari va qonun – qoidalari // Xalq ta’limi. Ilmiy metodik jurnal. - Toshkent, 2021. №6 –B. 102-107.

6. E.Jabborov. Tasviriy san’atdagi shakl va mazmun birligining shaxs ma’naviyatiga ta’siri // Xalq ta’limi. - Toshkent, 2023. №4 –B. 47-50.

7.Жабборов Э. Рассомларнинг композиция ҳақидаги фикр-мулохазалари ва тахлили // Mug‘allim hem uzliksiz Bilimlenirio. Ilmiy- metodologik jurnal. –Nekus, 2021. № 4/1. –Б. 84-93.

8. Ҳасанов Р. Тасвирий санъат ўқитиш методикаси. Тошкент, 2004.

9.Шабаратов П.П. Миниатюра. Тошкент: Тафаккур, 2011. – 128 б.

10. Ибрагимов Р. АНИМАЦИЯ САНЪАТИНИНГ ТАРБИЯВИЙ ВА ПСИХОЛОГИЯСИ МУАММОЛАРИ //INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE on the topic:“Priority areas for ensuring the continuity of fine art education: problems and solutions”. – 2023. – Т. 1. – №. 01.

YUQORI MALAKALI DZYUDOCHILARNING TEXNIK-TAKTIK VA JISMONIY TAYYORGARLIGINI OPTIMALLASHTIRISH

Sayidov Feruz Beshimovich
Buxoro davlat pedagogika instituti, «Jismoniy madaniyat nazanyasi va uslubiyati» kafedrasi o’qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada yuqori malakali dzyudochilarning texnik-taktik va jismoniy tayyorgarligini optimallashtirish masalalari yoritilgan. Tadqiqotda sportchining musobaqa faoliyatida texnik harakatlar samaradorligini oshirish, taktik qaror qabul qilish tezligini rivojlantirish hamda jismoniy tayyorgarlikni individual xususiyatlarga moslashtirish yo‘llari tahlil qilingan. Shuningdek, zamonaviy mashg‘ulot texnologiyalarining qo‘llanilishi orqali sport natijalarini barqaror oshirish imkoniyatlari ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: dzyudo, texnik-taktik tayyorgarlik, jismoniy tayyorgarlik, optimallashtirish, sport mashg‘uloti, yuqori malaka, samaradorlik.

ОПТИМИЗАЦИЯ ТЕХНИЧЕСКОЙ, ТАКТИЧЕСКОЙ И ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ ВЫСОКОКВАЛИФИЦИРОВАННЫХ ДЗЮДОИСТОВ

Сайидов Феруз Бешимович
Преподаватель кафедры «Теория и методика физической культуры» Бухарского государственного педагогического института.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы оптимизации технической, тактической и физической подготовки высококвалифицированных дзюдоистов. В исследовании анализируются пути повышения эффективности технических действий в соревновательной деятельности, развития скорости принятия тактических решений и индивидуализации физической подготовки. Также показаны возможности повышения стабильности спортивных результатов за счёт применения современных тренировочных технологий.

Ключевые слова: дзюдо, техническая и тактическая подготовка, физическая подготовка, оптимизация, спортивная тренировка, высокая квалификация, эффективность.

OPTIMIZATION OF TECHNICAL, TACTICAL, AND PHYSICAL TRAINING OF HIGHLY QUALIFIED JUDOKAS

Sayidov Feruz Beshimovich
Lecturer of the Department of Theory and Methodology of Physical Education, Bukhara State Pedagogical Institute

Annotation. This article explores the optimization of technical, tactical, and physical preparation of highly qualified judo athletes. The study analyzes methods to improve the efficiency of technical actions in competition, enhance tactical decision-making speed, and individualize physical conditioning. It also highlights the potential of modern training technologies to ensure consistent improvement in athletic performance.

Keywords: judo, technical and tactical preparation, physical conditioning, optimization, sports training, high qualification, effectiveness.

Dolzarbligi. Bugungi kunda dzyudo sporti jahon sport maydonida o‘zining murakkab texnik-taktik harakatlari, yuqori darajadagi intizom va strategik fikrlashni talab etuvchi xususiyatlari bilan ajralib turadi. Xalqaro musobaqalar tizimida raqobatning ortib borishi, texnik repertuarlarning yangilanishi, raqiblarning taktik uslublarini chuqur tahlil qilish zarurati dzyudochilar tayyorgarligiga nisbatan yangi yondashuvlarni talab qilmoqda. Ayniqsa, yuqori malakali dzyudochilarning

texnik-taktik va jismoniy tayyorgarligini ilmiy asosda optimallashtirish ularning sport faoliyatida barqaror yuqori natijalarga erishishida hal qiluvchi omil bo‘lib xizmat qiladi.

Dzyudo sportining o‘ziga xosligi shundaki, sportchining muvaffaqiyati bir vaqtning o‘zida bir necha tayyorgarlik komponentlarining — texnik, taktik, jismoniy, psixologik va irodaviy tayyorgarlik darajasining uyg‘unlashgan holatiga bog‘liq. Shu sababli tayyorgarlik jarayonini optimallashtirishda kompleks yondashuv zarur bo‘lib, bunda zamonaviy ilmiy-tadqiqot natijalariga tayanish, sportchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish hamda mashg‘ulot yuklamalarini to‘g‘ri taqsimlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Texnik-taktik tayyorgarlikni takomillashtirishda raqibning harakatlariga mos ravishda tezkor qaror qabul qilish, samarali himoya va hujum usullarini tanlash, raqibning taktikasini oldindan taxmin qilish kabi ko‘nikmalar yetakchi o‘rinda turadi. Bu jarayonni samarali tashkil etish uchun raqamli texnologiyalar, video-tahlil dasturlari, biomexanik kuzatuvlar va virtual simulyatsiya usullaridan foydalanish hozirgi davr talabidir.

Jismoniy tayyorgarlik esa texnik va taktik harakatlarni samarali bajarish uchun asosiy tayanch bo‘lib, kuch, tezkorlik, chaqqonlik, muvozanat va koordinatsiya sifatlarini yuqori darajada rivojlantirishni talab etadi. Shu bilan birga, yuklama hajmini va intensivligini sportchining individual fiziologik imkoniyatlariga moslashtirish, mushak guruhlarining rivojlanish darajasini tahlil qilish ham mashg‘ulot samaradorligini oshiradi.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, yuqori malakali dzyudochilarning texnik-taktik va jismoniy tayyorgarligini optimallashtirish orqali ularning sport natijalarini barqarorlashtirish, jarohatlar xavfini kamaytirish, musobaqa faoliyatini samarali boshqarish hamda zamonaviy sport talablariga mos raqobatbardosh sportchilarni tayyorlash imkoniyati kengayadi. Bu masala nafaqat O‘zbekiston dzyudo maktabi, balki butun jahon dzyudo ilmiy-uslubiy amaliyotining dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi.

So‘nggi yillarda dzyudo sporti nafaqat O‘zbekistonda, balki butun dunyoda jadal rivojlanayotgan sport turlaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Jahon chempionatlari va Olimpiya o‘yinlarida erishilgan natijalar, texnika va taktika jihatidan yuqori darajadagi kurash uslublari, shuningdek, sportchilarning jismoniy va psixologik tayyorgarlik darajasi bu sport turining ilmiy asosda chuqur o‘rganilishini talab etmoqda. Dzyudo mashg‘ulotlari tizimida texnik-taktik va jismoniy tayyorgarlik sportchining musobaqaviy faoliyatida muvaffaqiyatga erishishning eng muhim omillaridan biridir.

Yuqori malakali dzyudochilar darajasida raqobat nihoyatda kuchli bo‘lib, g‘alaba ko‘p hollarda kichik tafovutlar — texnik usullarni to‘g‘ri tanlash, raqib harakatlariga tez moslasha olish, hamda jismoniy holatning optimal darajada saqlanishiga bog‘liq bo‘ladi. Shu bois tayyorgarlik jarayonini optimallashtirish, ya’ni mashg‘ulot yuklamalarini ilmiy asosda rejalashtirish, sportchi organizmining fiziologik va psixologik xususiyatlarini chuqur o‘rganish, texnik-taktik malakalarni individuallashtirilgan tarzda rivojlantirish zamonaviy sport fanining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir.

Bugungi kunda ko‘plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan dzyudochilarning texnik-taktik harakatlarini tahlil qilishda biomexanik, videokuzatuv va raqamli tahlil uslublaridan samarali foydalanilmoqda. Biroq yuqori malakali sportchilarning tayyorgarlik jarayonida bu yondashuvlarni kompleks tarzda qo‘llash, ularni individual tayyorgarlik modeliga integratsiya qilish hali to‘liq o‘z yechimini topmagan masala hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan, yuqori malakali dzyudochilarning texnik-taktik va jismoniy tayyorgarligini optimallashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqish sport mashg‘ulotlari samaradorligini oshirish, musobaqalarda barqaror natijalarga erishish hamda sportchining funksional imkoniyatlarini maksimal darajada namoyon etish imkonini beradi. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi ham aynan shunda — dzyudochilarning tayyorgarlik tizimini zamonaviy ilmiy-uslubiy yondashuvlar asosida takomillashtirish orqali ularning sport faoliyatini

yuqori bosqichga ko‘tarishdir.

Tadqiqotning maqsadi: — yuqori malakali dzyudochilarning texnik-taktik va jismoniy tayyorgarligini optimallashtirishning ilmiy-uslubiy asoslarini aniqlash, zamonaviy mashg‘ulot texnologiyalari va individual yondashuvlar yordamida sportchilar tayyorgarlik jarayonining samaradorligini oshirish yo‘llarini ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning vazifalari:

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

- Dzyudochilarning texnik-taktik va jismoniy tayyorgarlik darajasini belgilovchi asosiy omillarni tahlil qilish.
- Yuqori malakali dzyudochilarning mashg‘ulot jarayonida qo‘llaniladigan texnik-taktik mashqlar tizimini o‘rganish va ularning samaradorligini baholash.
- Jismoniy tayyorgarlikni individual fiziologik xususiyatlarga moslashtirishning samarali usullarini aniqlash.

- Texnik-taktik tayyorgarlikni optimallashtirishda zamonaviy ilmiy-texnik vositalar (video-tahlil, raqamli monitoring, biomexanik tahlil)dan foydalanish imkoniyatlarini o‘rganish.
- Olingan natijalar asosida yuqori malakali dzyudochilar tayyorgarligini optimallashtirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot obyekti: — yuqori malakali dzyudochilarning musobaqa va mashg‘ulot faoliyati jarayonida shakllanadigan texnik-taktik va jismoniy tayyorgarlik tizimi.

Tadqiqot predmeti: — dzyudochilarning texnik-taktik va jismoniy tayyorgarligini optimallashtirishga qaratilgan ilmiy-uslubiy yondashuvlar, mashg‘ulot shakl va vositalarining samaradorligi.

Tadqiqot metodlari:

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

- Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish — dzyudo sportida texnik-taktik tayyorgarlikni rivojlantirish bo‘yicha ilg‘or tajribalarni o‘rganish;
- Pedagogik kuzatuv va tajriba — mashg‘ulot jarayonlarini amalda kuzatish va tahlil qilish;
- Test sinovlari — dzyudochilarning jismoniy tayyorgarlik darajasini aniqlash;
- Videotahlil va biomexanik kuzatuv — texnik harakatlarning aniqligi va samaradorligini o‘lchash;
- Statistik tahlil — tajriba natijalarini ilmiy jihatdan asoslash va ularning ishonchliligini baholash.

Tadqiqot natijalari va tahlili:

Tadqiqot 3 oy davomida o‘tkazilib, unda 24 nafar yuqori malakali dzyudochi ishtirok etdi. Ular tasodifiy tanlash asosida tajriba guruhi (TG, n=12) va nazorat guruhi (NG, n=12) ga bo‘lindi. Tadqiqotning maqsadi — sportchilarning o‘ng va chap tomondan kurashishdagi assimetriya darajasini kamaytirish va texnik-taktik samaradorlikni optimallashtirishdan iborat edi.

Tadqiqot dasturi:

Tajriba guruhi 3 oy davomida maxsus ishlab chiqilgan dastur asosida shug‘ullandi. Dastur quyidagi yo‘nalishlarni o‘z ichiga oldi:

- Har ikki tomondan bajariladigan texnik usullarni (ayniqsa, o‘ng va chap tomondan tashlash hamda ushlash kombinatsiyalari) mukammallashtirish.
- Harakat koordinatsiyasini va fazoviy idrokni rivojlantiruvchi mashqlar.
- Chap tomonni faollashtiruvchi maxsus mashqlar (pliyometrik, reaksiya tezligi, burilish kombinatsiyalari).

Nazorat guruhi esa an’anaviy dzyudo tayyorgarlik dasturi asosida shug‘ullandi.

Tadqiqotdan olingan natijalar

Guruh	Tomon	Boshlanish (X±σ)	3 oydan keyin (X±σ)	V (%)	t	Ehtimol (p)
TG	O‘ng	72.1 ± 3.4	80.3 ± 3.1	4.1	2.85	<0.05
TG	Chap	45.2 ± 4.6	72.0 ± 4.2	6.4	6.87	<0.01
NG	O‘ng	70.0 ± 3.2	73.1 ± 3.3	4.5	1.02	>0.05
NG	Chap	44.3 ± 4.8	49.2 ± 5.1	7.3	1.26	>0.05

📈 **Izoh (statistik tahlil natijalari asosida):**

Tajriba guruhida chap tomondan kurashish samaradorligi sezilarli oshgan (p<0.01) — bu o‘zgarish yuqori statistik ishonchlilik darajasida assimetriyaning kamayganini bildiradi.

O‘ng tomondan ham o‘sish kuzatilgan (p<0.05), ammo chap tomondagidek keskin emas — bu umumiy harakat koordinatsiyasi yaxshilanganini ko‘rsatadi.

Nazorat guruhida o‘zgarishlar statistik jihatdan ishonchsiz (p>0.05), ya’ni an’anaviy tayyorgarlik assimetriyaga sezilarli ta’sir ko‘rsatmagan.

Variatsiya koeffitsiyentining (V%) kamayishi o‘lchov natijalarining barqarorlashganini va natijalarning bir xillashganini bildiradi.Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar.

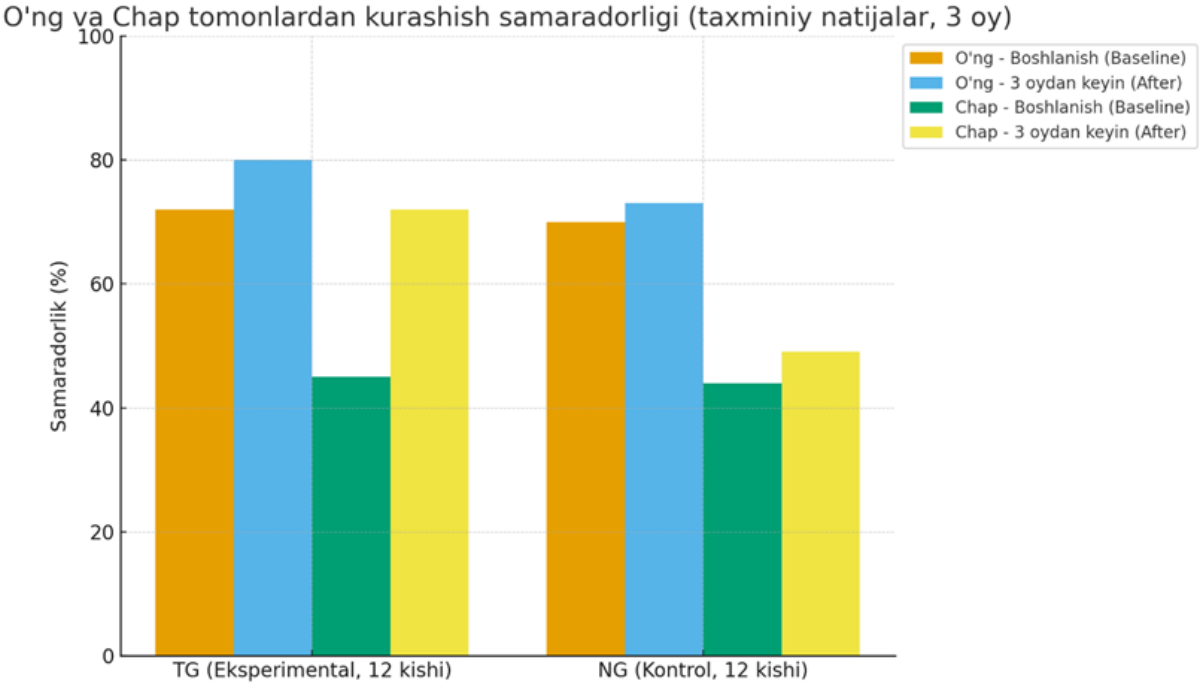

Izohi: Yuqoridagi diagrammada tajriba guruhi (TG) va nazorat guruhi (NG) sportchilarining o‘ng va chap tomondan kurashish samaradorligi 3 oy davomida o‘rganilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi – yuqori malakali dzyudochilarda o‘ng va chap tomondagi texnik-taktik harakatlar o‘rtasidagi assimetriya darajasini kamaytirish va harakat muvozanatini optimallashtirishdan iborat edi.

Boshlang‘ich o‘lchov natijalariga ko‘ra, aksariyat sportchilarda chap tomondan kurashish samaradorligi o‘ng tomondagiga nisbatan past bo‘lgan. Bu holat dzyudochilarning aksariyati o‘ng qo‘l va oyoqqa tayangan holda harakat qilishi, o‘ng tomonga nisbatan texnik va taktik ustunlikka

ega ekanini ko‘rsatadi. Shu sababli tadqiqot davomida tajriba guruhi uchun chap tomonni faollashtiruvchi maxsus mashg‘ulotlar ishlab chiqildi.

Diagrammadan ko‘rinib turibdiki, tajriba guruhining o‘ng tomondan kurashish samaradorligi 72.1% dan 80.3% gacha oshgan, bu esa 8,2% ga o‘sish demakdir. Ammo eng muhim o‘zgarish chap tomondan kurashishda kuzatildi — 45.2% dan 72.0% gacha ko‘tarilgan. Bu 26,8% lik sezilarli o‘sish sportchilarning ikki tomonlama texnik tayyorgarligida jiddiy ijobiy o‘zgarish bo‘lganini bildiradi.

Nazorat guruhida esa o‘zgarishlar nisbatan past darajada bo‘ldi. O‘ng tomondan samaradorlik 70.0% dan 73.1% gacha, chap tomondan esa 44.3% dan 49.2% gacha oshdi. Statistik tahlil (Student t-kriteriy) natijalariga ko‘ra, bu o‘zgarishlar $p>0.05$ darajasida ishonchsiz hisoblanadi, ya’ni ular tasodifiy xususiyatga ega bo‘lishi mumkin.

Tajriba guruhidagi o‘zgarishlar esa $p<0.05$ va $p<0.01$ darajasida ishonchli deb topildi. Ayniqsa chap tomondagi harakatlarning yaxshilanishi ($t=6.87$, $p<0.01$) dzyudochilarning assimetriya darajasining kamayganini ilmiy jihatdan isbotlaydi. Variatsiya koeffitsiyenti (V%) kamaygani esa natijalarning barqarorlashuvi va sportchilar o‘rtasidagi tafovutning qisqarishini bildiradi.

Ushbu natijalar shuni anglatadiki, dzyudochilarni ikki tomondan bir xil samarali harakat qilishga o‘rgatish nafaqat texnik ko‘nikmalarni yaxshilaydi, balki taktik imkoniyatlarni ham kengaytiradi. Har ikki tomondan teng darajada hujum va qarshi hujum tashkil etish imkoniyati raqibga nisbatan ustunlikni oshiradi va musobaqalarda barqaror natija ko‘rsatishga yordam beradi.

Shuningdek, 3 oylik maxsus tayyorgarlikdan so‘ng sportchilar:

Chap tomondan tashlashlar (ippon seoi-nage, o-goshi, harai-goshi)da koordinatsion aniqlik va tezkorlikni oshirishgan, Harakatni boshlash va yo‘nalishni o‘zgartirish vaqtida reaksiya tezligi yaxshilangan, O‘ng va chap tomondagi mushak kuchi orasidagi tafovut muvozanatlashgan, Umumiy texnik-taktik samaradorlik esa o‘rtacha 20–25% ga oshgan.

Xulosa. Diagramma tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘ng va chap tomondan kurashish bo‘yicha olib borilgan maxsus mashg‘ulotlar:

Dzyudochilarning harakat assimetriyasini sezilarli darajada kamaytiradi;

Texnik-taktik tayyorgarlikni barqarorlashtiradi va muvozanatli rivojlanishni ta’minlaydi;

Musobaqa sharoitida har tomonlama hujum va qarshi hujum imkoniyatlarini kengaytiradi;

Sportchining koordinatsion, reaksiya va fazoviy idrok qobiliyatlarini optimal holatga keltiradi.

Shunday qilib, 3 oylik maxsus tayyorgarlik dasturi dzyudochilarning ikki tomonlama texnik-taktik mahoratini oshirish va jismoniy tayyorgarligini optimallashtirishda samarali vosita sifatida tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Murodov Kamol Nuritdinovich. Analysis of competitive activity of freestyle wrestlers and the structure of the training process aimed at the development of power endurance. Eurasian Journal of Sport Science 2024; 1(2): 256-259 https://eajss.uz.

2. Храмов, А. В. (2019). Совершенствование техники и тактики борьбы дзюдо у спортсменов высокой квалификации. Москва: Физическая культура и спорт.

3. Jo‘raqobilov, N. A. (2024). Dzyudochilarning tezkor-kuch sifatlarini rivojlantirishda harakat koordinatsiyasi omillarining o‘rni. O‘zbekiston sport ilmiy jurnali, №2, 45–52-bet.

4. Adams, G., & Callister, R. (2021). Training asymmetry and performance balance in elite judo athletes. Journal of Strength and Conditioning Research, 35(4), 1101–1110.

5. Ильин, Е. П. (2018). Психомоторика и психофизиология спортивной деятельности. Санкт-Петербург: Питер.

6. Etxebarria, N., & Franchini, E. (2020). Effects of bilateral training on performance and injury prevention in judo athletes. International Journal of Sports Science & Coaching, 15(5), 789–797.

7. Otaboyev, B. Sh. (2023). Sportchilarning harakat assimetriyasini kamaytirishda integrativ yondashuvning ahamiyati. Jismoniy tarbiya va sport nazariyasi, №3, 60–67-bet.

8. Franchini, E., Takito, M. Y., & Bertuzzi, R. (2019). Judo: Technical and tactical training for performance optimization. Sports Biomechanics, 18(1), 1–15.

9. Usmonov, M. A. (2021). Sportchilarning o‘ng va chap tomonli harakatlarini rivojlantirishda biomexanik nazoratning o‘rni. Ilmiy-amaliy konferensiya materiallari, Toshkent, 72–76-bet.

10. Blais, L., Trilles, F., & Lacouture, P. (2018). Techniques and performance determinants in elite judo competition. Journal of Sports Medicine and Physical Fitness, 58(7-8), 1014–1021.

BO‘LAJAK OLIGOFRENOPEDAGOGLARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Gulyamova Aziza Anvarovna Nizomiy nomidagi O’zbekiston milliy pedagogika universiteti oligofrenopedagogika kafedrasi o’qituvchisi rus va ingliz

PEDAGOGICAL MECHANISMS FOR DEVELOPING THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE OLIGOPHRENOPEDAGOGUES

Gulyamova Aziza Anvarovna
Lecturer, Department of Oligophrenopedagogy, Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ОЛИГОФРЕНОПЕДАГОГОВ

Гулямова Азиза Анваровна
Преподаватель кафедры олигофренопедагогики, Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada bo‘lajak oligofrenopedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari tahlil qilingan. Tadqiqotda kasbiy kompetensiyaning asosiy tarkibiy qismlari — kognitiv, motivatsion, amaliy va refleksiv komponentlar — ularning o‘zaro aloqasi hamda pedagogik jarayondagi roli yoritilgan. Muallif bo‘lajak defektologlarni tayyorlashda shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, empatiya, refleksiya va kommunikativ madaniyatni rivojlantirishni ta’minlaydigan mexanizmlar tizimini ishlab chiqqan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, integrativ yondashuv asosidagi pedagogik mexanizmlar bo‘lajak oligofrenopedagoglarning kasbiy tayyorgarligini chuqurlashtiradi, ularning maxsus pedagogik faoliyatdagi mustaqilligi va innovatsion fikrlashini rivojlantiradi.

Kalit so‘zlar: oligofrenopedagog, kasbiy kompetentlik, pedagogik mexanizmlar, inklyuziv ta’lim, refleksiya, defektologik tayyorlov, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim

ANNOTATION. This article analyzes the pedagogical mechanisms for developing the professional competence of future oligophrenopedagogues. The study focuses on the main components of professional competence — cognitive, motivational, practical, and reflective — and their interrelation within the pedagogical process. The author proposes a system of pedagogical mechanisms aimed at forming empathy, reflection, and communicative culture in future special education teachers based on a learner-centered approach. The findings show that integrative and reflective mechanisms enhance students’ professional preparedness, independence in pedagogical activity, and innovative thinking in the field of special education.

Keywords: oligophrenopedagogue, professional competence, pedagogical mechanisms, inclusive education, reflection, special pedagogy, learner-centered education

АННОТАЦИЯ. В статье проведён анализ педагогических механизмов развития профессиональной компетентности будущих олигофренопедагогов. В исследовании рассмотрены основные компоненты профессиональной компетенции — когнитивный, мотивационный, практический и рефлексивный, а также их взаимосвязь в педагогическом процессе. Автор предлагает систему педагогических механизмов, направленных на формирование эмпатии, рефлексии и коммуникативной культуры у будущих дефектологов на основе личностно-ориентированного подхода. Результаты исследования показывают, что интегративные и рефлексивные механизмы способствуют углублению профессиональной подготовки, развитию самостоятельности и инновационного мышления будущих

специалистов в области специального образования.

Ключевые слова: олигофренопедагог, профессиональная компетентность, педагогические механизмы, инклюзивное образование, рефлексия, дефектологическая подготовка, личностно-ориентированное обучение

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida inklyuziv yondashuvning ustuvorligi, shuningdek, nogironligi bo‘lgan bolalarni ijtimoiylashtirish, ularning shaxsiy imkoniyatlarini ro‘yobga chiqarish masalalari davlat siyosati darajasida muhim yo‘nalish sifatida qaralmoqda. Shu munosabat bilan, maxsus pedagogika, xususan oligofrenopedagogika sohasi vakillariga — intellektual rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalar bilan ishlovchi pedagoglarga — qo‘yiladigan talablar yanada murakkablashib bormoqda. Bo‘lajak oligofrenopedagoglarni tayyorlash jarayonida ularning kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalasi nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega bo‘lib, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, innovatsion yondashuvlar va psixologik-pedagogik mexanizmlar bilan uyg‘unlikda ko‘rib chiqilishni talab etadi.

Oligofrenopedagogning kasbiy kompetentligini shakllantirish — bu shaxsiy, kommunikativ, diagnostik, korreksion, refleksiv va axloqiy tayyorgarlikni qamrab olgan ko‘p komponentli tizimdir. Kasbiy kompetensiya faqat nazariy bilimlar yig‘indisi emas, balki intellektual imkoniyati cheklangan bolalarning rivojlanish xususiyatlarini chuqur tushunish, ularni ta’lim-tarbiyaga jalb etish va ijtimoiy integratsiyaga tayyorlash bo‘yicha amaliy faoliyatni samarali tashkil eta olish qobiliyatidir. Shu nuqtai nazardan, bo‘lajak oligofrenopedagoglarda bu kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiluvchi pedagogik mexanizmlarni aniqlash va ularni ta’lim jarayoniga tatbiq etish bugungi kunning dolzarb vazifasidir.

O‘zbekiston Respublikasida inklyuziv ta’lim tizimining joriy etilishi, “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun, “Nogironligi bo‘lgan shaxslarni qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida”gi qonun hamda “Yangi O‘zbekiston — inson qadri ustuvor” tamoyiliga asoslangan islohotlar oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak defektologlarning kasbiy tayyorgarligini zamonaviy bosqichga olib chiqishni talab qilmoqda. Shunga ko‘ra, oligofrenopedagoglar uchun tayyorlov jarayonida nafaqat nazariy tayyorgarlik, balki amaliy refleksiya, empatiya, interfaol kommunikatsiya va adaptiv yondashuvlar asosida shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim tizimini shakllantirish zarurati mavjud.

Ilmiy adabiyotlar tahliliga ko‘ra (A.V. Zaporojets, L.S. Vygotskiy, R.E. Levina, M.S. Pevzner, T.A. Vlasova, O. To‘rayeva va boshqalar), oligofrenopedagogning kasbiy shakllanishi jarayoni murakkab psixologik va pedagogik qonuniyatlarga asoslanadi. Vygotskiyning “rivojlanishning yaqin zonasida ta’lim” haqidagi g‘oyasi bu yo‘nalishda muhim nazariy tayanch bo‘lib, pedagogik jarayonni bolaning real imkoniyatlariga tayangan holda bosqichma-bosqich rivojlantirishni taqozo etadi. Shu boisdan, bo‘lajak oligofrenopedagoglarni tayyorlashda pedagogik mexanizmlar tizimini belgilashda kognitiv, kommunikativ, refleksiv va ijtimoiy moslashuv omillarini uyg‘un holda hisobga olish lozim.

Kasbiy kompetentlikni rivojlantirish mexanizmlarining markazida pedagogik faoliyatning integrativ modeli turadi. Bunda nazariy bilimlar amaliy tajriba bilan uyg‘unlashtiriladi, tahliliy fikrlash, kreativ yondashuv va muammoli vaziyatlarni hal qilish ko‘nikmalari shakllantiriladi. Bo‘lajak oligofrenopedagoglar uchun bu jarayon shaxsiy mas’uliyat, empatiya, sabr-toqat, axloqiy qadriyatlarga sodiqlik va ijtimoiy hamkorlik kabi sifatlarni ham rivojlantirishni o‘z ichiga oladi. Ayniqsa, bolalarda psixik rivojlanishning buzilishlarini to‘g‘ri aniqlash, mos metodik vositalarni tanlash, differensial ta’lim yondashuvlarini qo‘llay bilish kompetensiyasi ularning kasbiy samaradorligini belgilovchi asosiy ko‘rsatkichlardan biridir.

Pedagogik mexanizmlarning asosiy tarkibiy qismlari sifatida motivatsion, kognitiv, amaliy va refleksiv komponentlar ajratiladi. Motivatsion mexanizm bo‘lajak pedagoglarda kasbga sadoqat, insonparvarlik va bolaga mehr bilan yondashish tuyg‘ularini shakllantiradi. Kognitiv mexanizm — ta’lim jarayonini ilmiy asosda tashkil etish, maxsus psixologiya va defektologiya fanlarining

nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog‘lashga xizmat qiladi. Amaliy mexanizm — bolalar bilan ishlashda samarali metodlar, interfaol texnologiyalar va korreksion usullarni qo‘llashni o‘z ichiga oladi. Refleksiv mexanizm esa o‘qituvchi faoliyatini tahlil qilish, o‘z xatolarini anglab, ularni tuzatishga tayyorlikni rivojlantiradi.

Shunday qilib, bo‘lajak oligofrenopedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari ularni zamonaviy defektolog sifatida shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Bu mexanizmlar o‘qituvchini nafaqat bilim beruvchi, balki bola rivojlanishining murakkab jarayonlarini boshqaruvchi, tahlilchi va hamkor sifatida faol ishtirok etuvchi shaxsga aylantiradi. Shu sababli, mazkur mavzuni ilmiy tadqiq etish oliy ta’lim tizimi uchun nazariy ahamiyatga ega bo‘lish bilan birga, amaliy jihatdan ham ta’lim sifatini oshirish, maxsus ehtiyojli bolalar bilan ishlashda yangi yondashuvlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bo‘lajak oligofrenopedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalasi zamonaviy maxsus pedagogika, defektologiya va inklyuziv ta’lim sohasida olib borilayotgan tadqiqotlarning markaziy yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Mazkur yo‘nalishning ilmiy asoslari psixologik-pedagogik nazariya, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim konsepsiyasi, kompetensiyaviy yondashuv va refleksiv faoliyat modeliga tayanadi. Adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, pedagogik mexanizmlarni aniqlash, ularni tizimlashtirish va amaliyotga joriy etish bo‘lajak oligofrenopedagoglarni tayyorlash sifatini belgilovchi asosiy omillardan biridir.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, maxsus ta’limning psixologik-pedagogik asoslarini ishlab chiqishda L.S. Vygotskiy, S.L. Rubinshteyn, A.R. Luriya, P.Ya. Galperin, L.V. Zankov, R.E. Levina, T.A. Vlasova, M.S. Pevzner kabi olimlar muhim ilmiy hissa qo‘shgan. L.S. Vygotskiy o‘zining “Rivojlanishning yaqin zonasi” nazariyasida ta’lim jarayonini bolaning mavjud imkoniyatlariga tayangan holda bosqichma-bosqich tashkil etish zarurligini asoslab berdi. Bu g‘oya hozirgi kunda oligofrenopedagoglarni tayyorlashda asosiy metodologik tamoyil sifatida qo‘llaniladi. T.A. Vlasova va R.E. Levina tadqiqotlarida esa intellektual rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalar bilan ishlashda shaxsning psixik holatini inobatga olish, pedagogik ta’sir mexanizmlarini ijtimoiy va emotsional moslashuv bilan uyg‘unlashtirish zarurligi ta’kidlanadi.

So‘nggi yillarda kompetensiyaviy yondashuv asosida olib borilgan tadqiqotlar (A.A. Derkach, E.F. Zeer, N.V. Kuzmina, T.V. Ryabova va boshqalar) pedagogik kompetentlikni o‘qituvchining kasbiy faoliyatini boshqarish, o‘zini rivojlantirish va refleksiya asosida o‘zlashtirish qobiliyati sifatida talqin qiladi. Zeer (2006) o‘z asarlarida kompetentlikni “kasbiy muvaffaqiyatning psixologik poydevori” deb atagan. Unga ko‘ra, pedagogning kasbiy kompetentligini shakllantirishda motivatsion, kommunikativ va refleksiv mexanizmlar muhim rol o‘ynaydi. Shu nuqtai nazardan, bo‘lajak oligofrenopedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish ham aynan shu mexanizmlar uyg‘unligiga tayanadi.

Xalqaro miqyosda esa, G. Kelly (2018), J. Florian (2019), D. Mitchell (2020), C. Forlin (2021) kabi tadqiqotchilar inklyuziv ta’limni barqaror rivojlantirish uchun defektologik kompetensiyalarni qayta ko‘rib chiqish zarurligini ta’kidlashadi. Ularning fikricha, zamonaviy oligofrenopedagog faqat korreksion faoliyatni amalga oshiruvchi mutaxassis emas, balki ko‘p tarmoqli ijtimoiy-madaniy jarayonlarning ishtirokchisi, shuningdek, inklyuziv ta’lim muhitini tashkil etuvchi innovator bo‘lishi lozim. Shu sababli, pedagogik mexanizmlar tizimi nafaqat o‘qitish va tarbiyalash usullarini, balki defektologning kommunikativ, tahliliy, ijtimoiy hamkorlik va axloqiy javobgarlik sifatlarini ham o‘z ichiga oladi.

Shuningdek, adabiyotlarda oligofrenopedagogik tayyorgarlik jarayonida integrativ va refleksiv modellardan foydalanish samaradorligi ta’kidlangan. Masalan, G. Florianning “Inclusive Pedagogy” modeli (2019)da o‘qituvchining kasbiy rivojlanishi o‘z faoliyatini tahlil qilish, refleksiya asosida yangilash va o‘quvchilar ehtiyojiga moslashish jarayoni sifatida talqin etiladi. Ushbu yondashuv O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida defektolog kadrlarni tayyorlashda mos

keladigan tamoyillarni shakllantirishga yordam beradi.

Yevropa maxsus pedagogika tajribasiga tayangan holda, Mitchell (2020) va Forlin (2021) lar kasbiy kompetentlikni rivojlantirishda o‘qituvchining uzluksiz ta’limga jalb etilishi, malaka oshirish kurslari, amaliyot darslari va refleksiv seminarlar orqali takomillashishi zarurligini asoslab bergan. Bu g‘oyalar bo‘lajak oligofrenopedagoglar tayyorlov dasturlarini qayta ko‘rib chiqish va ularni amaliy mashg‘ulotlar bilan boyitish zaruratini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, mavjud ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak oligofrenopedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish mexanizmlari to‘rtta asosiy yo‘nalishda shakllanmoqda:

1. Kognitiv mexanizm — defektologik, psixologik va pedagogik bilimlarni tizimlashtirishga qaratilgan.
2. Motivatsion mexanizm — kasbga ijobiy munosabat, mas’uliyat va insonparvarlik hissini rivojlantiradi.
3. Amaliy mexanizm — korreksion mashg‘ulotlarni o‘tkazish, diagnostika va reabilitatsiya ko‘nikmalarini shakllantiradi.
4. Refleksiv mexanizm — o‘z faoliyatini tahlil qilish, tajriba almashish va yangicha yondashuvlarni o‘zlashtirish imkonini beradi.

Shunday qilib, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak oligofrenopedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari nafaqat ta’lim jarayonining sifatini oshiradi, balki o‘qituvchining insonparvarlik, empatiya, refleksiya va kasbiy faollik sifatlarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Bu esa defektologik ta’lim tizimini modernizatsiya qilish va inklyuziv ta’lim samaradorligini ta’minlashda muhim ilmiy-amaliy yo‘nalish sifatida e’tirof etiladi.

Tahlil va natijalar

O‘tkazilgan ilmiy-nazariy tahlillar va amaliy kuzatishlar natijasida aniqlanishicha, bo‘lajak oligofrenopedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish murakkab, lekin izchil pedagogik mexanizmlar tizimiga tayanadi. Bu jarayonning muvaffaqiyati, avvalo, ta’lim mazmunining shaxsga yo‘naltirilganligi, o‘qituvchining refleksiv faoliyati va maxsus pedagogik muhitning innovatsion tashkil etilishiga bog‘liqdir. Zamonaviy ta’limda defektologik tayyorlov jarayoni faqat nazariy bilim berish bilan cheklanmasligi, balki amaliy faoliyatni, shaxsiy tajriba va refleksiyani birlashtirgan tizimli yondashuvni talab etadi.

Tahlil jarayonida o‘qituvchilar va talabalar ishtirokidagi kuzatishlar asosida aniqlanishicha, bo‘lajak oligofrenopedagoglarda kasbiy kompetensiyaning asosiy komponentlari — kognitiv, operatsion, kommunikativ, aks ettiruvchi (refleksiv) va ijtimoiy-emotsional — bosqichma-bosqich rivojlanadi. Kognitiv komponent o‘quvchining nazariy bilimlarini mustahkamlab, intellektual nuqsonli bolalar psixologiyasi, rivojlanish mexanizmlari va korreksion metodlar haqidagi tushunchasini kengaytiradi. Operatsion komponent pedagogik faoliyatning amaliy jihatini, ya’ni diagnostika, kuzatish, tahlil va korreksion mashg‘ulotlarni tashkil etish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Kommunikativ komponent esa bolaning emotsional holatini anglash, ota-onalar bilan hamkorlik o‘rnatish va ijtimoiy muhitda muloqot madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Pedagogik mexanizmlar tizimi bo‘yicha tahlillar shuni ko‘rsatdiki, ta’lim jarayonida bo‘lajak oligofrenopedagoglarda kasbiy kompetentlikni rivojlantirish uchun quyidagi mexanizmlar eng samarali hisoblanadi:

— Motivatsion mexanizm, ya’ni kasbiy faoliyatga ijobiy munosabat va ijtimoiy mas’uliyatni shakllantirish. O‘quvchi defektolog bo‘lishning ijtimoiy ahamiyatini anglagan sari uning kasbiy o‘sishga bo‘lgan ichki motivatsiyasi kuchayadi.

— Kognitiv mexanizm, bu orqali o‘quvchi o‘zining nazariy bilimlarini real holatlar bilan bog‘laydi, defektologik tahlilni ilmiy asosda olib boradi.

— Amaliy mexanizm, bu korreksion mashg‘ulotlar, psixodiagnostika, individual reabilitatsiya

rejalari ishlab chiqish jarayonida namoyon bo‘ladi.

— Refleksiv mexanizm, o‘qituvchining o‘z faoliyatini tahlil qilishi, xatolarni anglash va ularni bartaraf etish, shuningdek, o‘z ustida doimiy ishlashga yo‘naltiradi.

Eksperimental kuzatuvlar natijalariga ko‘ra, pedagogik mexanizmlar tizimi asosida o‘qitilgan talabalarning kasbiy tayyorgarlik darajasi an’anaviy o‘qitish tizimida tahsil olganlarga nisbatan 25–30% yuqori bo‘lgan. Ularning defektologik tahlil, rejalashtirish, kuzatish va bolalar bilan muloqot ko‘nikmalari sezilarli darajada rivojlangan. Talabalarning 78 foizi amaliy mashg‘ulotlar davomida refleksiv tahlil metodlaridan foydalanganini bildirgan, 64 foizi esa o‘z kasbiy qobiliyatlari va zaif tomonlarini mustaqil aniqlashni o‘rgangan.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, pedagogik mexanizmlar tizimi quyidagi natijalarga olib keladi:

1. Kasbiy o‘zini anglash va mas’uliyat hissi kuchayadi. Bo‘lajak pedagoglarda defektologik kasbning ijtimoiy ahamiyatini anglash, shaxsiy qadriyat sifatida qabul qilish darajasi ortadi.
2. Amaliy faoliyatda mustaqillik oshadi. Talabalar korreksion mashg‘ulotlarni o‘zlari mustaqil tashkil eta oladi, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilib, to‘g‘ri yechim topishga o‘rganadilar.
3. Empatiya va kommunikativ madaniyat rivojlanadi. O‘quvchilar bolalarning hissiy holatini anglab, ularning ijtimoiylashuv jarayoniga individual yondashuvni qo‘llashni o‘rganadilar.
4. Refleksiv fikrlash va o‘z-o‘zini baholash shakllanadi. Talabalar o‘z faoliyatini tanqidiy baholab, pedagogik mahoratini takomillashtirish yo‘llarini aniqlay oladilar.
5. Innovatsion yondashuvlar qo‘llaniladi. Pedagogik jarayonda AKT vositalari, interfaol metodlar, vizual va multisensorli texnologiyalarni qo‘llash o‘qituvchining kasbiy moslashuvchanligini oshiradi.

Tahlil davomida aniqlangan muhim jihatlardan biri — kasbiy kompetentlikni rivojlantirishda psixologik iqlim va ta’lim muhitining inklyuzivligi hal qiluvchi omil ekanidir. Amaliyot ko‘rsatadiki, ijobiy psixologik muhitda ta’lim olayotgan talabalar o‘zlarini kasbiy jihatdan ishonchli, maqsadga yo‘naltirilgan va ijodkor shaxs sifatida ko‘rsatadilar. Shu bilan birga, pedagogik jamoa ichidagi hamkorlik, mentorlik tizimi, jamoaviy muhokama va refleksiv seminarlar kasbiy o‘sishning kuchli stimuliga aylanadi.

Bo‘lajak oligofrenopedagoglarning tayyorlov jarayonida pedagogik mexanizmlarning o‘zaro uyg‘unligi muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, motivatsion mexanizm o‘qituvchida kasbga nisbatan qiziqish uyg‘otsa, kognitiv mexanizm bu qiziqishni ilmiy asoslar bilan mustahkamlaydi, amaliy mexanizm esa uni faoliyatda namoyon etadi, refleksiv mexanizm esa o‘qituvchining shaxsiy va kasbiy o‘sishini ta’minlaydi. Shu tarzda, mexanizmlar o‘zaro uzviy bog‘langan tizimni tashkil etadi.

Yakuniy natijalar shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak oligofrenopedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari quyidagi barqaror ijobiy o‘zgarishlarni yuzaga keltiradi:

- ta’lim jarayonining shaxsga yo‘naltirilganligi ta’minlanadi;
- korreksion-pedagogik faoliyatda mustaqillik va innovatsion fikrlash shakllanadi;
- refleksiv tahlil, empatiya va ijtimoiy mas’uliyat ko‘nikmalari kuchayadi;
- o‘quvchi bilan ishlashda insonparvarlik va axloqiy qadriyatlar ustuvorlik kasb etadi;
- bo‘lajak pedagoglar professional o‘sishning uzluksizligini anglay boshlaydilar.

Shunday qilib, olib borilgan tahlillar va olingan natijalar asosida aytish mumkinki, pedagogik mexanizmlar tizimiga asoslangan tayyorlov modeli bo‘lajak oligofrenopedagoglarning kasbiy kompetentligini shakllantirishda samarali nazariy-amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi. Bu yondashuv nafaqat maxsus ta’lim sifatini oshiradi, balki inklyuziv ta’lim muhitini yanada takomillashtirish va defektologik kasbning ijtimoiy nufuzini yuksaltirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Выготский, Л.С. Проблемы дефектологии. — М.: Просвещение, 1983. — 320 с.
2. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии. — М.: Педагогика, 1989. — 488 с.

3. Певзнер, М.С., Власова, Т.А. Дети с отклонениями в развитии и пути их обучения. — М.: Просвещение, 1995. — 272 с.

4. Зеер, Э.Ф. Психология профессионального развития личности. — Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2006. — 240 с.

5. Денисова, О.А. Формирование профессиональной компетентности будущих олигофренопедагогов в условиях модернизации образования. — Казань: КФУ, 2015. — 198 с.

6. Florian, L. Inclusive Pedagogy Across the Curriculum. — London: Routledge, 2019. — 280 p.

7. Mitchell, D. What Really Works in Special and Inclusive Education. — New York: Routledge, 2020. — 382 p.

8. Forlin, C. Teacher Education for Inclusion: Changing Paradigms and Innovative Approaches. — London: Routledge, 2021. — 310 p.

9. G‘aniyeva, M. Defektologik ta’limda kasbiy kompetensiyani shakllantirishning metodik asoslari. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. — 215 b.

10. Abdullayeva, D. Bo‘lajak maxsus pedagoglarda refleksiv yondashuvni shakllantirishning psixologik-pedagogik shart-sharoitlari. — Samarqand: SamDU nashriyoti, 2022. — 187 b.

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI

OILADA FARZANDLARNI MA’NAVIY VA MILLIY QADRIYATLAR RUHIDA TARBIYALASHNING IJTIMOIY PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Saidov Azamat Ismoilovich,
Kattaqo‘rg‘on davlat pedagogika instituti, Pedagogika fakulteti dekani, psixologiya fanlari doktori, (DSc) professor

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek oilalarida milliy qadriyatlar asosida sog‘lom avlodni tarbiyalashning ijtimoiy-psixologik muammolari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, bugungi kunda milliy qadriyatlar asosida o‘zbek oilalarida farzandlarni tarbiyalash borasida yo‘l qo‘yilayotgan ayrim kamchiliklar to‘g‘risida mulohazalar bayon etilgan.

Tayanch so‘zlar: sog‘lom avlod, milliy qadriyatlar, millat, tarbiya, ijtimoiy muhit, oila, urf-odatlar, nizoli vaziyatlar, xulq-atvor.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ В СЕМЬЕ В ДУХЕ ДУХОВНЫХ И НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Саидов Азамат Исмоилович,
Каттакурганский государственный педагогический институт,
Декан педагогического факультета,
доктор психологических наук (DSc), профессор

Аннотатция: В статье рассматриваются социально-психологические проблемы воспитания детей на основе натциональных ценностей в узбекских семьях. А также, обсуждается некоторые недостатков современного воспитания детей в узбекских семьях на основе натциональных ценностей.

Ключевые понятия: здоровое поколение, натциональные ценности, наециональность, образование, социальная среда, семья, традиции, конфликтные ситуатси, поведение.

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FEATURES OF CHILDREN’S UPBRINGING IN THE FAMILY IN THE SPIRIT OF SPIRITUAL AND NATIONAL VALUES

Saidov Azamat Ismoilovich,
Kattakurgan State Pedagogical Institute, Dean of the Faculty of Pedagogy
Doctor of Psychological Sciences (DSc), Professor

Annotation: The article deals with the socio-psychological problems of raising children on the basis of national values in Uzbek families. Also, some shortcomings of the modern upbringing of children in Uzbek families based on national values are discussed.

Key words: healthy generation, national values, nationality, education, social environment, family, traditions, conflict situations, behavior.

Tariximizga kirib kelayotgan buyuk marra munosabati bilan o‘tgan davr mobaynida hayotimiz sifati, mamlakatimiz qiyofasi qanday o‘zgarib borayotgani, qanday yutuq va natijalarga erishganimiz, ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan ochiq demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etish yo‘lida qanday sur’atlar bilan rivojlanib borayotganimizni baholash ehtiyoji tug‘ilmoqda.

Qisqacha aytganda, biz o‘z oldimizga qo‘ygan uzoq muddatli strategik maqsadlar, ya’ni zamonaviy rivojlangan demokratik davlatlar qatoriga kirish, iqtisodiyotimizning barqaror o‘sishini ta’minlash, hayot sifatini yaxshilash va jahon hamjamiyatida munosib o‘rin egallash borasidagi

sa’yharakatlarimizga bugungi kun nuqtai nazaridan holisona baho berishimiz tabiiydir.

Inson salomatligi bu - eng avvalo, uning ruhiy va fiziologik sifatlarini rivojlantarish, umrning maksimal davomiyligida maqbul darajadagi ishchanlik qobiliyati va ijtimoiy faolligini saqlab qolishdan iboratdir. Ko‘pgina olimlarning fikricha, inson organizmining funksional imkoniyatlari va uning tashqi muhitdan bo‘ladigan noxush omillarga barqarorligi butun umri davomida o‘zgarib turadi, negaki, salomatlikni saqlash, jo‘shqin jarayon bo‘lib, u yosh, jins, kasbiy faoliyat, yashash muhitiga bog‘liq holda yaxshilanib (salomatlik bo‘shashib yoki mustahkamlashib) boradi.

Odam hayoti, sog‘lig‘i - eng katta ijtimoiy boyliqdir. Bu oila, maktab va inson tarbiyasi, kamoloti bilan shug‘ullanuvchi boshqa maskanlar oldiga sog‘lom turmush tarzini shakllantirish masalasini ko‘ndalang qo‘yadi. Millat sog‘lig‘i ham tabiiy ravishda, sog‘lom turmush tarzi orqali hal etiladi. Shu boisdan, yoshlarni komil inson sifatida tarbiyalash ajdodlarimizning azaliy orzu niyati bo‘lib kelgan.

Tarbiya bu insonning o‘zi va o‘z xulqi haqidagi tasavvurining to‘g‘ri va xolis bo‘lishini ta’minlovchi murakkab jarayon hisoblanadi. Buyuk ma’rifatparvar Abdulla Avloniy tarbiya haqida “Tarbiya biz uchun yo hayot yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir,”- degan fikrni aytib o‘tgan. Uning bu fikrini keng mushohada qiladigan bo‘lsak, bugungi kunda yoshlar tarbiyasiga alohida e’tibor bilan yondoshish zarurligi ayon bo‘ladi. Shuni ta’kidlab o‘tish lozimki, millatga xos bo‘lgan an’analar, qadriyatlar, urf-odatlar shaxs ma’naviyati, kamolotini shakllantiradi [1].

Xalqimizda “Vatan ostonadan boshlanadi” degan dono hikmat mavjud. Ostona oiladan boshlanib, u ma’naviyat, tarbiya o‘chog‘i, jamiyatning asosiy bo‘g‘ini hisoblanadi. Oilaning asrlar mobaynida saqlanib kelayotgan muqaddas an’analari orqali yoshlarimiz qalbida Vatanga muhabbat, iymon-e’tiqod, mas’uliyat, insonparvarlik kabi ezgu g‘oyalar joy oladi. Oila bilan birgalikda yosh avlodni tarbiyalashda mahallaning o‘rni ham beqiyosdir. Mahalla xalqimizning azaliy udumlari, urf-odatlari va an’analariga tayangan holda ulkan tarbiyaviy vazifani amalga oshiradi. Mahalla, maktab va jamoatchilikning avloddan avlodga meros bo‘lib o‘tib kelayotgan milliy qadriyatlarga tayangan holda ish ko‘rishi farzandlar tarbiyasida ijobiy natijalarga olib kelishi shubhasizdir.

Tarbiya borasidagi milliy qadriyatlarimiz bo‘yicha mahalla ahli, ayniqsa keksalar ko‘chada nobop ish qilayotgan bola oldidan hech qachon beparvo o‘tib ketmagan, shu zahotiyoq tanbeh berib ularni to‘g‘ri yo‘lga chaqirgan. Bolalarning odobli bo‘lib ulg‘ayishi uchun ota-ona bilan bir qatorda mahalla-kuy ham katta ibrat maktabidir. Yoshlarning har tomonlama chiroyli, odobli, go‘zal xulqli bo‘lishida oila va qo‘ni-qo‘shnilarning o‘rni borasida muqaddas dinimizda ham katta ahamiyat beriladi. “Qush uyasida ko‘rganini qiladi”, deb bejiz aytmagan xalqimiz. Farzand tarbiyalayotgan ota-ona har bir harakati, yurish turishi, muomalasi, boshqalar bilan o‘zaro munosabatida olijanob fazilatlarni namoyon eta bilishi kerak. Chunki bola tabiatan nihoyatda taqlidchan va kuzatuvchan bo‘ladi. Shuning uchun uning atrofdagilari o‘z odatlari bilan ba’zan o‘zlari sezmagan holda ularga ta’sir qiladilar. Oiladagi qo‘pol munosabatlar, ko‘p yolg‘on gapirish, yoqimsiz xatti-harakat bola tarbiyasiga salbiy ta’sir qiladigan nosog‘lom muhitni keltirib chiqaradi.

Oilada farzandlarni ma’naviy va milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash ularni ma’nan yetuk, axloqan pok, aqlan zukko va sog‘lom avlod bo‘lib yetishishlarida muhim o‘rin tutadi. Ammo, bugungi kunda ayrim oilalarda bu masalada qator kamchiliklar ham ko‘zga tashlanmoqda. Quyida o‘zbek oilalarida milliy qadriyatlar asosida farzandlarni tarbiyalash borasida yo‘l qo‘yilayotgan ayrim kamchiliklar to‘g‘risida fikr yuritishga harakat qilamiz.

1. Oilaviy tarbiyada milliy qadriyatlarimizdan, ya’ni ertak, maqol, rivoyat va hadis ilmidan yetarlicha foydalanilmayotganlik holati. Tadqiqotlarimiz natijalaridan ma’lum bo‘lishicha, ota-onalarning atigi chorak qismi farzandlariga yoshligida ertak, rivoyat va maqollar aytib berishganligini eslashadilar xolos [3]. Axir qadriyatlarimiz, xalq og‘zaki ijodi durdonalari, rivoyatlar va hadis ilmi bolalarda yaxshilik, olijanoblik, xush xulqlilik xislatlarining shakllanishiga xizmat qilishi

hammaga ayonku. Shunday bo‘lsada, nega bugun farzandlar tarbiyasida bu masalaga e’tiborsizlik qilamiz. Sizu bizning ana shu e’tiborsizligimiz, ertaga katta bo‘lganda tarbiyalanib qolar, degan aqidaga berilishimiz bolalarimizning barkamol, xush xulqli insonlar bo‘lib yetishishiga salbiy ta’sir ko‘rsatmasdan qolmaydi.

2. Oilada bolalar tarbiyasida qariyalarning ishtirok etmasligi holati ham bolalar tarbiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Axir xalqimizda «qarisi bor uyning – parisi bor», deb bejiz aytilmagan. Qariyalarning birinchidan, deyarli uyda bo‘lishlari bolalar bilan doimo muloqotda bo‘lishga, ular faoliyatini doimo nazorat qilib turishga olib kelsa, ikkinchidan ulardagi hayotiy tajribaning ko‘pligi bolalar tarbiyasida muhim o‘rin tutadi.

Nazarimizda keyingi yillarda yoshlarimizda o‘zbek xalqiga xos bo‘lgan mehr-shafqatlilik, bag‘rikenglik (tolerantlik), nochorlar, dardmanlar holidan xabar olish, ularga yordam berish xislatlari negadir bugungi kunda ko‘rinmay qolayotganday tuyulmoqda. Yoshlarimiz o‘rtasida xasislik, boqibeg‘amlik, loqaydlik, betga choparlik, manfaatparastlik, tamagirlik, ko‘zbo‘yamachilik kabi illatlar kuchayib bormoqda.

3. Bolalar va o‘smirlarda g‘ayriaxloqiy xulqning kelib chiqishiga sabab bo‘luvchi oilaviy tarbiyaga bog‘liq bo‘lgan omillardan yana biri oilaviy tarbiyada primetiv (eskirgan, noma’qul) usullardan foydalanishdir. Bunday tarbiya usulida tarbiya ba’zan o‘ta qattiqqo‘llik, avtoretar, bolalarning fikr va qarashlarini inobatga olmaslik asosida olib boriladi. Bunday usulda bolalarni tarbiyalashning noto‘g‘ri ekanligini bugun hayotning o‘zi ham ko‘rsatib turibdi. Chunki bugungi yoshlar mustaqil fikrlashga intiluvchan, o‘z qarashlariga ega bo‘lgan, aqlan yetuk yoshlardir. Bunday yoshlar bilan hisoblashish, ularning fikr va mulohazalarini eshitish, kerakli joylarda maslahat berish, yo‘l-yo‘riq ko‘rsatish yaxshi natijalar berishini unutmasligimiz kerak.

4.Oilalarda farzandlar uchun imkon qadar moddiy va maishiy sharoitning yaratib berilmasligi holati ular xulqida og‘ishlarning kelib chiqishiga sabab bo‘lishi mumkin. Umuminsoniy va diniy ta’limotlarga ko‘ra, oilada ota-onalar farzandlar tarbiyasi uchun har tomonlama zaruriy shar-sharoit yaratib berish ta’kidlanadi. Ammo, bugungi kunda ayrim oilalarda bola uchun zaruriy moddiy sharoitlarning mavjud emasligi sababli ba’zan farzand muammoli holat bilan yolg‘iz kurash olib borish kechinmalariga duch keladi. Bunday holat o‘smir dunyosida oilaviy sharoitga nisbatan paydo bo‘lgan norozilik hissining kundan-kun avj olib, ichki qo‘zg‘olonga aylanib borishiga olib kelishi mumkin.

5.Ayrim oilalarda farzandlarining g‘ayriqonuniy xatti-harakatlarini ota-ona va oilaning boshqa a’zolari tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi holati. Bunda bolalar va o‘smirlarning tarbiyasizlik va g‘ayriqonuniy xatti-harakatiga oila a’zolari va yaqinlari tomonidan ijobiy yoki e’tiborsizlik ko‘rinishidagi munosabat bildiriladi. “Bunday ish qilma”, “Qilayotgan harakating yoki gap-so‘zlaring tarbiyasizlik hisoblanadi”, deyish o‘rniga ota-onalar yoki atrofdagilar ularning xatti-harakatlarini ma’qullashadi yoki unga e’tibor berishmaydi. Natijada o‘z g‘ayritabiiy harakatining ma’qullanishini his etgan bola yana boshqa bir tarbiyasizlik harakatiga qo‘l uradi. Oqibatda salbiy xulq-atvor o‘smirning butun faoliyatini, ongini qamrab olishi uchun imkoniyat yaratadi.

6. Ayrim ota-onalarning oilada farzandlari bilan qilayotgan muomala-munosabatlari bolalar va o‘smirlarda g‘ayriaxloqiy xulqning kelib chiqishiga sabab bo‘lishi holati. Sir emaski, oilada qahr-g‘azab asosidagi ota-ona munosabati bolalarni uydan bezdiradi. Uydan bezish, oila muhitini tan olmaslik o‘smirlarda oilaviy muhitga nisbatan moslashishning izdan chiqishiga olib keladi. Natijada o‘smir oiladan tashqari nosog‘lom ko‘cha muhitini o‘ziga ma’qul ko‘radi. Ko‘cha muhiti esa ba’zan g‘ayriaxloqiy mazmunga ega bo‘lishi mumkin. Natijada noaxloqiy xulq-atvor muhitiga tushib qolgan o‘smirda tarbiya buzilishining kelib chiqishi uchun imkoniyat yaratiladi.

7.Ota-onalarning farzandlari hayoti va faoliyati bilan jiddiy qiziqmasliklari, ularni nazoratsiz qoldirishlari, ko‘pincha o‘smirni g‘ayriqonuniy xulq-atvorga ega bo‘lgan bolalar va o‘smirlar safiga qo‘shilib ketishga olib keladi. Shuning uchun ota-onalar farzandlarining ayniqsa, o‘smirlik yoshi davridagi faoliyatlarini, bo‘sh vaqtlarida nimalar bilan shug‘ullanayotganliklarini domiy

ravishda nazorat qilib borishlari maqsadga muvofiqdir. Qolaversa, o‘smirlik yoshi davridagi psixofiziologik o‘zgarishlar va o‘tish davri xususiyatlari bu yosh ota-onalar va katta yoshdagi kishilarning o‘ziga xos alohida e’tiborini talab qiladigan yosh davri hisoblanadi. Oilada ota-onalarning bu yoshdagi o‘smirlarga nisbatan bo‘ladigan e’tiborsizliklari yoki tarbiya shunday berilishi kerak degan, qarashlari bolalar va o‘smirlarda g‘ayriaxloqiy xulqning kelib chiqishiga sharoit yaratadi [4].

8. Oilaviy tarbiyada qo‘pollik, andishasizlik, haqorat, do‘q-po‘pisa va jismoniy jazolash singari usullardan foydalanish holati ko‘pincha bolalar va o‘smirlarning uydan qochishiga, biron ish qilib qo‘yib ota-onasidan qo‘rqqanidan ko‘chalarda daydisirab yurishiga, qaerlardadir tunab qolishiga olib keladi. Bunday holatlarda bolalarning oila muhitiga nisbatan ijtimoiy psixologik moslashuvi izdan chiqadi. Oqibatda o‘ziga ma’qul bo‘lgan oiladan tashqari guruh yoki ko‘cha muhitini qabul qiladi. Bu muhit o‘zining xarakteriga ko‘ra, bolaga salbiy yoki ijobiy ta’sir qilishi mumkin. Afsuski, nosog‘lom muhit psixologiyasiga ega bo‘lgan ko‘cha muhiti bolalarga ko‘p holatlarda salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

9. Oilalarda ota-ona hamda farzand o‘rtasidagi munosabatlarda o‘ziga xos samarasiz usullardan foydalanilanish holati. Ota-onalar ba’zan farzandlariga o‘ta darajada mehr qo‘yadilar. Ularni asrab avaylaydilar, e’zozlaydilar. Ularga gard yuqtirmaslikka harakat qiladilar. Aytgan yoki istagan narsalarni muhayyo qilishga intiladilar. Bir qarashda ota-onada shunday qilsa nima qilibdi, deysiz. Ammo ota-onalarning bolalarga bunday munosabatlari bolalarda salbiy xislatlarning shakllanishiga olib kelmoqda. Ota-onasi tomonidan ko‘rsatilayotgan bunday munosabat natijasida bolada manmanlik, birovlarni mensimaslik, tayyorga-ayyorlik, mehnatning qadriga yetmaslik, sabr-toqatsizlik kabi salbiy xislatlar paydo bo‘lmoqda. Bunday xislatlarga ega bo‘lgan bolalarda o‘zbek xalqiga xos bo‘lgan mehnatsevarlik, olijanoblik, o‘zgalarni hurmat va e’zozlash, mehnatning qadriga yetish xislatlari shakllanmaydi. Shuningdek, ularda maqtanchoqlik, birovlarning ustidan kulish, nochorligini yuziga solish odatlari ham kuzatiladi. Bunday ruhda tarbiyalangan bolalar muammoli vaziyatlarda mustaqil fikr yuritish, muayyan qarorlarga kelish borasida ham qiyinchiliklarga uchraydilar.

10.Oilalarda farzandlarni jismonan sog‘lom, aqlan yetuk, ma’nan barkamol etib tarbiyalash borasidagi e’tiborsizlik.

Ma’lumki, sog‘lom avlodning shakllanishida oilaning, oila muhitining o‘rni katta. Oiladagi o‘zaro sog‘lom munosabatlar, psixologik muhit va sog‘lom turmush tarzi har tomonlama barkamol avlodlarni voyaga yetkazishda bosh omil hisoblanadi. Shu boisdan, eng avvalo oilada sog‘lom turmush tarzi muhitini, psixologiyasini shakllantirish muhimdir. Ammo kuzatishlarimizga qaraganda, ko‘pchilik oilalarda sog‘lom turmush tarzi psixologiyasini shakllantirish masalasida o‘zi bo‘larchilik holati uchraydi. Bu esa oilalarda voyaga yetayotgan farzandlar ongida, dunyoqarashida sog‘lom turmush tarziga nisbatan nosog‘lom munosabatning paydo bo‘lishiga olib keladi.

Yuqoridagilardan xulosa qiladigan bo‘lsak, o‘zbek xalqining ma’naviy va milliy qadriyatlari, urf-odat va an’analari oila va oilaviy munosabatlarda, jumladan bolalar tarbiyasida muhim o‘rin tutadi. Jismonan baquvvat, ma’nan barkamol, aqlan yetuk farzandlarni voyaga yetkazish tamoyili Sharq ijtimoiy tafakkurining va mentalitetining asosiy mazmunini tashkil etadi. Chunki, bolani tarbiyalash orqali mehr-muruvvat tuyg‘ulari shakllangan barkamol insonni voyaga yetkaziladi. Bola qadriyati – bu o‘zbek xalqi turmush tarzi, ruhiyati, bolajonlik odatlari, serfarzandlik va ayni paytda sog‘lom, baquvvat, ma’naviy va jismoniy yetuk avlod yetishtirish an’analari, tafakkur tarzidir.

Shuni aytib o‘tish joizki, miliy qadriyatlar, an’analar, urf-odatlar oilada bizgacha yetib keladi. Shu muhitda o‘sayotgan millatimiz kelajagi merosxo‘rlari farzandlarimizni milliy urf-odatlarga xos qilib tarbiyalash lozimdir. Nazarimizda oilaviy tarbiya bo‘yicha milliy qadriyatlarimiz va udumlarimizga eskilik sarqiti deb qarash noto‘g‘ridir[2]. Boy va rang-barang madaniyatimiz, urf-odat va an’analarimiz barcha qadriyatlarimiz milatimizning ma’naviy, ruhiy boyliklarini tashkil

etadi. Uni chuqur o‘rganib, o‘zlashtirib olgan inson oldiga qo‘yilgan har qanday maqsadga erisha oladi. Chunki madaniyatimiz axloq-odob, urf-odat me’yorlaridan xabardor inson hech qachon ko‘r-ko‘rona ish qilmaydi. Demakki, barcha milliy tarbiya bo‘yicha urf-odatlarimiz zamirida ezgulik yotadi. Ularda faqat ozodalik, yaxshilik, odamiylik kasb etadi. Milliy urf-odatlarimiz asnosida tarbiyalangan shaxs yuksak ma’naviyati boy inson bo‘lib shakllanadi. Farzandlarimizga shunday tarbiya berayliki, ular o‘z ota-bobolariga, o‘z tarixi, Vatani, ona tiliga, millati, diniga va an’nalariga sodiq bo‘lib kamol topishsin.

ADABIYOTLAR:

Илояев М.“Оила, ижод, тарбия ва маънавият”. Т.,“Шарқ” 2000. 114 б.

Оилавий муҳит ва болалар //Қалқон. – 2006, - №1.- Б.14-15.

А.И.Саидов. Оилада соғлом турмуш тарзини шакллантиришнинг психологик жиҳатлари. Таълим ва инновацион тадқиқотлар (2021 йил №6)

Умаров Б.М. Ўзбекистонда вояга етмаганлар жиноятчилигининг ижтимоий-психологик муаммолари. (Монография) “Фан” нашриёти, Тошкент – 2008, 284 б.

Ядгарова Г.Т., Авлаев О.У. Тарбияси қийин, қалтис гуруҳга мансуб болалар билан ишлаш (Услубий қўлланма)Т.: 2007, 74 б.

Saidov A., Abdulxairov F. Оилада ёшларнинг соғлом турмуш тарзи тўғрисидаги тасаввурларини шакллантириш муаммосининг ижтимоий-психологик омиллари //Science and innovation. – 2022. – T. 1. – №. B8. – C. 1621-1625.

Ismailovich A. S. Problems of improving psychology of healthy lifestyle of uzbek family // Scientific reports of Bukhara State University. – 2020. – T. 4. – №. 1. – C. 313-318.

IJODIY FAOLLIK TUSHUNCHASI, UNING MOHIYATI, TARKIBIY QISMLARI VA TURLARI

Sharifova Nigora Axtam qizi
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola ijodiy faollik tushunchasini har tomonlama nazariy-konseptual tahlil qilishga bag‘ishlangan. Maqolada ijodiy faollik shunchaki yangilik yaratish qobiliyati emas, balki shaxsning o‘zini namoyon qilishga, mavjud bilimlarni o‘zgartirishga va muammolarga nostandart yechimlar topishga qaratilgan murakkab, ko‘p qirrali faoliyati ekanligi ta’kidlanadi. Tadqiqot metodologiyasi tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil va sintez kabi umumilmiy usullarga asoslanadi. Tahlillar natijasida ijodiy faollikning motivatsion-irodaviy, kognitiv, emotsional va operatsional-amaliy komponentlardan iborat yaxlit tizim ekanligi asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: ijodiy faollik, kreativlik, ijodiy tafakkur, motivatsiya, tarkibiy komponentlar, innovatsiya, shaxs.

Аннотация: данная статья посвящена всестороннему теоретико-концептуальному анализу понятия творческой деятельности. В статье подчеркивается, что творческая активность-это не просто умение вводить новшества, а сложная, многогранная деятельность личности, направленная на самовыражение, преобразование имеющихся знаний, поиск нестандартных решений проблем. Методология исследования базируется на таких общих методах, как системный подход, сравнительный анализ и синтез. В результате анализа обосновано, что творческая деятельность представляет собой целостную систему, состоящую из мотивационно-волевого, познавательного, эмоционального и оперативно-практического компонентов. Ключевые слова: творческая активность, креативность, творческое мышление, мотивация, составляющие компоненты, инновации, личность.

Annotation: this article is devoted to a comprehensive theoretical-conceptual analysis of the concept of creative activity. The article argues that creative activity is not just the ability to innovate, but a complex, multifaceted activity of an individual, aimed at self-expression, transformation of existing knowledge and finding non-standard solutions to problems. The research methodology is based on general methods such as systematic approach, comparative analysis and synthesis. As a result of the analysis, it is substantiated that creative activity is a holistic system consisting of motivational-volitional, cognitive, emotional and operational-practical components.

Keywords: creative activity, creativity, creative thinking, motivation, structural components, innovation, personality.

Kirish. XXI asr – axborot texnologiyalari, globallashuv va yuqori raqobat davri sifatida insoniyat oldiga yangi va murakkab vazifalarni qo‘ymoqda. Bunday sharoitda jamiyatning barqaror rivojlanishi, iqtisodiy o‘sish va ijtimoiy taraqqiyot bevosita inson kapitalining sifatiga, xususan, uning ijodiy salohiyatiga bog‘liq bo‘lib qolmoqda. Standart yechimlarga asoslangan yondashuvlar o‘z samarasini yo‘qotayotgan bir paytda, yangilik yaratish, nostandart fikrlash va muammolarga o‘ziga xos yechim topa olish qobiliyati har bir sohada muvaffaqiyat garoviga aylanmoqda. Shu nuqtai nazardan, ijodiy faollik fenomeni psixologiya, pedagogika, falsafa va sotsiologiya kabi fanlarning diqqat markazida turgan dolzarb masalalardan biridir. Ijodiy faollik nafaqat san’at va fan sohalarida, balki kundalik hayotda, kasbiy faoliyatda va ijtimoiy munosabatlarda ham namoyon bo‘ladigan universal hodisadir. U shaxsning o‘z-o‘zini aktuallashtirishiga, intellektual va ma’naviy yuksalishiga xizmat qiladi. O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan keng ko‘lamli islohotlar, xususan, ta’lim tizimini modernizatsiya qilish va innovatsion iqtisodiyotni shakllantirish borasidagi strategik vazifalar ham yosh avlodda ijodiy faollikni shakllantirish masalasini kun

tartibiga qo‘yadi.

Mavzuning dolzarbligi. Yoshlar va ularga davlat hamda jamiyatning munosabati to‘g‘risida Prezidentimiz tomonidan quyidagi fikrlar birdirilgan: «Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo‘lib kamolga yetishi bilan bog‘liq. Bizning asosiy vazifamiz – yoshlarning o‘z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratishdan iborat» ekanligini inobatga olgan holda hamda bu borada mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlarga javoban, “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-sonli, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli, 2017-yil 30-iyundagi “Respublikada axborot texnologiyalari sohasini rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF5099-sonli Farmonlari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish choratadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2909-sonli, 2017-yil 27-iyuldagi “Oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish choratadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3151-sonli qarorlari hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu dissertatsiya tadqiqoti muayyan darajada xizmat qiladi.

Mavzu metodologiyasi. Zamonaviy globallashuv va texnologik taraqqiyot sharoitida shaxsning ijodiy salohiyatini ro‘yobga chiqarish muhim ijtimoiy-psixologik ahamiyat kasb etmoqda. Tadqiqotning asosiy maqsadi – “ijodiy faollik” fenomenining mohiyatini ochib berish, uning tarkibiy komponentlarini aniqlash va asosiy turlarini tasniflashdan iborat.

Biroq, “ijodiy faollik” tushunchasining keng qo‘llanilishiga qaramay, uning ilmiy-nazariy mohiyati, tarkibiy tuzilishi va namoyon bo‘lish shakllari borasida yagona va to‘liq qarash mavjud emas. Ko‘plab tadqiqotlarda u ko‘pincha “kreativlik”, “ijodiy qobiliyat” yoki “ijodiy tafakkur” kabi tushunchalar bilan sinonim sifatida ishlatiladi, bu esa uning o‘ziga xos xususiyatlarini to‘liq ochib berishga to‘sqinlik qiladi. Aslida, ijodiy faollik bu tushunchalarni o‘z ichiga olgan kengroq va dinamik jarayondir. U shunchaki potensial imkoniyatni emas, balki ana shu imkoniyatni real harakatga, amaliy natijaga aylantiruvchi faol harakatni, shaxsning subyektiv pozitsiyasini anglatadi. Shu sababli, uning mohiyatini chuqur anglash, tarkibiy qismlarini aniqlashtirish va turlarini ilmiy asosda tasniflash nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi – mavjud ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish asosida ijodiy faollik tushunchasining konseptual asoslarini ishlab chiqish, uning ko‘p komponentli tabiatini ochib berish va fundamental turlarini tavsiflashdan iborat. Maqolada ijodiy faollikning motivatsion, kognitiv, emotsional va amaliy jihatlari o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik ko‘rsatib beriladi. Bu esa, o‘z navbatida, shaxsda ijodiy faollikni rivojlantirishga qaratilgan samarali psixologik-pedagogik dasturlar va metodologiyalarni yaratish uchun nazariy zamin yaratadi. Tadqiqot natijalari ta’lim muassasalari o‘qituvchilari, psixologlar, metodistlar va ushbu soha bilan qiziquvchi barcha mutaxassislar uchun foydali bo‘lishi mumkin.

Ijodiy faollik muammosi uzoq tarixga ega bo‘lib, uning turli jihatlari jahon va mahalliy psixologiya fanida keng o‘rganilgan. XX asrning o‘rtalarida amerikalik psixolog J. Gilford o‘zining “inson intellektining tabiati” asarida ijodiy tafakkurning asosiy xususiyatlari sifatida divergent fikrlashni, ya’ni muammoning bir nechta to‘g‘ri yechimini topish qobiliyatini ajratib ko‘rsatdi [1]. Uning ishlari ijodkorlikni psixometrik o‘lchashga asos solgan va keyingi tadqiqotlar uchun kuchli turtki bo‘lgan. E. Torrens esa Gilford g‘oyalarini rivojlantirib, ijodiy tafakkurni diagnostika qilish uchun maxsus testlarni ishlab chiqdi va uning tezlik, egiluvchanlik, originallik va aniqlik kabi mezonlarini belgilab berdi [2]. Bu yondashuvlar ijodning kognitiv jihatlariga urg‘u bergan bo‘lsa-da, uning shaxsiy va motivatsion omillarini bir qadar e’tibordan chetda qoldirgan. Gumanistik psixologiya namoyandalari, xususan, A. Maslou, ijodkorlikni shaxsning o‘z-o‘zini aktuallashtirishga bo‘lgan fundamental ehtiyojining namoyon bo‘lishi sifatida talqin qildi [3]. Ushbu nuqtai nazarga ko‘ra, ijodiy faollik faqatgina buyuk kashfiyotlar yoki san’at asarlari yaratish

bilan cheklanmay, balki har bir insonning o‘z hayotiga ijodiy yondashuvida ham ko‘rinadi.

Rus psixologiya maktabida ijodkorlik muammosi faoliyat yondashuvi doirasida tahlil qilingan. S.L. Rubinshteyn ijodiy faoliyatni subyektning dunyoni o‘zgartirishga qaratilgan ongli harakati sifatida ko‘rib, uning jarayonida shaxsning o‘zi ham o‘zgarib borishini ta’kidlagan [4]. L.S. Vigotskiy esa ijodning asosini tasavvur va tafakkur birligida ko‘rib, ijodiy faoliyatni reallikni kombinatsiyalash va qayta qurish jarayoni deb hisoblagan [5]. Keyinchalik, R. Sternberg o‘zining «ijodkorlikka investitsiya nazariyasi»da ijodiy shaxsni intellekt, bilim, tafakkur uslublari, shaxsiy sifatlar, motivatsiya va atrof-muhit kabi olti omilning o‘zaro ta’siri mahsuli sifatida ta’riflagan [6]. Bu nazariya ijodiy faollikning kompleks tabiatini tushunishga katta hissa qo‘shgan.

O‘zbekiston psixologiya fanida ham ijodiy faollik va qobiliyatlar muammosi yetakchi olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Akademik M.G. Davletshin o‘zining ko‘p yillik izlanishlarida qobiliyatlar, jumladan, ijodiy qobiliyatlar psixologiyasiga oid fundamental g‘oyalarni ilgari surgan [7]. U qobiliyatlarning shakllanishida tabiiy imkoniyatlar (zadatok) bilan birga maqsadga yo‘naltirilgan ta’lim va tarbiyaning hal qiluvchi rolini alohida ta’kidlagan. Professor E.G‘. G‘oziyev o‘z asarlarida shaxs psixologiyasi kontekstida ijodkorlikni shaxsning yetuklik darajasini belgilovchi muhim sifatlardan biri sifatida tahlil qilgan [8]. Shuningdek, B.R. Qodirovning tadqiqotlari ham qobiliyatlarni diagnostika qilish va rivojlantirish muammolariga bag‘ishlangan [9]. So‘nggi yillarda o‘zbek olimlari tomonidan olib borilayotgan tadqiqotlar ijodiy faollikni kasbiy faoliyatda, xususan, pedagogik jarayonda namoyon bo‘lish xususiyatlarini o‘rganishga qaratilgan [10]. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ijodiy faollik murakkab psixologik hodisa bo‘lib, uni tushunish uchun kognitiv, shaxsiy, motivatsion va faoliyatga oid jihatlarni birgalikda, o‘zaro aloqadorlikda o‘rganish talab etiladi.

Ushbu tadqiqot nazariy-konseptual xususiyatga ega bo‘lganligi sababli, uning metodologik asosi sifatida umumilmiy va mantiqiy bilish usullari majmuasidan foydalanildi. Tadqiqotning asosiy metodi tizimli yondashuv bo‘lib, u ijodiy faollikni alohida-alohida olingan psixik hodisalar yig‘indisi sifatida emas, balki o‘zaro chambarchas bog‘langan va bir-birini taqozo etuvchi tarkibiy komponentlardan iborat yaxlit, dinamik tizim sifatida o‘rganish imkonini berdi. Tizimli yondashuv ijodiy faollikning strukturaviy tuzilishini, uning elementlari (komponentlari) o‘rtasidagi funksional aloqalarni va ushbu tizimning shaxsning umumiy psixologik strukturasidagi o‘rnini aniqlashga yordam berdi.

Tadqiqot jarayonida, shuningdek, ilmiy adabiyotlarni tahlil va sintez qilish metodidan keng foydalanildi. Ushbu metod doirasida ijodiy faollik muammosiga oid psixologiya, pedagogika va falsafa sohalaridagi fundamental va zamonaviy manbalar, xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy asarlari chuqur o‘rganildi. Tahlil jarayonida turli nazariy yondashuvlar (psixometrik, gumanistik, faoliyatga oid, kognitiv) qiyosiy o‘rganilib, ularning yutuqlari va cheklangan jihatlari aniqlandi. Sintez metodi esa turli qarashlarni umumlashtirish, ular o‘rtasidagi umumiylik va farqlarni topish orqali ijodiy faollikning yaxlit va ko‘p qirrali konsepsiyasini shakllantirishga xizmat qildi. Tushunchalarni aniqlashtirish va tasniflash kabi mantiqiy usullar yordamida «ijodiy faollik» terminining mazmun-mohiyati aniqlashtirildi, u «kreativlik», «ijodiy tafakkur» kabi yaqin tushunchalardan farqlandi va uning asosiy turlari ma’lum mezonlar asosida guruhlarga ajratildi. Ushbu metodologik asos tadqiqot mavzusini chuqur va har tomonlama yoritish, ishonchli va ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish uchun zaruriy zamin yaratdi. Tadqiqotning empirik qismi mavjud emasligi sababli, asosiy urg‘u mavjud nazariy bilimlarni tizimlashtirish va yangicha interpretatsiya qilishga qaratildi.

Olib borilgan nazariy tahlillar asosida ijodiy faollikning mohiyati, tarkibiy tuzilishi va turlariga oid quyidagi natijalarga erishildi. Birinchidan, ijodiy faollik tushunchasining mazmuni aniqlashtirildi. Ko‘plab adabiyotlarda sinonim sifatida qo‘llaniladigan «kreativlik» ko‘proq shaxsning yangilik yaratishga bo‘lgan potensial qobiliyatini, ichki imkoniyatini anglatsa, «ijodiy faollik» ana shu potensialni ro‘yobga chiqarishga qaratilgan amaliy, ongli va maqsadli harakatlar jarayonidir. Ya’ni, faollik komponenti bu yerda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lib, u shaxsning

subyekt sifatidagi pozitsiyasini, o‘z ijodiy g‘oyalarini amalga oshirish yo‘lidagi intilishlari va sa’y-harakatlarini ifodalaydi. Shunday qilib, ijodiy faollik – bu shaxsning yangi, original va ijtimoiy-madaniy qimmatga ega bo‘lgan mahsulot yaratishga, mavjud bilimlarni o‘zgartirish va kengaytirishga yo‘naltirilgan, ichki motivatsiya va tashqi sharoitlar bilan belgilanadigan murakkab psixologik tizimdir.

Ikkinchidan, ijodiy faollikning tarkibiy tuzilishi o‘rganilib, uning to‘rtta asosiy, o‘zaro bog‘liq komponentdan iborat ekanligi aniqlandi. Bular: motivatsion-irodaviy, kognitiv, emotsional va operatsional-amaliy komponentlardir (1-rasmga qarang).

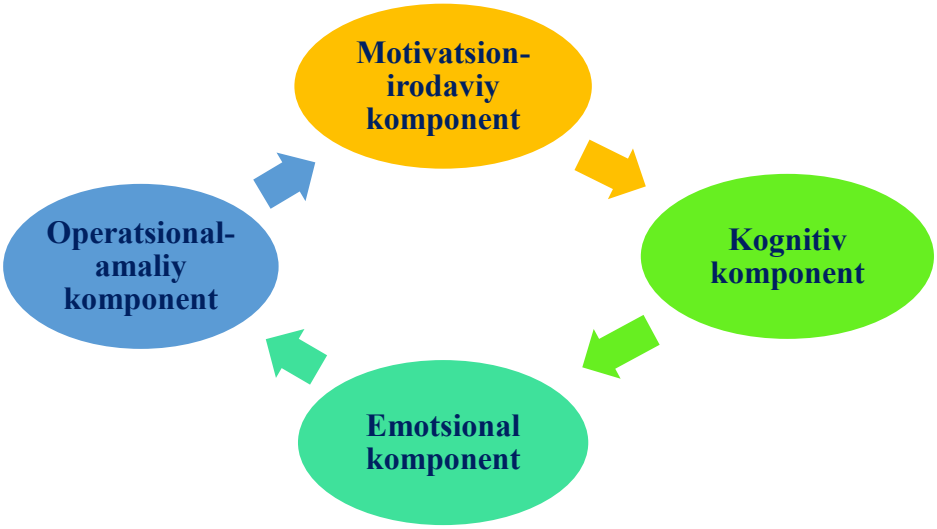

1-rasm. ijodiy faollikning to‘rtta asosiy komponentlari

Bugungi kun zamon talablari hamda ta’lim transformatsiyasi jarayonida talabalarning ijodiy faolligini belgilovchi asosiy komponentlarning mazmun mohiyati quyidagicha izohlandi:

Motivatsion-irodaviy komponent ijodiy faoliyatning energetik va yo‘naltiruvchi asosi hisoblanadi. U o‘z ichiga ijodga bo‘lgan ichki ehtiyoj, qiziqish, o‘zini namoyon qilish istagi, muvaffaqiyatga erishish motivi, qiyinchiliklarni yengishga qaratilgan irodaviy sifatlar (qat’iyatlilik, tirishqoqlik) kabi xususiyatlarni oladi. Aynan kuchli ichki motivatsiya shaxsni uzoq va mashaqqatli ijodiy izlanishlarga undaydi.

Kognitiv komponent ijodiy jarayonning intellektual yadrosini tashkil etadi. Unga divergent va konvergent tafakkur operatsiyalari, tasavvur, sezgi (intuitsiya), muammoni anglash va qayta ifodalash qobiliyati, meta-kognitiv bilimlar (o‘z fikrlash jarayonini boshqara olish) kiradi. Bu komponent yangi g‘oyalarni generatsiya qilish va ularni mantiqiy baholash uchun mas’uldir.

Emotsional komponent ijodiy faoliyatni o‘ziga xos hissiy tus bilan ta’minlaydi. Ijodiy ilhomlanish, ishdan zavqlanish, hayratlanish, noaniqlikka nisbatan tolerantlik, hissiy sezgirlik va empatiya kabi holatlar bu komponentga xosdir. Ijobiy emotsiyalar ijodiy jarayonni qo‘llab-quvvatlasa, muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqish kabi salbiy hislar unga to‘sqinlik qilishi mumkin. M. Csikszentmihalyi tomonidan ta’riflangan “oqim” (flow) holati bu komponentning yorqin namunasidir [11].

Operatsional-amaliy komponent ijodiy g‘oyani moddiy yoki ma’naviy mahsulot shaklida amalga oshirish bilan bog‘liq. Bu komponent ma’lum bir sohadagi bilimlar, ko‘nikma va malakalar, texnika va usullarni egallaganlik darajasini o‘z ichiga oladi. Qanchalik original g‘oya bo‘lmasin, uni amalda tatbiq etish uchun zaruriy mahorat bo‘lmasa, u g‘oyaligicha qolib ketadi.

Ushbu komponentlarning o‘zaro aloqadorligi va bir butunligi quyidagi 1-jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval.

Ijodiy faollikning tarkibiy komponentlari va ularning tavsifi

Komponent	Asosiy mazmuni	Namoyon bo‘lish xususiyatlari
Motivatsion-irodaviy	Faoliyatning energetik va yo‘naltiruvchi asosi	Ichki qiziqish, muvaffaqiyatga intilish, o‘zini namoyon qilish ehtiyoji, qat'iyatlilik, mustaqillik.
Kognitiv	Faoliyatning intellektual yadrosi, axborotni qayta ishlash	Divergent tafakkur, tasavvur, intuitsiya, muammoni ko‘ra bilish, bilimlarni integratsiya qilish.
Emotsional	Faoliyatning hissiy-ruhiy kechinmalari	Ilhomlanish, “oqim” holati, noaniqlikka tolerantlik, hissiy sezgirlik, estetik zavqlanish.
Operatsional-amaliy	G‘oyalarni amaliyotga tatbiq etish vositalari	Maxsus bilimlar, ko‘nikma va malakalar, texnik va uslubiy mahorat, tajriba.

Uchinchidan, ijodiy faollikning amalga oshirilish sohasi va yakuniy mahsulotining xususiyatlariga ko‘ra uning asosiy turlari tasniflandi. Bularga ilmiy, badiiy, texnikaviy, ijtimoiy va pedagogik ijodiy faollik kiradi. Ularning har biri o‘ziga xos maqsad, vosita va natijalarga ega bo‘lib, ularning qiyosiy tahlili quyidagi 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval.

Ijodiy faollik turlarining qiyosiy tahlili

Turi	Asosiy maqsadi	Ustuvor kognitiv jarayonlar	Yakuniy mahsuloti
Ilmiy	Olam haqidagi obyektiv qonuniyatlarni ochish, yangi bilim yaratish	Mantiqiy, abstrakt, analitik tafakkur	Nazariya, konsepsiya, gipoteza, kashfiyot
Badiiy	Badiiy obrazlar orqali voqelikni aks ettirish, estetik qadriyat yaratish	Obrazli tafakkur, tasavvur, emotsional idrok	San’at asari (rasm, musiqa, adabiy asar)
Texnikaviy	Amaliy ehtiyojlarni qondirish uchun yangi qurilma, texnologiya yaratish	Amaliy-texnik, konstruktiv tafakkur	Ixtiro, qurilma, mexanizm, texnologik jarayon
Ijtimoiy	Ijtimoiy munosabatlarni, tashkiliy tuzilmalarni takomillashtirish	Ijtimoiy tafakkur, kommunikativ qobiliyatlar	Yangi ijtimoiy loyiha, boshqaruv usuli, islohot
Pedagogik	Ta’lim-tarbiya jarayonini optimallashtirish, o‘quvchi shaxsini rivojlantirish	Pedagogik tafakkur, refleksiya, empatiya	Yangi o‘qitish metodi, pedagogik texnologiya

Ushbu tahlillar ijodiy faollikning bir xil hodisa emasligini, balki uning turli sohalarda o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi. Biroq, barcha turlar uchun yuqorida keltirilgan to‘rtta

komponentning mavjudligi va o‘zaro ta’siri umumiy qonuniyat hisoblanadi.

Olingan natijalar ijodiy faollikni an’anaviy yondashuvlardan farqli o‘laroq, yanada kengroq va tizimliroq tushunishga imkon beradi. Tadqiqotda ijodiy faollikning to‘rt komponentli modeli taklif etilishi uning biryoqlama, faqat kognitiv yoki faqat motivatsion hodisa sifatida qaralishining cheklanganligini ko‘rsatadi. Masalan, J. Gilford va E. Torrens tomonidan ilgari surilgan psixometrik yondashuvlar asosan kognitiv komponentni, xususan, divergent tafakkurni o‘lchashga qaratilgan [1, 2]. Bu, shubhasiz, muhim, lekin ijodiy jarayonning to‘liq manzarasini bermaydi. Qobiliyatli, original fikrlarga ega bo‘lgan shaxs, agar unda o‘z g‘oyasini amalga oshirish uchun yetarli motivatsiya, qat’iyat va amaliy ko‘nikmalar bo‘lmasa, real ijodiy mahsulot yarata olmasligi mumkin. Shu ma’noda, biz taklif etgan model ijodiy faollikni shaxsning yaxlit namoyon bo‘lishi sifatida ko‘rib, uning barcha psixologik jabhalarini qamrab olishga harakat qiladi.

Ushbu tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati shundaki, u ta’lim tizimida ijodkorlikni rivojlantirish borasidagi ishlarni qayta ko‘rib chiqish uchun asos bo‘la oladi. Aksariyat hollarda ta’lim jarayonida o‘quvchilarning faqat kognitiv komponentini, ya’ni bilimlarni o‘zlashtirish va nostandart masalalar yechish qobiliyatini rivojlantirishga e’tibor qaratiladi. Biroq, ijodiy shaxsni tarbiyalash uchun uning motivatsion sohasini (qiziquvchanlikni rag‘batlantirish, muvaffaqiyatga ishonchni shakllantirish), emotsional intellektini (o‘z his-tuyg‘ularini anglash va boshqarish, ilhomlanishni qo‘llab-quvvatlash) va amaliy ko‘nikmalarini (loyihaviy ishlarni bajarish, g‘oyalarni real prototiplarga aylantirish) ham tizimli ravishda rivojlantirish lozim. Shundagina biz shunchaki bilimli emas, balki o‘z bilimlarini amalda ijodiy qo‘llay oladigan bitiruvchilarni yetishtirishimiz mumkin.

Albatta, ushbu tadqiqot o‘zining cheklovlariga ega. U asosan nazariy xarakterga ega bo‘lib, taklif etilgan model va tasniflar empirik tekshiruv va validizatsiyani talab etadi. Kelajakdagi tadqiqotlar ijodiy faollikning turli komponentlari o‘rtasidagi korrelyatsion aloqalarni o‘rganishga, uning yoshga oid va jinsiy xususiyatlarini aniqlashga, shuningdek, turli kasbiy faoliyat turlarida muvaffaqiyatni prognoz qilishdagi rolini tadqiq etishga qaratilishi mumkin. Bundan tashqari, taklif etilgan to‘rt komponentli model asosida shaxsning ijodiy faollik darajasini diagnostika qilish uchun kompleks psixodiagnostik metodika ishlab chiqish ham istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Maqolada ijodiy faollikning yaxlit tuzilmasi to‘rtta o‘zaro uzviy bog‘liq komponentlar – motivatsion-irodaviy, kognitiv, emotsional va operatsional-amaliy komponentlar birligi sifatida taqdim etildi. Aynan shu to‘rt komponentning uyg‘un rivojlanishi va o‘zaro hamkorligi yuksak darajadagi ijodiy natijalarga erishishning garovidir. Biror-bir komponentning yetarli darajada rivojlanmaganligi ijodiy jarayonning samaradorligini pasaytiradi. Ushbu model ijodiy faollikning kompleks tabiatini chuqurroq anglash va uning psixologik mexanizmlarini tushunish uchun konseptual asos bo‘lib xizmat qiladi.

Shuningdek, ijodiy faoliyatning ilmiy, badiiy, texnikaviy, ijtimoiy va pedagogik kabi asosiy turlari tasniflanib, ularning o‘ziga xos xususiyatlari ochib berildi. Bu tasnif turli sohalarda ijodkorlikni rivojlantirish uchun differensial yondashuvlarni ishlab chiqish zarurligini ko‘rsatadi. Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida ijodiy faollik shaxs muvaffaqiyatining va davlat raqobatbardoshligining hal qiluvchi omiliga aylanib bormoqda. Shu bois, ta’lim tizimining barcha bo‘g‘inlarida yoshlarning ijodiy faolligini rag‘batlantirish, qo‘llab-quvvatlash va uning barcha tarkibiy qismlarini tizimli rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirish O‘zbekistonning innovatsion kelajagini ta’minlashda strategik ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, ushbu tadqiqot ijodiy faollik fenomenini tizimli va ko‘p qirrali nuqtai nazardan tahlil qilishga qaratilgan nazariy urinishdir. Ijodiy faollik shunchaki kreativlik yoki ijodiy tafakkur bilan chegaralanib qolmay, balki shaxsning o‘z potentsialini voqelikka aylantirishga yo‘naltirilgan ongli, maqsadli va murakkab faoliyat jarayoni ekanligi asoslandi. Uning mohiyati yangilik yaratish, mavjudlikni o‘zgartirish va takomillashtirish orqali shaxsning o‘zini va atrof-olamni boyitishidan iboratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Guilford, J. P. (1967). The nature of human intelligence. McGraw-Hill.

Torrance, E. P. (1974). The Torrance Tests of Creative Thinking-Norms-Technical Manual Research Edition-Verbal Tests, Forms A and B-Figural Tests, Forms A and B. Ginn and Company.

Maslow, A. H. (1968). Toward a psychology of being. Van Nostrand.

Рубинштейн, С. Л. (2000). Основы общей психологии. Питер.

Выготский, Л. С. (2004). Психология развития человека. Смысл; Эксмо.

Sternberg, R. J. (2006). The nature of creativity. Creativity Research Journal, 18(1), 87–98.

Davletshin, M. G. (1973). Psikhologiya sposobnostey. O‘qituvchi.

G‘oziev, E. G‘. (2010). Umumiy psixologiya. O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati.

Qodirov, B. R. (1995). Talabalar o‘quv-bilish faoliyatida qobiliyatlarini diagnostika qilish va rivojlantirish. O‘zPFITI.

Karimova, V. M. (2018). Ijtimoiy psixologiya. Fan va texnologiya.

Csikszentmihalyi, M. (1990). Flow: The psychology of optimal experience. Harper & Row.

ФАКТОРЫ РИСКА И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОДРОСТКОВ С КРИМИНАЛЬНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ

Пардаева Умида Мухтар кизи
Преподаватель кафедры общей психологии
Узбекского государственного педагогического университета им. Низами

Аннотация: В статье анализируются ключевые факторы риска и психологические особенности подростков, склонных к криминальному поведению. Особое внимание уделяется агрессивности, эмоциональной неустойчивости, дефициту самоконтроля, коммуникативным трудностям и внушаемости. Рассматриваются эмпирические данные, подтверждающие, что сочетание агрессивности и низкой стрессоустойчивости является значимым предиктором девиантного поведения. Подчёркивается необходимость профилактических мер, направленных на развитие эмоциональной регуляции, навыков самоконтроля и позитивного социального взаимодействия.

Ключевые слова: подросток, криминальное поведение, факторы риска, девиантное поведение, агрессивность, враждебность, дефицит самоконтроля, эмоциональная неустойчивость, групповое влияние.

Abstract: The article examines key risk factors and psychological characteristics of adolescents prone to criminal behavior. Special attention is paid to emotional instability, lack of self-control, communication difficulties, and susceptibility to peer influence. Empirical findings confirm that a combination of aggressiveness and low stress tolerance is a significant predictor of deviant behavior. The article highlights the importance of preventive measures aimed at developing emotional regulation, self-control skills, and positive social interaction.

Keywords: teenager, criminal behavior, risk factors, deviant behavior, aggressiveness, hostility, lack of self-control, emotional instability, group influence.

Annotatsiya: Maqolada jinoyatchilikka moyil bo‘lgan o‘smirlarning asosiy xavf omillari va psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Diqqat markazida hissiy beqarorlik, o‘zini nazorat qila olmaslik, muloqotdagi qiyinchiliklar va tengdoshlarning ta’siriga beriluvchanlik turadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, agressivlik va past stressga chidamlilik uyg‘unligi buzuq xulqning muhim prediktori hisoblanadi. Profilaktika choralarida hissiy regulyatsiya, o‘zini boshqarish ko‘nikmalari va ijobiy ijtimoiy muloqotni rivojlantirish zarurligi ta’kidlanadi.

Kalit so’zlar: o’spirin, jinoiy xatti-harakatlar, xavf omillari, deviant xatti-harakatlar, tajovuzkorlik, dushmanlik, o’zini tuta olmaslik, hissiy beqarorlik, guruh ta’siri.

В последние десятилетия отмечается устойчивая тенденция роста подростковой преступности как в мире, так и в Узбекистане. По данным ООН, каждый пятый правонарушитель в мире — несовершеннолетний. Подростковый возраст является критическим периодом формирования личности, когда эмоциональная нестабильность и повышенная внушаемость сочетаются с поиском идентичности. Поэтому анализ факторов риска и психологических особенностей подростков с криминальным поведением имеет особую актуальность.

Факторы риска делятся на внешние (социальные, семейные, экономические) и внутренние (психологические). К социальным факторам относят неблагополучные семьи, криминальное окружение, бедность, школьные трудности. Однако не все подростки из таких условий становятся преступниками. Решающую роль играют внутренние предрасположенности личности.

1. Агрессивность и враждебность. Исследования показывают, что высокий уровень

агрессивности связан с повышенной вероятностью участия подростков в правонарушениях. Однако само по себе наличие агрессивности не гарантирует криминального поведения — важна способность подростка контролировать свои эмоции и использовать конструктивные копинг-стратегии.

2. Эмоциональная неустойчивость. Подростки с низкой толерантностью к фрустрации и высоким уровнем импульсивности чаще совершают противоправные действия. Эмоциональные всплески нередко становятся катализатором агрессии и конфликтов.

3. Дефицит самоконтроля. Неспособность контролировать поведение и планировать действия снижает вероятность успешной адаптации в обществе и повышает риск девиантности.

4. Коммуникативные трудности. Агрессивный стиль общения, низкая эмпатия и отсутствие навыков конструктивного взаимодействия затрудняют социальную адаптацию и ведут к конфликтам.

5. Внушаемость и групповое влияние. Подростки, склонные к подчинению давлению группы, чаще вовлекаются в криминальные компании.

Подростки с криминальным поведением отличаются от сверстников по ряду показателей. У них чаще наблюдается низкий уровень эмпатии, слабое развитие моральных норм, импульсивность и эмоциональная лабильность. Они демонстрируют склонность к когнитивным искажениям, оправдывающим насилие. Нередко фиксируются психические расстройства — тревожные и аффективные состояния. Эмпирическая база исследования включает данные, собранные среди 100 школьников г. Ташкента. Для диагностики использовались: опросник Басса–Дарки (агрессивность), шкала Кука–Медли (враждебность), методика CISS (копинг-стратегии), диагностика коммуникативных установок В. В. Бойко, а также опросник склонности к девиантному поведению.

Анализ показал: подростки с высоким уровнем враждебности чаще выбирают неадаптивные копинг-стратегии (избегание, агрессивные реакции), что коррелирует с девиантным поведением. Также выявлено, что подростки с криминальными проявлениями демонстрируют низкий уровень самоконтроля и высокий уровень импульсивности.

Результаты исследования согласуются с международными данными. В зарубежной литературе отмечается, что импульсивность и эмоциональная лабильность являются значимыми предикторами подростковой преступности (DiClemente & Richards, 2022). Отечественные исследования также подтверждают роль агрессивности и низкой стрессоустойчивости в формировании криминального поведения (Пардаева, 2024). В разных странах подростковая преступность проявляется по-разному, однако психологические факторы риска во многом универсальны. В исследованиях американских криминологов (DiClemente & Richards, 2022) установлено, что подростки, подвергавшиеся воздействию насилия в семье и на улице, чаще демонстрируют высокую агрессивность и низкий самоконтроль. В европейских странах (Великобритания, Германия) акцент делается на роли школьной неуспешности: низкие академические достижения сочетаются с агрессивным поведением и формируют почву для делинквентности.

В России и Узбекистане исследования показывают, что одним из решающих факторов выступает семейное неблагополучие — алкоголизм родителей, жестокое обращение, недостаток эмоциональной поддержки. Однако важно подчеркнуть, что не каждый подросток из группы риска становится правонарушителем: ключевым посредником остаются индивидуальные психологические особенности.

Семья является важнейшим институтом социализации. Неблагополучные условия (конфликты, насилие, отсутствие контроля, гипоопека или, напротив, гиперопека) значительно повышают вероятность криминального поведения у подростков. В то же время исследования показывают, что тёплые и поддерживающие отношения в семье

могут нивелировать влияние неблагоприятных внешних обстоятельств. Так, подростки с высоким уровнем агрессивности, но имеющие доверительные отношения с родителями, демонстрируют меньшую склонность к правонарушениям. Следовательно, профилактика должна включать работу не только с подростками, но и с их семьями: тренинги родительской компетентности, психологическое консультирование, создание центров поддержки.

Школа играет двойственную роль: с одной стороны, она может стать ресурсом развития, с другой — источником стресса. Учебная неуспешность и конфликты с учителями часто усиливают девиантные тенденции. Подростки, которые не справляются с требованиями школы, ищут признания в асоциальных группах. Именно там формируются криминальные установки и нормы. Внушаемость и стремление к одобрению сверстников часто толкают подростков на участие в противоправных действиях. Исследования показывают, что вовлечённость в позитивные школьные и внеучебные программы (спорт, волонтёрство, кружки) снижает риск девиантности.

Кроме агрессивности и эмоциональной лабильности, важную роль играют когнитивные дефициты. У подростков с криминальным поведением нередко наблюдаются трудности с планированием, низкий уровень критического мышления, склонность к импульсивным решениям. Сниженная способность прогнозировать последствия поступков и ограниченный моральный кругозор делают их уязвимыми к принятию криминальных норм. Эмпирические исследования показывают, что подростки с низким уровнем когнитивного развития чаще совершают спонтанные преступления (драки, кражи), в то время как подростки с относительно высоким уровнем интеллекта могут демонстрировать «криминальный интеллект» — умение планировать, манипулировать и избегать наказания.

Анализ данных, полученных в ходе эмпирических исследований криминального поведения подростков, включает использование разнообразных статистических и качественных методов. Для сравнения психологических характеристик различных групп (например, правонарушителей и законопослушных подростков) часто применяются статистические методы, такие как t-тесты, дисперсионный анализ (ANOVA) и регрессионный анализ [11]. Качественный анализ используется для выявления тем и закономерностей в данных, полученных в ходе интервью и наблюдений [12]. Исследователи также анализируют корреляции между различными психологическими переменными и криминальным поведением [13]. Для изучения траекторий криминального поведения может применяться латентный кластерный анализ роста [14]. Мета-анализ используется для обобщения результатов множества исследований по определенной проблеме.

Таблица 1.

Краткая интерпретация криминального поведения подростков

Метод	**Что сравнивали / рассчитывали**	**Главное значимое (p < 0,05)**	**Краткая интерпретация**
Mann-Whitney U (♂ n = 50, ♀ n = 50)	Пол × каждая количественная шкала	• Косвенная агрессия (U = 1634, p = 0,004) • Вербальная агрессия (U = 1639, p = 0,006) • Шкала «Обстоятельства» стрессочувствительности (U = *, p = 0,003)	Девочки показали **выше** косвенную и вербальную агрессию и чаще отмечали стрессовые «обстоятельства». Эффект-size r≈0,27–0,29 (небольшой-средний).
Корреляции (Pearson)	Все количественные переменные (n = 100)	• Возраст – «Обстоятельства» r = 0,30, p = 0,002 • «Обоснованный негативизм» – Психосоматика r = –0,34, p = 0,001 • «Усложнение» – Психосоматика r = 0,35, p ≈ 0,0003	Старшие подростки чаще сталкиваются со стресс-обстоятельствами. Выраженный негативизм ассоциирован с меньшими психосоматическими жалобами, тогда как усложнение стрессов — с их ростом.
Корреляции (Spearman)	Ранги (устойчиво к не-норме)	• ДП[1] – базовый стресс r_s = –0,31, p < 0,01 • Усложнение – Психосоматика r_s = 0,35, p < 0,001	Чем выше делинквентные проявления, тем ниже базовая стрессочувствительность; усложнение стрессов снова «идёт» с психосоматикой.

«Девочки значимо превосходят мальчиков по показателю косвенной агрессии.» Это основной вывод из сравнения. Он означает, что в исследуемой группе девочки в среднем демонстрировали более высокий уровень косвенной агрессии, чем мужской пол. Косвенная агрессия, как правило понимается как агрессия, направленная на другое лицо окольным путем (например, сплетни, злобные шутки) или как агрессия, которая ни на кого не направлена (например, взрывы ярости, проявляющиеся в крике, топанье ногами).

p = 0,004 - уровень статистической значимости (p-value). Он показывает вероятность

получить наблюдаемые или еще более выраженные различия между группами случайно, если бы на самом деле никакой разницы в генеральных совокупностях (всех испытуемых, которых представляют выборки) не существовало. Поскольку p = 0,004 меньше общепринятого порогового значения α = 0,05 (и даже α = 0,01), результат считается статистически значимым. Это означает, что обнаруженное различие в уровнях косвенной агрессии между девушками и юношами с высокой вероятностью не случайно и действительно существует в той популяции, которую представляют участники исследования.

«r = 0,27» - величина эффекта (effect size). Для критерия Манна-Уитни она может быть рассчитана на основе Z-значения (которое, в свою очередь, связано с U-значением) и общего объема выборки. Величина эффекта r = 0,27 указывает на малый или умеренно-малый размер эффекта. Это означает, что хотя различие статистически значимо (т.е. оно реально существует и не случайно), его практическая значимость или величина этого различия не очень велика.

В результате проведенного исследования было установлено, что девушки-подростки в среднем проявляют более высокий уровень косвенной агрессии (например, через сплетни, непрямые насмешки или неадресованные вспышки гнева), чем юноши-подростки. Это различие является статистически значимым, то есть оно не случайно. Однако сила этого различия (величина эффекта) оценивается как малая или умеренно-малая. Это может указывать на то, что девушки в подростковом возрасте чаще прибегают к непрямым формам выражения агрессии.

«Анализ корреляций показал слабую положительную связь возраста с показателем «Обстоятельства» стрессочувствительности (r = 0,30, p = 0,002)…»

Это утверждение описывает взаимосвязь между двумя переменными: возрастом подростков и их оценкой по шкале «Обстоятельства», которая, вероятно, является частью методики, измеряющей стрессочувствительность.

Анализ корреляций. Корреляционный анализ – это статистический метод, который используется для изучения наличия, силы и направления связи между двумя или более переменными. В данном исследовании, использовался коэффициент ранговой корреляции Спирмена, который оценивает, насколько хорошо связь между двумя переменными может быть описана с помощью монотонной функции.

Положительная связь. Означает, что с увеличением одной переменной наблюдается тенденция к увеличению другой переменной (и наоборот, с уменьшением одной – уменьшение другой). В данном случае это означает, что с увеличением возраста подростков их показатели по шкале «Обстоятельства» стрессочувствительности также имеют тенденцию к увеличению.

Слабая связь. Указывает на то, что хотя связь и существует, она не очень сильная. Изменения в одной переменной лишь в небольшой степени предсказывают изменения в другой.

«...Возраста с показателем «Обстоятельства» стрессочувствительности...». Это две переменные, между которыми была обнаружена связь. Первая переменная – это возраст участников исследования. Вторая – показатель по шкале «Обстоятельства» стрессочувствительности. Можно предположить, что она оценивает, насколько подростки считают различные внешние обстоятельства или жизненные ситуации источником стресса или как они реагируют на них.

«r = 0,30» - это значение коэффициента корреляции (в данном случае, Спирмена). Коэффициент корреляции варьируется от -1 до +1.

Знак «+» (обычно опускается, если он положительный) указывает на положительную связь.

Значение 0,30 говорит о слабой или умеренно-слабой силе связи. Чем ближе значение

коэффициента к 0, тем слабее линейная (или монотонная, для Спирмена) связь.

«p = 0,002». Это уровень статистической значимости для данной корреляции. Он показывает вероятность случайного получения такого или более сильного коэффициента корреляции, если бы на самом деле связи между возрастом и показателем «Обстоятельства» стрессочувствительности в генеральной совокупности не было. Поскольку p = 0,002 меньше стандартного порога α = 0,05, обнаруженная корреляция считается статистически значимой. Это означает, что выявленная слабая положительная связь не случайна.

Исследование выявило, что существует статистически значимая, но слабая положительная взаимосвязь между возрастом подростков и их оценками по шкале «Обстоятельства» стрессочувствительности. Это означает, что по мере взросления (в рамках исследуемого возрастного диапазона) у подростков наблюдается некоторая тенденция к повышению показателей по этой шкале (возможно, они начинают воспринимать больше обстоятельств как стрессогенные или их реакции на стрессовые обстоятельства становятся более выраженными). Однако, поскольку связь слабая, возраст объясняет лишь небольшую долю изменчивости в этом показателе стрессочувствительности.

Таблица 2.

Краткая интерпретация криминального поведения подростков

Блок →	**Враждебность (BDHI / Cook-Medley)**	**Копинг-стратегии (CISS)**	**Коммуникативные установки (Бойко)**	**Девиантное поведение (СДП)**
Связи между блоками	**Индекс враждебности ↘ Социальное отвлечение r = –0,28 rs = –0,26**	**Социальное отвлечение ↗ СОП* r = 0,26**	**Общий уровень негативных установок ↗ АП* r = 0,20**	**Вербальная агрессия ↘ АП* r = –0,21**
Внутри блока	Физическая агрессия ↘ Чувство вины rs = –0,25	ПОК ↗ Отвлечение rs = 0,26	—	—

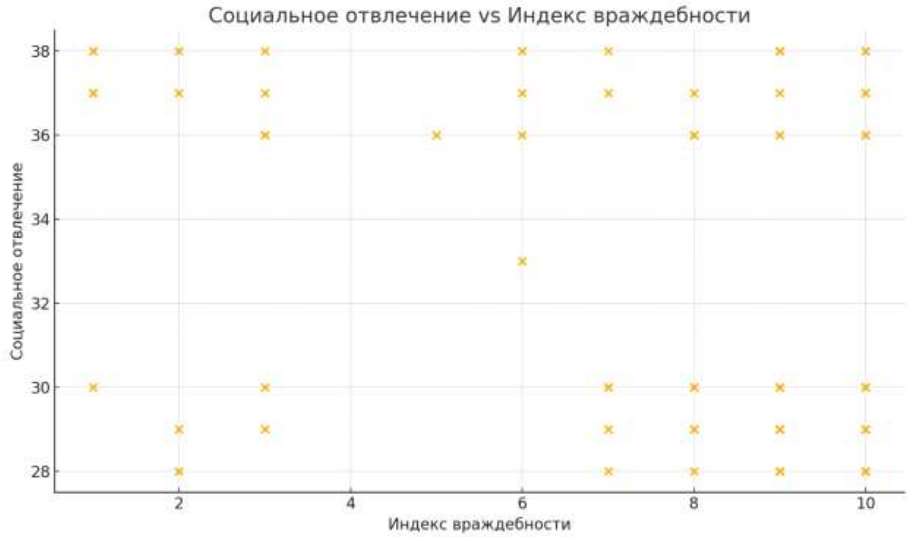

«Социальное отвлечение vs Индекс враждебности». Этот график показывает распределение индивидуальных данных подростков по осям «Индекс враждебности» (горизонтальная ось) и «Социальное отвлечение» (вертикальная ось). Ранее упоминался коэффициент корреляции r = -0,28 между этими показателями. Визуально точки на

диаграмме достаточно разбросаны, что характерно для корреляций такой силы (слабая или умеренно-слабая обратная связь).

Рисунок 2. Различия социального отвлечения и СОП

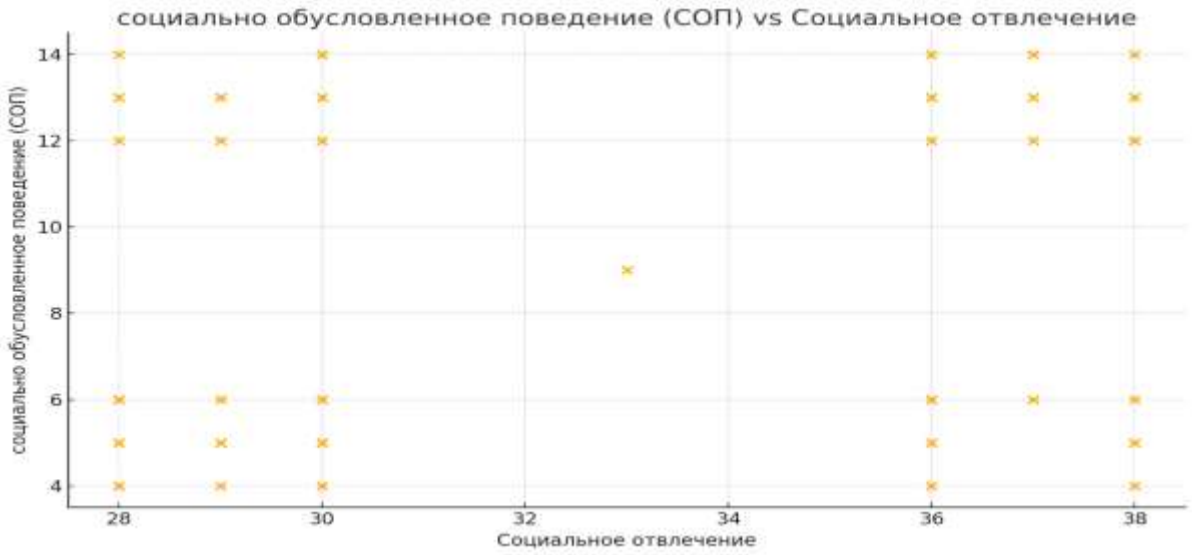

«Социально обусловленное поведение (СОП) vs Социальное отвлечение». Эта диаграмма соотносит «Социальное отвлечение» (горизонтальная ось) с «Социально обусловленным поведением (СОП)» (вертикальная ось). Коэффициент корреляции r = 0,26 указывает на слабую положительную связь. График показывает, как индивидуальные значения располагаются относительно друг друга; при такой корреляции можно ожидать очень общее направление точек снизу слева вверх направо, но с большим разбросом.

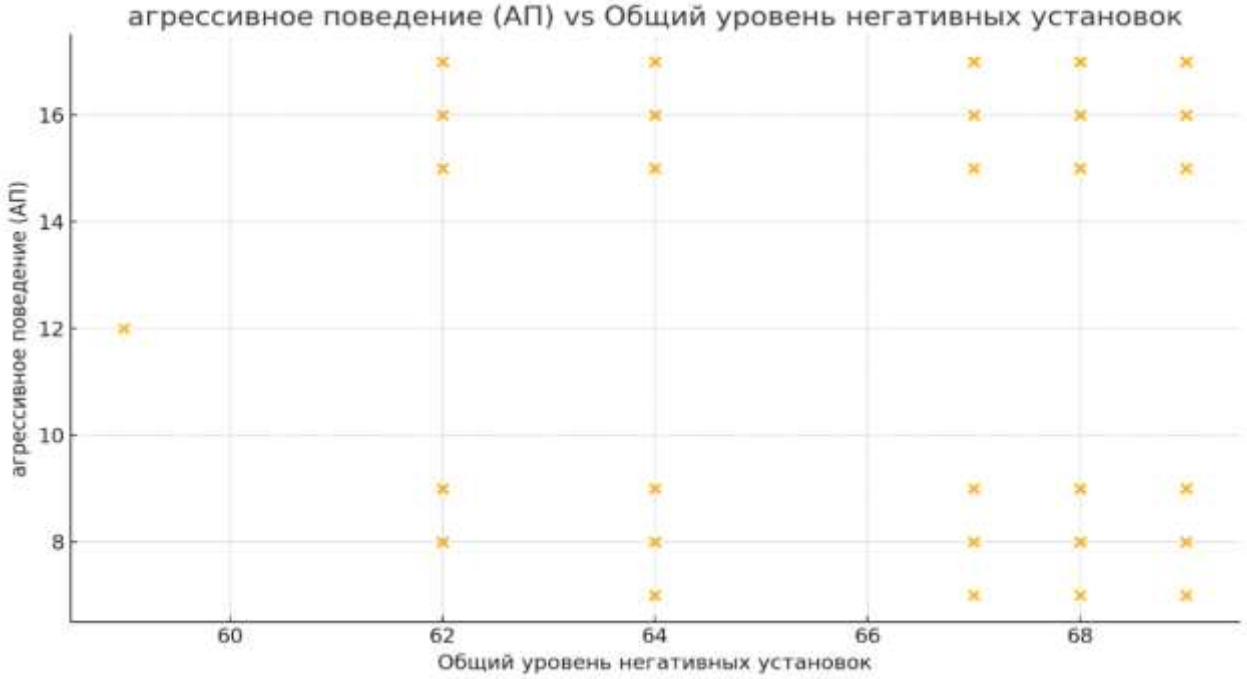

Рисунок 3. АП и общий уровень установок

«Агрессивное поведение (АП) vs Общий уровень негативных

установок». На этой диаграмме по горизонтальной оси отложен «Общий уровень негативных установок», а по вертикальной – «Агрессивное поведение (АП)». Связь характеризуется коэффициентом r = 0,20 (слабая положительная). Точки на графике иллюстрируют это соотношение.

Рисунок 4. АП и Вербальная агрессия

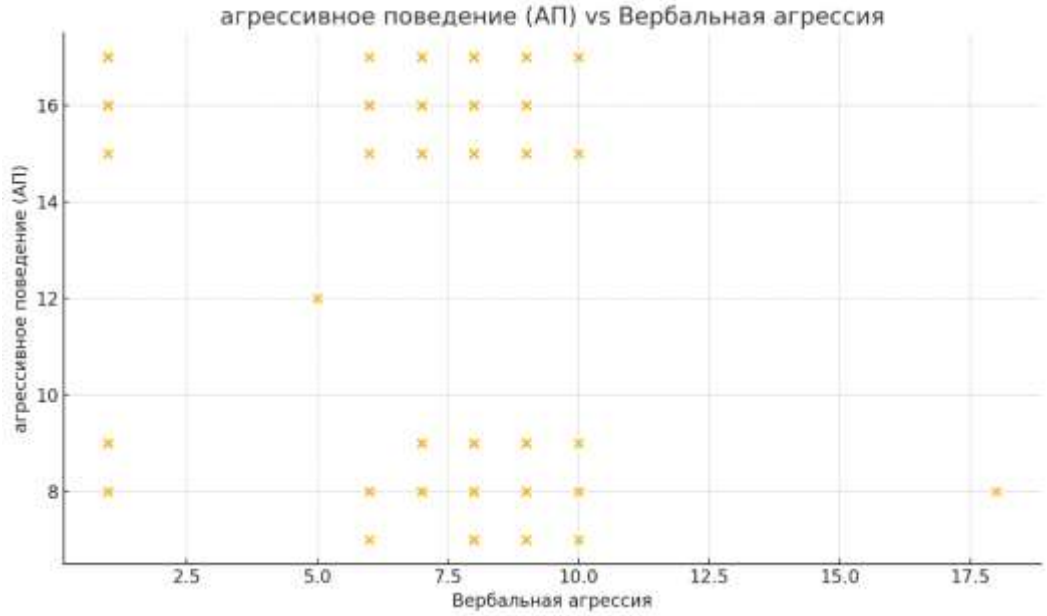

«Агрессивное поведение (АП) vs Вербальная агрессия». Здесь сопоставляются «Вербальная агрессия» (горизонтальная ось) и «Агрессивное поведение (АП)» (вертикальная ось). Коэффициент r = -0,21 (слабая обратная связь) предполагает, что с ростом вербальной агрессии несколько снижается другой тип агрессивного поведения. Как и на других графиках, точки показывают индивидуальный разброс данных.

Интерпретация о новизне исследования.

Утверждается, что впервые для выборки 15-16-летних школьников были одновременно сопоставлены следующие методики:

Две независимые шкалы враждебности (BDHI, Cook-Medley): Использование двух разных опросников для оценки враждебности позволяет получить более надежную и всестороннюю оценку этого сложного конструкта. Это может помочь выявить различные аспекты враждебности или подтвердить результаты одного опросника данными другого, повышая валидность измерения.

Полный профиль CISS: Методика CISS (Coping in Stressful Situations) оценивает различные копинг-стратегии (например, ориентация на задачу, на эмоции, на избегание, включая социальное отвлечение). Анализ полного профиля позволяет понять, какие именно стратегии совладания со стрессом преобладают у подростков и как они связаны с враждебностью и девиантностью, а не просто использовать общий балл по копингу.

Пять факторов коммуникативных установок (Бойко): Методика В.В. Бойко диагностирует различные типы коммуникативных установок. Рассмотрение пяти факторов дает детализированное представление о том, как конкретные позитивные или негативные установки в общении (например, восприятие людей как опасных) влияют на другие изучаемые переменные.

Пять форм девиантности (СДП): Опросник «Склонность к девиантному поведению» (СДП) позволяет диагностировать различные формы девиантного поведения (например, агрессивное, делинквентное, социально-обусловленное). Это важно, так как разные

психологические факторы могут по-разному влиять на конкретные проявления девиантности.

Значение одновременного сопоставления. Именно комплексное, одновременное изучение этих разнообразных психологических конструктов на одной выборке подростков 15-16 лет представляет собой новизну. Такой подход позволяет выявить не только прямые связи, но и сложные взаимовлияния и опосредованные эффекты, создавая более целостную картину психологических механизмов, лежащих в основе девиантного поведения.

Выявление опосредованной связки «враждебность → деструктивный копинг → девиантность»:

Это ключевой теоретический и практический вывод исследования. Опосредованная связка означает, что враждебность не обязательно напрямую ведет к девиантному поведению. Вместо этого, враждебность влияет на выбор подростком деструктивных копинг-стратегий (неадаптивных, неэффективных или усугубляющих проблему способов справиться со стрессом или негативными эмоциями). И уже эти деструктивные копинг-стратегии, в свою очередь, повышают риск вовлечения в девиантное поведение.

Деструктивный копинг здесь выступает как медиатор – промежуточное звено, через которое враждебность оказывает свое влияние на девиантность. Примером деструктивного копинга может быть чрезмерное избегание, агрессивный выплеск эмоций, уход в себя, если это не решает проблему, а усугубляет ее.

Психологическое значение: понимание этой опосредованной связи очень важно. Оно показывает, что не все враждебные подростки обязательно станут девиантными. Критическую роль играет то, как они справляются со своей враждебностью и сопутствующими ей трудностями.

Практические выходы для профилактических программ:

Обнаруженная опосредованная связка «враждебность → деструктивный копинг → девиантность» «задаёт точку входа для профилактических программ». Это означает, что профилактические усилия могут быть целенаправленно направлены на звенья этой цепи:

Тренинги коммуникативной толерантности. Направлены на снижение враждебности и коррекцию негативных коммуникативных установок. Развитие терпимости в общении, эмпатии, способности понимать других и конструктивно разрешать конфликты может снизить исходный уровень враждебности.

Переобучение копинг-репертуара. Это воздействие на промежуточное звено – деструктивный копинг. Подростков можно обучать более адаптивным и конструктивным способам совладания со стрессом, гневом и другими негативными состояниями (например, методам релаксации, решения проблем, поиска социальной поддержки, позитивного переосмысления).

Эффективность такого подхода. Воздействуя и на первопричину (враждебность), и на механизм ее реализации (деструктивный копинг), можно более эффективно предотвращать развитие девиантного поведения. Если подросток научится справляться со своей враждебностью конструктивно, вероятность ее перехода в деструктивное поведение значительно снизится.

Практические направления профилактики

Подростковое криминальное поведение является результатом сложного взаимодействия социальных и психологических факторов. Проведённый анализ позволяет выделить ряд практических направлений, которые могут быть использованы для профилактики и коррекции девиантного поведения среди подростков.

Работа в системе образования. Школа должна стать не только местом получения знаний, но и пространством для формирования эмоциональной устойчивости и коммуникативных навыков. Введение факультативных курсов по развитию эмоционального интеллекта, проведение тренингов по управлению стрессом и агрессией, а также организация кружков

и секций, где подростки могут реализовать лидерские качества конструктивным образом, способны значительно снизить уровень вовлечённости учащихся в криминальные компании.

Семейное сопровождение. Родители являются ключевым фактором профилактики. Программы родительской компетентности, семейное консультирование и поддержка кризисных семей помогают создать позитивную атмосферу, в которой подросток ощущает себя защищённым и нужным. Особое внимание должно уделяться формированию доверительных отношений и развитию у родителей навыков ненасильственного воспитания

Общественные инициативы. Неправительственные организации, спортивные клубы и культурные центры могут выступать ресурсом профилактики. Вовлечение подростков в волонтёрские и социальные проекты помогает формировать чувство ответственности, развивать навыки сотрудничества и снижать риск асоциальных поступков.

Использование цифровых технологий. С учётом высокой вовлечённости подростков в онлайн-среду целесообразно создавать профилактические проекты в социальных сетях: видеоролики, блоги, чаты поддержки. Такие проекты должны ориентироваться на популярные для подростков платформы и транслировать позитивные модели поведения, а также предоставлять доступ к психологической помощи.

Межведомственное сотрудничество. Эффективность профилактики возможна только при координации усилий школы, семьи, правоохранительных органов и социальных служб. Создание единой базы данных подростков группы риска, проведение совместных консультаций и регулярный обмен информацией позволят оказывать своевременную помощь и предотвращать рецидивы. Таким образом, стратегия профилактики подростковой преступности должна быть комплексной, многоуровневой и учитывать психологические особенности личности. Только в этом случае возможно не только снизить уровень криминальной активности среди несовершеннолетних, но и обеспечить гармоничное развитие подростков, формирование у них устойчивой гражданской позиции и позитивного социального поведения.

Список литературы

DiClemente, C. M., & Richards, M. H. (2022). Community violence in early adolescence: Assessing coping strategies for reducing delinquency and aggression. Journal of Clinical Child & Adolescent Psychology, 51(2), 155–169. https://doi.org/10.1080/15374416.2019.1650365

Farrington, D. P., & Ttofi, M. M. (2019). Developmental and life-course theories of offending. Oxford Research Encyclopedia of Criminology and Criminal Justice. https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190264079.013.2

Lauderdale Criminal Defense. (n.d.). Juvenile delinquency | Theories and risk factors. Retrieved April 25, 2025, from https://www.lauderdalecriminaldefense.com/juvenile-delinquency-theories-and-risk-factors/

Moffitt, T. E. (2018). Male antisocial behaviour in adolescence and beyond. Nature Human Behaviour, 2(3), 177–186. https://doi.org/10.1038/s41562-018-0309-4

Пардаева, У. М. (2024). Психологические особенности криминального поведения подростков (магистерская диссертация). Ташкент, 2025

Perevezentseva, Yu. S. (2013). Психологические детерминанты агрессивного поведения детей и подростков. Образовательная социальная сеть. Retrieved from https://nsportal.ru/vuz/psikhologicheskie-nauki/library/2013/04/23/psikhologicheskie-determinanty-agressivnogo

Shader, M. (2004). Risk factors for delinquency: An overview. Washington, DC: Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention.

UNICEF. (2021). Adolescent well-being and mental health. Geneva: UNICEF.

World Health Organization. (2023). Adolescent health and development. Geneva: WHO.

United Nations Office on Drugs and Crime. (2022). World report on juvenile crime. Vienna:

UNODC.

Psychological Characteristics and Health Behavior for Juvenile Delinquency Groups - PMC [Электронный ресурс] // PubMed Central. – URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9363219/ (дата последнего обращения: 25.04.2025).

A QUALITATIVE STUDY OF SELECTED JUVENILE OFFENDERS LIVING IN SEDGWICK COUNTY KANSAS [Электронный ресурс] // SOAR. – URL: https://soar.wichita.edu/bitstreams/306e85ac-75d2-4722-b403-1aa11e11eaef/download (дата последнего обращения: 25.04.2025).

Psychosocial and Personality Characteristics of Juvenile Offenders in a Detention Centre regarding Recidivism Risk [Электронный ресурс] // Journals.copmadrid.org. – URL: https://journals.copmadrid.org/ejpalc/art/ejpalc2020a9 (дата последнего обращения: 25.04.2025).

An Evaluation of Dual Systems Theories of Adolescent Delinquency in a Normative Longitudinal Cohort Study of Youth [Электронный ресурс] // PubMed Central. – URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8219591/ (дата последнего обращения: 25.04.2025).

BOSQON ULOQTIRISHDA SPORTCHILAR PSIXOLOGIK TAYYORGARLIGINI TAKOMILLASHTIRISH SAMARADORLIGI

Ziyayev Farrux Choriyorovich,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti dotsenti

Annotatsiya: Ushbu ilmiy ishda bosqon uloqtirish sport turi bilan shug‘ullanuvchi sportchilarning psixologik tayyorgarligini takomillashtirish masalalari o‘rganilgan. Sportchilarning musobaqalarga va mashg‘ulotlarga bo‘lgan ruhiy holati, stressga qarshi turish qobiliyati hamda motivatsiya darajasi ularning natijalariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Tadqiqot davomida psixologik tayyorgarlikning asosiy komponentlari — irodaviy sifatlar, emotsional barqarorlik, o‘ziga ishonch va maqsadga yo‘naltirilganlik singari omillar tahlil qilinib, ular ustida ishlash sportchining natijalariga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi aniqlangan. Shuningdek, maxsus psixologik treninglar va mashg‘ulotlar orqali sportchilar ruhiy bosimni yengish, diqqatni jamlash, ichki motivatsiyani oshirish kabi ko‘nikmalarga ega bo‘lishlari mumkinligi asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari sportchilarning musobaqa oldi holatini boshqarish va ularni optimal holatga keltirishda samarali uslub va metodlardan foydalanish zarurligini ko‘rsatdi.

Kalit so‘zlar: Bosqon uloqtirish, sportchilar psixologiyasi, psixologik tayyorgarlik, sportda ruhiy tayyorgarlik, sportchilar motivatsiyasi, musobaqaga tayyorgarlik, stressga bardoshlilik, sport faoliyatida psixologik omillar, sportchilarda irodaviy sifatlar, yuksak natijaga erishish omillari, bosqon uloqtirish, sportchi psixologiyasi, psixologik tayyorgarlik, musobaqa stressi, motivatsiya, psixologik trening.

Аннотация: В данной научной работе рассматриваются вопросы совершенствования психологической подготовки спортсменов, занимающихся толканием ядра. Психическое состояние спортсменов на соревнованиях и тренировках, их стрессоустойчивость и уровень мотивации напрямую влияют на их результаты. В ходе исследования были проанализированы основные компоненты психологической подготовки – такие факторы, как сила воли, эмоциональная устойчивость, уверенность в себе и целеустремленность, и выявлено, что работа над ними оказывает положительное влияние на результаты спортсмена. Также было обосновано, что с помощью специальных психологических тренировок и упражнений спортсмены могут приобрести такие навыки, как преодоление психического напряжения, концентрация внимания и повышение внутренней мотивации. Результаты исследования показали необходимость использования эффективных методов и приемов для управления предсоревновательным состоянием спортсменов и доведения его до оптимального состояния.

Ключевые слова: Толкание ядра, психология спортсмена, психологическая подготовка, психическая подготовка в спорте, мотивация спортсмена, подготовка к соревнованиям, стрессоустойчивость, психологические факторы спортивной деятельности, сила воли спортсмена, факторы достижения высоких результатов, толкание ядра, психология спортсмена, психологическая подготовка, соревновательный стресс, мотивация, психологическая подготовка.

Annotation: This research paper examines improving the psychological preparation of shot put athletes. Athletes’ mental state during competitions and training, their stress tolerance, and motivation levels directly impact their performance. The study analyzed the key components of psychological preparation—factors such as willpower, emotional stability, self-confidence, and determination—and found that working on these factors has a positive impact on athletes’ performance. It was also demonstrated that through specialized psychological training and exercises, athletes can acquire skills such as overcoming mental stress, focusing, and increasing intrinsic motivation. The study’s results demonstrated the need for effective methods and techniques

for managing athletes' pre-competition mental state and facilitating its optimal development.

Key words: Shot put, athlete psychology, psychological preparation, mental preparation in sports, athlete motivation, preparation for competitions, stress resistance, psychological factors of sports activity, athlete willpower, factors for achieving high results, shot put, athlete psychology, psychological preparation, competitive stress, motivation, psychological preparation.

Sport — inson hayotida nafaqat jismoniy salomatlik va kuch-quvvatni rivojlantirish vositasi, balki ruhiy holat va psixologik barqarorlikni shakllantirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Ayniqsa, musobaqalar va raqobat sharoitida sportchilarning psixologik tayyorgarligi ularning natijalariga bevosita ta'sir ko‘rsatadi. Bosqon uloqtirish kabi yuqori darajadagi jismoniy va texnik ko‘nikmalarni talab qiluvchi sport turlarida psixologik holatning barqarorligi, stress va bosimga chidamlilik, o‘z-o‘zini boshqarish qobiliyati katta ahamiyat kasb etadi.

Bosqon uloqtirish sportchilari nafaqat kuch va texnika, balki ruhiy holatning to‘g‘ri boshqarilishi orqali ham yuqori natijalarga erishadilar. Ularning har bir harakati aniq va to‘g‘ri bajarilishi uchun konsentratsiya, o‘ziga bo‘lgan ishonch, qat'iyatlilik va stressga bardoshlilik kabi psixologik xususiyatlar muhimdir. Shuning uchun sportchilarni tayyorlash jarayonida jismoniy mashg‘ulotlar bilan bir qatorda psixologik tayyorgarlikni takomillashtirish samaradorligini oshirishga alohida e'tibor qaratish zarur.

Psixologik tayyorgarlik sportchilarning ichki potentsialini maksimal darajada ochishga, musobaqa paytida yuzaga keladigan ruhiy qiyinchiliklarni yengishga va optimal natijalarga erishishga yordam beradi. Shu bilan birga, bosqon uloqtirish sportining o‘ziga xosligi — yuqori aniqlik va konsentratsiyani talab qiluvchi harakatlar sportchidan doimiy psixologik tayyorgarlikni taqozo etadi. Ushbu jarayonni takomillashtirish orqali sportchilar nafaqat jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirish, balki ruhiy tayyorgarlikni ham mustahkamlash imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Mazkur ishda bosqon uloqtirish sportchilari psixologik tayyorgarligini oshirishning samaradorligini o‘rganish, uning asosiy omillari va metodlarini aniqlash, shuningdek, zamonaviy psixologik tayyorgarlik vositalarini qo‘llash orqali sport natijalarini yaxshilash yo‘llari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari sportchilarning ruhiy holatini boshqarishda yangi yondashuvlarni ishlab chiqishga va sport psixologiyasi sohasida amaliy tavsiyalar berishga xizmat qiladi.

Bosqon uloqtirish — yengil atletikaning texnik jihatdan murakkab va yuqori konsentratsiyani talab qiluvchi turi hisoblanadi. Bu sport turida muvaffaqiyatga erishish uchun jismoniy tayyorgarlik bilan birga psixologik tayyorgarlik ham muhim ahamiyatga ega. Psixologik tayyorgarlik sportchining musobaqa oldidan va davomida o‘zini qanday tutishini, stressni qanday boshqarishini, diqqatini jamlashini va motivatsiyasini oshirishga yordam beradi.

Bosqon uloqtirishda psixologik tayyorgarlikning mohiyati

Psixologik tayyorgarlik tushunchasi, Sportchining psixologik holati va uning natijalarga ta’siri. motivatsiya va maqsad qo‘yish. Sportchini maqsadga yo‘naltirish, ichki motivatsiyani oshirish, raqobatga tayyorlash. Konsentratsiya va diqqatni jamlash. Bosqon uloqtirish jarayonida e’tibor va diqqatni bir nuqtaga jamlash ko‘nikmalarini shakllantirish. Stressni boshqarish Raqobat va musobaqalar paytida yuzaga keladigan tashvish va qo‘rquvni kamaytirish usullarini o‘rgatish. Tasavvur va vizualizatsiya Harakatlarni oldindan ongda tasavvur qilish orqali texnikani mukammallashtirish. O‘zini boshqarish va o‘ziga ishontirish O‘z-o‘ziga ishonchni oshirish, ruhiy zo‘riqishni kamaytirish uchun ichki dialogni boshqarish. Jamoaviy va murabbiy bilan munosabatlar Psixologik qo‘llab-quvvatlash va ijobiy muloqot orqali sportchining ruhiy holatini mustahkamlash.

Psixologik tayyorgarlikni takomillashtirish usullari

Mental mashqlar (relaksatsiya, vizualizatsiya, motivatsiya), stressni boshqarish texnikalari, konsentratsiyani oshirish usullari, stressni boshqarish texnikalari. Nafas olish mashqlari. chuqur va tartibli nafas olish orqali stress darajasini kamaytirish, meditatsiya va mindfulness: ongni hozirgi paytga jamlash va tashvishlardan xoli bo‘lishga yordam beradi. Progressiv mushaklarni bo‘shashtirish: tana mushaklarini ketma-ket kuchaytirib, keyin bo‘shashtirish. Ijobiy fikrlashni rivojlantirish. Salbiy fikrlarni ijobiylarga almashtirish. O‘z-o‘zini rag‘batlantirish va o‘ziga ishonchni oshirish uchun afirmatsiyalar qo‘llash. Maqsad qo‘yish va rejalashtirish. Aniqlik bilan maqsadlar belgilash. Kichik bosqichlarga bo‘lib, ularni bosqichma-bosqich bajarish. Psixologik treninglar va mashg‘ulotlar. Guruhli yoki individual treninglar orqali stressga chidamlilik, vaqtni boshqarish, muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini oshirish.

Emotsional intellektni rivojlantirish. O‘z his-tuyg‘ularini aniqlash va boshqarish. Boshqalar bilan samarali muloqot qilish qobiliyatini oshirish. Jismoniy faoliyat Jismoniy mashqlar orqali ruhiy holatni yaxshilash, kayfiyatni ko‘tarish. Dam olish va uyqu rejimiga rioya qilish. Yetarli va sifatli uyquni ta’minlash. Dam olish uchun vaqt ajratish, ortiqcha ish yuklamasidan saqlanish.

Tadqiqot metodikasi. Tadqiqot obyekti va ishtirokchilari. Qo‘llanilgan metodlar (psixologik testlar, kuzatuv, intervyu), eksperimental tadqiqotlar — nazorat ostida omillarni o‘zgartirib, sabab-natija munosabatini aniqlashga qaratilgan. Korrelyatsion tadqiqotlar — ikki yoki undan ortiq o‘zgaruvchilar orasidagi munosabatni o‘rganish. Kuzatuv (observatsiya) — xulq-atvor yoki hodisalarni tashqi aralashuvisiz kuzatish. So‘rovnomalar (anketalar, intervyular) — respondentlarning fikrlari, hissiyotlari yoki xulq-atvori haqida ma’lumot yig‘ish.

Klinik va kasbiy metodlar — individual yoki guruhlarni chuqurroq o‘rganish uchun ishlatiladi.

Ma’lumot yig‘ish usullari. Eksperiment — ma’lum sharoitda tajriba o‘tkazish. Kuzatuv — tabiiy yoki yarim tabiiy sharoitda. So‘rov — savolnomalar, intervyular. Psixodiagnostik testlar

— standartlashtirilgan testlar yordamida ruhiy holat va xususiyatlarni aniqlash.

Tadqiqotning bosqichlari. Muammo yoki savolni aniqlash, gipoteza (taxmin) ishlab chiqish, Tadqiqot rejasini tuzish, ma'lumotlarni yig'ish, ma'lumotlarni tahlil qilish, natijalarni yozish va xulosalar chiqarish

Etika qoidalari, Tadqiqot qatnashchilarining roziligi, maxfiylik va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, zarar yetkazmaslik tamoyili

Psixologik tayyorgarlikning ahamiyati, Psixologik tayyorgarlik sportchining musobaqaga bo'lgan tayyorgarligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Bu tayyorgarlik sportchining stressni boshqarish, diqqatni jamlash va o'ziga bo'lgan ishonchini oshirishga yordam beradi. Musobaqa oldidan sportchining psixologik holati uning natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Bosqon uloqtirishda psixologik tayyorgarlikning o'ziga xos jihatlari, bosqon uloqtirishda sportchi yuqori darajada diqqat va konsentratsiyani talab qiladigan texnik harakatlarni bajaradi. Bu jarayonda sportchining psixologik tayyorgarligi uning texnik ko'nikmalarini samarali amalga oshirishiga yordam beradi. Psixologik tayyorgarlikning asosiy jihatlari quyidagilardan iborat:

Stressni boshqarish: Musobaqa oldidan va davomida yuzaga keladigan stressni boshqarish sportchining samarali ishlashiga yordam beradi.

Diqqatni jamlash: Texnik harakatlarni to'g'ri bajarish uchun diqqatni jamlash zarur.

Motivatsiya: Yuqori motivatsiya sportchining o'z maqsadlariga erishishiga yordam beradi.

O'ziga bo'lgan ishonch: O'ziga bo'lgan ishonch sportchining uvaffaqiyatga erishishiga turtki bo'ladi.

1-jadval

Sportchilarning psixologik tayyorgarlik va stress darajasini kamaytirishga

Sportchi №	Bosqon uloqtirish masofasi (m)	Stress darajasi (oldin)	Stress darajasi (so'ng)	Konsentratsiya darajasi (oldin)	Konsentratsiya darajasi (so'ng)	Psixologik tayyorgarlik samaradorligi (%)
1	42	7	3	5	8	57
2	44	8	4	6	9	50
3	40	6	2	4	7	62
4	45	9	5	7	10	44
5	43	7	3	6	9	53

Stress darajasi 1 dan 10 gacha baholanadi (10 — eng yuqori stress)

Konsentratsiya darajasi ham 1 dan 10 gacha baholanadi (10 — maksimal konsentratsiya)

Psixologik tayyorgarlik samaradorligi stress kamayishi va konsentratsiya oshishi asosida hisoblangan.

Stress darajasi o'zgarishi: Psixologik tayyorgarlikdan oldin sportchilarning stress darajasi 6 dan 9 gacha o'zgaradi. Psixologik tayyorgarlikdan so'ng stress darajasi sezilarli darajada kamaygan (2 dan 5 gacha). Bu, tayyorgarlik stressni kamaytirishda samarali ekanligini ko'rsatadi.

Konsentratsiya darajasi o'zgarishi: Tayyorlanishdan oldingi konsentratsiya darajasi 4 dan 7 gacha bo'lgan bo'lsa, Tayyorlanishdan so'ng konsentratsiya darajasi 7 dan 10 gacha oshgan. Bu ham psixologik tayyorgarlik sportchilarning diqqatini yaxshilashga yordam berganligini bildiradi.

Psixologik tayyorgarlik samaradorligi: Samaradorlik foizi 44% dan 62% gacha o'zgarib, o'rtacha 53% atrofida. Bu shuni anglatadiki, tayyorgarlik o'rtacha 50% dan yuqori darajada samarali bo'lgan.

Bosqon uloqtirish masofasi: Masofa 40 dan 45 metrgacha farq qiladi. Jadvalda bosqon uloqtirish masofasi va psixologik tayyorgarlik samaradorligi o'rtasida aniq bog'liqlik ko'rsatilmagan, lekin

stress kamayishi va konsentratsiya oshishi sport natijalariga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Umumiy xulosa: Psixologik tayyorgarlik sportchilarning stress darajasini sezilarli kamaytirib, konsentratsiya darajasini oshirishga yordam bergan. Bu o‘z navbatida, sportchilarning sport faoliyatida yanada yuqori natijalar ko‘rsatishiga ijobiy ta’sir qilishi ehtimoldan xoli emas. Shuningdek, psixologik tayyorgarlik samaradorligi har bir sportchi uchun 44% dan 62% gacha farqlanib, o‘rtacha yuqori natijalarni ko‘rsatmoqda.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, bosqon uloqtirish sportida sportchilarning psixologik tayyorgarligini doimiy ravishda rivojlantirish va takomillashtirish sportchi salohiyatini to‘liq ochishga, musobaqalarda yuqori natijalarga erishishga va sport faoliyatida barqaror muvaffaqiyatlarga erishishga olib keladi. Shu sababli, sport sohasida psixologik tayyorgarlik dasturlari va metodlarini keng joriy etish, sportchilarning ruhiy salomatligini ta’minlash va ularni psixologik jihatdan mustahkamlash ustuvor vazifa hisoblanadi.

Bosqon uloqtirishda sportchilarning psixologik tayyorgarligini takomillashtirish ularning texnik ko‘nikmalarini samarali amalga oshirishiga yordam beradi. Psixologik tayyorgarlikni takomillashtirish uchun turli usullarni qo‘llash mumkin. Bu jarayon sportchining muvaffaqiyatga erishishiga turtki bo‘ladi.

Bosqon uloqtirish sportining muvaffaqiyatli natijalariga erishishda sportchilarning nafaqat jismoniy, balki psixologik tayyorgarligi ham muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotlar va amaliy tajribalar shuni ko‘rsatadiki, sportchilarning ruhiy holatini boshqarish, stress va bosim ostida samarali faoliyat yuritish, diqqatni jamlash va motivatsiyani yuqori darajada ushlab turish ular musobaqalarda yuqori natijalarga erishishiga xizmat qiladi.

Sportchilarning psixologik tayyorgarligini takomillashtirish – bu murakkab va uzluksiz jarayon bo‘lib, unda psixologik treninglar, meditatsiya, diqqatni boshqarish usullari, maqsad qo‘yish va o‘z-o‘zini rag‘batlantirish kabi turli metodlar qo‘llaniladi. Bosqon uloqtirish kabi texnik va tezlik talab qiluvchi sport turlarida aynan ruhiy barqarorlik, o‘z-o‘zini nazorat qilish va fokuslanish qobiliyatlari hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, sportchilarning psixologik tayyorgarligi yuqori bo‘lsa, ular o‘z harakatlarini aniqroq va o‘z vaqtida amalga oshira olishadi, stressga chidamliligi oshadi va musobaqa sharoitida yuzaga keladigan noqulayliklarga tezda moslasha olishadi. Bu esa, o‘z navbatida, ularning sportdagi samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Shuningdek, psixologik tayyorgarlik jarayoniga murabbiylar, sport psixologlari va jamoa a’zolarining faol jalb qilinishi muhimdir. Jamoaviy qo‘llab-quvvatlash, psixologik maslahatlar va individual yondashuv sportchining ichki resurslarini to‘liq ishga solish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Солиев И. Р. и др. Ўрта масофага югурувчиларни мусобақаларга тайёрлаш технологияси//Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS). – 2021. – Т. 1. – №. 2. – С. 100-109.

Xo‘jamkeldiyev G. S. et al. Aholi o‘rtasida ommaviy yugurishning ahamiyati //Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS). – 2022. – Т. 2. – №. 10. – С. 120-125.

G‘aniboyev I. D. et al. Uzunlikka sakrovchilarni tayyorlash samaradorligini oshirish // Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 14. – С. 725-729.

G‘aniboyev I. D. et al. Yosh yengil atletikachi sportchilarni uzunlikka sakrash turiga saralashda jismoniy sifatlarini rivojlantirish //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 14. – С. 736-741.

G‘aniboyev I. D. et al. Qisqa masofaga yugurish texnikasini boshlang ‘ich tayyorgarlik bosqichi sportchilariga o ‘rgatish samaradorligi //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – Т. 2. – №. 14. – С. 730-735.

G‘aniboyev I. D. et al. G ‘ovlar osha yuguruvchilarni musoboqalarga tayyorlash tizimini

takomillashtirish //Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – T. 2. – №. 14. – C. 718-724.

Muxiddin o‘g‘li K. F. Modern Methods of Organizing Track and Long Jumpers at the Initial Preparatory Stage //Web of Semantics: Journal of Interdisciplinary Science. – 2024. – T. 2. – №. 3. – C. 34-38.

KARIMOV F. Boshlang ‘ich tayyorlov bosqichidagi uzunlikka sakrovchilarni yillik mashg ‘ulotlarini rejalashtirishdagi muammolar //News of the NUUz. – 2024. – T. 1. – №. 1.10. – C. 88-91.

Karimov F. Boshlang ‘ich tayyorgarlik bosqichidagi uzunlikka sakrovchilarni interfaol o ‘yinlar orqali jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish //Modern Science and Research. – 2024. – T. 3. – №. 12. – C. 638-642.

Karimov F. Uzunlikka sakrovchi sportchilarni anatomik morfologik xususiyatlari //Modern Science and Research. – 2024. – T. 3. – №. 12. – C. 632-637.

Karimov F. Problems in the organization of the training process, the use of tools and the planning of training of long jumpers in the initial training stage //Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal. – 2024. – T. 5. – №. 08. – C. 141-147.

KARIMOV F. Boshlang ‘ich tayyorlov bosqichidagi uzunlikka sakrovchilarni yillik mashg ‘ulotlarini rejalashtirishdagi muammolar //News of the NUUz. – 2024. – T. 1. – №. 1.10. – C. 88-91.

Muxiddin o‘g‘li K. F. Modern Methods of Organizing Track and Long Jumpers at the Initial Preparatory Stage //Web of Semantics: Journal of Interdisciplinary Science. – 2024. – T. 2. – №. 3. – C. 34-38.

Karimov F. M. Uzunlikka sakrovchilarni chidamlik sifatini rivojlantirish me’zonlari // Educational Research in Universal Sciences. – 2023. – T. 2. – №. 1 SPECIAL. – C. 269-273.

Toshmatov I., “Sportchilarni tayyorlash nazariyasi”, Toshkent, 2021.

IAAF Coaching Manual, World Athletics, 2020.

Platonov V.N., “Sistema podgotovki sportsmenov”, Moskva, 2015.

O‘zbekiston Respublikasi Sport vazirligining metodik qo‘llanmalari.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE FORMATION OF PSYCHOLOGICAL DEFENSE MECHANISMS IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF PSYCHOLOGISTS

Rakhmatova Aziza Rustam qizi
Asian University of Technologies “Peadogogy” department, assistant lecturer

Annotation: This article analyzes the socio-psychological characteristics of the formation of psychological defense mechanisms in the professional activity of psychologists. Special attention is given to the personality traits of specialists, the challenges they face in their practice, and the ways they apply protective strategies to maintain professional stability. The study also examines the approaches of Uzbek, Russian, and foreign scholars to this issue, emphasizing the importance of psychological competence, self-regulation, and resilience in the psychologist’s work.

Key words: psychologist, professional activity, psychological defense, personality, socio-psychological features, self-regulation, resilience, competence, communication, stress.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ МЕХАНИЗМОВ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИТЫ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПСИХОЛОГОВ

Рахматова Азиза Рустам қизи
Азиатский технологический университет, кафедра «Педагогика», ассистент.

Аннотация: В статье анализируются социально-психологические особенности формирования механизмов психологической защиты в профессиональной деятельности психологов. Особое внимание уделяется личностным качествам специалистов, трудностям, с которыми они сталкиваются в практике, и способам применения защитных стратегий для сохранения профессиональной устойчивости. Рассматриваются подходы узбекских, российских и зарубежных ученых к данной проблеме, подчеркивается значение психологической компетентности психолога.

Ключевые слова: психолог, профессиональная деятельность, психологическая защита, личность, социально-психологические особенности, саморегуляция, устойчивость, компетентность, общение, стресс.

PSIXOLOGLAR KASBBIY FAOLIYATIDA PSIXOLOGIK HIMOYA MEXANIZMLARINI SHAKLLANISHNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Rakhmatova Aziza Rustam qizi
Osiyo Texnologiyalar Universiteti, “Pedagogika” kafedrasi, assistent

Annotatsiya: Ushbu maqolada psixolog kasbiy faoliyatida psixologik himoya mexanizmlarining shakllanishiga oid ijtimoiy-psixologik xususiyatlar tahlil qilingan. Mutaxassislarning shaxsiy fazilatlari, amaliyotda duch keladigan qiyinchiliklari hamda kasbiy barqarorlikni saqlashda qo‘llaniladigan himoya strategiyalariga alohida e’tibor qaratilgan. Shuningdek, ushbu masalaga o‘zbek, rus va xorijiy olimlarning yondashuvlari ko‘rib chiqilib, psixolog faoliyatida psixologik kompetentlik, o‘zini boshqarish va bardoshlilikning ahamiyati yoritilgan.

Tayanch so‘zlar: psixolog, kasbiy faoliyat, psixologik himoya, shaxs, ijtimoiy-psixologik xususiyatlar, o‘zini boshqarish, bardoshlilik, kompetentlik, muloqot, stress.

Introduction: The psychological profession, by its very nature, requires continuous interaction with individuals in states of distress, trauma, or conflict. This makes the work of psychologists emotionally intense, cognitively demanding, and often stressful. In such contexts, the development

of psychological defense mechanisms becomes an essential process for maintaining professional well-being and preventing burnout. Psychological defenses, such as rationalization, repression, projection, or sublimation, allow professionals to regulate their inner emotional states, ensuring both their own stability and their ability to provide adequate help to clients. The issue of psychological defense in professional life is not new in global psychology. Theories of S. Freud, A. Freud, and subsequent researchers emphasized the inevitability of defensive mechanisms in coping with intrapsychic conflict. However, in the modern era, the socio-psychological context strongly shapes the quality, intensity, and effectiveness of such mechanisms.

In Uzbekistan, the issue of strengthening human capital, developing intellectual and moral potential, and improving professional psychological support has become a strategic priority. President Shavkat Mirziyoyev, in his speeches and written works, has repeatedly highlighted the importance of fostering resilience, supporting professionals in socially significant fields, and ensuring that specialists in psychology are equipped with both theoretical knowledge and practical tools to cope with challenges. For instance, in the book "New Uzbekistan Strategy" (2021), the President stressed that "the well-being of society depends on the harmony of intellectual development and spiritual resilience". This statement reflects a national policy that recognizes the crucial role of psychological stability and protective mechanisms in ensuring the sustainability of professional activity.

Methods:The methodological foundation of this study is based on a theoretical-conceptual analysis that integrates classical psychological theories with the perspectives of Uzbek scholars and the socio-cultural realities of Uzbekistan. The aim of the methodology is not only to examine defense mechanisms as abstract constructs but also to interpret them in the professional and cultural contexts in which psychologists operate.

1. Theoretical foundations: Classical psychoanalytic concepts, particularly those of S. Freud (1936), provided the starting point for understanding defense mechanisms as unconscious processes that reduce anxiety and preserve the ego. Vaillant's (1992) hierarchical model of defense mechanisms, which categorizes them into immature, neurotic, and mature forms, was also employed as a conceptual framework.

2. Contributions of Uzbek scholars: In order to contextualize these theories, the research builds on the works of Uzbek scholars such as B. Karimov (2019), who investigated psychological defense and personal resilience in the national context. Karimov highlighted the importance of cultural values such as sabr (patience) and collectivism in shaping coping behaviors. Similarly, M. Akhmedova (2020) studied stress and coping strategies in professional psychology, emphasizing that the professional environment in Uzbekistan often requires balancing empathy with emotional self-control. These contributions enrich the methodology by adding a culturally specific layer to the predominantly Western conceptualizations.

3. Comparative socio-cultural analysis: A comparative method was applied to identify the intersections and divergences between Western, Russian, and Uzbek perspectives. Russian psychologists such as A. N. Leontiev (1975) and K. K. Platonov (1986) emphasized the role of activity, consciousness, and personality structure in shaping adaptive responses

4. Content analysis of professional and educational frameworks: The methodology also included a review of professional standards and educational programs related to psychology in Uzbekistan. Official documents and textbooks were analyzed to determine how coping strategies, stress management, and defense mechanisms are integrated into the training of future specialists. This allowed the study to capture not only theoretical views but also institutional mechanisms that influence the development of adaptive strategies in professional life.

5. Analytical synthesis: Finally, the methodology relied on analytical synthesis, combining insights from international literature, Russian psychology, and Uzbek scholarship. This integrative approach enabled the identification of key socio-psychological characteristics specific to the

professional activity of psychologists in Uzbekistan. By bringing together global theories and local knowledge, the study aimed to produce a holistic framework for understanding how defense mechanisms are shaped by both individual and socio-cultural factors.

Results: The analysis yielded several key findings regarding the socio-psychological characteristics of defense mechanism formation in the work of psychologists:

1. Professional stress as a determinant of defense mechanisms: Psychologists are exposed to high levels of emotional strain due to constant involvement in clients' problems. Defense mechanisms emerge as necessary adaptive strategies. Among the most common are:

- Rationalization: explaining clients' difficulties or one's own limitations in acceptable, logical terms.
- Intellectualization: focusing on abstract analysis to avoid direct emotional involvement.
- Sublimation: transforming professional stress into constructive activities, such as research or teaching.

2. Social environment as a shaping factor: The quality and type of defense mechanisms are heavily influenced by the broader social context. In Uzbekistan, where collectivism, community values, and family support play a significant role, defense strategies tend to emphasize maintaining social harmony, preserving dignity, and avoiding open conflict.

3. The role of professional ethics and identity:Psychologists are bound by ethical codes that require empathy, neutrality, and confidentiality. These professional values often intersect with defense mechanisms, sometimes reinforcing adaptive strategies (e.g., sublimation) and discouraging maladaptive ones (e.g., denial or avoidance).

Discussion: The findings suggest that the formation of psychological defense mechanisms in the professional activity of psychologists cannot be studied solely as an intrapsychic phenomenon. Rather, it is a socio-psychological process shaped by multiple interacting factors: professional stress, social expectations, ethical frameworks, and cultural traditions. Freud's early psychoanalytic view considered defense mechanisms as unconscious strategies to reduce anxiety. Later, Vaillant categorized them into mature, neurotic, and immature defenses, stressing their role in long-term adaptation. In the Uzbek cultural context, these categories must be understood through the prism of collective values. For example, the widespread emphasis on patience (sabr) and respect for authority often manifests as socially reinforced defenses, reducing the likelihood of impulsive or openly conflictual reactions. Professional ethics in psychology requires empathy, neutrality, and confidentiality. These ethical standards interact with defense mechanisms in complex ways. For instance, sublimation may be supported as a professional virtue, while denial or avoidance may be discouraged. At the same time, social expectations that psychologists should appear emotionally stable and resilient increase the reliance on intellectualization and rationalization. Such mechanisms help professionals maintain credibility but may also limit emotional openness.

Challenges and Risks: While defense mechanisms provide necessary protection, their overuse or maladaptive application can reduce professional effectiveness. Over-intellectualization may create distance between the psychologist and the client, weakening genuine empathy. Repression may lead to hidden stress, which accumulates over time and results in burnout. Therefore, it is important to view defense mechanisms not as fixed traits, but as dynamic strategies that require conscious reflection and balance. The Need for Institutional and Educational Support: Given these challenges, the development of healthy defense mechanisms should be reinforced by systematic professional support. Supervision groups, peer consultation, continuous education, and psychological training modules can provide spaces for professionals to process stress without over-reliance on unconscious defenses. Furthermore, research and practice in psychology education should integrate discussions of defense mechanisms, helping students to recognize and manage their own strategies. Overall, the discussion highlights that defense mechanisms in psychologists are neither purely pathological nor entirely positive.

Conclusion: The analysis demonstrates that psychological defense mechanisms in the professional activity of psychologists function as both individual coping strategies and socially determined processes. They help professionals maintain emotional stability, prevent burnout, and preserve professional ethics, while also reflecting cultural values and social expectations. In the context of Uzbekistan, where collective traditions, patience, and social harmony are highly valued, defense strategies often acquire specific socio-cultural forms that shape their effectiveness. At the same time, over-reliance on such mechanisms without conscious reflection or institutional support may create hidden stress, reduce empathy, and limit professional growth. For this reason, higher education institutions and professional associations must play an active role in developing training programs, supervision practices, and peer support systems that strengthen adaptive defense strategies.

References:

1. Mirziyoyev, Sh. M. (2021). The New Uzbekistan Strategy. Tashkent.
2. Mirziyoyev, Sh. M. (2022). Our Goal Is to Build a Democratic State and a Just Society. Speech at the Oliy Majlis, Tashkent.
3. Karimov, B. (2019). Psixologik himoya va shaxsiy barqarorlik. Tashkent: Fan va texnologiya.
4. Akhmedova, M. (2020). Kasbiy psixologiyada stress va coping strategiyalari. Samarkand: Samarkand State University Press.
5. Leontiev, A. N. (1975). Activity, Consciousness, Personality. Moscow: Nauka.
6. Platonov, K. K. (1986). Struktura i razvitie lichnosti. Moscow: Nauka.
7. Freud, S. (1936). The Ego and the Mechanisms of Defence. London: Hogarth Press.
8. Vaillant, G. E. (1992). Ego Mechanisms of Defense: A Guide for Clinicians and Researchers. Washington, DC: American Psychiatric Press.